

2/7-221

BIBLIOTHECA INDICA
A COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

विधान-पारिजातः
THE (VIDHĀNA-PĀRIJĀTA)

VOL. IV.
(पञ्चमस्तवक)

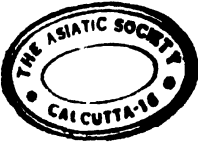
EDITED BY

PANDIT (ISWAR CHANDRA SASTRI)
Pañcatīrtha, Vidyāvāridhī,
Formerly Professor, Sanskrit College, Calcutta.

Work Number
156

Issue Number
1577

23 DEC 1958

THE ASIATIC SOCIETY
Calcutta

Published by the Asiatic Society
Calcutta.

BI 156
V. 4

April 1958

Price Rs. 30/-

SI no 19370

1997

Printed by Rabindra Nath Bhattacharja.
at the Metropolitan Printing & Publishing House Private Ltd.
141, Surendra Nath Banerjee Road, Calcutta-13

विधान-पारिजाते

प्राक्कथनम् ,

—*—

अयं पारिजातोमहानिबन्धो धर्मपरिमलपरिपूर्णः, धर्मसंहितानाम् श्रुतेः स्मृति—सारभूता (१) स्मृतिस्तु श्रुतितोज्ञाता। सर्व्वस्य शास्त्रस्याकरभूता श्रुतिः। तथाहि 'श्रुतिस्तु वेदः प्रोक्तो वे धर्मशास्त्रं तुषै स्मृतिः' (२) स्मृतिस्तु विशेषतोहि प्रवृत्तिनिवृत्ति-प्रबोधिका—तच्च वक्ति महर्षिः 'प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतके नवा' इति। तयोः प्रवृत्तिः श्रीभगवन्तं परमेश मुपासीत, निवृत्तिः न सुरां पिबेत् इति। श्रुतिरवादीत् धर्ममलक्षणम्, 'धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा, लोके धर्मिष्ठं प्रजा उपसर्पन्ति, तस्माद्धर्मं परमं वदन्ति' (३) 'धर्मण पापमपनुवति' इति। 'धर्मो रक्षति रक्षितः', धर्मञ्च धर्मः सर्व्वेषांभूतानां मधु' इति च। अत्र विश्वस्य प्रतिष्ठा इत्युक्तेः विश्ववासिनां जनानां धर्मोऽभ्युदयनिः-श्रेयससाधनार्थं राजते जगति।

(१) श्रुतिः—श्रीपरमेशस्य शासप्रज्ञासाविनिर्गता। 'निःश्रुति—मस्यवेदाः वीक्षितमेतस्य पञ्च-भूतानि' इति वाचस्पति-मित्रपादाः। अत्र श्रुतिः 'अस्य च महतो भूतस्य निःश्रुतं यद्वेदेः' इत्यादि। अपरा श्रुतिरपि 'न कश्चिदे कर्ता च वेदकर्ता चतुर्मुखः'। अपौरुषेयत्वादस्य कर्ता नास्ति, अथन् मीमांसा-दर्शने ब्रह्मकर्मणि। नुयते गुरुशिष्य परम्परया, अनादिकालतः पितापुत्र परम्परया वा या सा श्रुतिः।

(२) 'श्रुतिस्तु धर्मसंहिता'। अर्थेते धर्मोपकर्षा यथा साश्रुतिः। वेदाद्यं स्वरूपं पूर्व्वकं या महर्षि-भत्यादि-विरचिता साश्रुतिर्वा। तासु श्रुतयः मन्वादि संहिताख्याः। तथाहि 'मन्वादि विष्णु हारीताः याज्ञ-वल्कीश्रनाश्रिदाः यमापस्तम्ब समवर्ताः आत्यायनो इहस्पतिः। पराशर व्यास ब्रह्म सिद्धिना दत्त मोतमी। मातातपो बभ्रुवच धर्मशास्त्र प्रथीजकाः' इति। आसु श्रुतिषु मनोरेव श्रेष्ठान्, यद्यपि भगु प्रोक्तार्थसिद्धता पञ्चाशत्तुना प्रोक्ता, तथापि च तत्र मनोः प्राधान्ये श्रुतिरवादीत्—'मनुष्ये यत् किञ्चावदत्तज्ञेयं भेषजायाः' इति। श्रुतिचान् यथा,—'यः कश्चित् कस्य चिद्धर्मोमनुना परिकीर्तितः। स सर्वोऽभिहितो वेदे सङ्गज्ञान-मवीक्षि च' इति। अत्रच 'वेदाद्योपनिबन्धुत्वात् प्राधान्यं हि मनोः श्रुतम्। मन्वधे विपरीता या सा श्रुतिर्न मन्वते।' मनवोऽष्टादश संवत्सराः। तेषां इह मन्वादिभेदेन काश्चि भिन्नत्वम्।

(३) 'अथीषर्षकात्मा यज्ञोऽध्ययनं दानश्चेति' ह्याद्योग्ये।

विधान-पारिजाते प्राक्कथनम् ।

स च धर्मश्चतुर्विधलक्षणः, तथा च स्मृतौ,—

‘वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः (१) ।

एतश्चतुर्विधं प्राहुः सान्नाद्धर्मस्य लक्षणम्’ इति ॥

मतान्तरेच ‘दशलक्षणकोधर्मः सेवितव्यः प्रयत्नतः’ ।

तमाह महर्षि मनुः—

‘धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

धीर्विद्यासत्यम क्रोधोदशकं धर्मलक्षणम्’ ॥

अत्रापरञ्च—

‘वेदोऽखिलो धर्ममूल’, ‘धर्ममूलमिदं स्मृतम्’ । दर्शनशास्त्रेऽपि,—
‘अथातो धर्मजिज्ञासा’ । ‘वेदानालक्षणोऽर्थो धर्मः’ । ‘एवमथातो ब्रह्मजिज्ञासा’ ।
‘यतोऽभ्युदयनिः श्रेयससिद्धिः स धर्मः’ । ‘धर्मज्ञेण गमनमूर्द्धं गमन
मधस्तादधर्मज्ञेण’ । अत्रापरं ‘धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे’ । ‘अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः’ ।

‘श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः’ । ‘धर्मः प्रोजिभूत कैतवः’ । ‘धर्मः स्वनुष्ठितः
पुंसाम्’ । ‘धर्मस्य ह्यपवर्गस्य’ । ‘धनञ्च धर्मैकफलम्’ ।

(१) स्मृतिः—युयते गुण परस्परया पितापुत्र परस्परया वेति स्मृतिः, युयते एव न केनापि क्रियते, तत्
कर्तुरकारणात् । यु युवणे, ततः कर्मणि क्तिन् । युयते धर्मोऽनया वेति ‘युवजीवितुष्यः’ इति चार्त्तिकान्
करणं वा क्तिन् । वेदः—विद ज्ञाने, विदन्त्य नेन परमेश-धर्मोदिकम्, ततः विदेः ‘इल्लोति’ घञा सिद्धः ।
आवायः—आ आवासे, आवायते अथ्यत्येते गुरुतः, इति कर्मणि चञ् । यथा आननस्युप दिशति सत्यं धर्मो-
धर्मोवेति ‘भ्यादव्यधा’ इत्यादिना षः स्यादिति । सूक्तम्—सु-सव्यवेव उक्तं परमेशेन न तु क्तम्, घटादिवत् ।
मन्वः—मन्त्रान्ते मोचतत्त्वं येन । मन्त्रियत भाषणे, ततो घञा सिद्धः । ‘मन्त्रो वेदविशेषेसाद् देवादीनाञ्च
साधने’ । ‘न कश्चिद् वेद कर्त्ता च वेदकर्त्ता चतुर्भ्यः’ इति स्मृतेश्च ।

सामादित्ये वेदाः,—सृष्टुनी ऋक्ने स्तुयन्ते परमेशादयो देवा यथा सा ऋक् । साम,—‘सीऽन्-
कर्मणि’ । स्वति पापम् धेन तत् । ऋषादिकात्मनिन् । ‘साम ऋीव सुपायस्य मेदिषेदालवेऽपिच’ । यज्ञ
देवपूजासङ्गत करणादिषु । इत्येतेऽनेन । ‘अग्निं पूतपि’ इत्यादीनादिकादा सु यञुरिति । एषा ऋगादीनां
लक्षणं प्रापन्नानि सूत्राणि यथा,—‘यथायंभेन पाद-यवस्था सा ऋक्’ (१) ‘नीतिषु सामाख्या’ (२) ‘शेषे यज्ञः’
(३) इति । चण्डवेदेन सङ्घ वेदाश्चत्वारः । महाभारतस्य पञ्चमवेदत्व मीपचारिकं केचन ऋषिर्कर्मि, तथाच ‘वेदा-
न्यायपानामास महाभारत पञ्चमान्’ इति । अपरञ्च—‘चतुर्भ्यः स ऋक्षेभ्यो वेदिभ्योऽधिकंयदा, तदा प्रथति
लोकेऽग्निं महाभारत सुचते’ । अपरञ्च गीता व्याख्याने, ‘भारते सर्ववेदायैः भारतायं च कृतञ्चमः । गीतावा-
मपि तैनेव सर्वशास्त्रमयी च सा’ इति । महाभारतस्य पञ्चमवेदत्वे हेतुमंवर्ये भिर्गीतः, तथाचि भारतान्मै-
ज्ञानि एवाम्भेव, श्रीभगवद्गीता, (१) अतुगीता, (२) सतत् सुजातीयाध्यात्मशास्त्र, (३) श्रीविष्णु, सङ्ख्यानम्,
(४) गजेन्द्रमोचः पाण्डवगीता वा (५) इति ।

अन्यच्च,—

‘वेदं प्रणिहितो धर्मोऽहो धर्मस्तद्वि पर्ययः’ । इति

अपराणि च,—

‘एक एव सुहृद्वर्म्मो निघनेऽप्यनुयाति यः ।

शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यत्तु गच्छति’ ॥

‘अनित्यानि शरीराणि विभवोनेव शाश्वतः ।

‘नित्यं सन्निहितो मृत्युः कर्त्तव्यो धर्म-सञ्चयः’ ॥

‘धर्मैर्णाहि सहायेन तम स्तरति दुस्तरम्’ इति च ।

अस्मिन् प्रसङ्गात् त्रय्यपि उच्यते,—‘विधानमृग्यजुः साम्नां त्रयीधर्मं विदुर्बुधाः’ । ऋग्यजुः सामानि त्रयोवेदास्त्रयी । त्रयोऽवयवा यस्याः सा संहतिः त्रयीति (*) । अत्र वेदानां त्रित्वं श्रुतिर्वक्ति, यथा ‘ऋचः सामानि यस्मिन् च्छन्दांसि यस्मिन् तस्माद् यजुरजायत’ इति । यद्येवं स्यात्तदाकथं ‘चत्वारो वेदाः ऋग्यजुः सामाथर्वणाः’ । ‘चतुर्भ्यः सरहस्येभ्यो वेदेभ्योऽधिकं यदा’ इति च (†) अत्र त्रयीति विशेषणं बौद्धागमाद्व्यावृत्त्यर्थम् । चतूणां वेदानां त्रयीसंज्ञा त्रिवेद्याश्च । यथाहि—

द्विजशब्दो ब्राह्मणे त्रिवर्ण्याञ्च वर्त्तते । अनश्चत्वारव वेदाः, तथाच ध्रुतिः—
‘तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः । शिज्ञाकल्पोव्याकरणं निरुक्तच्छन्दो-
ज्योतिषमिति’ (‡) अपरा च्छान्दोग्य श्रुतिश्च—‘सहोवाच—र्ष्वेदं भगवोऽप्येति
यजुर्वेदं सामवेदं माथर्वणं चतुर्थमिति हासपुराणं पञ्चमं वेदानाम्’ इत्यादि ।
नहि केवलं मूर्ध्निमन्वादिप्रणीतानां स्मृतिसम्प्रदायाणां ‘संहितेति’ नामास्ति वेद-
सन्दर्भस्यापि संहितेति नाम दृश्यते यथा, शुक्रे यजुः संहिता, तैत्तिरीय संहिता,
मैत्रायणी संहिता, इत्यादि । व्याकरणनयेतु संहिता, सन्धिरित्यपि ।
शाब्दिकरीत्यातु संहिता सन्निकर्षः संयोगः, द्वयोर्मेलनम् । तथा च ‘संहितैकपदे
नित्या नित्या धातूरासर्गयोः’ इत्यादि (§) । पौराणिक मते च ऋषिप्रणीतधर्म-
शास्त्रं संहितेति । अत्र ह्रस्वपुराणोक्त—‘पट्मंहिताः ।

(*) त्रयीति,—अत्र विशद्व्यात् ‘संख्याया च्छब्दे तथेत्’ । (५-२-४२ सू०) ‘विभिन्नां तथस्य,—इति
‘चयत्’ । ‘टिड्डा’ इत्यनेन लोपः । तथ्यधर्मः त्रयीधर्मः । त्रयीप्रतिपादित-यागादिः ।

(‡) एतानि श्रुतेः षडङ्गानि मुण्डकोपनिषदि उक्तानि ।

(†) सरहस्यं चत्वारो वेदा इति प्रागप्युक्तम् । ‘कार्त्तं च पञ्चमो वेदः यथाकार्त्तं-कृतम्’ इति च ।

(§) श्रुतिस्तु ‘धर्मोऽस्य च्छरण्याः स्त्रियाम्’ इति कोपकारः । संहितेति, संप्रत्ययस्यैव धर्मोऽस्यः
कर्मणि क्तः । ततो ‘दधानेदिः’ (३।३।४२) इति सिद्धम् ।

विधान-पारिजाते प्राक्कथनम् ।

तद् यथा,—

स्कान्दमद्याभिवक्ष्यामि पुराणं धृति सम्मतम् ।
षड्विधं संहिताभेदेः पञ्चाशत् खण्डमण्डितम् ॥
आद्या सनत् कुमारोका द्वितीया सूतसंहिता ।
तृतीया शाङ्करी विप्राश्चतुर्थी वैष्णवी मता ।
तत्परा संहिता ब्राह्मी सौराष्ट्र्या संहिता मता ॥

ग्रन्थतः पञ्चपञ्चाशत्सहस्रेणोपलक्षिता ।

आद्यातु संहिता त्रिंशत् द्वितीया षट्सहस्रिका ॥
तृतीया ग्रन्थतस्त्रिंशत् सहस्रेणोपलक्षिता ।
तृतीया संहिता पञ्च-सहस्रेणोपलक्षिताः ॥
ततोऽन्याःत्रिसहस्रेण ग्रन्थेणैव विनिर्मिताः ।
अन्याः सहस्रतः सृष्टा ग्रन्थतः पण्डितोत्तमाः* (॥)

वेदाङ्गेषु षट्सु कल्प सूत्रं द्वितीयाङ्गम् । तस्माद् विभक्तानि धर्म-
शास्त्र-याग-प्रतिसूत्रश्रौत सूत्र-गृह्य सूत्राणिचेति । प्रथमं कात्यायन-श्रौतसूत्रम् ।
द्वितीयं बौधायनादि धर्मसूत्रम् । पारस्कर-गोभिलादिगृह्यसूत्रम् । एतान्यत्र
धर्मशास्त्रेऽन्तर्भूतानीति केचनर्षयः प्रोचुः । एषां धर्मोद्देशे कृत्य प्रकाशकत्वात् ।
कल्पसूत्रस्य विषयोयज्ञादिः । धर्मशूत्रस्य धर्मकृत्यादिः । गृह्य सूत्रस्य
संस्कारादिः ।

एतेभ्यः सर्वेभ्य इतिहास-पुराण-ज्योतिषेभ्यश्च सारं समाकृत्य धर्मशास्त्र-
निबन्धा हेमाद्रि-शूलपाणि-जीमूतवाहन-कामधेन्वादिऋषिः बहवोनिबन्धा-विरचिताः ।
इत्यन्ते प्रायस्त्रिंशत्-परिमिता धर्म शास्त्रनिबन्धग्रन्था विद्यन्ते च । बहूणां निबन्ध-
ग्रन्थानामत्र पारिजाते नामोप्लेखोऽस्ति । एवमस्मात् प्राक्सन्दर्भकृद्भिरपि तेषां
नामधेयानि गृहीतवाक्यानि च समङ्कितानि । अस्य सूचीपत्रे प्राक्तन निबन्धकर्ता
निबन्धानाञ्च नामाणि मया समुद्धृतानि । बहवोमहावर्ष्य ग्रन्था एकस्य ग्रन्थागारस्य च
विद्वेषाद् (†) दाहे, शिलादित्येन दग्धाः । एतत् पारिजातकृद्भिर्हेमाद्रिमाध्वित्य
तमनुसृत्य च तदुवाक्याणि समङ्कितानि । यथाहि—'हेमाद्रिमाध्वित

(*) स्कन्द पुराणे, सूत संहितायाम्, शिवमाहात्म्याखण्डे प्रथमाध्याये ।

(†) येषुच बौद्ध-ब्रह्मादिव्येन संस्कृतवैशाल्यज्ञान् यथाकथोऽदादि ।

विधान-पारिजाते प्राक्कथनम् ।

सुवर्ण निवेशरम्यम्' (*). गौड़ीयमत प्रसङ्गेणवङ्गीय विद्याम्बररघुनन्दनोक्तिरपि पञ्चमस्तवके समुद्धृता (†) ।

अत्र पारिजाते प्रथमस्तवकादि प्रारम्भे अवसानेच एतद्ग्रन्थोक्त—

विषय-संक्षेपोक्ति र्यथा :—

प्रथमे स्तवके स्वस्ति वाचनादिकमुच्यते ।

द्वितीये दुष्ट-भृत्तादि-जातशान्तिकमीर्यते ॥

तृतीये गुहशान्त्यादि व्रत-वन्ध-विवाहयोः ।

प्रकीर्णानि विधानानि कीर्यन्तेऽत्र चतुर्थके ॥

मरणस्य विधानानि कीर्यन्ते पञ्चमेऽत्रतु ।

जननादि-क्रमेणैव शान्तिक्रम इहेरितः ॥

सुप्रसिद्ध धर्मशास्त्रीयसारसंग्रहकारेभ्यो रघुनन्दन भट्टाचार्य्य-रत्नाकर मिश्र-निर्णयसिन्धुक्रुदादिभ्यः परवर्त्तितया एतद्ग्रन्थकर्त्तृ धृत वचनानि, तेषां नकेनापि प्रमाणत्वेन समुद्धृतानि । यद्येषस्तेभ्य प्राचीनतमोऽभविष्यत्तदा तैः सर्व्यग्रन्थकृद्भिरेव पारिजातकर्त्तृ-वचनानि प्रामाण्यबाहुल्येनोद्धृतानि अकारिषत । नह्यस्यायं केवलं पारिजातनिबन्धो विरचितः अपरेच प्रणीताः सन्द्भर्मा विद्यन्ते, यथाहि,—

(१) दानपारिजातः—

(२) शान्तिपारिजातः ।

(३) आह्निकपारिजातः ।

(४) दानसागरः ।

(५) कुण्डमण्डपहोमविधानम् ।

(६) ग्रहयज्ञविधानम् ।

(७) कथामृतनिधिः ।

(८) पञ्चोपाख्यानसंग्रहः ।

यत्तेच पारिजातकर्त्तुः स्वरचिताः सन्ति निबन्धाः ।

(1) सुक्ताकले श्रीमद्भागवत सारे वीपदेवेभावादि । एवमेव तद्दीक्षाज्ञता कुमाद्री प्ररिषा च ।

'कुमाद्री वीपदेवेन सुक्ताफलमचोकरत्' इति तद्वैवालि ।

(5) 'सारसनाः कान्यकुब्जा बङ्गसैथिल उत्कलाः ।

पञ्चमीषा चमी ख्याता विन्ध्यसोत्तरवासिनः' ॥ 'कुमाद्रीरपञ्चान्' इति पारिजातेऽत्र १३२ पन्ने ।

भट्टाचार्य्यस्य कृति तत्त्वोच्छेदः, यथा :—

'दत्तजननाभावे यज्ञितस्वे ब्रह्मपुराणम्' । एवमेव २५५ पन्ने, अस्य 'श्राद्धतत्त्वे च' इति ।

(*) दान सागराख्यो महाविषयः, बङ्गीय रूप बङ्गाख्येनेन प्राग् विरचितः, एवमपरच 'बङ्गात-सागरः' दुर्निमित्तादिविषये ज्योतिर्बिद्यानाख्यनिबन्धः प्रचीतः प्रकाशितच ।

विधान-पारिजाते प्राक्कथनम् ।

अत्र बङ्गदेशे विरलप्रचाराणि पुस्तकान्धेतानि, तथाप्येतेषां धर्मकुट्ये सम्यक् समुपकार कत्वम्, चतुर्वर्गाचिन्तामणिवत् । समधिक प्राधान्यञ्चान्येषु देशान्तरेषु अङ्गुण-स्वेन सुशोभते, इति समवलीक्यै तद्देशीयैरपि अवश्यं स्वीकार्यम् ।

निबन्धकर्त्ताचास्य सन्दर्भस्यानन्तदेवभट्टः, कस्मिन् समये कतमं देशं (महाराष्ट्रदेशम् ?) अलमकार्षीदिति निश्चितुमन्य उपायो न विद्यते । परन्तु निबन्धस्यास्य पञ्चमस्तवकावसाने एव द्वौ श्लोकौ प्रन्थकुरुकौ स्वपरिचायकौ संक्षिप्तौ स्तः, तावन्मुख्य उच्यते—

- (१) काण्वपिंकुलजातचन्द्रमाः ।
- (२) अस्यच पितामहः जह्म भट्टः ।
- (३) पिता नागदेव भट्टः ।
- (४) पितृव्यः चन्द्रदेव भट्टः ।
- (५) जननी भागीरथी ।
- (६) जन्मभूमिर्हाराष्ट्रदेशः ।
- (७) मीक्षधामवाराणस्या मूषित्वा तेन निबन्धीऽयं
समलेखि (#) ।

विरचनकालः काश्यात् (१६८२) द्व्यशीत्यधिक षोडशशततमशकाब्दीयः ।

सन्दर्भस्यास्य सम्पादनभारोऽति दुर्वहोमयि न्यस्तः । यदहोऽतिवृद्धोऽहम्, तत्साधने श्रीभगवत् कृपामेव कारणत्वेनानुभवामि । एतस्मात्परं मुद्रणशालाया-मङ्गरसंयोजकानां त्रुटिरपि वर्तते । 'दसियाटिक-सोसाइटि' नामसारस्वतमहासमितेः, आदर्शपुस्तकद्वयमशुद्धिबहुलं समवलोक्य यथामति संशोध्य-प्राकार्यं नीतः । शमिति—

प्रमादाच्च भ्रमाच्चैव घाटंक्वाद् दृष्टिहानतः ।

नेत्रयोर्ममदोषोऽस्ति जन्तव्योऽहं विदाम्बरैः ॥

१८७६ शकाब्द्याः,
कलिकाता—महानगर्याम् । }

विदाम्बराणामनुचर—
श्रीईश्वरचन्द्र शास्त्रो ।

विधान पारिजाते

पञ्चमस्तवकस्य-

विषय-सूची ।

ग्रन्थोक्त-विषयाः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम ,	पृष्ठाङ्कः,
१ । निधन कालिक कृत्यम् ,	"	१
अन्नग्रन्थ कृतः मङ्गलाचरणम् .	"	१
२ । मरण चिह्नं ज्ञात्वा कर्त्तव्यम् ,	देवजानीये,	२-३
३ । आसन्नमृत्यौ वैतरणीम् ,	पुराणे महाभारते च,	२-३
४ । गोदान मन्त्रः,	"	४
५ । "	नारदीये ,	
६ । "	भागवते,	५
७ । "	स्मृतिषु ,	५
(अन्यत्रापि)	मितान्नरायाम् ,	५
८ । अकरणोदण्डः,	भारतेऽपि ,	६
	(यथा)	
९ । कृच्छ्रादिभक्षणम् ,	याज्ञवल्क्यः ,	७
१० । प्रास-नियमः ,	पराशरः ,	७
" निष्कपरिमाणम् ,	लीलावती ,	८
११ । सुवर्ण परिमाणम् ,	"	८
१२ । विज्ञानेश्वरोक्तम् ,	"	८
१३ । पराशरोक्त निष्कमानम् ,	"	८
१४ । षट्त्रिंशन्मते, "	"	९
१५ । परिमाणम् , "	मितान्नरायाम् ,	९
१६ । सान्नेः, "	चतुर्विंशतिमते .	१०
१७ । दानान्यन्यानि ,	प्रवेताः ,	"
१८ । दानविषये,	मनुराह ,	११
१९ । दानविषये,	यमः ,	"

विधान-पारिजाते

	ग्रन्थोक्त-विषयः ,	उद्धृत-ग्रन्थनाम ,	पृष्ठाङ्कः,
२० ।	देयपरिमाणम् ,	मनुः,	११
”	निवर्त्सनस्थानमितिः,	”	”
”	वस्तुमानपलादि,	”	”
२१ ।	रौप्यनिष्कमानम् ,	”	१२

इति भूमितैलरौप्यादिमानम् ।

—*—

२२ ।	दानमन्त्राः,	चतुर्थस्तवकेउक्ताः ,	”
”	तिलदानम् ,	विष्णुः,	”
२३ ।	”	ब्राह्मेय ,	”
२४ ।	तन्मन्त्रः,	”	”
”	”	पुराणे,	१३
२५ ।	मुसूर्धु-दानम् ,	विष्णुः,	”
”	दैतरणीदानम् ,	”	”
”	दानमन्त्राः,	”	”
”	मोक्षधेनुः,	”	१४

(इत्यासन्नमृत्युदैतरण्यादिदानम्)

—*—

२६ ।	मोक्षधेनुः,	मनुः	”
”	ऋणधेनुः,	”	”
”	मन्त्रस्तस्याः,	”	”
२७ ।	”	ब्राह्मे,	१५
२८ ।	”	अङ्गिराः,	”
२९ ।	पर्युषित शवसंस्कारे- प्रायश्चित्तम् ।	”	१६
३० ।	” विशेषमाह ,	कात्यायनः,	”
३१ ।	”	एतस्य सूत्रम् ,	१७
३२ ।	”	मण्डनः,	”
”	अन्यत्रापि,	”	१८
३३ ।	”	भनुपदसूत्रे,	”

पञ्चमस्तवकस्य-विषय-सूची ।

	ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम ,	पृष्ठाङ्कः,
३४ ।	मरणसमये कर्त्तव्यम् ,	वृहस्पतिः,	१९
३५ ।	”	कात्यायन सूत्रे,	”
३६ ।	”	ब्राह्मे,	”
३७ ।	”	कालनिर्णये,	”
३८ ।	मरणसमये कर्त्तव्यम् ,	(दीपिकायाम्)	”
३९ ।	”	नागरखण्डे,	२०
	”	कूर्मपुराणे,	”
४० ।	पञ्चरत्नम् ,	नारदः,	”
४१ ।	निर्हरणे,	स्पृतिः,	२१
४२ ।	”	मनुः,	”
४३ ।	”	”	”
४४ ।	दैव्यादौ,	हारीतः,	”
४५ ।	वैश्यादौ,	विष्णुः,	२३
४६ ।	अत्र प्रायश्चित्तम् ,	जावालिनः,	”
४७ ।	”	कात्यायनः,	”
४८ ।	”	मनुरपि,	”
४९ ।	अपवादः धर्मार्थं,	पराशरः,	”
५० ।	”	ब्राह्मेचऽपि,	”
५१ ।	”	गारुडे,	२४
”	ज्ञानमन्त्रः,	स्मृतिसंग्रहे,	”
५२ ।	”	विधानग्रन्थे,	”
५३ ।	आसन्दी लक्षणम् ,	अत्रिः,	”
५४ ।	”	अन्यत्रापि,	”
५५ ।	”	धर्मदीपे,	”
५६ ।	”	स्कान्धे,	”
५७ ।	”	अत्रिः,	”
५८ ।	आसन्दीभङ्गेः,	रेणुः,	२५
५९ ।	प्रायश्चित्तम् ,	देवजानीये,	”
६० ।	”	गारुडे,	”
६१ ।	”	नारदीये,	२६

विधान पारिजाते

	ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम ,	पृ ाङ्कः,
६२ ।	तीर्थाऽर्द्धजलमरणे विशेषः,	याराहे,	२७
६३ ।	”	गृह्यकारिकायाम् ,	२८
६४ ।	तन्मन्त्रो यथा,	”	२९
”	”	”	३०
६५ ।	स्मार्त्तमात्राग्नौ पात्रविन्यासः,	कारिकायाम् ,	३१
६६ ।	”	अन्वेतु,	३२
६७ ।	”	तथाहि,	”
६८ ।	चितिकारः,	आश्वलायनः,	३३
६९ ।	”	परिशिष्टे ,	”
७० ।	स्मशानस्थलम् ,	स्मृतौ,	”
७१ ।	शव संस्कारः,	”	”
७२ ।	अग्निनिर्णयः,	वृद्धयाज्ञवल्क्यः,	३४
७३ ।	”	देवजानीये,	”
७४ ।	”	शाठ्यायनः,	”
७५ ।	”	गोमिलाचार्य्यः,	”
७६ ।	”	काल्यायनसूत्रम् ,	”
७७ ।	”	”	”
७८ ।	”	आपस्तम्बसूत्रम् ,	”
७९ ।	अग्न्योविशेषः,	बोधायनकारिकायाम् ,	३५
८० ।	”	मुनिः क्रतुः,	”
८१ ।	तल्लक्षणम् ,	क्रियासारे,	”
८२ ।	” अत्र,	देवलः,	”
८३ ।	आहिताग्नेर्भार्थ्या मृतौ,	याज्ञवल्क्यः,	३६
८४ ।	”	मनुरपि,	”
८५ ।	”	काल्यायनः,	३७
८६ ।	” अभिप्रायः,	”	”
८७ ।	”	देवजानीये.	३८
८८ ।	”	यज्ञपार्थ्यः,	”
८९ ।	”	विज्ञानेश्वरः,	”
९० ।	”	वृद्धशातातपः,	”

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
६१ । ”	अन्यत्रापि यद्वा,	३८
६२ । विशेषः,	देवजानीये,	१
६३ । ”	यज्ञपार्ष्वः,	”
६४ । ”	मनुः,	”
६५ । विशेषः,	अन्यत्रापि,	”
६६ । ”	यद्वा,	”
६७ । सा यथा,	यज्ञपार्ष्वः,	”
६८ । ”	विष्णुः,	१
६९ । उपाधिः कुलपत्न्यादिः,	आपस्तम्बः,	”
१०० । ”	भरद्वाजसूत्रे,	३८
१०१ । ”	कात्यायनसूत्रेच,	४०
१०२ । मृतपत्नीकः,	देवयाज्ञिकभाष्ये,	३
१०३ । ” विषयेऽन्यः,	त्रिकाण्डमण्डने,	”
१०४ । ” ”	शौनकः,	”
१०५ । अनेकपत्नीकविषये,	”	”
१०६ । प्रकारान्तरम् ,	आश्वलायनः,	”
१०७ । ” अपरोक्तिः,	कल्पभाष्यार्थसंग्रहे,	४१
१०८ । प्रोषिताग्नेर्वाहः,	देवजानीये,	”
१०९ । सूतकान्तरम् धर्म्यान् ,	पैठीनसिः,	४२
११० । पर्णशरीरे विशेषः,	ब्रह्मपुराणे,	४३
१११ । ”	कात्यायनः,	”
११२ । तत्र प्रकारान्तरम् ,	आश्वलायनकारिका,	४४
११३ । ”	निगमे,	१
११४ । ” (षड्यौ शनिशुकौ)	नारायणभट्टीये,	४५
११५ । ”	(नक्षत्र विषये)	”
११६ । ”	(योगेषु)	”
११७ । ”	” आश्वलायनगुः,	”
(देशान्तरमृतसंस्कारे)	परिशिष्टे,	४६
११८ । तद्विच्छेदं प्रायश्चित्तम् ,	कात्यायनः,	४७

विषान-पारिजाते

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनामः,	पृष्ठाङ्कः,
११६। संस्कार प्रकारः,	रेणुः,	”
१२०। साग्नेर्दुर्मरणे संस्कारः,	पराशरः,	४८
१२१। —तदाह,	अङ्गिराः,	”
१२२। ”	आश्वलायनः,	”
१२३। ”	मनुः,	४६
१२४। तदाह,	याज्ञवल्क्यः,	४६
१२५। ”	वृद्धपराशरः,	”
१२६। ”	मिताक्षरायाम्,	५०
१२७। ”	व्यासः,	”
१२८। ”	षड्विंशमते,	”
१२९। ”	आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे,	”
१३०। ”	नारायणभट्टीये,	”
१३१। नारायणबलिः,	गृह्यपरिशिष्टे, मिताक्षरायाम्,	”
१३२। प्रमादाद् दुर्मरणगतस्य,	अङ्गिराः,	५१
१३३। ”	”	”
१३४। ”	मिताक्षरा,	५२
१३५। प्रागुक्तं विहितमरणम् (स्तवकादौ)		”
१३६। देशान्तरगतमृतिसन्देशे	जातूकर्ण्यः,	”
तद्दृष्टान्ताज्ञानेच,		”
१३७। ”	बृहस्पतिः,	५३
१३८। ”	देवजानीये,	”
१३९। ”	स्मृतिकारिका,	”
१४०। ”	रेणुः,	५४
१४१। ”	यमः,	”
१४२। (रात्रिमृतविषये)	देवजानीये निगमः,	५५
१४३। ”	”	”
१४४। अन्यनिबन्धे,	”	”
१४५। ”	स्मृति संग्रहः,	”
१४६। पतिमरणेविशेषः,	शातातपः,	”
१४७।	उशनाः,	”

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१४८ । . ”	स्मृतिमञ्जरी,	४६
१४९ । वपनेविशेषः,	देवजानीये,	”
१५० । ”	व्यासेन,	”
१५१ । (देशाचार-व्यवस्था)	आपस्तम्बः,	”
१५२ । बालसंस्कारः,	याज्ञवल्क्यः,	”
१५३ । बालसंस्कारः,	मनुः,	५७
१५४ । ”	तदन्यस्य,	”
१५५ । ”	लौगात्निः,	”
१५६ । ”	मनुरपि,	५८
१५७ । लौकिकाम्नौ,	वृद्धयाज्ञवल्क्यः,	”
१५८ । ”	देवयाज्ञिकः,	५९
१५९ । ”	विधानमाला,	”
१६० । ”	शौनकः,	६१
१६१ । (अर्कविवाहः),	”	”
१६२ । (कुष्ठि-मरणविधानम्)	,	”
(रजस्वलासंस्कारः)	स्मृतिसंग्रहः	६२
१६३ । ”	यज्ञपाश्वः,	”
१६४ । ”	वृद्धशातातपः,	६३
१६५ । ”	देवलः,	”
१६६ । (ऊर्ध्वयादि स्पृष्टशवे)	यज्ञपाश्वः,	”
१६७ । ”	अपरार्धः,	६४
१६८ । (सुतिकारजस्वलासंस्कारः)	हेमाद्रिः,	”
१६९ । (गर्भिणीमरणे संस्कारः—)	”	६६
१७० । ”	वाजसनेयके,	”
१७१ । ”	आश्वमेधिके,	६७
१७२ । ”	विष्णु-धर्मोत्तरे,	६८
१७३ । ”	”	”
१७४ । (धनिष्ठापञ्चकमृते)	गरुडपुराणे,	”
१७५ । ”	ब्रह्मपुराणे,	६९
१७६ । धनिष्ठा त्रिपुष्करादिनिधने,	ब्राह्मे,	७१

विधान-पारिजाते

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१७७ । ”	गाण्डे ,	”
१७८ । ”	स्मृत्यर्थसारे,	७२-७३
१७९ । मृत प्रेतबुद्ध्या पुनरागमने,	हेमाद्रौ वात्स्यः,	७५
१७९ । नागवलिः,	स्मृतिरत्नावल्यां शौनकः,	७६
१८० । ”	तन्त्रे,	७७
१८१ । नागवलिः,	तन्त्रे,	”
१८२ । नारायण वलिः,	मिताक्षरा-विष्णुपुराणयोः,	७८
१८३ । ”	”	”
१८४ । ”	भविष्यपुराणे,	७९
१८५ । ”	सुमन्तुः,	७९
१८६ । ”	अपरार्कः,	”
१८८ । ”	आम्बलायनः,	”
१८९ । ”	स्मृत्यर्थसारे,	”
१९० । ”	विष्णु धर्मोत्तरे,	८०
१९१ । ”	विष्णुः, वाल्म्यः,	८१
१९२ । ”	मिताक्षरा,	”
१९३ । सहगमनम् ,	हेमाद्रौ,	”
१९४ । ”	हारीतः,	८२
१९५ । ”	महाराष्ट्रे,	८२-८४
१९६ । ”	दिवोदासीये,	८५
१९७ । ”	अग्निः,	८६
१९८ । ”	लौगाक्षिः,	८७
१९९ । पृथक् चिति, निर्णये ,	हेमाद्रि, मदनपारिजात, मिताक्षराः,	”
२०१ । अत्र प्रायश्चित्तम् ,	भापस्तम्बः,	”
२०२ । ”	संग्रहे,	८८-८९
२०३ । दशपिण्डे प्रायश्चित्तम्	रेणुः,	९०
२०४ । ”	”	”
२०५ । ”	दुन्दु (डु) पञ्चतिः,	”
२०६ । ”	आद्यकल्पे,	”

प्रन्योक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
२०७ । दशपिण्डे प्रायश्चित्तम् ,	स्मृत्यन्तरे,	"
२०८ । "	पारिजातादि,	११
२०९ । "	पारिजातादि,	"
२१० । "	स्मृत्यर्थसारः,	"
२११ । "	श्राद्धकाशिका,	"
२१२ । "	भविः,	११
२१३ । "	यमः, उशनाश्व,	"
"	श्राद्धकाशिका,	"
२१४ । "	पुराण समुच्चयः,	१२
२१५ । "	श्राद्धकाशिका,	"
२१६ । "	कपर्दि कारिका,	"
२१७ । "	प्रचेताः,	"
२१८ । "	बृहस्पतिः,	१३
२१९ । "	सुमन्तुः,	"
२२० । "	विष्णुपुराणे,	"
२२१ । "	प्रचेताः,	१४
२२२ । "	भविष्ये देवजानीये,	"
२२३ । " (विशेषः)	विष्णुपुराणे,	"
२२४ । ब्रह्मचारिव्यादि विषये,	सुमन्तुः,	१५
२२५ । "	बृह मनुः,	"
२२६ । "	कात्यायनः,	"
२२७ । कृतचूडादि,	सुतन्तुः,	१६
२२८ । "	मनुः,	"
२२९ । "	कात्यायनः,	"
२३० । "	लौगाक्षिः,	"
२३१ । "	रेणुः,	१७
२३२ । "	मनुः,	"
२३३ । "	बोधायनः,	"
२३४ । "	व्यासः,	"
२३५ । "	बोधायनोक्तः,	"

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनामं,	पृष्ठाङ्कः,
२३६ । कृतचूडादि,	ब्रह्मपुराणे,	"
२३७ । "	नारायणभट्टी,	६८
२३८ । "	यमः,	६६
२३९ । "	सुमन्तुः,	"
२४० । "	सम्बर्त्तः,	"
२४१ । "	मनुः,	"
२४२ । "	षडशीतिः,	"
२४३ । "	हारीतः,	"
२४४ । "	हारीत-सुतः,	"
२४५ । पकोद्दिष्टादिविषये,	मनुः,	१००
२४६ । पतिमरणे,	शातातपः,	"
२४७ । विशेषः,	कौम्भे,	"
२४८ । "	वृद्धमनुः,	"
२४९ । "	वायुपुराणे,	"

— * —

कर्त्रादिविद्यये प्रायश्चित्तम् ।

२५० । विशेषः,	गृह्यपरिशिष्टे,	१०१
२५१ । "	मार्कण्डेयः,	"
२५२ । "	षशिष्टः,	१०२
२५३ । अग्निदातृविपत्तौ,	भारद्वाजः,	"
२५४ । "	कर्मप्रदीपे,	"
२५५ । "	श्यासः,	"
२५६ । "	संग्रहे,	१०३
२५७ । "	नारायणभट्टीये,	"
२५८ । देशोपप्लवे,	गभस्तिः,	"
२५९ । पुनर्वाहि विशेषः,	आपस्तम्बः,	"
२६० । "	आपस्तम्बः,	"
२६१ । नष्टशिलाप्राप्तौ,	ऋष्यशृङ्गः,	"
२६२ । "	ऋष्यशृङ्गः,	१०४

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
२६३ । नवभ्रातृनि.	सम्बर्तः,	"
२६४ । "	त्रिकाण्डमण्डनम्,	"
२६५ । "	आपस्तम्बगरिशिष्टं,	"
२६६ । "	स्मृत्यर्थसारः,	"
२६७ । "	शिवस्वामी,	"
२६८ । "	बृहवसिष्ठः,	"
२६९ । ब्राह्मणलाभे भोजनं देयम्,	रेणः,	१०५
२७० । विप्रभावे,	प्रभासखण्डः,	"
" " कुशवटुः	देवयाज्ञिकः,	"
२७१ । " "	देवलः,	"
२७२ । संकल्पिताज्ञ-प्रतिपत्तिः,	देवलः,	१६०
" "	विष्णुपुराणम्,	"
२७३ । "	प्रवेताः,	१०६
२७४ । आमाम्नेन,	लाठ्यायनः,	"
२७५ । "	मरीचिः,	१०७
२७६ । "	मरीचिः,	"
२७७ । "	मरीचिः,	"
" अवगाहाऽङ्गुष्ठस्य,	मरीचिः,	"
२७८ । "	व्यासः,	१०८
२७९ । "	षट्त्रिंशन्मते,	"
२८० । आमभ्रातृ,	"	"

—*—

भारुध प्रेत कृत्ये सूतकादि,—

२८१ । आमभ्रातृ,	देवजानीये गालवः,	१०९
२८२ । "	शातातपः,	"
२८३ । "	हेमाद्रिः,	"
२८४ । "	काष्णाजिनिः,	"
२८५ । आमभ्रातृम्,	बृहवसिष्ठः,	१०९
२८६ । "	गालवः,	११०

—*—

अनेकमरणसंज्ञिवाते,—

ग्रन्थीक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पद्याङ्कः,
२८७ । माधवीये,	कार्णाजिनिः,	११०
२८८ । ”	ऋष्यशृङ्गः,	”
२८९ । ”	मदनपारिजाते,	१११
२९० । ”	लौगात्नि,	”
२९१ । ”	जावालिनः,	११२
२९२ । ”	कात्यायनः,	”
२९३ । ”	”	”

—*—

दुर्मरण-मृत-प्रायश्चित्तम् ।

२९४ । माधवीये,	शातातपः,	११३
२९५ । ”	ब्राह्मेण विशेषः,	”
२९६ । अन्त्यजा यथा,	”	११४
२९७ । आत्मघाते,	रत्नावल्यां व्यासः,	”
२९८ । ”	मदनपारिजाते,,	११५
२९९ । ”	स्मृत्यर्थसारे,	”
३०० । ”	हेमाद्रौ ब्राह्मण्यम्,	”
३०१ । ”	विष्णुस्मृतिः,	”
३०२ । (दुर्मृतौ)	शातातपः,	११६
३०३ । ”	देवजानीये ब्राह्मण्यम्,	११७
३०४ । ”	बृहन्मनुः,	११८
३०५ । ”	पाप्मे,	”

—*—

अथ त्रिपिण्डी विधिः,—

३०६ । ”	तार्क्ष्यः,	१२०
३०७ । ”	श्रीभगवान् उवाच,	१२१
३०८ । ”	तार्क्ष्य उवाच,	”
३०९ । ”	श्रीभगवान् उवाच,	”
३१० । ”	”	१२५

—*—

अथाशौचविधानम्,—

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्क
३११ । ”	सम्बर्त्तः,	१२६
३१२ । ”	भृगुस्मृतिः,	”
३१३ । ”	मरीचिः,	”
३१४ । ”	”	”
३१५ । ”	मदनपारिजातः,	”
३१६ । ”	(वृद्धवशिष्ठः),	”
३१७ । ”	मरीचिः,	”
३१८ । ”	पराशरः,	”
३१९ । ”	सम्बर्त्तः,	”
३२० । (पुत्रेजाते)	”	”
३२१ । ”	ब्राह्मे,	१२७
३२२ । ”	भङ्गिराः,	”
३२३ । (स्मृतिका कर्माधिकारः)	पैठीनसिः,	”
३२४ । (विशेषे व्यासः)	सम्बर्त्तः,	१२८
३२५ । ”	मितान्नरा, (प्रजापतिः),	”
३२६ । ”	स्मृतिसंभ्रमे,	”
३२७ । ”	स्मृत्यर्थसारे,	”

— * —

शावाशौचे,—

३२८ । स्मृतिकाशौचे,	हारीतः,	१२९
३२९ । ”	पराशरः,	”
३३० । ”	विज्ञानेश्वरः,	”
३३१ । ”	वृद्धन्मनुः,	”
३३२ । ”	जैमिनिः,	”
३३३ । ”	(हारीतः) वङ्गशीतिः,	१३०
३३४ । ”	”	”
३३५ । ”	(शङ्कः) स्मृतिः,	”
३३६ । ”	विष्णुः,	”

	प्रयुक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
३३७ ।	”	शङ्खः,	”
३३८ ।	”	विष्णुः,	१३१
३३९ ।	”	याज्ञवल्क्यः,	”
३४० ।	”	लौगाक्षिः,	”
३४१ ।	”	मनुः,	”
३४२ ।	दन्तजननाभावे,	ब्रह्मपुराणम्,—(शुद्धितत्त्वे),	१३२
३४३ ।	”	विष्णुः,	”
३४४ ।	”	काम्यपः,	”
३४५ ।	”	अङ्गिराः,	”
३४६ ।	”	पाराशरे,	”
३४७ ।	”	वशिष्ठः,	”
३४८ ।	”	कौर्मै,	”
३४९ ।	”	शङ्खः,	१३३
३५० ।	”	मातृस्ये,	”
३५१ ।	”	अङ्गिराः,	”
३५२ ।	”	स्मृत्यर्थसारः,	”
३५३ ।	”	(याज्ञवल्क्यः),	”
३५४ ।	”	लौगाक्षिः,	१३४
३५५ ।	”	विद्वानेश्वरः,	”
३५६ ।	”	द्विषोवासीये,	”
३५७ ।	”	गौतमः,	”
३५८ ।	(वय-आदि विशेषः)—	अङ्गिराः,	”
३५९ ।	संस्कारात् पूर्व मृताक्रान्त विषये,	व्याघ्रपात् ,	१३५
३६० ।	”	जाति प्रयुक्ताशौचे,-याज्ञवल्क्यः,	”
३६१ ।	महागुरुनिधने,	भाभ्वलायनः ,	१३६
३६२ ।	”	आभ्वलायनः,	”
३६३ ।	”	बृहस्पतिः,	”
३६४ ।	”	भाग्ये,	”
३६५ ।	”	पराशरः,	”

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम् ,	पृष्ठाङ्कः.
३६६ । महागुरुनिधने,	(शातातपः),	”
३६७ । ”	अङ्गिराः,	१३७
३६८ । ”	दत्तवचनम् ,	”
३६९ । ब्राह्मणस्रुवः,	बृहस्पति-पराशरौ,	१३८
३७० । (षवमन्येऽपि),	आदित्यपुराणम् ,	”
३७१ । ”	पराशरवचनम् ,	”
३७२ । ”	देवलः,	”
३७३ । ”	माधवीये,	”
३७४ । ”	विज्ञानेश्वरः,	”
३७५ । वर्णशङ्करकृत्यम् ,	माधवाचार्य्याः,	१३९
३७६ । (वर्णशङ्करे)	माल्ही,	”
३७७ । (सपिण्डविषये),	विष्णुः,	”
३७८ । ”	माधवीये,	”
३७९ । अशौचे विकल्पः,	मरीचिः,	”
३८० । ”	शङ्खलिखितौ,	”
३८१ । ”	ब्राह्मम् ,	१४०
३८२ । ”	बड्डीशितः,	”
३८३ । ”	याज्ञवल्क्यः,	”
३८४ । ”	प्रजापतिः,	”
३८५ । ”	मरीचिः,	”
३८६ । ”	विष्णुः,	”
३८७ । ”	माधवः,	”
३८८ । ”	ब्रह्मपुराणम्	”
३८९ । ”	”	”
३९० । त्रिरात्रादि,	कात्यायनः,	१४१
३९१ । (पतिगोहाविमृति विवेकः)	कार्ष्णाजिनिः,	”
३९२ । ”	बड्डीशितः,	”
३९३ । ”	स्मृत्यर्थसारे,	”
३९४ । (प्रवसाविषये)	पुलस्त्यः,	”

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम ,	पृष्ठाङ्कः
३६५ । (पित्राद्युपरमे)	वृद्धमनुः,	"
३६६ । "	वृद्धमनुः,	"
३६७ । (विशेषः)	प्रयोगपारिजातः,	"
३६८ । "	ब्राह्मणे पुराणे,	१४२
३६९ । "	शङ्खः,	"
४०० । (संस्कृतयोः)	वृद्धमनुः,	१४३
४०१ । "	त्रिंशच्छोक्याम् ,	"
४०२ । "	स्कान्दे,	१४५
४०३ । (वान्धवत्रय)	स्कान्दे,	"
४०४ । "	याज्ञवल्क्य-स्मृत्यर्थसारां,	"
४०५ । (जामातृविषये)	शातातपः,	"
४०६ । "	वृहद् विष्णुः,	१४६
४०७ । (प्रामप्रसङ्गे)	मदनपारिजातः,	"
४०८ । (षण्डकविषये)	मदनपारिजातः,	"
४०९ । (विवेकः)	मिताक्षरायाम्,	"
४१० । शवस्पर्श	हारीतः,	"
४११ । "	बङ्गिराः,	१४७
४१२ । निर्हारिद्यशौचम्	मनुः,	"
४१३ । "	कूर्मपुराणम् , गौतमश्च,	"
४१४ । दृष्टार्थादौ	न्यायप्रोक्तिः,	१४८
४१५ । "	ब्राह्मे ,	"
४१६ । सोढकनिर्हारे,	माघवीये,	"
४१७ । प्रेतालङ्कृतौ,	शङ्खः,	"
४१८ । "	पराशरः,	"
४१९ । "	वृद्धपराशरः,	"
४२० । सञ्जीवसपिण्डनिर्हारे,	विष्णुः,	"

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम	पृष्ठाङ्कः,
	अथानुगमनाशौचम्,—	
४२१ । (अथानुगमनाशौचम्),	देवलः,	१४९
४२२ । ”	कण्वः,	”
४२३ । ”	विज्ञानेश्वरः,	”
४२४ । विवेकेऽशौचस्य,	माधवाचार्याः,	”
३२५ । ”	देवलः,	”
४२६ । पित्रादि प्रति प्रसवः,	याज्ञवल्क्यः,	”
४२७ । गर्भिणीपतिविषये,	वृद्धमनुः,	”

—*—

अथ रोदनाशौचम्,—

४२८ । ”	मनुः,	१५०
४२९ । ”	ब्राह्मे,	”
४३० । ”	पारस्करः,	१५१
”	(अथ दासादेः)	”
४३१ । ”	नारदः,	”
४३२ । ”	आङ्गिरसः,	”
४३३ । ”	विष्णुः,	”
४३४ । ”	याज्ञवल्क्यः,	”
४३५ । (दायाद्विषये)	नारदः,	”
४३६ । ”	बृहस्पतिः,	”
४३७ । ”	देवलः,	”
४३८ । (पूर्वोत्तरदिनविवेके)	मिताक्षरा,	१५२
४३९ । ”	पैठीनसिः,	”
४४० । ”	मनुः,	”
४४१ । ”	याज्ञवल्क्यः,	”
४४२ । ”	बृहशीतिविज्ञानेश्वरौ,	”
४४३ । ”	बृहशीतिविज्ञानेश्वरौ,	”
४४४ । ”	देवलः,	१५३
४४५ । (हीनवर्णमात्रादिविषये)	स्मृत्यर्थसारः,	”
४४६ । ”	केचन,	”

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम ,	पृष्ठाङ्कः,
४४७। (हीनवर्षमात्रादिविषये)	व्याजोक्तिः,	"
४४८। "	वृद्धवशिष्टः,	"
४४९। "	विष्णुवचनम्,	१४४
४५०। "	देवलः,	"
४५१। "	मनूक्तिः,	"
४५२। "	देवलस्मृतिः,	"
४५३। "	पराशरः,	"
४५४। देशान्तर लक्षणम्	वृहस्पतिः,	"

(योषिदाद्यति क्रान्ताशौचम्)

—*—

अथाशौचसम्पाते निर्णयः,—

४५५। "	याज्ञवल्क्यः,	१५५
४५६। "	यमोक्तिः,	"
४५७। "	माधवीये शङ्खः,	"
४५८। अशौचमेलने	अङ्गिराः,	१५६
४५९। "	पट्टत्रिंशन्मते,	"
४६०। "	चतुर्विंशतिमते,	"
४६१। "	देवलस्मृतिः,	"
४६२। "	षडशीति सूक्तौः,	"
४६३। (अशौचसङ्करः)	माधवीये यमः,	"
४६४। "	कौर्म्ये,	१५७
४६५। "	"	"
४६६। "	(पराशरीयमाधवे),	१५८
४६७। "	षडशीतिः,	"
४६८। (अपवादः)	शङ्खः,	"
४६९। "	पृथ्वीचन्द्रे लघुहारीतः,	"
४७०। (भतीतकालादि विचारः)	निर्णयामृत संग्रहः,	१५९
४७१। "	शातातपः,	"
४७२। "	गालवः,	१६०

—*—

अशौचापवादः,—

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
४७३ । (अतीतकालादि विचारः)	कौर्म्ये,	१६०
४७४ । ”	देवलोकिः,	”
४७५ । (आचार्यादि विषये)	मनुस्मृतिः,	”
४७६ । ”	भविष्यपुराणे,	१६१
४७७ । ”	कालादर्शे,	”
४७८ । ”	दिवोदासीये;	”
४७९ । ”	गौतमः,	”
४८० । ”	कन्दोगपरिशिष्टे	”
४८१ । ”	स्मृतिचन्द्रिका,	”
४८२ । ”	अपवार्क-माधवादि,	”
४८३ । ”	ब्राह्मोक्तिः,	”
४८४ । (प्रागुक्ते)	(दिवोदासीयमते),	१६२
४८५ । ”	प्रजापतिः,	”
४८६ । ”	मनुक्तिः,	”
४८७ । ”	कर्मन्तोऽशौचाभावः,	१६३
४८८ । ”	त्रिंशच्छोकी (स्मृतेः),	”
४८९ । ”	लघुविष्णुः पैठीनशिम्ब,	”
४९० । ”	श्राद्धप्रदीपकारः ब्राह्मो च,	१६४
४९१ । ”	मदनपारिजाते यमः,	”
४९२ । (अत्र मूलम्)	याज्ञवल्क्यः,	”
४९३ । (कार्त्त्यादि-ब्रह्मविद्श्च)	प्रचेताः,	”
४९४ । ”	ऋतु यमौच,	१६५
४९५ । ”	विष्णुः माधवीये ब्राह्मम्	१६६
४९६ । ”	विज्ञानेश्वरः,	”
४९७ । (अङ्कुरारपणाशौलादौ नाशौचम्)	ब्राह्मोक्तिः	”
४९८ । ”	ब्राह्मोक्तिः,	”
४९९ । (अपवाद्)	याज्ञवल्क्यः,	”
५०० । ”	व्याज्जपाद्ः,	”

ग्रन्थोक्त-विषयः ,	उद्धृत-ग्रन्थनाम ,	पृष्ठाङ्कः,
५०१ । (अपवादः)	बृहस्पतिः;	१३७
५०२ । ”	हारीतः;	”
५०३ । ”	(याज्ञिकाः);	”
५०४ । ”	कात्यायनः;	”
५०५ । ”	सम्बर्त्तः (विज्ञानेश्वरः);	१६८
५०६ । ”	ऋष्यशृङ्गः;	”
५०७ । (होमकर्मान्तराभावे)	आम्बलायनः;	”
५०८ । ”	सम्बर्त्तः;	”
५०९ । ”	गोभिलः;	”
५१० । ”	हरदत्तः;	”
५११ । ”	अपवार्क-कात्यायनः;	१६९
५१२ । ”	यमवचनम् ,	”
५१३ । ”	भारद्वाजः;	”
५१४ । (सूतकप्रहणादौ)	ब्राह्मि,	”
५१५ । ”	मनुः;	”

इति कर्म्मतोऽशौचापवादः ।

—*—

द्रव्यतोऽशौचापवादः—

५१६ । (सूतकप्रहणादौ)	मरीचिः;	”
५१७ । ”	”	”
५१८ । ”	आङ्गिरस—स्मृतिः;	”
५१९ । ”	षडशीतिः;	”

इति द्रव्यतोऽशौचापवादः ।

—*—

अथ मृतदोषाद्-अशौचापवादः—

५२० । ”	हेमाद्रौ षट्त्रिंश-	”
५२१ । ”	न्मते,	”
५२२ । शबनेतु—	याज्ञवल्क्यः;	”
”	अशौचादि,	”

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
५२३ । अशौचादि,	भविष्ये,	"
५२४ । " "	ब्राह्मे,	"
५२५ । बुद्धिपूर्वक—	माधवीये वसिष्ठः,	१७२
५२६ । कृतौ,	"	"
५२७ । आहिताग्निताव-शून्येच,	कुन्दोगपरि-शिष्टे, कात्यायनः,	"
५२८ । " "	पराशरः (माधवीये)	"
५२९ । " "	हेमाद्रौ,	"
५३० । नारायणबलिः,	मिताक्षरायां च्छागलेयः,	१७३
५३१ । " "	हेमाद्रौ, बट्टविशम्भते,	"
५३२ । प्रायश्चित्तम् ,	वृद्धशातातपः,	"
५३३ । " "	वौधायनः,	१७४
५३४ । " "	मदनरत्ने, ब्राह्मच्यम् ,	"
५३५ । " "	स्मृति रत्नावली,	"
५३६ । द्विगुण प्रायश्चित्तम् ,	भृगुः,	"
५३७ । " "	अग्नि पुराणम् ,	१७५
५३८ । सम्बतसरे कृतम् ,	ब्राह्मणे ,	"
५३९ । (सपिण्डने)	हेमाद्रिः,	"

—*—

विधानाद् शौचापवादः,—

५४० । (सपिण्डने)	दत्तात्रेयः,	१७५
५४१ । चित्रदण्डादि,— युद्धहते-	मनुः,	१७६
५४२ । कालान्तरमृतौ,	वृद्ध मनुः,	"
५४३ । " "	ब्रह्मगर्गः,	"
५४४ । " "	माधवीये, आदित्य पुराणम्.,	"
५४५ । " "	हेमाद्रिः,	१७७
५४६ । " "	कलिषर्जे, माधवः,	"
५४७ । " "	श्रुतिः,	"
" प्रायाग मृत्युः,	मातस्ये,	"
५४८ । (काम्यामपि)	गौरी-शिबोक्तिः,	"

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
५४६ । (काम्यामपि)	विवस्वान् ,	१७७
५४७ । ”	हेमाद्रौ, लङ्के,	१७८
५४८ । तस्मिन् जीवति विशेषः,	लिङ्गपुराणे .	”
५४९ । ”	स्मृतौ,	”
५५० । ”	हेमाद्रौ, ब्राह्मणे,	”
५५१ । ”	” षट् त्रिंशत्प्रते,	१७९
५५२ । ‘वाहावग्निमतः’,	— स्मृतिः,	”
५५३ । ”	स्मृत्यर्थसारे,	”
५५४ । ”	अङ्गिराः,	”
५५५ । ”	स्मृत्यर्थसारे,	”
५५६ । पुनः संस्कारे,	हेमाद्रौ, गार्ग्यः,	१८०
५५७ । ”	वारहे,	”
५५८ । (जन्मदशमादि)	महाभारते,	”
५५९ । ”	काम्यपः,	”
५६० । ”	उयोतिर्नारदः,	”
५६१ । (अस्यापवादः)	वैजवापः,	१८१
५६२ । (दानमपि)	”	”
५६३ । ”	हेमाद्रौ, बृह्मणुः,	”
५६४ । ”	शौनकः,	”
५६५ । (दासीघटादि)	मनुस्मृतिः,	”
—*—		
५६६ । ”	कृतघटस्फोटादिकम् ,	१८२
” ”	ऋग्वेदे, याजुष्येच,	”
—*—		
रजस्वलाशौचम्,—		
५७० । ”	मनुः,	१८३
५७१ । ”	बृह्मणुः,	”
५७२ । ”	बृह्मणुः,	”
५७३ । ”	स्मृत्यन्तरे,	”

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१७४ । (पुनः दासीघटादि)	अग्निः,	१८४
१७५ । " "	वासिष्ठे,	"
१७६ । " "	अङ्गिराः,	"
१७७ । (नैमित्तिकज्ञानम्)	पराशरः,	"
१७८ । " "	सूर्योदय निबन्धे,	"
१७९ । " "	स्मृतिरत्नावल्यां दत्तः,	"
१८० । (रजस्वलादि)	काम्यपः,	१८५
१८१ । " "	पराशरः,	"
१८२ । " "	उशनाः,	१८६
१८३ । (आतुरे)	पराशरोक्तिः,	"

इति रजस्वलाविषये ।

—*—

दाहाङ्कृत्यम्,—

१८४ । (आतुरे)	पराशरोक्तिः,	"
१८५ । " "	स्मृतिदर्पणे,	"
१८६ । (उत्तरीयादि विषयः)	रेणुः, संग्रहः,	१८७
१८७ । " "	आपस्तम्बः कारिका,	"

—*—

उदकदानविधानम्,—

१८८ । (उत्तरीयादि विषयः)	रेणुः, संग्रहः,	१८८
१८९ । " "	वैजवापः,	"
१९० । " "	शङ्खलिखित-स्मृतिः,	"
१९१ । " "	पारस्करः,	१८९
१९२ । " "	श्राश्वलायमः,	"
१९३ । " "	स्मृतिमञ्जरी,	"
१९४ । " "	ब्राह्मे,	"
१९५ । (अपरे)	याज्ञवल्क्योक्तिः,	१९०
१९६ । " "	हेमाद्रिः,	"
१९७ । " "	गौतमस्मृतिः,	"

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
५६८ । (अपरे)	याज्ञवल्क्यः,	१६०
५६९ । (विशेषः)	बोधायनः,	१६१
” ”	प्रचेताः,	”

—*—

कुश-विषयः,—

६०० । (विशेषः)	विष्णुपुराणम् ,	”
” ”	बृहस्पतिः	”
६०१ । (प्रतिषेधः)	विशेष स्मृतिः,	१६२

—*—

शोकापनोदः,—

६०२ । (प्रतिषेधः)	”	”
६०३ । ”	याज्ञवल्क्यः,	”
६०४ । (का परिदेवना),	रामायणे,	१६४
(अन्यत्रापि)	श्रीमद्भगोतायाम्	”

इति शोकापनोदः ।

—*—

गृह प्रवेशनम्,—

६०५ । (अभ्यन्त्राणि)	श्रीमद्भगोतायाम्	१६५
६०६ । ”	याज्ञवल्क्यः,	”
६०७ । ”	प्रचेताः,	”
६०८ । ”	हारीतः,	”
६०९ । ”	हरिहरौ,	१६६
६१० । ”	कल्पतरौ,	”
६११ । (अपरे)	पारस्करगृह्यसूत्रे,	”
६१२ । ”	हारीतः,	”
६१३ । ”	धंसिष्ठः,	”
६१४ । ”	पारस्करः,	”
६१५ । (ज्येष्ठपुरःसर)	आश्वलायनः,	१६७
६१६ । (लवण-विशेषः)	ब्रह्माण्डे,	”

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
६१७ । (विवेकः)	मनुः,	१९७
६१८ । ”	बृहस्पतिः,	”
६१९ । (त्यागि-प्रशंसा)	ब्राह्मे,	”
६२० । (बाह्यशक्तेः)	मनुः,	१९८
६२१ । ”	गृह्यकारिका,	”
६२२ । ”	शौनकः,	”
६२३ । ”	रेणुः,	१९९
६२४ । ”	(गृहप्रवेशविधानादि),	”

—*—

पिण्डोत्कृष्टानाम् ,—

६२५ । ”	याज्ञवल्क्यः,	”
६२६ । ”	गारुडे,	”
६२७ । (दिनादि-विवेकः)	मात्स्ये,	”
६२८ । ”	मात्स्ये,	२००
६२९ । प्रेतपिण्डे,	प्रचेताः,	”
६३० । ”	ब्राह्मे,	”
६३१ । ”	प्रचेतो-गोविन्द राजौ,	”
६३२ । (प्रकारान्तरे)	शातातपः,	२०१
६३३ । ”	रेणुकारिका,	”
६३४ । (विशेषः)	ऋष्यशृङ्गः,	२०२
६३५ । ”	उशनाः,	”
६३६ । ”	शङ्खः,	”
६३७ । ”	ब्राह्मे,	”
६३८ । (पिण्डदाने विशेषः)	पैठीनसिः,	२०३
६३९ । ”	हेमाद्रौ प्रचेताः,	”
६४० । ”	बृह्म षशिष्ठः,	”
६४१ । ”	लौगाक्षिः,	”
६४२ । ”	मात्स्ये,	२०४
६४३ । (रुद्रगणभ्रातृपरम्)	मदन पारिजाते,	”

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
६४४ । पिण्डदान तत्काले,	नारदीये,	२०४
६४५ । बालपिण्डदाने,	मरीचिः,	"
६४६ । पिण्डोपादानम् ,	गृह्यकारिका,	२०५
६४७ । "	शातातपः,	"
६४८ । पिण्ड दानकाळः,	चारुहे,	"
६४९ । ,, विशेष स्थानम् ,	ब्राह्मे,	"
६५० । ,, गृह्य परिशिष्टे ,	"	"
६५१ । पिण्डदाना करणे दोषः,	भृगुः,	"
६५२ । विशेषान्तरम् ,	भविष्ये,	२०६
६५३ । ,,	हेमाद्रौ पाद्यम् ,	"
६५४ । ,,	शातातपः,	"

—*—

नवभ्राह्मिनि,—

६५५ । ,,	अङ्गिराः,	"
६५६ । ,,	शिवस्वामी,	"
६५७ । ,,	अग्निः,	२०७
६५८ । वर्णानुसारे व्यवस्था,	भविष्ये,	"
६५९ । ,,	मरीचिः,	"
६६० । (अशौचहासादि नवभ्राह्मिनि वर्ण व्यवस्था)	गृह्यकारिका,	"
६६१ । राजगोविप-घाताद्यौ,	भारते,	२०८
६६२ । ,,	आपस्तम्बः,	"
६६३ । ,,	भृगुः,	"
६६४ । नवभ्राह्मिनिविषये,	कण्वः,	२०९
६६५ । (दशाह्मिनिर्दशाह्योः)	भविष्यपुराणे,	"
६६६ । ,,	ऋष्यशङ्कः,	"
६६७ । (मातापितृविशेषः)	गौतमः,	"
६६८ । ,,	"	"
६६९ । ,,	गालवः,	"
६७० । हेतुमाह,	पैठीनसिः,	"

ग्रन्थीक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
६७१ । मत्याच द्विगुणम् ,	मिताक्षरा,	२१०
६७२ । (विपक्षे),	नारायण भट्टः,	"
—*—		
अस्थि सञ्चयन विधानम्,—		
६७३ । (विपक्षे),	देवजानीये रेणुः,	"
६७४ । " "	कर्काचार्यः,	"
६७५ । निषिद्धकालः,	स्मृतिसंग्रहे,	"
६७६ । " "	द्वैजवापः,	२११
६७७ । " "	गौतमः,	"
६७८ । (पालाशेचास्थिदाहे)	शौनकाकात्यायनौ,	"
६७९ । " "	ऋष्यशृङ्गः,	"
६८० । (प्रयोगः-स्वस्वशा खालुगः)	मनुः,	२१२
६८१ । " "	"	"
६८२ । " "	हारीतः,	"
६८३ । एकादशेऽन्न भोजनादि,	संग्रहे,	"
६८४ । पिण्डत्रयवलिः,	उक्तं हि,	२१३
६८५ । इति कर्त्तव्यता,	रेणुः,	"
६८६ । अप्रवृत्तिणास्थिमहणम् ,	गोभिलः,	"
६८७ । " "	"	२१४
२८८ । " "	कात्यायनसूत्रे,	"
६८९ । " "	अन्यत्र,	"
६९० । " "	गालवः,	"
६९१ । गन्धादिपूताक्षम् ,	बोधायनः,	२१५
६९२ । अप्सुम्यप्सर्शो,	प्रचेताः,	"
६९३ । दानविशेषः,	बृहस्पति,	"
६९४ । सञ्चयनादूर्ध्वस्पर्शः,	देबलः,	"
६९५ । विशेषः,	विष्णुपुराणे,	"
६९६ । पाथेयभ्राजम् ,	रेणुनोक्तम् ;	"

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
	गङ्गादावस्थितिज्ञेयः,—	
६१७ । पाथेयश्राद्धम् ,	वृहस्पतिः,	२१५
६१८ । दशाहादूर्ध्वकाले,	"	"
६१९ । "	स्कान्दोक्तः,	"
	—*—	
	दशाहमध्ये संक्रमणे,—	
७०० । "	हेमाद्रौ, दत्तः,	"
७०१ । "	ब्राह्मेऽपि,	२१७
७०२ । व्यतीपाने—	स्मृतिदाये,	"
७०३ । मृतस्यामायां विशेषः,	"	"
७०४ । "	गृह्यपरिशिष्टे,	"
७०५ । औरसपुत्रमिक्षे,	"	"
७०६ । विशेषः,	कपर्दिः,	"
	—*—	
	दशाहविधानम्,—	
७०७ । "	रेणुः,	२१८
७०८ । वचनविषये,	देवलः,	"
७०९ । "	अन्येऽपि,	"
७१० । अकरणोक्तोपः,	स्मृतिसमुच्चये,	"
७११ । "	अन्यत्र,	२१९
७१२ । आश्वलायनाणाम् ,	स्मृत्यन्तरे,	"
७१३ । काकवलिः,	पञ्चतिकारेः,	"
७१४ । "	रामायणोक्तेरे काण्डे,	"
७१५ । वलिदानमन्त्राः,	"	"
७१६ । " विशेषः,	पैठीनसिः,	२२०
७१७ । पत्नीविषये,	गार्ग्यः,	"
	—*—	
	एकादशाह-विधानम्,—	
७१८ । अन्यत्रापि,	मातस्ये,	"
७१९ । दानमन्त्रः,	स्मृतेः,	२२१

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१२० । तद्विधिः,	विश्वामर्शः,	२२१
१२१ । ”	रेणुः,	”
१२२ । पुत्रादि कृत्यैकोद्दिष्टादि,	शङ्खः,	१२२

—*—

वृषोत्सर्गप्रयोगः,—

१२३ । वृषलक्षणानि,	”	२२३
” कालादि,	धौधायनोक्तम्,	२२४
१२४ । वृषोत्सर्गं अपररतु,	काल्यायनोक्तम् ,	२२४
” गो यज्ञेन व्याख्यातः,	”	”
१२५ । ”	देशजानीये.	”
१२६ । भङ्गनादौ,	रेणुः,	”
१२७ । वृषादेः प्रार्थना,	पुराणे,	”
१२८ । पुच्छोदकैस्तर्पणम्, तन्मन्त्राश्च,	धाराहे	२२७
१२९ । ”	ब्रह्माण्ड पुराणे च,	२२८
” पौराणिकाश्च,	अन्ये ”	”
१३० । अपरे मन्त्राः,	” ”	२२९
” ”	ब्राह्मणे,	२३०
१३१ । वृषलक्षणम् ,	मान्स्वये,	२३३
१३२ । वज्रवृषः,	”	”
” वज्र्या धेनुश्च,	”	२३४
” ”	ब्रह्मपुराणे,	”
१३३ । वसुनामानि,	भारते,	”
१३४ । वृषमोचनम् ,	कालिकापुराणे,	२३५
” वृषोत्सर्गोऽसमर्थे,	रेणुः,	”
१३५ । ”	पाप्मे,	”
” अन्यत्र विशेषः,	शास्त्रे उक्तः,	”

—*—

षोडशब्राह्मणि,—

१३६ ।	जान्कर्णः,	”
-------	------------	---

	ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
७३७ ।	षोडशश्राद्धकालः,	बृद्ध याज्ञवल्क्य शतातपौ,	२: ६
७३८ ।	"	बृद्ध वशिष्ठः,	"
७३९ ।	"	लौगाक्षिः,	"
७४० ।	एकादशहो श्राद्धविघ्ने,	हेमाद्रौ, वौधायणः,	"
७४१ ।	"	मातस्ये,	"
७४२ ।	"	स्मृत्यर्थसारे,	"
७४३ ।	रुद्रनामाणि,	भारते,	"
७४४ ।	आद्यमासिके द्विरावृत्तौ,	गोभिलः,	२३७
७४५ ।	विप्रभोजने,	नारायणभट्टः,	"
७४६ ।	"	शङ्खः,	"
७४७ ।	"	दुन्दु पञ्चतिलकृत ,	"
"	"	रेणुः,	"
७४८ ।	"	गोमिलोक्तिः,	२३८
७४९ ।	ऊनवाणमासिके,	हेमाद्रौ गालवः,	"
७५० ।	ऊनश्राद्धे विशेषः,	गार्ग्यः,	"
७५१ ।	"	मरीचिः,	२३९
७५२ ।	"	बृद्ध वसिष्ठः,	"
७५३ ।	भद्रा-निषेधः,	स्मृत्यन्तरे,	"
"	"	बृद्ध वसिष्ठः,	"
"	अम्बुघट विषये.	आश्वलायनः,	"
"	कौषुमोक्तिः,	कात्यायनश्च,	"
"	"	स्मृतेश्च,	"
"	"	कात्यायनः,	"
७५४ ।	अग्नि मत्कृत्य श्राद्धम् ,	जानुकर्णोक्तिः,	"
७५५ ।	एकौहिणम् ,	ऋष्यशृङ्गः,	"
७५६ ।	विशेषः,	कण्वः,	२४०
"	(नवश्राद्धे मासिके)	"	"
७५७ ।	षोडश श्राद्धादि,	पैठीनसिः,	"
७५८ ।	एकादश्यादि, ज्येष्ठानुजविषये,	प्रचेताः,	"

	ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
७५६ ।	प्रागुक्ते विषये,	मरीचिरपि,	२४०
७६० ।	”	प्रचेताः,	”
७६१ ।	बौद्धश भ्राज्जाकरणे दोषः,	परिशिष्टे,	”
७६२ ।	”	रेणुः,	२४१
”	मासि मासि मुख्यभ्राज्जम् ,	हारीतः,	”
७६३ ।	अपरुषान् परं नान्दीमुखम् ,	शाङ्खुचायनः,	”
७६४ ।	”	देवलः,	२४२
७६५ ।	”	पैठीनसिः	”
७६६ ।	संवत्सरमध्ये- सपिण्डने,	अङ्गिराः,	”
”	”	शाङ्खुचायनः,	”
७६७ ।	”	कात्यायनः,	२४३
७६८ ।	”	अङ्गिराः,	”
७६९ ।	” विशेषः—	जातुकर्ण्यः,	”
७७० ।	”	कात्यायनः,	”
७७१ ।	”	पैठीनसिः,	”
७७२ ।	एकोद्दिष्टम् ,	धाराहेः,	”
७७३ ।	निमन्त्रणे,	प्रचेताः,	२४४
७७४ ।	द्विगेषधर्मः,	भरद्वाजः,	”
७७५ ।	”	नारायणभट्टः,	२४५
७७६ ।	पवित्रलक्षणम् ,	चतुर्विंशतिमते,	”
७७७ ।	”	सूत्रेऽपि,	”
७७८ ।	”	देवजानीये,	”
७७९ ।	”	गारुडे,	”
७८० ।	”	भास्वलायनपरिशिष्टे,	”
७८१ ।	ब्राह्मणविषये,	मानस्ये,	”
७८२ ।	”	शातातपः,	२४६
७८३ ।	”	सुमन्तुः,	”
७८४ ।	वास आदि,	पाप्म ,	”
७८५ ।	शय्यालङ्कारादि,	हेमाद्रौ बृहस्पतिः,	”

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
७८६ । ब्राह्मणाभावे एकोद्विष्टे विशेषः—	कारिकायां रेणुः,	२४७
७८७ । (श्राद्धान्न-भोजने),	पारिजाते मनुः,	२४८
७८८ । अन्न विशेषः,	यमः,	"
७८९ । पार्वणे विशेषः,	भरद्वाजः,	"
७९० । अस (स्व)रूपे,	"	"
७९१ । आपनूकाले,	षड्विंश-मते,	"
७९२ । क्षत्रियादि श्राद्धे भोजने विशेषः,	"	२४९
७९३ । अन्न विशेषः,	हारीतश्च,	"
७९४ । नवादि-प्रथ-स्वरूपम्,	परिशिष्टे,	"
७९५ । अन्न प्रायश्चित्तम्,	"	"
७९६ । अशौचान्तेऽसम्भवे,	व्यासः,	२५०
७९७ । ,,	स्मृतौः,	"
७९८ । ,,	हेमाद्रिः,	"
७९९ । रजस्वला स्त्री.	निर्णयदीपिका,	"

—*—

सपिण्डीकरणविधानम्,—

८०० । तत्राष्टौ कालाः	कालादर्शं,	२५१
८०१ । ,,	कात्यायनसूत्रे.	"
८०२ । ,,	जावालिः,	"
८०३ । ,,	हारीतः,	"
८०४ । पुत्रस्य साग्नित्वे,	शङ्खः,	"
८०५ । ,,	भविष्यपुराणे,	२५२
८०६ । मुख्यकालाभावे,	पारिजाते-अङ्गिराः,	"
८०७ । ,,	कात्यायनसूत्रे,	"
८०८ । ,,	गालत्रः,	"
८०९ । कालमाह,	वृहस्पतिः,	"
८१० । ,,	लघुहारीतः,	"
८११ । द्वयोरनग्नित्वे,	भविष्ये,	"
८१२ । ,,	कालादर्शं,	२५३

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम ,	पृष्ठाङ्कः,
८१३ । उक्तकालाभावे,	ऋष्यभृङ्गः,	२५३
८१४ । ”	हेमाद्रौ नारदः,	”
८१५ । षत्सरातीते,	भविष्यपुराणे,	”
८१६ । ”	नागरखण्डे, उशनाश्च,	”
८१७ । ”	यमवचनम् ,	”
८१८ । षोडशश्राद्ध-सपिण्डने,	स्मृत्यर्थसारः,	”
८१९ । ”	विष्णुरपि,	२५४
८२० । ”	अपरार्कः,	”
८२१ । ”	कल्पतरुः,	”
८२२ । ”	कात्यायनोक्तेः,	”
८२३ । सपिण्डनकाले मलमासे,	ज्योतिः पराशरः,	”
८२४ । ”	यमः, वृद्धमनुश्च,—	”
८२५ । ”	”	”
८२६ । सम्बत्सरेपूर्णे त्रिपक्षे,	गर्गः,	२५५
८२७ । ”	लघुहारीतः,	”
८२८ । आधानेऽपकर्षः,	उशनाः हेमाद्रौ,	”
८२९ । ”	श्राद्धतत्त्वेच, श्राद्धकाशिका,	”
८३० । पिण्डसमन्वयः,	याज्ञवल्क्यः,	”
८३१ । नवाक्ष लाभेच,	”	”
” पितृसूक्ताभावश्च,	हेमाद्रिः,	२५६
८३२ । तत्तज्जपाभावः,	”	”
८३३ । ”	त्रिस्थलीसेतौलुमन्तुः,	”
८३४ । ”	शातातपः,	”
८३५ । श्राद्धेसपिण्डनेदेवाश्च,	हुन्दुपद्धतौ आम्बलायनः,	”
८३६ । अर्घ्ययोजने विशेषः,	गोविन्दार्णवे,	”
८३७ । अर्घ्यसंज्ञवादाौ,	याज्ञवल्क्यः,	२५७
८३८ । विशेषः,	वसिष्ठः,	”
८३९ । पात्रोद्दारे,	आम्बलायनः,	”
” ”	प्रचेताः,	”

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
८४० । विलेपने,	शातातपः,	"
८४१ । विशेषः,	याज्ञवल्क्यश्च,	"
८४२ । "	विष्णुः,	"
८४३ । श्राद्धे पुष्पाणि,	ब्रह्माण्डे,	"
८४४ । दीपाद्विषु,	शातातपः,	२५८
८४५ । वस्त्राभावे,	ब्राह्मे,	"
" नीवारैर्मण्डलम्,	"	"
८४६ । मण्डलाकृतिः,	गृह्यपरिशिष्टे,	"
८४७ । "	आचारतिलके,	"
८४८ । अग्नौकरणे विशेषः,	आश्वलायनः,	"
"	एतत् परिशिष्टे च,	"
८४९ । हुतशेषे,	हेमाद्रिः,	२५९
८५० । एवमपि,	स्मृत्यर्थसारे,	"
८५१ । "	श्राद्धकाशिकायाम् ,	"
८५२ । "	शातातपः,	"
८५३ । "	भाषस्तम्बः,	"
८५४ । आन्वष्टकोपरिवृत्ते,	मिताक्षरायां यिज्ञानेश्वरः ,	"
८५५ । "	गृह्यपरिशिष्टे,	२६९
८५६ । एकोद्दिष्टे-नवश्राद्धे,	स्मृतिचन्द्रिकायाम् ,	"
८५७ । पाणिहोमादि,	कर्पूरकारिका,	२६०
८५८ । षड्विधपञ्चिकभेदः,	आचारतिलके,	"
८५९ । "	गृह्यकारिका,	"
८६० । पूतहस्तकृत्यम् ,	घायत्रीये,	"
८६१ । एकपाकमाह,	रेणुः,	"
८६२ । पान्नालम्बने,	यमः,	"
८६३ । बलिषिषये,	दुन्दुपञ्चतिः,	"
८६४ । उष्णान्नप्रशंसा,	मनुः,	२६१
८६५ । "	योगिसेव्यः,	"
८६६ । विकिर-स्वधितादि,	याज्ञवल्क्यः ,	"

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम्,	पृष्ठाङ्कः,
८६७ ।	काण्वश्रुतिः,	"
८६८ । इर्भास्तरणे,	वायुपुराणे,	"
६६९ । पिण्डादिसमन्वयः,	शातातपः,	२६२
८७० ।	आश्वलायनसूत्रम् ,	"
८७१ ।	कठश्रुतिः,	२६३
८७२ । पिण्डे वस्त्रदानम् ,	ब्राह्मे ,	"
८७३ ।	देवल-याज्ञवल्कौ,	"
८७४ । तत्र संशयः,	दुण्डुपद्धतिकृत् ,	२६४
८७५ ।	बुद्ध याज्ञवल्क्यः,	"
८७६ । अर्च्यपान्नादि,	वसिष्ठः,	"
८७७ ।	रेणुः कश्यपश्च,	"
"	हेमाद्रौ, प्रचेताः,	"
८७८ ।	शातातपः,	२६५
८७९ । पाथेय श्राद्धम् ,	स्मृत्यर्थसारे-	
"	रेणुकारिकायाञ्च,	"
८८० । सपिण्डनेऽधिकारी,	वायुपुराणे,	"
८८१ । सपिण्डने कनिष्ठोऽप्यधिकारी,	श्राद्धसारे,	"
८८२ । मङ्गलवृद्धिः,	हरिमट्ट पद्धतौ,	"
८८३ ।	नारायण भट्टः,	२६६
८८४ । कनिष्ठाधिकारः,	शातातपः,	२६६
८८५ । विशेषः,	ऋष्यशृङ्गः,	"
८८६ । . . . कर्त्तव्ये,—	हरदत्तः सम्बर्त्तश्च,	"
८८७ । पित्रादि विचारः,	ब्राह्मे ,	"
८८८ । पिण्डसंमिश्रणे,	मनुसुमन्त् ,	२६७
८८९ ।	स्कान्दे,	"
८९० ।	गौतमदुण्डुपद्धतिकृत्,	"
८९१ ।	रेणुः,	"
८९२ । अन्वष्टकातीर्थीदौ,	उशनाः,	"
८९३ । (सपत्नीकः कार्य्यम्)	कात्यायनः,	२६८

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम ,	पृष्ठाङ्कः
८६४ । ब्रह्मचारिणां सपिण्डाभावः,	गालवः,	"
८६५ । तथा, पतिपुत्रहीनानाम्	प्रयोगपारिजातः,	"
८६६ । "	रेणः,	"
८६७ । भाषिकश्राद्धम् ,	"	"
८६८ । "	मनुरपि, प्रयत्निशन्मतेषु,	"
८६९ । "	लौगाक्षिः—	२६६
९०० । सर्वाभावे स्वपत्न्या कार्यम् ,	सुमन्तुः,	"
९०१ । "	मनुश्च,	"
९०२ । "	"	"
९०३ । केवलभर्त्त कृत्येस्त्रिया अधिकारः, इति क्रतुवृत्तस्मरणम् ,	"	"
९०४ । "	वृद्धमनुः,	"
९०५ । "	व्यासस्मृतिः,	"
९०६ । सहसृतादिविषये,	ब्राह्मोक्तिः,	२७०
;" (विशेषः)	निगमे,	"
९०७ । "	वृद्धपराशरः,	"
९०८ । "	रेणूक्तिः,	"
९०९ । देशकालद्रव्याद्यैक्ये,	स्मृतिसंग्रह-लौगाक्षी,	"
९१० । सपिण्डनेऽधिकार्यादि,	हारीतः,	"
९११ । "	मनुनाच,	२७१
९१२ । तत्र विवेके,	वौधायनश्च,	"
९१३ । "	लौगाक्षिः,	"
९१४ । "	स्मृतिमञ्जरीकारादयः,	"
९१५ । ऊर्द्धाकन्यावियये,	मार्कण्डेयः,	२७२
९१६ । "	विश्वानेश्वरः,	"
९१७ । गुर्जरसपिण्डने,	कोकिलः,	"
९१८ । पुत्रिका-सुतविषयेच, तत्कार्यम् ,	हृण्हुपद्धतिः,	"
९१९ । "	गौतमः, शातातपश्च,	"
९२० । "	कात्यायनः, गौतमस्यषाक्यम् ,	२७३
९२१ । क्रमयुक्तममृतौ,	मदनपारिजातपृथोचन्द्रयोः,	"

ग्रन्थीक-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१२२ । ,, विधानम् ,	हेमाद्रिः,	२७४
१२३ । त्रिदण्डादि,	अङ्गिराः,	"
१२४ । ,, विषये	चतुर्विंशतिमते,	"
१२५ । दण्डग्रहण पौर्व्यापर्य्ये,	महर्षिमनु,	"
१२६ । ,,	"	"
१२७ । ,,	कर्काचार्याः,	"
१२८ । साम्निनिरन्थोः,	भापस्तम्ब-सुदर्शनाचार्य्यायाहवल्क्याः,	"
१२९ । ,,	देवजानीये भारद्वाजः,	२७६
१३० । ,,	गारुडे,	"
१३१ । पार्व्वतीय-दाने—	भविष्ये,	"
१३२ । विशेष शस्यादि,	"	२७७

इति सापिण्डीकरण विधानम् ।

—*—

"	"	उदकुम्भभ्राद्दम,—	"
"	"	हेमाद्रौ, स्मत्तिसमुच्चयेच,	२७८
१३३ ।	"	याहवल्क्योऽपि,	"
१३४ ।	"	मदनरत्ने गौतमः,	"
१३५ । सापिण्डीकरणादि,		अपरार्कः,	"
१३६ ।	"	लघुहारीतः,	"
१३७ ।	"	याहवल्क्यः,	"
१३८ ।	"	हेमाद्रौ पारस्करगृह्ये,	"
१३९ । सम्बत्सरं दीपदानम् ,		देवजानीये गारुडे,	२७९

—*—

मासिकश्राद्धादि—

१४० ।	"	अङ्गिराः,	"
१४१ ।	"	गोभिलः,	"
१४२ । निषेधवाक्यम् ,		कात्यायनः,	"
१४३ । (निषेधेविधानम्),		हेमाद्रौ, गालवः,	२७९
१४४ । अपरमत्र ,		काष्णोज्जिनः,	"
"	केचन षडमाहुः,	"	"

—*—

प्रथमाब्दे विहितनिषिद्धादि—

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१४५ । ”	हेमाद्रौ काम्यपः,	”
१४६ । ”	उशनाः,	”
१४७ । मातापित्रादि मृते देहाशुद्धिः,	माधवीये देवलः,	”
१४८ । पित्र्यं सपिण्डनम्,	अतो लौगाक्षिः,	२८१
१४९ । पत्न्यं सपिण्डनम्, अपवादे,	ऋष्यमङ्गः,	”
१५० । ”	लौगाक्षिः,	”
१५१ । महाशुरू निपाते,	स्मृतिनिबन्धे देवलः,	”
१५२ । इत्थं सपिण्डनपरम्,	भृगुः,	”
१५३ । पितृ-मातृ-मृतौ प्रथमाब्दे कृत्यम्,	हेमाद्रौ भविष्ये,	”
१५४ । तत्रैवापवादः,	त्रिस्थलीसेतुः,	२८२
१५५ । पतितेतु विशेषः,	ब्राह्मे,	”
१५६ । ”	अन्यत्रापि,	”
१५७ । साम्निकनिरग्निकयोः,	सम्बर्त्तः,	”
१५८ । विशेषः,	शङ्खः,	”
१५९ । ”	देवजानीये देवलः,	”
१६० । सपिण्डने दानग्रहणयोः शुद्धिः,	यतिधर्मः,	”
१६१ । ”	ब्राह्मपादः,	”
१६२ । ”	गौतमः,	”
१६३ । ”	प्रयोगसारेच,	”
१६४ । विषयान्तरे,	श्राद्धकल्पे,	”
१६५ । ”	हेमाद्रौ, लघुहारीतः,	२८४

—*—

क्षयाहश्राद्धम्—

१६६ । पतन् स्वरूपम्,	हेमाद्रौ व्यासः,	”
१६७ । पारणतिथौ,	नारदीये,	”
१६८ । पुत्रहीन पितृव्यादेः,	ब्राह्मे,	२८४
१६९ । विवेके—आद्यमाह,	यमः,	”
१७० । ऊर्ध्वं सम्बत्सरे,	कात्यायन सूत्रम्,	”

	ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
६७१ ।	द्वितीयमाह,	शातातपः,	२८५
६७२ ।	(कर्कादिभाष्यकृतां		"
६७३ ।	सम्मतः)		"
६७४ ।	,,	कल्पतरुकारश्च,	"
६७५ ।	सान्नेः,	अपरार्कः,	"
	,, पुत्रादिः,	"	"
६७६ ।	वृत्तकादौतु,	जातूकर्णः,	"
६७७ ।	पितृपक्षे,	वायुपुराणे गोतमीयेच,	"
	(आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे)		
६७८ ।	,,	पराशरः,	२८६
६७९ ।	तत्केवल पितृणाम् ,	हेमाद्रिः,	"
६८० ।	,,	द्वन्द्वोगपरिशिष्टे कात्यायनः,	"
६८१ ।	,,	विष्णुः, हेमाद्रिश्च,	"
६८२ ।	(अमादिक्षये,	शङ्खः,	"
	पवं सन्न्यासिनामपि),		"
६८३ ।	,,	प्रचेताः,	२८७
६८४ ।	,,	वायवीये,	"
६८५ ।	(संप्रामे संस्थितौ,	वृद्धपराशरः,	"
	अत्रवहुधा विचारः)		
६८६ ।	,,	पृथ्वीचन्द्रोद्भये, शातातपः,	"
६८७ ।	मातृविषये,	हेमाद्रौ-कात्यायनः,	"
६८८ ।	पत्न्याम्तरे,	वृद्ध पराशरः,	"
६८९ ।	,,	पृथ्वीचन्द्रोद्भयः,	"
६९० ।	भर्तृभ्रातृविषये,	लौगाक्षिः,	"
६९१ ।	,,	त्रिस्थलीसेतुः,	"
	,,	स्कान्देच,	२८८
६९२ ।	अन्येषामपुत्राणाम् ,	हेमाद्रौ आपस्तम्बः,	२८८
६९३ ।	अन्यथा पार्श्वर्षणं कार्यम् ,	प्रयोगपारिजाते,	२८९
६९४ ।	,,	पृथ्वीचन्द्रोद्भये, गार्ग्यः,	"

ग्रन्थोक्त-विषयः;	उद्धृत-ग्रन्थनाम ;	पृष्ठाङ्कः
११११ । ”	प्रचेताः;	”
१११६ । सपिण्डीकरण-देकोद्दिष्टमूर्द्धम् , मार्कण्डेयपुराणे ,		”
१११७ । ” ”	हेमाद्रौच, बृहवशिष्ठः;	”
१११८ । अनुजादीनामेकोद्दिष्टम् ,	जातुकर्ण्यः;	२६०
१११९ । नतु पार्वणातिदेशः;	हेमाद्रिः;	२६०
१००० । त्रयहृत्युक्ते,	पुलस्त्य स्मृतिः;	”
१००१ । ”	पृथ्वीचन्द्रोदये,	”

—*—

क्षयाहर्त्रे निर्यायः—

१००२ । मथ्याहृत्कृत्य-मेकोद्दिष्टम्,	माधवाचार्यः; हारीतश्च,	”
१००३ । रोहिणन्तु नलङ्घयेत्,	गौतमोक्तिः;	”
१००४ । कुतपोनवममुहूर्त्तः;	दीपिकायाम,	२११
१००५ । ”	माधवीये व्यासः;	२८१
१००६ । मूलवचनम् ,	कालमाधवीये,	”
१००७ । अपराह्णव्यापिनीतिथिः-		
पार्वणोपयुक्ता,	पृथ्वीचन्द्रे गोतमः;	”
१००८ । दशपौर्णमासे.	मरीचिः;	”
१००९ । ”	अपराह्णं नारदः;	२१२
१०१० । पूर्वबुद्ध्या कार्या,	सुमन्तुः;	”
१०११ । ”	हेमाद्रौ, आङ्गिरसः;	”
१०१२ । ”	मनूक्तिः;	”
१०१३ । अपराह्ण शेषा तिथिः;	व्यासोक्तिः;	”
”	कालादर्शः, गोभिलः;	”
१०१४ । ”	माधवः पृथ्वीचन्द्रश्च,	”
१०१५ । ”	बोधायनः;	”
१०१६ । ”	माधवाचार्यः;	”
१०१७ । ”	मातस्ये,	”
१०१८ । अपराह्णादि.	केचन,	२१३
१०१९ । तदुपेक्ष्यम् ,	हेमाद्रिकालादर्शयोर्विरोधात् ,	”
१०२० । तद्वहातिक्रमे दोषः;	मरीचिः;	”

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम ,	पृष्ठाङ्कः.
१०२१ । आद्धेनक्त-निषेधः,	आपस्तम्बः,	२६३
१०२२ । " "	लघुहारीतः,	"
१०२३ । अपरविभेकः;	हेमाद्रौ, माधवीयेत्र,	"
१०२४ । " "	तिर्णयद्दीपिका,	२६४
१०२५ । क्रमपरमाह,	लौगात्तिः,	"
१०२६ । ज्ञयाहे वृषोत्सर्गः,	हेमाद्रौ,	"
१०२७ । " "	विष्णुधर्मोत्तरे,	"
१०२८ । अपरम् ,	द्विवोदासीये,	"
१०२९ । " "	आद्धकाशिकोक्तिः,	२६५
१०३० । " "	स्मृत्यन्तरेच,	"
१०३१ । " "	स्मृत्यर्थसारेच हेमाद्रिः,	"
१०३२ । ज्ञयाहापरिज्ञाने,	मरीचिः,	"
१०३३ । मासे ज्ञाते सपव,	वृहस्पतिः,	"
१०३४ । मासाज्ञाने दिनेज्ञाते,	भविष्यपुराणे,	२६६
१०३५ । " "	निर्णयामृते,	"
१०३६ । " "	वृहस्पतिः कालादर्शेच,	"
१०३७ । " "	हेमाद्रौ प्रभासखण्डे,	"

—*—

सूतकादिना अद्धविन्ने,—

१०३८ । " "	ब्राह्मे, विष्णुरपि (कर्त्तव्यविषये),	२६७
१०३९ । आद्धारम्भः—	" "	"
१०४० । " विवेकः;	गौडादयः, दक्षिण्यास्तु,	"
१०४१ । " "	(हेमाद्रिः), ब्राह्मेच,	"
१०४२ । " "	पृथ्वीचन्द्रोदयः,	"
१०४३ । 'विवाहोत्सव- यज्ञेषु,	षड्विंशत्तमेच,	२६८
" "	(आद्धकाशिका-पुराणसमुच्चयोस्तु) .	

—*—

	ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम ,	पृष्ठाङ्कः
१०४४ ।		क्षयाहादि श्राद्धसम्पत्ते निर्णयः,	
	„ ब्राह्मोक्तः,	हेमाद्रिराह,	”
	„ प्रावक्षित्तमाह,	विष्णुः,	”
१०४५ ।	केचन प्राहुः,	”	”

—*—

अशौचमभये श्राद्धदिने

	प्राप्ते निर्णयः,—	
१०४६ ।		२६८
१०४७ ।	अपर पक्षादौ,	सुक्शन भाष्यकारः,
१०४८ ।	”	मनुरपि,
१०४९ ।	अशौचान्तेऽसम्भवे,	व्यासः,
१०५० ।	प्राप्तमावस्यायाम्,	हेमाद्रौ, पट्टनिशन्मतेच,
१०५१ ।	”	गोमिलः,
१०५२ ।	तत्राप्यसम्भवे,	भक्तिः,

—#—

	भाष्यारिजोदर्शने श्राद्धप्राप्तौ,—	
१०५३ ।		
”	”	हेमाद्रौ, हारीतः, व्याघ्रपादश्च,
१०५४ ।	”	वीपिकायाम्,
१०५५ ।	”	”
१०५६ ।	”	सुमन्तुः,
१०५७ ।	”	गर्गोक्तिः, (युगादि-मन्वादीच)
१०५८ ।	”	माधवीये, लौगाक्षिश्च,
१०५९ ।	” (रजःशुक्लादि)	प्रयोगपारिजाते यमः,
१०६० ।	विदेशगणे वा विगताभ्यादि,	कालादर्शः,
१०६१ ।	”	स्मृतिदर्पणोक्तिः,
१०६२ ।	”	माधवीये, भार्गवः,
	(अनुचक स्त्रीकर्तृक श्राद्धपरम्)	
१०६३ ।	” श्लोकः,	गौतमोक्तः,
१०६४ ।	”	प्रभासखण्डवचनम्,

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१०६५ ।	” हेमाद्रिः,	”
१०६६ ।	” दीपिकाकारः,	”

—*—

अन्वारोहणे श्राद्ध निर्णयः,—

१०६७ ।	”	लौगाक्षिः,	”
१०६८ ।	(नवश्राद्धादि)	”	३०२
१०७० ।	”	स्मृत्यन्तरे, हेमाद्रिः,	”
१०७१ ।	”	मदनपारिजातः निर्णयामृतादयः,	३०२
१०७२ ।	” अन्तर्विषयाः,		”
”	(सापक्ष-भ्रातादि)	त्रिरथली सेतौ,	”
१०७३ ।	श्राद्धद्वये, एकचित्यारोहणे,	हेमाद्रौ गार्ग्यः,	”
१०७४ ।	(यच्च)-सह मृतिदाहे,	भगुवचनम्,	”
१०७५ ।	”	पराशर-गार्ग्यादि—	३०३
”	वचनमीमांसा,	लौगाक्षिणासह,	”
१०७६ ।	(एकचित्यारोहणे)	वृद्धपराशरः,	”
१०७७ ।	(महालयैमातृ-गयाष्टकादि)	विश्वार्शो,	”
१०७८ ।	”	षट्त्रिंशन्मने,	”
१०७९ ।	”	श्राद्धप्रकाशे,	३०४
१०८० ।	(षाक विषये)	मदनरत्ने प्रचेताः,	”
१०८१ ।	(सहमृतौ)	षड्जोतिः,	”
१०८२ ।	अग्रपश्चान्मृतौ,	स्मृत्यन्तरे,	”
१०८३ ।	”	श्राद्धकाशिकापुराणसमुच्चयौः,	३०४
१०८४ ।	ज्ञयादि श्राद्धसम्पाते,		३०६
१०८५ ।	” (राद्धान्तः)	हेमाद्रिः,	”
१०८६ ।	”	माधवादि निबन्ध-कृतः,	”
१०८७ ।	विशेषः,	काष्णाञ्जिनिः,	”
१०८८ ।	”	कपर्दिकारिका, हेमाद्रौ, स्मृत्यन्तरेण,	३०६

—*—

प्रत्योक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
पार्श्वणीकोद्विष्टयोः सम्पाते,—		
१०८६ ।	माधवीये, जावालिः,	”
१०६० ।	हेमाद्रौ, भृगुः,	”
१०६१ ।	गारुडेच,	”
१०६२ ।	युगन्मरणे,	”
१०६३ ।	वह्णणां निमित्तानां सम्पाते,	कात्यायनः,
१०६४ ।	”	जावालिः,
१०६५ ।	”	कालादर्शः,
१०६६ ।	(अथचिद् देवताभेदेऽपवादः)	”
१०६७ ।	”	माधवीये, स्मृति संप्रदेव.

—*—

श्राद्धमध्ये तर्पण विधानम्,—		
”	पृथ्वीचन्द्रोदये,	गर्गः,
१०६८ ।	फलनिन्दार्थवाद्योः,	”
	तर्पणाङ्गत्वोक्तिः,	”
१०६९ ।	”	प्रयोगपारिजाते, गर्गः,
११०० ।	” अत्र तर्पणशब्दः—	”
	तिल तर्पणपरः,	भृगुः,
११०१ ।	”	ऋष्यशृङ्गः,
११०२ ।	”	बृहन्नारदीये,
११०३ ।	वृद्धिश्राद्धादौ, विवेकः,	यमः,
११०४ ।	पक्षेतु,	कात्यायनः,
११०५ ।	”	”
११०६ ।	तर्पण प्रकरणे,	पृथ्वीचन्द्रे हारीतः,
११०७ ।	श्राद्धाङ्गतर्पणविधिः,	संप्रदे,
११०८ ।	अत्र वस्वादिस्वरूपम्,	संयुत्यर्थसागे,
११०९ ।	”	आश्वलायनसूत्रे,
”	”	सकृन्मन्त्रकरणम्, कात्यायनसूत्रम्,

—*—

प्रन्योक्त विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
११११ ।	नित्यतर्पणे, तिलनिषेधः,—	
" "	हेमाद्रौ मरीचिः,	"
१११२ ।	पारिजाते,	३११
१११३ ।	(अन्न पिण्डदानम् पूर्णवत्),	"
१११४ ।	अपवादः	३१२
१११५ ।	"	"
१११६ ।	तिलवर्जितर्पणम् ,	"
अन्न विशेषः,	"	"

—*—

प्रसङ्गतः वृद्धिश्राद्धम्,—

१११७ ।	तन्निमित्तं,	पृथ्वीचन्द्रे, ब्राह्मे,	१११२
१११८ ।	"	बह्वचकारिकायाम् ,	१११३
"	आवश्यकत्वमुक्तम् ,	शातातपेन,	"
१११९ ।	एतत्कालउक्तः,	गार्ग्यः,	"
११२० ।	अत्राशक्तौ,	वृद्धशातातपः,	"
११२१ ।	नान्दी श्राद्धानां,—	वृद्ध मनुः,	३१४
११२२ ।	भिन्नकालाभाते, कालस्तु-	कात्यायनसूत्रे,	"
११२३ ।	"	स्मृत्यन्तरेच,	"
(वैष्णवश्राद्धे)		जान्तूकर्म्यः,	"
११२४ ।	कालनिर्णये,	वाजसनेय श्रुतिः,	"
११२५ ।	वृद्ध्यादौ पूर्वाहादिः,	अत्रिः,	"
११२६ ।	"	लौगाक्षिः,	३१५
११२७ ।	"	हेमाद्रौ, गालवोक्तिः.	"
"	"	शिष्णूक्तिश्च,	"
११२८ ।	(मातृ-पितृ-माता-महाविक्रमेतु)		
११२९ ।	"	गारुडोक्तिः,	"
११३० ।	अपरमज्ञ,	वसिष्ठः,	"
११३१ ।	अन्यच्च,	स्मृत्यर्थसारे,	"
११३२ ।	"	कात्यायनः,	"
११३३ ।	"	कात्यायन परिशिष्टेच,	"

ग्रन्थोक्त-विषयः, (स्वगृहोक्तवहल्यादि-)	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः, ३१६
११३४ । (पत्नान्तरे)	हेमाद्रौ, संग्रहोक्तः,	"
११३५ । यच्च,	ब्राह्मे,	"
११३६ । अन्यच्च,	(मार्कण्डेये, कल्पतरौ मदनपारिजातेच),	"
११३७ । "	विष्णुः,	"
११३८ । "	"	"
११३९ । "	हेमाद्रिः,	"
११४० । (पत्नान्तरम्),	मार्कण्डेयपुराणै,	३१७
" विश्वदेवहीने,	"	"
११४१ । मातृभ्राह्मि,	शातातपः,	"
११४२ । "	"	"
११४३ । "	कृन्दोगपरिशिष्ट,	"
११४४ । वसोर्धारा कृन्दोगानामेव,	पारिजाते,	"
११४५ । तन्स्वर्षाम् ,	निर्णयामृते,	"
११४६ । (कातीयेच),	अपरार्कः,	"
११४७ । "	पृथ्वीचन्द्रः,	"
११४८ । गौरी, पद्मादि'मातृकाः,	"	३१८
११४९ । "	चन्द्रिकायाम् ,	"
११५० । आधानादौ, सप्तसु,	नारायण वृत्तौ,	"
११५१ । "	हेमाद्रिः,	"
११५२ । गणेशादि-मातृका-बोधशः,	अपरार्कः, कृन्दोगपरिशिष्टे,	"
" "	चन्द्रिकायाम् ,	३१९
११५३ । आधानादौ,	नारायणवृत्तौ,	"
—*—		
११५४ । अपरार्क	कात्यायनसूत्रे,	"
११५५ । "	भन्नाधिकारिणः,	"
११५६ । "	विष्णुपुराणे,	"
११५७ । "	सुमन्तुः. सदनरत्नञ्च,	"
११५८ । "	हारोतः,	"
"	पृथ्वीचन्द्रेच,	"

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः
११५६ । समावर्तनेब्रह्मचारिणः,	अषराकः,	"
११६० । व्रतमत्र ब्रह्म वय्यम् ,	बुद्धयाज्ञवल्क्यः	३२१
११६१ । संस्कारकर्तृ निर्हृशः,*	कात्यायनः,	"
११६२ । "	सायणाचार्यः,	"
११६३ । कर्तृ विचारः,	पारिजातकारादयः,	"
११६४ । "	हेमाद्रिः,	३२२
११६५ । विवाहे,	पृथ्वीचन्द्रादयः,	"
११६६ । "	हारीतः,	"
११६७ । "	त्रिस्थलीसेतौ	"
११६८ । श्राद्धेविप्रः कलिः,	भारते वनपर्वणि,	३२२
११६९ । श्राद्ध कर्त्तृ सुताश्चिविक्रः,	मैत्रायणो,	३२३
" श्राद्धेषु तिलाः,	सन्दर्भकृतः,	"
११७० । "	बह्वच परिशिष्टे ,	"
११७१ । शाखान्तरेच,	बृद्ध याज्ञवल्क्यः,	"
११७२ । "	प्रयोगपारिजाते,	"
११७३ । "	"	"
११७४ । "	पृथ्वीचन्द्रे बृद्धपराशरः,	"
११७५ । माला निषेधापवादः,	हेमाद्रौ ब्रह्माण्डे,	३२४
११७६ । 'प्रातरामन्त्रितान् विप्रान्'	छन्दोगपरिशिष्टे ,	"
११७७ । "	हेमाद्रौ, ब्राह्मे, पाप्मे च,	"
११७८ । मात्रेऽपसभ्यादि,	बह्वचकारिका,	"
पितृतीर्थान्दि,		
११७९ । अन्नध्यादौ विभक्तिः,	ब्राह्मे,	३२५
११८० । शाकुनसूक्तादि,	कात्यायनः,	"
११८१ । अन्नौद्धरणादि,	श्राद्धकाशिका,	"
११८२ । वैवतीर्थे प्राङ्मुखान्दि,	वसिष्ठः,	"
११८३ । मन्त्रः,	नारायणवृत्तौ	"
११८४ । पिण्डनिर्घर्षणम् ,	भविष्ये,	"
११८५ । साम्निनिरम्योः,	वासिष्ठे,	३२६

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
११८६ । अग्नौ करणादौ,	स्मृत्यन्तरे, द्वागलेयश्च,	”
११८७ । पिण्ड संस्थानम्,	कात्यायनः,	”
११८८ । पित्रादीनामेषाम्,	ब्राह्मे,	”
११८९ । 'वाजे' इति पितृविसर्जनम्,	कात्यायनः,	”
११९० । बृहामानादेः,	शांखायन परिशिष्टेः,	३२७
११९१ । ”	हेमाद्रौ,	”
११९२ । आम्बिक नान्दीश्राद्धयोः सम्पाते,	देवजानीये, वृहस्पतिः,	”
११९३ । 'होमान्तमेवकुश्यात्'	यज्ञपार्ष्वः,	”
११९४ । ”	आश्वलायनः,	”
११९५ । 'देयमिति'	द्विरण्यकेतुः,	”
”	”	”
११९७ । 'जीवत्पिताकुर्यात्'	भविष्ये, (मनुः),	”
११९८ । ”	पृथ्वीचन्द्रे, भविष्येच,	३२८
११९९ । ”	स्मृतिचन्द्रिका,	”
१२०० । जीवत् पितृक- श्राद्धानधिकारी,	कात्यायनः, ”	”
१२०१ । ”	महर्षि मनुः,	”
१२०२ । ”	हारीतोक्तेः,	”
१२०३ । येभ्योवाता पिता- तेभ्यः सुतश्च,	नारायण भट्टः,	”
१२०४ । ”	मदनरत्ने	”
१२०५ । ” ”	मदनरत्ने कात्यायनोक्तिः,	”
१२०६ । ” ”	(अन्यथा द्वाग्निपात्याः)	३२९
१२०७ । ” ”	हारीतोक्तिः,	”
१२२८ । वृद्धौ, सन्न्यस्तादि विषये,	”	”
१२२९ । ”	षट्त्रिंशन्मते,	”
१२३० । वृशादिश्राद्धे,	हेमाद्रिः,	”
१२३१ । ”	कौण्डिन्यः,	”

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम ,	पृष्ठाङ्कः
पितामहादि-जीविते श्राद्ध स्वरूपम्,—		
१२३२ । दर्शादिश्राद्धे,	हेमाद्रौ, विष्णुः,	३२६
१२३३ । मातृ-जीविते,	कालादर्शं,	३३०
१२३४ । जीवत्पितृके,	भास्वलायनः,	"
१२३५ । "	वृद्धमनुः,	३३१
१२३६ । उत्तरीयादिकं-निषिद्धम् ,	जातुकर्ण्यः,	"
१२३७ । "	प्रयोग पारिजाते-विश्वामित्रः,	"
१२३८ । "	गोभिलः,	"
१२३९ । (अत्राधानादिः निषिद्धः सुमन्तुना)	"	३३२
" (अनुष्णातः कुर्वीत)	शङ्करिः,	"
१२४० । "	वृद्ध वशिष्ठः,	"
" "	(उशनाच)	"
१२४१ । परीष्टिदोषादौ,	त्रिकाण्डमण्डनम् ,	"
१२४२ । (अत्रापि शब्देन)	पुनः सुमन्तुः,	३३३
१२४३ । (भिन्नौद्वय्यनुष्णाते नदोषः)	मण्डनः,	"
१२४४ । देशान्तरादिगते,	कात्यायनः,	"
१२४५ । पितृदत्तायामाह्वयायाम् ,	त्रिकाण्डमण्डने,	"
१२४६ । (दर्शश्राद्धादौचाधिकारः),	श्रुतिः,	३३४
१२४७ । "	कात्यायनः,	"
१२४८ । श्रूयते,—	मैत्रेयपरिशिष्टे,	"
" (दर्शगयाश्राद्धोक्तिः)	"	"
१२४९ । मतान्तरे निषिद्धम् ,	लौगाक्षिणा,	३३५
१२५० । जीवत् चितुर्यमादि- तर्पणं (मू) विधेयम् ,	पद्मयुराणेच,	"
१२५१ । अन्यज्ञानधिकारः,	कात्यायनोक्त,	३३६
१२५२ । जीवत्पितृकविषयै,	स्मृत्यन्तरम् ,	"
१२५३ । (विषयान्तरम्)	ब्राह्मोक्तेः,	३३७
१२५४ । "	सुमन्तुः,	"
१२५५ । "	मनूकोक्त.	"

ग्रन्थोक्त-विषयः ,	उद्धृत ग्रन्थनाम ,	पृष्ठाङ्कः,
१२५६ । (विषयान्तरम्)	मातृस्योक्तिः,	३३७
१२५७ । अपुत्रस्य दोहित्रेण-कार्यं वार्षिकम्,	स्मृतिश्च,	"
१२५८ । नानाविवेकः,	शङ्कोक्तिः,	३३८
१२५९ । अपुत्राविषये,	औशनसः,	"
१२६० । "	गौतमः,	"
१२६१ । सर्वपत्नीविषये,	सुमन्तुः,	"
१२६२ । पितृदोऽशंहरः,	मनुः,	"
१२६३ । "	सुमन्तुः,	"
१२६४ । दर्शश्राद्धं विनाऽन्य-कार्यंआहिताग्नेः,	मनुधचनम् ,	३३९
१२६५ । (भन्नाङ्के विशेषः)	वृद्धहारीतः,	"
१२६६ । "	वृद्धशातातपश्च,	"
१२६७ । विशेषोक्तिः,	कात्यायनसूत्रे,	३४०
१२६८ । "	पुराणसमुच्चयेच,	"
१२६९ । "	विष्णुः,	"
१२७० । "	बृहस्पतिः,	३४१
१२७१ । प्रागुक्त विषये,	मानस्ये, योगियाह्वलक्यश्च,	"
१२७२ । तीर्थाभावे उष्णोद्कादिना,	यमधचनम् ,	३४२
१२७३ । जीवत् पितृकादि-निषेधः,	दत्तार्थिः,	"
१२७४ । भाविषां परिवचनम् ,	भापस्तम्बः,	"
" गङ्गादितीर्थं सोमपानान्तस्तस्य	निगमैच,	"
१२७५ । "	"	"
१२७६ । "	निषेधः षपनस्य,	३४३
१२७७ । पुत्रस्य पित्रोः कर्त्तव्यत्वम् ,	शङ्कः,	३४४
१२७८ । "	ऋष्यभृङ्गः,	"
१२७९ । विशेष उक्तः,	यमेन,	"
१२८० । "	याह्वलक्यः,	"
१२८१ । "	मातृस्ये,	"
१२८२ । "	पुलस्त्य शङ्कौ,	"
१२८३ । अपुत्रं पितृव्यं मृतौच,	पैठीनसिः,	३४५

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१२८४ । अपुत्र वितुभ्य मृतौच,	ज.तू.रुर्णाः,	३४४
१२८५ । अपुत्रस्य पुत्रवत्त्वम् ,	मनुना,	"
१२८६ । प्रतिवादकः	ऋष्यशृङ्गः,	"
१२८७ । दम्पत्योः परस्पर पिण्ड दातृता, शङ्कः,		"
१२८८ । (भ्रातृपुत्रादि समवाये षष्ठी)	याज्ञवल्क्यः,	३४६
१२८९ । " "	" "	"

—*—

तेषुविभक्ताविभक्त निर्णयः,—

१२९० । "	पृथ्वीचन्द्रे, मरीचिः,	"
१२९१ । "	मिताक्षरायां, नारदः,	"
१२९२ । "	बृहस्पतिः,	३४७
१२९३ । "	पारिजाते भाश्वलायनः,	"
१२९४ । " विशेषः,	विज्ञानेश्वरः,	"
१२९५ । " एकाग्रवर्तित्वम् ,	बृहस्पतिः हारीत,	"
१२९६ । "	हेमाद्रेः	"
१२९७ । अविभक्तेषु,	व्यासः,	३४८
१२९८ । विशेषः विचारः,	गोभिलः,	"
१२९९ । ,,	भाश्वलायनः,	"
१३०० । असंस्कृतान्ते,	कात्यायनः,	"
१३०१ । "	भाश्वलायनः,	"
१३०२ । अनेना पुत्रा प्राथर्थाः,	हेमाद्रौ, कौर्मै,	"
१३०३ । साम्बन्सरिके,	अपरार्क, पेडीनसिः,	३४९
१३०४ । एकदेव सर्वेषां पूर्व्वं भ्रातृनाम्; लघुहारीतः,		"
१३०५ । अयेष्टस्यैव पुत्रस्य कृत्यम् , महर्षि मनुः,		"

इति विभक्ताविभक्त-सुतकृतम् ।

—*—

भ्रातृविशेष निरुक्तिः,—

१३०६ । भ्रातृ-मन्त्र-पूर्व्वक मृततिथ्यादौ-		"
यत्रदेयन्तप्रातः ।	मरीचिः,	"

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१३०७ । अनेकेषाम् ,	महर्षयः,—(स्मृतितिरत्नावली),	"
१३०८ । "	स्मृतिसंश्लोकः कर्काचार्य्यम्,	"

—*—

श्राद्ध प्रशंसा,—		
१३०९ । "	महर्षि मनुः—	३५०
१३१० । "	देवलम्,	"

—*—

१३११ । पिण्डसम्बन्धित्वम्,	मार्कण्डेयः,	३५२
१३१२ । "	हरिवंशे याज्ञवल्क्यः,	"
१३१३ । (विशेषः),	विष्णु-धर्म्योत्तरे हेमाद्रिम्,	"
१३१४ । "	"	"
१३१५ । "	मोक्षधर्मम्,	"
१३१६ । श्राद्धाकरणे दोषः,	श्राद्धित्यपुराणे,	३५३
१३१७ । "	कौर्म्येऽपि,	"
१३१८ । "	कात्यायनः,	"

—*—

श्राद्ध-भेदाः,—		
१३१९ । "	(१२) विश्वामित्रः,	"
१३२० । तेषां लक्षणानि,	भविष्ये,	३५४
१३२१ । पार्ष्णे,	बृहवशिष्टः,	३५५
१३२२ । "	"	"

—*—

वर्णवृत्ति-श्राद्धानि,—		
१३२३ । "	सातस्ये संप्रभे,	"
१३२४ । "	युगादयश्चतस्रः,	३५६
१३२५ । "	विष्णुपुराणे,	"
१३२६ । (अष्टकाश्च),	गोमिलः,	"
१३२७ । (कालान्तरोक्तिः),	ब्राह्मे,	"

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१३२८ । चन्द्रसूर्ययोः-च्छाया ग्रहणम्, ब्राह्मे,		३५७
१३२९ । नक्षत्र श्राद्धम्,	मनुस्मृतौ,	"
१३३० । तिथि श्राद्धफलम्,	शङ्खः,	"

—*—

श्राद्ध कर्त्तारः,—

१३३१ ।	"	स एव शङ्खर्षि,	"
"	"	विष्णु पुराणे, शङ्खोक्तिश्च,	"
१३३२ । पुत्राः द्वादश विधाः,		याज्ञवल्क्यः,	३५८
१३३३ । कलिवज्ज्यं प्रकरणोक्तम्,		हेमाद्रौ,	"
१३३४ । क्रमपरा,		स्मृति संग्रहे,	"
१३३५ ।	"	बृहस्पतिः,	३५९
१३३६ । (प्रकारान्तरोक्तिः),		याज्ञवल्क्यः,	"
१३३७ । (विकल्पार्थमिति)		मदनरत्न-कालावर्श-	
" (भत्रापरे)		पृथ्वी चन्द्रोदयाः,	"
१३३८ । (सति पुत्रेऽन्यस्यानधिकारिता), मदन पारिजाते, सुमन्तुश्च,			"
१३३९ । (षोडशविधं श्राद्धम्)		"	"
१३४० । पुत्र शब्द-द्वादशविध परः,		च्छन्दोगपरिशिष्टे,	"
१३४१ । अनुपनीतस्याप्यधिकारः,		सुमन्तुः,	"
१३४२ ।	"	बृह मनुः,	"
१३४३ ।	"	यम स्मृतिः,	३६०
१३४४ । (अन्येऽधिकारिणश्च)		हेमाद्रौ, स्कान्दे,	"
१३४५ । तदभावे सपिण्डाः,		काल्यायनः,	"
१३४६ । पितृपत्न्यः सर्वामातरः,		सुमन्तुः, अपराकैच,	"
१३४७ ।	"	शङ्खर्षिः,	"
१३४८ । (मूल्य क्रीताविषये),		माधवीये, शातातपः,	३६१
१३४९ ।	"	सुद्धि रत्नाकरे,	"
१३५० । अपुत्रस्यपत्न्यधिकारिणी,		जाबालोक्तिः,	"
१३५१ । पत्न्यप्यभावे-सौदरः,		"	"
१३५२ । कन्याधिकारिणीच,		भारद्वाजः,	"

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१३५३ । कन्याधिकारिणीच,	वृद्धमनुः,	३६१
१३५४ । पूर्वभावे दौहित्रः,	स्कान्दे,	"
१३५५ । (अपरेच) अधिकर्त्तारः,	"	"
१३५६ । अधिकारी, तद्विचारे,	ब्राह्मे च,	३६२
१३५७ । सोदराभावे,	मनुः,	"
१३५८ । ,, भ्रातृपुत्राधिकारः,	"	"
१३५९ । भ्रातृवद् द्वयोर्भ्रातृ पुत्रस्या- प्यधिकारः,	मदनरत्ने कात्यायनः,	"
१३६० । सर्व-कन्याक्रियाधिकारि-पिता, शुद्धिविवेके, ब्राह्मे,		३६३
१३६१ । ,, पितैव	"	"
१३६२ । ,, दाहकर्त्तृविवेकः,	स्कान्दोक्तम्, मदनवत्नेच, कालावर्षकृत,	३६४
१३६३ । प्रदत्त पुत्राधिकारः,	हेमाद्रौ, कार्णाजि,	"
" अन्त्योक्तिः,	निः, मनोश्च,	"
१३६४ । विजरः विविधः,	कात्यायनः; प्रवराध्यायोक्तिः;	"
;; आरजे विशेषश्च;	अपवाकैः;	"
१३६५ । ,,	हेमाद्रिः;	३६५
" "	कार्णाजिनि;	"
" "	नारदोऽपि;	"
१३६६ । "	प्रयोग पारिजाते,	"
" "	मदनरत्ने; स्कान्दोक्तिः;	३६६
१३६७ । "	ब्राह्मे;	"
१३६८ । वृषलसन्निधौ श्रुतिपाठ-निषेधः; कौर्मैः		"
" अस्य श्रवणाधिकारिता;	भविष्यपुराणे;	"
१३६९ । " नारीणामपि	पद्म पुराणे,	"
१३७० । "	भविष्ये,	"
१३७१ । सञ्ज्ञेते पिण्डदाः;	शातातपीये;	"
१३७२ । "	संप्रदे;	"
१३७३ । " "	स्कान्दे,	३६७
१३७४ । ,,	मनुरपि,	"

प्रयोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
	आङ्गदेशा उच्यन्ते,—	
१३७५ । तीर्थक्षेत्रादि,	स्कान्दे, मानवेच,	"
१३७६ । "	"	"
१३७७ । वर्जनीय-स्थानानि,	पारिजाते, यमः,	३६८
१३७८ । "	ब्राह्मे, स्कान्देच,	"
१३७९ । काम्यदेशाः;	शङ्खः,	३६९

—*—

अथ आङ्गे योग्या विप्राः,—

१३८० । "	आम्बलायनः,	"
१३८१ । "	सत्रवाम्बलायनः,	३७०
१३८२ । "	इतिहासेच,	"
१३८३ । "	आङ्गीय श्रोत्रिय विप्रः,	"
१३८४ । "	हारीतश्वात्,	"
१३८५ । "	विशुद्ध विप्रः, पुराणसमुच्चये,	३७१
"	एतल्लक्षणम्, याज्ञवल्क्यः,	"
१३८६ । त्रवं त्रिमघुः आङ्गेकेतनश्च,	कात्यायनः, अत्र विश्वामित्रश्च,	"
१३८७ । संन्देहे मुख्यकल्पः,	मनुः,	३७२
१३८८ । सद्गुणविहितविप्रान्	वसिष्ठः, कात्यायन सूत्रम्,	"
"	भोजयेत्	"
१३८९ । मुख्याभावेऽमुख्यानभि,	याज्ञवल्क्यम्,	"
१३९० । "	"	"
१३९१ । विशेषः,	कौर्म्ये पुराणे,	"
१३९२ । एकगोत्रे निषेधः,	गार्ग्यः	३७३
१३९३ । "	आङ्गकाशिकायां जायालेन,	"
१३९४ । नेत्यपरे	तद् ब्राह्मे च	"
१३९५ । विप्राभावे	वशिष्ठः (दर्भबट्टः)	"
१३९६ । "	"	;

—*—

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम, श्राद्धेवर्ज्याः,—	पृष्ठाङ्कः,
१३१७ ।	”	३७४
१३१८ ।	अलक्षणाविप्राः,	”
१३१९ ।	”	३७५-७७
१४०० ।	वर्जनीया विप्राः,	३७८
१४०१ ।	”	३७९
१४०२ ।	द्विर्नमः,	”
१४०३ ।	नानादोषाण्विताः, रुद्राश्च,	३८०
१४०४ ।	लम्बकर्णादिः	”
१४०५ ।	अन्न—	”
१४०६ ।	”	”
१४०७ ।	”	(अन्यत् कलिवर्जं प्रोक्तम्)
१४०८ ।	अहितुण्डकः,	”
१४०९ ।	पूर्व्यापवादकः,	”
१४१० ।	मुण्डितः निषिद्धः,	”
१४११ ।	वेदविरोधी प्रतिषिद्धः,	३८२
१४१२ ।	वैकल्पिकः	”
१४१३ ।	यतेर्भोजनम् ,	”
१४१४ ।	संयतयतेर्विषये,	”
१४१५ ।	”	”
१४१६ ।	”	”
१४१७ ।	” यत्यादि विषये,	”
१४१८ ।	विप्रादिषु श्रेष्ठता,	”
१४१९ ।	”	”
१४२० ।	यत्यादिषु,	”
१४२१ ।	” श्रेष्ठत्वम् ,	३८४
१४२२ ।	”	”
१४२३ ।	”	”
१४२४ ।	” वैष्णवाणाञ्च,	”

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१४२५ । ”	आश्वलायनेच,	”
१४२६ । ”	चन्द्रिकायां शातातपः,	३८५
” (श्रीभगवदुद्देश्ये गीतनृत्या भरणादिधार्यं कृत्यञ्च)	”	”
१४२७ । भारते, आङ्गदीपिकायाम्,	यमञ्च,	”
१४२८ । ”	”	”
१४२९ । आङ्गविरुद्धत्वम् ,	”	”
१४३० । आङ्गवेज्ज्यविशेषः देशञ्च(स्थः), मात्स्ये, हेमाद्रौ,	”	”
१४३१ । ”	आदित्यपुराणे,	३८५
१४३२ । ”	मदनरत्ने,	”
१४३३ । ”	हेमाद्रौ, षशिष्ठः,	३८६
१४३४ । ”	यम स्मृतिः,	”
१४३५ । आङ्गे श्रौतान्वि,	आङ्ग तिलके,	”
१४३६ । प्राणामन्त्रयेत् ,	”	”
१४३७ । ” विवेकञ्च,	हेमाद्रौ,	”
१४३८ । ” निमग्नणेच,	देवलः,	”
१४३९ । ”	चन्द्रिकायां वाराहेच,	३८७
१४४० । ”	वृहस्पतिः,	”
” ”	गात्स्ये,	”
१४४१ । योग्यनिमग्नणकृच्च,	प्रचेताः,	”
१४४२ । ” सत्यनिष्ठप्रेष्यः,	स्कान्दे,	”
१४४३ । विप्रयवच,	यमः,	”

—*—

१४४४ । निमग्नणीय विप्रसंख्योक्ता-	आश्वलायनसूत्रे,—	३८८
” नारायणवृत्तौच,	”	”
१४४५ । ”	कात्यायनसूत्रे,	३८८
१४४६ । विप्रसंख्या,	सूत्रान्तरेच,	”
१४४७ । विवेकः,	गौतमः,	”

प्रथोक्त-विषयः	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१४४८ । संख्याव्यवस्थाच,	याज्ञवल्क्यः,	"
१४४९ । "	महर्षि मनुः,	"
१४५० । विप्रसंख्याविवेकः,	वशिष्ठः,	"
१४५१ । "	शातातपः,	३८९
१४५२ । "	नारदः,	"
१४५३ । अगक्तौ न्यूनसंख्या,	हेमाद्रौदेवलः,	"
१४५४ । "	गोभिलः,	"
१४५५ । "	वशिष्ठः,	"
१४५६ । "	आश्वलायनसूत्रे,	"
" "	नारायण स्मृतौ,	"
१४५७ । साग्नेर्विशेषः,	प्रवेताः,	३९०
१४५८ । "	अपरार्कः,	"
१४५९ । विवेक समूहः,	कात्यायनसूत्रे,	"

—*—

श्राद्धकर्तृ-भोक्तृ-नियमः,—

१४६० । विवेक-समूहः,	अपरार्कः, यमः,	३९०
१४६१ । "	अपरप्रन्थे,	३९१
" प्रमादेतु,	हारीतः,	"
१४६२ । सज्ञानत्यागे,	नारायणः,	"
१४६३ । "	हेमाद्रौ, यमः,	"
१४६४ । तत्र विचारः,	देवलः,	"
१४६५ । "	मनुः,	"
१४६६ । अमाद्यतिक्रमाद्रौ,	स्कान्दोक्तिः,	३९२
१४६७ । "	इतिहासेच,	"
१४६८ । दन्तभावने,	यमः,	"

श्राद्धकर्तृ-त्याज्यम्,—

—*—

श्राद्धकर्तृ-भोक्तृ-विशेष-नियमः,—

१४६९ । आमन्त्रितस्वकृत्यम्,	यमः,	३९३
१४७० । "	शङ्खर्षिः,	"
१४७१ । "	वृद्धमनुः, माधवीये	"

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
४७२ । ”	आश्वलायनः,	३१३
४७३ । एतद्विपत्ते,	विश्वानेश्वरः,	”
४७४ । तद्गतिकत्वे ह्येयम् ,	”	”
४७५ । प्राणुक्तविषयेच, (हेमाद्रावपि)	श्राद्धकाशिका-पुराणसमुच्चयेच,	३१४
४७६ । ”	यमस्मृतिः,	”
४७७ । ”	उशानः,	”
४७८ । ”	कात्यायनः,	”
(सोमोत्पत्तिविषये)	कात्यायनसूत्रम् ,	”
४७९ । श्राद्धकर्तुःकारयितुरपि ,	तत्परिशिष्टेच.	३१५
४८० । स्त्रीकर्तृत्वविषये,	पद्मपुराणे,	”
४८१ । ”	”	”
४८२ । अयोग्यभोक्तृनिषेधः;	आश्वलायनः,	”

—*—

अथ श्राद्धे वस्त्राणि ,—

४८३ । ”	संग्रहे,	”
४८४ । श्राद्धीयपुष्पादि-कुशादिभेदश्च,	हेमाद्रौ यमः,	३१६
४८५ । ”	व्यासश्च,	”
४८६ । ”	शालङ्कायनः,	”
४८७ । ”	शङ्खः,	”
४८८ । ”	”	”
४८९ । ”	कात्यायनसूत्रञ्च,	”
४९० । ”	हारीतः,	”
४९१ । कौशे विषये;	स्मृत्यर्थसारे;	”
४९२ । कौशधारणम् ,	स्कान्दे	३१७
४९३ । कुशपवित्राभावे,	सुमन्तुः	”
४९४ । ”	अपरार्कं, सुमन्तुः,	”
४९५ । विशेषाभावे,	सुमन्तुः, शङ्खश्च,	”
४९६ । ब्रह्मग्रन्थ्यभावे,	हेमाद्रौ गारुडे,	”
४९७ । एतद्ग्रन्थिमत्पवित्रे.	हेमाद्रौ गालवश्च,	३१८

अथहविः—

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१४१८ । ”	हेमाद्रौ, प्रचेताः,	”
” देव पितृभ्यो देयम्,	”	”
१४१९ । ”	महामारते,	”
१४०० । पर्वादौश्रेष्ठ—भोजनं देयम्,	तन्द्रिकायां देवलः,	३१९
१४०१ । पूतगोधूमादि,	ब्रह्मवैवर्त पुराणे,	”
१४०२ । ”	ब्राह्मे,	”
१४०३ । ”	”	”
१४०४ । फलादिदेयम्,	आश्वलायनः,	”
” ”	पृथ्वीचन्द्रोदये ब्राह्मे,	४००
१४०५ । हविष्याभ्यादानफलम्,	याज्ञवल्क्यः,	”
१४०६ । आद्रीयमांसादिभक्ष्यम्,	मनुः,	४०१
१४०७ । ”	इतिहासेच	४०२
१४०८ । तन्निषेधः,	पाराशरे,	”
१४०९ । ” भागवते सप्तमे—	(श्रीमद्भागवते),	”
१४१० । स्कान्दे,	हेमाद्रौ, आदित्यपुराणम्,	”
१४११ । ”	बृहन्नारदीये,	”
१४१२ । क्षीरादौ विशेषः,	सुमन्तुः,	”
१४१३ । ”	याज्ञवल्क्यः,	४०३
१४१४ । ”	ब्राह्मे,	”
१४१५ । भन्नादौच,	बृहद्याज्ञवल्क्यः,	४०४
१४१६ । मरीचाद्याक्त निषेधः,	हेमाद्रिः,	”
१४१७ । पापकर्मलब्धं वर्जनीयम्,	मार्कण्डेयपुराणे,	”
१४१८ । ”	शङ्खुभिः,	”
१४१९ । मरीचादिनिषेधः,	हेमाद्रिः,	”
१४२० । राजमासादित्याज्यम्,	शङ्खुः,	४०५
१४२१ । ”	माघवीये चतुर्बिंशतिमते,	”
१४२२ । ”	स्मृतिचन्द्रिका,	”
१४२३ । देयादेयविचारः,	पैठीनसिः,	४०६

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
अथ वज्र्यं जलम्,—		
१५२४ ।	”	”
१५२५ ।	तत्प्रति प्रसव माह,	नारदः,
१५२६ ।	कुतपकाला उक्ताः,	मातृस्ये,
१५२७ ।	अपत्य-खड्ग पात्रादि,	स्मृत्यन्तरे,
१५२८ ।	फल-शाकाद्युक्तवा	आपस्तम्बः,
”	सम्प्रति तिलान् वक्ति,	”
१५२९ ।	स्थान माज्जन्मम् ,	उशनाः,
१५३० ।	” पात्रञ्च,	पराशरः,
१५३१ ।	” पवित्रीकरणम् ,	कौर्म्ये,
१५३२ ।	दातृ यजमानकृतिः,	देवलः,
१५३३ ।	पितृकार्ये सहायकाः,	आम्बलायनः,
१५३४ ।	द्वेषे पैत्रे वज्र्याः,	ब्राह्मे ,
१५३५ ।	पैत्रे पाक कर्त्रादि,	स्मृत्यन्तरे.
१५३६ ।	वर्जनीया अन्येच,	चन्द्रिकायाम् , यमः,
१५३७ ।	” पातुकादि,	”
—*—		
अथ पाकः, भाण्डानिच,—		
”	पाकपात्रम् ,	हेमाद्रौ, नागर खण्डे,
१५३८ ।	पाककृते सुयोग्यत्वम् ,	आदित्यपुराणे,
१५३९ ।	लोह पात्रादिनिषेधः,	वायुपुराणे,
”	पात्रात्रादिविवेकः,	”
—*—		
अथपचनान्निः,		
१५४० ।	विवेकः—	हेमाद्रौ, प्रजापतिः,
१५४१ ।	अन्न विशेषः,	कर्मप्रदीपे,
१५४२ ।	”	कर्काचार्यः,
१५४३ ।	निम्बार्परूपम् ,	वायुपुराणे
१५४४ ।	अन्यादिविवेकः,	हेमाद्रौ,

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम ,	पृष्ठाङ्कः,
१५४६ । ”	वोधायनसूत्रे,	”
१५४७ । योग्यमुहूर्त्तादि,	मार्कण्डेयः,	”
१५४८ । वज्याविज्यानि,	देवलः,	४११
१५४९ । ”	हेमाद्रिः,	”
१५५० । तैलादिदशनशुद्ध्यादि,	कात्यायनः,	”
१५५१ । वास आदि,	महर्षि भृगुः,	”
” ऊर्ध्व पुण्ड्रावश्यकता,	हेमाद्रिः,	४१२
१५५२ । ”	बृहन्नारदीये,	”
१५५३ । ”	बृद्ध पराशरः,	”
” ”	”	”
१५५४ । ”	अन्ये ग्रन्थकृतः,	”
१५५५ । कुशधारणे,	स्मृतिसंग्रहे,	”
१५५६ । ”	”	”
१५५७ । ” कुशधारणे,	स्मृति संग्रहे,	”
१५५८ । ऊर्ध्वतिलकादि,	धाम्बलायनः,	”
” (देशाचाराद् व्यवस्था)	”	”
” निषेधकर्तृ विषयः,	पृथ्वी चन्द्रोदये,	”
१५५९ । (नित्यानित्यकर्मणोः	हेमाद्रौ; शालङ्कायनः,	४१३
” वैश्वदेवे),	”	”
१५६० । श्राद्धान्ते भूतयज्ञः,	ब्रह्माण्डे,	”
१५६१ । पाकविषये श्राद्धादौ,	लौगाक्षिः,	”
१५६२ । ”	पैचीनसिः,	”
१५६३ । ”	चतुर्विंशतिमते,	”
१५६४ । पञ्चयज्ञः,	सुदर्शनभाष्ये,	”
१५६५ । अग्निमानादिविषये,	कात्यायनः,	”
१५६६ । पूर्वं श्राद्धपाकाद्-वैश्वदेवः,	कर्काचार्य्यः,	”
१५६७ । भिन्न पाकेन रुन्त्यम्,	दैव याज्ञिकः,	४१४
१५६८ । कौशे विषये,	ब्रह्माण्डे,	”

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम, अथासादनीयानि,—	पृष्ठाङ्कः,
१५६६ । पितृतीर्थ-श्रेष्ठ्यम् ,	हेमाद्रौ, कार्ष्णाजिनिः,	”
१५०० । कुतपादयः,	”	”
१५७१ । पवित्र-लक्षणं प्रागुक्तम् ,	देवलेन,	४१५
१५७२ । आहारम्भकालः,	गौतमः,	”
१५७३ । आद्ये विवेकः,	मातृस्ये, नारदीयेच,	”
१५७४ । प्रायश्चित्त प्रकारः,	धर्मप्रदीपेः,	”
१५७५ । ”	स्मृतिचन्द्रिका, वायवीये,	४१६
(कुशेनाश्वीषहानम्)	”	”

—*—

अथ आर्यपरिभाषा,—

१५७६ ।	फात्यायनः,	”
१५७७ । प्रदक्षिणादि,	वौधायनः,	”
१५७८ । आवाहनादौतु,	शङ्खः,	४१७
१५७९ । प्रयोगक्रमः,	मातृस्ये,	”
१५८० । प्रागुक्तवसनः,	(सकारः), काम्यपः,	”
१५८१ । गोत्रोल्लेखः.	सत्यापादः,	”
१५८२ । नामोल्लेखे विशेषः,	वौधायनः,	”
” (पित्रादिनामाह्वाने)	”	”
१५८३ । विशेषः,	आश्वलायनः,	४१८
१५८४ । अन्नप्यादौ विभक्तिः,	स्मृत्यर्थसारे,	”
१५८५ । तर्पणादौ, ”	-व्यासदेवः,	”
१५८६ । शाखाभेदे व्यवस्था,	हेमाद्रिः,	”
१५८७ । ” ”	प्रभासखण्डे,	”
१५८८ । तत्र विशेषः,	-यमदग्निः,	”
१५८९ । ” कृत्यादि,	संप्रहे,	४१९
१५९० । ” ”	स्मृत्यन्तरे,	”
१५९१ । (वसु रुद्रादि),	विष्णु धर्मोत्तरे,	४२०
१५९२ । (वेष्णवमते),	रामार्चणचन्द्रिकायां,	४२१

प्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-प्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१४६३ । " "	स्कान्देच,	"
१४६४ । विष्णु निवेदितः पितृभ्योदेयः,	(एतद् वैष्णवाणाम्)	ब्राह्मेच,
१४६५ । (कर्त्रादिनिषेधः)	इतिहासे,	"

—*—

अथ क्षणदानादि,—

१५६६ । (तिथ्यादि)	हेमाद्रौ, संग्रहेच,	"
१५६७ । आद्यकृत्ये निमन्त्रणादि,	शौनकः,	"
१५६८ । आस्यदेवाः,	प्रयोगपारिजाते,	४२२
१५६९ । आस्यदौ, मण्डलादि,	"	"
१६०० । तन् प्रमाणम् ,	संग्रहे,	४२३
१६०१ । वर्णपरिच,	वौधायनः,	"
१६०२ । गर्तः,	स्मृत्यन्तरे,	"
१६०३ । मण्डलादि,	माधवः,	"
१६०४ । गोमये विशेषः,	भृगुः,	"
१६०५ । कुशाविन्यासे,	व्यासः,	"
१६०६ । " अन्नतयुक्तम् ,	मानुस्ये,	"
१६०७ । विप्रपादक्षालनम् ,	पारिजाते वसिष्ठः,	"
१६०८ । " प्रागुक्तम् ,	भविष्ये,	४२४
१६०९ । " "	संग्रहे,	"
" (आस्यकाले पत्नी-)		
" नीरदानम् ,	"	"
१६१० । पाद्यादिक्रमः,	हेमाद्रिः,	"
१६११ । " "	लौगाक्षिः,	"
१६१२ । पाद्यादिक्रमे-विशेषः,	नारदीये,	"

—*—

अथासनानि,—

१६१३ । " हेमाद्रौ,	व्यासः,	"
१६१४ । वारुजासने-विशेषः,	पुलस्त्यः,	४२५
१६१५ । काष्ठासनादौ,	संग्रहे,	"

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१६१६ । काष्ठासनादौ,	वायुपुराणे,	४२५
१६१७ । उपवेशने व्याहृतिः,	व्यासः,	"
१६१८ । देवपित्रैरुदसंख्याः,	शातातपः,	"
१६१९ । दत्तात्रादि कुशासने नियमः,	हेमाद्रौ, हारीतः,	"
१६२० । देवे पित्रै-आसन संस्थादि,	झागलेयः,	४२६
१६२१ । नीवी बन्धः,	आम्बलायनः,	"
१६२२ । " "	वृद्धयाज्ञवल्क्यः,	"
१६२३ । दक्षिणतः क्रमादि,	शतपथश्रुतिः,	"
१६२४ । "	कात्यायनः,	"
१६२५ । " अनुष्ठादौ प्रतिषेधनम् ,	शौनकः,	"
१६२६ । तिलादिवैकरणे,	स्मृत्यर्थसारे,	"
१६२७ । अपसव्यादुत्तरीयम् ,	हेमाद्रौ,	४२७
१६२८ । तैलादिना असुरापत्तिः,	कान्दे,	४२७
सुररक्षणम् ,		
१६२९ । मन्त्रतः,	पौराणिकात् ,	"
१६३० । "	हेमाद्रौ, ब्राह्मे ,	"
१६३१ । आस्रादिकाले,	प्रचेताः,	४२८
१६३२ । कुशप्रहणव्यवहारेच,	गालवः,	"
१६३३ । विशेषः कथितः,	ब्राह्मे,	"
१६३४ । नियमापवादः,	आस्रकाशिकायां गालवः,	"

—*—

अथ पाप्मासादानम्,—

१६३५ । "	मातृस्ये,	"
१६३६ । अर्घ्यपाप्मासादानम् ,	"	४२९
१६३७ । पितृहृत्ये स्वर्णादिपात्रम् ,	हेमाद्रौ, प्रजापतिः,	"
१६३८ । " "	ब्राह्मे, स्मृतौच,	"
१६३९ । निषेधमाह,	बृहत् मनुः,	"

	ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१६४० ।	मृन्मये पात्रे विशेषः,	कात्यायनः,	४२१
१६४१ ।	" "	कात्यायन सूत्रेच,	"
"	(अर्घ्यपात्रेविप्रसंख्याभावं)	बृहस्पत्युक्तः,	४३०
१६४२ ।	" "	कात्यायनोक्तिश्च मानवसूत्रे,	"
१६४३ ।	तन् पात्रालम्बनपरम् ,	हेमाद्रिः,	"
१६४४ ।	" "	कर्काचार्यः, पुराणसमुच्चये,	"
१६४५ ।	पवित्र लक्षणम् ,	कात्यायनोक्तम् ,	"
१६४६ ।	श्रुतिमन्त्रेण पवित्रच्छेदः,	यज्ञपार्ष्वः,	"
१६४७ ।	" " प्रोक्षणम् ,	वशिष्टः,	"
१६४८ ।	यवहस्तादिः,	हेमाद्रौ, यमः,	"
१६४९ ।	विश्वेदेवाज्ञाने,	(बृहस्पतिश्च),	"
१६५० ।	अत्रोहः,	कात्यायनोक्तः,	४३१
१६५१ ।	मन्त्रपरम् ,	श्रीविष्णुप्रोक्तम् ,	४३२
१६५२ ।	प्रागुक्ते,	वसिष्ठवचने,	"
१६५३ ।	विवेकः श्राद्धे,	कात्यायनः,	"
१६५४ ।	" "	हेमाद्रौ, जातुकर्णः,	"
१६५५ ।	उपस्पर्शनादि,	स्मृतिसंभवे,	"
"	(विष्णुमन्त्रस्मरणम्),	हेमाद्रौ,	"
१६५६ ।	"	कात्यायनसूत्रेच,	४३३
१६५७ ।	"	जातुकर्णः,	"
१६५८ ।	अर्घ्यादि विषये,	गमस्तिः,	"
१६५९ ।	" "	आश्वलायनः,	"
१६६० ।	आपस्तम्बाणाम् ,	गारुडः,	४३४
१६६१ ।	अश्राद्धनमपि,	पृथ्वीचन्द्रोक्तये, शङ्खः,	"
१६६२ ।	यजुषां विषये,	मार्कण्डेयः,	"
१६६३ ।	(चन्दनाद्रिवानम्)	कात्यायन सूत्रेच,	"
१६६४ ।	" "	ग्राह्येच, मार्कण्डेयः,	४३५
१६६५ ।	" "	"	"
१६६६ ।	वज्रनीयम् ,	मरीचिः,	"

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१६६७ । विहित निषिद्धे विकल्पः,	हेमाद्रिः,	४३५
१६६८ । पित्रे त्रिकृत्वम् ,	आम्बलायन परिशिष्टे,	"
१६६९ । (तिर्य्यगुर्ध्वपुण्ड्रञ्च)	व्यासोक्तेः, पृथ्वीचन्द्रेच,	४३६
१६७० । पवित्रयुक्तकरोनिषेधः,	"	"

—*—

अथ पुष्पम्,—

१६७१ । "	ब्राह्मे,	"
१६७२ । शुक्लादि पुष्पप्राशस्त्यम् ,	स्मृतिसंग्रहे,	"
१६७३ । तुलसी, ,	पारिजाते, पाप्मे,	"
१६७४ । ,	सायनीये,	४३७
१६७५ । , प्राशस्त्यम् ,	मार्कण्डेयः,	"
१६७६ । ऋषीणांमते,	हेमाद्रिः,	"
१६७७ । "	"	"
१६७८ । "	स्मृतिसारे,	"
१६७९ । वर्य्य पुष्पञ्च,	पारिजाते,	"
१६८० । "	शङ्करिः,	"
१६८१ । देयं सप्तविल्वम् पुष्पम् ,	वृद्ध पराशरः,	४३८
१६८२ । देयादेये पुष्पादौ,	वृद्ध याज्ञवल्क्यः,	"

—*—

अथ धूपः—

१६८३ । धूप मेदः,	विष्णु धर्मोत्तरे,	४३८
१६८४ । "	विष्णुः,	"
१६८५ । षड्जर्यमाह,	देवलः,	"
, (तुरस्कादिनावाधिः)	"	"

—*—

१६८६ । ,	अथ प्रदीपः,	४३९
१६८७ । (घृतेनतिल-तैलेनवा)	, ब्राह्मे,	"

—*—

अथ वस्त्रम्,—

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम ,	पृष्ठाङ्क.
१६८८ । ”	वायवीये,	४३९
१६८९ । वज्र्यमाह,	यमः,	”

—*—

यज्ञोपवीतम्,—

१६९० । (वस्त्राभावेदेयम्)	महाश्वैत्तं,	४४०
१६९१ । ”	हेमाद्रौ, पात्रे,	”
१६९२ । (अवश्य देयम्)	धर्मसारे,	”
१६९३ । ”	चतुर्वर्गचिन्तामणौ,	”
” (तथा कौञ्चुकादि)	”	४४१
” तथालकसिन्दूरादि,	”	”
” ”	(विष्णु धर्मोत्तरे)	”
१६९४ । ताम्रकमण्डलवादि,	नृसिंहपुराणे,	”
१६९५ । अलङ्कारादि,	नन्दीपुराणे,	”
१६९६ । काण्डानुसमयः,	नारदीये,	४४२
१६९७ । (आवाहनादौ)	कात्यायनः,	”
१६९८ । विष्णुपत्र्यादि,	हेमाद्रौ कालीपुराणम् ,	”
१६९९ । नीषारादिवूर्णमण्डनम् ,	ब्राह्मे,	”
१७०० । ”	भृगुः,	”
१७०१ । चतुरन्नादि.	गृह्यपरिशिष्टे,	४४३
१७०२ । भोजने हेमाद्रिपात्रम् ,	अत्रिः,	”
१७०३ । पात्रे विवेकः,	स्मृति संग्रहे,	”
१७०४ । कदलीपत्रं निषिद्धम् ,	हेमाद्रौ,	”
१७०५ । पात्रं वज्र्यम् ,	वाराहे,	”
१७०६ । (तथा) कर्त्तुः शौचादि,	ब्रह्माण्डे ,	४४४

—*—

अथाग्नौकरणम्,—

ग्रन्थीक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१७०७ । ”	हेमाद्रौ, मार्कण्डेयः,	४४४
१७०८ । तीर्थजलेहोमः,	नारदः,	”
१७०९ । गुह्याग्न्यभावे विचारः,	चन्द्रिका, मिताक्षरा-माधवाः,	”
१७१० । ”	वृत्तिकारः,	”
१७११ । दकोद्दिष्टादौ,	आम्बलायनगृह्ये,	”
१७१२ । ”	वह्वचभाष्यकारश्च,	”
१७१३ । अन्नविवेक (दक्षिणाग्नि प्रभृतौ)	त्रिकाण्डमण्डनादिषु,	४४५
१७१४ । ”	आम्बलायनकात्यायनादौ,	”
१७१५ । ”	मनुरपि,	”
१७१६ । स्वाहाकारहौमादौ,	शौनकः,	”
१७१७ । ”	कर्काचार्यः,	४४६
१७१८ । ”	कात्यायनः,	”

—*—

पाणिहोमप्रकारः,—

१७१९ । ”	आम्बलायनसूत्रे,	”
१७२० । ”	वृत्तिकारश्च,	”
१७२१ । जलसमीपे श्राद्धादौ,	पृथ्वीचन्द्रोदये,	”
१७२२ । ”	कात्यायनः,	४४७
१७२३ । विधुरादौ,	हेमाद्रौ, घायवीये,	”
१७२४ । त्यक्ताग्नेः श्राद्ध-विषये,	काशिकायां व्यासः,	”
१७२५ । पाणिहोमे,	यमः,	४४८
१७२६ । ”	स्मृतिसंभ्रमे,	”
१७२७ । आवाराद् विकल्पः,	”	”
१७२८ । पाणिहोमादौ,	आम्बलायनसूत्रम्,	”
१७२९ । पाणौदत्ते, (अग्नौकरणे)	परिशिष्टे,	”
१७३० । वैश्वदेवेहृतशेषम्,	कर्काचार्यः,	४४९
१७३१ । वैकल्पिकः,	दुण्डुपद्यतिः,	”
१७३२ । अनग्नेरग्नौ,	तैत्तिरीयास्तु,	”

	ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१७३३ ।	अनग्नेरग्नौ,	विम्बप्रकाशे,	४७६
१७३४ ।		तत्प्रकाराः,	"

—*—

अथ परिवेशनम्,—

१७३५ ।	"	शौनकः,	४५०
१७३६ ।	विशुद्धघृताक्त-भाजनादि,	भविष्ये,	"
१७३७ ।	आयसंनिषिद्धम् ,	ब्रह्माण्डे,	"
१७३८ ।	अपूतभदेयम् ,	वसिष्ठः,	"
१७३९ ।	सौवर्णादि श्रेष्ठम् ,	हारीतः,	"
१७४० ।	शाकादिकम् ,	यमः,	"
१७४१ ।	काष्ठलौहसीसकादिकनिषिद्धम्, संग्रहे ,		"
१७४२ ।	धौदुम्बरं श्रेष्ठम् ,	आचार्य्याः,	"
१७४३ ।	दूर्व्यादिना देयम् ,	काष्णाजिनिः,	"
१७४४ ।	"	"	"
१७४५ ।	स्नेहादिकंहस्तेननदेयम् ,	वृद्धशातातपः,	४५१
१७४६ ।	विशेष उक्तः,	प्रचेताः,	"
१७४७ ।	"	संग्रहे,	"
१७४८ ।	अकृताभसंकल्पे,	भत्तिः,	"
१७४९ ।	अन्नदानादाने,	कात्यायनः,	"

—*—

पान्नालम्भः,—

१७५० ।	दत्तवामयो उत्तानादि,	चतुर्विंशतिमते,	४५२
१७५१ ।	"	ब्राह्मबल्क्यः,	"
१७५२ ।	विप्रपृष्ठे,	धौधायनः,	"
१७५३ ।	विशेषमाह,	धौम्यः,	"
१७५४ ।	अङ्गुष्ठनिवेशफलम्, (तथान्येन), यमः,		"
	(तथान्येन)	"	"

	ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१७४५ ।	सिद्धाभसंकल्पः,	धर्मप्रदीपे,	४४३
१७४६ ।	आपोशानादि,	प्रचेताः,	"
१७४७ ।	„ विशेषमाह,	स्मृतिसंग्रहे,	"
१७४८ ।	„ वलिदानं निषिद्धम् ,	भरद्वाजः,	"
१७४९ ।	„ भूमौजल-निक्षेपः,	हेमाद्रावत्रिः,	४४४
१७५० ।	सोपवासोव्याहृतिजपः,	कात्यायनसूत्रे,	"
१७५१ ।	रौद्रपौरुषसूक्त विप्रे भ्रावणम् ,	सौरपुराणे,	"
१७५२ ।	हुङ्कारादिविषये,	अग्निः,	४४५
१७५३ ।	विधि-निषेधौ,	वृद्धशातातपः,	"
१७५४ ।	„	हारीतः,	"
१७५५ ।	„	„	"
१७५६ ।	„	नारद्वर्षिः,	"
„	„	अन्यत्र,	४४६
„	„	तथाच,	"
१७५७ ।	दुष्टजलं निषिद्धम् ,	वृद्ध शातातपः,	"
१७५८ ।	„	इतिहासे,	"
१७५९ ।	विप्रयोः परस्पर-स्पर्शं,	शङ्खः,	"
१७६० ।	अनयोक्तृच्छिष्टस्पर्शं,	„	"
१७६१ ।	„ भोजनपात्रस्पर्शं,	व्यासः,	"
१७६२ ।	देवाद् गुदस्त्रावे.	भरद्वाजः,	४४७
१७६३ ।	अन्यजट्टे दोषः,	„	"
१७६४ ।	(ततो गायत्री जपः),	„	"
„	साग्निभोजने भ्रातृ पूर्णम् ,	„	"
१७६५ ।	भ्रातृ साग्निभोजने,	स्मृति संग्रहेः,	४४८
„	भ्रातृ भोजने,	„	"
१७६६ ।	पिण्डदानाकृते,	„	"
१७६७ ।	अमावस्याद्यौ,	मरीचिः,	४४९
१७६८ ।	भ्रातृ पिण्डदानं मुख्यम् ,	कर्काचार्यः,	"
१७६९ ।	भोजनकाले तन् पात्रत्यागे,	स्मृतिः,	४५०
१७७० ।	भोजनात् परं कृत्यम् ,	कात्यायनः,	"

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१७८१ । भोजनात् परं कृत्यम् ,	कात्यायनः,	४६०
१७८२ । विषेके ,,	शौनकः,	"
१७८३ । पित्रे स्वधितमित्यादि,	विष्णुः,	"
१७८४ । अन्नं गृहीत्वा तृप्तिः प्रश्नः,	याज्ञवल्क्यः,	"
१७८५ । भूमावन्नक्षेपे,	माधवीये प्रचेताः,	"
१७८६ । अविफिरविधिः,	कातीये,	"
१७८७ । भूमौ विकिरं क्षिपेत् ,	वृद्ध याज्ञवल्क्यः,	"
१७८८ । सोमपा, असोमपादि,	गौभिलः,	४६१
,, अन्न मन्त्रः—'अग्निदग्धाः'	,	"
१७८९ । उच्छिष्टं प्रति,	मनुः,	"
१७९० । अपरः मन्त्रः,	,, विष्णुश्च,	"
१७९१ । करत्नालनादि,	हेमाद्रौ वाराहे,	"
१७९२ । पवित्रग्रन्थि मुक्तिः,	संग्रहः,	४६२
१७९३ । ताम्बुलोद्गीरणम् ,	व्यासः,	"

—#—

अथ पिण्डदानम्,—

१७९४ । हेमाद्रौ,	स्मृतिषु सूत्रेषूक्तम्,	"
१७९५ । विचारः,	भास्वलायन-कात्यायनौ,	"
१७९६ । ,,	,,	"
१७९७ । ,,	भापस्तम्बः,	"
१७९८ । ,,	जातुकर्णसूत्रे,	"
१७९९ । स्फेण कुशाग्रेण,	पारस्करः,	४६३
१८०० । ,,	भास्वलायनः,	"
१८०१ । ,,	कात्यायनसूत्रम् ,	"
१८०२ । तत्प्रतिपार्षणम् ,	दुण्डुः,	"
१८०३ । उल्मुखोऽधस्त्यागे,	शतपथ ब्राह्मणे,	"
१८०४ । ,,	याज्ञवल्क्यः,	"
,,	स्मृतिश्च,	"

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१८०५ । "	कात्यायनः,	४६४
१८०६ । समूलकुशादौ,	शतपथे,	"
१८०७ । पिण्ड प्रमाणादि,	अतिचाराः,	"
१८०८ । "	धूमः,	"
१८०९ । अत्र पिण्डमानम्,	वायवीये,	४६५
१८१० । सप्तरीकः पिण्डदाने,	हेमाद्रौ, लौगाक्षिः,	"
१८११ । पिण्डात्र उक्तौ,	"	"
१८१२ । नामाज्ञाने,	आपस्तम्बः,	"
१८१३ । (पृथक् मातृभास्त्रे)	सांख्यायनः,	"
" " "	हेमाद्रौ, वराहः,	४६६
१८१४ । आचार्यादि पिण्डाञ्जदाने,	शङ्खः,	"
१८१५ । स्त्रीष्वेकोद्दिष्टमेव,	" मनुश्च,	"
१८१६ । दूर्मेकरावमर्षणम् ,	विष्णुः,	"
१८१७ । सर्व्वेकोद्दिष्टे, दूर्भलेपाभावः,	सुमन्तुः,	४६७
१८१८ । षड्भुवनमस्कारः,	मनुः, कात्यायनश्च,	"
१८१९ । "	"	"
१८२० । अत्र पितर इति,	" "	"
१८२१ । अमन्त्र प्राणरोधः,	कर्काचार्यः,	"
१८२२ । " "	शौनकः,	"
१८२३ । विशेषः, "	आम्बलायनः,	४६८
१८२४ । अत्र विशेषः,	ध्यात्रः,	"
१८२५ । वृत्तिणादिदेयम् ,	देवलश्च,	"
१८२६ । आचमने वारिदेयम् ,	मात्स्ये,	"
१८२७ । तन्त्रतापिनिवृत्तिः,	कात्यायनः,	४६९
१८२८ । " "	परिभाषोक्तिः,	"
१८२९ । पाद्यादौ,	दुण्डुः (कात्यायनः),	"
१८३० । प्रवाहादि,	आम्बलायनः,	"
१८३१ । वृत्तिणा यथाशक्ति,	कात्यायनसूत्रम् ,	"
१८३२ । " पात्रचालनपूर्व्वकम् ,	मात्स्ये,	"

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१८३३ । „ विषये विशेषः,	हेमाद्रौ बृहस्पतिः,	”
” ”	(जातुकर्णः)	”
१८३४ । उत्थानमर्थ्यात्परम् ,	हेमाद्रौनागरखण्डे,	”
१८३५ । सव्येन-वृत्तिणा,	परिभाषा दुण्डुः,	४७०
१८३६ । ” ”	परिभाषायाम् ,	”
१८३७ । प्राचीनावीतिनाच,	मनुः,	”
१८३८ । वृत्तिणा, आसमाप्तेः,	विश्वामित्रः,	”
१८३९ । ” ”	कौर्मै, दुण्डुश्च,	”
१८४० । ” ”	कात्यायनः,	४७१
१८४१ । विसर्जनं पितृपूर्वकम् ,	मातस्ये,	”
१८४२ । ‘आमावा’ इति प्रवृत्तिणाम् ,	ब्रह्मवैवर्ते,	”
१८४३ । स्वीयसाकल्यं प्रार्थयम् ,	हेमाद्रौ गुरुः,	”
१८४४ । उच्छेषणात्परंगृहवलिम् ,	मनुः,,	४७२
१८४५ । ” श्राद्धेऽपरम् ,	हेमाद्रौ वसिष्ठः,	”
१८४६ । श्राद्धीयं शूद्रादौ नदेयम् ,	ब्रह्माण्डे, ,	”
१८४७ । श्राद्धे भुक्तावसिष्टं सुतादौदेयं	जातुकर्णः,	४७३

—*—

पिण्डप्रतिपत्तिः,—

१८४८ । पिण्डान् गोऽजविभ्रेभ्यो- देयम् ,	ब्रह्माण्डे,	”
१८४९ । सार्त्तवा पत्नीवाप्नोयात् ,	शङ्खः,	”
१८५० । ” ” तीर्थजले,	विष्णुधर्मोत्तरे,	”
१८५१ । ” ” क्षिपेत्	याज्ञवल्क्यः,	”
१८५२ । पिण्डभोजने विचारः,	बृहस्पतिः,	”
१८५३ । येभ्योऽज्ञानात् परं पिण्डोदेयः,	जातुकर्णः	”
१८५४ । (गोजविप्रतीर्थेषु)	”	४७४
१८५५ । येभ्य उपघातकेभ्योऽदेय- स्ते,श्वादि मार्गंतु,	स्मृतिवर्षणे, भन्निः, बोधायनः,	”

पिण्डदाने निषिद्धकालादि,

—*—

१८५६ । ” ”	बृहत् पराशरः,	”
१८५७ । ” ”	स्मृतिरत्नावल्याम् ,	”

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१८५८ । उद्गाह ब्रतादौ मृदा- पिण्डः कार्यः,	कार्णाजिनिः,	४७४
१८५९ । संस्कारादौ,	वोधायनः,	"
१८६० । ,, वृद्धेः पश्चात्,	कात्यायनः,	"
१८६१ । 'विवाह विहितमासान् ,	हेमाद्रौ ज्योतिः पराशरः,	"
१८६२ । सपिण्ड लक्षणम् ,	शङ्खः,	"
१८६३ । पिण्डोदकदाने,	कात्यायनः,	"
१८६४ । भ्रात्रे विवेकः,	निर्णयामृते,	"
१८६५ । पिण्डे विशेषः,	स्मृति संग्रहे,	"
१८६६ । ,,	नन्दानि, रामकौतुके,	"
१८६७ । तिथिवारादिदोषः,	स्मृति निबन्धे,	"
१८६८ । तीर्थादीन् ;	कालनिर्णयदीपिकायाम्	११
१८६९ । ,,	" "	"
१८७० । त्यक्ताग्नेः, पिण्डोक्तिः,	,, व्यासोक्तिः,	"
१८७१ । ,, ,,	देवलः,	"
१८७२ । भ्रात्र शेषकृत्यम् ,	हेमाद्रौ मार्कण्डेयः,	"
१८७३ । नित्य भ्रात्रे,	व्यासः,	४७७
१८७४ । आवाहने स्वधाकारादौ,	भविष्ये,	"
१८७५ । ,, ,,	पृथ्वी चन्द्रोदये, संग्रहोक्तिः,	"
१८७६ । ,, ,,	नागरखण्डे,	"
१८७७ । वैश्वदेवान्ते,	मातस्ये,	"
१८७८ । ब्रतस्थस्यवर्ज्यम् ,	स्मृतिचन्द्रिका, यमविंश,	"
१८७९ । ,,	देवलोऽपि,	"
१८८० । भ्रात्राह्ने एकभोजनम् ,	जातुकर्णः,	४७८
१८८१ । भयनादौ ,,	संग्रहे,	११
१८८२ । भ्रात्रकर्तु रन्यत्रभोजननिषेधः,	काशीखण्डे,	"
१८८३ । पुण्यादीनां विचारः,	हेमाद्रौ, मार्कण्डेयः,	"
१८८४ । तद्वैश्वेकृत्ये प्रायश्चित्तम् ,	जावालिः,	"
१८८५ । तदपवादः,	जावालिः,	"

	ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम.	पृष्ठाङ्कः,
१८८६ ।	श्राद्धकर्तुं ध्वज्यम् ,	जावालः,	४७६
१८८७ ।	श्राद्धभोजने शूद्रादेर्निषेधः,	आचार्यः,	"

—*—

श्राद्धभोजिनां प्रायश्चित्तम्,—

१८८८ ।	"	दिवोदास निवन्धे, हारीतः,	"
१८८९ ।	वहिः श्राद्धनिषेधः,	हेमाद्रौ, यमः,	"
१८९० ।	तदभ्यासे,	स्मृत्यन्तरे,	४८०
१८९१ ।	श्राद्धेषु अन्योविचारः,	पारस्कर कात्यायनौ,	"

इति श्राद्धसामान्यधर्मः ।

—*—

श्राद्धकरणाशक्तस्यानुकल्प विधानम्,—

१८९२ ।	विप्राभावे देवा भावेच,	कात्यायनः,	४८१
"	(आमश्राद्धं भाव्यारजसिकमे)	"	"
१८९३ ।	अनग्निरधनश्च,	कौर्मिं,	"
"	आहिताग्न्यादेः,	पृथ्वीचन्द्रे, लघुहारीतः,	"
१८९४ ।	"	" "	"
१८९५ ।	भर्त्राज्ञायाम् ,	सुमन्तुः	"
१८९६ ।	"	प्रचेतसः स्मृतिः,	"
१८९७ ।	"	"	"
१८९८ ।	विप्रेभ्य आमभोजनम् ,	विष्णु स्मृतिः,	४८२
१८९९ ।	प्रवासे तीर्थेच, आमश्राद्धम् ,	हेमाद्रिः,	"
१९०० ।	" "	सुमन्तुः,	"
१९०१ ।	" "	जमदग्निः,	"
१९०२ ।	अत्र विशेषः,	मरीचिः,	"
१९०३ ।	मृताहगयाश्राद्धादौ,	स्मृतिदर्पणे,	"
१९०४ ।	अश्रामधर्मनाह,	व्यासदेवः,	"
१९०५ ।	" विभागः,	सन्दर्भान्तरे,	"
१९०६ ।	" "	षड्विंशमते,	४८३
१९०७ ।	तृप्तिप्रश्नादि,	मरीचिः,	"

प्रत्योक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
११०८ । अङ्गुष्ठावगाहाद्यत्र,	स्मृत्यर्थसारे,	४८३
११०९ । आवाहनादौ मन्त्रोहः,	मरीचिः,	४८४
१११० । स्वाहाकारे गृहपाकादौच, (विकिरनिषेधश्च)	कात्यायनः,	"
११११ । आवाहनादि विधानम् ,	हेमाद्रौ, भविष्ये,	"
१११२ । हस्तेऽग्नौ करणम् ,	यमदग्निः,	"
१११३ । शूद्रस्यापि ,,	हेमाद्रिः,	"
१११४ । (नमस्कारादि)	सुमन्तुना प्रोक्तम् ,	४८५
१११५ । पात्नेवर्भघटोर्निधानम् ,	देवलः,	"

—*—

आमभ्राह्मणभावे हैमभ्राह्मम्,—

१११६ । ,,	मरीचिः,	"
१११७ । हाटक भ्राह्मम् ,	स्मृत्यर्थसारे,	४८६
१११८ । अभावेऽन्नादीनाम् , तदेव,	भविष्ये,	"
१११९ । आमन्त्रणादौ,	षट्त्रिंशण्मतेच,	"
११२० । आमन्त्रणाभावे,	मरीचिकोक्तम् ,	"
११२१ । भोज्योत्सर्गानुकल्पः,	हेमाद्रौ, सम्बर्त्सः,	"
११२२ । संकल्पादि,	व्यासः,	"
११२३ । ,,	स्मृत्यन्तरे,	"
११२४ । पिण्डनिर्वापाभावे,	बृहशातातपः,	४८७
११२५ । सङ्कल्पेषु वर्ज्जनम् ,	चन्द्रोदये वसिष्ठः,	"
११२६ । अन्यतुक्तम् ,	छागलेयः,	"
११२७ । मौञ्जीबन्धनात्परम् ,	कार्ष्णाजिनिः,	"
११२८ । अनग्निके विधेः,	षट्त्रिंशण्मते,	"
११२९ । द्विज द्रव्यानामभावे, (पितृसूक्तादिपाठः)	बृहन्नारदीये,	"
११३० । ,,	देवलः,	४८८
११३१ । भ्राह्मकाले गृहवाहे,	बृह वसिष्ठः,	"
११३२ । ,, ,,	हेमाद्रौ, भविष्ये,	"

ग्रन्थोक्त-विषयः	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
११३३ । अन्नदानासामर्थ्यं,	वाराहे,	४८८
११३४ । श्राद्धकरणाशक्ते,	प्रभासखण्डे,	४८९
(प्रासङ्गिकमन्यत्)		

इति श्राद्धानुक्तव्यः ।

—*—

कलिषज्ज्यानि उच्यन्ते,—

११३५ । तानिच,	वृहन्नारदीये,	४८९
११३६ । ”	वासिष्टे, भादित्यपुराणेच,	४९०
११३७ । कलिषज्ज्यानिच,	चन्द्रोदये ब्राह्मेच,	४९१
११३८ । ”	स्मृतिचन्द्रिका,	”
११३९ । ”	व्यासश्च,	”
११४० । ”	देवलः,	”
११४१ । ”	”	”

—*—

वानप्रस्थाभ्रमः,—

११४२ । अन्न विशेषः,	याज्ञवल्क्यः, मनुश्च,	४९१
११४३ । ”	याज्ञवल्क्यः,	४९२
११४४ । ” वानप्रस्थे,	स्मृत्यन्तरम् ,	४९३

—*—

अथ सन्न्यासः,—

”	याज्ञवल्क्यः,	४
११४५ । ”	यावालभृतिः,	४
११४६ । ”	अपराभृतिश्च,	४
११४७ । ” महाभारते,	”	४
११४८ । ”	मनुः,	४
११४९ । ”	याज्ञवल्क्यः,	
११५० । ”	माधवाचार्यः,	
११५१ । ”	वौधायनः,	
११५२ । अतुर्धा सन्न्यासः,	हारीतः,	
११५३ । ”	स्कान्देच,	४

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१६५४ । ”	विष्णुस्मृतिः,	४१६
१६५५ । ”	स्कान्दे,	”
१६५६ । तद्विषये,	भक्तिः,	”
१६५७ । ”	मनूक्तिश्च,	”
१६५८ । ”	याज्ञवल्क्यः,	”
१६५९ । ”	चतुर्विंशतिमते,	”
१६६० । अतएव,	यमः,	४१७
१६६१ । तत्र,	भारते आम्बमेधिके,	”

—*—

(१) अथ सन्न्यास विधानम्,—

१६६२ । ”	बोधायनः,	”
१६६३ । षोडशश्राद्धमेकोविष्टवत्स्यात्,	स्मृत्यर्थसारे,	”
१६६४ । अधिकारार्थं प्रायश्चित्तम्,	कात्यायनः,	”
१६६५ । अष्टौ श्राद्धानि,	बोधायन आह,	”
१६६६ । अत्र देवताक्रमः,	हेमाद्रौ, शौनकेः,	”
१६६७ । केशादिवापनपूर्वकः,	स्मृत्यर्थसारे,	४१८
” दण्डादि ग्रहणम्,	”	”
१६६८ । दण्डलक्षणं प्राह,	बोधायनः,	”
” (शिवगीतादिसु)	”	”
१६६९ । विरजामन्त्रा अनुवाकान्ताः,	विरजा-होमप्रकरणोक्ताः,	४१९
१६७० । एतद् विधानादिकम्,	”	४२०
१६७१ । प्राजापत्यादीष्टिम्,	जाबालश्रुतिः,	”
१६७२ । आत्मन्यग्निमारोपः,	कात्यायनः,	४२२
१६७३ । प्रेषादिविधिबत्,	कपिलः,	”
१६७४ । विधिप्रकारादि,	बोधायनः,	”
१६७५ । वैवायिकम्,	”	”
१६७६ । गार्हपत्याग्निहोत्रे,	त्रिकाण्डमण्डने,	”
१६७७ । शिवगीतोक्त प्रकारः,	”	४२३
१६७८ । हरिष्यानम्,	कात्यायनः,	”

—*—

ग्रन्थोक्त-विषयः, उद्धृत-ग्रन्थनाम, पृष्ठाङ्कः,

(२) आतुरसन्न्यासविधिः,—

„	—अत्र सन्न्यासि(धर्मः-विधानञ्च), भगवान् घोषायनः,	५०४
११७६।	यतिषु जलादि दानफलम् , भृगुः,	„
११८०।	„ „	५०५
११८१।	यतीनामन्यत्रस्थितिकालः, शङ्खः,	„
११८२।	अन्यत्रविहारकालाः, मातृस्थे,	„
११८३।	वाधे विकल्पः, भक्तिः,	„
११८४।	यत्याचरणम् , वृत्तार्थिः,	५०७
११८५।	यतिपात्राणि, पात्रवल्क्यः,	„
११८६।	„ देये, पित्र्येच, मदनरत्ने,	„
११८७।	अन्नादिकल्पनम् , „ वृहस्पतिः,	„

—*—

११८८।	अथयोगः,—	५०८
„	„ योगप्रकारः, याज्ञवल्क्यः,	„
„	(आरुध्ययोगाणां बहवोविषयाः)	५०९
	उक्ताः,	„
„	गर्भोत्पत्त्यादि प्राप्तिकमुक्तम् ।	

—*—

परिवाजकसंस्कारा

११८९।	„ स्मृत्यः	५१०
	(पुरुषसूक्तादि नियमः)	
„	निघनात् प्रागुत्तरञ्च कृत्यमुक्तम् ,	५११
	इति संज्ञितयतिसंस्कारः ।	

—*—

आचारनिरूपणम्,—

११९०।	„ याज्ञवल्क्यः,	„
„	स्मृतौ, आचार नियमा उच्यन्ते,	५१२
„	अस्य भ्यवहार निर्देशाच्च,	५१३
„	„ भ्यवहाराध्याये,	५१४

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
प्रासङ्गिकाभ्यान्पि,	"	५१५

—*—

ऋणदानविधिः,—

(१) अशीतिभागवृद्धिः,	"	"
(२) कान्तारगाः दशकम्,	(भ्यवहारप्रकरणे)	"
(३) अत्रुना निःस्वं प्रति,	"	५१६
(४) गोपशौण्डिकादेः,	(मिताक्षरायाम्) अन्यत्,	"

इति ऋणनियम प्रकरणम् ।

—*—

अथ ऋणदानम्,—

(५) दशमे प्रत्यये,	"	"
(६) सन्तति स्त्री पशुष्वेव,	"	"
(७) पूर्वोक्तापवादः,	"	"
(८) सस्याभावे विधिमाह,	(विष्णुः),	"
(९) धारकादि-अधमर्णाभावे,	"	"

इति ऋणदानम् ।

—*—

अथ निक्षेपः,—

(१०) वासनस्थानादि,	"	५१९
(११) न्यास विधानम्,	"	"

संक्षिप्त निक्षेपप्रकरणम् ।

—*—

अथ साक्षि-स्वरूपम्,—

(१२) साक्षिलक्षणानि,	"	"
(१३) (साक्षि-उभयानुमतः),	"	"
(१४) ,, संग्रहणम्,	"	५२०
(१५) अत्र नृप व्यवस्था,	"	५२१
" (,, साक्ष्यदानादिच)	"	"
(शूषाडकौ प्रतिकारः)	"	"

—*—

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
लिखित प्रमाण-निरूपणादिकम्,—		
(१६) अत्र शासन-जान-पदादि,	,,	"
(१७) सुलेख्य—दुर्लेख्यादि,	,,	"
(१८) उत्तमर्णाधमर्णाद्विधाथार्थ्यम्,	,,	५२२
इति लेख्य प्रकरणम् ।		
—*—		
अथ दिव्यम्,—		
(१३) तुलाग्न्यापोविषादिच,	दिव्यकरणे,	५२७
"	(अत्रापवादः)	
(२०) तुला- उच्यते,	अन्यस्तुलादानं धर्मशास्त्रे,	"
इति संक्षिप्त तुलादिव्यप्रकरणम् ।		
—*—		
अथाग्न्यादिदिव्यम्,—		
(२१) अग्निसन्निधौ कर-	,,	५२४
विमृदितादि,	,,	"
(२२) उदकदिव्यम्,	,,	"
(२३) विषदिव्यम्,	,,	"
(२४) कोशदिव्यम्,	,,	५२५
(२५) तण्डुलदिव्यम्,	,,	५२६
(२६) धर्माधर्मदिव्यम्,	,,	"
(२७) अन्यन्मिताक्षरा--	,,	"
दिव्यतत्त्वादिषु ।		
संक्षिप्त धर्माधर्मदिव्यम् ।		
—*—		
अथ दाय-विभागः,—		
धनविभागादि	,,	५२६
ज्येष्ठ-भ्रेष्ठविभागः,	,,	"
(ज्येष्ठज्येष्ठ विभागः,)		
(२७-२८)		
११६१ । कालान्तरमाह,	नारदः,	५२७

	प्रत्योक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१६६२ ।	पत्न्यादिषु विभागः,	याज्ञवल्क्यः,	”
१६६३ ।	अन्योद्धृते विशेषः,	शङ्खः,	५२८
१६६४ ।	(पूर्वोपवादः)	”	”
”	एकादिद्वादशांशादि,	”	”
”	विभागानन्तरं विशेषः,	”	५२६
१६६५ ।	चतुस्त्रिद्वेचकः विभागः,	”	”
१६६६ ।	द्वयामुष्यायणे विभागः,	स्मृतिः,	”
”	वीजिणः पुत्रसत्त्वे,	”	५३०
१६६७ ।	औरसेजाते धनविभागः,	कात्यायनः,	”
१६६८ ।	पुत्रिकायां विशेषः,	मनुः,	”
”	”	”	”

—*—

अधुना शुद्धधन-विभागः,—

१६६६ ।	अत्र विशेषः नानाविधः,	कात्यायनोक्तिः,	५३१
२००० ।	अन्येषामपुत्रपौत्रादीनाम् ,	विष्णुः,	”
२००१ ।	पौत्राद्यभावे आचार्याः,	आपस्तम्बः,	५३२
२००२ ।	”	नारदः,	”
२००३ ।	धनभाजः पुत्रपौत्रपत्न्यादयः,	मनुः,	”
”	” वानप्रस्थादीनाञ्च	”	५३३
२००४ ।	पित्रा विभागेकृते,	बृहस्पतिः,	”
२००५ ।	पितृविरोधिनाम् ,	नारदः,	५३४
२००६ ।	नानाविधांश-भाजः,	मनुः,	”
२००७ ।	अपत्ता-प्रस्तादीनाम् ,	”	५३५
	(वाग्दत्तानाञ्च)	”	”
	दुर्भिक्षादिषुच,	इतिरिक्त्य विभागः ।	

—*—

अथ सीमाविवादः,—

क्षेत्रस्यसीमाविवादः,	”	५३६
चिह्नाभावे साक्षिसत्त्वादि,	”	”

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
ग्रन्थमसाहसम् ,	”	”
साक्ष्यभावे विद्मम्	”	”
पूर्वकृतमर्ष्यादाभङ्गे दण्डः,	”	५३७
स्वामिनोऽज्ञाते सेतुकरणादि,	”	”

इति सीमाविवादः (संक्षिप्तः) ।

—*—

स्वामिनः सस्यहानेऽन्यस्य गवादेः—

द्रव्यदानं तदपवादः,	दण्डः	५३७
देषादितः सस्यघाते,	”	”
गोपधर्मं प्राह,	”	५३८
गो-प्रचार-स्थलम् ,	”	५३९

इति स्वामिपालविवादः ।

—*—

अथास्वामि विक्रये निर्णयः,—

अत्र पञ्चमांशः,	”	”
तस्कर प्रच्छादकं प्रति,	”	”
(शौलिककाः)		

—*—

इत्यस्वामिविक्रय प्रकरणम् ।

देयादिकमुच्यते,—

स्वकुटुम्बादि,—	५४०
(तत्र दानाभावात्)	”
अत्राप्रसंहिभयादि,	”
(बालमूढाः स्वतन्त्रार्थादियः)—नारदस्मृतिः,	५४१

इति दत्ताप्रादानादिकम् ।

—*—

अथकीतानुशयः,—

दशकञ्च ससाहादि,—	”	”
(षडचिह्नं वृद्धिः)		”

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्बुधृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
द्रव्यान्तरे विशेषः,	”	५४१
	इति क्रीतानुशयः ।	

—*—

अथाभ्युपेत्य शुभ्रुषा,—

बलाहासीकृतादि,—	”	”
(क्वचिदपवादः)		
सन्नद्यासप्रच्युतिः,	”	”
	इति अभ्युपेत्य सुभ्रुषा ।	

—*—

सम्बिद्व्यतिक्रमः,—

सत्यमूलकं सर्वं कृत्यं स्यात् ,	”	५४२
धर्मास्तुब्ध-शुचयः पोष्याः,	”	”
पताम् नृपोरक्षेत् पालयेच्च,	”	”
तेषां भेदं रक्षेत् दुष्टादुष्टाणाम् ,	”	”
	इति सम्बिद्व्यतिक्रमः ।	

—*—

भृतिमपरिच्छिद्य कर्मकारयितारं प्रति,—

अनाहतं प्रति ,		५४३
द्रव्याधारभाण्डविषये,	”	”
भृत्यान्तर सम्भवे,	”	५४४
	इति वेतनादान प्रकरणम् ।	

—*—

(व्यवहाराभ्यायः संक्षेपेण समाप्तः ।)

अथ प्रायश्चित्तम्,—

तदकरणेऽनिष्टम् ,	”	५४५
महापातकादिजनितकर्मफलम् ,	”	५४६
तत्सहबासेच,	”	”

—*—

महापातकसप्तानि यथा—

गुर्भधिस्त्रेक्षादि,		५४७
----------------------	--	-----

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
गुरुतल्पगादिच,	”	५४७
—*—		
उषपातकानि,—		
गोवध-भ्रात्यतादि,	”	”
कन्यादूषणञ्च,	”	”
भार्याविक्रयः,	”	”
पार-दार्यादि,	”	”
—*—		
महापातकादिजं फलम् ,	याज्ञवल्क्यः,	५४७
तत्सह वासिनाञ्च ,	”	”
—*—		
महापातक समानि,—		
गुरुजनायज्ञादीनि,	”	५४७
पतानि सुरापाननुदधानि;	”	”
—*—		
उपपातकानि,—		
गोवधभ्रात्यतादि,	”	”
(बहुधा वर्णितानि)		५४८
—*—		
जातिभ्रंशकरमुच्यते,—		
विप्रस्यरुजः कृत्यादि,	मनुः,	”
२००८ । खराध्वादिवधः,	”	”
	संकरीकरणम् ,—	
—*—		
	भपात्री करणम् ,—	
—*—		
२००९ । निन्दितास्त्रनादि ग्रहणम् ,	मनुः,	”
२०१० । कृमिकीटाविहृत्या,	मलित्तीकरणम् ,	”
”	”	”
२०११ । ज्ञानाज्ञानयोर्विप्रबधे,	कात्यायनः,	”
—*—		

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
विप्र हत्याप्रायश्चित्तम्,—		
२०१२ ।	ज्ञानकृतवधे,—ज्ञानाश्चानयो विप्रवधे, याज्ञवल्क्यः,	५५६
२०१३ ।	” (अज्ञानकृतवधे) याज्ञवल्क्यः,	५५०
”	” गोतमर्षिः	”
२०१४ ।	” स्मृत्यर्थसारे;	”
२०१५ ।	प्रोत्साहकृताञ्च, पैठीनसीः	५५१
२०१६ ।	भर्द्धप्रायश्चित्तम् , अङ्गिराः,	”
२०१७ ।	” शङ्खः,	”
—#—		
अथातिदेशः,—		
२०१८ ।	(ब्रतविवेके) याज्ञवल्क्यः,	५५२
ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तम् ।		
—#—		
सुरापाने प्रायश्चित्तम्,—		
२०१९ ।	” याज्ञवल्क्यः,	”
२०२० ।	” स्मृत्यर्थसारः,	”
	कर्त्तृपरिधफलम् , याज्ञवल्क्यः,	५५३
	प्रागुक्तम् , ”	”
२०२१ ।	रोगनाशार्थवाने, ”	”
२०२२ ।	सुरापमुखगन्धाघ्राणे, महर्षि मनुः,	”
—#—		
मद्यप-प्रायश्चित्तम्,—		
	मद्यानि-गौड़ी,	५५३
	पौष्टीमाध्वीकादीनि, ”	”
—#—		
स्वर्णस्तेय प्रायश्चित्तम्,—		
२०२३ ।	” ”	५५४
	(षड्विधव्रतम्) स्मृत्यर्थसारे,	”
—#—		

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
	गुरुतल्पग प्रायश्चित्तम्,—	
विप्रादीनां ज्ञानाज्ञानयो-	"	५५७
गुरुकलघुभेदः,	"	"
—*—		
	भतिपातकानुपातकादिषूच्यते,— (संहितासु)	५५८
"	"	
—*—		
	महापातक संसर्गप्रायश्चित्तम्,— (स्मृतिषु)	५५९
"	"	५६०
उपपातक प्रायश्चित्तम्,—		५६१
अत्र गोवध प्रायश्चित्तम्,—		५६२
भ्रात्यत्वादि प्रायश्चित्तम्,— (भ्रात्यः संस्कारहीनः)		५६३
स्तेयप्रायश्चित्तम्,—		५६४
ऋणापाकरणस्य,—		"
परपण्यद्रव्यविक्रयस्य,—		"
(परिवेदनस्य च)		५६५
पारदार्यस्य च,—		५६८
परिचित्तेरपि परिवेत्सुषत् प्रायश्चित्तम्,—		"
—*—		
	स्त्रजादिवधे प्रायश्चित्तम्,—	
विप्रादि-स्त्रीणां मत्या,	मन्वादयः,	"
अमत्याचवधे,		"
उच्च-हीन-स्त्रीणाञ्च,	"	"
—*—		
	क्षत्र-विद्-शूद्रवधे-प्रायश्चित्तम्,—	
अत्र मत्या, अमत्याच,		
भोजन्यादिप्रभेदे भिन्नम्,	गोतमादिभिः,	५६९

पञ्चमस्तवकस्य-विषय सूची ।

८९

प्रथोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
	तद्व्यञ्ज प्रायश्चित्तम्,—	
२०२४ । अस्थिमत् कीटादीनाम्,		५६६
अत्रापि नानाविधम्,		”
२०२५ । किञ्चित्-अष्टौ मुद्ययः,		५७०
निरस्थि कीटादीनाञ्च,	इत्यस्थिमत्कीटादि- हिंसाप्रायश्चित्तम् ।	” ५७१

—*—

वृत्तादिच्छेदे प्रायश्चित्तम्,—

अत्र गुक्लघुभेदे		५७२
भिन्नमेव,		
औषधीनाञ्च,		

—*—

श्वमाज्ज्वारादिदंशने प्रायश्चित्तम्,—

अत्रापि नानाविधम् ।	”	५७३
	श्वदि-दंशन प्रायश्चित्तम् ।	

—*—

व्रतलोपे प्रायश्चित्तम्,—

अत्र विप्रादिभेदे	”	”
तद् बहुविधम्,		
	इत्यवकीर्ण्यादि प्रायश्चित्तम् ।	

—*—

मिथ्याभिशास्तादौः प्रायश्चित्तम्,—

एतदपि निरन्तरानिरन्तरादि—		
अभ्यासेऽनेक विधम्,	”	५७४-५७६

—*—

रजस्वलानां मिथः स्पर्शे प्रायश्चित्तम्,—

अत्रच नानाविधम्,		५७८-८१
	इति रजस्वलाशुद्धि विधानम् ।	

—*—

ग्रन्थोक्त-विषयः ,	उद्धृत-ग्रन्थनाम ,	पृष्ठाङ्कः,
	सुतविक्रयादि प्रायश्चित्तम् ,--	
अत्रापि प्रकारभेदः,		५५०
(अन्तरागमने तदानीं स्वाभ्यायधिरमण प्रायश्चित्तम्)		
पितृ-मातृ-गुरुणां वृथा त्यागे,		"
अन्न मत्या, अमत्याच्च विभागः ।		
शूद्र वधेऽप्येवम् ।		
--*--		
	सौमविक्रयादि प्रायश्चित्तम् ,--	
बृषलीपतिः कौमारे दारात्प्रागोत्यादि,		"
--*--		
	अध्याग्नित्यागे,—	
नास्तिकशार्दिना अग्नित्यागे,		"
(अत्र बहुधाविचारः)		"
--*--		
	अथात्मविक्रये,—	
शूद्रसेवायाम् ,--		५५४
(अत्रापि)		
	अथाभक्ष्यभक्षणम्,—	
(अत्रापि नानाविध प्रायश्चित्तम्)		५५५
--*--		
	अशुचि संस्पृष्टान्न भक्षणम्,—	
तत्र म्व-कार-रति-स्वापद्-		५५६
विङ्गालादीनाम् ,		
(एतदपि बहुविधम्)		५५७
--*--		
	अशुचिद्रव्य संस्पृष्ट भक्षणम्,—	५५८
(अस्मिन्नापि बहुधा उक्तम्)		५५९
--*--		

ग्रन्थोक्त-विषयः, उद्धृत-ग्रन्थनाम, पृष्ठाङ्कः,

भावदुष्ट भक्षणं,—

(तत्र निजगुणादिरहितं भावदुष्टं वेति) ५१०

—*—

कालदुष्ट भक्षणं,—

कालदुष्टं पर्यषितादि, (पूतिगन्धयुक्तादि च)

—*—

गुणदुष्टशुक्तादि भक्षणं,—

(गुणदुष्ट शुक्तादि, कषायादि च)

हस्तदानादि क्रिया दुष्टभोजने,—

(भक्ष्यमत्या, भक्ष्यमाच भेदः) ५११

—*—

श्राद्ध भोजने,—

श्राद्धानि त्रिविधानि, नव्य मिश्र पुराण भेदात् ।

(भक्ष्यान्तर्द्देशाद्देवैकादशाहेच)

चण्डालोदकास्नादि विषये,—

अत्र विप्रापसद-पशु-दंष्ट्रि,—

(नानाविषयेषु)

इत्यादि ।

—*—

परिग्रहाशुचि दुष्ट भोजने,—

५१३-५१४

जातमृताहाशौचान्नभोजने,—

(भक्ष्य भक्षणार्थं)

५१६

—*—

अथ जातिभ्रंशकरादि प्रायश्चित्तम्,—

(ब्राह्मणरुजः कृत्य-मद्यप्राणादि)

—*—

प्रकीर्णक प्रायश्चित्तम्,—

अत्र बहुषु बहुविधानि तानि उक्तानि ।

५१७-५३८-६०१

ग्रन्थोक्त-विषय,	उद्धृत-ग्रन्थनाम्	पङ्क्तः
अथ सुवर्णादिद्रव्य शुद्धिः,—		
२०२६ ।	„ आचाराध्याये	याज्ञवल्क्यः,
२०२७ ।	भङ्गिः शौचादि,	मनुः,
२०२८ ।	उदक गोमूत्रादिभिः,	कौशिकः,
२०२९ ।	ऊर्णकौश्यादि शौचम् ,	देवलः,
२०३० ।	„ „	पराशरः,
„	तुलिकादि-विषये,	स्मृत्यन्तरे,
२०३१ ।	(कारवः शिल्पिनः)	„
२०३२ ।	भूम्यादि शुद्धिः,	देवलः,
२०३३ ।	माज्जारोपघाते नक्षोषः,	मनुक्तेः
२०३४ ।	त्रपुसीसकादि-शुद्धिः,	„
२०३५ ।	„	„
२०३६ ।	देशकालादितः शुद्धिः,	धौधायनः,
२०३७ ।	कीटाद्युपहते,	„
२०३८ ।	„	„
२०३९ ।	धारितादीनाम् ,	शङ्खः १
२०४० ।	श्लेष्मदूषितादि,	मनुः,
२०४१ ।	„ (विशेषोक्तिः)	स्मृत्यन्तरे,
„	(मनुष्याङ्गादि-शुद्धिः)	„
२०४२ ।	गोमुखस्पर्शादिना,	„
„	अपूतचर्मणो, आचमनाच्छुद्धिः,	„
२०४३ ।	(ताम्बुल फलादौ)	शातातपः,
२०४४ ।	क्षुत्वा सुप्त्यादौ,	मनुः,
२०४५ ।	प्रयत्नाद्गन्तणे,	भापस्तम्बः,
„	(रथ्याकर्हमतोयादौच)	„

इतिद्रव्यशुद्धि विधानम् ।

— * —

प्रायश्चित्तोपक्रमः,—

२०४६ ।	स्त्री शुद्धादि विषये.	(तत्र रहस्य प्रायश्चित्तम्)	६०८
२०४७ ।	(आहारानुक्तौ)	भङ्गिराः,	६०९

	प्रत्योक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम्,	पृष्ठाङ्कः
२०४८ ।	देशविशेषानुक्तौ,	गोतमः,	"
"	मत्या,अमत्याच जुद्र-महापातके,	मनुः,	६१०
"	भोग्रियादि वषेच प्रायश्चित्तम्	"	"
	इति रहस्यमहापातकि-प्रायश्चित्तम् ।		

—*—

	उपपातकरहस्यानां शतप्राणायामाः,—		
२०४९ ।	"	स्मृत्यर्थसारे,	६११-१२
	इति रहस्यप्रायश्चित्तम् ।		

—*—

कृच्छ्रलक्षणम्,—

"	अत्र व्रताङ्गभूतधर्मा यमादयः,	"	
२०५० ।	पञ्चगव्ये सान्तपनम्,	स्मृतौ,	"
"	पञ्चगव्य शोधनम्,	"	६१३
"	प्राजापत्य कृच्छ्रातिकृच्छ्रादि,	"	६१४
	कृच्छ्रचान्द्रायणादि लक्षणम् ।		

—०—

	कृच्छ्रचान्द्रायणादि व्रतसाधारणधर्माः,		
"	अशक्तस्य प्राजापत्याम्नायाः,	स्मृतौ,	६१६

—*—

"	कृच्छ्रस्थाने तीर्थप्रत्याम्नायः,	"	
"	'याद्रुशी भावना यस्य'	"	
"	'ब्रह्मविष्ण्वाविगणः'	"	
"	'तीर्थैः—पूताः'	६१७	
"	तीर्थैः पापनाशः,	"	
२०५१ ।	"	महाभारते, आदित्यपुराणे,	"
२०५२ ।	तीर्थफलादि,	"	६१८
"	"	संग्रहकारः,	"
"	नानादेशस्थ तीर्थाणि.		६१८-२०

	प्रत्योक्त-विषय,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
”	‘वहुस्मृति पुराणेषु’		६२१
”	सर्वतोर्ययात्राभिः सर्वपापनाश, पुराणेषु,		६२२
”	इति सर्वतोर्यफलम् ,	स्मृतिपुत्र,	६२३

—*—

”	महापातकेषु, प्रतस्थाने प्राजापत्याद्यः प्रत्याम्नायाश्च ।
---	---

—*—

	सर्वप्रायश्चित्तानि उच्यन्ते,—	६२४-२५
”	सर्वामुक्त निष्कृतिः,	६२६
२०५३ ।	(ज्ञाताज्ञातेषु)	पद्मपुराणे,
२०५४ ।	,	विज्ञानेश्वरः, स्मृत्यर्थसारेच,
२०५५ ।	(तपसा ब्रह्मचर्येण)	भागवते षष्ठस्कन्धे,
२०५६ ।	” भगवत् स्मरणादौ,	” द्वादशस्कन्धे,
		श्रीहरिस्मरणरूप महाप्रायश्चित्तम् ।

—*—

कुष्माण्ड होमविधिः,—

२०५७ ।	गणहोमश्च,	६२८
”	”	”
	(यद्देवा इत्यनुवाकः)	यमदग्निः,
”	सावित्रीं पृस्तूक्तानिच जपेत् ,	”
२०५८ ।	प्रथमानुवाके प्रयोगः,	”
”	”	६३०
”	(द्वितीयानुवाकः)	”
”	(तृतीयानुवाकः)	(आयुष्ट इत्यादि)
”	द्वितीयकल्पे विशेषः,	६३४-३६
	इति कुष्माण्ड-होमविधानम् ।	६३७

—*—

गणहोमः,—

”	अस्य प्रयोगः,	६३८-३९
	(भद्र काम्य कर्मणा आधानस्यचादौ,	६४०
	गणहोमं कुर्वन्ति)	”
		६४१

प्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
” अस्मिन् ‘भग्नेनय’ इत्यादिषड्मन्त्राः,		६८१
” पुरुषसूक्तम्,		६८२
” ‘भग्नेर्मन्वे’ इत्यादि त्रयोविंशति मन्त्राः,		”
” ‘याधामिन्द्रः’ ”		”
” ‘पक्षमानः सर्जनः’	सप्तदश,	६८३-८४
” ‘यद्देव देवद्देवन्म’	विंशतिमन्त्राः,	”
” ‘वैश्वानरोलकृत्याः’	इत्यष्टौ,	”
” ” ”	बौधायनमते,	”
” प्रकारान्तरेण,	” कल्पसूत्रे,	”
	इति गणहोमविधानम् ।	६८५

—*—

” ग्रन्थकृतामात्मपरिचयः,	‘श्रीमत्काण्ड’ इत्यादि ।	६८६
” पतदनु लिपिकृतश्च,	”	६८७

पञ्चमस्तवक सूची पत्रं
समाप्तम् ।

विधान-पारिजातः ।

अथ पञ्चमस्तवकः ।

—)*—

निधनकालिकृत्यम् ।

वन्दे श्रीमदनन्तसंज्ञगिरिपं लक्ष्मीनिवासं हरिम् ।
विघ्नध्वान्तदिवाकरं सुरगुरुं सर्वार्थसिद्धिप्रदम् ॥१॥
ब्रह्मा सर्वसुरेन्द्रपूर्वकसुरा यस्य प्रसादात् सदा ।
सर्वारब्ध समाप्तिमापुरनिशं १(*)मद्वंशदेवं हि तम् २(†) ॥२॥
नत्वा क्षीराब्धिजाजानि तथा ब्रह्मादिकान् सुरान् ।
गणेशं विघ्नहर्तारं वन्दे हैमवतीसुतम् ॥३॥
चतुर्दशसु विद्यासु निष्णाताः शुद्धचक्षुषः ३(‡) ।
अपरोक्षब्रह्मतत्त्वा जयन्ति गुरवो मम ॥४॥
श्रुतिसफलरहस्यं विम्बितं यस्य चित्ते ,
सुकुरद्वय विशुद्धे ४(+) दोषमालिन्यशून्ये ।
सपदि विमलभक्त्या यस्य तुष्टोरमेशः ;
जनक-जनक-पादं भट्टमेनं नतोऽस्मि ५(x) ॥५॥
श्रीपितृचरणान्वन्दे भट्टनागेशसंज्ञितान् ।
यत् प्रसादादाहं जातो ६(s) धर्मशास्त्रे विचक्षणः ॥६॥
श्रीमाननन्तभट्टोऽहं काण्वशास्त्रि-विदां प्रियः ।
चतुरः स्तवकानुत्तवा पञ्चमं प्रारभेऽधुना ॥७॥

- (*) 'समाप्तिमापुः' इति क्वचिदाहं यस्य पाठः ।
(†) 'दिवंदि च' इति क्वचिन्नपाठान्तरम् ।
(‡) 'सुहृदपुषः' पुस्तकान्तरधृतः पाठः ।
(+) 'सुकुरद्वय सुखापुत्रे' इति यस्यान्तरधृतः पाठः ।
(x) 'जन्मकपाठं भट्टमेनम्' ,, ,, ,, ।
(s) 'चहं यातोपञ्चमाल्' ,, ,, ,, ।

विधान-पारिजाते ।

सर्वशास्त्रीय-शास्त्रार्थः स्पष्टोऽत्र परिकीर्त्यते ।
वासुदेवप्रसक्तार्थं विदुषामपि तुष्टये ॥८॥
सन्ति ग्रन्थसहस्राणि प्रेतकर्मविधौबुधाः ।
कोऽप्यस्य महिमा वेद्योऽभिज्ञैर्जयति सर्वतः ॥९॥
स्मार्त्तानि च पुराणानि वचनानि लिखाम्यहम् ।
सन्देहेत्वाकरग्रन्थो विद्वद्भिरवलोक्यताम् १(*) ॥१०॥

—*—

अथ मरणचिह्नं ज्ञात्वा स्वहितं कर्त्तव्यमित्युक्तं देवजानीयेर(†) ।

—*—

1. दुश्चिक्निस्वैर्महारोगैः पीडितस्तु पुमानथ ।
ज्ञात्वारिष्टादिभिर्मृत्युं स्वलोकहितमाचरेत् ॥१॥
सितासिते सरिते यत्र संगते तत्राप्युतादिवसुत्पतन्ति ।
ये वै तनुं विसृजन्ति धीरा स्ते जना अमृतत्वं भजन्ते ॥२॥
सर्वेन्द्रियविरक्तस्य वृद्धस्य कृत कर्मणः ।
व्याधितस्य स्मृतं तीर्थे मरणं तपसोऽधिकम् ॥३॥
असाध्यव्याधिना युक्तः स्वव्यापाराक्षमः पुमान् ३(‡) ॥
प्रविशेदनलं दीप्तं कुर्याद्वा ऽनशन्तथा ॥४॥
अगाधतोयराशिं वा भृगोः पतनमेव वा ।
गच्छेन्महापथं वापि तुषारगिरिमादरात् ४(+) ॥५॥

- १(०) प्राग्यन्यकृद्भिरनुक्तमपिकानुसारेण चतुर्दशवर्षेऽन्यसर्वसुक्ताः सम्पति निधनकाशोत्तरं सर्वं सासंक्रान्त्यसु च ते । आकरयन्सास—प्राज्ञाप-धर्म-पृथ-मृतमन्यादिकृति-पुराण-संयत्-निषन्वाद्यः श्रियाः ।
- १(†) मरणकालो न चिह्नादिकं ज्योतिषाद् वैद्यकशास्त्राङ्गैर्मास्त्रान् पुराणशास्त्राणां च नान्यम् । विशेषतो निधनोत्तरं कस्य मनुजस्य कुल कीदृशी नतिः स्वातन्त्र्यान्वये पञ्चमप्रपाठकैः सव्यवर्षिभिरनसि । तदानीं श्रेष्ठसङ्घायोषर्कैश्चैकः । तथार्थ—“एक एव सुष्ठु हर्षो निधनेऽप्यनुयाति यः । शरीरेण समं नाशं सर्वसम्यग् गच्छति” । अपरञ्च “विमुखा वासुवा यान्ति धर्मसमनुगच्छति । वेद्यके तु, आसयास्त्रिभिधाः । तेषां द्युश्चिक्निष्चौषधादिमा । धितो यो द्युश्चिक्निष्चः । ततो योऽप्युश्चिक्निष्चः सङ्घर्षो मार को वेति ॥ ” “व्यापापलतातीर्षे भवेत् पापस्य संशयः” इति श्रुतौ ।
- ४(+) “अपतिस्माधेयस्य व्याधेर्जलादिप्रवेशेन मरणम्” इति निश्चयः । अत्र तु लक्ष्मणं मन्वा-प्रस्थानं कैलासादिपथे । तद्गत्यु क्तेदारसंज्ञितायां सन्त्यपुराण-ज्ञानात्मिका ।

प्रयागवट-शास्त्रामाद् देहत्यागं करोति वा ।
 स्वयं देहविनाशश्चेत् कालप्राप्ते महामते १(*) ॥६॥
 उत्तमान् प्राप्नुयाल्लोकान्नात्म-घाती भवेत् कश्चित् ।
 महापापक्षयात् स्वर्गे सर्वान् कामान् स चाश्नुते २(†) ॥७॥
 एतेषामधिकारोऽस्ति सर्वेषां सर्वजन्तुषु ।
 नराणामथ नारीणां सर्ववर्णेषु सर्वदा ॥८॥
 अचिकित्स्याम्य प्रस्तोदशाश्च दशमीङ्गतः ।
 तपोविशेषैर्विबिधैः सादधेद्देहमात्मनः ॥९॥
 अनुष्ठानोसमर्थस्य वानप्रस्थस्य जीर्यतः ।
 जलानशनभृश्वग्नि-महाप्रस्थानमिष्यते ॥१०॥
 समाः सहस्राणि च सप्त वै जले, दशैकमम्रौ पतने च षोडश ।
 महापथे षष्टिरशीतिराहवे, भवेदनाशादिहवाक्षया गतिः ॥११॥
 जलाग्निप्रवेशभृगुपतनादि चतुर्थस्तवके द्रष्टव्यानि ।
 तथा ३(‡) ।

तदासन्नमृत्यौ वैतरणी माह—

2. आसन्नमृत्युना देया गौरिका विभवान्विता ४(+) ।
 तदभावे तु गौरेव नरकोद्वरणाय वै ॥१२॥
 तदा यदि न शक्नोति दातुं वैतरणीश्च गाम् ।
 शक्तोऽन्योऽरुक् तदा दद्याच्छ्रेयोदद्यान्मृतस्य च ५(x) ॥१३॥
 येऽपि संकीर्णकर्माणो राजानो रौद्रकर्मिणः ।
 तेभ्यः पवित्रमाख्येयं भूमिदानमनुत्तमम् ॥१४॥
3. भारतेऽपि —
 दद्यादासन्नमृत्युर्यः सोपस्कारां सदक्षिणाम् ।
 गङ्गादितीर्थमाश्रित्य कृष्णां वैतरणीन्तु गाम् ॥१५॥

१(०) प्राप्ति काले ज्योतिषा सव्यगृह्णाते भस्वाग्रपतनादिभिर्नाशघातित्वदोषः स्यात् ।
 २(†) उत्तमान् लोकात्, दिव्य लोकान् । अथवा शचीनां श्रीमतां योगिनाञ्च सुखी गति भवेत् ।
 ३(‡) मङ्गलं व्यासः ।
 ४(+) 'गौः' सवत्सलान्, पूर्ववत् इति पाठान्तरम् । पूर्ववत्, सुवर्णं शक्तिवादिभिर्निना चतुर्थस्तवके तत्सर्वमोदानप्रकारेण उक्तम् ।
 ५(x) अनादग-रोगशून्यः ।
 ११ सुवर्ण-गो-भूमिदानादिराग महापापानि नश्यन्ति ।

विधान पारिजाते ।

कृताशेषाचनिष्कृत्यै दानान्यन्यानि शक्तिः ।
अन्यानि,— भू-तिल-हिरण्यादीनि ॥

गोदानमन्त्रस्तु—

यमद्वारे महाघोरे या सा वैतरणी नदी १(*) ।
तत्तुक्कामः प्रयच्छामि कृष्णां वैतरणीन्तु गाम् ॥१६॥
पठित्वैवै प्रदातव्या सुवर्णेन समन्वितेति ।

नारदीयेऽपि—

आसन्नमात्मनः कालं ज्ञात्वा प्राज्ञैः समाहितैः ।
समभ्यर्च्य हृषीकेशं पुष्पधूपादिभिस्ततः ॥ १७॥
प्रणिपातैः स्तवैः पुण्यै र्ध्यानयोगेन पूजयेत् ।
त्यजननशनस्थोऽपि प्राणान् यः संस्मरेद्धरिम् २(†) ॥१८॥
स याति विष्णुसायुज्यं यावदिन्द्राश्चतुर्दश ।
ऐममो वासुदेवाय एतच्च सततं जपेत् ३(‡) ॥१९॥
यस्तुद्गीरयितुं नाम समर्थस्तदुदीरयेत् ।
ध्यायेत् देवदेवस्य रूपं विष्णोर्मनोहरम् ॥२०॥
अत्यन्तं वयसा वृद्धोऽपि नाचोपपीडितः ।
यदि स्थातुं न शक्नोति शयीतोदक् शिरा क्षितौ ॥२१॥
दक्षिणाप्रेषु दर्भेषु शयीत प्राक्शिरा अपि ।
विष्णोर्नामानि संश्राव्य जपेदारण्यकं सुतः ॥२२॥
यंयंभावमुपाश्रित्य त्यजन्त्यन्ते कलेवरम् ४(+)
जन्तुस्तन्मयतां याति यशस्कारी कृमिर्यथेति ॥२३॥

- १(*) 'तर्ता वैतरणी' 'तांश्च तत्रुं ददास्येनाम्' इत्यत्र पाठान्तरद्वयमस्ति ।
२(†) 'दत्त्वा दानञ्च विप्रैश्चो दीमानाथैश्चएव च ।
बन्धो जप्तौ च सिञ्चे च च्छेधे धान्ये धनादिषु ॥
साधुबर्णे च सर्व्वत्र समलं विनिवर्त्तयेत्' ॥
'आदर्शपुस्तकाकारे इदमपि कं पाठान्तरमस्ति ।
३(‡) 'इमं मन्त्रं सदा जपेत्' इति पाठान्तरम् ।
४(+)'ये यंवापि करन् भावनाज्जल्यन्तेकलेवरम् ।
तन्ममेवेतिकौन्तेय सदातद्भावभाजितः' ॥ इति गोतायाम् ।

भागवतेऽपि—

एतावान् सांख्ययोगाभ्यां स्वधर्मपरिनिष्ठया ।

जन्मलाभः पुरः पुंसां अन्ते नारायणस्मृतिः १(*) ॥२४॥

अन्तेनारायणस्मृतिरिति, मरणकाले प्रायश्चित्तं —

6. कार्यमित्युक्तं स्मृतिषु ।

आसन्नमृत्युना कार्यं प्रायश्चित्तं यथाविधि ।

अशक्तौ पुत्रभार्याभ्यां बान्धवैर्वाविशेषतः २(†) । २५॥

गर्भाधानादिसंस्काराः सर्वे न स्युर्मनागपि ।

कृतेयं विधिनेष्ट्रिन्मुक्तिरुक्ताशसुरिभिः ॥२६॥

देशकालं तथात्मानं देह-द्रव्य प्रयोजनम् ।

उपपत्तिमवस्थाञ्च ज्ञात्वा कर्म च कारयेत् ॥२७॥

कः काल कानि मित्राणि कौ च द्रव्यव्ययागमौ ।

कस्याहं का च मे शक्ति रिति चिन्त्यं मुहुर्मूढुः ॥२८॥

युगपत् कृतपापेषु जन्माभ्यासाद् गुरुष्वपि ।

अर्वाक्च ब्रह्महत्यायाः पडुब्दं कृच्छ्रमाचरेत् ३(‡) ॥२९॥

7. मिताक्षरायामपि—

जन्मप्रभृति पापानि बहूनि विविधानि च ।

कृत्वावागब्रह्महत्यायाः पडुब्दं व्रतमाचरेदिति ॥३०॥

अन्यत्रापि—

पञ्चाब्दंचतुरब्दंवा त्र्यब्दंद्रुथब्दमथापि वा ।

सार्द्धाब्दमप्यथैकाब्दं यथाविधि समाचरेत् ४(+) इति ॥३१॥

- १(०) 'नारायणस्मृतिसु'—'नमी नारायणाय' । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय' इत्यंमहात्मन-
इत्यमिति । सांख्यं न तत्त्वं य प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानेन, योगेन चर्षं प्रज्ञातसमाधिनास्ति ।
तथाहि 'यत् सांख्यं' प्रायनेस्थानं तदयोगैरपिगम्यते' । इति ।
- २(†) कर्तव्यं च 'कृत्वित्युपलोकभाष्यां (भाष्ये) भागिनेयोऽपविट्पतिः ।
एभिरेव कृतं यत् तदुक्तं स्वयमेव हि' ।
—अशक्तौ धर्मकृत्ये प्रतिनिधिः प्रोक्तः शास्त्रे ।
- ३(‡) "सोमोक्षरश्चस्य सुरापिचंचगुरोस्तन्यमावमन्ब्रह्महत्या येते पतन्ति चत्वारः पञ्चमवाचरंतीः"
इति ऋग्वेदे ।
,, "प्रायश्चित्तानि पापस्यमात्रमाधनानि चान्द्राद्यषादीनि" इति विश्वाम्भारं ।
,, "प्रयतत्वाद्योपवित्तमशुभं नाशयतीति प्रायश्चित्तम्" इति ह्यारीतः ।
४(+) यथाविधि—इतिप्रायश्चित्तविवेक-निर्णय-मयू-ले-प्रायश्चित्तसुश्रीखरोकरीनिर्मात्रिन्य कुर्व्यादिति ।

विधान पारिजाते ।

अकरणे दण्डोयुक्तः ।

प्रायश्चित्तमकुर्वन्नाः पापेषु निरता नराः ।

तत् पश्चात्तापिनः कष्टान् नरकान् यान्ति दारुणान् ॥३२॥

8. भारतेऽपि—

अपश्चात्तापिनः पापा विद्यातीर्थतपोवलान् ।

कुर्वन्त्यकार्यन्तेऽरण्ये भवन्ति ब्रह्मराक्षसा इति ॥३३॥

प्रायश्चित्त प्रयोगस्तु प्रथमस्तबके विष्णुश्राद्धविधाने द्रष्टव्यः ।

ग्रन्थबाहुल्यान्नपुनरत्र लिख्यते ।

प्रायश्चित्तानुष्ठानसमये पापानुवादनं कार्यम् ।

यथा—

एतज्जनमकृतं पापं जन्मान्तरकृतञ्च यत् ।

प्रायश्चित्तमनुष्ठानं दुरितान्यनुचिन्तयेत् ॥३४॥

ब्रह्महत्या मद्यपानं विप्रस्वर्णापहारणम् ।

गुरुभार्यादिगमनं महापातकि-संगतिः ॥३५॥

प्रतिलोम...ऋद्धश्रापि गवादिप्राणिहिंसनम् ।

ज्ञात्यस्थि...कृत्यमपण्यानाञ्च विक्रयः ॥३६॥

परिवेत्तृत्वसम्भूतं भृतकाध्यापनादि च ।

पारदार्यं क्षात्रभार्यं स्त्रीगमादवादि हिंससम् ॥३७॥

मार्जारदिबध इच्छेदो द्रुमाणां पुंश्चलीगमः ।

उदक्यादिपरिष्वंगो रेतः स्कन्दोऽवकीर्णिना ॥३८॥

व्रतलोपोऽभिसंशश्च निन्दितार्थोपसेवनम् ।

सगोत्रादेः परिणयः कन्याश्रादिक-विक्रयः ॥३९॥

अयाज्य-याजनञ्चैव शरणागतनाशनम् १(०) ।

वेद्यागमो हीनसेवा विश्वासोपकृतघ्नता २(+) ॥४०॥

१. (०) 'चिस्रमिति' भिन्नः पाठः । 'विश्वैरसमानगोवामाषीं यीमुषुश्चेत् । असमीवा चयामासुरत्वं-

गोवा चया पितुः' इत्यादिकृति प्रमाणादिति ।

२. (+) 'ब्रह्मज्ञेय सुरादेव चोदे भद्रव्रते यदे ।

मिच्छतिर्विद्वितासङ्गिः कन्येनास्मिन्कृतिः' ॥

कृतमुपकारं कृति यः सः कन्येनः ।

क्रिया स्वभावसंस्कार दुष्टशाकान्नभक्षणम् ।
सुहृद् गुर्वर्थासंस्कारः सभायां पक्षपातिता ॥४१॥
परनिन्दा कूटसाक्ष्यं परदा(र)ननिराकृतिः ।
अपांक्तैः सह भुक्तिश्च नित्यभाजनभोजनम् ॥४२॥
काम क्रोध भयप्राप्ति-लोभाहङ्कारपूर्वकम् ।
कायवाक्चित्तसंसर्ग-स्वप्नजागर्ति-सम्भवम् ॥४३॥
ज्ञानाज्ञानकृतं वापि परार्थमपि यत् कृतम् ।
मया तत् परिगत्यर्थं यथाशक्ति यथाविधि ॥४४॥
सत्पात्राय कृतिद्वारा प्रायश्चित्तं विधीयते । इति

9. कृच्छ्रादिलक्षणमुक्तं याज्ञवल्क्येन—

एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।
उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्रः प्रकीर्तितः ॥४५॥
यथाकथञ्चित् त्रिगुणः प्राजापत्योऽयमुच्यते । इति

10. अत्र ग्रासनियम उक्तः पराशरेण—

सायन्तु द्वादशप्रासाः प्रातः पञ्चदश स्मृताः ।
अयाचितेतु सम्प्रोक्ता श्रतुर्विंशति सम्मिताः ॥४६॥
अत्र सायं प्रातःशब्दौ एकभक्तनक्तपरौ ज्ञेयौ ।
मुख्यपक्षासम्भवे प्रत्याम्नाय उच्यते ।
प्राजापत्यक्रियाशक्तौ धेनुन्दद्यान् पयस्विनीम् १(*) ।
धेनोरभावे दातव्यं मूल्यं तुल्यं नसंशयः २(†) ॥४७॥
तुल्यं-सम्पूर्णं निष्कपरिमितं सुवर्णम् ।

निष्कपरिमाणन्तु—

सुवर्णपञ्चमांशस्तु निष्कइत्यभिधीयते इति वचनोक्तं ग्राह्यम् ।

१(*) 'तुल्यं मूल्यम्' इति षाट्शान्तरघ्नः पाठः । अत्र वनाशक्तौ इति भिन्नः पाठः ।

२(†) तथाहि मूल्यदानविषये—

'कृते वनं समादिष्टं यथायां धेनुरेव च ।

कृच्छ्रादीनाम् मूल्येषां मूल्यम् दातव्यं कृत्वा ।"

सम्पत्तेन सङ्घर्षेणाम्बे वसिष्ठीनाम् ।

विधान-पारिजाते ।

सुवर्णपरिमाणन्तु—

दशार्द्धगुणं प्रवदन्ति माषम्, माषाङ्गयैः षोडशभिश्च कर्षम् ।
कर्षैश्चतुर्भिश्च पलं तुलाङ्गाः, कर्षसुवर्णस्य सुवर्णसंज्ञम् ॥४८॥

इति लीलावतीग्रन्थे १(*) ।

निष्केऽप्यशक्तस्य तदूर्द्धादि देयं भवति ॥४९॥

12. गवामभावे निष्कंस्यात्तदूर्द्धं पादमेववेति

विज्ञानेऽश्वरोक्तेः २(†) ।

निष्कमूर्द्धस्तदूर्द्धं वा गोदाने तु विधीयत इति वचनाच्च ।

13. पराशारेणान्येऽपि कृच्छ्रप्रत्याम्नाया उक्ताः ।

यथा—

कृच्छ्रोऽयुतन्तु गायत्रया उद(प)वासस्तथैव च ।

धेनुप्रदानं विप्राय सममेतच्चतुष्टयमिति ॥५०॥

उदवासश्चाहोरात्रसाध्यः । गायत्रया अयुतं जपः ३(\$) ।

-
- १(०) श्रौतिषे द्रव्यपरिमाणविषये भास्कराचार्यैरवादि ।
१(†) याज्ञवल्क्यकृतिवाक्यानि मितान्तरायां यथोक्त-चौरवत्याः सवत्सधेनोरभावे तन्मन्त्रीकृ-
रिति ।
” ‘धेनुः पञ्चभिराख्यानां मध्यानां मिः पौराणिकी ।
बाधोपवेकसूत्याश्च दग्निद्रावां मकीर्तिता’ इति स्मृतीवद्विंशत्यस्यतम् ।
” कात्यायनशास्त्रिणासाहचर्यव्याख्याकार्युक्ता यथा,—
‘कृते जतं समादिष्टं वेतायाधेनुरेव च ।
कृच्छ्रादीनामुसर्वेषां सूत्यानुवापरेकस्त्री ॥ अन्तु प्रायश्चित्तविवेके, प्रायश्चित्त-
शेखरसमुच्चारादिषु ।
१(‡) ‘गायत्री वा इदं सर्वं यत् किञ्च सूतं जनत्’ ।
‘गायति च प्रायश्चित्तं च’ इति श्रुतिः ।
” ‘गायन्त प्रायश्चित्तं यज्जाह गायत्रीलगतः कृता’ इति श्रुतिः ।
” ‘इदमिर्जन्मजनितं जनेन च पुरा कृतम् ।
विद्युन्तु सङ्घे च गायत्री इति पातकम्’

14. षट्त्रिंशन्मतेऽपि—

कृच्छ्रोऽयुतन्तु गायत्रया द्वादश-द्विजभोजनम् १(*) ।
तिलहोमाः सहस्रञ्च सममेतच्चतुष्टयम् ॥५१॥ इति
तिलहोमस्तु-गायत्र्यैव कार्यः सन्निधानात् ।

अन्यत्र—

तिलैः सहस्रसंख्याको होमो व्याहृतिभिस्तथा ।
षडुपवासाः कृच्छ्रः स्याद्वेदपारायणन्तथा ॥५२॥
समुद्रगा नदीस्नानं प्राणायाम शतद्वयम् २(†) ।
पुण्यतीर्थेनाद्रशिरः स्नानं द्वादशसंख्यया ॥५३॥
द्वादशाङ्कधान्यं वा प्राजापत्यसमं भवेत् ।

यथा—

रुद्रेकादशिनी प्रोक्ता द्वादशद्विजभोजनम् ।
योजनात्मकतीर्थस्य गमनं कृच्छ्रसंज्ञितमिति ॥५४॥

15. मिताक्षरायान्तु—

एकादशगुणान् वापि रुद्रानावर्त्य धर्मवित् ३(‡) ।
महद्भयः स तु पापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ॥५५॥
इति स्मृतिमुदाहृत्य महापातकेष्वेकादशगुणोक्तेः ४(+)
अन्यत्र ह्यासकल्पमाकार्येति रहस्य प्रायश्चित्तप्रकरणेऽभिधानात् ।
अल्पसंख्यापीति केचित् ।

१(*) तथा हि विश्वामित्रः—‘कृच्छ्रं वान्द्रायणादीनि गृह्याभ्युदयकारणम्’ ।

—शूलपाणिभिः कृच्छ्रमनेकविधस्तुक्तं प्रायश्चित्तविवेके ।

२(†) ‘माषायासोऽष्टाङ्गयोगे प्रोक्तः पातञ्जले’ ।

‘माषायासैर्द्वैद्वेषान् धारणाभिश्च किलिबम्’ ।

प्राचीनायुरिति प्रोक्तः योगिनां योगसाधनम् ॥

अथदुपनिषदि धर्मशास्त्रे योगशास्त्रे तन्मन्त्रास्त्रं चास्ति ।

३(‡) ‘ब्रह्मचर्यासुरापानंकीय गुल्मरोगानम्’ ।

महान्निपातकाम्याः संसर्गचापिनः सङ्घः ॥ इति कर्त्तव्ये ।

४(+)
मौमांसा दशमस्य दशमःध्यायाष्टमपादे प्रकृतिविश्वनिराहानाप्रकरणे निष्पत्तिर्वादि-

प्रकरणस्यैव वाक्येनोरसंज्ञारः । यथापि—

एवञ्च प्रकृतान्वितान् पाचदस्य प्रतिष्ठितम् ।

विज्ञाती च न यथास्ति सानन्दस्य पुनः युतिः’ ॥ इति व्यासप्रकाशे ।

विधान-पारिजाते ।

साग्नेस्तु—

16. कृच्छ्रत्रयम्प्रत्याग्नायाश्चतुर्विंशतिमते ।

चान्द्रायणं मृगारेष्टिः पवित्रेष्टिस्तथैव च ।

मित्रविन्दा पशुश्वैव कृच्छ्रत्रयमथापिवा १(*) ॥५६॥

तिल होमाःशतं चैव पराकद्वयमेव च २(†) ।

गायत्र्या लक्षजापश्च समान्याहुर्मनीषिणः ॥५७॥

इत्याद्येवं मुख्यकल्पेन प्रत्यान्नायेन वा पूर्वोत्तराङ्गसहितं प्रायश्चित्तं
यथाभिलषितं कृत्वा दश दानानि दद्यात् ।

तानि च—

गोभूतिलहिरण्याज्यवासोधान्यगुडानि च ।

रौप्यलवणमित्याहु ईशदानान्यनुक्रमात् ॥५८॥ इति

17. समर्थस्यान्यान्यापि दश दानान्युक्ताति, प्रचेतसा—

यथा—

गावोऽश्वोमहिषीवक्त्रं हिरण्यंरौप्यतान्नकम् ।

दास्येतान्यष्ट दानानि धान्यं भूमिस्तथा दशेति ३(‡) ॥५९॥

१(*) 'तिल ङीम वत चैव' इत्यपि भिन्नः पाठः ।

२(†) पराकद्वयं यथा, मनुः—

'यतात्मनोऽग्रमत्स्य द्वादशाङ्गमभोजनम् ।

पराकोनामङ्गण्डोऽयं सर्वपापपमोदनः' ॥

अथैव दृष्टव्यतिथि—

'जपङ्गोमरतः कुर्याद् द्वादशाङ्गमभोजनम् ।

पराक एव विख्यातः सर्वपापप्रथाशनः' ॥

अथदक्षि प्रायश्चित्त विवेके ।

३(‡) ब्रह्मपुराणे च—

'कनकञ्च तिलानामा दास्यी रथ मङ्गीष्टयाः ।

कन्या च कपिलाधिनुमंश्चामानि वे दश' ॥

गावश्च क्षियानिवन्धेऽष्टौ दानानि उक्ताणि—

'तिलाश्वोश्च चिरम्यञ्च कार्पासं लवणं मत्सा ।

सप्तधास्यं चित्तमायः एकैकं पावनं कसम्' ।

18. मनुनाश्र विशेष उक्तः—

सर्वेषामेवदानानामेकजन्मानुर्गं फलम् ।
हाटकश्रुतिधेनू नां सप्त जन्मानुर्गं फलमिति ॥६०॥

19. प्रतिपदार्थदानाशक्तौ तु यमः—

सर्वेषां प्रतिनिधिर्हि द्विरण्यं वा विचक्षणः ।
द्विरण्यगर्भमन्त्रेण दद्याद्दानं प्रयत्नतः ॥६१॥ इति

20. हेयपरिमाणमाह मनुः—

निवर्त्तनमिता भूमि द्रोणत्रयमितास्तिलाः ।
सुवर्णं निष्कमात्रन्तु घृतं सप्रस्थमाढकम् ॥६२॥
सूक्ष्मवस्त्रद्वयञ्चैव गुडञ्च पलषष्टिकम् ।
सार्द्धंखारी (रि) द्वयं श्रीहि लवणं सार्द्धंखारीकम् ।
निष्कत्रयमितं रौप्यं दशदानप्रमाणकम् ॥६३॥ इति
निवर्त्तनमल्लैवम्—

दण्डेन सप्त हस्तेन दश दण्डं निवर्त्तनम् १(*) ।
त्रिभागहीनं गोचर्म-मानमाह प्रजापतिः ॥६४॥ इति

खारी तु—

पलद्वयन्तु प्रसृतं चतुर्भिः कुड्वं स्मृतम् ।
चतुर्भिः कुड्वैः प्रस्थः प्रस्थाश्चत्वार आढकः ॥६५॥
आढकैस्तैश्चतुर्भिश्च द्रोणश्च कथितो बुधैः ।
कुम्भः द्रोणद्वयं शूर्पः खारी द्रोणास्तु षोडश ॥६६॥ इति

१(०)

तथाऽप्यहस्यतिरन्वयाद्—

‘दशहस्येन दशेन विंशहस्येन निवर्त्तनम् ।
दश तास्येवगोचर्मं त्रास्येवो ददाति यः’ ॥

”

वचिष्ठव—

‘दशहस्येन वंशेन दश वंशान् सप्तततः ।
पञ्च चाश्वधिकान् दद्यादितद् गोचर्मोच्यते’ ॥
इति गोचर्मोच्यं शूरीः पारिभाषिकं परिभाषणम् ।

21. रौप्य निष्कमानमाह मनुः—

पलं सुवर्णाश्चत्वारः पलानि धरणं दश ।
 द्वे कृष्णले समधृते विज्ञेयो रौप्यमाषकः ॥६७॥
 चतुः सौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणतः १(※) । इति
 हेमप्रकरणोक्तचतुःसुवर्णमानोन्मितं रजतं निष्क इत्यर्थः ।
 सुवर्णपरिमाणं प्रागेवाभिहितम् । इदं सर्व्वं सदक्षिणं देयम् ।
 स्वर्चितं स्वर्चितायैव दद्यात् पात्राय भक्तितः २(†) ।
 दक्षिणा सहितं तच्च देशे काले समाहितम् ॥६८॥ इति

—*—

अत्र दानमन्त्राश्चतुर्थस्तवकस्यादिभागे द्रष्टव्याः ।

—*—

22. अत्र तिलपात्रदानमुक्तं विष्णुना—

ताम्रपात्रे तिलाश्वैव पलषोडशकल्पितान् ।
 सहिरण्यान् स्वशक्त्या वा विप्राय प्रतिपादयेत् ॥६९॥
 नाशयेत्त्रिविधं पापं बाह्मनःकायसम्भवम् ॥७०॥

23. ब्राह्मणेऽपि—

ताम्रपात्रन्तिलैः पूर्णं प्रस्थमात्रं द्विजातये ।
 सहिरण्यन्तु योदशाङ्गक्त्या वित्तानुसारतः ।
 सर्व्वपापविशुद्धात्मा लभते गतिमुत्तमाम् ॥७१॥

१(※) याज्ञवल्क्ये—

‘कृष्णतः पञ्च ते मासकेसुवर्णान् सोडश ।

पलं सुवर्णाश्चत्वारः पञ्च वापिमर्कौर्पितम् ॥

चत्वारं पुष्कळं हेमाद्री दानकृष्ये ऽपि ।

२(†) ‘गोहितो गीशरथः दाता यज्वा ब्राह्मणः पाचमाहुः’ । इति

‘‘ददाति विप्राय बहुयुताय वेदान्निश्चालनपत्स्विने च’’ । ऋती ।

‘‘द्विजे काले च पाने च तद्दानं सार्व्विकं न्यतम्’’ इति गौतामो सत्पात्रेवोग्यकावादी त्रया-
 भक्ति पुरःसरं सदक्षिणं दानं सम्पूर्णकृतं सादिति ।

तन्मन्त्रस्तु—

यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यासमानि च ।
तानि सर्वाणि नश्यन्ति तिलपात्रप्रदानतः १(*) ॥७२॥
तिलाः काश्यपसम्भूता स्तिलाः पापहराः स्मृताः ।
तिलपात्रप्रदानेन मम पापं प्रशाम्यतु ॥७३॥ इति

24. पुराणे—

दश दानानि देयानि मनुष्येण प्रयत्नतः ।
विष्णोः पापहरस्यैव प्रीत्यर्थं सर्वदैव हि ॥७४॥ इति

25. मुमूर्षोर्दशदानावश्यकतोक्ता विष्णुना—

यस्योत् क्रमणवेलायां दशैतानि विधानतः ।
दीयन्ते स नरोयाति पुण्यलोकान्सुखेन च ॥७५॥
अन्यथा निरयं यातीत्येवमाह प्रजापतिः ॥ इति
ततोवैतरणी गोदानम् ।

ब्राह्मणं वेद विद्वांसं सम्पूज्य विधिवन्नरः ।
गान्दशाद्वैतरण्याख्यां तस्याः सन्तरणाय वै २(†) ॥७६॥

दानमन्त्रास्तु—

यस्मात्त्वं पृथिवी सर्वा धेनोत्वं कृष्णरूपके ।
सर्वपापहरा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥७७॥

१(*)

तिलदानविषये च, पितर ऊचुः—

“

तिलान्दन् महाभाग काङ्क्षितान् वे न संशयः ।
तिलैर्भिन्ना नञ्जीवासो नातिलकिलने दिवि” ॥
पितामह उवाच—

“गच्छन् वै तिलादत्ताः सुखं वां वोविज्जीवनाः ।

परितुष्टायपितरस्तिललाभात् प्रजापते” ॥

“सर्वं वासिष्ठ दानानां तिलदानं परं कृतम् ।

अथयं सर्वदानानां तिलदानमिच्छते ॥”

२(†)

वैतरणीधेनुदानविषये चतुर्थसर्वके प्रागुक्तमयत् ।

अथ मार्कण्डेय उवाच—

“विरमन्मनिमञ्चन्ति म्यानि गच्छन्ति दीपिनः ।

चतुर्भिधैः प्राचिगच्छैर्द्रष्टव्या सा महामदी ।

तरन्ति तस्मा दानेन अन्यथा तु पतन्ति ते ।

धार्मिका दानबौलाश्च तामरन्ति नरीश्वरम्” ॥

तां वैतरणीं नदीं निमर्शः । तत् प्रसादे कथमात् ।

दशदानानि दानप्रसङ्गे चतुर्थसर्वके उक्तानि ।

धेनुके त्वं प्रतीक्षस्व यमद्वारे महापथे ।
 तत्तित्तीर्षुरहं भद्रे वैतरण्यै नमोऽस्तु ते ॥७८॥
 (३०)विष्णुरूप-द्विज श्रेष्ठः भूदेव-पङ्क्तिपावनः ।
 सदक्षिणा मया तुभ्यं दत्ता वैतरणी नदी १(*) ॥७९॥ इति

मोक्षधेनुरपि देया । तन्मन्त्रस्तु—

मोक्षं देहि हृषीकेश मोक्षं देहि जनार्दन ।
 मोक्षधेनुप्रदानेन मुकुन्दः प्रीयतां मम ॥८०॥ इति -
 तद्ग्रहीत्रभावे उत्सर्गं कृत्वा कालान्तरे दद्यादित्युक्तम् ।

26. **मनुना—**

उत्क्रान्तावथगां दद्यादन्यद्वापि यथाविधि २(†) ।
 अभावे द्रव्यपात्राणां पश्चाद्दद्यात् समाहितः ॥८१॥ इति

—*—

इत्यासन्नमृत्युकाले वैतरणी दानम् ।

—*—

अथ ऋणधेनुर्देया ।

ऋणत्रयविमुक्तयर्थं ऋणधेनुं प्रयच्छति ३(†) ।
 तुष्यन्ति देवाः पितरो मनुष्याश्च न संशयः ॥८२॥ इति

- १(०) धर्मज्ञाने तत् समानो दक्षिणा विधेया । अदक्षिणं कृत्यं नैव फलदम् । तथाच मानस—
 'यद्यत् दक्षिणाधीनं नाति यज्ञसमीरिषुः' ।
 " नुतो च—
 'त्रतेन दीक्षामाप्नोति दीक्षयाप्नोति दक्षिणाम् ।
 दक्षिणा यज्ञामाप्नोति यज्ञया सत्यमाप्नोति ।' इति
 " अती च—'कर्ता कर्मणि सत्युर्धे तत्क्षयाश्च दक्षिणाम् ।
 न दद्याद् ब्राह्मणभ्यश्च देवेनाज्ञानतोऽथवा ।
 सुदुर्गे समतीति तु विगुणा सा भवेद्भुवम् ॥
- १(†) अन्तर्ज्ञानिच—निधनकालेप्राचारावोर्ब्रह्मरन्ध्रे च ऊर्ध्वगमनं सुप्रबलम् । चण्डेन्द्रिषीचरतिर्वावीर-
 प्रबलम् । तथाहि—'ऊर्ध्वं प्राचाउन्नमयन्ति' इति । ब्रह्मविदसु—'नतस्य प्राचाउर्ध्व-
 ज्ञानिनि इष्टे च समवलीयते' । अन्यदुपनिषत् सु वेदान्तसंनतदुभावादिषुचासि ।
 १(†) अचक्षयच—'जायमानो वे ब्राह्मणविभिः क्षयवाचजायते' । तत्तु देव-पितृ-मनुष्याणाञ्चयम् ।
 विद्यातपःसद्भासादिभिर्द्वयं चम् । कर्मणा पितृणाञ्चयम् । इष्टापूर्व-दानादिभिर्ननुवर्ष-
 परिशोधयेत् । 'अथानि भीष्मपाह्वय मनीमोषे निवेदयेत्' इति श्रुतिः ।

तन्मन्त्रस्तु—

देव-पितृ-मुनीनाञ्च यदृणञ्चे तरस्य च ।
 ऋणत्रयविशुद्धयर्थं मृणधेनुन्दाम्यहम् ॥८३॥ इति

मन्त्रस्तु—

प्राणोत्क्रान्तिप्रवृत्तस्य सुखोत्क्रान्ति-प्रमुक्तये ।
 अस्मै सम्प्रददे तुभ्यं यद्वासुत्क्रान्तिसंज्ञिताम् ॥८४॥ इति
 पूर्वमकृतौ मरणा(न)न्तरं कार्यमित्युक्तम् ।

27. **ब्राह्मे—**

उत्क्रान्ति वैतरण्यौ च दश दानानि चैव हि १(*) ।
 प्रेतोऽपि दत्त्वा तं प्रेतं संस्क्रुट्यादिति निर्णयः ॥८५॥ इति
 मरण समये ऊर्द्धोच्छिष्टादिसम्भवे प्रायश्चित्तमाह—

28. **अङ्गिराः—**

ऊर्द्धोच्छिष्टाधरोच्छिष्टमन्त्ररिक्षे मृतिस्तथा ।
 अभक्ष्यभक्षणोचैव नित्यकर्मविलोपणे ॥८६॥
 अस्पृश्यस्पर्शमरणे खट्वादौ मृति सम्भवे २(†) ।
 इवानक्रव्याद संस्पर्शे कृमिक्रीटोद्भवेऽपि च ॥८७॥
 एवमाद्यपनुत्यर्थं प्रायश्चित्तं समावरेत् ३(‡) ॥८८॥

१(*) **वह्नियुराधितु—**

‘अनेन विधिना धेनुं योचिप्राय प्रयच्छति ।
 सर्वकामसम्पदाय विष्णुलोकं स गच्छति’ ।

जातुवर्षः—

‘मौभूतिव हिरण्याज्यवासोधान्य गुडानि च ।
 दौघसवचनित्याहुर्द्दं ददानान्यनुकमान्’ ।

‘एतानि दश-दानानि मरणां सुत्युज्ज्वलीः । कुर्यादभ्युदयार्थं प्रतिपिठि परवरे’ ।

२(†) ‘अस्पृश्य स्वर्गै’ इति पाठान्तरमस्ति । ऊर्द्धं प्राज्ञापत्यमिति । अत्र ऊर्द्धतदईवतादीनां नियमोत्सर्गविमनु-वशिष्ठ-पराशर-गौतम याज्ञवल्क्यादीनां वचनादिकं संश्लेष्य यज्ञपाणिना-प्रायश्चित्तविधेके सर्वसुक्तम् । मदनरत्नेचान्यथाऽस्ति, ‘ऊर्द्धोच्छिष्टाधरोच्छिष्टोभयोच्छिष्टे-तचैव च । अस्पृश्यस्पर्शमेवैव खट्वादिमरणोऽपि च’ ।

‘अथं राक्षसपितृभ्योऽपि ऊर्द्धान् कृत्वा ददन्तुतः’ ‘ऊर्द्धमित्यादि-ऊर्द्धं त्रयं प्रकृष्यते’ इत्याङ्गिराः । ‘खट्वायां मरणे चैव मौलीन् ऊर्द्धान् प्रकृष्यन्तु’ इति कृति चन्द्रिकायां षट्कारिकाकारः ।

३(‡) **अपनुत्यर्थं, उक्तपापप्रशामाहंम् ।**

अथ चान्द्रायणव्रतमाह मनुः—

‘एकेनं प्रासयेत् पिच्छं कृत्वा शुक्ले च बर्धयेत् ।

उपस्यु श्च स्त्रियमनित्यान्द्रायणं कृतम्’ ॥

‘इन्द्रव्रतं चान्द्रायणमिति कैचधेयः । चन्द्रस्य पञ्चदशेऽयमनिवायनं वषट् तद्व्रतम् । चान्द्रायण-व्रतेनचैकेन सर्वं पापघ्नोभवेत्’ । महर्षिजायानिमतेन पञ्चधाभेदः प्रायश्चित्त विधेके प्रोक्तः ।

कृच्छान् षट् सप्त दश वा चान्द्रायणमथाऽपिवा ।
शुद्धिं तदानीं सम्पाद्य सर्व्वधर्ममैंग दाहयेत् ॥८६॥ इति

29. पर्य्यषितशव संस्कारेऽपि प्रायश्चित्तमाह, स एव—

दिवा वा यदि वा रात्रौ शवस्तिष्ठति कस्यचित् ।
तं पर्य्यषितमित्याहुर्दहने तस्य का गतिः ॥६०॥
पञ्चगव्येन संस्नाप्य प्राजापत्यत्रयं चरेत् ।
तस्माद्दिवा प्रमृतस्य दिवा संस्कार इष्यते ॥६१॥
एवं रात्रिप्रमृतस्य प्रायश्चित्तमथान्यथा । इति

30. साग्निकस्यात्र विशेषमाह, कात्यायनः—

स्वयं होमासमर्थस्य समीप उप सर्पणम् ।
तत्राप्यशक्तस्य स(स्व)तः शयनोद्योपवेशनम् ॥६२॥
हुतायां सायमाहुत्यां दुर्बलश्चेद् गृही भवेत् ।
प्रातर्होमस्तदैव स्याज्जीवेश्छुः पुनर्नवा १(*) ॥६३॥
अत्र दुर्बलोऽमुर्षुः । वाशब्दोऽवधारणे । होमोनैव कार्य्यः
कृतत्वादित्यर्थः ।

31. तथा च कात्यायन सूक्ष्मम्—

सायमाहुत्यां हुतायां चेदुर्बलः स्यात्तदैव प्रातराहुतिः, तन् संस्था श्रुतेरग्नि-
होत्रस्यजीवेशेत् पुनः कालेनवा कृतत्वादिति । तथा पौर्णमासे कृते प्राक्चेद्दशान्
स्वामी मुर्षुः कथं पिण्डपितृयज्ञः स्या २(+) इहोऽप्येवं तदैव तु—

वैश्वदेवे कृतेऽप्येवं चातुर्मास्य समापनम् ३(+) ।

- १(*) 'जीवेशेऽपुनर्नवा' इति पाठान्तरं कल्दीनपरिचिते । इदं शुक्लपत्रपरमिति कमलाकरः ।
२(+) 'दशोऽप्येवम्' इति पाठान्तरम् । पिण्डयुक्तपितृयज्ञः पिण्डपितृयज्ञः । तथाचापसम्बन्धः—
चवाशास्त्राद्योदङ्गश्च द्दमरं न पश्यति तदङ्गः पिण्डपितृयज्ञं कुर्वते' इति । अयं यज्ञः
सकालविधानादङ्गं स्यात् इति च । 'पिण्डपितृयज्ञस्य पञ्चसन्धिनत् चहीरात्वापराङ्' ।
अतः पञ्चसन्धिविधिं पितृयज्ञः स्यात् । अन्वत् कमलाकरोपेक्षति ।
३(+) गवश्चपुराणे वैश्वदेवविधिः कार्त्तः श्रौतशास्त्रि ।
—पुराणेषु ब्रह्मोवाच, 'वैश्वदेवं प्रवक्ष्यामि होम लक्ष्यसुप्तम्' । इत्यादि । प्रयोगश्च
आजिज्ञा—चारतस्मैऽस्ति । तत् प्रत्यङ् लक्ष्यमिति ।
तथाच कौत्सो 'पाठोहोमवातियोगोऽस्यर्थात्पर्यं बलिः ।
एते पञ्च महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकाः ।
वैश्वदेव ज्ञानानुष्ठानवाक्ये तु 'ब्रह्मयज्ञोऽपिचिपूज्यः स्याद्वैश्वदेवं सुपक्षिते' इति ।

उपक्रान्ता स्वामिनं ह्लात्वा कर्त्तव्यानि सुतादिभिः १(*) ॥६४॥
तत्रैवं क्रियमाणेतु हविरासादनात् पुरा ।

तद्वदाहवणीये तान्यूर्द्धमासादनान्मृतौ ।
मरणान्तं हि तत्कर्म कर्त्रभावात् समाप्यते ॥६५॥
इष्टिः पद्मादिकन्तत्र कालाल्पत्वान्नसंभवेत् ।
देवतानां प्रधानानामेकैकस्य पृथक् पृथक् ॥६६॥
पुरोऽनुवाक्या याज्याभ्यां चतुराज्याघृताहृतीः ।
जुहुयादेवमन्यत्र सर्वत्रापि हूयते ॥६७॥
अथेष्ट्याधानमध्ये स्यात् पत्युर्मरणसंशयः ।
अवशिष्टेष्टदेवेभ्य स्तत् संख्यानि घृतानि च ॥६८॥
चतुर्गृहीतान्येकत्र गृहीत्वा चमसे सह २(†) ।
पुरोऽनुवाक्या याज्याभ्यां पूर्ववज् जुहुयात् पृथक् ॥६९॥

32. मण्डनोऽपि—

पूर्वपक्षे तु रात्रौ चेन्मृति-शङ्काभिहोत्रिणः ।
सायं हुत्वा तदैवाथ जुहुयात् प्रातराहुतिम् ॥१००॥
यदि त्वपरपक्षे स्यान्मृतिशङ्काभिहोत्रिणः ।
हुतावशिष्टः पक्षेऽस्मिन् जुहुयात् सकलाहुतीः । १०१॥
दर्शेष्टिश्च तदा कुर्यादिष्टिर्यदि न सम्भवेत् ।
देवतानां प्रधानामेकैकस्य हुनेत् पृथक् ॥१०२॥

- १(*) अत्र उक्तानामिति च पाठान्तरम् ।
अवाभिहोत्रम्,—अयं यागविशेषः । एतन्माससाध्यमेकम् । अपरं वावज्जीवनसाध्यम् ।
अवाभिहोत्रं नाम होमस्य नामधेयम् ।
” अथ ये होमं होमो यस्मिन् कर्त्तव्येति भिन्नाधिकरणे बह्वीहितः ।
” अथ यत्—गार्हपत्यो दक्षिणाप्रारण्यवधीयते इत्यर्थः । इतिसस्यपहतो खादिरगृह्यसूत्रादी च
खिञ्जितमसि । अयं यीतः खापय । अस्मिन् दक्षद्व्यापि उवथोयानि । अथाधानान्
परं ब्रह्मण्यौर्ध्वमासा दर्शनमास याग रजः कार्यः । ‘दर्शनपूर्वमासायां क्षमकामोऽयति
ति विधिवाक्यात् । अथ उवायाः । पौर्णमास्यां चयः । अनावासायां इत्यर्थः
दर्शनमासधेयम् । पौर्णमास्यां कर्त्तव्ययागवयस्य पूर्वमासपरं नामधेयम्
१(†) अथ ‘अमसिनस्य’ अमसः सद्य’ वेति पाठान्तरम् ।
आदिनापः यीतस्यारण्यसमये यस्मिन्नपी होमः कृतः निधनान् परं तेनेवाप्रिनासद्य
विधानानुसारेण तज्ज्वाहः स्यात् ।
अवाभिहोत्रं उपिवायां प्रागुक्तम् ।

वि—३
1997

23 DEC 1958

चातुर्मास्यान्तराले चत् स्वामिनो मृतिशङ्कनम् ।
 तत्र तदैव पर्यन्तं अग्निहोत्राण्यशेषतः १(३) ॥१०३॥
 तदैव कुरुते दर्शान् पौर्णमासान् बहूनपि ।
 चातुर्मास्यावशिष्टानि पर्वाण्यत्र समापयेत् ॥१०४॥
 पश्वलामे पुरोडाशं निर्व्वपेत् पशुदैवतम् ।
 आमिक्षामथवा कुर्यात् पूर्णाहुतिमथापि वा ॥१०५॥

अन्यत्रापि—

आहिताग्निः कदाचित्तु कृष्णपक्षे मृतोयदि ।
 तदा शेषाहूतीः सर्वा जुहोत्येवाश्वलायनः ॥१०६॥
 अन्ये तदैव दर्शेष्टिं कुर्युः कृष्णे मृतस्य तु २(†) ।
 शुक्लपक्षे निशि प्रेतस्येच्छन्ति प्रातराहुतिम् ॥१०७॥
 अशक्त्या यजमानश्चेत् पत्रीकर्म न लुप्यते...३(‡) ।
 न तावता क्रतुध्रैवः स्यादाथर्व्वण सूत्रतः ॥१०८॥

33. अनुपद सूत्रेऽपि—

तद्येवपर पक्षे प्रयाणं शक्येत् यावत्योऽपरपक्षस्यावशिष्टा रात्रयः
 स्युस्तासां सायं प्रातराहूतीः प्रतिसंख्यं हुत्वा प्रत्याहृत्या-
 मावास्येनहविः...समापयेयुरेव न यज्ञविलोपः—इति पूर्व्वपक्षेचेद्रात्रौ
 प्रातराहुतिरेवेति ।

- १(१) षोडशोपदसु द्वयेषु एकस्मात्तानि चत्वेन पुरोडाशेनषोडशो विधेयः—
 चातुर्मास्यमिति—निधुनाकर्त्तव्यं यावत् ।
 चर्षाद्वृष्टिरश्रयमादुत्थानं यावदनुष्टेयव्रतं चातुर्मास्यम्—भारते 'चापाङ्के तु चित्तपक्षे
 एकादशानुषोभितः । चातुर्मास्यव्रतं कुर्याद् यत् किञ्चिन्वियतो मरः । चापाङ्के शेषे अथनं,
 भाद्रपार्श्वं परिवर्त्तनं, कार्तिकेयसुत्थानं भगवतो नारायणस्येति । एतद्व्रतमष्टसत्त्वादि-
 यत्संस्कारेषु व्रतनीतिमिति ।
 आहितो मृहीतोऽग्निविधिनायेन यजमानेनेति सः । अथवाश्वलायन एवेऽसि ।
 स्वयमसमसंस्कारिणापि तत् कारवितव्यम् । यथा विराट्पर्यन्धि, 'पुरोहितोऽयमस्माकमग्नि-
 षोचाचिरचति' ।
- २(१) चामावासायां, चाग्नेयेन्द्र दधि पथी यागाश्रयः । इत्थं इत्थपक्षे व्रतस्येति ।
 त्रिषुष चाग्नेयपुरोडाश्रयामः । ऐन्द्रपथीयागः ।
 ऐन्द्रदधियामथेति । पौर्णमासानु-चाग्नेयपुरोडाश्रयामः । चाग्नेयोपःपुयागः ।
 चाग्नेयीनीय पुरोडाश्रयामथेति त्रयः ।
- ३(१) एतत् कर्त्तव्यं यजमाने तत् पत्रा काव्यम् । कर्त्तव्यो न विधेयः । यतः स्मार्त्ता-
 षो पत्रासुवाप्याधानमतः पत्रा इते कर्त्तव्यं नो कर्त्तव्यमिति स्मार्त्तित्ति । अथादशं पाठः
 सन्दिग्धः ।

34. मरण समये कर्तव्यमाह बृहस्पतिः—

दुर्वलं क्षापयित्वाथ शुद्धचैलाभिसम्भृतम् ।
निवेशयेद्दहिंसमत्यां दक्षिणां(१)शिरसं क्षितौ १(*) ॥१०६॥
विगतासुं तमास्नाप्य सुवस्त्रमुपवीतिनम् ।
चन्दनोक्षितसर्वाङ्गं सुमनोभिर्विभूषयेत् ॥११०॥
प्रेतसम्बन्धिष्यत् कर्म सर्वन्तदपसव्यवत् २(†) ।
उद्धृत्याहवनीयाग्निं स्वस्थाने दक्षिणानलम् (तलं) ॥१११॥
सकृत् सकृत् समूहादि संस्कृते दक्षिणासुखः ॥११२॥
कर्ता प्रत्यगन्यधिभ्रित्य गुरुकगोमय संयुताः ।
कार्पासादिभिरन्यैश्च स्थाली स्तेषु प्रतापयेत् ॥११३॥
अत्र श्राद्धं भवेदस्य प्रेतोत्थाननिमित्तकम् ३(!) ।
एकोद्दिष्टविधानेन जयाशीः स्वस्ति वर्जितम् ॥११४॥
अक्षय्योदकसम्बन्धाद्दूहितं प्रेतशब्दवत् ४(+)

35. कात्यायन सूत्रेऽपि—

सन्दीपज(न)वतीः प्रत्यगन्यधिभ्रयत्युत्खातः । इति

36. ब्राह्मेऽपि—

ते ये ततः सन्तापादप्रयोजायेरं स्तैरेनं दहेयुस्तथाहेतैरेवदग्धो
भवति नो प्रत्यक्षमिवेति ।

37. कालनिर्णये दीपिकायाञ्च—

एकोद्दिष्टविधिर्मृतस्य निधनस्थाने ततोवर्त्मनि स्थाने विभ्रमणस्य
संचयविधे र्हेशं श्रयं स्यादिदं तुय्येवाह्नि तृतीयक इति ५(X) ।

- (*) तवतु 'कण्डल्यानंगते जीवे भीतेऽभिप्रातमानसम् ।
शालः तु(सु)विह्वलनश्च शीघ्रं निःसार्यते गृह्णात्' । इति
छाणादिकं मन्त्रपूर्वकं विधेयं । मन्त्रास्तु चौबंदेष्टिकविधानसन्दर्भे षणि । तैत्ति
'ऊनयादौनिच तोयोनि' इत्यादयः ।
- १(†) । तलं तु सर्वं अपसव्येन प्राचीनावीतिना । यत् ।
द्विजानां सर्वेषां मन्त्रपूतमुपवीतं धार्यमिति ।
- १(!) प्रेतस्वातस्थान निमित्तकं श्रा 'भवेदव । एकोद्दिष्ट श्राद्धविध्यनुषारेण तत् कार्थम् ।
- ४(+) सर्वेषु पिदपदस्थाने प्रेत पदः प्रयोज्यम् । तथा प्रेतवने सज्जत्सु' यावच्च क्लृप्ते
' प्रयोज्यम् ।
- ५(X) द्वेषे सर्वं स्नात् इत्थं पाठः कश्चिदादर्शे ।

38. नागरखण्डेऽपि—

त्रीणि सञ्चयनस्थार्थे तानि वै शृणु साम्प्रतम् ।
 यत्र स्थाने भवेन्मृत्यु स्तत्र श्राद्धं प्रकल्पयेत् ॥११५॥
 एकोद्दिष्टं ततोमार्गे विश्रामो यत्र कारितः ।
 ततः सञ्चयनस्थाने तृतीयं श्राद्धमिष्यते १(*) ॥११६॥ इति
 धनिष्ठापञ्चकादि मृतस्य-विशेषः ।

39. कूर्मपुराणे—(*) (क)

धनिष्ठापञ्चकमृते पञ्चरत्नानि तन्मुखे ।
 तस्याहुतित्रयं (तत्र) कर्त्ता दद्याद्-बहवपामिति ॥११७॥
 ततोनिर्हरणं कुर्यादेषः(वं)साग्नेर्विधिः स्मृतः ॥११८॥

40. पञ्चरत्नान्याह नारदः—

घञ्ज मौक्तिकवैदुर्थ्यं पुष्परोगेन्द्रनीलकम् ।
 पञ्चरत्नमिति प्रोक्तं नारदेन महर्षिणा २(†) ॥११९॥
 इतरं निपदने एव जले वा प्रतिपादयेत् ३(‡) ।

इतरं निरग्निमिति ।

क्रियादक्षे मृते तद्वद्विरण्यशकलं मुखे ।
 न्यस्य पिष्टमयं कुर्यात् पुरुषत्रितयन्ततः ॥१२०॥
 होमः प्रतिमुखन्तत्र भवेद्बह्व वपामिति ।
 धास्य एव सकार्पसंकुसुमं प्रतिपाद्यतु ॥१२१॥
 निर्यात्य साग्निं संस्कुर्यादन्यमप्सु समुत्सृजेत् ।
 कुर्यात् स्त्री त्रितयं पिष्टमयं साग्नेर्मृतौ स्त्रियाः ॥१२२॥
 हारिद्राम्बर संछत्रं निर्हरेयुः सुतादयः ४(+) ॥१२३॥ इति

- १(*) 'सञ्चयनस्थार्थे' इति भिन्नः पाठः ।
 (क) अन्त्येऽपि दीपिकायाश्च । 'आर्दी कृत्वा धनिष्ठाह मितप्रश्नपञ्चकम् । रचयन्ते सदा
 द्रव्यमयुधं दाहकर्मणि' ॥
 २(†) सतान्करिषथा,—
 'कनकहोरकं नीलं पद्मरागञ्च मौक्तिकम् ।
 पञ्चरत्नमिदं भोक्तव्यमितिः पूर्वदर्शिमिः' ॥
 रत्नानाद्याप्यभावे तु स्वर्णं कर्पाङ्गं शेषवा ।
 सुवर्णस्याप्यभावे तु आज्यं ज्ञेयं विचक्षते ॥ इति कुमादिः ।
 ३(‡) अत्र प्रथमं जलादी प्रतिपादनम् । निखलेदेव
 ४(+) अत्र 'संछत्रमिति' पाठान्तरमस्ति । पीताम्बरेण संछत्रं, समुत्सृजित्वैर्धः ।

41. अत्र निर्हरणे विशेषः स्मृतौ—

स्थापयन्त्यनसि प्रेतं एकाग्निश्च कटादिषु १(*) ।
 शिविकायां विमाने वा प्रचेतोवचनादिह ॥१२४॥
 पृथक् सन्तापजानम्रीनामपात्रेष्वथाहरेत् ।
 शम्भ्याग्निमावसथ्यश्च कृत्वा पात्रान्तरे क्वचित्त ॥१२५॥
 विधुरस्य कपालाम्रीनामपात्रेण सन्तपेत् ॥१२६॥
 कपालार्गिन्—लौकिकमग्निम् ।
 पृषदाज्यं घृतं दर्भां स्तिलान् पात्राणि सप्त च ।
 हिरण्यानि घृताद्यत्र चन्दनादीन्धनानि च ॥१२७॥
 अनस्येतानि कृत्वैव सपिण्डा दक्षिणान्दिशम् ।
 अनसासह यान्ति च यमसूक्तादि पाठकाः ।
 अपेतोऽध्याय इत्यत्र यमसूक्तं विधुर्बुधाः ॥१२८॥
 एकाग्निमितरं पुष्प-मालादिभिरलङ्कृतम् ।
 कटादिभिरपि स्कन्धैः शुचयो वै समाहिताः ॥१२९॥
 चत्वारस्तं बहेयुस्ते पञ्चमः पुरतोऽनलः ॥
 त्रियष्टितलभाण्डस्थं सर्वोपस्करसंयुतम् ॥१३०॥ इति ।

42. मनुः—

न विप्रं स्वेषु तिष्ठत्सु मृतं शूद्रेण (छा)मापयेत् ।
 अस्वर्याह्लाहुतिः सा स्याच्छूद्रसंस्पर्शदूषिता ॥१३१॥
 अत्र स्वेषु तिष्ठन्स्वित्यविवक्षितम्, अस्वर्याश्रवणान् ॥१३२॥
 स्वेषु,—स्वजातीयेषु इत्यर्थः ।

43. तथा—

दक्षिणेन मृतं शूद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत् ।
 पश्चिमोत्तरद्वैश्यस्तु यथासंख्यं द्विजातयः ॥१३३॥

44. वैश्यादारभ्य प्रातिलोभ्येन हारीतः—

नप्रामाभिमुखं प्रेतं निर्हरेयुरिति ।
 निर्हरता यदि बर्त्सनि प्रामः स्यात्तन्मध्ये न गन्तव्यमित्यर्थः ।

१(*) अनसि पूते शकटे इत्यर्थः । अनप्राचने, अनिति चोक्तकरोति । ततः श्रीवादिवादसुम् ।
 —‘श्रीवैश्याः शकटीऽश्रीवात्’ इति ।

45. विदग्गुः—

मृतं द्विजं न शूद्रेण निर्हारयेत्, न शूद्रं द्विजेन ॥१३४॥
पितरं मातरञ्च पुत्रा निर्हरेयुः, न द्विजं पितरमपि शूद्रा इति ।

46. प्रायश्चित्तमाह जाबालिः—

शूद्रेण विप्रो दग्धो यो न लभेच्छाश्रयीं गतिम् ।
प्रायश्चित्तं प्रकुर्वीत बान्धवः पापशुद्धये ॥१३५॥
चान्द्रायणं पराकञ्च प्राजापत्यं विशुद्धये १(३) ।
विप्रेभ्यो दक्षिणान्दत्त्वा ततः स्यादौद्धर्देहिकम्, इति २(१) ॥१३६॥

47. कात्यायनः—

हिरण्यशकलान्यस्य क्षिप्त्वा च्छिद्रेषु समसु ।
मुख्येष्वपि पिधायैर्न निर्हरेयुः सुतादयः ॥१३७॥
आमपात्रेऽन्नमादाय प्रेतमग्निं पुरः सरम् ।
एकोऽनुगच्छेत्तस्यार्द्धमर्द्धं पशुयुतसृजेद्भुवि ॥१३८॥
ऊर्द्धमादहनं प्राप्तमासीनो दक्षिणामुखः ।
सव्यं जान्वा च शनकैः सतिलं पिण्डदानवत् ॥१३९॥

48. मनुरपि—

असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत् ॥१४०॥
विशुद्धयति—त्रिरात्रेणेति च ॥

49. एतस्यापवादमाह धर्मार्थं पराशरः—

अनाथं ब्राह्मणं प्रेतं ये वहन्ति द्विजातयः ।
पदे पदे यज्ञफलं मानुपूर्वार्हाभन्ति ते ॥१४१॥
बोद्धा वाग्निप्रदाता वा सद्यः स्नात्वा शुचिर्भवेत् ।
अत्र बोद्धा—शववहनकृत् ।

१(०)

कृतौ च 'चान्द्रायणेन चैकेन सर्वपापवयो भवेत्' । अथ च 'प्रायश्चित्तानि चान्द्रायणादीनि पापवयमावसाधनानि' । तत्र च वक्तुं—'एकैकं प्रासयेत् ऊर्ध्वं यज्ञपथे विवर्धयेत् । उपस्य शंखिसवनं मेतच्चान्द्रायणं कृतम्' ।

पराकत्रतलक्षणं यथा,—

“यत्तात्मनीऽपन्नस्य वादशाहमभोजनम् ।

पराकत्रतनामार्थं सर्वपापापनोदनः” इति कृतौ ॥

१(१)

प्राजापत्यव्रतं यथा,—चाष्टं सायं चाष्टं प्रातस्त्राहमद्यादयाचितम् ।
चाष्टं परम् नान्नीयात् प्राजापत्यं चरन् रिजः’ इति प्रायश्चित्तसूत्रे ।

50. ब्राह्मेऽपि—

चतुर्विधेन वायेन कुट्युः कोलाहलं महत् ।
भूमौ शनैर्निधातव्यो यावत्येतस्य जीवनमिति १(*) ॥१४२॥

51. गारुडे—

तेनाभुस्य गुरुं ज्ञाप्य तं नयेत तैतृकं वनम् ।
दक्षिणाशिरसं कृत्वा सचैलन्तु सवन्तथा ॥१४३॥
तीर्थस्थाबाहनं कृत्वा स्नापनं तत्र कारयेत् ॥१४४॥

स्नानमन्त्रो यथा—

गयादीनि च तीर्थानि ये च पुण्याः शिलोच्चयाः ।
कुरुक्षेत्रं तथा गङ्गां यमुनाञ्च सरिद्वराम् २(†) ॥१४५॥
अन्यानि पुण्यक्षेत्राणि ध्यात्वा संस्नापयेच्छ्रमम् ।
देवाश्चाग्निमुखाः सर्वे गृहीत्वा तु हुताशनम् ३(‡) ॥१४६॥
गृहीत्वा पाणिना सर्वे वदेयुर्मन्त्रमुत्तमम् ।
कृत्वा तु दुष्करं कर्म ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ४(+) ॥१४७॥
मृत्युकालवशं प्राप्य नरं पञ्चत्वमागतम् ॥१४८॥
धर्माधर्मसमायुक्तं लोभमोहसमावृतम् ।
दहेयं सर्वगात्राणि दिव्यान् लोकान् स गच्छतु ॥१४९॥
एवमुत्तवा ततः शीघ्रं कृत्वाचैव प्रदक्षिणम् ५(×) ।
ज्वलमानं तदा वह्निं शिरःस्थाने प्रदापयेत् ॥१५०॥
चतुर्वर्णेषु संस्कार एव भवति पुत्रकेति ॥१५१॥

१(*) 'यावत् प्रेतस्य' इति भिन्नः पाठः ।

२(†) ब्रह्मज्ञानेन मन्त्रस्यापरोक्षं यथा,—
'कौशिकीं चन्द्रभागाञ्च सर्वपापप्रणाशिनौम् ।
भद्रावकाशां सरयूं पनसं गच्छकीन्तथा ।
वैश्वदेव वराहञ्च तीर्थं पिच्छारकन्तथा ।
वृषिष्यां यानि तीर्थानि सरितः सागरास्तथा ॥

ध्यात्वा तु मनसा सर्वे ज्ञतस्नानं गतायुषम् ॥ इति

३(‡) 'देवाश्चाग्निमुखा सर्वे एनं दहन्तु ।

४(+) 'जानताषाम्ज्ञानता' इति युद्धित्त्वं पाठान्तरमस्ति ।

५(×) 'ज्ज्वलन्ति' मन्त्रपाठेन प्रदक्षिणपूर्वकं वारवचं ज्वलदग्निं शिरः स्थाने प्रदापयेत्
'चक्षुर्नोः स्वर्गोचोऽयं यदि स्त्री यदिवा पुमान् । यथाभिदाताऽतस्तस्य पिच्छं दद्या
स एव हि' इति ज्ञातौ । 'अथ पिच्छं पूरकपिच्छमित्यर्थः ।

52. स्मृतिसंग्रहे तु—

आसन्त्यां प्रेतमारोप्य गन्धपुष्पाद्यलङ्कृतम् ।
बध्नीयाद्धान्धवस्तस्य पादाङ्कुष्ठाबुभौ दृढौ ॥१५२॥

53. आसन्दीलक्षणन्तु विधानग्रन्थे—

साक्षाच्छवस्य पालाशैर्दभैः कृत्वाकृतिं दृढाम् ।
खादिरैर्हैवशृक्षैर्वा शवविग्रहसम्मिताम् ॥१५३॥
सा चासन्दी चतुर्विंशत्यङ्गुलायामतः समा ।
चत्वारोद्वौ च वोद्गारः अपसव्यात् कुशैस्तथा ॥१५४॥
कृत्वा तु वरणन्तेषामथसंघव-रोहणम् १(*) ।
निवीतिनो बहेयुस्तं ज्ञातयोऽन्ये च बाहकाः ।
वहनं वापि ते कुर्युरिति धर्मोऽन्यवस्थितः ॥१५५॥

54. अत्रिरपि—

अपितर्पणचाण्डाल भाषणप्रेतवाहने ।
विन्मूत्रमैथुने चैव षन्निवीती समाचरेत् २(†) ॥१५६॥
गर्भवत्याः पतिः प्रेतवहनं पवर्नवनम् ३(‡) ।
वर्जयेद्दूरगमनमेतन्नैमित्तिकं विना ॥१५७॥

55. अन्यत्रापि—

प्रेतवाहं गयाश्राद्धं मौञ्जीबन्धनमेव च ।
विदेशगमनं क्षौरं न कुर्याद्गर्भिणी पति, रिति—

56. धर्मप्रदीपे जीवत्पितृकस्यापि निषेध उक्तः ॥१५८॥

57. स्कान्धे—

स्कान्धे प्रेतस्य वहनं ज्ञानं केशविभागतः ।
न जीवत्पितृकं कुर्यात्तर्ज्जन्यारौप्यधारणमिति ४(+) ॥१५९॥

१(०)

१(+)

१(‡)

४(+)

अत्र 'पवन'मिति 'यजनं इति वा पाठो दृश्यते ।

'उपवीतं भवेत्विद्यं निवीतं कच्छसज्जनम्' इति कौर्म्ये । अत्र च 'जातोपवीतोद्वैभी-
निवीतोच भवेत्ततः ।

मनुष्याकार्यैश्चानां अवि पुमान् अयो'सवः' इति श्रुती ।

उत्तगाच्छादनं वस्त्रं कच्छलन्वितीपवीतंवेति आर्षाः ।

'पूजाकाये सर्वेऽहं कुक्षयसोभवेच्छविः ।

तस्यैव्यारजसं धाम्यं सव्यं धाम्यंमनामया' । इति मनुशास्त्रे ।

मध्ये आसन्त्यादिभङ्गे जाते प्रायश्चित्तमुक्तम् ।

—*—

58. अग्निणा च—

आसन्त्यामपि भग्नायां कृशानौ पतितेऽपि वा ।
तत् पात्रभङ्गे रज्जूनां दाहे च्छेदेऽपि वा पुनः ॥१६०॥
शवेऽतिपतिते वापि अन्यस्मिन् वोपघातने ।
प्राजापत्यं ततः कृत्वा सर्वं कर्म प्रवर्तयेत् ॥१६१॥ इति

59. रेणुः—

आमपात्रेऽग्निमादाय शरीरं साधनानि च ।
आश्मशानाद्वृजन्त्येते ज्ञातीनामधिकन्त्विदम् ॥१६२॥
यमसूक्तं जपन्तस्ते रीतीभूता स्तमन्वयुः १(०) ।
श्मशानं यान्ति वृद्धामा क निष्णामाः गृहान् प्रति, इति ॥१६३॥

60. देवजानोये—

मृतस्योत्क्रान्ति समयात् षट्पिण्डान् क्रमशो ददेत् ।
प्रतिस्थाने तथा द्वारि चत्वरं ताक्षर्यं कारणात् २(†) ॥१६४॥
विश्रामे काष्ठचयने तथा सञ्चयने च षट् ३(\$) ।
स्थाने श्राद्धं प्रकुर्वीत दशपिण्डा दशाहिकाः ॥१६५॥
इमानि सोदकुम्भानि कार्याणीत्युक्तं महर्षिणा ॥१६६॥

61. गारूडे,—

षोडशशाखाः प्रदातव्यामध्वन्नजल पूरिताः ।
उत्क्रान्ति श्राद्धमारभ्य षोडशैव क्रमात् स्मृताः ॥१६७॥
शृणु तत् कारणं ताक्षर्यं षट्पिण्डपरिकल्पने ।
मृतस्थाने शवोनाम तेन नाम्ना प्रदीयते ॥१६८॥
तेन दक्षेन तुष्यन्ति गृहवास्त्वधिदेवताः ।
चत्वरं खेचरोनाम तदुद्दिश्य प्रदापयेत् ॥१६९॥

१(०) चतुस्रसूक्तं ऋग्वेदे १० म, मः, १४ सूक्तम् । परेषिषां संवरः—'सन्ध्याता यमचारिता'
इत्यनेन सूक्तानि ।

२(†) 'ताक्षर्यं' इत्यत्र 'मोक्ष' इति पाठान्तरं कश्चिदस्ति ।
अत्र 'प्रतिस्थानम्' इत्यपि पाठान्तरमस्ति ।

३(\$) एतेषु षट्पिण्डस्थानेषु श्राद्धं कुर्वीत इत्यर्थः ।
अत्र 'दशाहिकाः' इत्यपि भिन्नः पाठः । इमानि श्राद्धानीति वीथम् ।

तेन तन्नोपघाताय भूत-शौटीर दुर्गताः १(*) ।
 विश्रामे भूतसंज्ञोऽयं तन्नाम्ना तत्र दीयते ॥१७०॥
 पिशाचा राक्षसा यक्षा ये चान्ये दिष्टु वासिनः ।
 तस्य होतव्य वेदस्य नैवायोग्यत्वकारकाः २(†) ॥१७१॥
 चित्तामोक्षप्रभृतिकं प्रेतत्वमुपजायते ।
 चित्तायां साधकं नाम वदन्त्येके खगेह्वर ॥१७२॥
 केऽपि तं प्रेतमेवाहु र्यथाकल्पविवस्तथा ।
 तदादि तत्र तत्रापि प्रेतनाम्ना पदीयते ३(‡) ॥१७३॥
 इत्येवं पञ्चपिण्डैर्हि शवस्याहुतियोग्यता ।
 अन्यथा चोपघाताय पूर्वोक्तास्ते भवन्ति हीति ॥१७४॥

62. तीर्थेऽर्द्धजलमरणे विशेषो नारदीये—

पुण्यतीर्थे जलेऽस्त्रस्थं निधाय पितरं सुतः ।
 'वेदाह'मिति मन्त्रेण श्रीमद्ब्राह्मरन्तथा ४(+) ॥१७५॥
 श्रावयेदक्षिणे कर्णे तस्य निर्वाणसिद्धये ।
 पञ्चाक्षरं तथा शम्भो विष्णोः पञ्चाक्षरन्तथा ५(x) ॥१७६॥
 आत्मानं ब्रह्मविद्याञ्च श्रावयेच्च पुनः पुनः ॥१७७॥

- १(*) 'शौटीर' इत्यत्र 'शौचिन' इति वा पाठः आदर्शान्तरं ।
 २(†) एते होतव्य शरीरस्य नैवोपघातकारका भवन्तीत्यर्थः ।
 ३(‡) निधनान्तरं सन्वत्सरपर्यन्तं प्रेतत्वपरिहागय यत् कालं तस्मिन् प्रेतनाम्नोक्तो विधेयः ।
 आतिवाहिकदेवानन्तरं प्रेतदेहः स्यात् ।
 तवाहिकं कृतौ 'कृते सपिण्डीकरणे नरः सन्वत् सरात्परम् ।
 प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेहं प्रपद्यते' इति ।
 निधनान्तरं 'विप्र' वायविकः—आतिवाहिकी देहीश्रीवेण लभ्यते ।
 तवाहिकं कृतौ 'तत्तन्वादेव गृह्णाति शरीरमाति वाहिकम्' इति ।
 'तथा देवान्तरं प्रातिर्धे'रक्षत्रनमुक्तति' इति गीतायाम् । अन्वत् शुद्धिं तत्त्वेऽस्ति ।
 ४(+) 'वेदाहमेतं पुत्रस्य महात्मनादित्यर्थं तमसः परस्मात् ।
 तमेव विदित्वा तिस्रस्तुमेति नार्यः पञ्चा विद्यतेऽयनाय' ॥ शुक्लयजुः—११।१८ सूक्तम् ।
 —पञ्चाक्षरीमन्त्रः । ॐ-मनोमारायणाय' इति । अर्थं पञ्चाक्षरीया ।
 ५(x) पञ्चाक्षरीमन्त्रः शंभुः । ॐ-मनः शिवाय' इति । तत्रैव पिशाचोर्भवतो यथा 'नारायणाय'
 इति । 'ॐ-विष्णवे नमः' इति वा । ब्रह्मविद्या चञ्चाकविद्या, उपनिषत् । ॐ-तत्
 सद् इति वा ।

63. चाराहे,—

कर्मयोगाद्यदा देही मुञ्चत्यत्र निर्जं वपुः ।
 तदा भूमिगतं कुट्याद् गोमयेनोपलिप्य तु ॥१७८॥
 तिलान्दुर्भान् विकीर्याथ मुखे स्वर्णं चिनिक्षिपेत् ।
 तुलसीसन्निधौ कृत्वा शालग्रामशिला तथा १(*) ॥१७९॥
 'सितु सामादि'सूक्तैश्च मरणं मुक्तिदायकम् २(+)
 सम्पूज्य चोपलिप्याथ उल्लिख्याहृत्य वेदिकाम् ३(‡) ॥१८०॥
 अश्विभ्योप समादाय वह्नित्तत्र विधानतः ४(+) ।
 पुष्पाक्षतैश्च सम्पूज्य देवं क्रव्यादसंक्षितम् ॥१८१॥
 तमग्निं प्रार्थयेदेवं मन्त्रेणानेन सत्तमः ।

मन्त्रो यथा,—

एवं भूतकृद्भ्रजगदेशोनिःत्वं लोकपरिपालकः ॥१८२॥
 उक्तः संहारकस्तस्मादेनं स्वर्गे मृतं नय ।
 इति क्रव्यादमभ्यर्च्य शरीराहुतिमाचरेत् ॥१८३॥
 ह्यानं प्रेतस्य कृत्वाथ पुष्पैर्वस्त्रैश्च पूजनम् ।
 नम्रदेहं दहेन्नैव किञ्चिद्देयं परित्यजेत् ॥१८४॥
 श्मशानवासिभ्यः शवस्त्रैकदेशं परित्यजेदिति किञ्चिद्देयमित्यस्यार्थः ।
 गोत्रजस्तं गृहीत्वाथ चित्तमारोपयेत्तदा ।
 ततश्चन्दनकाष्ठानि क्षिप्त्वा दद्याद्दुताशनम् ॥१८५॥
 अर्द्धदग्धे सतोदेहे दद्यादाज्याहुतिन्ततः ।
 अस्मान्त्वमधि(भि)जातोसि तदयं जायतां पुनः ॥१८६॥

- १(*) तुलसीसन्निधौ, श्रीशालग्रामसमीपे, पञ्चवटी सान्निध्ये च सुसूच्यैः कुशादिषु त्रयमस्त्रान् विधेयम् । पञ्चवटी यथा,—'अथत्वावित्त इच्छ च वटधामौ चमोक्तकम् । वटीपञ्चन-
 मिलुक्तं स्थापयेत् पञ्चदिषु च' । इहत्पञ्चवटीतुला कुमाद्रीयन्नतस्यै । यत्रतु
 तुलसीकाननं तत्र हरेः सन्निधानम् । यस्मिन् श्रीकञ्चनवसन्निधौ श्रीशिवसन्निधानम् ।
 अथत्त्वसमीपे श्रीविष्णोः स्थानम् ।
- १(‡) शितुसामादिसूक्तं यथ,—चारस्यकाने, ऊहगानिवासि । 'सामनामवटी' सन्दर्भेणापि
 विद्यते । 'शितुकर' इत्यादि ।
- १(‡) 'उल्लिख्योऽहं वेदिका'मिति पाठान्तरमादर्शानरे ।
- ४(+) 'अश्विभ्योपसमादाय' इति ऋषिद भिन्नः पाठः ।

असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहा ज्वलति पावके १(*) ॥१८७॥

एवमाज्याहुतिं दत्त्वा तिलमिश्रां समन्त्रकाम् ।

रोदितव्यं ततोगाढमेवं तस्य सुखं भवेत् ॥१८८॥

दग्धा शवं ततस्त्वेवं प्रादेशीं काष्ठिकान्तथा २(†) ।

सप्तप्रदक्षिणाः कुर्यादिकैकान्तु विनिक्षिपेत् ।

निःशेषस्तु न दधव्यः शेषं क्रिञ्चिद्व्यजेत्ततः ३(‡) ।

देयाः प्रहाराः सप्तैव कुठारेणोल्मुकोपरि ॥१८९॥

‘क्रव्यादाय नमस्तुभ्यमिति’ लभ्येत् समाहितः ४(+)

नावेक्षितव्यः क्रव्यादो गन्तव्या च ततो नदीति ॥१९०॥

64. गृहकारिकायाम्—

समे देशे विद्वत्याग्नीन्वेतानान् सत्पणे शुचौ ।

उद्धृत्य क्षीरसंयुक्ता ओषधीर्मांसपर्णिकाः ॥१९१॥

मुष्णादूर्वाश्च गन्धाह्वा अप्र्याप्त (त्म) पुरुषाहुतीः ।

न्यग्रधोऽश्वत्थहारिद्रं तिलकसज्जकादयः ॥१९२॥

दूरे त्याज्यास्ततोऽग्नीना मन्तराचिन्युश्चितम् ।

केशाद्मश्रूणी लोमानि नखानिच निकृन्ति ॥१९३॥

पुरीषं चाथ निर्यात्य केशादीन्निखनेत्ततः ।

प्रेतदेहन्ततः कृत्स्नं घृतेना भ्यङ्गयेत्ततः ॥१९४॥

विषुदीषस्य षक्षेऽन्तः सर्पिषाञ्जनमिष्यते ॥१९५॥

हारिद्रं वस्त्रखण्डञ्च सञ्चयार्थं निधाय तु ।

चित्वां प्राग्ग्नीवमास्तीर्या जिनमुत्तरलोमकम् ॥१९६॥

तस्मिन् प्राक्शिरसं प्रेतं उत्तानं विनिपातयेत् ।

अपसल्य (ज्य) विस्तृष्टाभिर्द्वाभिः कुशरज्जुभिः ॥१९७॥

१(०) अथं मन्त्रो यज्ञेषां पाठ्यः । नक्षत्राधारण्डन्दीनानाम् ।

„ गोपत्रः पुत्रादिः । इताश्च मन्त्रपूर्वकमपि न्यथादिति ।

„ मन्त्रसु ‘अस्यास्त्वमभिजातोऽसौति’ केषु च ।

१(१) प्रादेशीकां सका प्रादेशपरिमिता प्लकास्य खखविशेषः । मन्त्रपाठ पूर्वकं सप्तवारं तां त्यजेत् ।

१(२) अथं सर्वं नेव दहेत् किञ्चिदवशिष्टं गङ्गातदी तीर्थेषु तस्यै प्रक्षिपेत् ।

४(+) ‘क्रव्यादाय नमो नमः’ इत्यग्नेर्नाम ग्रहकारिकायाम् । अथक्रव्यादाय नमस्तुभ्यम् क्रव्यादाय नमो नमः’ इति पूर्वमन्त्रः ।

‘नद्धोनिष्क्रान्तिसमये च्छेदयेदधुनेव ताः ।
हिरण्यसकलान्यस्य मुखे नासिकयोस्तथा १(*) ॥१६८॥
एवमाज्याहुतिं हुत्वा तिलमिश्रां समन्त्रकाम् ॥१६९॥
रोदितव्यं ततोगाढमेवं तस्य सुखं भवेत् ।
दग्ध्वा शवं ततस्त्वेवं प्रादेशीः काष्ठिकास्तथा ॥२००॥
सप्त प्रदक्षिणाः कुश्यादिकैकान्तु विनिक्षि पेत् २(†) ।
निःशेषस्तु नदग्धव्यः शेषं किञ्चित्यजेत्ततेः ॥२०१॥
देयाः प्रहाराः सप्तैव कुठारेणोल्मुकोपरि ।
ऋव्यादाय नमस्तुभ्यमितिलभ्येत् समाहितः ३(‡) ॥२०२॥
ना वेक्षितव्यःऋव्यादो गन्तव्या च ततो नदी इति ।
चक्षुषोः कर्णयोस्तद्वदेकैकन्तेषु विन्यसेत् ।
जुहुमाज्येन सम्पूर्णां सादयेदक्षिणे करे ४(+) ॥२०३॥
सव्ये चोपभृतं रिक्तं ध्रुवासुरसि विन्यसेत् ।
वैकृत्तं शिरोमे तु दक्षिणायां नसि स्तुवम् ।
सर्वाण्येव शिरोमाणि पात्राणीत्याह गोमिलः ॥२०४॥
पाशिन्ने नेत्रयोर्मूर्ध्नि रिक्तं प्रणीतकं न्यसेत् ।
कपालानि विकल्पेन द्वे शूले पार्श्वयोः क्रमात् ॥२०५॥
प्रघासमकृतं यस्य नश्येद्वा तत् कथञ्चन ।
द्वेधोपधीयते च्छित्त्वैवैकं तैत्तिरि वेदतः ॥२०६॥
उदरे सादयेत् तस्य पृषदाज्यवतीमिडाम् ।
शय्यां भिभेऽरणिद्वन्दमुदग्वृषणयोरपि ॥२०७॥

- १(*) सर्वाणि हिरण्यसकलानि क्रमेण मुखे हयोनासिकयोर्दशीर्नैत्रयोर्दयोः श्रोत्रयोः प्रदेयानि ।
अनेन देशः पूतो भवति । तथाहि—श्रुतिः ‘पवितं वै हिरण्यम्’ इति । निषण्णान्
प्राक्काले हिरण्यदानमपि सर्वपापहरं स्यात् । तथाहि, ‘हिरण्यदानं मोदानं शुनि-
दानमन्तरे च । नाशयन्त्याशुपापानि महापक्त्रान्त्वपि’ इति श्रुतिः । कश्चिदादर्शयन्ने
इत्यधिकः पाठः पुनश्चित् १८८-२०१ श्लोकाः ।
- २(†) एकैकं मन्त्रं सुचार्यं एकैकां काष्ठिकां निःक्षिपेदिति ।
- ३(‡) ‘ऋव्यादाय नमस्तुभ्यमिति’ इत्यनेन मन्त्रेण । मन्त्रोऽयं साधारणः ।
- ४(+) अथ न चाऽग्नौपकृतये पादशुद्धिर्नास्ति ।
- ” अग्निहोत्रिणां यज्ञपात्राण्येतानि ।

मुसलेन सह न्युञ्जमन्तरोर्ध्वोरुल्लखले ।
 प्राघासिकानि सर्वाणि तत्रैवोपासनान्यपि ॥२०८॥
 सादयेदन्तरेणोर्ध्वोः स्थानानवगमादृतः ।
 मृन्मयाश्ममयानाञ्च दानं विप्राय मन्वते ॥२०९॥
 शासाद्यश्ममयं पात्रमोविलीचात्रयोनयः ।
 तद्वद्विप्राय दातव्या नोचेदम्भसि निक्षेपेत् १(*) ॥२१०॥
 यद्यनुस्तरणीपक्षस्तत आनीयतामपि ।
 गां पश्चात् कर्णमाहृत्य तन्मांसान्यग्निहोत्रिणः ॥२११॥
 प्रत्यंगमुपधीयन्ते हस्तयोः कु(अ)क्षिगोलकौ ।
 मुखञ्च वपयाच्छाद्य ततोऽग्नीनां समिन्धनम् ॥२१२॥
 गौरनुस्तरणी प्रोक्ता नपक्षोऽयं कलौ भवेत् २(†) ।
 शूर्पेणार्णि समीन्धीयाद् वाससा न मुखे न तु ॥२१३॥
 आज्येन सकृदात्तेन जुहुयादाहुतिन्ततः ।
 शंस्येस्तु चासमित्पूर्वावहन्यात्पितृदिङ्मुखः ३(‡) ॥२१४॥
 प्रेतेन सहितः पुत्रो भ्राता वा तदभावतः ।
 अन्यो वा ब्राह्मणः कश्चित् सपिण्डादेरभावतः ॥२१५॥
 हीनजाति व्युदासार्थं दाहादौ भ्रातृपुत्रयोः ।
 विप्रस्य ग्रहणं सूत्रे वावदीदत्र भाष्यकृत् ॥२१६॥
 'अस्मात्त्वमिति' मन्त्रेणानूहितेन स्त्रिया अपि ४(+) ।
 ततः प्रचरणीमास्ये खादिरं नासिके स्तुवम् ५(x) ॥२१७॥

१(*) 'तद्वत्' प्राप्तुं ज्ञान्नापाद्यैश्च । यथा जले विद्यमानेति ।

२(†) 'स पक्षोऽयम्' इति कश्चित्पाठः ।

३(‡) 'अस्यस्तु' इति यस्यान्तरहृत्-पाठः ।

४(+) सम्बोध्यं प्रागुक्तः । अत्र पुंनो स्त्रीषामपि
 ऊहनिषेधोभासि । ऊहविधा च भोजोऽद्यर्थात्सम्भगति ।
 मन्त्रेऊहस्तु हर्षं विन् भोविषेव इति भीष्मासितम् ।

५(x) आहिरादि यज्ञीय काष्ठभ्रातं पावम् । तथाहि—

'बोहृन्वरी क्षुधाभोक्तुः पात्रल्योपीपस्यता ।

जुष्टः प्रसाद्यकाष्ठस्य खरिरस्य शुचो मताः' इति व्यासप्रसाद टीकाशान ।

सामान्येन-उदिरपक्षाभोदुम्बरायत्य काष्ठानां यद्वचम् । अन्वद् यज्ञीयपान् निवपयेवापि ।

वज्रं दक्षिणहस्ते च योजयेदग्निहोत्रिणः १(*) ।
 उत्तानानितु पात्राणि चावदीदत्र गोभिः २(†) ॥२१८॥
 स्याद् द्वितीयान्तनिर्देशात् प्रतिपत्तिरियं श्रुतेः ।
 'जुहुं सादयती' त्यादौ पात्राणां वचनाद् यदि ॥२१९॥
 अग्निभिर्यज्ञ पात्रैस्तमाहिताग्निं दहन्त्यतः ।
 पात्राणां करणता स्पष्टा प्रतीयेतापि सादने ॥२२०॥
 प्रतिपत्तिर्द्वितीयान्त निर्देशादविरोधतः ।
 तेषान्तु प्रतिपात्राणां दाहे करणता भवेत् ३(‡) ॥२२१॥
 अतः पात्रविनाशेच नोत्पत्तिः प्रतिपत्तितः ।
 प्रत्ययादि (द्वि)पुनर्दा होवेत्यस्मिन्नपि सूत्रतः ४(+) ॥२२२॥
 एवं गृहपतिर्ह्यधः सर्वं तरति दृष्टकृतम् ॥२२३॥
 यश्चैनं दाहयेत् सोऽपि प्रजां प्राप्नोत्यनिन्दिताम् ।
 यथा स्वायुध धृक् पान्थोह्यरण्यान्यपि निर्भयः ।
 अतिक्रम्यात्मनोऽभीष्टं स्थान मिष्टञ्च विन्दति ५(x) ॥२२४॥
 लोकानन्यानतिक्रम्य परं ब्रह्मैव विन्दतीति ॥२२५॥
 इति श्रौताग्नेरयं पात्रविन्यासः ॥

—*—

65. अथ स्मार्त्तमात्राग्नेः पात्रविन्यासः कारिकायामेष ६(०) ।

अथ पुत्रादिराप्लुत्य कुट्याद्दाहचयं बहु ।
 तत्रोत्तानं निपात्यैनं दक्षिणा शिरसन्तथा ॥२२६॥

- १(०) अत्रापि होतृत्वं सर्वं चाक्रुचन्द्रि कायामपिदत्तञ्च खादिरप्यस्यसूतेऽपि ।
 २(†) 'उत्तानानि' इति भिन्न पुनर्दा पाठः । गोभिनाचार्य्यस्यैवयन्ते इत्तं प्रोक्तम् ।
 ३(‡) 'प्रतिपत्तानां' इति चादशान्तर घृतः पाठः ।
 ४(+) 'प्रत्ययादि' इति, पुनर्दान्ते पाठान्तरम् । सूत्रतः प्रागुक्त सूत्रानुसारेणेति ।
 ५(x) अभीष्ट स्थानम्,—सर्गं दिव्याणादि, संवागे दुःखमयः । अत्र सुखं चचिदम् ।
 निर्वर्त्तेतु प्राचत' तद् भवति ।
 ६(०) अत्रापि होतृत्वं ही तयोरेवः श्रौतापि होतृ । अन्तुपनयनात्परं अपि होत-
 यद्वचम् । यावन्मौव सितसुख्याद्यम । अपरः सात्तापि होतृ । अन्तु विवाहान्-
 प' पत्रा उवापि होत यद्वचमयमपि अपिचिद्वचति । अन्तुः कृत्वाद्दाहविधानं
 शिरोकते ।

न्यसेद्विरण्यं शिरसि प्रणीतां चमसन्तथा ।
 अत्रणा कर्मसम्बन्धि-द्वितीयं पिण्डयज्ञीयम् ॥२२७॥
 शूर्पे तत् पार्श्वयोः कुर्व्यादिकं चेत् तद्विधा भवेत् ।
 न पैत्र्यं शूर्पमन्यत्र कुर्व्यादिनतिदेशतः ॥२२८॥
 अण्डयोररणीं तद्वत् प्रोक्षणीपात्रमादितः ।

पात्राणि चान्तरेणोर्बोर्मुन्मयाद्यम्भसि क्षिपेत् ॥२२९॥
 अथाग्निं सव्यजान्वाद्यं दद्यादक्षिणतः शनैः ।
 पूर्ववज्जुहुयाद्वह्नौ शेषं स्यादाहिताग्निवत् ॥२३०॥
 शूर्पेणाग्निं समिन्धीया द्वाससा न मुखेनत्त्विति ॥२३१॥

अत्र प्राक्शिरस्त्वदक्षिणाशिरस्त्वे श्रौतस्मार्त्ताग्निविषये—इति
 कारिकाकाराभिप्रायः । तथा च श्रौत सूत्रं कात्यायनानाम् १(*) ।
 प्रेतस्य केशहमश्रुनखलोमं निकृन्तनं कृत्वा विपुरीषं चेत् केशादि
 निस्त्राय सर्पिषाभ्यज्य चितौ प्राग्धीवं कृष्णाजिनमास्तीर्य तमाददाति
 प्राक्शिरसं प्रेतमिति ॥

66. अन्येतु—

वैतानिकस्यौपासनिनोऽपि-वाजसनेयशाखिनः-प्राक्शिरस्त्वमेवाविशेषा-
 दित्याहुः ।

तत्र देशाचारतो व्यवस्था । आश्वलायनादिशाखिनान्तु सर्वेषामपि
 दक्षिणाशिरस्त्वमेव ।

67. तथाहि—

कुशलश्चित्तिश्चिनोति तस्यां वर्हिंरास्तीर्य कृष्णाजिनं चोत्तरलोम
 प्रेतमग्निमुत्तरेण हृत्वा २(†) दक्षिणाशिरसं सम्बेशयन्तमुत्तरेण पत्री-
 पात्रमित्याश्वलायनपरिशिष्टोक्तेः ।

68. पूर्वोक्तवचनेभ्यश्च । चितिप्रकारस्त्वाश्वलायन सूत्रे—

संस्थिते भूमिभागं खानयेदक्षिणपूर्वस्यान्विशि दक्षिणापरस्याम्वा
 प्राग्दक्षिणाप्रवणं वा प्रत्यग्दक्षिणप्रवणमित्येके, यावानूर्द्ध्वाहुकः
 पुरुषस्तावदायाममात्रं त्रिवितत्या वागमित (३‡) आहमशानमिति ।

१(*) तथा च कात्यायनसूत्रम् इति ।
 २(†) 'कृष्णा' इति शिष्टः पाठः ।
 ३(‡) 'वागमितः' ।

69. तत् परिशिष्टेऽपि—

अथ पितृमेधः संस्थिते दक्षिणपूर्वस्थां दक्षिणपरस्यां वा प्राग्दक्षिणायतदक्षिणप्रवणं तद्दिक् प्रवणं वा, यावानुद्वाहुपुरुष स्तावदायामं व्यायाममात्रं, तिद्यर्गगर्वाग्भितस्तिमात्रं १(*) खातं खनेयुरभित आकाशं बहुलौषधिकं यत्र सर्वत्रापः प्रध्वसेरन्नेतद्दह-
नस्य लक्षणम्, श्मशानस्य सकण्टक-क्षीरिणः समूलान् परिखा-
योद्वासयेदिति ॥

70. श्मशानस्थलमुक्तं स्मृतौ—

समे बहुतृणे देशे दक्षिणप्रवणे तथा ।

प्रागस्य दक्षिणे देशे हुतभुग्दिशि वा भवेत् ॥२३४॥

क्रव्याददिशि वा प्रोक्तं श्मशानं मुनिभिः स्मृतमिति २(†) ।

तत्र संस्कारोऽप्युक्तः ।

दाहदेशं ततः कर्त्ता शोधयेत् पञ्चकर्मभिः ।

मार्जनो ह्येपनो ह्येखपांसुद्वारजलोक्षणैः ॥२३५॥

पर्णशाखा शमीशाखा माज्जने शिष्टसम्मतैः ।

ततश्चोक्तरीत्या प्रेतं श्मशानं प्रत्यानीय तत्रोक्तरीत्या खातं खात्वा

तत्र पञ्चसंस्कारान् कृत्वा चितिं विरचय्य तत्र कृष्णाजीनमास्तीर्य्य

प्रेतं निधाय पात्राणि यथा विधि विन्यस्योक्तविधिना तत्

संस्कारकेऽप्रौ हुत्वा तच्छिरोदेशे कर्त्ताग्निदद्यादिति प्रयोगोऽष्टव्यः ।

71. 'कर्त्ता शिरसि चार्ग्निं ददाति तं ज्वलयेयु' रित्याश्वलायनपरिशिष्टम् ।

एतच्छिरोदेशेऽग्निदाने प्रमाणम् ॥

—*—

अथार्ग्निनिर्णयः ।

72. तत्र बृद्ध याज्ञवल्क्यः—

आहिताग्निर्यथान्यायं दग्धव्यस्त्रिभिरग्निभिः ।

अनाहिताग्निरंकेन लौकिकेनेतरे जनाः ॥२३६॥ इति

सभ्यावसथ्ययोः प्रतिपत्तिरुक्ता ।

१(*) 'परिमितम्' इति भिन्नः पाठः ।

२(†) 'भुवमिति' पाठाश्रयमिति ।

73. देवजानीये—

सभ्यावसथ्यौ चितिसुत्तरेण संस्थापनीयो पितृदिङ्मुखेन ।

74. सकृत् सुसंस्कृतभूप्रदेशे देशेषु सप्तस्विति गोभिलाख्येः १(*) ॥२३७॥

75. शाठ्यायनोऽपि—

सभ्यावसथ्यावाहिताग्नेर्दहनकर्मणि न प्रयुज्येते चितादेशात् प्रागुदीच्यां दिशि पञ्च प्रक्रमानतिक्रम्योत्सृजति, पात्राणि तु प्रयुज्यन्त इति ।

76. अनाहितो वौपासनाग्निः सचैकेन स्मार्त्सेन ।

77. तथा च कात्यायनसूत्रम्—

शालाग्निना दहत्येनमनाहितश्चेदिति । इतरे जना ब्रह्मचारि-विध-
वाद्यः । ते लौकिकेनाग्निना दग्धव्या इति बृद्धयाज्ञवल्क्यवचनार्थः ।
विच्छिन्नाग्नेस्तु प्रेतस्थातीतदिवसगणनया प्रायश्चित्तं कृत्वा तावत्-
कालीनहोमद्रव्यं च दत्त्वा प्रेताधानं कृत्वा तेनैवाग्निना दहनं
कार्यम् । न लौकिकाग्निना ।

78. तथाचापस्तम्बसूत्रम्—

अनग्निरुत्सृष्टाग्निर्विच्छिन्नाग्निर्वा प्रमीयन्ते, तमन्येन न दहन्तीति ।
तस्य सम्प(म्पा)तनाद्बृद्धत्यावोक्ष्य यजमानायत्ने प्रेतं निधाय
गार्हपत्यायतनेऽरणीं संस्थाप्य यस्याग्नयोऽजुह्वतो मांसकामाः
सङ्कल्पयन्तु ते यजमान-मांसं खादयन्तु ते बर्हिषि सादिताय स्वर्गं
लोकमिमं प्रेतं नयन्त्विति । तूष्णीं विहृत्य द्वादशगृहीतेन स्रुचं
पूरयित्वा तूष्णीं हुते (तो) ऽमात्यादि कर्म प्रतिपथत इति । एवं
विष्टारणि यजमानमरणे अपूर्वेऽरणी आदाय तयोरुपरि प्रेतदक्षिणं
पार्णि निधाय 'पुत्रादिर(य)सन्त' इति समारोपमन्त्रं जपित्वा
पश्चान्मृताधानं सर्वं कृत्वा तं पूर्ववद्देत् । एवमेव स्मार्त्साग्नेरपि
द्रष्टव्यम् । 'अनाहिताग्नेरप्येवं मृताधानं यथोदित'मिति वचनात् ।
मृताधानप्रकारोवक्ष्यते । यद्वा पृष्टोदिवि विधानेन कात्यायनोक्तेनार्गिन
सम्पाद्य विच्छिन्नाग्निं संस्कुर्यात् । विधुरस्य पृष्टोदिवि विधानेनोत्-
पन्नाग्निर्नैव दाह इति । तदेतत्सर्वं याज्ञिकाभियुक्तप्रसिद्धमिति
नात्र प्रपञ्चयते ॥

—*—

79. अत्रान्योविशेषो बौधायनकारिकायाम्,—

यथा—

औपासनेन गृहिणं पत्नीं वा सन्दहेन्मृताम् ।
निर्मर्ष्येन मृतं पश्चादपि चोत्तपनाग्निना ॥२३८॥
निर्मर्ष्येन कुमारीश्चेत् स्त्रियश्चेत्यपरे ब्रुवन् ।
अग्निनोत्तपनीयेन तेभ्योऽन्यानि हि स्तितिः ॥२३९॥
निरग्निकां स्तथा भिक्षुभिर्दध्याद्वा जले क्षितौ ।

80. साम्निकान् दाहयेद्भिक्षुनित्युवाच मुनिः क्रतुः ॥२४०॥
उत्पाद्योत्तपनीयेन बह्विना वेति केचन ।
विधुरं विधवाश्चैव कपालेनाग्निना दहेत् ॥२४१॥
ब्रह्मचारि-यतींश्चैव दहेदुत्तपनाग्निना ।
तुपाग्निना च एध्व्यौ १(*) द्वौ कन्याबालएवचेति—॥२४२॥
उत्तपनादिभेदो लौकिकाग्नेरेव द्रष्टव्यः ।

81. तल्लक्षणं क्रियासारे,—

दर्भेष्वग्निं समारोप्य पुनर्दर्भेषु संयुतम् ॥२४३॥
पुनस्तद्वत्तदीयोऽग्निः स एवोत्तपनीयकः ।
अग्निवर्णं कपालं च तप्त्वा तत्र विनिक्षिपेत् ॥२४४॥
करीषादिः(ग्निः)ततोयस्तु जातोग्निः सकपालजः ।
कपालमग्नौ निक्षिप्य तमादाय तुषान् क्षिपेत् ॥२४५॥
यावद्ग्निसमुत्पत्तिः स तु वै तुपपावकः । इति
लौकिकाग्निरपि—चण्डालादिव्यतिरिक्त एव ब्राह्मः ।

82. यथाह देवलः—

चाण्डालाग्निरमेध्याग्निः सूतकाग्निश्च कर्हिचित् ।
पतिनाग्निश्चिताग्निश्च न शिष्टप्रहणोचितः ॥२४६॥ इति

—*—

अथाहिताग्नेः पूर्व भार्यामरणे विशेषमाह ।

—*—

83. याज्ञवल्क्यः—

दाहयित्वाग्निहोत्रेण स्त्रियं वृत्तवतीं पतिः ।
आहरेद्विधिवद्दारानगनीं श्वैवा वि...लापयेत् १(*) ॥२४७॥ इति ।

84. वृद्ध मनुरपि,—

एवं वृत्तां सवर्णां स्त्रीं द्विजातिः पूर्व(घा)भारिणीम् ।
दाहयेदग्निहोत्रेण यज्ञपात्रैश्च धर्मविदिति ॥२४८॥

85. कात्यायनोऽपि—

अनयैवावृता नारी दग्धया या व्यवस्थिता ।
अग्निप्रदान मन्त्रोऽस्यां न प्रयोज्य इति स्थितिः ॥२४९॥
अग्निनैव दहेद्भार्यां स्वतन्त्रा पतिता न चेत् ।
तदुत्तरेण पात्राणि दाहयेत् पृथगन्तिके ॥२५०॥ इति ।

86. अथमभिप्रायः—

सदाचारा पत्नी पात्रैरग्निभिश्च दाह्या व्यभिचारिणी तु केवलाग्नि—
भिर्दाह्या । पात्राणि तु पृथक् तदन्तिक उत्तरतोदाह्यानि । पतिता तु
श्रौतस्मार्त्ताग्निभिर्न दाह्येति ।
अनेकभार्यस्यापि अग्निहोत्रिणः पूर्व कनिष्ठामरणे विशेषश्च ।

87. देवजानीये,—

न दहेदग्निहोत्रेण पूर्व पत्नीं मृतामिति ॥२५१॥
निषेधः श्रूयते शास्त्रे द्वितीयाविषयोऽसौ ।
द्वितीयाश्चैव योभार्यां दहेद्वैतानिकाग्निभिः ॥२५२॥
जीवत्यां प्रथमायान्तु सुरापानसमं हि तत् ।
सत्यमेवं, तथापि स्त्रीसामान्यविषयोऽयं निषेधः ॥२५३॥

- परिशिष्टादावेवं हि स्मर्यते । तत्र तु—
 तस्मान्नयैकदेशेन दग्धव्या पूर्वमारिणी ।
88. पत्नी ज्येष्ठेतरावापि यज्ञपाद्वै निरूपितम् ॥२५४॥
 निषेधस्त्वसवर्णाविषयोदुष्टाविषयो वा ज्ञेयः ।
89. आधानेन सहानधिकृता विषय इति विज्ञानेश्वर आह ।
90. तथाच वृद्ध शातातपः प्राग्बुक्तम्—१(*) ।
 एवं वृत्तां सधर्मा स्त्रीं द्विजातिः पूर्वमारिणीम् ।
 दाहयेदग्निहोत्रेण यज्ञपात्रैश्च धर्मविदिति ॥२५५॥
91. अन्यत्रापि,—
 “आहिताग्न्योस्तु दम्पत्योर्यस्त्वादौ म्रियते यदि ।
 तस्य देहः सपिण्डैस्तु दग्धव्यस्त्रिभिरग्निभिः ॥२५६॥
 पश्चान्मृतस्य देहस्तु दग्धव्यो लौकिकाग्निना ।
 यद्वा, दम्पत्योरनयोर्मध्ये पूर्वं स्वामी मृतो यदि ॥२५७॥
 तयोरुत्सुकं पृथक् कृत्वा समारोहानलं श्रुतेः ।
 धारयेदरणिस्थत्वा दाप्रयाणात् प्रयत्नतः ॥२५८॥
 मृता निर्मथ्य दग्धव्या तेन पत्नी २(†) सुतादिभिः” ।

अयमभिप्रायः ।

सदाचारा पत्नी पात्रैरग्निभिश्च दाह्या । व्यभिचारिणी तु केवलाग्नि-
 भिर्दाह्या । पात्राणि तु पृथक् तदन्तिक उत्तरतो दाह्यानि । पतिता तु
 श्रौतस्मार्त्ताग्निभिर्नदाह्येति । अनेकभार्य्यस्यापि पूर्वं कनिष्ठामरणे-

92. विशेषो देवजानीये,—

न दहेदग्निहोत्रिणः पूर्वं पत्नो मृतामिति ।
 निषेधः श्रूयते शास्त्रे द्वितीयाविषये ह्यसौ ॥२५६॥

- १(०) ‘वृद्ध मनुष्ये’ इत्यादितः—वृद्धशातातपः, ततोऽपिच ‘इति मैत्रायणौ नृतिः, इत्यन्तो-
 सन् एकस्मिन् चादशंशिक्षो दृश्यते । तद्यैव गृहीतोऽत्र ॥
- २(†) अयमभिप्रायः—इत्यारम्भ,—‘तेन पत्नी सुतादिभिः’ इत्यन्तः पाठः ‘अथस्मिन्
 चादशं चिकीर्षते । तद्यैवान् गृहीतः ।

द्वितीयां चैव योभार्यां दहेद्दैतानिकाग्निभिः ।
जीवत्यां प्रथमायान्तु सुरापानसमं हि तत् ॥२६०॥
सत्यमेव तत् । तथापि स्त्रीसामान्यविशयोद्धार्यं निषेधः । परिशिष्टा-
दावेवंहि स्मर्यते । तत्र तु—
तस्मान्नयैकदेशेन दग्धव्या पूर्वमारिणी ।

93. पत्नी ज्येष्ठतरावापि यज्ञपाद्वे निरूपितम् ॥२६१॥
निषेधस्त्वसवर्णां विषयो दुष्टाविषयो वा ज्ञेयः ॥२६२॥
आधाने(न)सहानधिकृता विषय इति विज्ञानेश्वर आह ।

94. तथाच मनुः,—
'एवं वृत्तां सवर्णां स्त्रीं द्विजातिं पूर्वमारिणीम् ।
दाहयेदग्निहोत्रेण यज्ञपात्रैश्च धर्मविदिति' ॥२६३॥

95. अन्यत्रापि,—
“आहिताभ्योस्तु दम्पत्योर्यस्त्वादौ म्रियते यदि ।
तस्य देहः सपिण्डैस्तु दग्धव्यस्त्रिभिरग्निभिः ।
पश्चान्मृतस्य देहस्तु दग्धव्यो लौकिकाग्निना ॥२६४॥

यद्वा—

दम्पत्योरनयोर्मध्ये पूर्वस्वामी मृतो यदि ।
नायौल्मुक्तं पृथक् कृत्वा समारोहानलं श्रुतेः ॥२६५॥
धारयेदरणिस्थत्वादाप्रयाणात् प्रयत्नतः ।
मृतानिर्मम्य दग्धव्या तेन पत्नी सुतादिभिः १(*) ॥२६६॥
यदि पूर्वं मृता पत्नी दाहयित्वाग्निभिस्त्रिभिः ।
पुनर्दारक्रियां कृत्वा पुनराधानमेव च ॥२६७॥
यदि दारक्रियानिच्छुः (छ) प्रथमाचापि पूर्वयत् ।
नायौल्मुक्तं पृथक् कृत्वा दग्धव्या पूर्वमारिणी ॥२६८॥

96. न सर्वैरग्निभिर्दाहा त्वितिमैत्रायणी श्रुतिः” ।

सा यथा—

यस्तु स्वैरग्निभिर्भार्यायां संस्करोति कथञ्चन ।

असौ मृतः स्त्री भवति स्त्री चैवास्य पुमान् भवेदिति ॥२६६॥

97. यज्ञपाद्वेऽपि,—

पुनः परिणयाधाने न सिद्धेयत मृता च सा ।

गार्हपत्यैकदेशेन दाह्या साधारणं यतः ॥ २७०॥ इति ।

98. विष्णुरपि—

मृतायामपि भार्यायां वैदिकाग्नीन्न हि त्यजेत् ।

उपाधिनापि तत् कर्म यावज्जीवं समापयेत् ॥२७१॥

अत्रोपाधिः कुशपत्न्यादिः ।

यथा—

अन्ये कुशमयीं पत्नीं कृत्वा तु गृहमेधिनः ।

अग्निहोत्रसुपासन्ते यावज्जीवमनुव्रताः ॥२७२॥ इति ।

99. आपस्तम्बस्तु—

दारकर्मण्यशक्त आत्मार्थमग्न्याधेयं दर्शपोर्णमासाप्रायणाग्निहोत्रार्थम् ,

शेषाणि कर्माणि न भवन्तीति । बह्वच ब्राह्मणमपि—

तस्मादपत्नीकोऽप्यग्निहोत्रमाहरेदित्यादि ।

100. भरद्वाज सूत्रेपि,—

सर्वाधाने यदिपूर्वं पत्नी म्रियते तामौपासनेन दहेदिति केचित् ।

तां निर्मन्थेनेति वचनान् , प्रकृतिवज्जुहोत्या मरणात्तेष्वजस्रं

जुह्वसतीत्यादि । तदेतदग्निसेवा परस्यैव ।

अन्यस्य तु—

आहिताग्न्योस्तु दम्पत्योरित्युक्तं प्राक् ॥२७३॥

अन्यथा तन्निर्विषयं स्यात् ।

101. कात्यायनसूत्रेऽपि,—
अपत्नीकस्याहवनीये तच्छायि (स्त्रि) ण इति । अपत्नीको—
102. मृतपत्नीक इति देवयाज्ञिकभाष्येऽपि सम्यगुक्तम् ।
103. त्रिकाण्डमण्डनेऽपि—
एकाकीवादधीताग्नीन् विवाहक्षेत्रं सिद्ध्यति ।
नित्येष्वाम्रयणान्यग्निहोत्रकर्माण्यस्य नेतरदित्युवाचेत्यलम् ।
इदं सर्वं स्मार्त्ताग्निमात्रवतोऽपि योजनीयम् ।
य आहिताग्नेर्धर्मः स्यात् स औपासनिनोऽपि वेति ब्रवनात् ॥२७४॥
104. शौनकीऽपि—
भार्यायै पूर्वमारिण्यै दत्वाग्निचान्त्यकर्मणि ।
पुनर्द्वारक्रियां कुर्यात् पुनराधानमेव च ॥२७५॥
105. अनेकपत्नीकस्य तु—
तयोरेका यदि मृता दग्धा तेनैव तां पुनः ।
आदधीतान्यया सार्द्धं वैवाह्यं विधिवद् गृहीति ॥२७६॥
106. आश्वलायनस्तु,—प्रकारान्तरमुच्ये ।
यथा—
स्मार्त्तार्द्धनाग्निभिर्दह्यान्मृतां पत्नीञ्च तां त्रिभिः ।
शिष्टार्द्धेनोद्वहेदन्यां पुनश्चैवाग्निमान् यजेत् ॥२७७॥
प्रागुद्वाहाच्च शिष्टार्द्धं स्मार्त्तस्याग्नेर्यथाविधिः ।
संशुश्रुवेदपत्नीक इष्टिं कुर्वीत वा नत्रा ॥२७८॥
सायं प्रातर्होमधर्मं मर्द्वाग्नात्रपि सञ्चरेदिति ॥२७९॥

अत्रेष्टिः स्थालीपाकः ।

द्विपत्नीकस्य संसृष्टान्नेस्तु पूर्वं यजमानमरणे सर्वाशैः पितृमेधः ।
पत्नीनान्तु स्वैः स्वैरौपासनाशैः ।

107. उक्तं हि कल्पभाष्यार्थ संग्रहे,—

छौकिकाग्नीतरोद्वाहं कृत्वा संसृष्टवह्निमान् ।
 तस्यैकस्यां मृतायान्तु विभागो गनेमुनीरितः ॥२८०॥
 विभज्य वह्निं प्रत्यक्षं भागयोस्तु पृथक् पृथक् ।
 पूर्णाहुत्या विविच्याग्निमिष्टा भागं विनिर्दिशेत् ॥२८१॥
 पूर्वस्या दक्षिणं भागमितरस्या स्तथेतरम् ।
 या तु तस्य मृता भार्या तद्भागं विनियोजयेत् ॥२८२॥

तथा,—

पूर्वोपासनवह्नौ तु यथोद्वाहः परः कृतः ।
 तस्यैकपत्नीमरणे कृत्स्नाग्निर्विनियुज्यते ॥२८३॥
 ततस्तस्य क्रियायान्तु स्थितया सह भार्यया ।
 प्रधानोद्वाहोमन्तु कृत्वा पूर्ववदाचरेत् ॥२८४॥
 एवं विज्ञाय यः कुर्यात्तरतीह स संसृतिम् ।
 अन्यथाग्निन्तु संस्कुर्वन् पतत्येवेति निश्चय इति ॥२८५॥
 इति साम्निकभार्यादाहविवेकः ॥

—*—

अथ प्रोषितस्य साग्नेर्द्वाहे विशेषः ।

—*—

108. देवजानीये,—

अत्र—(त्रिः) प्रोषितश्चेन्मृतस्तस्य विशेषः प्रतिपाद्यते १(*) ।
 पराकृष्टमष्टौ वा कृच्छ्रान् कृत्वा सुतादिभिः ॥२८६॥
 मृताग्निहोत्रं होतव्यं प्राग्दाहात्तत्र कथ्यते ।
 प्राचीनावीतिना सर्व्वं शंस्यमेषोद्धरेत् सरे २(†) ॥२८७॥
 सादनामावतः कूर्ष्वं स्थापनं न भवेदिति ।
 प्राग्मैर्दक्षिणाग्नौ नृणैः शंस्य परिसृतिः ॥२८८॥

(*) अत्र विशेषः प्रायश्चित्तविधानं श्रेयम् ।

(†) 'मृतेन वीद्धरेत्सरे' इति पाठान्तरम् । 'साधनामावतः' इति च पाठान्तरञ्च ।

पर्युक्ष्णं च तस्यैव कार्यमात्रं प्रदक्षिणाम् ।
 न(कु)र्यादक्षिणतो भस्म निरुक्ष्णं च सन्धिनी ॥२८६॥
 दुग्धं भस्मन्यधिभ्रित्यावज्योत्पासैकं वर्जितम् १(१) ।
 औद्वास्य सकृदासाद्य दक्षिणं क्षुक्क्षुवन्ततः ॥२८७॥
 प्रतप्य प्रैषरहितं तत्पयः सकृदुभयेत् ॥
 धारयेत् समिधं चाधो नर्यं दक्षिणतो नयेत् ।
 तूर्णीं समिधमाधाय सव्यं जानु निपात्य च ॥२८९॥
 अपसव्यं क्षुवं कृत्वा सकृत् सव्यं विनिक्षेत् ।
 ततः कृष्णाजिनेऽस्थीनि पुरुषाकारवन्न्यसेत् ॥२९२॥
 ऊर्णानि च्छादयेत्तानि घृतेनाभ्यज्य पूर्ववत् ।
 पात्राणि योजयित्वा तं दहेत् सन्तापजाम्निभिः ॥२९३॥
 अनाहिताग्निमप्येवं निरग्निञ्च दहेदपि ।
 प्रथमं तद्दहः कृत्वा यथाशास्त्रं हि सन्धयः ॥२९४॥
 अस्थीनि चेन्न नलभ्यन्ते प्रोषितस्याग्निहोत्रिणः ।
 पलाशपत्रवृन्तानां षष्ठ्य धिकं शतत्रयम् ॥२९५॥
 कृष्णाजिने नराकारं कृत्वा वेष्ट्याजिने मतम् ।
 ऊर्णासूत्रेण बध्वैव यत्रपिष्ट्यैः प्रलेपयेत् ॥२९६॥
 निर्दिष्टवह्नोऽयं नाम्नेत्याहादवलायनः ।
 अ'त्वाज्येन दहेत् कृत्वा मृद्गिधं सञ्चयार्थतः ॥२९७॥
 देशान्तरप्रमीतस्य साम्निकस्य द्विजन्मनः ।
 यदा प्रतिष्ठतेर्हाह स्तदहस्तत् क्रिया मता ॥
 तदहश्चेत् प्रदुष्येत केनचित् सूतकादिना ॥२९८॥

—*—

सूतकानन्तरं कुर्यात् पुनस्तदहरेव तु ।

—*—

109. अत्र पैठोनसिरपि,—

अनग्निमत उत्क्रान्तेराशौ चादि द्विजातिषु ।
 दाह्यादग्निमतो विद्याद्विदेशस्थे स्युते तथेति ॥२९९॥

१(१)

'चान्योत्पासैकवर्जितम्' इति भिन्नः पाठः ।

चन्न उत्सावः, चान्योत् पावकम्' इति ज्ञेयम् ।

अथ पर्णनरे दग्धे पात्रन्यासे कृते सति ।
 गतेष्वग्निषु तद्देहाण्यर्द्धवस्त्रभ्यते क्वचित् ॥
 तदार्षं दग्ध्वा काष्ठानि तानि निर्मम्य तन्दहेत् ॥३००॥
 यद्यर्द्धं दग्धा काष्ठन्तु तदीयश्वेन लभ्यते ।
 तदा तदस्थिस्रण्डश्च प्रदातव्यं महाजले १(*) ॥३०१॥ इति ।

110. ब्रह्मपुराणे तु पर्णशरारे विशेषो यथा,—

प्रेताकारश्च तत् कुर्व्याद्धस्तपादादिचिह्नितम् ।
 भपेत इति जप्त्वा वै देहे तद् विधिपूर्वकम् ॥३०२॥
 नराकारे विभागोऽत्र वृन्तानां प्रतिपाद्यते ।
 षष्ट्युत्तरश्च...त्रिंशत् संख्याकानां यथाविधि ॥३०३॥
 च त्वारिश्च्छिरःस्थाने ग्रीवायाश्च दशैव तु ।
 उरः स्थाने शतं दद्यात् षष्टिश्च जठरोदरे ॥३०४॥
 बाह्वोः स्थाने शतन्दद्यात् त्रिंशद्वै जानुजङ्घयोः ।
 दद्यात्त्वारिंशत् शिश्ने तु षड्दद्याद् वृषणद्वये ॥३०५॥
 पादाङ्गुलीषु दशकं कल्पयेदस्थिसंग्रहम् ।
 बाहुजङ्घापाणिपादेऽर्द्धं मर्द्धं प्रकल्पयेत् ॥३०६॥
 सश्वयः पितृमेघश्च स्मृत स्तत्रापि याज्ञिकः ।
 पलाशवृन्तैर्दाहः स्यादस्थ्यलाभेऽग्निहोत्रिणः ।
 दर्भैर्नाहिताग्नेः स्याद् हिरण्यायितं तद्विदुरिति ॥३०७॥

111. कात्यायनोऽपि,—

विदेशमरणेऽस्थीनि आहृत्याभ्यज्य-सर्पिणा ।
 दाहयेत्तद्दुपाच्छाद्य पात्रन्यासादि पूर्ववत् । (द्रव्यम्)
 अस्थ्यामलाभे पर्णानि शकला युक्त्यावृताः ।
 दाहयेदस्थिसंख्यानि ततः प्रभृति सूतकम् ॥३०८॥
 अनयैवावृता नारी दग्धव्या या व्यवस्थिता ।
 अग्निप्रदानमन्त्रोऽस्यां न प्रयोज्य इति स्थितिः ॥३०९॥
 व्यवस्थिता—अव्यभिचारिणी इति ।

112. आइषलायनकारिकायान्तु, प्रकारान्तरमुक्तम् ।

अस्थिनाशे पर्णावृत्तैः पुरुषं प्रतिकल्पयेत् १(*) ।
 अशीत्यर्द्धं शिरः स्थाने म्रीवायां दश योजयेत् ॥३१०॥
 वरसि त्रिंशत् दद्याद्विंशतिं जठरे न्यसेत् ।
 बाहुद्वये शतं दद्यादङ्गुलीषु तथा दश ॥३११॥
 द्वादशाङ्गं वृषणयोरष्टाङ्गं शिश्न एवतु ।
 ऊरुदेशे शतं दद्यात्त्रिंशत् जानुजङ्घयोः ॥३१२॥
 पादाङ्गुलीषु दशचेत्येवं षष्ठ्यन्तरन्तथा ॥३१३॥
 मस्तके नारि केलन्तु अलाबुं तालुके तथा ।
 पञ्चरत्नं मुखेन्यशैजिह्वायां कदलीफलम् ॥३१४॥
 शवन्तु, -ऊर्णासूत्रेण संवेष्ट्य यवपिष्टेन लेपयेत् ॥ इति ।
 द्रव्यान्तराक्षेपोऽवयवेषुक्तः ।

113. निगमे,—

मस्तके कदलीन्दद्यात् प्रारिकेलं शिरः स्थले ।
 ललाटे कदलीञ्चैव दन्तेषु दाडिमान्न्यसेत् ॥३१५॥
 कर्णयोः कंकणे दद्यान्नेत्रयोश्च कपर्दकौ ।
 तिल पुष्पं नासिकायां नाभावाम्रफलं न्यसेत् ॥३१६॥
 पुरीषे गोमयं दद्याम्मूत्रे गोमूत्रमेव च
 रेतः स्थाने पारदन्तु घृन्ताके वृषणद्वये ॥३१७॥
 शिश्नेतु गृञ्जनन्दद्यात् केशेषु कटि केशरान् ।
 लोमसूर्णाः प्रदातव्या मांसितु यवपिष्टकम् ॥३१८॥
 पञ्चामृतैः पञ्चगव्यैः प्रोक्ष्य जीवन्तु भावयेत् ।
 पुष्पचन्दनधूपैस्तु उपवीतेन चार्चयेत् ॥३१९॥
 ततः संस्कारकरणं स्वशास्त्रोक्तविधानतः । इति ।
 अथ पुनः संस्कारेच कालशुद्धिर्विधीयते २(†) ॥३२०॥

१(•) भरनिर्मित सूक्तौ, पलाय पव दिन्वासः प्रागुक्तव्यः ।

२(†) काकशक्तिः ज्योतिः शास्त्र-धर्मं शास्त्रानुसारेण ज्ञेया ।

114. नायायणभट्टीये,—

आशौ चमध्ये एव पुनः संस्कारकरणे यथा सम्भवं दिनं शोध्यम् ।
कालान्तरे नारायणवल्यादिकं कृत्वा यदा क्रियते तदा सर्वथाशोध्यमेव ।
यथा, सम्बत्सरात्तषण्माषाद्बोद्ध्वं प्रेतकार्ये उत्तरायणः श्रेयान् ।
तत्रापि कृष्णपक्षः । तिथिषु—नन्दां त्रयोदशीं चतुर्दशीं दिवक्ष्यतिथिष्व-
वर्जयेत् ।

वारेषु—शनिशुक्रौच वज्यौ ।

115. नक्षत्रेषु—

भरणी-कृत्तिका-श्लेषा-मघा मूल-धनिष्ठादिपञ्चक-त्रिपुंकराणि सर्वथा-
वर्ज्याणि । रोहिणीपुनर्वसूत्तरफल्गुनीचित्रा-विशाखानुराधा-पूर्वा-
षाढा अपि वर्ज्या इत्येके ।

116. योगेषु च—

व्यतीपात-परिघ-वैधृतिविस्कुम्भा अपि वर्ज्या विशिष्टकरणञ्च १(†) ।
कत्तुश्चतुर्थाष्टम-द्वादशस्थे चन्द्रे चातिदोषः । सर्वथा दिनं शुद्धयसम्भवे-
ऽतिदुष्टं वा(अ)त्याज्यं नक्षत्रं ग्राह्यम् ।

आन्तर नक्षत्रन्तु पुनःसंस्कारेवर्ज्यमेव । नन्दायां शुके चतुर्दश्यां
त्रिजम्भनक्षत्रेषु नवश्राद्धमेकोद्दिष्टं प्रतिपिद्धम् । एकादशाहादौ-
ननिषेधः । तत्र तिथ्यादि नशोध्यम् ।

तत्रापि युगादि-मन्वादि—संक्रान्त्यमावास्या-गयागङ्गासु प्रेतकार्ये पुनः
संस्कारेच न किञ्चिदपि पुनः शोध्यमिति ।

117. आश्वलायन गृह्यपरिशिष्टेऽप्येवमेवाभिहितम् ।

यथा,—

अथातीत संस्कारः स चेदन्तर्दशाहं स्यात्तत्रैव तत् सर्वं समापयेत् ।
ऊर्ध्वं चेदाहिताग्नेर्हाहादारभ्य सर्वमाशौचं कार्यम् । यथाकालमन्येषु
पत्नीपुत्रयोः पूर्वमगृहीताशौचयोः सर्वमाशौचम् । गृहीताशौचयोः

कर्मार्ङ्गं त्रिरात्रम् । अत्र संस्कारोऽञ्जलयः शतं दश वा भवन्ति ।
यदा शतं तदा प्रथमेऽह्नि त्रिंशदञ्जलय स्त्रयः त्रयः पिण्डा द्वितीये
चत्वारिंशदञ्जलयश्चत्वारः पिण्डाः । तत्रैव सञ्चयनञ्च ।

अथ तृतीये त्रिंशदञ्जलयस्त्रयः पिण्डा इति विभागः । अथ यदि
दशाञ्जलय स्तदा प्रथमेऽह्नि त्रयोद्वितीये च चत्वारः पिण्डसञ्चयनम् ।
तृतीये त्रय एकैकः पिण्ड इति विभजेन्नवश्राद्धानि । प्रथमेऽह्नि
द्वितीयएकैकम्, तृतीये द्वे दशादेकैकमेव वा ।

यथाप्राप्तमन्यद्वाहादस्थीनि संस्क्रुयात् । सोऽयमतीतसंस्कारः ।
उदगयने शुद्धपक्षे प्रशस्यते ।

नैव नन्दा त्रयोदशी भूत दिनक्षयेषु । न सौरिशुक्रयोर्व्याम्यायने
चेदार्द्राश्लेषामघा मुलघनिष्ठांदिपञ्चकम् ।

त्रिपुष्करेपूतराषाढाम् । ऋक्षेषु रोहिणी पुनर्वसुफल्गुनीचित्रा-
विशाखानुराधापूर्वाषाढा, त्रिपुष्करेषु (नेत्येके) नैव व्यतीपाते वैधृतौ
विषुषे च । कर्तुंश्चतुर्थाष्टम-द्वादश चन्द्रमः सु न च ।

काकादिस्पशोपहतेष्वस्थिषु संस्क्रुयात् । तानि गोक्षीरेण अष्टाविं-
शति(धा)पावमानीभिः १(*) शुद्धमतीभिश्च २(†) क्षालयित्वाऽथ
संस्क्रुयात् । अस्थ्यलाभे त्रीणि शतानि षष्टिश्च पालाशवृन्तान्याहृत्य-
तैर्यथावयवं पुरुषरूपं कुर्यादित्यादि । अग्नावरणयोरारूढे प्रमीपेत् ।
यति र्यद्विभ्रतं कृत्वा मथित्वाग्निं कृत्वा वोपायरोहणं घृतञ्च द्वादशोपात्तं
तूष्णीं हुत्वा शव क्रियेत्याश्वलायन स्मरणञ्च ॥

—*—

अथ देशान्तरमृतस्य विच्छिन्नाग्नेर्नष्टारणेश्च संस्कार प्रकारः ।

—*—

तद् यथा—

प्रोषितश्चेन्मृतस्तस्य विशेषः प्रतिपाद्यते ।

पराकट्टयमष्टौवा कृत्वा कृच्छ्रान् सुतादिभिः ॥३२१॥ इति ।

१(*) पावमानीः 'इत्याद्यारभ्य सर्पिसंधूहक मित्यननेकोनविं इति सूक्तानि ।

२(†) 'नतोनिन्द्र' क्षाणन' इत्यारभ्य, वाज' विवाधति' इत्यनं वि सूक्तम् ।

सम्प्रदानम्(स्य)सिद्धयर्थं पराकट्यमष्टौ कृच्छ्रान्वा कृत्वा अप्तिविच्छेद-
दिवसगणनया यथासंख्यं प्रायश्चित्तं कृत्वा सुतादिभिः पश्चात्
संस्कारः कार्यः ।

अग्नि विच्छेद प्रायश्चित्तमाह ,

118. कात्यायनः,—

यावन्त्यब्दान्यतीतानि निरग्नेर्विप्रजन्मनः ।

तावन्ति कृच्छ्रानि चरेद्...हौम्यं दद्यात् प्रयत्नतः १(*) ॥३२२॥ इति ।

कृच्छ्रान्यनुष्ठाय होमं कुर्यादिति ।

संस्कार प्रकार माह ,

119. रेणुः—

स चेद्विच्छिन्नवह्निः स्याद्बहुकालं ततोमृतः ।

गृहान्तरोक्तमाधानं संस्काराय तदुच्यते ॥३२३॥

प्राचीनावीतिना कुर्यादग्निथागारे तथा ख(स्व)रान् ।

प्रेताग्नीनां सुसंस्कृत्य प्रेतस्वाम्यासने क्षिपेत् ॥

नर्यालयेऽरणीं स्थाप्य मन्थेष(व)स्येति मन्द्रतः ॥३२४॥

यस्याग्नेयोजुह्वतो मांसकामाः,

सङ्कल्पयन्तु ते यजमानमांसम् ।

खादन्तु ते वर्हिषि सादिताय स्वर्गम् ;

लोकश्चेमं प्रेतं नयन्तु तूष्णीम् ॥ १३२५॥

तूष्णीमुद्धृत्य शंस्याग्निं संस्कृतेन च सर्पिषा ।

शंस्ये हुत्वा रुचा तुष्णीं गृहीत्वा द्वादशस्रूवान् ॥३२६॥

दक्षिणाग्निं समुद्धृत्य निदहेत् पूर्ववच्छवम् ।

उच्छिन्नाग्नेर्मुतस्याथ नस्तः पूर्वे यदारणीम् ।३२७॥

आनीयान्येतयोः प्रेत-पाणिं स्थाप्याथ दक्षिणम् ॥

अ(ज'यन्त) इति पुत्रादिः समारोप्य यदुज्ज'येत् ॥३२८॥

मृताग्नायाधानवत् सर्वं कृत्यातं पूर्ववद्दहेत् ॥

अनाहिताग्नेरप्येवं मृताधानं यथोदितमिति ॥३२९॥

—*—

अथ साम्नि यदि दुर्मरणमृत स्तत्संस्कार-प्रकारमाह,

—*—

120. पराशरः,—

चण्डालेन श्वपाकेन गोभिर्विप्रहृतो यदि ।
 आहिताग्निमृतो विप्रो विशेषेणात्म घातकः ॥३३०॥
 दहेत्तं ब्राह्मणविप्रो लौकाम्नौ मन्त्रवर्जितम् । १(*)
 तदस्थीनि पुनर्गव्यक्षीरेण क्षालयेत्ततः ॥
 स्वेनाग्निना स्वमन्त्रेण पृथगेतत् पुनर्दहेदिति ॥३३१॥
 तदपि वत्सरान्ते षणमासान्ते वा प्रायश्चित्त-नारायणवली कृत्वा
 श्राद्धादि-कार्यम् ।

121. तदाहाङ्गिराः—

चण्डालादुदकात् सर्पाद्वाक्षणाद्वैश्वानलात् २(†) ।
 दं द्विभ्यश्च यशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् ॥३३२॥
 उदकं पिण्डदानञ्च प्रेतेभ्यो यत् प्रदीयते ।
 नोपतिष्ठति तत् सर्वमन्तरिक्षे विनश्यतीति ॥३३३॥

122. आश्वलायनोऽपि—

चाण्डालादित्यादि-पापकर्मणामित्यन्तमुक्तवोवाच ।
 न संस्कारविधिस्तेषां नैव कार्योदकक्रिया ॥३३४॥
 रोदनं नैव कर्तव्यं सूतकं न च बन्धुभिः ॥
 दग्धवाशरीरं लौकाम्नौ संस्थाप्यास्थीनि यत्नतः ३(‡) ।
 प्रायश्चित्तं तु कर्तव्यं पुत्रैश्चान्द्रायणत्रय मिति ॥३३५॥

अयमाशौचादि निषेधो दाहादिकालावच्छिन्नस्यैव न सर्वथा ।
 विप्रगोनृपहतानामणवक्षं चात्मघातिनामिति तत्कालं आशौचस्य मित्ता-
 क्षराया मुक्तत्वात् ।

१(*) 'दहेत्तं ब्राह्मणं लौकिकाम्नौ' इत्यमपि पाठः ।

२(†) 'बन्धुभक्त्यात्' इति पाठान्तरम् ।

३(‡) 'दग्धवा शरीरं' ,, ,,

” 'तत्काले च शौचस्य' इतिभिन्नः पाठः ।

123. **मनुरपि,—**

वृथा सङ्करजातानां प्रव्रज्यासु च तिष्ठताम् ।
 आत्मनस्त्यागिनाञ्चैव निवर्त्तेतोदकक्रियेति ॥३३६॥
 वृथाजाताः पञ्च महायज्ञरहिताः । संकरजाताः प्रतिलोमजाताः ।

124. **याज्ञवल्क्योऽपि—**

पाष(स्व)ण्ड्यना अत्रास्तेनाभर्त्तृघ्न्यः कामगादिकाः ।
 सुराप्य आत्मघातिन्यो नाशौचोदकभाजनाः इति ॥३३७॥
 वेदवाहल्लिङ्गधारणं पाषण्डम् । अनाश्रिताः सत्यप्यधिकारे आश्रम-
 विशेषरहिताः । स्तेनाः ब्राह्मणस्वर्णव्यतिरिक्तोत्तमद्रव्यापहारिणः ।
 सुराप्य-इत्यादेरुद्देश्यगतत्वाल्लिङ्गमविवक्षितम् । आत्मत्यागिनो—
 बुद्धिपूर्वकमात्मघातिनः ।
 एतन्मरणे अशौचमुदकादि न कार्यमित्यर्थः । इदं सच्च बुद्धि-
 पूर्वकमृतानामेव । प्रमादेनैतैर्मृतानां विशेषोऽनुपदमेव वक्ष्यते ।
 नारायणवलिष्ये तु —

125. **शुद्धपराशरः—**

अथान्यदपमृत्यूनां शुद्धं यथं श्राद्धमुच्यते ।
 दन्तिशृङ्गिगरव्यालनीराग्न्युद्धन्धनैस्तथा ॥३३८॥
 विशुन्निर्घातवृक्षैश्च चाण्डालैः स्वात्मनाहताः ।
 ब्रणसङ्घातकीटैश्च म्लेच्छैश्चैव तथा हताः ॥३३९॥
 पापमृत्यव एते वै तच्छुभार्थमथोच्यते ।
 नारायणवलिः कार्योविधानन्तस्य तूच्यते ॥३४०॥
 ऊर्द्धं षन्मासतः कुर्यादथवोर्द्धन्तु वत्सरान् ।
 तेषां पापव्यपोहार्थं सम्प्रदानत्वसिद्ध्य, इत्यादि ॥३४१॥

126. **मिताक्षरायाञ्च,—**

नारायण-वलिः कार्यो लोकगर्हाभयान्नरः १(१) ।
 तथा तेषां भवेच्छौचं नान्यथेत्यत्रवीद्यमः ॥३४२॥
 तथा तेभ्योऽपि दातव्यमञ्जुञ्जैव सदक्षिणमिति ॥३४३॥

१(१) नारायणवलिः,—इमाद्रीनिवर्त्ते, विचाराय पञ्चमीवालि ।

127. व्यासोऽपि,—

नारायणं समुद्दिश्य शिवं वा यत् प्रदीयते ।
तस्य शुद्धिकरं कर्म तद्गवेत्रैतदन्यथा ॥३४४॥

128. षड्विंशन्मतेऽपि,—

गो-ब्राह्मण-हृतानाञ्च पतितानां तथैव च ।
ऊर्द्धं सम्बत्सरात् कुर्यात् सर्वमेवौर्द्धं देहिकमिति ॥३४५॥

129. आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे तु,—

द्विगुणादिप्रायश्चित्तं कृत्वा सद्य एव नारायणवलिपूर्वकमौर्द्धं देहिकं
कुर्यादित्युक्तम् । यथा, एवं दुर्मृतानां पलाशविधिमेव कुर्यात् ।
शरीराणि च तेषां महानद्यां क्षिपेत् ।
अभिन्तु वैतानमप्सु क्षिपेत् । गृह्यं चतुष्पथे । यज्ञपात्राणि दहेत् ।
संहृत्य सारञ्च तेषामब्दोर्द्धांशुत्रयोर्द्धांश्चा, नारायणवलिं कृत्वा संस्कारं
कुर्यात् । अधिकम्प्रायश्चित्तं कृत्वा सद्य एव वेति ॥

130. नारायणभट्टीयेऽपि,—

अथैषां शक्ताः पुत्रादयः सन्ति, तदात्मघातनिमित्तं प्रायश्चित्तं द्विगुणं
षान्द्रायणद्वयं तप्तकृच्छ्रचतुष्टयञ्च कृत्वा संस्कुर्युः । यद्वा त्रिशत्-
कृच्छ्राणि कृत्वा..... पाषण्डादीनां योग्यं सर्वप्रायश्चित्तञ्च कृत्वा
तदैव कालान्तरे वा सम्बत्सरादर्वागपि दाहश्राद्धादि कुर्युरनित्यत्वा-
दायुषः ॥

—*—

नारायणवलिप्रयोगो वक्ष्यते ।

—*—

131. अत्रायं भावः,—

वैतानिकः भावसधिको वा यजमानो यदि दुर्मरणमृतस्तदोक्तप्रायश्चित्तं
कृत्वा नारायणवलिं विधाय वैतानिकेनावसथ्येन वाग्निना तं संस्कुर्या-

132. दिति । यदत्र मितक्षरायां १(३) गृह्यपरिशिष्टे २(†) चोक्तम् ।

१(०) विद्यानिचर उतायो वाचस्पत्य कृतिव्याख्यायाम् ।

२(†) आश्वलायन गृह्यपरिशिष्टसम्भे ।

नाशौचं नोदकं नाम्बू नदाहाशनस्य कर्म च ।
 ब्रह्मदण्डहतानाश्च न कुर्व्यात् कट(न्ट)वारणमिति ॥३४६॥
 कटं-प्रेतबहनसाधनम् ।

तथा, वैतानं प्रक्षिपेदप्सु आवसथ्यं चतुष्पथे ।
 पात्राणि तु दहेदग्नौ यजमाने वृथा मृते ॥३४७॥ इति ।
 तदकृतप्रायश्चित्तविषये सुताद्यभावविषयं वेति हेयम् ।

अन्यथा—

नारायणं समुद्दिश्य शिषं वा यत् प्रदीयते ।
 तस्य शुद्धिकरं कर्म तद्भवेन्नैतदन्यथेति ॥३४८॥
 व्यासवचनमुक्त्वा-नारायणवलिः प्रेतस्य शुद्धयापादानद्वारेण प्रेतक्रियायां
 सम्प्रदानत्वा(त्व)योग्यतां जनयतीति ।
 औद्धं देहिकमपि सर्व्वं कार्य्यमेवेति मिताक्षराकारोकिरसङ्गता स्यात् ।
 न चैतत् संस्कारः कथमलौकिकाग्निपरं, न श्रौतस्मात्ताग्निपरम् ।
 'वैतानं प्रक्षिपेदप्सु चावसथ्यं चतुष्पथ' इति विशेषश्रवणादिति वाच्यम् ।
 तथात्वे दुर्मृत्यु मृतानां लौकिकाग्निनापि न संस्कारो युज्यते ।
 आत्मनस्स्याग्निनां नास्ति पतितानां तथा क्रिया ।
 तेषामपि तथा गङ्गातोये संस्थापनं हितम् ॥३४९॥
 कृत्वाग्निमुदकं स्नानं स्पर्शनं बह्वनं य(क)था ।
 रज्जुच्छेदाश्रुपातञ्च तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति ॥
 इति मिताक्षरायामेवाग्निनिषेधात् । 'स्वेनाग्निना स्वमन्त्रेण पृथगेतत्-
 पुनर्द्देदिति'-पूर्व्वोक्त पराशरस्मरणाच्चेति सर्व्वमनवयम् ॥

133. अथ प्रमादेन दुर्मृत्युनां विशेषमाहाङ्गिराः,—

—*—

अथ कश्चित् प्रमादेन झियेताग्न्युदकादिभिः ।
 तस्याशौचं विधातव्यं कर्त्तव्या चोदकक्रिया ॥३५०॥
 प्रमादे निष्कृतिः कार्य्या द्वौकार्य्यौ तप्तकृच्छ्रकौ ।
 कृच्छ्राणां पञ्च दश वा ततः संस्कारमाचरेदिति ॥३५१॥

अथ यदि बुद्धिपूर्वकं शास्त्रविहितमार्गेणात्मानं धातयति प्रयागादौ तस्य दोष एव नास्ति । शास्त्रेणाभ्यनुष्ठातमरणत्वात् । तस्य प्रायश्चित्तमपि नास्ति । त्रिरात्रमेवाशौचं तत्रैव दशाहकृत्यकार्यम् । चतुर्थदिने एकादशाहकृत्यम् । पञ्चमदिने सपिण्डनम् । त्र्यहाशौचे पिण्डाक्षयो दश वा भवन्ति । तत्राद्ये पक्षे यथा संख्यम् । द्वितीये तु प्रथमदिने पिण्डत्रयम्, द्वितीये तु प्रथमदिने पिण्डत्रयम्, द्वितीये पिण्डचतुष्टयम्, तृतीये पिण्डत्रयम् । तथा दशाश्लिपक्षे प्रथमेऽह्नि त्रयोऽश्लयः । द्वितीये चत्वारः स्मृतीये त्रय इति । शताश्लिपक्षे प्रथमेऽह्नि त्रिंशद् द्वितीये चत्वारिंशत् । तृतीये त्रिंशदिति ज्ञेयम् ॥

एवमन्यत्रापि त्र्यहाशौचे वेदितव्यम् ।

134. तथाच मिताक्षरायामुक्तम्—

बृद्धः शौचस्मृतेर्लुप्तः प्रत्याख्यातमिषक्क्रियः ।

आत्मानं धातयेद्यस्तु भृग्वप्रथमशानाम्बुभिः ॥३५२॥

तत्र त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसम्भयः ।

तृतीयेतृत्कं कृत्वा चतुर्थे भ्राद्धमाचरेदिति ॥३५३॥

135. विहितमरणफलमुक्तं स्नयकादिभागे—

अनुष्ठानासमर्थस्य वानप्रस्थस्य जीर्णतः ।

जलानशनमृग्वग्नि महाप्रस्थानमिष्यते ॥३५४॥

“समाः सहस्राणि तु सप्त वै जले” इत्यादिना ॥३५५॥

136. अथ देशान्तरगतस्य जीवद्वार्तानाकर्णने सति पितृ- विषये जातूकर्ण्यः—

पितर्युपरते यस्य न वार्ता नैवचागतिः ।

ऊर्ध्वं पञ्चदशाहर्षात् कृत्वा तत् प्रतिरूपकम् ॥३५६॥

कुर्यात्तस्य च संस्कारं यथोक्तविधिना ततः । इति

त(प)था,—

चान्द्रायणत्रयं कृत्वा त्रिंशत् कृच्छ्राणि वा सुतैः ।

कुशप्रतिकृतिं (कृत्वा) दग्धा कार्या शौचादिका क्रिया ॥३५७॥

देशान्तरगतो नष्ट स्तिथिर्नज्ञायते यदि १(*) ।

कृष्णाष्टमी क्षमावास्या कृष्णा वैकादशी तिथिः ॥३५८॥

खर्कं पिण्डदानञ्च तत्र भ्रातृञ्च कारयेदिति—पराशरः ।

पितृव्यतिरिक्तविषये तु ,

137. **घृह्वरूपतिः—**

नाकर्ण्यते यस्यवार्त्ता यावद्द्वादश वासरम् ।

कुशपुत्रकदाहेन तस्य स्यादवहारणमिति २(†) ॥३५९॥

138. **देवजानीये—**

तस्य पूर्ण(र्व्व)वयस्कस्य विशत्यब्दादतः क्रिया ।

ऊर्द्धपञ्चदशाब्दात् मध्यमे वयसि स्मृतेति ॥३६०॥

तथा,—

महापातकसंयुक्तो देवान्स्यादग्निमान् यदि ३(‡) ।

पुत्रादिः पालयेदीघन् युक्त आदोष संक्षयात् ॥३६१॥

पालयेद्,—होमेष्टिकरणादिना रक्षेत् । युक्तो-यत्नवानित्यर्थः ।

प्रायश्चित्तं न कुर्याद्यः कुर्वन्वा म्रियते यदि ।

गृहानिर्वापयेच्छ्रौतम(स्व)स्येत् सपरिच्छदम् ४(०) ॥३६२॥

यद्वा—

प्रक्षिपेदप्सु वैतानं आवसथ्यं चतुष्पथे ।

पात्राणि च दहेदग्नीं यजमाने घृथा मृते ॥३६३॥

पात्राणि दद्याद्विप्राय दहेदप्स्वेव वा क्षिपेत् ।

सादयेदुभयं वाप्सु(वाशु)अदभ्योऽग्निर्निरवद्यत ॥३६४॥

139. इति कारिकायाम् ५(§) । अथ यदि दाहे क्रियमाणे यथाग्निः शाम्येत् तदा विशेषमाह,—

१(*) 'देशान्तरगतमेतद्' इति भिन्नः पाठः ।

१(†) अथावधारणं, कुर्यात्पत्निकादाकात् परं विकृतकृत्यं विधेयमिति बोध्यम् ।

१(‡) कृत्यान्दि, 'ब्रह्महत्या मृगपातं स्वैयं गुर्व्वेकनागमः ।

महाग्निं पातकाभ्याः संसर्गं चापि वैः सङ्घ' ॥

इति पञ्चविधं महापातं कम् ।

४(०) अथ, असंख्येत्, 'सम्पद्येत्' इति पाठान्तरवचनम् ।

५(§) प्रसङ्गात् पूर्व्वमर्थे तदुक्तम् । अथ यदेति विशेषीक्तिः ।

140. रेणुः—

गतेष्वग्निषु तद्देहाद्यर्द्धं चेद्भ्यते क्वचित् ।
तदार्द्धदग्धकाष्ठन्तु तदीयश्चेन्नलयते ।
तदा तच्छवखण्डञ्च प्रक्षेप्तव्यं महाजले ॥३६५॥

अन्धव्रापि,—

अथाग्निनाश स्तर्हि स्यादाहिताग्नेस्तदोच्यते ।
नद्योर्लसुकं मथित्वैनं संस्कुर्युस्तदभावतः ॥३६६॥
तद्गन्धमष्टकाष्टेन मथित्वा निर्वहेच्च तम् । इति ।
पुनर्हि न मन्त्राद्या प्र वर्तन्ते पूर्वत एव निष्पन्नत्वात् ॥३६७॥

141. हेमाद्रौच, यमः—

यजमाने चितारूढे पात्रन्यासे कृते सति ।
वर्षाद्यभिहते वाम्नो कथं कुर्वन्ति याशिकाः ॥३६८॥
शेषं लब्ध्वा त्वदग्धेन निर्मन्थं तत्र कारयेत् ।
शेषालाम्बे तदा कुट्याद् दग्धशेषस्य वा पुनः ॥३६९॥
अप्सु प्रास्यति शेषन्तदाम्रेयन्तत् स्मृतं बुधैः ।
हुत्वा वा लौकिके बह्वो भूर्भुवःस्वर्गं ताहुतीः ॥३७०॥
क्षुवेण वासुचातेन दग्धशेषं क्षिपेत्ततः । इति ।

—*—

अथ रात्रि मृतस्य संस्कारः ॥

—*—

142. देवजानोये, निगमयाक्वयम्—

रात्रौ वा रात्रिशेषे वा अग्र्यन्ते चेद्द्विजातयः ।
दाहं कृत्वा यथान्यायं द्वौ पिण्डौ निर्व्वपेत् सुतः १(*) ॥३७१॥

143. तत्रापि—

सन्ध्यायाम्बा तथा रात्रौ दाहः पाथेयकर्मश्च ।
नव श्राद्धश्च नोक्तुर्यात् कृतं निष्फलतां ब्रजेत् ॥३७२॥

इति निजोक्तेरेव ।

144. अन्यत्रापि,—

प्रेतदाहं नव आहं नम्रप्रच्छादनन्तथा ।

रात्रौ न कुर्व्यात् सन्ध्यायां यदि कुर्व्यान्निरर्थकमिति ॥३७३॥

एवञ्च रात्रि सन्ध्यानिषेधादिवससन्ध्यायां न, निषेध इति गम्यते ।

यद्वा, दिन मृतस्यालस्यादिना रात्रिदाहनिषेधार्थं—

‘सन्ध्यायां’ वा तथारात्रावित्यादिवचनमिति ज्ञेयम् ।

दिवा वा यदि वा रात्रौ शवस्तित्ति कर्हिचित् ॥३७४॥

तत् पर्युषितमित्याहुर्हने तस्य का गतिः ।

पञ्चगव्येन संस्नाप्य प्राजापत्यत्रयञ्चरेत् ॥३७५॥

ततो दाहं प्रकुर्वीत पुत्रादिः शाकतः क्रमादिति ।

दिवामृतस्य रात्रिदाहे प्रायश्चित्तश्रवणात् । तस्मादिवामृतस्य दिवस

दाहः । रात्रिमृतस्य रात्रावेव पाथेयनवभ्राद्धादि वर्जितो दाहः

कार्य—इति परमार्थः । तथा रात्रिमृतस्य क्रियार्थं कर्तुं-वपनं

प्राप्तेरेव कार्यम् ।

145. उक्तञ्च, स्मृतिसंग्रहे,—

वपनं दहनात् पूर्वं पश्चाद्वेति मृते गुरौ ।

न कुर्व्याच्चेष्टथादाहः स्वयञ्च नरकं ब्रजेत् ॥ ३७६॥

रात्रौ दग्धा तु पिण्डान्तं कृत्वा वपनवर्जितम् ।

नपनं नेष्यते रात्रौ इवस्तदा वपनक्रियेति १(*) ॥३७७॥

146. यत्तिमरणे विशेषमाह, शातातपः,—

एकोद्दिष्टं जलं पिण्डमाशौचं प्रेतसप्तक्रियांम् ।

न कुर्व्यात् पार्वणादन्यद् ब्रह्मीभूते यत्तिक्षये २(†) ॥३७८॥

147. उक्षानापि,—

एकोद्दिष्टं न कुर्वीत यतीनाञ्चैव सर्वदा ।

अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणन्तु विधीयते ॥३७९॥

१(•) वपनः—परैऽङ्गि इत्यर्थः ।

२(†) वतिः संयतात्मा, यमादिपरिचयः । अन्यद् कामधे चर्कमात्रे ६४ऽध्याये वति ।

सपिण्डीकरणन्तेषां नकर्त्तव्यं सुतादिभिः ।

त्रिदण्डग्रहणादेव प्रेतत्वं नैवजायत इति १(*) ॥३८०॥

148. स्मृतिमञ्जर्याम्,—

सुतेश्च वपनं कार्यं परहंसस्य सर्वदा ।

कर्त्तव्यं खननं तस्य नाशौचं नोदकक्रिया ॥३८१॥

पत्नी च वपनं कुर्याद् वृषोत्सर्गं नकारयेत् ।

एकादशे द्वादशेवा पार्वणतु विधीयत इति ।

तत् संस्कार विधिस्तु विधानमालोक्तश्चतुर्थस्तवके द्रष्टव्यः ॥ ३८२॥

—*—

149. अथ वपने विशेषो देवजानीये,—

वपनञ्च गुरुमरणे मृतदिने द्वितीये तृतीयेच पञ्चमे सप्तमेवा कुर्यात् ।

सूतकान्ते च सूतकानिवृत्त्यर्थं पुनः कुर्यात् ।

150. तदुक्तं व्यासेन,—

द्वितीयेऽनि कर्त्तव्यं क्षुरकर्म प्रयत्नतः ।

तृतीये पञ्चमेवापि सप्तमे वाथवासरे ॥३८३॥

पूर्वं पूर्वञ्चा संभवे एतेऽधिककल्पाः, तद्वपनं केषामित्यपेक्षायाम्—

151. आपस्तम्ब आह,—

अनुभविनाञ्च परिवपनमिति—अनुभाविनः पश्चाद्भाविनः पुत्रभ्रात्रादयः

दुःखानुभाविनश्च पुत्राप्येतेन्यपरेव्याचक्षते ।

तत्र देशाचारतोव्यवस्था, तथा,—

पुत्रः पत्नी च वपनं कुर्यादन्ते यथाविधि ।

पिण्डदानोचितोऽभ्योऽपि कुर्याद्वित्थं समाहितः ॥३८४॥

अत्रान्ते-दशमदिने ।

अथ बालसंस्कारविधिः ।

—*—

152. तत्र याज्ञवल्क्यः—

ऊनद्विवर्षं निखनेन कुर्यादुदकन्ततः ॥ इति

ऊनेऽपरिपूर्णे द्वे वर्षे यस्य स ऊनद्विवर्षः तं प्रेतं निखनेद् भूमौ अवटं
कृत्वा निदध्यान्नपुनर्हृद्दित्यर्थः ।

तथा,—

सकृत्प्रसिञ्चत्युदकमित्यादिभिः प्रेतोद्देशेन विहितमुदकदानाद्यौर्द्ध-
देहिकमपि न कुर्यात् । अयं च प्रेतो गन्धमाल्यानुलेपनादिभि-
रलङ्कृत्य शुचौ भूमौ श्मशानादन्यत्रास्थिनिचयरहितायां बहि-
र्प्रामांनिखननीयः ।

153. तथाच, मनुः—

ऊनद्विवापिकं प्रेतं निदध्युर्बान्धवा वहिः ।
अलङ्कृत्य शुचौ भूमा वस्थिसञ्चयनाहते ॥३८५॥
नास्यकार्योऽग्नि संस्कारो वापि कार्योदकक्रिया ।
अरण्ये फाष्ठवत्त्यक्त्वा क्षिपेयुस्त्र्यहमेवत्विति ॥

154. तदन्यस्य तु,—

आश्मशानादनु प्रज्य इतरोज्ञातिभिर्भृत्तः ।
यमसूक्तं तथा गाथा जपद्भि लोकिक्वाग्निना १(*) इति ॥३८६॥
तत स्तस्मादूनद्विवापिकादिनरः पूर्णोद्विवर्षो योमृतोऽसौ श्मशान-
पर्यन्तं ज्ञातिभिः सपिण्डैः समानोदकैश्च ज्येष्ठपुरः सरैरनुगन्तव्यः ।
अनुगम्य च 'परेयिवांस' मित्यादि स्वशाखोक्तयमसूक्तं यमगाथाश्च
गायद्भि लौकिकिक्वाग्निना दग्धव्यः । यदि जातारणिर्नास्ति तत्सद्भावेतु
तन्मथितेनैव दग्धव्यः । तस्याग्निमुत्पाद्य कार्यमात्रार्थत्वेनोत्पत्तेः ।

155. लौगाक्षिणात्र विशेष उक्तः—

तूष्णिमेवोदकं कुर्यात्तूष्णिं संस्कार कर्म च ।
सर्वेषां कृतचूडाणामन्यत्रापीच्छयाद्वयमिति ॥३८७॥

अस्यार्थः—

शौलकर्मनिन्तरकाले मृतौ नियमेनाग्न्युदकदानेऽस्यानाम् । अन्यत्रापि

(१.०) यमसूक्तं चत्वेदीकं प्रागुक्तम् । 'परेयिवांसम्' इत्यादि यज्ञयजुर्वेदेनास्ति ।
यमगाथा व गृह्यसूत्रव्याख्यानिबन्धने, तथाहि "अक्षरज्ञानं यमानान् नामवापुष्यवर्षासुषा
वेषस्रतोत्पद्यति सुरापइव दुर्भेदः" इति । तुलादानपद्धति सन्दर्भेऽपि यमसूक्तमिति ।

नामकरणादूर्द्धं अकृतचूडेपीच्छया प्रेताभ्युदयकामजया द्वयस्यान्न नियमेनेति ।

156. मनुनाप्यत्र विशेषोदर्शितः—

नात्रिवर्षस्य कर्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया ।

जातदन्तस्य वा कुट्यान्नाग्नि वापि कृते सति इति ॥३८८॥

उदकमहणं साहचर्यादग्निसंस्कारस्याप्युपलक्षणार्थम् । 'नात्रिवर्षस्येति' १(*) वचनात् कुलधर्मापेक्षया चूडोत्कर्षेऽपि वर्षत्रयादूर्द्धमग्न्युदकदानादिनियमोऽवगम्यते । लौगाक्षिवचनाद्वर्षत्रयात्प्रागपि कृताकृतचूडयोः तयोर्नियम इति विवेचनीयम् ।

अथ यद्यनुपेत उपनीत स्तर्णाहिताग्न्यावृतः आहिताग्निदाह प्रक्रियया स्वर्गदादिदाह प्रसिद्धया लौकिकाग्निना दग्धव्यः । तत्र यस्य वस्त्रप्रद्वारं कार्यरूपं प्रयोजनं सम्भवति भूमितोषणप्रोक्षणादिस्तदुपादेयम् । यत्पुनरुपेतप्रयोजनं पात्रप्रयोजनादितन्निवर्तते २(+)

157. लौकिकाग्नौ वृद्ध याज्ञवल्क्यः—

आहिताग्निर्यथान्यायं दग्धवन्स्त्रिभिरग्निभिः ।

अनाहिताग्निरेकेन लौकिकेनापरोजनः । इति ॥३८९॥

अयम्भावः—नामकरणादूर्ध्वार्द्धमरणे-निखननमेव नचोदकदानादि । तत ऊर्द्धं यावन्नवर्ष-वैकल्पिकमग्न्युदकदानं । कृतचूडस्य तु वर्षत्रयात् प्रागपि नियतमग्न्युदकदानम् । ततः परं यावदुपनयनं तूष्णीमेवाग्न्युदकदानं नियतम् । उपनयनादूर्द्धं पुनः समन्त्रक मग्न्युदकदानं कृत्वा सर्वमेवौर्ध्वदेहिकं कार्यम् । एवमेवस्नातकस्यापि ।

158. वैश्याशिकः—

जन्मतः पञ्चवर्षाणि भुङ्क्ते दत्तमसंकृतम् ।

पञ्चवर्षाधिके षाले विपत्तिर्यदिजायते ।

वृषोत्सर्गादिकं कर्म कर्तव्यमुदकन्ततः ॥३९०॥

१(*) अत्रिवर्षस्येति—'जगद्विवर्षं स्वीकृत्यः ।

२(+)
पात्रं कृतप्रयोजनमिति च पाठाकारमिति ।

आदानिषोडशापाद्य सपिण्डीकरणं विना ।
यद्योपजीवितो बालस्तत्तद्विप्राय द्वापयेदिति १(०) ॥३६१॥
तत्र ब्रह्मचारिस्नातकमरणे विधानविशेषं कृत्वा संस्कारः कार्यः ।

159. तदुक्तं विधानमालायाम्,—

येषां कुले ब्रह्मचारी निधनं प्राप्नुयाद्यदि ।
तत् कुलं क्षयमाप्नोति सोऽपि दुर्गतिमाप्नुयात् ॥३६२॥
ग्रहस्त्वं प्राप्नुयाद्बोधिद्रुमेऽनवरतं वसेत् ।

बोधिद्रुमोऽहवत्थवृक्षः २(†) ।

तस्यापि तस्य वंशस्य गतिमिच्छन्महीयसीम् ।
विधानञ्च विधायानु औद्ध देहिकमाचरेत् ॥३६३॥
मृतस्य त्रियमाणस्य षड्बद्धं व्रतमाचरेत् ।
त्रिंशद्वासोब्रह्मचारिभ्योदद्यात्कौपिनकाभवान् (त्) ॥३६४॥
हस्तमात्राः कर्णमात्रा दद्यात् कृष्णाजिनानि च ।
पादुकाच्छत्रपात्राणि गोपीचन्दनमेव च ॥३६५॥
मणिप्रवालमालाश्च ब्रह्मसूत्राणि चार्पयेत् ।
मन्त्रैस्तस्मिन्कैर्दद्याद्ब्रह्मसायुज्यसिद्धये ॥३६६॥
अभावे व्रतिना पूज्याः गृहस्थाः साधवः शुभाः ।
एवं कृते विधानेतु विघ्नस्तस्य न जायत इति ॥३६७॥

160. शौनकेनतु—

अर्कविवाहं कृत्वा तं संस्कुर्यादित्युक्तम् ।
ब्रह्मचारि मृतौ रीतिं कथयामि समासतः ॥३६८॥

तद्यथा,—

तत्रावकीर्णदोषस्य प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ।
द्वादशाब्दं षड्बद्धं वा त्र्यब्दं शक्त्याथवाचरेत् ॥३६९॥
स्नातकोब्रह्मचारी च निधनं प्राप्नुयाद्यदि ।
संयोज्यचार्कविधिना संस्कार्यो तौ ततः परम् ॥४००॥

१(०)

अथ 'यद्योपजीविते' इति भिन्नः पाठः ।

२(†)

'बोधिद्रुमवत्तद्वृक्षः' इति कोषः । द्यः नजनकः चतुर्दशः ।

'चतुर्दशः स्याद्विवाहान्' इति जीतावाक्यात् ।

कृत्वा प्रतविसर्गन्तु वह्निं स्थाप्योऽर्कमन्तिक्रात् ।
 अन्वाधानं ततः कुर्यादाज्यभागान्तमाचरेत् ॥४०१॥
 चतस्रोव्याहृतीर्हृत्वा अग्निं प्रतपतिं हुनेत् ।
 अग्निं प्रतफलस्यापि सम्पादनमथापरम् ॥४०२॥
 विश्वान् देवांस्तथाहुत्वा होमशेषं समापयेत् ।
 पश्चादर्कसमीपे (यः) च शाखामादाय वा ततः ॥४०३॥
 षट्पर्वण्योर्विवाहस्तु कार्क्यंश्चाग्निसमीपतः १(*) ।
 हरिद्राचूर्णतैलेन तयोः स्यादनुलेपनम् ॥४०४॥
 नान्दीश्राद्धं ततः कृत्वा होमकर्म समाचरेत् ।
 अग्निं बृहस्पतिंश्चैव विवाहविधियोजकम् ॥४०५॥
 यस्मै त्वं काममन्त्रेण घृतं जुहुयात्ततः ।
 व्याहृतीश्च ततोहुत्वा होमशेषं समापयेत् ॥४०६॥
 वस्त्रयुग्मेनवाच्छाद्य संयोज्यार्कविवाहवत् ।
 तोऽर्कशाखासहितं संस्कुर्याद्ब्रह्मचारिणम् ।
 अन्यथा तु प्रकुर्वीणोर्वशक्षयमवाप्नुयादिति ॥४०७॥

अथैषां वाक्यानामेकवाक्यतया सन्दर्श्य प्रयोगः

प्रोच्यते,—

ब्रह्मचारिमरणे पडुब्दं ऽयब्दं द्वयब्दमेकाब्दंवा यथाशक्ति प्रायश्चित्तं
 पित्रादिः कृत्वा त्रिंशत्संख्याक-ब्रह्मचारिभ्यः कौपीनान् हस्तमात्राः
 कर्णमात्राः कृष्णाजिनानि पादुकाश्छात्राणि पात्राणि गोपिचन्दन-
 खण्डान् मणिप्रवालमयी जापमाला यज्ञोपवीतानि च तत्तन्मन्त्रेण दद्यात् ।
 तावत् संख्याक ब्रह्मचार्यसंभवे गृहस्थेभ्योवा दत्त्वा तान्क्षमाप्य
 ब्रह्मचारिकुलस्य शान्तिरस्त्विति तान्सम्प्राथ्यं शान्तिर्भवत्वित्युक्ते
 ब्रह्मचारिण और्द्धदेहिके कर्मणि सम्प्रदानयोग्यतासिद्धिरस्तु । तथा-
 स्त्विति च तैः प्रत्युक्ते अग्निमुपसमादाय देशकालादिसंकीर्त्यामुक-
 गोत्रस्यामुकशर्मणोन्नियमाणस्य मृतस्यवा ब्रह्मचारिणोप्रतविसर्गं
 करिष्ये । तदङ्गं हिरण्येन नान्दीश्राद्धं करिष्ये, इति सङ्कल्प्य तत्-

कृत्वाऽन्वाधानाद्याज्यभागान्तं कृत्वा च सूत्रेणाज्याहुतीजुं हुयात् ।
ताश्च व्याहृतयश्चतस्रः (४) । ॐअग्नये ब्रतपतये स्वाहा (५) १(*) ।
अग्नये ब्रतानुष्ठाणफलसम्पादनाय (६) । विद्वेभ्योदेवेभ्यः (७) । ततः
स्विष्टकृदादि-होमकर्म समापयेदिति ब्रतविसर्गः ॥

—*—

ततोऽर्कविवाहं कुर्यात् ।

—*—

अर्कसमीपमागत्यार्कशाखामानीयार्कब्रह्मचारिणौ हरिद्राचूर्णेन सतैले-
नानुलिप्य पीतवस्त्रेणावेष्टय वस्त्रयुग्मेणाच्छाद्याग्निमुपसमाधाय देश-
कालादिसंकीर्त्यामुक्तगोत्रस्यामुकशर्मणोब्रह्मचारिणः स्नातकस्य वा
और्द्धदेहिधिकारसिद्धर्थमर्कविवाहं करिष्ये । तदङ्गहिरण्येन नान्दी-
श्राद्धं करिष्ये इति सङ्कल्प्य तत् कृत्वान्वाधानाद्याज्यभागान्तं कृत्वाऽऽं
जुहोतीति ।

ॐअग्नये स्वाहा (१) । बृहस्पतये स्वाहा (२) । विवाहविधियोजकाय
स्वाहा (३) ।

यस्मैत्वकामकामाय वयं सन्नाड्यजामहे ।

त्वमस्मभ्यं कामं त्वायेदं त्वं घृतं पिवस्व स्वाहा (४) कामायेदं न
मम । ततश्चतस्रो व्याहृतीहुंत्वा (४) स्विष्टकृदादि होमशेषं
समाप्यार्कशाखया ब्रह्मचारिणं संथोज्य तथा सहितं ब्रह्मचारिणं
स्वशाखोक्तप्रकारेण तुपाग्निना दहेदिति ब्रह्मचारिणमरणविधानम् ॥

—*—

अथ कुष्ठिमरणविधानम् ।

—*—

161. तत्र शौनकः—

मृतस्यकुष्ठिनोदेहं निखनेद्गोष्ठभुमिषु ।
वासरत्रितयात्तस्मादुद्धृत्यान्यत्र तन्दहेत् ॥४०८॥
नगङ्गाप्लवनं कार्यं निक्षेपविधिरुच्यते ।
षड्ब्रह्मव्रतपूर्वेण विधिनान्त्यं क्रतुचरेत् २(†) ॥४०९॥

१(०) यज्ञ यजुष्वं दे २।५ अः, मन्त्रः ।
२(†) एतद्ब्रह्मं प्रायश्चित्तविद्वेके, प्रायश्चित्ततत्त्वादायति ।
—चवासो क्रतुं एकाद्यादि अर्थम् ।

अत्रान्यक्रतुरन्येष्टिः ।

ततोऽस्थि सञ्चयं तस्य गङ्गायां प्रक्षिपेत् सुधीः ।
 मासि मासि ततः कुर्यान्मासि श्राद्धानि पार्वणात् ॥४१०॥
 संकल्पविधिना केचित् प्रयच्छन्ति मनीषिणः ।
 इत्येतत् कुष्ठिनोऽष्टौ कथितं शास्त्रकोविदैः ।
 स्मृतिविज्ञिरनूचानैर्मन्वाद्यैः पूतविग्रहैः ॥४११॥
 इति कुष्ठिमरणे संस्कार विधानम् १(॥) ।

—*—

अथ रजस्वलामरणे संस्कार विधानम् ।

—*—

162. स्मृति संग्रहे,—

अन्तरिक्षे मृता ये च बह्नावप्सु प्रमादतः २(†) ।
 उदक्या सूतिका नारी चरेष्वान्द्रायणत्रयम् ॥४१२॥
 पञ्चभिः स्नापयित्वा तु गव्यैः प्रेतां रजस्वलाम् ३(‡) ।
 बह्नान्तराद्भृतां कृत्वा दाहयेद्विधिपूर्वकम्, इति ॥४१३॥

163. यज्ञ पादूर्ध्वे तु, प्रकारान्तर मुक्तम्—

तद्यथा, सूतिकायां मृतायान्तु कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ।
 कुम्भे सलिलमादाय पञ्चगव्यं क्षिपेदिह ॥४१४॥
 तल्लिङ्गैर्वाग्मदेवादिपुण्यग्निभरभिमन्त्रयेत् ४(०) ॥
 तद्भिर्गैः,—पञ्चगव्यप्रकाशकैर्गायत्र्यादिमन्त्रैः ।
 वामदेवादि-अग्निभरभिमन्त्रणं कलशस्थैव ॥४१५॥

१(०) 'संस्कारः सत्कारो वा' इति यस्यान्तरस्यः पाठः :—

२(†) 'बह्नावप्सु प्रमादतः' ,, ,, ,, ।

३(‡) पञ्चवारं पञ्चगव्यैः मन्त्रयोधितैः स्नापयेदित्यर्थः ।

गीर्ध्वं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुम्भोदकैरिति इति पञ्चगव्यैः ।

४(०) पश्चिपञ्चमन्त्रे वाग्मदेवादिभिः 'कथानशिमया' इत्यादिभिर्वा सव्यभिमन्त्रयेदिति, पञ्च-
 मन्त्रमुक्तं मटस्थं न कम् ।

- विप्राणां वचनाङ्ग्या प्रायश्चित्तं बभोधितम् ।
 कृत्वा धेन्वादि दत्त्वा वा कृच्छ्रान्यश्चदशप्रथे १(०) ।
 तेनैव शतकृत्वस्तां स्नापयेच्छूर्पमध्यतः ॥४१६॥
 प्रक्षाल्य पञ्चगव्येन स्नापयित्वा रजस्वलीम् ।
 स्नापयेत् पूर्ववत् प्रेतां प्रायश्चित्ते कृते सति ।
 वस्त्रान्तरामृतां कृत्वा विधिवत्तां द्वाद्विधः । इति ॥४१७॥
164. इदमपि त्र्यहादुर्द्धमेव न पूर्वं मित्याह, वृद्धशातातपः—
 रजस्वलायाः प्रेतायाः संस्कारयः समाचरेत् २(†) ।
 ऊर्द्धं त्रिरात्रात् स्नातायाः शवधर्मेण दाहयेदिति ॥४१८॥
165. पूढ्वं कर्त्तव्यमाह, देवलः ।
 कदाचिद्देवसंयोगान्निव्रियते चेद्रजस्वला ।
 तस्या दाहो न कर्त्तव्यः क्षिपेदप्सु दिनत्रयमिति ॥४१९॥
 अत्र देशकालानुसाराद् व्ययस्थेयम् ।

—*—

अथोदक्यया सूतिकया वा पृष्टे प्रेतसंस्कारः ।

—*—

- 166 यज्ञपाद्वै एव,—
 उदक्याः पूतिका वापि यदि प्रेतं स्पृशन्ति हि ।
 तस्यैव विधिरादिष्टो वात्स्येनैव महात्मना ३(‡) ॥४२०॥
 रजस्वलायाः प्रेताया विधिरत्राप्यसंशयः ।
 एष एव च विधिः कार्यः सूत्यामेकादशेऽहनीति ॥४२१॥

—*—

अथास्य प्रयोगः प्रस्तूयते ।

—*—

रजस्वला वा सूतिका वा यदि मृता यदिवा शवस्ताभ्यां स्पृष्टः ।
 तदासुं विधिं कृत्वा संस्कारः कार्यः ।

१(०) 'दशानवे' इति कुत्रचिदादौ पाठः ।

२(†) 'संस्कारं वत्समाचरेत्' 'संस्कारवत् समाचरे' इति वा पाठः ।

३(‡) वात्स्येन मन्त्रिणा विहित इति । एतदुक्तं रजस्वलाया इत्यादि ।

तथैथा,—

अथेत्यादि संकल्पवाक्यमुच्चार्यामुक्तगोत्रायाः अमुष्याः सूतिकाया-
रजस्वलाया वा, तथा तत् स्पृष्टस्य वा अमुकस्य प्रेतस्य रजस्वलायव-
स्थामरणनिमित्त प्रत्यवायपरिहारद्वारा, और्द्धदैहिक योग्यत्वार्थम् ।
चान्द्रायणत्रयं धेन्वादिदानं पञ्चदशकृच्छ्रान्वा कृत्वा १(*) शूर्पेणाष्टोत्तर-
शतस्नानानि कारयिष्ये ।

इति सङ्कल्प्य ब्राह्मणवचनेन यथासम्भवं प्रायश्चित्तं कृत्वा यत्रपिष्टेन
प्रेतामनुलिप्य स्वयं स्नात्वा शूर्पोदकेन पृथक् पृथक्पृथक्स्नाना-
ष्टोत्तरशतवारं स्नापयेत् ।

ततः प्रेतां प्रक्षाल्य भस्मगोमय मृत्तिकाकुशोदकैः स्नापयित्वा कुम्भे
सलिलं निधाय । पञ्चगव्यानि तत्तन्मन्त्रैः प्रक्षिप्य 'कयान'
इत्यादिभिः २(†) पुण्यर्गिभरभिमन्त्र्य तेन कुम्भेन तां स्नापयेत् ।

तत्र मन्त्राः—

पावमान्यः स्वस्तयन्यः यदन्ति यच्चदूरके । 'आपोहिष्ठेति' तिस्रः
'कयान' इति तिस्रः ३(‡) ।

एवं संस्नाप्य पूर्ववस्त्रं परित्याज्य वस्त्रान्तरं परिधाप्य स्वशास्त्रोक्त-
विधिना दहेत् ।

इदन्तु चतुर्थदिन दशमदिनविषयम् । अन्यत्र तु रजश्बलां सूतिकाश्च
मलं प्रक्षाल्य स्नापयित्वा काष्ठवद्भवा तदनन्तरमुक्तविधिपूर्वक-
विधिनादहेत् । तत् पृष्टं प्रेतन्तु सहएव संस्कुर्व्यात् ॥

१(०) चान्द्रायणादि त्रतायाचरणाशक्तौ धेनुं पयस्विनीन्द्यात् । अगोरभावे दातव्यं तुल्यं मूत्रं
आधिक्यमिति । कृच्छ्रादि-विधानं प्रायश्चित्तं विवेके भवद्देवीयं प्रायश्चित्तं निर्णयादाविति ।

१(†) * पावमान्यः स्वस्तयन्यः यदन्ति यच्चदूरके—इत्याद्यः पावमान्यः सूक्तयः ।

यो आपोहिष्ठा मयोमुव सानऊर्जं दधातम । महेरषाय चक्षुषे ॥१॥

यो वीरः शिवतमोरस सस्य भाजयतेषु नः । उग्रतीरिव मातरः ॥२॥

यो तस्मा चरं गमाम यो यस्य अयाय जिन्वथ ।

चापो जनयथाच नः ॥३॥ यत्नं यजुः चः ११ नः ५० ॥

१(‡) यो कथा नश्चिन्नासुव दूती सदाऽथः सखा ।

कथा सुचिष्टशाहना ।। कथा सखीमदानां न० हिष्ठी मत्सदस्यः इडा चिदावजेवत् ॥२॥

चक्षीमुषः सखीना मविता अरिनुषाम् । शतंभवा सूतये ॥३॥ यत्नं यजुः चः २७ नः ४१

167. अपराकृतु—१(*) ।

सूतिका विशेषमरणे प्रायश्चित्त विशेष उक्तः ।
 यथा, सूतिका तु यदा साध्वी विस्नाता मरणं गता ॥४२२॥
 त्रिवर्षं पूर्णपर्यन्तं शुष्येत् कृच्छ्रं सवर्षदा ॥४२३॥
 एतत् प्रथमा हर्विषयम् ।
 तथा, सूतिका तु यदा नारी विस्नाता मरणं गता ।
 त्रियते चेत् सा साध्वी द्विवर्षं कृच्छ्रमाचरेत् ॥४२४॥
 एतद् द्वितीयाहर्विषयम् ।
 तथा, सूतिका तु यदा साध्वी विस्नाता मरणं गता ।
 त्रिषण्णवदिनादूर्वागेकाब्देन विशुद्धयतीति ॥४२५॥
 एतत्तृतीयाहादि विषयमिति त त्रैव व्यवस्थापितम् ।

सूतिकायास्तु,—

प्रसूतिका यदा नारी प्राणांश्चैव परित्यजेत् ।
 मासमेकावधिं यावत्त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुद्धयति ॥४२६॥
 एतद्दशाहादुत्तरविषयम् । दशाहमध्ये तु पूर्वोक्तं पञ्चदशकृच्छ्रात्मकेनेति ।
 यद्वा शक्ते (कथं) शक्तिदेशकालानुसारेण व्यवस्थेति ॥
 इति रजस्वलासूतिका तत् स्पृष्टमरणे संस्कारविधानम् २(†) ॥

—*—

168. अथ कात्यायन परिशिष्टोक्तं सूतिकारजस्वला-
 संस्कार विधानम् ।

—*—

169. हेमाद्रौ,—

अथातः सूतिकासंस्कारं व्याख्यास्यामः ।
 सूतिकायां प्रेतायां पञ्चदशत्रीन्वा कृच्छ्रांश्चरित्वा तन्मलं प्रक्षाल्य

१(*) वाचस्पत्या कृतिव्याख्या अपराकृतुः, यथा मितान्तरा । अपरा दीपकशिका । वाचस्पतीनाम् ।

२(†) 'चक्षुःशब्देन युज्येत आसन्न वचनं यथा' इति पुलकितानन्दे निघ्नः पाठः ।

वस्त्रं धारयित्वा कुम्भे जलमादाय पञ्चधाकृत्वा पञ्चगव्यं १(*)
तत्तन्मन्त्रैः कुम्भे क्षिप्त्वा, आपोहिष्ठादिभिः एव लिङ्गैरन्योदकेन
प्रोक्षयित्वा, ब्राह्मणैरनुज्ञातः तेनैव कुम्भेन प्रेतां स्नापयेत् ।

'सप्तभिः पावमानीभिः' २(†) यजुः पवित्रमन्त्रैः पञ्चगव्येन तत्तन्मन्त्रैश्च
कुम्भशतैश्चापि विद्वान्निः स्नापयित्वा, तिलधेनुं गां वा दक्षिणार्थं दद्यात् ।
अन्यद्वस्त्रमाच्छाद्यौद्धेद्विहिक विधिना संस्कारं कुर्यात् ।

रजस्वलामरणेऽप्येवमिति, अत्र दशाह त्र्यहान् पूर्वं सूतिका-
रजस्वलयो मरणे पञ्चदशकृच्छ्राणि कार्याणि । तदुत्तरकाले कृच्छ्र-
प्रथमिति विवेकः ३(‡) ।

इति कात्यायण परिशिष्टोक्तं सूतिकारजस्वलामरणे संस्कारविधानम् ॥

—*—

अथ गर्भिणी मरणे संस्कारः ।

—*—

तत्रैव—४(§)

अथातो गर्भिणी संस्कारं व्याख्यास्यामः ।

यदि गर्भिणी म्रियेत षण्मासाद्धर्त कर्ता पूर्ववत् इमशानानयनादिचित्ति-
कल्पनान्तं कृत्वा चित्तेः पश्चात् प्रेतां निधाय ।

भर्ता पुत्रो बन्धु रन्यो वा धीरः सव्ये पार्श्वे नामेरुपरि प्रेताया खदं
चतुरङ्गलमात्रं लिखित्वा 'हिरण्यगर्भःसमवर्त्ततामे' इति हिरण्य क्षुरेण
दूर्मेणवोदरं निर्भिद्य गर्भस्थमादाय कुमारं दृष्ट्वा 'जीवतु मम पुत्र' इत्ये-
नमभिमन्त्र्य बालं स्नापयित्वा हिरण्यमन्तर्द्धाय भूमौ निधाय प्राम-

१(*) —कुवचिदादौ 'प्रेतायामिति' पाठोनास्ति । पञ्चगव्यम् ऋषूवादि पञ्चवम् । तत्तन्मन्त्रैः
गौश्रमशानोन्मृत्तमिवादिमन्त्रैः शास्त्राभिदेन भिन्नैः । 'आपोहिष्ठा' । 'योवः त्रिवतमः' ।
'तस्मा चरत्तमाम' । इति मन्त्रमवम् । यजुः यजुः ११मः ५० । अः ११, मः ५९
अः ११, मः ५९ । प्रागपि एते मन्त्राः प्रोक्ताः ।

२(†) सप्तभिरिति । पावमानीसूक्तैः ।

३(‡) अथगदस्यं यन्मे 'अनेत्यादि' 'विवेकः' इत्यन्तः पाठः उक्तः ।

४(§) तमेवेति—श्रीशाश्विन सूतिकासंस्कारप्रकरणे इति ।

इमंशानयोरन्तरं नीत्वा जातकर्म कृत्वा 'यस्तेस्तन' १(०)इत्यन्यस्याः स्तनं प्रतिघाप्य ग्रामं नयेत् ।

कुमारीमप्येवन्तु प्रसूतेत्यूहो यदि न जीवेत् तदा प्रक्षाल्य तस्याः पाद्वेनिलेनेत् । अथ प्रेतां पुण्याहोदकेन पञ्चगव्येन च स्नापयित्वा तस्या उदरच्छिद्रे स्तुवेणाज्यमादाय 'आयासाय स्वाहे' इत्यनेनानुवाकेनाज्याहूतीहुत्वा मन्त्रोक्तविंशतिदेवताभ्यो यथा देवतं त्यागं कृत्वा, २(†) अथ प्राणायस्वाहेत्यनेनानुवाकेन च हुत्वा मन्त्रोक्तसप्तदेवताभ्य स्त्यागं कृत्वा प्रेतां चितिमारोप्य चित्वां प्राक्शिरसं निधयेत्यादि दहनान्तं कृत्वा जठरभेदप्रायश्चित्तार्थं वेदपारायणीयकुटुम्बिने ब्राह्मणायाष्टकाधेनुं तिलधेनुं वा दद्यात् ।

170. इतरवृद्धिरेकाहमेकोद्दिष्टं कुर्वन्तीति । अत्र 'आयासाय स्वाहेति' अनुवाको वाजसनेयके प्रवर्ग्यकाण्डेऽभिहितः ३(‡) ।

171. प्राणायस्वाहेत्यनुवाकस्तु तत्रैवाश्वमेधिककाण्डेऽभिहितः ४(S) । अन्यत् स्पष्टम् ॥

172-173 अत्र पुर्वं प्रायश्चित्तमप्युक्तं अपराकं विष्णुधर्मोत्तरेषु,—
यदा गर्भवती नारी सशल्या संस्थिता भवेत् ।
कुक्षिं भित्वा ततः शल्यं निर्हरेद्यदि जीवति ॥४२७॥
शल्यं गर्भं (गर्भात्) निर्हरेन्निष्काशयेत् दित्यर्थः ।
प्रमीतं निक्षिपेत्तन्तु प्रायश्चित्तं ततः परम् ।
सा त्रयत्रिंशता कृच्छ्रैः शुध्यते शल्यदोषतः ॥४२८॥

१(०) —'हिरण्यगर्भः समवर्षताये भूतस्य जातः पतिरेक चासीत् । स दाधार पृथिवींवासुतेनां

कक्षी देवाय इतिवा विक्षेपः' । शुक्र यजुः चः ११ नः ४ ।

—'यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूर्वी रक्षधा वसुविद्यः सुदधः । येन विद्या पुषसि वार्ष्णीषि सरस्वति तमिह धातवेऽकः । स्रञ्जन्तरिजमन्वेति' । शुक्र यजुः चः १० । नः ५ ।
चम 'प्रति घाप्य' समारोघ इत्यर्थः ।

२(†) 'अपानाय स्वाहेति' वा स्वात् । प्रकृतम् 'आयासाय स्वाहा' (१९) 'प्रायासाय स्वाहा', (२०) 'आयासादशोदेवाः' । शुक्र यजुः चः ४० । नः ११ ।

३(‡) 'प्रायायस्वाहा, अपानायस्वाहा, व्याणायस्वाहा, अजुषे स्वाहा, सोमाय स्वाहा, वापे स्वाहा, मनसि स्वाहा' । इति शुक्र यजुः चः २२, नः २२ ।

४(S) एतत् प्रायश्चित्तम् । शुक्र यजुः १९ चः । नः ११ । 'संवासाय २१' । विवासाय २२' । 'उदवासाय २३' । 'युजे २४' । 'जोवते २५' । 'जोवते २५' । 'जोवाय २०' ।

सगर्भदहने तस्या वर्णजं बधपातकम् ।
 प्रायश्चित्तं चरित्वा तु शुध्यन्ते पापकारिणः ।
 दग्धा तु गर्भसंयुक्तां त्रिरब्दं कृच्छ्रमाचरेदिति ॥४२६॥
 एवं सति त्रयत्रिंशत् कृच्छ्रप्रायश्चित्तेन सगर्भा मृतां संशोध्य
 जठरभेदननिमित्तप्रायश्चित्तेनात्मानमपि संशोध्य, उक्तविधिना तां
 संस्कुर्यात् । सगर्भायास्तस्या दहने तु त्रैवार्षिकं प्रायश्चित्तं कर्त्ता
 कुर्यादिति तात्पर्यम् ॥
 इति विधानपारिजाते गर्भिणी मरणविधानम् ॥

—*—

अथ धनिष्ठा पञ्चक मृत संस्कारविधिः ।

—*—

174. गरुडपुराणे,—

आदौ कृत्वा धनिष्ठाद्वैतसंक्षत्रपञ्चकम् १(*) ।
 रेवत्यन्तं सदा दूष्यं अशुभं सर्व्वदा भवेत् ॥४३०॥
 दाहस्तत्र नकर्त्तव्यो विवादः सर्व्वजातिषु ।
 न जलं दीयते तेषु न शुभं सर्व्वथा भवेत् ॥४३१॥
 पञ्चकानन्तरं कार्त्तव्यं कर्त्तव्यं सर्व्वमन्यथा ।
 पुत्राणां गोत्रिणास्तस्य सन्तापोऽपजायते ॥४३२॥
 गृहे हानिर्भवत्येषु नक्षत्रेषु मृतश्च यः ।
 यद्वा प्राणात्ययदिने विधिं कृत्वा ततो दहेत् ॥४३३॥

अत्र विधिर्था—

शवस्याथ समीपे तु क्षेप्तव्याः पुतलास्तथा ।
 दर्भमयास्तु चत्वारः आक्षमन्त्रैरभिमन्त्रिताः २(†) ॥४३४॥
 यद्यन्यत्र चत्वार इत्युक्तं तथापि पञ्चमी पादयोर्दद्यात् इति

१(०) अथ नचम पञ्चकम्, 'धनिष्ठा, प्रतभिषा, पूर्व्वभाद्र', 'चत्वारभाद्र', 'रेवती' इत्यष्टमि
 नचमादि पञ्च ज्ञेयानि । अथ विवादः-सताकारम् ।

१(†) 'आक्षमन्नाभिमन्त्रिताः' इत्यत्र 'सप्त—सप्त' इति पाठान्तरदृश्यते ।

विनियोगवाक्ये पञ्चम्या उपादानादत्रापि पञ्चेति ज्ञेयम् ।
ततोदाहः प्रकर्तव्यस्तैश्च पुत्तलकैः सहेति ।

175. ब्रह्मपुराणेऽपि—

कुम्भमीनस्थिते चन्द्रे मरणं यस्य जायते ।
न तस्योद्ध्वगतिर्दृष्टा सन्ततौ न शुभं भवेत् ॥४३५॥
न तस्य दाहः कर्त्तव्यो विनाशः स्वेषु जन्तुषु ।
पञ्चकानन्तरं कार्यं कार्म्मदाहादिकं खलु १(*) ॥४३६॥
अथवा तद्दिने कार्यो दाहस्तु विधिपूर्वकम् ।
धनिष्ठापञ्चके जीवोमृति र्यदि कथञ्चन ॥४३७॥
त्रिपुष्करे याम्यमे च कुलजान्मारयेद्भ्रुवम् ।
त्रिपुष्कर लक्षणञ्च बक्ष्यते,—

अत्र याम्यं भरणी नक्षत्रम् ।

तदनिष्टविनाशाय विधानं समुदीर्यते ।
दाहदेशे शवं नीत्वा स्नापयेच्च प्रयत्नतः ॥४३८॥
दर्भाणां प्रतिमाःकार्याः पञ्चोर्णाः सूत्रवेष्टिताः ।
यवपिष्टेनानुलिप्ता स्ताभिः सह शवं दहेत् ॥४३९॥
प्रेतवाहः प्रेतसखः प्रेतपः प्रेतभूमिपः ।
प्रेतहर्त्ता पञ्चमस्तु नामान्येतानि च क्रमात् ॥४४०॥
शिरसि प्रथमान्दद्याद्द्वितीयां नेत्रयोः क्षिपेत् ।
तृतीयां वामकुक्षौ तु चतुर्थीं नाभिवेशके ॥४४१॥
पञ्चमीं पादयोर्दद्याद्ग्रन्थ पुष्पादि चर्चिताम् ।
प्रतिमाणां (मायाः) यथाज्येन नामभिर्जुहुयात् क्रमात् ॥४४२॥
उद-धारान्ततो दत्त्वा 'यमाय सोम' मित्यथ २(†) ।
ऽयञ्चकस्यापि मन्त्रेण प्रत्येकं जुहुयाद्दधृतम् ॥४४३॥

१(*) च 'कार्कदाहादिकं' (कार्यं)कार्मदाहादिकमवस्थाकृतं वा पुषादिभिर्विधेयम् ।

२(†) तद् वीगोयथा, लीतिवे,—

'पुण्यंरूपराषादा ज्ञानिकोत्तर फाल्गुनी । पूर्वभाद्रविशाखा च रवि भीमवनेश्वराः ॥
द्वितीया सप्तमीशैव द्वादशीतिथिरेव च । एतेषामेष योगेषु भवन्तीति त्रिपुष्कराः' ॥
यदि अस्य सुतं क्वचि तिथी गौधननेव च । नक्षत्रे नीमकाभिः साहाय्येन नीमैषि' ॥
च स दुर्योगेषु त्रिपुष्कर शान्तिरपि प्राञ्जं प्रीता ।

विधान-पारिजाते ।

ततः स्वसूत्रविधिना कर्म दाहादिकं चरेत् १(७) ।
सामेरास्ये पञ्चरत्नं क्षिप्त्वादाहं समाचरेत् ॥४४४॥

—*—

अथास्य स्पष्टप्रयोगः प्रतन्यते ।

—*—

देशकालादि संकीर्त्यामुक्तगोत्रस्यामुक्तशर्मणः प्रेतस्य धनिष्ठापञ्चक-
भरणेन त्रिपुष्करे त्रिपुष्करनक्षत्रमरणेन भरणीनक्षत्र मरणेनवा
सूचितदुर्गतिर्दशरिष्टादिविनाशार्थं धनिष्ठादि पञ्चकमरणविधिं,
त्रिपुष्करनक्षत्रमरणविधिं, भरणीनक्षत्र मरणविधिं वा करिष्ये
इति सङ्कल्प्य ।

दर्भैः पञ्चप्रतिमां कृत्वोर्णाभिः संवेष्ट्य यवपिष्टेनातुल्य्य प्राणप्रतिष्ठां
कृत्वा गन्ध-माल्यादिभिरलङ्कृत्य प्रेतवह-प्रेत-सख-प्रेतप-प्रेतभूमिप-
प्रेतहस्तैति-क्रमेण नामानि कृत्वा, दाहसमये प्रेतोपरि विन्यसेत् ।

तद् यथा,—

प्रेतवहं शिरसि, प्रेतसखं नेत्रयोः, प्रेतपं वामकुक्षौ, प्रेतभूमिपं नाभौ,
प्रेतहस्तैरं पादयोर्निदं ध्यात् ।

तासामुपरि प्रेतवाहायस्वाहेत्यादि प्रयोगेण घृताहुतीर्हुत्वा उदकधारापञ्च-
दत्त्वा 'यमायसोमम्' 'त्र्यम्बकं यजामहे' २(+) इति मन्त्राभ्यां पञ्च-
प्रतिमासु प्रत्येकमाज्याहुतीर्हुत्वा स्वस्वशाखोक्त विधिना संस्कुर्यादिति ॥

—*—

१(०) 'यमसोमं चिति । वेदं याजुष्यम् । 'यमसोमं' इति शुक्ल ऋगुः च ३ मः ६० ।

—औषध-धर्म-रुक्म सुवासारेण ह्यत्वं दाहादिकं चकारयम् ।

१(१) मन्त्रः—शुक्ल ऋगुः च ३ मः । 'यमायसोमम्' इति वेदं याजुष्यम् ऋगुः ३ मः ।

अथौ मन्त्रस्य यमदेवताकल्पानि मन्त्रस्यैव भाव भवति ।

अथ धनिष्ठापञ्चक-त्रिपुष्कर-भरणीनक्षत्र-
मरणसंस्कारविधानम् ।

—*—

तत्रैव सूतकानन्तरं कार्यं विशेष उक्तः ।

176. ब्राह्मे,—

सूतकान्ते ततः पुत्रः कुर्याच्छान्तिक पौष्टिकम् ।
कांस्यपात्रस्थितं तैलं वीक्ष्यदद्याद्द्विजन्मने ॥४४५॥
कांस्यं एकाशीतिपलं तदर्द्धं वा तदर्द्धकम् ।
नवघटं त्रिषलंवापि दद्याद्दोषापनुत्तये ॥४४६॥
ब्रह्म-विष्णु-महेशेन्द्र-वरुणप्रीतये ततः ।
माष-मुद्गा-यव-श्रीहि-प्रियङ्गवादि प्रयच्छति ॥४४७॥
स्वर्णदानं रुद्रजाप्यं लक्ष्मोमोद्विजार्चनम् १(*) ।
गोभूदानं षडेतानि कुर्याद्दोषोपशान्तये ॥४४८॥
यथाशक्तयथवा कार्यं जपद्दोमोद्विजार्चनमिति ।

177. गार्हपत्ये—

सूतकान्ते तदा पुत्रैः कार्यशान्तिक पौष्टिकम् ।
पञ्चकेषु मृतोयौऽसौ गतिनलभते नरः ॥४४९॥
तिलाश्वं वहिरण्यञ्च तदुद्दिश्य घृतं ददेत् ।
स्वगृहोक्त विधानेन कृत्वाग्नेः स्थापनन्ततः २(†) ॥४५०॥
अन्वाधानं निवेपणं देवतानान्तथा हुतिः ।
यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकायच ॥४५१॥
वैवस्वताय कालाय सर्वभूत क्षयायच ३(‡) ॥

- १(*) 'स्वर्णदानमित्यत्र' लोहदानमिति क्वचिद् बन्धे पाठः ।
२(†) क्व गृह्यति,—यथा कृत्वाग्नां गोमिषोयं गृह्यन्मन् ।
यजुषां पारस्कर गृह्यं सूत्रं मित्यादि ।
३(‡) यमायैत्यादि,—यत्तद्द्वयं यमसंख्याकायां यमानामयं पीराचिकोमन्तः । यमपूजके सर्वेष्वेवै
विहितः ।
" कात विष्णोपमनायातुभेयं कथं यत्नं शान्तिरिति । भविष्यति काले कनिष्ठापातवृद्ध्या
यथावा चन्द्रयस्य समंतः परि उद्दिश्येऽनुदयकथं पौष्टिकमिति बोध्यम् । एतदाद्यन्वेषित
अन्वेषास्तीवरोति सुव्रतकम् ।

औदुम्बराय दन्नाय नीलाय परमेष्ठिने ॥४५२॥
 षुकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै क्रमात् ॥
 विधिनातर्पणं कृत्वा एकैकामाहुतिं हुनेत् ।
 एवं कृते विधानेऽस्मिन् सर्व्वदोषः प्रणश्यतीति ॥४५४

—*—

अथैषां वचनानामेक वाक्यतया सन्दर्भ्य(र्भ्य) प्रयोगः प्रोच्यते ।

—*—

प्राणानायम्य द्वेषकालादि सङ्कीर्त्यामुकगोत्रस्यामुक १(*) नाम्नो धनिष्ठा
 पञ्चक—मरणेन, त्रिपुष्कर योग-मरणेनवा, त्रिपुष्कस् नक्षत्र मरणेनवा,
 भरणीनक्षत्रमरणेनवा सूचित दुर्गतिवंशारिष्ठादि विनाशनार्थं ध्वनिष्ठा-
 पञ्चकशान्तिं, त्रिपुष्करशान्तिं, भरणीनक्षत्रशान्तिञ्चकरिष्ये २(†)
 इति सङ्कल्प्य गणेशं सम्पूज्य पुण्याहं वाचयित्वा जपहोमार्थ-
 मृत्विजोवृत्त्वा शुद्धभूमौ गोमयेनोपलिप्तायां सम्प्रोक्ष्य धान्योपरि ताम्ब-
 कलशमन्त्रणमेकं मन्त्रपूर्व्वकं स्थापयित्वा षोडशोपचारैः पूजयेत् ।
 तत्र सर्व्वौषधीः प्रक्षिप्याथ नक्षत्र मूर्त्तिः पञ्चाग्न्युत्तारण पूर्व्वकं यथायोगं
 प्रतिष्ठाप्य कलशोपरि सन्निवेश्य अत्र धनिष्ठा देवतावसवः, शततरका
 देवता वरुणः, पूर्व्वभाद्र-पददेवता-अजैकपात्, उत्तरभाद्रपद-देवता-
 अक्षियुद्धयः, रेवतीदेवता-पूषाच ।

इति धनिष्ठादिपञ्चकदेवताः ।

—*—

१(*)

अथादर्थपुष्कान्तरे पाठान्तरमस्ति यत्तदपि—' इत्यं चिन्मथ्ये इदत्तम् ।

२(†)

अत्रापि पाठान्तरं किञ्चिदस्ति ।

”

पुष्ठाङ्गनामाः—(१) 'पुनम् ना द्वेजनाः' (२) 'पवित्रेषुनोदि' (३) 'वत्ते-
 पवित्रम्' (४) 'पवमानःसोषध' (५) 'उभाभ्योदिव' एते यज्ञ वचः पः १८ ।
 नः १८—४१ ।

इति प्रागुक्त-धनिष्ठा पञ्चकदेवताः ।

—*—

त्रिपादेतु,—यत्रक्षत्रे मृतस्तत्रक्षत्र देवता १(*) । भरणीदेवतातु यमः । तत्रैक एव कुम्भः स्थाप्यः । एता देवता यथायोगं तत्तल्लिङ्गकैर्वेद-मन्त्रैर्नाममन्त्रैर्वा सम्पूज्य ब्रह्म विष्णु महेन्द्र वरुणेति देवता षण्चकं पुर्वकलशे कलसान्तरेषु वा सम्मन्त्र्य सम्पूज्य ब्रह्मादिपञ्चदेवतामे माष-मुद्गर-यव-प्रीहि-प्रियव्वादि धान्यराशिं कृत्वाऽयैकस्मिन् कुम्भे यममन्त्रेण यममावाहोपचारैः सम्पूजयेत् २(+)

चतुर्दश यम नामभिः, अथक्रत्विजः कुम्भाभिमन्त्रण पृर्वकं शान्ति-सूक्तं पवमानसूक्तं रुद्रसूक्तञ्च जपेयुः ३(‡) ।

यद्वा याजुर्वेदिकं साङ्गं रुद्राध्यायं जपेयुः ४(+)

ततः स्वगृहोक्त-विधिना अग्निं प्रतिष्ठाप्य ग्रहपूजां विधाय ५(x) न्वाधानं कुर्यात् ।

- १(*) प्रतिपञ्चकत्वारः पादाः सन्ति । अत्र एता नचचदेवताः—दक्ष यमभिः-धातृशक्तिः शर्वोदिति-वाचस्पति-कद्रु-ज-पितरो—भर्गोऽथैरवि-त्वष्टाऽयामावताः । इन्द्रोऽथ निच इन्द्र-निचंति-तोयस्त्रिच-वि-रि-धि गोविन्दोऽथसोऽम्बुगान्तराण्डिबुध-पुषा-भिधाः इति ज्योतिषे रत्नमालायाम् । यममन्त्र—‘वासयतो अस्मादित्यो’ इत्यादि । शुक्यजुः अः २८, मः १४ ।
- २(+) शान्ति सूक्तं यथा,—सूक्तानि षडचः । मताकरितु—‘इन्द्रोविश्वस्य’ (१) ‘मंनोममः’ (२) ‘मन्नोवातः’ (३) ‘अस्मानिभंभक्तु’ (४) ‘मन्नोदेवी रमोदये’ (५) ज्योतिषविनी’ (६) ‘वादीडिडा’ (७) ‘योवः शिवतमः’ (८) ‘तत्काचरंममम’ (९) योः शान्तिः’ इत्यादि ‘सामाशान्तिरेधि’ इत्यन्तम् । शुक्यजुः अः १६ । मः ८-१७ ।
- ” पवमानसूक्तं यथा—‘पावमानोः’ इत्यारभ्य—‘सर्पिर्भूदक्षम्’ इत्यन्तम् नृपविंशति-संज्ञकम् ।
- इन्द्रसूक्तानि यथा—‘वाशानि । ईकद्रुदाय प्रथितसे इत्यादि’ ‘वाभूषन्तोः सोमवेदः’ (१) (क) (१-१-२६) । ३० इमावद्राय तवसे’ इत्यादि—‘पृथिवी उत योः’ इत्यन्तम् (१५) (ख) ईशना वद्राय स्थिरधन्वने’ इत्यादि (५-४-११) ‘इष्टवदेन विदधे सुवीराः’ इत्यन्तम् । (१५) (१-८-५) वद्राज्यायः (इतवद्रोयोवा ,—इतवद्रोयकेलेति जावासा चावमनि तत् । अथत श्रीमत्सायण-उल्कट-मन्त्री-महाशक्तरीय-भ-योवसि ।
- ” श्रीमन्मन्त्रे इन्द्रमन्त्र’ इत्यारभ्य—‘तं वीजम् दधानि’ इत्यन्तम् । शुक्यजुः-अः १६ । मः १-६६ । वीजम् अमक-ममकाभ्यां सप्तपठति ।
- ४(+)
- ‘वद्राध्यायं त्रदेत्’ इत्यपि पाठात्तरमसि ।
- ५(x)
- सूयादिनचयवासां साधिदेवतप्रत्यधिदेवतादीनां पूजनं कर्तव्यम् ।

देवतापरिग्रहार्थमित्यादि-‘बभ्रुषी आजनेत्यन्तमुक्त्वा आदित्यादिग्रहान्
सतिलाज्यद्रव्येण प्रत्येकमष्टशतसंख्याभिराहुतिभिर्नक्षत्रदेवता अपि
यथासम्भवसंख्याभिः । तथा ब्रह्मादिपञ्चदेवताः यथासम्भवसंख्याभि-
स्तिलाज्याहुतिभिर्ग्रामं धर्मराजं मृत्युमन्तकं वैवस्वतं कालं
सर्वभूतक्षयं औदुम्बरं दध्नं नीलं परमेष्ठिनं वृकोदरं चित्रं
चित्रग्रामञ्च स्थालीपाकेन चरुणा शेषेण स्विष्टकृतमित्याद्यन्वाधाय
निर्व्वपणाद्याज्यभागान्तं कृत्वान्वाधानोक्तप्रकारेण प्रधानहोमं कृत्वा
स्विष्टकृदादिहोमशेषं समाप्य समस्तकलशोदकैः समन्त्रमभिषिक्तः
सकुटुम्बो यजमानो दानानि दद्यात् १(१) ।

तत्र, कांस्यपात्रे तैलं निक्षिप्यात्मानमवलोक्य—

ॐ तैलं तु(पु)ष्टिकरं नित्यमायुष्यं पापनाशनम् ।
अमाङ्गल्यहरं नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥४५५॥ इति
सदक्षिणं तैलपात्रन्दत्त्वा ब्रह्मविष्णु महेशेन्द्र वरुण—
प्रीत्यर्थं पूर्वस्थापितमापादिराशिं दद्यात् ॥४५६॥

तत्र मन्त्रः—

ॐ धन्यं करोति दातारं धान्यं प्राणिहितं स्मृतम् ।
तस्मात् प्रदीयते धान्यं अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
तिलाः स्वर्णसमायुक्ताः दुरितक्षयकारकाः ।
विष्णुप्रीतिकरा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥४५७॥ इति

इति तिलान्दद्यात् ।

लोहदानमन्त्रो यथा,—

यस्मादायसकार्याणि त्वदधीनानि सर्वदा ।
लाङ्गलाद्यायुधादीनि अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥४५८॥
सति सम्भवे महिषीन्दद्यात् । लक्षहोमञ्च कुर्यात् ।
इन्द्रादिलोकपालानां या राजमहिषी सदा ।
महिषीदानमाहात्म्यादस्तु मे सर्वकामदेति ॥४५९॥

इति महिषीदानमन्त्रः ।

ततो गवामङ्गेष्विति गोदानम् ।

द्विरण्यगर्भं (गर्भं) स्थ मिति सुवर्णदानम् । १(*) सर्व्वभूताश्रयेति भूमिदानम् । एतानि दत्त्वा यथाशक्ति ब्राह्मणभोजनं सकल्प्य भूयसी (दक्षिणा) न्दत्त्वा ब्रह्मादिदेवता विसृज्य विप्राशिषो गृहीत्वा सुखी भवेत् ॥ इमां शान्तिं सपिण्डी करणादूर्द्धं पूर्वं वा शुभदिने कुर्यादिति । विधानपारिजाते (धनिष्ठादि) पञ्चक-त्रिपादभरणीनक्षत्र-मृत शान्ति विधानम् ॥

—*—

अथ प्रोषितस्य मृतवुद्धया कृतप्रेतकार्य्यस्य
यदि पुनरागमनं तद्विधानमुच्यते २(+)

—*—

178. हेमाद्रौ, वात्स्यः—

अमृतं मृतमाकर्ण्य कृतं यस्योद्धदेहिकम् ।
आगते तु पुनस्तस्य मृतकुण्डे निमज्ज्य च ॥४६०॥
जातकर्मदि संस्कारान् सद्यः कृत्वाथ (ष) भार्य्यया ।
विवाहकर्मकर्त्तव्यं ततोऽन्याधेयमेव च ॥४६१॥
होममात्रं भवेत्तेषु होमशुक्तेषु कर्मसु ।
द्वादशाहं ब्रह्मचर्य्यं त्रिरात्रमथवा भवेत् ॥४६२॥
अग्नीनादाय विधिवद् प्रायस्तोमेन वा यजेत् ३(+) ।
ऐन्द्रथाग्नेयेन पशुना इष्टिं दैश्वानरीं यजेत् ४(+) ॥४६३॥
महाव्याहृतिभिर्होमो जातकर्मत्रिषु त्रिषु ।
न तेज्ज्वयुद्यग्नाद्धं तेषां नैमित्तिकन्वतः ॥४६४॥

-
- १(०) 'द्विरण्यगर्भः सप्तवर्षताव' इत्यादि, गुणः यजुः, (१२—), २१—१ ।
२(+)
३(१) 'अथ पतित-वावित्रीक उद्गातकं प्रतच्छरेत्' । कृच्छ्रवर्षं वा । 'प्रायः संस्कारहीनः स्नानं' इति । अथ द्वापलम्-पा रत्नारट्प्राप्तेमिनाशरायाश्चाति ।
४(+)
'दैश्वानरं' द्वादशवर्षात् निर्दिष्टं ब्रह्मजालेऽपि' इत्यादि ।

प्र(न)कुट्यादायुषीमिष्टिं पुनराधाय पावकान् ।
 अन्वारम्भणयुक्तां तां मातृश्राद्धविवर्जिताम् ॥४६५॥
 पौर्णमासादिकाः सर्वाः क्रियाः काट्या यथोदिताः ।
 तत्राग्नयआयव्यतेष्टाकपालञ्च चरुं वपेत् १(*) ॥४६६॥
 अत्र निर्वपेदित्यर्थः
 अनुवाक्याऽप्रआयूषि आयुष्मानम इत्यर्थः ।
 अत्र सप्तदशोवज्रः (जर्ः) शेषं स्यात्पौर्णमासवत् ॥
 अनाहिताग्नेरप्येवं स्मार्त्तं कर्मयथोदितमिति ॥४६७॥
 इति विधानपारिजाते कृतप्रेतक्रियस्य पुनरागमने विधानम् ॥

—*—

अथ सर्पहृतस्य नागबलि विधानम् ।

—*—

179. स्मृतिरत्नावल्यां शौनकः—

सर्पदष्टस्य संस्कारं शौनकोऽहं ब्रवीम्यतः ।
 नाग्निर्नचोदकं तस्य नाशौचमपि कारयेत् ॥४६८॥
 सम्बत्सरं हि सम्पूर्णं नागं सम्पूज्य भक्तिः ।
 नारायणबलिं कृत्वा ह्यस्थनां संस्कारमाचरेत् २(†) ॥४६९॥
 अन्यथा कुरुते यस्तु नगतिस्तस्य विद्यत इति ॥

180. नागव्रतविधानमुक्तं आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे ॥४७०॥

तद् यथा, अथ नागबलिः—

सर्पहतानां दारुमयं मृन्मयं वा पञ्चफणं नागं कृत्वा श्रावणस्य
 भाद्रपदस्यान्यस्य वा मासस्य शुक्लपञ्चमीमारभ्य यावत् सम्बत्सरं
 प्रतिमासं तस्यामुपोषितो रात्रौ पञ्चामृतैस्तं स्नापयित्वा शुद्धासने
 शुषिः सुरभिगन्धपुष्पधूपद्वीपैः सितैरभ्यर्च्य घृतपायसमोदकान्निवेश्य
 प्रणमेत् ।

१(*) 'बलिं' प्रतिष्ठाप्याग्नेयमष्टाकारात्मनिर्वपेदित्यादि ।

२(†) अत्र नारायणबलिः पञ्चादुच्यते । सप्तदशमाहौ, विद्यनाशौचसम्बन्धात् । चरुणां संस्कारः—पश्चिमसप्तमं यम् । ततः नागव्रतविधिर्ज्ञेयः ।

अनुमासमेकैकम्—१(*)

अनन्तं वासुकिं शङ्खं पद्मं कम्बलं कर्कोटकं अश्वतरं धृतराष्ट्रं शङ्खपालं
कालीयं तक्षकं कपिलमिति द्वादश(१२) । पायससर्पिः क्षीरमये-
र्वलिमुद्गत्य जागरित्वा श्वोभूते त्रिवृतान्नेन ब्राह्मणान् सम्भोज्य
दक्षिण्या तोषयित्वा नागान् प्रीतिं वाचयेत् ।
सम्भन्त्सरान्ते बहून् ब्राह्मणान् भोजयेत् ॥

एष नागवलिः ।

अथबोभयो पक्षयोः पञ्चमीषु संसृष्टायां भुवि पिष्टेन सर्पमुल्लिख्य
सुरभिर्गन्धादिभिः सितैरभ्यर्च्य क्षीरमोदकं निवेशोपस्थाय 'मुञ्चचैनं
देवदत्तम्'—इति सम्प्रार्थ्य सहवन्धुभिर्मधुरमश्रीयान् । एवं
सम्भन्त्सरान्ते सौवर्णं नागं शक्त्या दत्त्वा नारायणबलिश्चोक्तवत्कृत्वा
तत ऊर्ध्वं कर्म कुर्यादिति २(†) ॥

181. तदुपस्थानमन्त्रस्तु, तन्त्रे—

ये सर्पाः सर्वलोकेषु शेषनागपुरोगमाः ३(‡) ।
नमोऽस्तुस्तेभ्यः सुप्रीताः प्रसन्नाः सन्तुमे सदेति ॥४७१॥
विधानपारिजाते सर्पहतस्य नागवलिविधानम् ।

—*—

- १(*) —अनुमासं—प्रतिमासं कुर्यात् । अष्टौ चनागा उक्ताः अथने नागपञ्चम्याश्च, तथाहि—
'सुप्ते जनाङ्गेने कृत्वा पञ्चम्यान्मरणाग्ने' । 'पञ्चम्यान्मृगवेज्ञानामनन्तारदीन्महोरगान्' ।
'अनन्तोवासुकिः पक्षीसङ्गापन्नय तक्षकः । कर्कटः कुलीरः शङ्खोऽष्टौ नामाः प्रकीर्तिताः ।
'क्षीरसर्पिश्चनेवियं द्वयं सर्पविधापदम्' । द्वादशमःसिषु द्वादशसर्पा पूष्या अङ्गिन् ।
सर्पमन्त्रस्तु—'नमोऽस्तु सर्वस्योदिकैश्च' (१) शुक्लयजुः षः ८१, मः ६-८ ।
'था इषवो जातुधामानाम्' (२) ,,
'शिवामी रोचने दिवः' (३) ,,
- २(†) नारायणबलिस्त्रिषाय ततः विहितं कृत्यं कुर्यात् ।
'नारायणबलिं कृत्वा ततः कर्मसमाचरेत्' इति ।
- ३(‡) तन्मे नादकमन्त्राचोक्ताः । एषा विद्या सर्पक्षिपजनविद्येति श्रुती प्रसिद्धास्तीत् । अद्यापि
व्यासविरिषु विद्यते, पाश्चात्यैर्नेषाऽस्ति ।
- " विष्णुपुराणेन विषयी विद्याविद्यरौय मितान्तरायामिति ।

अथ नारायणवलि विधानं मिताक्षरायम्,

—#—

182-183. विष्णुपुराणे—

एकादशीं समासाद्य शुक्लपक्षस्यै तिथिम् ।
 विष्णुं समर्चयेद्देवं यमम्बैवस्वतं तथा ॥४७२॥
 दशपिण्डान् घृताभ्यक्तान् दर्भेषु मधु संयुतान् ।
 तिलमिश्रान् प्रदद्याद्वै संयतोदक्षिणामुखः ॥४७३॥
 विष्णुं बुद्धौ समाधाय नद्यम्भसि ततः क्षिपेत् ॥४७४॥
 नाम गोत्रप्रहन्तत्र पुष्पैरभ्यर्चनन्तथा ।
 धूपदीपप्रदाने च भक्ष्यभोज्यन्तथापरम् ॥४७५॥
 निमन्त्रयेत् विप्रान्वै पञ्च सप्तनवापि वा १(*) ।
 विद्यातपः समृद्धान्वै कुलोत्पन्नान् समाहितः ॥४७६॥
 अपरेऽनि सम्प्राप्ते मध्याह्ने समुपोषितः ।
 विष्णोरभ्यर्चनं कृत्वा विप्रांस्तानुपवेशयेत् ॥४७७॥
 उदङ्मुखान् यथा ज्येष्ठान् पितृस्नेहमनुस्मरण् ।
 मनोनिवेश्य विष्णौ वै सर्वं कुर्यादतन्त्रितः ॥४७८॥
 आवाहनादि यत् प्रोक्तं देवपूर्वं तदाचरेत् ।
 कृमान् ज्ञात्वा ततो विप्रांस्तृप्तिं पृष्ट्वा यथाविधि ॥४७९॥
 हविष्यव्यञ्जनेनैव तिलादिसहितेन च ।
 पञ्च विप्रान् प्रदद्याच्च देवरूपमनुस्मरन् २(†) ॥४८०॥
 प्रथमं विष्णवे दद्याद् ब्रह्मणे च शिवाय च ।
 यमाय सानुचाराय चतुर्थं पिण्डयुत्सृजेत् ३(‡) ॥४८१॥
 मृतं सङ्कीर्त्तय मनसा गोत्रपूर्वमतः परम् ।
 विष्णोर्नाम गृहीत्वैव पञ्चमं पूर्ववत् क्षिपेत् ॥४८२॥

- १(•) निमन्त्रयेद्योग्यशस्त्रेः। ब्रह्मणा यथा ईमादौ,—(दानखण्डे) । 'यन्नादानादिकार्येषु
 ब्रह्मणाम् भोजयेद्देव' इत्यमरकौबोध्यम् ।
 २(†) विप्राः श्रोत्रियाः पण्डितपावनाः शस्त्रविदः आचारान्वितासान् भोजयेत् ।
 ३(‡) यमादीनां नामोद्देशः प्राक्कृतः । तन्नामगोत्रादिकं बुद्धौ विचिन्त्य अनुष्णय्या
 चिपेत् । इह तर्ज—विद्यालयी-ज्ञानादिपूतचरितं विप्रं श्रेष्ठम् आजीवान् । तद्यदि
 कर्तौ 'दद्याति विनायकपुत्रुत य देवात्मविशान तपस्विनेच' इति ।

त्रिप्रानाचम्य विधिवद् दक्षिणाभिः समर्चयेत् ।
 एकं वृद्धतमं क्षिप्रं हिरण्येन समर्चयेत् ॥४८३॥
 गवा वस्त्रेण भूम्या च प्रेतं तं मनसा स्मरन् ।
 ततस्तिलोदकैर्विप्रा हस्तैर्हर्मसमन्वितैः ॥४८४॥
 क्षिप्रेयुर्गोत्रपूर्वन्तु नाम बुद्धौ निवेश्य च ।
 हविर्गन्धतिलान् भक्तस्तस्मै दद्युः समाहिताः ॥४८५॥
 मित्रभृत्यजनैः सार्द्धं पश्चाद्भुञ्जीत वाग्यतः ।
 एवं विष्णुमते स्थित्वा यो ददात्यात्मघातिने ॥४८६॥
 समुद्धरति तं क्षिप्रं नात्र कार्या विचारणेति ॥४८७॥

184. सर्पदंशनिमित्तं सौवर्णनागदानं परकृतिरूपार्थवादेन भविष्यपुराणे

185. सुमन्तुनाऽभि हितम् ।

सुवर्णभारनिष्पन्नं नागं कृत्वा तथैव गाम् ।

व्यासाय दत्त्वा विधिवत् पितुरानृण्यमाप्नुयात् १(*) इति

तस्मान्मनुजैरपि सर्पहंतस्यौर्द्धदेहिक योग्यता सिद्धयर्थं सुवर्णं सर्पदानं
 कृत्वा संस्कारः कार्य इत्याशयः ।

186. अत्र नारायणत्रलौ होमोऽप्युक्तः । यथाऽपरार्के,—

लौकिकार्त्निं प्रतिघ्राप्य आज्यभागान्तमाचरेत् ।

187. चरुहोमन्ततः कुर्यात् प्रतृथचं पुरुषसूक्ततः २†) ॥४८८॥ इति ।

188. आश्वलायन गृह्यपरिशिष्टे तु, पुरापमृत्यूनामप्ययं विधिः कार्य्य—
 इत्युक्तम् ३(‡) । तद् यथा.—अथ नारायणवलिरर्वाक् सम्मत्-
 सरादूर्ध्वे (शुद्धे) काले शुक्लैकादश्यां स्नात्वा इत्यादि—वित्तुजेदेवं

१(*) 'आश्वलायनाय' इति भिन्नः पठः ।

” प्राग्गुणे एव मासीदतः कलावपि मानवैरासीद्भारार्थं तत् कुर्यात् ।

२(†) पुद्गलमूर्त्तं यथा,—'सहस्रशीर्षा' इत्यादि—'यच पूर्वे साध्याः सन्नि देवाः' इत्यं
 बोद्ध—दंष्ट्राकं बोध्यम् । इममस्य—महद्विभीनक—उल्लट, सायण-महीपरादीनां
 भाष्येषु वर्तते ।

” शुक्ल यजुः चः ११० मन्त्राः १—१६ ।

३(‡) अथप्राग्गुणोवलिरयम्, परमिदानौ स'वेपिच यस्यानरीकस्यते ।

” अस्मिन् विषये ग्रन्थादर्शे 'तदयथेत्यादि—उक्तमित्यं' सम्बन्धभागीनास्ति । अथकिञ्च
 विद्यते, पुनःकारे ।—अतएव-नारायण' ब्रह्मायकरथादिच । पारमौकिकज्ञानं तपनीज-
 मिति ।

नारायण वलिः कल्प्य इत्युत्तयोक्तं प्राक् ।^१ एवमन्या(मन्या)मपि स्वाभिमतदेवतां यमद्विनीयायामभ्यर्च्य विधिभिर्मकुर्यात् १(०) । सोऽप्येन मपापं करोति । नतु पुण्यकृतोऽपि वलिमेनमकृत्वा पारलौकिकं कुर्यात् । कृतं चेन्नोपतिष्ठतेऽन्तरिक्षे विनश्यति । तस्माद् यथासम्भवमपि कुर्यादिति ।

189. अतएव स्मृत्यर्थसारे, होम-तर्पण-वल्लयो नोक्ताः ।

अथैषां वाक्यानामेकवाक्यतया सन्दर्भ्य प्रयोगः प्रोच्यते, — पूर्वोक्त पाषण्ड्यादीनामिच्छापूवर्द्धमात्मघातिकानांश्च नारायणवलिं कुर्यात् । तद् यथा, कस्यांचिच्छूलकैकादृश्यां नदीमन्यद्वा तीर्थं गत्वा स्नानादिकं विधाय शुचौ देशे गोमयेनोपलिप्य सम्प्रोक्ष्य पूजासामग्रीं सम्पाद्य कृताचमनः प्राणानायम्य देशकालौ स्मृत्वा मुक्तगोत्रस्यामुकशर्भणः प्रेतस्यात्महृत्यादिना पाषण्डित्वादिना वा जनितपापोपशमनद्वारा औद्धदेहिक क्रियायां सम्प्रदानत्व-योग्यता सिद्धर्थं तारायणवलि-कर्म करिष्ये ।

इति सङ्कल्प्य कलशपञ्चकं ब्रीहिणां वा यवानां क्षरावोपरि उद्गृह्यस्थं स्थापयित्वादकेनापूर्य 'आपोहिष्ठे'ति मन्त्रत्रयेणाभि मन्त्र्य सर्वोषधी-तिल-गन्धादि-प्रतिकलशं प्रक्षिप्य वस्त्रैर्वदंष्ट्रयित्वा, पुष्पाणि पञ्च-रत्नानि च प्रक्षिप्य तदुपरि ताम्रादिनिर्मित पूर्णपात्रेषु ब्रह्म-विष्णु शिव-यम-प्रेतानां पञ्चमूर्त्तोरग्न्युत्तरेण प्रतिष्ठापूर्वकं स्थापयेत् ।

मूर्त्ति प्रकृतिः सुवर्णं रजतं वा कर्षादिपरिमितं ब्राह्मम् ।

सत्रावाहनादि षोडशोपचारान् कुर्यात्, पञ्चानामपि । तत्र विष्णोः पुरुषसूक्तेन पूजा । ब्रह्मणो 'हिरण्यगर्भ' इत्यादि तल्लिङ्गेन मन्त्रेण २(†) । रुद्रस्य तु 'कद्रुद्राये'त्यादिना ३(‡) ।

१(०) यमद्विनीयातु-सहाभारतीका भाट-द्वितीयेति । कार्तिक शुक्लपक्षे ।

यथा, 'कार्तिके शुक्लपक्षे तु द्वितीयाद्यां बुधित्तिर' इत्यादि ।

२(†) शुक्लपक्षः ऋः १२, मः ४ । ऋः २५, सः १० ।

३(‡) ऋग्-वद्रसूक्तं—'कद्रुद्राद्य प्रथितसे नीलवृष्टमाय व्यत्यसे । नीलम शनमं वृष्टे' ।

पुष्यपक्षे प्राङ्निर्दिष्टम् ।

'आपोऽहिष्ठेति' त्रयोसन्ता' शुक्ल पक्षः ऋः ११, मः ५० ।

षोडशोपचाराः—सन्तशास्त्रं, आसनादि-बन्धन-शेषाः ।

'ब्रह्मणो वीर्यं वासासुपचारात् षोडश' इति ।

यमस्वतु—‘यमाय सोम’मित्यादिना १(*) । प्रेतस्यतु अमुक- —
गोत्रायामुकशर्मणे प्रेताय नम इति नाम मन्त्रेण । एवं पञ्चदेवताः,
पदार्थान्तु समयेन काण्डानुसमयेन वा । ता यथा विधि सम्पूज्य
विष्णुवे महाफलं समर्प्य २(†) । पूजां सम्पूर्णतां वाचयित्वा
विष्णुं स्तुवीत ।

जितं ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते विश्वभावन ! ।

नमस्तेऽस्तु हृषीकेश महापुरुष पूर्वज ! ॥४६०॥

अनादि निधनो देवः शङ्ख-चक्रादाधरः ।

अक्षयः पुण्डरीकाक्षः प्रेतमुक्ति प्रदोभवेति ॥४६१॥

190-191 विष्णुधर्मोत्तरेऽत्र तर्पणमप्युक्तम् । दाल्भ्यं प्रति विष्णुः—

पूर्वजान्तर्पयेद्भक्त्या मन्त्रैः पौराण वैदिकैः ।

तर्पणं पुरुषसूक्तेन मन्त्रैर्विष्णोश्च कारयेदिति ॥४६२॥

पौराणोमन्त्रः प्रागुक्तो ‘जितन्त’ इत्यादिः ।

विष्णुमन्त्रा-विष्णु सूक्तम् ३(‡) । ततः स्वश्रुत्योक्त मार्गेणाग्नि

प्रतिष्ठाप्या न्वाधानं कुर्यात् । तत्र विशेषः—अस्मिन्नन्वाहितेऽप्रा-

वित्यादि—चक्षुषी आज्येनेत्यन्तमुक्त्वा नारायणं पुरुषसूक्तेन प्रत्यूर्ध्वं

पोद्गशवाग्रं चरुद्रव्येण यक्ष्ये ।

शेषेणाग्निं स्विष्टकृतमित्यादि ४(+) प्रकृतमुक्त्वाऽन्वाधानसमिधौ हुत्वा

१(७) यमसूक्तं—ऋग्वेदे १०।१।१२२ । अचात्यानि यमसूक्तानि सन्ति । तानिच सूक्तानि
अनवतो रामचन्द्रस्य सूपेन्द्रस्य स्वर्गमनवासे मण्डपिषा वसिष्ठेन पठितानि ।

२(†) ०० प्रीयतां पुण्डरीकाक्षः सर्व्यश्रेष्ठरी हरिः । तस्मिन्तुष्टे जगत्तुष्टे प्रीयते प्रीयते जगत् ।
इत्यनेन तस्मिन् परमेशे ज्ञियास्यत् सर्व्यं समर्पयेत् । ...अत ‘तत् कुक्ष्ये नदपंच मिति’
गौतायाम् ।

३(‡) यज्ञ यज्ञः अः ११, मः १—१६ ।

४(+) ऋग्वेदे—(५।६।२४) ओं परीमावयातत्या—इत्यारभ्य—‘अस्मिन्निः सदागः’ इत्यन्तं सम-
सूक्तानि । पुनः (५।६।२५) तन्नेव ओं नू सतो दयते’ इत्यारभ्य—वपटते विष्णुवास आकृत, इत्यन्तं
सम । पुनश्चतरेव—(२।२।२४) ओं विष्वाँश्चक्षुः—इत्यारभ्य ‘परमं पदस्य भाति सूरि’
इत्यन्तं वट् । पुनश्च तसैव (२।२।२५) ओं प्रवः प्रात्मन्व्यश्च इत्यारभ्य । ‘कुमारः प्रव-
त्याहवन्’ इत्यन्तं वट् । पुनरपि (२।२।२६) ओं अवा निमीन इत्यारभ्य ‘वज्रमान माभ-
जत्, इत्यन्तं पञ्च । पुनरपि (५।१।१२) ओं सर्वा कर्मणा इत्यारभ्य ‘मजिना संवधुः’
इत्यन्तं चट्टी ।

स्वगृह्योक्तरीत्या निर्वापादिविधिना चरुं श्रपयित्वाऽय्यभागान्तं कृत्वा चरुणा पुरुषसूक्तेन प्रतृषचं षोडशाहुतीर्जुहुयात् । नारायणायेदं नममेतित्यागोऽत्र ज्ञेयः ।

ततः स्विष्टकृदादि होमशेषं समाप्याञ्चितदेवसमीपेऽमुकगोत्रायामुक-
देवशर्मणे प्रेताय विष्णुरुपिणेऽयं पिण्ड इति - मधु घृत प्लुतानुतिल-
मिश्रान् दशपिण्डान् दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु अवनेजनं पूर्वकं दक्षिणं मुखः
प्राचीनावीती पराचीनेन पाणिना दत्त्वा ततः प्रत्यवनेजनं दत्त्वा च ।

पिण्डान् गन्धादिभिरभ्यर्च्य १(*) यत्ते यममिति, अपेतोयन्त्विति
च सूक्ताभ्यां पिण्डाननुमन्त्र्य पितृसूक्तेन २(†) कुश-तिल-तुलसी-
मिश्रितं शङ्कोदकेन पिण्डानभिषिञ्च्य गन्धाद्यैः पुनरभ्यर्च्य
प्रवाहणान्तं कृत्वा नद्यां क्षिपेन्नपत्न्यैदद्यात् ।

ततः पुरुष सूक्तेन प्रेतनामगोत्रै उच्चार्य्यामुकं नारायणरूपं तर्पयामीति
प्रत्युचं पुरुष सूक्तेन ३(‡) तिलोदकैः षोडशवारं तर्पयेत् । ततः पुरुषाहार
परिमितमन्नं विष्णवे ब्रह्मणे शिवाय सकिङ्कराय यमाय च वलिन्दद्यात् ।

तत्र मन्त्रः—

ब्रह्मविष्णुमहादेवा यमश्चैव सकिङ्करः ॥४६३॥

वलिङ्कृहीत्वा कुर्वन्तु प्रेतस्य च शुभाङ्गतिम् ४(§) ॥

इति मन्त्रमुक्त्वा विष्णवादिदेवेभ्य इमं वलिं समर्पयामीति वलिन्दत्वा
प्रतिदैवतं त्रिविधं फलं समर्प्य पात्रात्तरे शर्करामधुगुडं सर्पीपिनिवेदयेत् ।
एवं द्विवाकर्म निर्वर्त्य तस्यां रात्रौ अयुग्मान् पञ्च सप्त नव वा
ब्राह्मणानामन्त्र्य मन्त्रपूजित-देवसन्निधौ गीतनृत्यस्तोत्रपाठादिना
कृतोपवासो जागरणं कुर्यात् ।

१(*) अत्र संस्कृत विद्यामन्दिराय ग्रन्थे न सार्धमस्य पाठभेदो दृश्यते स च बहुधा वर्तते ।

२(†) 'अपेतोयनुपपथोसुक्तः' श्रुतं यजुः अः २५ । मः १ ।

३(‡) 'यत्ते यममिति' सूक्तं, अग्नौ, १०।४।१ ।

४(§) अत्र पुरुषसूक्तं पूर्वसूक्तम् आचार्यं मर्जुष्यच्च ।

५(S) श्रुतं यजुः अः २१, मः १—१६ । सूक्तं प्रापुक्तम् ।

६(॥) दुर्भरव्यनितं प्रेतस्य, शुभांगति—प्रेतस्य परिहारपूर्वकं स्वर्गप्राप्तिं कारयन्त्विति । आस्य
आतिप्रथमिदुःख-सूतानां आन्याय-वर्षं, नारायण-वक्ष्यायनुष्ठानात् पञ्चद विहित-
कार्यानुष्ठानेन स्वर्गतिर्भवत्येव ।

ततः श्वो भूते मध्याह्ने विष्णवादीन् पुनरभ्यर्च्य देशादिकं स्मृत्वा प्राचीणावीती । अत्र नारायणवलौ विहितं श्राद्धपञ्चकमेकोद्दिष्ट-विधिना करिष्ये इति सङ्कल्प्यैकोद्दिष्टविधिना स्वसूत्रोक्तेन ब्राह्मणपाद-प्रक्षालनादि कृत्वा यथाज्येष्ठमुदङ्मुखानुपवेश्यासनादि कं प्रदाय,.... तृतीयप्रश्नान्तं श्राद्धं कृत्वोच्छिष्टसमीपे पिण्डपितृयज्ञवदुल्लेखनाद्यवने-जनान्तं कृत्वा विष्णवे ब्रह्मणे शिवाय यमाय सपरिवाराय च ।

विष्णो ! अयन्ते पिण्ड इत्यादिप्रयोगेण भुक्तशेषेण दक्षिणसंस्थं पश्चिमसंस्थं वा चतुरः पिण्डान् दत्वा प्रेतस्य नाम-गोत्रे उच्चार्य विष्णुरूपं प्रेतं स्मृत्वा विष्णुरूपाय प्रेताय पञ्चमं पिण्डन्दत्वा प्रत्यवनेजनादि पिण्डपूजान्तं कृत्वा विप्रानाचामय्य दक्षिणाभिस्तो-पयित्वा तन्मध्येचैकं गुणवन्तं ब्राह्मणं १(*) प्रेतस्थाने भोजितं प्रेतबुद्ध्या संस्मरन् वस्त्राभरण-गो-हिरण्यै रतिशयेन सन्तोष्या-क्षय्योदकस्थाने तिलदर्भतुलसीयुत शङ्खोदकधारान्दद्यात् २(†) ।

ततस्तैः पवित्रपाणिभिर्ब्राह्मणैः कृत्वाऽमुकगोत्रायामुकशर्मणे प्रेताय विष्णुरूपायेदं तिलोदकमुपतिष्ठताम् इति वाचयित्वा सकुशतिल-मुदकाञ्जलिं दापयेत् ॥

ततो विसर्जनादिश्राद्धशेषं समाप्य ततोऽनेन कर्मणा श्रीभगवान् विष्णुरिमं प्रेतं शुद्धमपापमर्हितं करोतु । इति वाचयित्वा स्वयं स्नान्वा गुडशर्करापायसादि स्वजनैः सह भुञ्जीत ।

अत्र त्र्यहमाशौचं कार्यमित्यपरार्कः ३(‡) ।

- १(०) 'ये तव ब्राह्मणः संमर्जनः ; युक्ता आयुक्ताः, चल्का धर्मज्ञानाः स्युः' । इति कृतिः ।
 'ददाति विप्राय बहुभुताय वेदान् विज्ञानतपस्विने च' इति कृतिः ।
 'विद्या विज्ञानमासिद्ध्याभिजात्य शौचाचारयुक्ताय विप्राय दद्यात्' इति कृतिः ।
 'विद्वान् दाता यज्ञा ब्राह्मणः पात्रमाहुः' । 'सांख्ययोग विचारैश्च कृतिप्रो-
 धोर उच्यते' । अथवा नीतौक्त-विप्र-स्रचवास्विताय शमादियुक्तायेति ।
 याज्ञवल्क्य कृति व्याख्यानेविज्ञानेश्वरीयादायिति । तत्रादौ नैतदुक्तम् ।
 २(१) 'श्रीशङ्ख' ब्रह्मपुष्पानां महत्तानाश्च महत्तम् ।
 विष्णुवा विष्टो नित्यं मन आनिप्रदो भव ॥ इति
 ३(‡) वाञ्छवल्क्यकृति व्याख्यातम् ।

यथा—

विष्णुश्राद्धसमाप्तौ तु त्रयोदश्यान्दिनत्रयम् ।

आशौचं पिण्डदः कुर्यान्नतु तद्वन्धु गोत्रजा इति ॥४६४॥

192. एतन्नोक्तं मिताक्षरादौ ॥

तेन यथासम्भवं व्यवस्था, शुभमरणस्यापीमं विधिं

यथासम्भवं कृत्वा पारलौकिकं कुर्यादिति १(*) ॥४६५॥

इति श्रीविधानपारिजाते आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टोक्तनारायणवलि-
प्रयोग विधानम् ॥

—*—

अथ सहगमन विधानम् ।

—*—

193. हेमाद्रौ, यथा:—

अथान्वारोहणं स्त्रीणां आत्मनोभक्तुरेव च ।

सर्वपापक्षयकरं नरकोत्तारणाय च ॥४६६॥

अनेकस्वर्गफलदं मुक्तिदञ्च तथैव च ।

जन्मान्तरे च सौभाग्यं धनपुत्राभि वृद्धिदम् ॥४६७॥

194. अत्र हारीतोऽपि,—

मृते भर्त्तरि या नारी धर्मशीला दृढव्रता ।

अनुगच्छति भर्त्तारं शृणु तस्यास्तु यत्फलम् ॥४६८॥

तिस्रः कोट्योऽर्द्धं कोटी च यावन्त्यंगरुहाणि वै ।

तावन्त्यद्दसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥४६९॥

मातृकं पैतृकञ्चैव यत्र कन्या प्रदीयते ।

कुलत्रयं पुणात्येषा भर्त्तारं यानुगच्छति ॥५००॥

स्थिते तिष्ठति या नारी त्रियते च मृते प्रिये ।

सुस्थितं दुःस्थितं वापि भर्त्तारं सा पुणाति वै ॥५०१॥

१(*)

'उत्तारणाय च, 'अनेकस्वर्गफलदं' मुक्तिदञ्च तथैव च ।

जन्मान्तरे च सौभाग्यं धनपुत्राभिश्चैव' इत्यान्तरे, इत्यधिकः पाठोऽस्ति । यथातुल्यधनेनात्र
पुनः उक्तं इति नञ्चे ।

195. महाभारतेऽपि—

व्यालमही यथाव्यालं बलादुद्धरते विलात् ।
तद्वत्पतिं पापकृतं निरयादुद्धरेत सा—॥५०२॥
इत्यादि फलवाक्यमुक्तम् ।

196. अत्र कर्णव्यमुक्तम् , दिवोदासीय निबन्धे—

तैलाभ्यङ्ग परा भूत्वा धृ (घृ) तमाल्यानुलेपना ।
अश्वघृष्टे समारूढा.....॥५०३॥
आनमन्ती रविं विप्रान् देवमूर्त्तीं गुरुनपि ।
हसन्ती ददती वित्तं सर्वसाधारणं सती ॥५०४॥
ततः पितृवनं गत्वा स्नात्वा संकल्पपूर्वकम् ।
सौभाग्यद्रव्यसंयुक्तां च्छूर्पान्दशात् प्रयत्नतः ॥५०५॥
लक्ष्मीनारायणं देवं सत्त्वदं पार्थयीत वै ।
लक्ष्मीनारायणोदेव बलसत्त्वगुणाश्रयः ॥५०६॥
गाढं सत्त्वञ्च मे देयाद्वायनैः परितोऽपिच (सः) १(॥५०७॥
सोपस्कराणि शूर्पाणि वापणैः संयुतानि वै ॥५०७॥
लक्ष्मीनारायणप्रीत्यै सत्त्वकामा ददाम्यहम् ।
अग्नेः समीपमागत्य पञ्चरत्नानि पल्लवैः ॥५०८॥
नीलाञ्जन तथा वध्वा मुखे मुक्ताफलं न्यसेत् ।

- १(०) युतिरपि—'इमानारोर्बिधवा'—इत्यादि ।
'कुडसिद्धोषा कुडव खीरचिना,—विधवेव ईवरम्' । इत्यादि च । अक्षसूत्र ७, ८, १८, १ ।
चः ३ । सं ११ । 'अपि वा चव इति सतुष्यात्वात् । तदुपिबोगादिधवा । ईवरीदीर्घातिक्का' ।
" विष्णुसूत्र—'इति भर्त्तरि ब्रह्मपर्ये' तदन्वारोद्धनंवा' इति ।
" व्याख्यायति पाठोऽप्यसि । 'तद्वर्णान्मादाय तेनेव सद्य मोदते' इत्यं पाठान्तरमप्यसि ।
" 'यानि रोमाणि मानवे' इति भिन्नः पाठः । सद्यमरचञ्चेति,—इतपतिसञ्चित कृत्स्नितारोद्धवपूर्वकवैधमरचमिति । कृतीच—इतीराद्धे कृताजावा पुष्पे पापकर्म समा' इति कृतेः सद्यकृती एकदेशत्वाद्दोषः । 'विवाहे वैव निष्ठंत्तं चतुर्घंइति राविपु ।
एकत्वमागत मर्त्तः पिण्यमोदेच मृतके' ॥
'मव वा भर्त्तु परमा कृत्यमाजापसरोमवेः । कीइते पतिना साहं' यावदिन्द्राचतुर्हंज ।'
पितृमाहृतत्वात् चतुर्घंइत्यनुभेः । औमा न साह औमा भर्त्ता वधंओवा ऽववा भवेत् ॥
" 'मो विवाह विधिः प्रोक्तो विधवा वेदनं पुनः' इति मानवे चर्षकाखे च ।

ततोऽग्नि-प्रार्थनां कुर्यान्मन्त्रेणा नेन निश्चितम् ।
 स्वाहा संश्लेषनिर्व्विन्न सर्व्वगोत्रहुताशनम् ॥५०६॥
 सत्व(स्वर्ग) मार्गं प्रदानेन नय मां भर्तुरन्तिकम् ।
 ततोऽग्नौ जुहुयादाज्यं सुवेण अद्भयान्विता ॥५१०॥
 ततोऽधिपतिमग्निञ्च विष्णुं सत्वपतिं हुनेत् ।
 कालं धर्माधिपंचैव पृथिवीं लोकधारिणीम् ॥५११॥
 अद्भ्योरसाधिष्ठात्रीभ्यो वायुं बलपतिन्तथा ।
 सर्वाधिपतिमाकाशं धर्माधिष्ठातृ-कालकम् ॥५१२॥
 अद्भ्यश्च सर्व्वसाक्षिभ्यो ब्रह्माणं वेदनायकम् ।
 रुद्रं इमशानाधिपतिं विष्णुं सर्व्वपतिन्तथा ॥५१३॥
 एकादशाहुतीर्हुत्वा कुर्यादग्नेः प्रदक्षिणम् ।
 शिलामारुह्य पुष्पाणि गृहीत्वार्भिं पुनर्नमेत् ॥५१४॥
 त्वमग्ने सर्व्वभूतानामन्तश्चरसि साक्षिवत् ।
 त्वमेव देवजानीषे नाविदुर्यानि मानुषाः ॥५१५॥
 अनुगच्छामि भर्तारं देव्यभय-पीडिता ।
 सत्वमार्गप्रदानेन नय मां भर्तुरन्तिकम् ॥५१६॥
 मन्त्रमुच्चार्य शनकैः प्रविशेष हुताशनम् ।
 तां प्रेतस्योत्तरे सुप्तां विभ्रयाहेवरःकरे ॥५१७॥
 अथोदीर्क्षंति मन्त्राभ्यां दुर्व्वलान्तां समुन्नयेत् १(*) ।
 सत्त्वाधिकातु सुहृदः समाश्वास्यानलं विशेत् ॥५१८॥
 लक्ष्मीनारायणं देवं स्मरन्ती प्राणवल्लभमिति ॥५१९॥
 इदं सहगमनं गर्भिणीनां, बालापत्यानां, रजस्वलानाम्, सूतिकाणाञ्च
 निषिद्धम् ।

197. तदुक्तं अग्निगा,—

बालापत्याश्च गर्भिण्यः सूतिकाश्च रजस्वलाः ।

गर्भिणी गर्भवधर्जं पापं वज्रं समाप्नुयादिति २(†) ॥५२०॥

१(*) युति :—'उदकनीद' । अल यजुः ११, २२, चः नः ।

उदके तित' ,, ,, ११, १२, ,, ,, ।—इति वा संभवतः ।

२(†) अत 'पा'वज्र' 'पा'वधर्ज' (च) 'माप्नुयात्' इति पाठाकारव्यमिति । इत्थं पाठे
 चर्कबोधोपभवत् ।

रजस्वलायां यदा भर्ता मृतः सा देशकालवशात्तदैवानुगन्तु मिच्छति,
198. न पञ्चमादि दिनं प्रतीक्षते । तदा विधिरुक्तः नारायणभट्टीये,
लौगाक्षिणा,—

यदा स्त्रियामुदक्यायां पतिः प्राणान् समुत्सृजेत् ।

द्रोणमेकं तण्डूलानां अवहन्याद्विशुद्धये ॥५२१॥

मुसलाघाततस्त्वसृक् स्रवते योनि मण्डलात् ।

विरजस्का मन्यमाना स्वे चित्ते तदसृक्क्षयम् १(✱) ॥५२२॥

दृष्ट्वा शौचं प्रकुर्वीत पञ्चमृत्तिकया पृथक् २(†) ।

त्रिंशद् विंशतिदश पञ्चदत्त्वा त्वहः क्रमात् ॥५२३॥

विप्राणां वचनाच्छुद्धा समारोहेद्भूताशनम् ।

नारोणां सरजस्कानामियं शुद्धिरुदाहतेति ॥५२४॥

अत्र ब्राह्मण्या एकचित्तारोहणमेव न पृथक्चित्तारोहणम् ।

क्षत्रियादिस्त्रियाः पृथक् सहवा चित्तारोहणम् । असवर्णायाः स्त्रियाः

99-200-201. पृथक्चित्तिरेवेतिनिर्णीतं हेमाद्रि-मदनपारिजातमिताक्षरादिग्रन्थेषु ।

202. चितिभ्रंशे प्रायश्चित्तमुक्तं, आपस्तम्बेन,—

चित्तिभ्रष्टातु यानारी मोहाद्विचलिता भवेत् ।

प्राजापत्येन शुद्ध्येत तस्माद्दे पापकर्मणः ॥५२५॥

भर्तनुगमन समये चिति भ्रष्टेत्यर्थः ।

मोहाद्विचलिता नारी चितिभ्रष्टा कथञ्चन ।

प्राजापत्यं चरेत् सापि व्यवहार्या भवेदत इति २(†) ...

अथेषां वचनाना मेकवाक्यतया प्रयोगः प्रदर्श्यते ।

१(०) रजस्वला, पुषिता, स्त्रीधर्मिणीति । 'भर्तुः पिण्डप्रदानेन भवेन्नारी रजस्वला । वस्त्र-
त्यक्ता पुनः क्वात्वा पञ्चमन्येन शुद्ध्यति' । एतच्च अपराधिकारिणी, अभावे दारुणकर्मण्यम् ।
इति कृतिः । अन्वयः—'ग्रहाभर्तुधनुषोद्धि देवे देवेश पञ्चमे' इति । सङ्गमरथ विषये
आर्षो विधिरन्वः श्रेयः ।

२(†) गङ्गा-यमुना-जलो-विश्व-चतुष्यवस्था कृत्तिकाः पञ्च विज्ञेयाः ।

३(‡) पापस्य इति शक्ती, तयोरेका नरकौतपादिकाऽपरा स्वयञ्चार विरोधिकाच । नरकौत-
पादिका प्रायश्चित्तेन नश्यति । अपरान्तु धर्मानुष्ठेनेन, श्रित्वास्त्रेण श्रित्वाचारिण्यच पुन
नाशयति ।

सहगमने कृताध्यवसा या नारी सौभाग्यद्रव्य मयुष्मती मुमुक्षुभर्तार-
मुपलक्ष्योपवासप्रता सत्त्वदातारं लक्ष्मीनारायणं स्मरन्ती तिष्ठेत् ।
ततोभर्तारि मृते सति श्मशान भूमिमेत्य स्नात्वा हेमकालादि संकीर्त्या-
त्मनोभर्तुश्चैतत् जन्मजन्मान्तर परम्परार्जित सर्व्वपापक्षयद्वारा
लक्ष्मीनारायण प्रीत्यर्थं धर्मशास्त्रपुराणोक्तानेकफल-प्राप्त्यर्थं चान्वा-
रोहणं करिष्ये ।

तदङ्गतया विहित-हरिद्राकुङ्कुमांजनादि सौभाग्यद्रव्ययुतवंशपात्रदानं
करिष्ये इति च सङ्कल्प्य सोपस्कराणि शूर्पाणि दद्यात् ।

तत्र मन्त्रौ,—

लक्ष्मीनारायणोदेवो वलसत्त्वगुणाश्रयः ।

गाढं सत्त्वञ्च मे दद्याद्वापणैः परितोषिनः ॥५२७॥

सोपस्कराणि शूर्पाणि वापणैः संयुतानि च ।

लक्ष्मीनारायणप्रीत्यै सत्त्वकामा ददाम्यहम् ॥५२८॥

अनेन सोपस्कारशूर्पदानेन लक्ष्मीनारायणौ प्रीयेतामितिवदेत् ।
ततोऽग्निमपीपमागत्य पञ्चरत्नानि नीलाञ्जनञ्चाञ्चलदेशे वदध्वा
मुखे ३(‡) मुक्ताफलं निक्षिप्याग्निं प्रार्थयेत् । .

तत्र मन्त्रः—

स्वाहासंश्लेषनिर्विष्टा(णः) सर्व्वगोत्रहुताशन ।

सत्त्वमार्गप्रदानेन नय मांपत्युरन्तिकम् ॥५२९॥

इत्यग्निं सम्प्रार्थ्याञ्जेनाग्नौ जुहुयात् । ॐ अग्नये तेजोऽधिपतये स्वाहा

(१) विष्णवे सत्त्वाधिपतये स्वाहा (२) कालाय धर्माधिपतये स्वाहा

(३) पृथिव्यै लोकाधिष्ठात्र्यै स्वाहा (४) अद्भ्योरसाधिष्ठात्रीभ्यः

१ (३)

पञ्चरत्नानि—'कनकं हीरकं नीलं पञ्चरागञ्च मौक्तिकम्' इति ।

मताश्वरेणु—'मणि-मुक्ता प्रवालञ्च रत्नं काञ्चनमथा ।

पञ्चरत्नं मिदं मौक्तिकमितिः पूर्व्वदर्शितम्' ॥

..

नीलाञ्जनं—नीलवर्णं मञ्जनमिति । पञ्चत्वं व्यवहृतं वस्त्रायभागः ।

..

नीलवर्णं पञ्चनं नीलाञ्जनं सीम्य दर्शनम् । तथाच 'पञ्चनं कञ्चनैवाग्नौ सर्व्वीरेण
रसाञ्जने' इति कोषः ।

..

'मुक्ताश्च विदुमः पृथि प्रवालं पुंनपुंसकम्' इति कोषस्तु । एतस्मिन् भोजरात्रोये
पुञ्जकस्तत्रावधि ।

स्वाहा (५) वायवे बलाधिपतये स्वाहा (६) आकाशाय सर्वधि-
पतयेस्वाहा (७) कालाय धर्माधिष्ठात्रे स्वाहा (८) अद्भ्यः
सर्वसाक्षिणीभ्यः स्वाहा (९) ब्रह्मणे वेदाधिपतये स्वाहा (१०) रुद्राय-
श्मशानाधिपतये स्वाहा (११) सस्वाधिपतये विष्णवे स्वाहेति केभिज्-
जुहति । एवमाज्याहुतीहुत्वामिं प्रदक्षिणी कुर्व्यात् ।

ततस्तां शिलां सोपस्करामारुह्य फलपुष्पाञ्जलिं गृहीत्वामिं प्रार्थयेत् ।

ॐ त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरशि साक्षिवत् ।

त्वमेव देव जानीषे न विदुर्यानि मानुषाः ॥५३०॥

अनुगाञ्छामि भर्तारं वैधव्यभय पीडिता ।

सर्वमार्गप्रदानेन नय मां भर्तुरन्तिकमिति ॥५३१॥

एवमग्निं सम्प्राञ्चर्य प्रेतस्योत्तरतः स्थितां देवरः शिष्योऽन्योवा नमस्कृत्य-
करे धृत्वा 'उदीष्वेति' द्वाभ्यां मन्त्राभ्यां सत्त्वरक्षिसामुत्थापयेत् १(०) ।

सत्त्वाधिकानु स्वयमेव सुहृदः समाश्वास्य —

भर्तारं विष्णुरूषं स्मरन्ती, पत्युः सामित्स्वे पात्रविन्यासोत्तरकालं
पतिवामाङ्गभागे चित्तिं प्रविशेत् ॥

203. अन्यच्च, संग्रहे —

शामाङ्गे विधिवन्काष्ठ-निचये दर्भमन्त्रिते ।

उत्तानशायिनी भुत्वा संस्मरेत् जनार्दनम् २(†) ॥५३२॥

तदङ्गपञ्चके पुत्रो देवरोवाथ गोत्रजः ।

जुहुयात् सर्पिरादाय गायत्र्याहुतिपञ्चकम् ॥५३३॥

नाभौ वस्त्रे ललाटे च हृदये कर्णयोर्द्वयोः ।

अग्निं प्रजापतिं रुद्रं सूर्यञ्च यममेव च ॥५३४॥

यजेद्देवानिमान् पुत्रो नाभ्यादिषु यथा क्रमम् ।

दृष्टो च ततोवह्निं तृणैरादीपयेत् सुधी रिति ॥५३५॥

इतः पुत्राद्विर्यथाविध्यग्निदानाविकं कुर्व्यात् ३(‡) ॥५३६॥

१(०) मनो—मनोऽयं प्रार्थनायां स्थापितो बोध्यः ।

२(†) 'उदीष्वनायंमिजौबलोयन्'—अ. श्रु—(१०।२।१८।८) । 'इमानारीरविधवा'—
अ. श्रु—(१०।२।१८।९) । 'यसो नारायण इति' इति श्रुतेर्जनार्दनवेति 'मनो
नारायणवे'ति करणं कृत्यात् ।

३(‡) यत्र यथा विधि,—विधानं ननु नास्ति तत् चकोरिचक्रमार्गकारिच परिग्रहार्थं
विद्वेषादिति ।

204. सहगमने दशपिण्डे विशेषमाह, रेणुः—

एवं आद्रद्वयं कुर्यात् कार्यैक्यादेक पाकतः ।
एकोद्दिष्टं पार्वणञ्च शेषं प्रकृतिवद्भवेदिति १(*) ॥५३७॥

205. दुंडु (दु) पद्धतावपि—

अन्वारोहणेऽवयवपिण्डार्थस्तंत्रेणपाकः कार्यः पिण्डस्तु पृथक् पृथक्
कार्यं इति २(†) ।

206. आद्रकल्पेऽपि—

अन्वारोहे कृते पत्न्याः पृथक्पिण्डां स्तित्वाखलीन् ।
तन्त्रेणैव तदा दद्याद्दम्पत्योरविशेषतः ॥५३८॥
पृथक्शिलेन कुर्वीत दद्यादेकशिले तथा ३(‡) ।
नव आद्रानि सर्वाणि सपिण्डीकरणं पृथक् ।
नव आद्रन्तु दम्पत्योरन्वारोहणे एव तु इति ॥५३९॥

लौगाक्षिवचनमुदाहृत्य व्याख्यातम् । यथा, दम्पत्योरन्वारोहणमृत-
तिथ्येकत्वे पिण्डनिर्वपणम् । आद्रञ्च द्विपितृकआद्रवन् समासेन
स्यात् । नवआद्रन्तु पृथगेव न समासेन । अत्र मृताहनीतिविशेषो-
पादाना न्मृततिथिभेदस्तु क्षयाहादौ न समासः किन्तु पृथगेव ।
एवमनेकसमणवारोहणेऽपि ज्ञेयम् ।

207. यच्च, स्मृत्यन्तरम्—

एकचित्था समारूढौ दम्पती निधनङ्गतौ ।
पृथक् आद्रं तयोः कुर्यादोदनञ्च पृथक्पृथगिति ॥५४०॥

-
- १(*) प्रकृतिवत् विकृतिः स्यादिति ।
२(†) तत्केषेति,—तत्रानु चनेकीदृशेनैकसं सङ्गदनुष्ठानम् । व.रभेकभेकानि भाष्येपाकं
ज्ञत्वा तस्मात् पिण्डदानं पृथक् पृथक् कार्यमिति ।
३(‡) 'उच्छ्रित्विषम् अतमिति' कोषः । नवविंशतुराज,—'अतनुच्छ्रित्विषं कृतम्' ।
'उच्छ्रः कथमपादाभि कश्चिदाद्यर्ज्जमं विषम्' इत्यमरः । शिष् उच्छ्रे, ततः क. ।
षाणिकङ्कमते चक्षुषा स्यात् । चक्षुष शीघ्रं कर्माचचारिचरिति ।

208 209. तन्नवभ्राद्भविषयम् । एवमेव मदनपारिजातकारादयोमेनिरे । हेमाद्रिस्तु, मृताहनीत्यस्य परिसंख्यां परिहाय १(३) । मृताहनीति यथा श्रुतानुरोधेन साम्बत्सरिकभ्राद्भमात्रविषयमेतत् । तेन सपिण्डीकरणतीर्थभ्राद्भादौ पृथक्देयमिति व्याख्यातवान् ।

210. स्मृत्यर्थसारेतु—

भन्वारोहणे एकचित्यारोहणे वा स्त्रियाः पृथक्सपिण्डनं नास्ति । भर्तुः कृते स्त्रियाः कृतं भवतीति वर्णितम् ।

211. भ्राद्भप्रकाशिकायामपि—२(†)

मृते पितरि मातुस्तु न कुर्यात् सहपिण्डनम् ।

212. पितुरेव सपिण्डत्वे तस्यामपि कृतं भवेत्-इत्यत्रिवचनमुदाहृतम् ॥५४१॥ तत्रापि भ्रूत्रकेनैवेति बहवः । भत्रादित्रयेणैवेत्यन्ये ।

अत्रायम्भावः—

दम्पत्योः परस्परममन्त्रकं पिण्डद्वयमेलनं कस्वानन्तरं पितामहादित्रयेण सपिण्डनं कार्यम् ।

पत्या चैकेन कर्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः ।

स मृतापि हि तेनैक्यं गतामन्त्राहुतिव्रतैरिति यमस्मरणात् ॥

213. भ्रान्त्योविशेषः । भ्राद्भकाशिकायां उशनसोक्तः—३(‡)

अखण्डितो यदा पिण्डः पत्याचैकेन योजितः ।

आन्वष्टक्येषु कर्षुणा ४(§) तर्पणेषु (च) पृथक् पृथक् ॥५४२॥

पुनः सपिण्डनं कार्यं पितामहादिभिः सहेति ॥

तेनात्र सपिण्डीकरणद्वयमिति ज्ञायते । श्याहभ्राद्भन्तु

समासेनेत्युक्तं मेव । तथा—

१ (•) तथा च सोमांसकैरवादि—'विधिरखलमप्रातीनियमः पाचिते सति । अत्रचाम्ब च प्राती परिश्लेषेति शोधने' ॥ परिश्लेषायाः—अत्रेमासष्टभृन्नुसमासतकोत्पापुवापरचम् ।

२(†) कुम्भित् काशिकायां कुम्भवा प्रकाशिकायामिषेर्षं पाठोऽस्ति ।

३(‡) लक्ष्मणः कृती—

४(§) 'अन्वष्टकापु' इति पुस्तकाकारे पठतः पाठः । अर्थः—कुम्भा, इष्टकातोमर्तादिः ।

अत्र विश्वस्यन्—'कर्षुसमीये अघ्निस्यसुपसमादाय परिशीलं ततैर्कैकाजिप्राहुतिवर्षं कुर्यात्' इति । अष्टका-मांस-मास-पूपाष्टकाः । अन्वत् श्वप्राथिः आहविषैकेऽस्ति ।

एकचित्त्रधरो च तिथेरैकैव जायते ।

एकपाकेनैकपिण्डे द्वयी गृहीत नामनी ॥५४३॥

इशकालद्रव्यदेव,—कर्त्रेक्ये तान्त्रिको विधिः । इति शातातपस्मरणम् ।

अत्रैतच्चिन्त्यते—

किमनुगमनमृतानां स्वमृताहे क्षयाहभ्राद्धं स्यादुक्त भर्तृमृत्याह इति ।

तत्रैके आहुः—

मास पक्ष तिथि पृष्ठे यो यस्मिन्मृत्यतेऽहनि ।

प्रत्यब्दं तत्तथा भूर्त क्षयाहन्तस्य तद्विदुः ॥५४४॥

इत्यादि वचनात् स्वमृताह एवेति । तद्युक्तं तस्यान्यविषयत्वात् ।

अप्रतः पृष्ठतोवापि यज्जर्तुर्भ्रियते तु या ।

तस्याः भ्राद्धं प्रदातव्यं भर्तुरेव क्षयाहनि ॥५४५॥

214. इति पुराणससमुच्चयवचनात् ।

एकचित्त्रयां समारूढा भर्तुरेव पतिव्रता ।

तस्याः प्रत्याब्दिकं पुत्रः प्रकुर्व्याज्जर्तुर्वासरे इति रेणुकैरुक्तम् ।

प्रत्यर्क्षं वा परोक्षं वा तज्जर्ता (र्तुः) भ्रियते तु या ।

तस्याः भ्राद्धं प्रकुर्वीत भर्तुरेव क्षयाऽनीति ॥५४६॥

215. भ्राद्धकाशिकाकारलिखित शङ्खवचताचेति सर्वमनवद्यम् ।

अत्रायमभिसन्धिः—

सहगमनेऽनुगमने वा...पिण्डः पोद्गशभ्राद्धानि च पृथक्पाकेनैकपाके-

नवा पृथक्कार्याणि । सपिण्डीकरणन्तु पृथगेकं वा कार्यम् ।

तीर्थभ्राद्धादिकन्तु हेमाद्रिमते पृथगेव । क्षयाहभ्राद्धन्तु मृततिष्ठेकत्वे

एकमेव । मृततिथिभेदे तु पितृभ्राद्धं कृत्वा तस्मिन्नेवदिने मातृभ्राद्धं

कार्यम् । अन्वष्टकादि भ्राद्धे पितामहादिभिः सह पार्वणं

कार्यमिति निर्गलितार्थः ।

216. अन्यत् कपर्दिकारिकायाम्—

मृते भर्तुरि तदाहात प्राक् पत्नी भ्रियते यदि ।

पत्न्या वा प्राक्प्रमीतायां दाहादूर्वाक् पतिमृतः ॥५४७॥

तत्र तन्त्रेण दाहः स्यान्नात्र वृ(बु)द्धित्वमुच्यते १(६) ।
 कीकसानान्तु संस्कारः पृथगेव तयोर्भवेत् २(१) ॥
 एकाह मृत्यो युगपन्नवभ्राद्धादिकन्तयोः ॥५४८॥

217. प्रचेताह्वय—

एक चित्यां समारुढौ त्रियेते दम्पती यदि ।
 तन्त्रेण अपर्णं कुर्यात् पिण्डदानं पृथक् पृथगिति ॥५४९॥
 इति ३(‡) विधानपारिजाते सहगमनविधानम् ।

—*—

एवं संस्कारमनुसृत्य प्रसक्तानुप्रसक्तमुक्त्याथेदानीं प्रेतक्रियाधिकारि-
 निर्णयः प्रस्तूयते ।

218. अत्र बृहस्पतिः—

प्रमीतस्य पितुः पुत्रैः श्राद्धं देयं प्रयत्नतः ।
 ज्ञाति भ्रातृ सुतच्छिष्यैः ऋत्विग्भृत्यपुरोहितैः ॥५४९॥
 पुत्राभावे इति शेषः ४(९) । पितृग्रहणमत्र मात्रादेरुपलक्षणम् ।

219. यथाह, सुमन्तुः—

मातुः पितुः प्रकुर्वीत संस्थितस्योरसः सुतः ।
 तदभावे ज्ञातयस्तु कुर्यु र्वैवोर्द्धदेहिकमिति ॥५५०॥

-
- १(०) 'दाहःस्यान्नम् बृहत्समुच्यते' इति यस्यान्तरे पाठः ।
 २(†) 'कीकसान्तु' अत्रास्ति, इति कीकसान्तः ।
 ३(‡) 'त्रिविधानपारिजाते' इत्यं पाठान्तरमस्ति ।
 प्रमीता—ग्रहणद्वयेवाकाशोकादिव्यतीर्णं गता इति ।
 " चम 'पुत्राः' इत्यत्र पञ्चानिति पाठान्तरमस्ति ।
 ४(९) "ऋत्विक् पुत्रोपुदधाता भानिनेवोऽवविट्पतिः ।
 एभिरेववुतं वपु तद्वतं स्वयमेवहि" इति श्रुती ॥
 " अविच्छेदात् पुदधे सप्तमे विनिवर्त्तते ।
 अनामोदकभावनु निवर्त्ततावतुर्हं शम् ।
 अन्वनामवृतावेके तम् परं नीवसुचने " ॥

220. विष्णुपुराणेऽपि—

पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रोवा भ्रातावा भ्रातृसन्ततिः ।
 सपिण्डसन्ततिर्वापि क्रियायै नृप जायते ॥५५१॥
 तेषामभावे सर्वेषां समानोदकतयोर्भवेत् ।
 एकाहमृत्यो युं गपन्नव श्राद्धादिकन्तयोः ॥५५२॥

221. प्रचेताश्च,—

एकचितां समारूढौ..... । १(०)
 मातृपक्षस्य पिण्डेन सम्बद्धा ये जलेनवा ॥५५३॥
 कुलद्वयेऽपिचोच्छिन्ने स्त्रीभिः कार्य्या क्रिया नृप ।
 तत्संघातगतैर्वापि कार्य्या प्रेतस्य वैक्रिया ।
 उच्छिन्नबन्धुरिक्तस्य कारयेद्वनीपति रिति ॥५५४॥

222. देवजान येऽपि, भविष्ये —

पुत्रोभ्रातापितावापि मातुलोगुरुरेव च ।
 एते पिण्डप्रदा ज्ञेयाः सगोत्राश्चैव बान्धवाः ॥५५५॥
 सर्वैरनुमतिं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत् कृतम् ।
 ब्रह्मयेणवा विभक्तेन सर्वैरेव कृतम्भवेत् ॥५५६॥
 पुत्रेषु विद्यमानेषु नान्यं वै कारयेत् स्वधाम् ।
 अनुकल्पोऽपुत्रस्य सगोत्रैश्चैव बान्धवैः ।
 प्रेत कार्य्यं हितैः कार्य्यं सर्व्वसम्पत्तिसिद्धये ॥५५७॥

अकरणे प्रत्यवायोऽपि तत्रैव,—

प्रेतानां मृतपिण्डं हि नदास्यन्तीह येनराः ।
 आत्मानश्च तथा प्रेतं नयेयुर्नरकं ध्रुवमिति ॥५५८॥

अन्यत्रापि—

दौहित्रोवा सगोत्रोवा सपिण्डश्च ततः परम् २(†) ।
 स ब्रह्मचारी च सखा शिष्योवा गुरुवान्धवाः ॥
 अन्नसम्बन्धिनावा स्युः प्रेतकार्य्येऽधिकारिण इति ॥५५९॥

१(०) 'एकचित्वाःमति' मानपि प्रोक्तम् ।

२(†) "ज्ञाते सपिण्डीकरणे नरः सम्भत् सरान् परम् ।
 प्रेतद्वेषं परित्यज्य भोगद्वेषं प्रपचते" इति श्रुतीः ॥

223. अत्रविशेषो विष्णुपुराणे—

पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च तथा चैवोत्तराः क्रियाः ।
 त्रिप्रकाराः क्रियाह्येता स्तासां भेदाच्छृणुष्व भोः ॥५६०॥
 आद्याहाद्वादशाश्च मध्ये याः स्युः क्रिया मताः ।
 पूर्वार्वास्ता मध्यमा मासि मास्येकोद्दिष्ट संज्ञिताः ॥५६१॥
 प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु १(०) ।
 क्रियन्ते याः क्रियाः पित्र्याः प्रोच्यन्ते ता नृपोत्तराः ॥५६२॥
 पितृ-मानृ-सपिण्डीर्वा समान-सतिलैस्तथा ।
 तत् सङ्गातगतैश्चैव राज्ञा वा धनहारिणा २(†) ॥५६३॥
 पूर्वाः क्रियाः प्रकर्त्तव्याः सपिण्डीरेव चैन्नरैः ।
 दौहित्रेण नरश्रेष्ठ काट्यास्तत्र नयैस्तथेति ॥५६४॥

224. ब्रह्मचार्य्यब्रह्मचारिविषये, सुमन्तुः—

आढं कुर्यादवश्यन्तु प्रमीत-पितृकोद्विजः ।
 व्रतस्थोवाऽव्रतस्थोवा एक एव भवेद्यदीति ॥५६५॥

225. अन्नतस्थोऽनुपनीतः । वृद्धमनुरपि—

कुर्यादनुपनीतोऽपि आढमेकोऽपि यः सुतः ।
 पितृ यज्ञाहुतिं पाणौ जुहुयाद्ब्राह्मणस्य सः ॥५६६॥
 कृतचूडस्तु कुर्वीत उदकं पिण्डमेव च ।
 स्वधाकारं प्रयुञ्जीत वेदोच्चारं नकारयेत् ॥५६७॥

226. अकृतचूडस्तु विशेषमाह, कात्यायनः—

असंस्कृतेन पत्न्याच ह्यग्निदानं समन्त्रकम् ।
 कर्त्तव्यमितरत् सर्वं कारयेदन्यमेवहीति ॥५६८॥

१(०) "पिण्डं दत्त्वा हरिश्चमन्" इति श्रुतेः । धनहारिणोऽपि पिण्डदानाधिकारीऽनपुत्रेषु पुत्रेषु-
 लोचनानधिकारः क्रियासु । तथा च मनुः 'व्योद्वैतैव तु पुत्रेषु पुत्री भवति ज्ञानवः' इति ।
 २(†) पितृपावनः पुत्राणां जायते, तथा हि मुनिः 'पात्रावे पुत्रनामासि' इति ।
 "पुत्रस्तु 'पुत्रजायान् पवनान्' इति महर्षिभाष्यः ।
 पुत्रुर्वाचै लोकोज्याः' इत्यारण्यकैः ।
 "अपुत्रस्तु नतिर्नासि वंशस्योपलक्षणेन" इति काण्डे ।

227. असंस्कृतोऽकृतचूडः । सुमन्तुह्व—

अनुपमीतोऽपि कुर्वीत मन्त्रवत् पेटुकं विधिम् ।

यद्यसौ कृतचूडः स्याद्यदिस्यात् त्रिवत्सरः ॥५६६॥

अयमर्थः, वर्षत्रयानन्तरं चूडामारेऽपि पित्रोः सर्वमेवोद्धर्देहिकं मन्त्रवत् कुर्यात् । वर्षत्रयादूर्वाकृतचूडोऽपि शक्तश्चेत् सर्वं मन्त्रवत् कुर्यात् । सोऽशक्तश्चेत्सदाग्निदानमात्रं समन्त्रं कृत्वाऽन्येन सर्वं कारयेदिति ।

228. मन्तरपि,—

नहान्यदुच्यते कर्म किञ्चिदामौञ्जिवन्धनात् ।

न चाभिध्याहरेद्ब्रह्म स्वधानिनयाहते इति ॥५७०॥

अत्र स्वधानिनयं श्राद्धम् । ब्रह्म-वेदः तत्रापि स्वधाशब्दमेवोचरेत् नान्वं मन्त्रम् ।

कृतचूडोपनीतः पित्रोः श्राद्धं समाचरेत् ।

उदाहरेत् स्वधाकारं नब्रुव..... ॥५७१॥

इति विशेषोक्तेः । अपुत्र्याः स्त्रियाः सपत्नीपुत्रः पतिवर्षा कुर्यात् ।

229. यथाह-कात्यायनः,—

विदध्या दौरसाः पुत्रा जनन्या औद्धर्देहिकम् ।

तदभावे सपत्नीजः क्षेत्रजाद्यास्तथैव च १(*) ॥

इवश्रादेश्च क्षुषाचैव तदभावे च सोदरः । इति ॥५७२॥

तदभावे च सोदर इति विशेषोक्ते भार्याभ्रातृ समबायो भार्याया- एवाधिकार इति सिद्धम् ।

230. स्त्र्यपि समन्त्रकमेवोद्धर्देहिकं कुर्यादिस्युक्तं लौगाक्षिणा ।

यज्ञेषु मन्त्रवत्पत्नी कर्मकुर्याद यथाविधि ।

तथोद्धर्देहिके साहि मन्त्रार्हा धर्मसंस्कृता इति ॥५७३॥

इदञ्च पुत्राभाव विषयम् ।

अपुत्रायाः पतिर्ह्येतात् सपुत्राया नतु क्वचित् ।

एवं पत्न्यपि विज्ञेया पत्युर्वै श्राद्ध कर्मणीति ॥५७४॥

231. इति रेणूक्तेः ।

अपुत्रा शयनं भर्तुः प्रीणय (लय)न्ती ऋते स्थिता ।
पत्न्येव दशात्तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत वै ॥५७५॥

232. इति मनूक्तेश्च ।

अपुत्रस्य स्त्रिया कार्यं विण्डंश्रमथोदकम् ।
क्रियालोपोनकर्त्तव्यः प्रेतस्य गतिक्राङ्क्षिभिः ॥५७६॥
उच्छिन्न वान्धवं प्रेतं पिता भ्राता तथाप्रजः ।
जननी वापि संस्कुर्यान्महदेनोऽन्यथा भवेत् ॥५७७॥

233. इति बोधायनोक्तेश्च ।

यदत्र,—

नच माता नच पिता कुर्यात् पुत्रस्य पैतृकम् ।
नाप्रजश्च तथाभ्राता त्वनुजश्चैवमेवहि १(*) ॥५७८॥
इति निषेध कथनम् । नतु मृतस्य पुत्राद्यधिकारि-सद्भावे स्वयं-
स्नेहेन कुर्यादित्येवं परम् ।
नपुत्रस्य पिता दद्यान्नानुजस्य तथाप्रजः ।
यदि स्नेहेन कुर्वीत न प्रेतायोपयुज्यते ॥५७९॥

234. इति व्यासोक्तेः ।

पित्रा श्राद्धं न कर्त्तव्यं पुत्राणाञ्च कथञ्चन ।
भ्रात्राञ्चैव न कर्त्तव्यं भ्रातृणाञ्च कनीयसा ॥५८०॥
यदि स्नेहेन कुर्वीत सपिण्डीकरणं विना २(+)
गयाथान्तु विशेषेण ज्यायानपि समाचरेत् ॥५८१॥

235. इति बौधायनोक्तेश्च ।

अन्यत्रापि,—

पितुः पुत्रेण कर्त्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया ।
पुत्राभावेतु पत्नी स्यात् पत्न्यभावेतु सोदरः ॥५८२॥

१(*) 'अनुजाञ्चैवमेवहि' इति पाठान्तरम् ।

२(+)
कुतोचात्त्वसाम्—'यदि स्नेहाचरेत् त्राह' सपिण्डीकरणं विना' । इत्यसंस्कृतसुतादि-
विशेषे । 'पतिपुत्रविहीणानां स्त्रीणां मासि सपिण्यता' इति नारीविशेषे ।

सगोत्रोवा सपिण्डोवा प्रेतभ्रातृ समाचरेत् ।
 अन्यः प्रेतन्निया कर्ता पुनः संस्कार मर्हति ॥५८३॥
 अर्द्धं न प्रविशेदग्राम मरण्यं वा व्रतचरेत् ।
 इति राजद्रव्यलोभेन प्रवृत्तस्य वेदितव्यम् ॥
 अनार्थं ब्राह्मणं प्रेतं ये वहन्ति द्विजातयः ।
 पदेपदे यज्ञफलमानु पूष्यर्ह्यमन्ति ते ॥५८४॥
 नतैषामशुभं किञ्चित् पापं वा शुभ कर्मणाम् ।
 जलावगाहनात्तेषां सद्यः शौचं विधीयते ॥५८५॥

236. इति ब्रह्मपुराणे, दुण्यार्थं प्रः(वृ)त्तस्य सद्यः शौचविधानात् सव्याभावे
 (व) धर्मपुत्रः कार्यः ।

तथाहि,—

अपुत्रेण सुतः कार्यो यादृक् तादृक् प्रयत्नतः १(*) ।
 पिण्डोदकक्रिया हेतोर्नामसंकीर्त्तनाय च ॥५८६॥
 इति यमोक्तेः २(†) ।

237. नारायण भट्टधामपि—

अदत्त कन्या यो पितरौ दत्तः अन्याभावे दत्तानामपि पितैव ।
 दौहित्रमातामहो परस्परं सर्वाभावे यः कश्चित्, मातामह्याश्च
 दौहित्रो जामातुश्च इवशुरोमिथः । इवभ्रादेः स्नुषाभ्रातरौ च मिथोदत्तः ।
 गुरुशिष्यौ परस्परम् । सर्वाभावे यः कश्चित् कुर्व्यात्तस्य
 सर्व्वसम्पत्-प्राप्तिरिति । सन्निहितस्वेऽपि पुत्रादीनां पातित्वादिदोषे,
 नाधिकारः ३(‡) ।

पतितेनाग्निसंस्कारः न क्रियां न च तर्पणम् ।

238. कुर्व्यादुन्मत्त एवापि नान्यथेत्यब्रवीद्यमः ॥५८७॥

-
- १(*) दत्तकव्यं,—‘अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्रवृत्तिनिधिः सदा’ इति ।
 अथ दत्तकतन्त्रः पूर्व्वेषां नामसंकीर्त्तनाय, पिण्डोदकप्रधानाय, रेतान्तरधर्मरक्षणाय,
 पुत्रोत्पादनद्वारा बंधविच्छेदाय च विधेय इति । ‘पुत्रेणार्थकोजयः ।
 २(†) अशौचेऽपि, इत्यपि पाठान्तरमस्ति । अन्यद् दत्तक सर्व्वत्र-दत्तकचन्द्रिका—तत्
 कौतुह्यादिष्वस्ति । अथ सर्व्वभावे—अपत्याद्यभावेऽस्तीति ।
 ३(‡) अस्तिवचनमात्रं प्रागल्भ्यं सुखाधिकारि-पुनः समागतः स्नात् तदा दाहाधिकारिच’
 विहाय स सर्व्वं कुर्व्यादिति ।

इति स्मृतेः । ब्रह्मचारीतु मातापितृ गुरुपाध्यायानामेव क्रियां
कुर्व्यान्नान्येषाम् ।

239. यथाह, सुमन्तुः—

न ब्रह्मचारिणः कुर्यु रुदकं ब्राह्ममेवच ।
यदिमाता यदिपिता गुरुश्चेत् कुर्युरेवहि ॥५८८॥ इति

240. अन्न सम्बन्धः—

ब्रह्मचार्य्येण कुर्वीत अग्निपिण्डोदकक्रियाम् १(*) ।
तेनाशौचं न कर्त्तव्यं सन्ध्याकर्म समाचरेत् ।
अग्निकार्य्यञ्च कर्त्तव्यं सायं प्रातश्च नित्यशः ॥५८९॥

241. कर्त्तन्तर सज्जावेतु, मनुः—

आदिष्टो नोदकं कुर्याद्व्रतानामासमापनात् ।
समाप्ते तदकं कृत्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ ५९०॥ इति

242. षडुशीतौ—

स्वीयाचारादपि भ्रष्टाः पतिता येच दूषिताः ।
न कुर्युरुदकन्ते वै तेभ्योऽप्यन्येन चैवहि ॥५९१॥

243. मदमरस्ने, हारीतः—

पतितात्मापविद्वानां चरन्तीनाञ्च कामतः ।
दत्तानाञ्चैव कन्यानां न कार्थ्या सल्लिक्रिया ॥५९२॥ इति
इदन्तु कर्त्तन्तर सज्जावे वेदितव्यम् । तदभावे कुर्यादिव ब्रह्मचारी
पित्रादेरन्यश्चेत् प्रेतक्रियां करोति (तदा) तदा पुनरुपनेतव्यः ।
आचार्य्यं गुरुपाध्यायो निहृत्स्यापि व्रतीः.....।
शकट्यन्नं नचाभियान्नच तैः सहसम्भवेत् ॥५९३॥

244. यदि मोहात् स कुरुते पुनः संस्कारं मर्हतीति स्मृतेः ।

एवं जीवन् पितृ कोऽपि तिलोदकादि कृत्यं न कुर्यात् ।
ज्ञातिभिः सह ज्ञातीनां प्रेतानाञ्च तिलोकम् ॥५९४॥
न जीवन् पितृकः कुर्यादित्याह हरिणी सुतः । इति
पितरि क्रियमाणेतु मातायदि विपश्यते २(०) ॥५९५॥

१(०) ततश्च ब्रह्मचारिणामधिकारः । नतु सत्यं कर्मैकसवसाधिपान् ।

२(०) अत्र 'शिवमासे' इति पाठान्तरम् ।

बलीनामन्त्रं यतिधर्मं सतुचये, सन्नासमन्त्रोपनिषद् वेदान्तकलतवचसि ।
एवमनाधिपतिविदासप्रकारचेऽपि ।

- पुत्रस्तदा कर्म कुर्व्याद्वाहादिकं न संशयः । इति
245. निर्हरणार्थमत्र यस्य कार्ये मित्याह, मनुः—
 त्रयाणामात्रमाणाश्च कुर्व्याद्वाहादिकाः क्रियाः ।
 यतेः किञ्चिन्नकर्तव्यं नवान्येषां करोति सः ॥५६६॥
 मातापित्र्योरुपरमे सद्यः शौचं यते भवेत् ।
 स्नात्वा भिक्षाटनं कुर्व्यादात्मानं परिचिन्तयेत् इति ॥५६७॥
246. पतिमरणे, शातातपः—
 एकोविष्टं जलं पिण्डमाशौचं प्रेतसत्क्रियाः ।
 न कुर्व्यात् पार्वणादन्यद् ब्रह्मीभूताय भिक्षवे ॥
 अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणन्तु विधीयत इति ॥५६८॥
247. कौर्म्ये विशेषः—
 कुटीचकं सम्प्रदहेत् पूरयेच्च बहूदकम् ।
 हंसं जले विनिक्षिप्य परहंसं विकीरेत्तुतत् ॥५६९॥
 कुटीचके यथोक्तं स्यात् पार्वणन्तु बहूदके ।
 हंसे नारायणवलिं विकीरेत् न किञ्चनेति १(*) ॥६००॥
248. वृद्धमनुरपि—
 यतीनां मरणे जाते ना शौचं नोदकक्रिया ।
 नैकोविष्टं षोडशानि भापिण्ड्यं न च विद्यते ॥६०१॥
 नारायणवल्लिन्तत्र कुर्व्याद्वै द्वादशाहनि ।
 तेभ्यश्च विष्णुबुद्ध्या तु यतीन् सम्पूजयेद् द्विज इति ॥६०२॥
249. वायुपुराणे,—
 सन्न्यासिनोऽप्याब्दिकादि पुत्रः कुर्व्यान्मृताहनि ।
 महालयेतु यच्छ्राद्धं द्वादश्यां पार्वणेनरिचति २(†) ॥६०३॥

—*—

- १(*) 'विकीरेत्' इति पाठान्तरम् । अथकुटीचकस्य दाहानन्तरं तद् योग्यं कार्यं विधेयमिति ।
 कुटीचक-रहूदक-हंस-परमहंसा इति शब्दे सन्न्यासिनां भेद उक्तः ।
- २(†) 'महालये यज्ञेऽहनि' इत्यं पाठान्तरमस्ति । अथयुक्तावप्येवमप्यनायासात्प्रातः
 याज्ञयोग्यकालः । पित्रादीनां महायज्ञावयवः कालः तर्षण-दान-आहवादिबोध्यव्यव
 इति । तथाचि 'यमकोकं परित्यज्य चागतं ये महालये' इति श्रुती ।

अथ कर्त्रादि विपर्यये प्रायश्चित्तम् ।

—*—

250. गृह्यपरिशिष्टे,—

असगोत्रः सगोत्रोवा यदि स्त्री यदिवा पुमान् ।
प्रथमेऽनि योदद्यात् स दशाहं समापयेत् ॥६०४॥

तथा,—

अन्यगोत्रोऽसम्बद्धः प्रेतस्याग्निं ददाति यः ।
पिण्डश्चोदकदानश्च स दशाहं समापयेत् ॥६०५॥
दशाहपर्यन्तमेवायं नियमः अतस्तन्मध्ये देशान्तरस्थित पुत्रागमनेऽपि
प्रथमदिवसोपक्रान्तेनैव दशपिण्डा दातव्याः न तु पुत्रेणेति
मन्तव्यम् ।

251. अत्र विशेषमाह, मार्कण्डेयः—

अस्थिसम्भयनादूर्वागागतो यदि पुत्रकः ।
ततस्तत् कर्म कुर्वीत दाहिकोविस्मृजेत् पुनः १(*) ॥६०६॥
अस्थिसम्भयनादूर्ध्वं मागतो यदि पुत्रकः ।
प्रथमेऽग्निं योदद्यात् स दशाहं समापयेदिति ॥६०७॥

252. वशिष्ठोऽपि—

दाह कर्म नव श्राद्धं तोयदानन्तथैव च ।
नान्य प्रच्छादनं कर्म पिण्डदानं दशाहिकम् ॥६०८॥
पूर्वकर्मैति विख्यातं कर्त्तव्यं स्तत्रवोच्यते ।
यदि कर्त्रन्तरं यायात् कृत्स्नं लुप्येत् सवह्निकम् इति ॥६०९॥

अन्यत्रापि—

कालेन व्यवधीयेत कर्त्तावा व्यवधीयते ।
कालकर्त्तृव्यवहितं तत्तत् कार्यं पुनर्नवमिति ॥६१०॥

१(*)

‘पतितेनाश्वत्थि संस्कारो न विधेयः ।

तथा पतितस्य चाह्वतप्रायश्चित्तस्य भेदः ।

253. अत्राग्निदातृ-विपत्तौ, ग्राह-भारह्वाङ्गः—

अधिकारिषु पुत्रेषु बहुव्येकस्य चेद्भवेत् ।

विपत्तिरपरः कुर्यादिवं ज्येष्ठक्रमेण तु ॥६११॥

254. कर्मप्रदीपेऽपि—

दाहादिकर्मणि यदा परिवर्त्तमाने,

मध्ये भवेद्यदि निवृत्तिरथान्तरायात् १(॥) ।

दाहं विना सकलकर्म तिलोदकादि ।

सम्बन्त्सरेऽपि विगमे करणीयमेव इति ॥६१२॥

तथा,—

शालिभिः शक्नुं भवर्त्वापि शाकैर्वाप्यथ निर्वर्त्तयेत् ।

प्रथमेऽहनि यद्द्रव्यं तदेवस्याद्दशाहिकम् ॥६१३॥

तथा,—

आद्यपिण्डान्यदेशेषु प्रेते पिण्डो भवेद् यदि ।

पूर्वदत्तान् पुनः पिण्डान् दद्यादित्याह गौतमः ॥६१४॥

255. व्यासः—

स्थानभ्रंशो न कर्त्तव्यः पिण्डस्यापि तिलाम्बुनः ।

एकदेशे प्रकर्त्तव्यं पिण्डदानतिलोदकम् ॥६१५॥

तथा,—

दशाहमध्ये पाषाणं प्रमादाद्यदि नश्यति ।

पाषाणमन्यमिच्छिष्य पुनरावर्त्तयेज्जलम् ॥६१६॥

तथा,—

प्रमादाद् द्वाससोदातुं यदि कर्मणि विस्मृतिः ।

कृच्छ्रत्रयं तदा कृत्वा वासः खण्डं समाहरेत् ॥६१७॥

आचार्यवात्रयोरेव प्रायश्चित्तिं विपर्यये ।

इवचाण्डालादिभिः पिण्डः संस्पृष्टो यदि कुत्रचित् ॥

कृच्छ्रत्रयं ततः कृत्वा दद्यात् पिण्डं पुनस्तथा ॥६१८॥

256. **संग्रहे,—**

विङ्गाल मूषकस्पर्शे पिण्डेच द्विदलीकृते ।
कृच्छ्रत्रयं प्रकुर्वीत पिण्डदानं पुनश्चरेत् इति ॥६१६॥
अतिदेशोऽयम् ।

257. **नारायणमट्टीयेऽपि,—**

उत्तरीयशिलापात्रे द्रव्यकर्तुं विपर्यये ।
कृच्छ्रत्रयं प्रकुर्वीत पुनस्तत्त्वं समाचरेदिति ॥६२०॥

258. **देशोपह्वये, गभस्तिः—**

गृहीत्वा प्रेतपाषाणं गच्छेद्देशविपर्यये ।
अपक्वस्यापि वा कुर्यान्नन्त्वेतद्वशेषयेत् १(*) ॥६२१॥
तथा,—

प्रेतक्रियाप्रमादेन चेद्देशाहोर्द्धतोभवेत् ।
दाहाणूदकदानञ्च पुनःकार्यं यथाविधि ॥६२२॥

259. **एतदस्थिसञ्चयनात्प्राग्बिषयम्—**

अस्थिसञ्चयनात् पूर्व विहितं कर्म यत्सूतत् ।
आशौचादूर्द्धभावाच्चेत् पुनस्तत् सर्वमाचरेदिति-कात्यायनपरि-
शिष्टोक्तेः ।

260. **पुनर्दाहे विशोषमाहापस्तम्बः—**

यत्र दाहविधौ वृत्ते पुनर्दानचोदनम् ।
'अस्मात्त्वमभिजातोऽसि'त्वदित्येकाहुतिस्तदेति ॥६२३॥

261. **नष्टशिलाप्राप्तौ, ऋष्यशृङ्गः—**

नष्टा शिला स्यात् पुनरेव दृष्टा, दत्ताञ्च लिङ्गैव विधिक्रमेण ।
यमेवमेत्यहमद्वयं प्रपूज्य, तत्रैव सर्वं विधिवद्विधेयम् ॥६२४॥

262. **मन्त्रस्तु,—**

यमे इव यन्माने यदेतं पराभव मानुषा देवयन्तः ।
आसीदत स्वमुलोकं स्वासस्तेः भवति निन्दनेनेति २(†) ॥६२५॥

१(७) देशविपर्ययः—उत्प्रातः दुर्गमिषान्नमृगादिः ।

१(†) चण्वेद—१०।१४।१११ ।

अथ नवश्राद्धानि ।

—*—

263. तत्र सम्बर्तः—

प्रथमेऽह्नि तृतीयेऽह्नि पञ्चमे सप्तमे तथा ।
नवमेकादशे चैव षडनव श्राद्धमाचरेदिति ॥६२६॥

तथा,—

दैवाद्वयदि नवश्राद्धमतीतं प्रथमेऽह्नि चेत ।
तदुत्तरेण कर्त्तव्यं व्याघ्रस्य वचनं यथेति ॥६२७॥
दहनाभावेऽपि नवश्राद्धं यथा कालं कार्यमित्याह—

264. त्रिकाण्डमण्डनः ।

पञ्चमे सप्तमेवापि दाहकर्मणि सत्यपि ।
नवश्राद्धानि सर्वाणि कर्त्तव्यानि दिने दिने ॥६२८॥

265. आपस्तम्बपरिशिष्टेऽपि,—

नव श्राद्धेषु दृत्तेषु पुनर्दहनकर्मणि ।
ऊर्द्धं दशाहादुत्कृत्य पुनर्दहनमाचरेत् १(*) ॥६२९॥
उक्तकालेऽशक्तिश्चेत्तदा नवमे कार्यमि त्युक्तम् ,

266. स्मृत्यर्थसारे ।

एकस्मिन् नवमेऽह्नि नवश्राद्धमेकादशेऽह्नि वा कार्यमिति । एकादशाह-
करणं यजुर्वेदिनाम् ।

नवश्राद्धानि पञ्चाहुराश्वलायन शास्त्रिनः ।
आपस्तम्बाः षडित्याहुर्विभाषा तैत्तिरीयिनः ॥६३०॥

267. इति शिवस्वामिकृतेः—

प्रथमेऽह्नि तृतीयेऽह्नि पञ्चमे नवसप्तमे ।
शामश्राद्धानि तत्रस्य मार्कण्डेयोऽब्रवीदिति ॥६३१॥

268. बृहद्वशिष्ठः—

नवश्राद्धानि सर्वाणि प्रेततृप्तिकराणि तु ।
एकोद्दिष्टानि सर्वाणि प्रेतत्वस्य विमुक्तये ॥६३२॥

१(*)

आपस्तम्ब ऋषिर्वाक्यात् कार्यम् । 'पुनर्दाहं चमाचरेत्' इति भिन्नः पाठः ।

-चन 'उत्कृत्य' इति भिन्नः पाठः ।

अनूदकमधूपञ्च गन्धमाल्यविवर्जितम् ।
 नवश्राद्धममन्त्रञ्च स्वधाकारं विना भवेत् ॥६३३॥
 पिण्डनिर्व्वपणार्थन्तु चरुश्रपणमत्र तु ।
 अन्नं न विकिरेद्भूमौ गृह्णीयादा (द्वा)शिषोनतु ॥६३४॥
 पात्रालम्भो न चाक्षय्यमासनादिप्रयोगतः ।
 नामगोत्रेण सम्बन्ध-रहितं प्रेतशब्दवदिति ॥६३५॥

269. ब्राह्मणलभे भोजनं देयमित्युक्तं रेणुना—

भुञ्जते ये नवश्राद्धे दीनार्त्ता द्रविणेच्छवः ।
 तेभ्यो भोजनपात्राणि पाकभाण्डानि चैव हि ॥६३६॥
 दद्यात्तच्छेषमन्नञ्च हिरण्याद्यपि दक्षिणम् १(*) ।
 प्रति श्राद्धं नियुञ्जीत ब्राह्मणाश्चैवमेवहि ॥६३७॥
 सर्वाणि सहवैकस्मिन् दिने स्युरिति बह्वृचाः । इति ।

270 विप्राभावे उक्तं प्रभासखण्डे—

अलाभे ब्राह्मणस्यैव कौशः कार्श्यो वटुः प्रिये ! ।
 प्रकल्प्य ब्राह्मणत्वेन सर्वं श्राद्धं समापयेत् ॥६३८॥

कुशवटु लघुमनुष्य-प्रतिकृतिरिति देवयाज्ञिकः—

271. देवलञ्च—

निधाय वा दर्भवट्टना-सनेषु समाहितः २(†) ।
 प्रैषानु प्रैष संयुक्तं विधानं प्रतिपादयेत् ॥६३९॥

अस्यार्थः—

स्वागतं श्राद्धं करिष्ये, श्राद्धेक्षणः क्रियताम् । इदन्ते पाण्डित्यादयः
 प्रैषाः । एषामुत्तराणि सुस्वागतमित्यादीन्यनुप्रैषाः । तदुभयमुक्तं
 विधानं श्राद्धेतिकर्तव्यताकाण्डस्वरूपमेव कुर्यादिति ।

१(*) 'हिरण्याद्यापि दक्षिणम्' इत्यं वं पाठात्करमसि ।

-बह्वृचो-ऋष्वेदीयाः तच्छास्त्रिन इति ।

२(†) 'दर्भवटुः कुशनिर्मितः ब्राह्मणः । स च साहं षड्भिः कुशैर्भक्षेत्—तथाहि कृती,—
 पञ्चाशद्भिः कुशैर्ब्रह्मा तदन्नं तनु विष्टवम् । तदन्नं नोपयमनं तदन्नं तद्विष्णुः कृतः' इति
 ज्ञानाशुषः ।

तत्र सङ्कल्पितान्नस्य प्रतिपत्तिमाह ।

—*—

स एव,—

पात्राभावेऽपरं कृत्वा पितृयज्ञ विधिं नमः १(*) ।
निर्दिश्याप्यन्नमुद्धृत्य यत्र पात्रं ततोगतिः ॥६४०॥
पात्राभावे क्षिपेदग्नौ गवे दद्यादथाप्सुवा ।
नतु प्राप्तस्य लोपोऽस्ति पैतृकस्य विशेषतः इति ॥६४१॥

272. पक्षाग्नाभावे, विष्णुपुराणम्,—

असमर्थोऽन्नदानस्य धान्यमाशंस्यशक्तिः २(†) ।
प्रदद्यात् द्विजामेभ्यः स्वल्पालपमपि दक्षिणाम् ॥६४२॥
आमेन वर्तयेन्नित्यं ब्राह्मणोऽव्यसनान्वितः ।
आमश्राद्धं यदा कुर्याद्विधिज्ञः श्रद्धयान्वितः ॥६४३॥
तेनाग्नौ करणं कुर्यात् पिण्डांस्तेनैव निर्व्वपेत् ।

273. प्रचेताः,—

आमश्राद्धं यदाकुर्यादग्नौकरणपिण्डकम् ।
विकिरंवापि कुर्व्वीत तेनैव श्राद्धिकन्तदेति ॥६४४॥

तेनैव,—आमेनैव विकिरेणेति । ग्रन्थान्तरे,—

आमश्राद्धे च वृद्धौ च प्रेत श्राद्धे तथैव च ।

274. विकिरं नैव कुर्व्वीत मुनिः लाट्यायनोऽन्नवीदिति ॥६४५॥

275. विशेष माहात्र मरीचिः,—

आवाहने स्वधाकारे मन्त्रा उच्चा विसर्ज्जने ३(‡) ।
अन्यकर्मण्यनुष्ठाः स्युरामश्राद्धविधिं स्मरन् इति ॥६४६॥

१(०)

'नरः, इति भिन्नः पाठः ।

१(†)

शाम्बन्—यव सोधूमादीन्वापि ।

१(‡)

'उचिन्नाम्बेवान् आवाहयिष्ये' इति पृष्टे. उचिन्नावाहय इति विकीर्णः । 'उचिन्नावाहयिष्ये' इति साम्बन् । ततोऽपि आवाहनमन्त्रान् पठेत् । 'विश्वेदेवासवागत' ११ अः ५१ मः । इति शुक्लयजुः ७, अः १४ मः ।

'उचिन्नावाहयिष्ये' शुक्लयजुः—१८ अः, १० मः ।

'आवाहय मः पितरः सोम्यासः' ,, ,, १८ अः, १८ मः ।

276. अर्थस्तु,—

आवाहन मन्त्रे हविषे अत्तव (आत्तव) इत्यत्र स्वीकर्तव्य इत्यूहः १(*)
स्वधाकारे 'नमोवः पितरः' इष इत्यादिमन्त्रे इष इति पदस्थाने
आमायेत्यूहः कार्य्यः । अन्यकर्मणि नोहः कार्य्य इति ।

तथा,—

आमश्राद्धन्तु पूर्वाह्ने कर्तव्यं सर्वदा बुधैः ।
पाकश्राद्धं यथा काल मिति शास्त्रव्यवस्थितिः २(†) ॥६४७॥

277. आमस्यासंभवेऽद्देमश्राद्धं कर्तव्यमित्युक्तं मरीचिना,—

आमान्नस्याप्यलाभे तु श्राद्धं कुर्याच्च बुद्धिमान् ।
धान्याच्चतुर्गुणेनैव हिरण्येन सुरोचिषेति ॥६४८॥
आमं ददतु कौन्तेय ! दद्यादन्नं चतुर्गुणम् ।
सिद्धाभे तु विधिर्यं स्मादामश्राद्धेऽप्यसौ विधिरिति ॥६४९॥

एतदति समर्थस्य ।

आमन्तु द्विगुणं प्रोक्तं हिरण्यन्तु चतुर्गुणम् ।
प्रयच्छन् श्राद्धकालेषु त्वशक्तः सममेववेति—

संग्रहत्रिशेषोक्तः ।

आमश्राद्धे बज्ज्यानाह, देवलः—

तृप्तप्रभोऽवगाहश्चा क्षय्यप्रैषो यथा सुखम् ।
आमश्राद्धे भवेन्नैतद् आपोशानश्च पञ्चमम् ॥ इति ॥६५०॥

अवगाहः,—अङ्गुष्ठावगाहः । अन्यत्स्पष्टम् ।

एतद्देमश्राद्धेऽपि ना न्यायसाम्येनापरपदस्योपलक्षणत्वात् ।

१(०)

अत्र अतीव 'आमंयद्दत्तपक्वां पक्वमुच्छिद्यते ।

अत्युक्तं नियथाहं सुपद्यम् । नैमित्तिकं,—निमित्तं तत्र अष्टादिनाद्युपस्थितानि प्राधानि
नैमित्तिकानि इति ।

१(†)

'यथाकारं' इति शास्त्रोक्त-पूर्वाह्न-मध्याह्नपरारात्रादि ।

278. व्यासः,—

द्विरण्यसामभ्राद्वीर्यं लब्धं यत्क्षत्रियादितः १(*) ।

यथेष्टं विनियोज्यं स्याद् भुञ्जीयाद्ब्राह्मणस्त्वय मिति ॥६५१॥

279. षट्त्रिंशन्मते,—

आमं शूद्रस्य यत् किञ्चिच्छ्राद्धिकम्प्रतिगृह्यते ।

तत् सर्वं भोजनायालं नित्यनैमित्तिके न चेति ।

अत्र कश्चित्, ब्राह्मणादेरपि लब्धं विहिते कर्मणि नविनियोज्यम् ।

देवतोद्देशेन त्यक्तस्य पुनर्देवतान्तरोद्देशेन त्यागायोगादित्याह ।

तदसद्—वाचनिकत्वादस्यार्थस्य संज्ञादादित्यग्रहं गृह्णातीति सोमयागे तथा दर्शनात् ।

विष्णोर्निवेदिताग्नेन यष्टव्यं देवतान्तरम् ।

पितृभ्यश्चापि तद्देयं तदानन्त्याय कल्पते ॥६५२॥

इति पञ्चरात्रे विनियुक्तस्यान्यत्र विनियोगकथनात् ।

प्रतिग्रहमात्रेण जीवतो द्रव्यस्य साध्यसर्वकर्मविलोपप्रसङ्गाच्चेत्यलं पल्लवितेन ॥

280. आमभ्राद्वे पिण्डे द्रव्यान्तरमुक्तं, षट्त्रिंशन्मते,—

आमभ्राद्वं यदाकुर्यात् पिण्डदानं कथम्भवेत् ।

गृहपाकात् समुद्गत्यसक्तुभिः पायसेन वा ॥६५३॥

पिण्डान्दद्याद् यथा कालं तिलैः सह विमतसरः । इति ।

यत्,—

पक्वेन कुरुते पिण्डमामात्रं यः प्रयच्छति ।

ताबुभौ मनुजव्याघ्र ! नरकाहौ न संशयः २(*) ॥६५४॥ इति

तद्दर्शादिभ्राद्वपरमिति ॥

—*—

१(*) 'आम' इत्यत्र नाम इति भिन्नः पाठः ।

२(†) विहितं कर्म विधीयते पतनमित्याह महर्षिः—

'विहितस्याननुष्ठानाद्बिहितस्य च क्षेपणात् । अनिश्चयेनित्येवात्र नरः पतनमिच्छति' ॥

अथारद्धप्रेतक्रियस्य सूतकादिप्राप्तौ निर्णीयते ।

—*—

281. देवजानीये, गालवः—

आरद्धे प्रेतपिण्डेतु मध्ये चेज्जननं भवेत् ।
तथैवा शौचपिण्डांस्तु शेषान्दद्याद् यथाविधि ॥६५५॥

282. शातातपः,—

अन्तर्दशाहे जननात् पश्चात् स्यान्मरणं यदि ।
प्रेत मुद्दिश्य कर्त्तव्यं पिण्डदानं यथाविधीति—

283. हेमाद्रौ—

अत्र पिण्डपदं नव आद्धमात्राभिप्रायम् । तेन सूतकादिप्राप्तौ—
दशाहिकश्चाद्धे वृषोत् सर्गाणि भवति ।
शावेतु सूतकं चेत् स्यान्निशाशेषे तथैव च ।
इति गौतमोक्तेः । एकादशाह आद्धस्य नवआद्धत्वात् ।
नवआद्धमशुद्धेऽपि कुर्व्यादिकादशेऽहनि ।
कर्त्तुंस्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेवसः ॥६५६॥ इति—

284. काष्ठाजिन्युक्तेश्च—

नहन्यात् सूतकं कर्म द्वादशैकादशाहिकम् ।
शुद्धोवा यदिवाऽशुद्धः कुर्व्यादेवाविचारयन्निति—

285. वृद्धवशिष्ठोक्तेश्च—

तस्मादन्तर्दशाहं सूतके सूतकेवा प्राप्तेऽपि एकादशान्तं कार्यमिति
निष्कर्षः । वृषोत्सर्गः सूतकान्ते भवतीतिकेचित् । यत्तु, आशौचं
प्रकृत्य,—

दानं प्रतिग्रहोद्दोमः स्वाध्यायश्च निवर्त्तत इति ।
दानादिनिषेधवचनम्, तत्तु विहितद्रव्यातिरिक्तपरं वेदितव्यम् ।
अन्यथा सम्भवं प्रकृत्य, चतुर्थेऽनि विप्रेभ्योदेयमन्नं हि बान्धवैः ।

286. गावः सुवर्णं वृत्तञ्च प्रेतमुद्दिश्य भक्तिः, इति—
भविष्य पुराणवचनमनुपपन्नं स्यात् ।
सपिण्डीकरणन्तु कालान्तरसत्त्वादाशौचापगम एव कार्यम् ॥

—*—

अथानेकमरण सन्निपाते निर्णयः ।

--*--

287. माघबीये, कार्णाजिनिः—

पित्रोः श्राद्धे समं प्राप्ते नवे पय्युषितेऽपि वा ।
पितृ-पूर्वं ततः कुर्याद्वन्यत्रासति योगत इति ॥६५७॥
अत्र पितुः पश्चान्मरणेऽपि पूर्वं पितृश्राद्धं ततोमातृश्राद्धं कार्यम् ,
पितुर्मुख्यत्वात् । एवं भ्रात्रादीनामपि ज्येष्ठादिक्रमेण श्राद्धं कार्यम् ।

288. ऋष्यशृङ्गः—

भवेद्यदि सपिण्डानां युगपन्मरणन्तदा ।
सम्बन्धासक्तिमालोच्य तत् क्रमाच्छ्राद्धमाचरेत् ॥६५८॥
एककाले गतासूनां बहूनामथवा द्वयोः ।
तन्त्रेण श्रपणं कृत्वा कुर्याच्छ्राद्धं पृथक् पृथक् ॥६५९॥

यत् - ...

पूर्वकस्य मृतस्यादौ द्वितीयस्य ततः परम् ।
तृतीयस्य ततः कुर्यात् सन्निपाते त्वयं क्रमः ॥६६०॥ इति
यद्वा पूर्वकस्य मुख्यस्य तृतीयस्य तदपेक्षया जघन्यस्येति व्याख्येयम् ।
एवमेव पित्रादेर्वाहं कुर्यादिति, यदि दशाहमध्ये मृतः तदा तत्पुत्रो-
ऽन्योवा, पित्रौर्द्वेदहिकानन्तरं पितामहकृत्यं पुनः संस्कारपूर्वकं सर्व-
मावर्त्तयेत् । अतीतेतु—दशाहेनैवमिति । यथाशक्त्या पित्रनुज्ञातेन
पौत्रेण पितामहकृत्ये प्रारब्धे सति यदि पितापि तद्दशाहमध्ये म्रियेत
तदा पित्राशौचं बहन्नेव स्वकाले पितामहश्राद्धं कुर्यात् । उपक्रान्त-

289. त्वादिति मदनपारिजातादौ निर्णीतम् । कर्तुंस्तात्कालिकीशुद्धिरिति वचनेन शुद्धयभिधानाच्च ।

पत्न्याः पुत्रस्य तत्पुत्र भ्रात्रोस्तत्तनयस्य च ।

स्तुषास्वस्रोश्च पित्रोश्च संघातमरणं यदि ॥

अर्वागब्दान्मातृपितृ-पूर्वसापिण्ड्यमाचरेत् ॥६६१॥

तत् पुत्रः पुत्र-पुत्रः, तत्तनयोभ्रातृतनयः, पित्रोर्मातापित्रोः, पत्न्यादीनां क्रमेण युगपद्वा सङ्घातमरणं यदिस्यात्तदा सम्बत्सरादर्वाक् पितृमातृसापिण्ड्य पूर्वकं सम्बन्धविशेषा(न)तिक्रमेण पत्न्यादीनां सापिण्ड्यं कुर्यादिति ।

एतदपि परिगणितानामेव कार्यं नान्येषामित्याह सएव ।

मातां भ्राताच्च तत् पुत्रः पत्नीपुत्रः स्तुषा स्वसा ।

एषां मृतौ चरेच्छ्राद्धमन्येषु न पुनः पितुरिति ॥६६२॥

पितुर्मृतौ सत्यामित्यन्वयः । अत्र सापिण्ड्ये विशेषमाह,—

290. लौगाक्षिः,—

पत्नी पुत्रः स्तुषा पौत्र भ्रातृ तत पुत्रका अपि ।

पितरोवा यदेकस्मिन् भ्रियेरन्नेकवासरे ॥६६३॥

आद्यमेकादशे कुर्यात् त्रिपक्षेवा सपिण्डनमिति । एकवासरइत्युक्ते-भिन्ननवासरमृतौ नायं नियमः । किन्तु, पित्रोः पूर्वसपिण्डनं विधाय पश्चात् सम्बन्धासत्ति क्रमेणान्येषां सपिण्डनं कुर्यादिति । क्रमश्चेत्थम्,—आदौ पितुस्ततोमातुः ।

पित्रोः भ्रातृः समं प्राप्ते नवे पथ्युषितेऽपि वा ।

पितृ-पूर्वं सुतः कुर्यादित्यत्रासन्नियोगतः ॥६६४॥ इति

कार्णाजिन्युक्तेः । ततः पत्नीत्वलक्षणसम्बन्धस्यासन्नत्वात् पत्न्याः ततश्चभयं निरूप्य पुत्रत्वलक्षण सम्बन्धभाजः पुत्रस्य ततोऽप्यवहित-सम्बन्धभाजोभ्रातुः । एवं तत पुत्रादिष्वप्यूहनीयम् ।

यत्तु, नैकः भ्रातृद्वयं कुर्यात् समानेऽह्नि कुत्रचिदिति—प्रचेतोवचनम्, तदेकदेवताभ्रातृपरम् । देवताभेदे निमित्तभेदेवैकस्यानेक भ्रातृविधानात् ।

291. तदुक्तंजाबालिना—

श्राद्धं कृत्वा तु तस्यैव पुनः श्राद्धं नतद्दिने ।
नैमित्तिकन्तु कर्त्तव्यं निमित्तानुक्रमोदयमिति ॥६६५॥

292. कात्यायनेनायुक्तम्—

द्वे बहूनि निमित्तानि जायेरन्नेक वासरे ।
नैमित्तिकानि कार्याणि निमित्तोत्पत्त्यनुक्रमादिति ॥६६६॥

यदा तु—

निमित्तानां जुगपत्सम्पातस्तदा कुतपादि श्राद्धकालानतिक्रमेण
तन्त्रतया नैमित्तिकानि कार्याणि ।
एककाले गतासूनां बहूनामथवा द्वयोः ।
तन्त्रेण अपणं कृत्वा श्राद्धं कुर्यात् पृथक् पृथगिति भृगूक्तेः । एवं
देवता भेदेन भिन्न श्राद्धेष्वपि ज्ञेयम् ।

यदा तु—

निमित्तानां भिन्नकालता तदा नैमित्तिकानि तत्काले कर्त्तव्यानीत्य-
लम्प्रपञ्चेन ॥

—*—

अथ दुर्भरणमृतानां प्रार्थश्चत्तानि ।

—*—

293. शातातपः ।

उद्धोच्छिष्टाधरोच्छिष्टौभयोच्छिष्टेषु सत्स्वपि ।
अस्पृह्यस्पर्शमरणे खट्वायां निगडादिषु ॥६६७॥
त्रीन् षड्द्वादशवापश्च दशकृच्छ्रान् विधायतु ।
गृहीत्वा विप्रवचनाग्निमित्तस्यानुसारतः ॥६६८॥
शक्तौ तदैव कृच्छ्राणां प्रत्याम्नायं प्रदापयेत् ।
धेनुगोभूहेमधान्य-धनवस्त्रादिकश्च यत् ॥६६९॥

तदाणीं शुद्धिमासाद्य दहनादि ततश्चरेत् १(०) ।
 सर्वात्मनाशुद्धिमिच्छेत् पित्रादेः पापकर्मणः ॥६७०॥
 तं दहेद्विधिना कृत्वा तद्योग्यं सर्वभेषजम् २(†) ।
 एवमेवात्मनः शुद्धिः कर्ता चेत् पापयुग्ं भवेत् ३(‡) ॥६७१॥
 प्रेतस्य चात्मनः शुद्धिमनासाद्योदकादिकम् ।
 लोभादिना कृतं सर्वं अन्तरिक्षे विनश्यति ॥६७२॥

294. गृह्यकारिकायाम्—

प्रमादादपि निःशङ्कं स्वकस्माद्विधिचोदितः ।
 शृङ्गिदंष्ट्रिनखि-व्याल-विषविद्युज्जलाग्निभिः ॥६७३॥
 चण्डालैर्ब्राह्मणैश्चोरे निहतो यत्र कुत्र चित् ।
 चान्द्रायणं तप्तकृच्छ्र-द्वयं तस्य विशुद्धये ॥६७४॥
 यद्वा कृच्छ्रान् पञ्चदश कृत्वोक्तविधिना दहेत् ।
 बुद्धिपूर्वधृतानान्तु त्रिंशत्कृच्छ्रं समाचरेदिति देवजानीये ॥६७५॥

295. विशेषो ब्राह्मे—

ऊर्ध्वोच्छिष्टेऽधरोच्छिष्टे उभयोच्छिष्टके तथा ।
 अस्पृश्यस्पर्शने चैव त्वन्तरिक्षे मृतौ तथा ॥६७६॥
 खट्वायां मरणे चैव तथा निगडबन्धने ।
 सप्तस्वेषु कृच्छ्रांस्तु त्रीन्षट् द्वादश वा क्रमात् ॥६७७॥
 पञ्चदशक्रमेणैव यथा संख्यं प्रकल्पयेत् ।
 पाषाणैर्लंगुदैर्दण्डैर्लूताविस्फोटकादिभिः ॥६७८॥
 विषैः प्रपतनाद्यैश्च नवकृच्छ्रं विशेषनम् ।
 भित्त्यादावुपघाते च पद्मवादिषु तथैव च ४(S) ॥६७९॥
 विद्युत्पातमृतानान्तु शकटेन मृतौ तथा ।
 उद्धूण वृषभेणापि मृतानाञ्च विशेषतः ॥६८०॥

- १(०) 'तदादीन्' तदादिच, इति भिन्नः पाठः । चव दहनादि,—दहनक्रयमित्यर्थः ।
 २(†) 'तद्वै विधिना' इति पाठान्तरम् ।
 ३(‡) 'पापयुग्ं भवेत्' इति चव्यः पाठः ।
 ४(S) शकटिनः पतनेन निधनं तज्जाया निपत्य निधनं क्वादिति ।

म्लेच्छेन निहता ये च प्रमज्ज्यानाशकच्युताः ।
 चौरादिभिर्हतानाञ्च त्रिंशत्कृच्छ्रैर्विशोधनम् ॥६८१॥
 जलान्युद्वन्धनैश्चैव विषशस्त्रादिवृश्चिकैः ।
 बुद्धिपूर्वमृतानाञ्च (तु) त्रिंशत् कृच्छ्रैर्विशोधनम् १(*) ॥३८२॥
 प्लीहाभगन्दराभ्याञ्च तथापस्मारदूषिते ।
 प्रहणीराजयक्ष्मभ्यां त्रिंशत्कृच्छ्रैर्विशोधनम् ॥३८३॥
 शवं रात्र्युपितं चेत् स्त्रीन् कृच्छ्रान् कृत्वा दहेत्तु तम् ।
 रजस्वला सृतिकयोः श्वपाकस्पर्शने मृतः ॥६८४॥
 अब्देनैव तु कृच्छ्रेण शुद्धिर्वात्स्यायनोऽप्रवीत् ।

२१६. अन्त्यजा, यथा—

रजकश्मर्मकारश्च नटो (डो) वरूड एवच २(†) ॥६८५॥
 कैवर्त्त मेदभिल्लाश्च समैते ह्यन्तजाः स्मृताः ।
 एनत् प्रष्टोपरति र्यदि देवात् कथञ्च न ॥६८६॥
 एकत्रिंशता कृच्छ्रैस्तु शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः ।
 कुणपे चार्द्धदग्धे च चितास्पृष्टान्त्यजादिभिः ३(‡) ।
 त्रिंशत् कृच्छ्रैर्विशुद्धिः स्यात् क्रियासशक्तौत्रिकृच्छ्रतः ॥६८७॥
 अतिक्रान्तैः कदाशाहा मृता ये पापरोगिणः ॥६८८॥
 कृच्छ्रशयं मासश्रद्धया तेषां शुद्धैश्च व्रतञ्चरेत् ।
 निमित्ततारतम्येन प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥६८९॥ इति

२१७. आत्मघाते, स्मृतिरत्नावल्यां, व्यासः—

आत्मनो घातशुद्धयर्थं चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ४(०) ।
 तप्तकृच्छ्रचतुष्कं वा त्रिंशत्कृच्छ्राणि वा पुनः ॥६९०॥
 अर्वाक् सम्ब्रत्सरात् कुर्याद्दहनादि यथोदितम् ।
 कृत्वा नारायणवलि मनित्यत्वात्तदायुषः ॥६९१॥ इति

- १(*) 'त्रिंशत् कृच्छ्राविशोधनम्' इत्यपि पाठोऽस्ति ।
 २(†) अथादर्श एकस्मिन् ब्रह्मोक्तः पतितरथः । वरुड इत्यस्मिन् बुरुड इति भिन्नः पाठः ।
 ३(‡) औधायनीशे, निर्णयसिद्धौ, षट्त्रिंशन्नाते, स्मृतिरत्नावल्याञ्च प्रपञ्चितमस्ति ।
 ४(०) अथा 'मिश्रस्त' इति पाठोऽप्यस्ति । अमिश्रत विप्रदेव-गुरुभ्यामभिप्रायपथ इति । मतान्तरे तु ब्रह्मदशम इति ।

इदं चात्मबधनिमित्तं प्रायश्चित्तं मृत(श्वा)जातिवधनिमित्तप्रायश्चित्तेन समुच्चितं पुत्रादिभिः कार्यमित्युक्तं वौधायनेन । नारायण वलि व्याख्यास्याम इति शप्त-पतित-सुरापात्मत्यागिनां ब्राह्मणादिहतानाश्च २९८. द्वादशवर्षाणि, त्रीणि वा कुर्वीतेति मदनपारिजाते ।

२९९. स्मृत्यर्थसारेऽपि,—

ब्रह्मादीनां तद्योग्यं प्रायश्चित्तं कृत्वा नारायणवलिपूर्वकं संस्कारं कुर्यादित्युक्तम् । एवं म्लेच्छीकृतानामपि इदं सर्व्वं प्रायश्चित्तार्हाणा-
मेव । प्रायश्चित्तानर्हाणां पतितोदकमात्रं कार्यमिति केचित् ।
वस्तुतस्तु—तदर्हानर्हयोर्वचनेऽनुपादानाद्विशेषेण तत्रापि नारायण-
वलि गीयाद्ब्राह्मण्यं कार्यमिति युक्तम् ।

३००. पतितोदकविधिस्तु हेमाद्रौ ब्राह्मे,—

पतितस्य तु कारुण्याद्यस्तृप्तिकर्तुमिच्छति ।
स हि दासीं समाहूय सर्व्वगां दत्तवेतनाम् ॥६६२॥
अशुद्धघटहस्तां तां यथावृत्तं ब्रवीत्यपि ।
हे दासि ! गच्छ मूल्येन तिलानानय सत्वरम् १(*) ॥६६३॥
तोयपूर्णं घटं चेमं सतिलं दक्षिणामुखी ।
उपविष्टा तु वामेन चरणेन ततः क्षिपेत् ॥६६४॥
कीर्त्तये पातकिन् संज्ञां त्वं पिबेति मुहुर्व्वदेत् ।
निशम्य तस्य वाक्यं सा लब्धमूल्याकरोत्ततः २(†) ॥६६५॥
एवं कृते भवेत्तप्तिः पतितानां न चान्यथेति ।
इदं मरणोत्तरं क्रियते चेत् तदा मृताहे कार्यम् । पतितस्य दासी,
३०१. मृताह्नि यदा घटमपवर्ज्जयेदेतावतायमुपचरितो भवतीति विष्णुस्मृतेः ।
अतो घटस्फोटेन वह्निष्कृतस्यापि पित्रादेरब्दान्ते नारायणवलिपूर्वक-
संस्कारः कार्य इति गम्यते । ये आत्मत्यागिनः पतिनाश्च ते नाशौचो-
दकभाज इति । विष्णवादिस्मृतौ यो निषेधः सोऽपुत्रकविषयो ज्ञेयः ।
तस्य ह्यातिभिर्जावद्दशायामेवान्त्यकर्मपूर्वकं घटस्फोटस्य कृतत्वान् ।
कृतस्य पुनः करणाभावादिति ॥

१(*) चतुर्दासि इत्यभिन् नटि, नटि इति च पाठान्तरम् ।

२(†) 'लब्धमूल्याकरोच्च तत्' इति पाठान्तरम् ।

दुर्मरणमृतानां क्रियायोग्यतार्थं प्रायश्चित्तवहानविशेषोऽप्युक्तो विश्व-

302. प्रकाशे शातातपेन,—

व्याघ्रेण निहते विप्रे विप्रकन्यां विवाहयेत् ।

सर्पदंष्ट्रे नागवलिर्देयः सर्पश्च काञ्चनः ॥६६६॥

चतुर्निष्कमितं हैमं गजन्दद्याद् गजाहते ।

राक्षा विनिहते दद्यात् पुरुषन्तु हिरण्यमयम् ॥६६७॥

चोरेण निहते धेनुं वैरिणा निहते वृषम् ।

वृकेन निहते दद्याद् यथाशक्त्या तु काञ्चनम् ॥६६८॥

शय्यामृते प्रदातव्या शय्या तूलीसमन्विता १(*) ।

निष्कमात्रं सुरर्णस्य विष्णुना समधिष्ठितम् ॥६६९॥

शौचहीने मृते दद्याद्द्विनिष्कं स्वर्णजं हरिम् ।

संस्कारहीने च मृते कुमारमुपनाययेत् २(†) ॥७००॥

निष्कत्रयं स्वर्णमितं दद्याद्दश्वं हयाहते ।

शुनाहते क्षेत्रपालं स्थापयेन्नजशक्तिः ॥७०१॥

क्षेत्रपालं देवम् ३(‡) ।

शूकरेण हते दद्यात् महिषन्दक्षिणान्वितम् ।

कृमिभिश्च मृते दद्याद्गोशुमान् पञ्च खारिकाः ॥७०२॥

वृषं वृक्षहते दद्यात् सौवर्णवस्त्रसंयुतम् ।

शृङ्गिना निहते दद्याद्दृषभं वस्त्रसंयुतम् ॥७०३॥

शकटेन हते दद्याद् रथं सोपस्करान्वितम् ।

भृगुपातमृते चैव प्रदद्याद्दान्यपर्वतम् ४(०) ॥७०४॥

अग्निना निहते कार्य्यमुदपानं स्वशक्तिः ।

दारूणा निहते चैव कर्साव्या सदने सभा ॥७०५॥

१(*)

शय्यायाम्—तुली प्रच्छादनं, आकरणात्वरम्, पटोपधानं, निशारप्रावरणम्, खड्गपेति दशान्वितायामिति ।

२(†)

'उपनाययेत्' इत्यपि पाठान्तरमस्ति । विप्र—कुमारस्त्रोपनायने कारयेदिति ।
स्त्रिंशत्यामश्वगुपतननिधने यद्योक्तं प्रायश्चित्तम् ।

३(‡)

त्रिभरिशेचं प्रतिष्ठापयेदित्यर्थः ।

४(०)

'गिरिशिखरापतनेननिधने भृगुप्रपात इति केचनब्रुवाः । शान्दिकास्तु—यस्यात् पतने चवस्त्रान्क्रियाविशेषोक्तमिति । अतएव तद् भृगुपतनमिति प्रथमोऽस्ति ।

श्वेनदद्याद्विनिष्कितम् इति भिन्नपाठः ।

अख्येण निहते दद्याद् महिषीं दक्षिणान्विताम् ।
 अश्मना निहते दद्यात् सवस्त्रां गां पयस्विनीम् ॥७०६॥
 विषेण च मृते दद्यान्मेदिनीं हेमनिर्मिताम् ।
 उद्वन्धनेन च मृते कर्पिं कनकनिर्मिताम् ॥७०७॥
 मृते जलेन वरुणं हेमं दद्याद्विनिष्कलम् १(*) ।
 विसृचिकामृते स्वादु भोजयेच्च शतं द्विजान् ॥७०८॥
 घृतधेनुः प्रदातव्या कण्ठाभकवलै मृते ।
 कासरोगेण च मृते त्वष्टकृच्छ्रप्रतश्चरेत् ॥७०९॥
 अतीसारमृते लक्षं गायत्र्याः प्रयतो जपेत् ।
 शाकिन्यादिग्रहप्रस्ते जपेदुद्रं यथोदितम् ॥७१०॥
 विद्युत्पातेन निहते विद्यादानं समाचरेत् ।
 अन्तरिक्षे मृते कार्श्यं वेदपारायणं तथा ॥७११॥
 सच्छास्त्रपुस्तकं दद्यात् अस्पृश्यस्पर्शतो मृते ।
 पतिते तु मृते कुर्यात् प्राजापत्यांश्च षोडश ॥७१२॥
 मृते चापत्यरहिते कृच्छ्राणां नवतिं चरेत् ।
 अनुक्तेषु निमित्तेषु धेनुं दद्यात् सवक्षिणाम् २(†) ॥७१३॥
 एवं कृते विधाने तु विदध्यादौर्द्धं दैहिकमिति ।
 इदं पूर्वोक्तप्रायश्चित्तसमकल्पमिति केचित् । समुचितमित्यपरे, शक्तस्य
 समुच्चयोऽन्यस्यान्यतरदिति वयम् ३(‡) ॥
 दुर्भरण मृतानां मौर्द्धं देहिकानन्तरमपि कर्तव्यमुक्तम्,—

303. देवजानीये, ब्राह्मे—

शृङ्गि-दंष्ट्रि-नखि-व्याल-विष वह्नि-क्रियाजलेः ।
 सुदूरात् परिहर्त्तव्यः कुर्वन् क्रीडां मृतस्तु यः ॥७१४॥
 नागानां विप्रियं कुर्वन् हतश्चाप्यथ विद्युता ।
 निगृहीतः स्वयं राज्ञा चौर्यदोषेण कुत्रचित् ॥७१५॥
 परदारान् हरन्तश्च, परस्वस्यापहारिणः ।
 असमानैश्च संकीर्णैश्चण्डालाद्यैश्च विग्रहम् ॥७१६॥

१(०)

'अस्पृश्यस्पर्शने ततः' इत्यं पाठान्तरमस्ति ।

२(†)

येषु निमित्तोक्तेषु नास्ति तेषु प्रत्येकपरिहारार्थं सदृशिसावबन्धां येषु प्रयच्छेदिति ।

३(‡)

अत्र वयमिति—एतद् अन्यज्ञानोपश्रवण इति ।

कृत्वा तेर्निहता स्तद्व्याण्डालादीन् समाश्रिताः ।
 शस्त्राग्निगरदास्यैव पाषण्डाः क्रूरबुद्धयः ॥७१७॥
 क्रोधात् प्रायं (मं) विषं वह्निं शस्त्रमुद्वन्धनं जलम् ।
 गिरि-वृक्ष-प्रपातश्च ये कुर्वन्ति नराधमाः ॥७१८॥
 कुशिलपञ्जीविनो ये च सूनालङ्कारधारिणः ।
 मुखे भगास्तु ये केचित् स्त्रीवप्राया नपुंसकाः ॥७१९॥
 ब्रह्मदण्डहता ये च ये चापि ब्राह्मणैर्हताः ।
 महापातकिनो ये च ये चान्ये चादमघातकाः १(*) ॥७२०॥
 ब्रह्मराक्षस-पैशाचं जन्म संप्राप्नुवन्ति ते ।
 कुमारीगामिनः पापाः साध्वीं गच्छन्ति ये बलात् ॥७२१॥
 विप्रगोबुद्धिहन्ता च वेद ब्रह्मस्वहारकः ।
 श्रुताध्ययनसम्पन्नश्चाण्डाली योऽभिगच्छति २(†) ॥७२२॥
 सत्त्वे ते निर्जनेऽरण्ये जायन्ते ब्रह्मराक्षसाः ३(‡) ।
 तद्दोषशान्तये कर्म प्रोच्यते शास्त्रदृष्टितः ॥७२३॥
 श्रवणद्वादशीयोगे तत्पुत्रः शास्त्रकृद् यदि ।
 त्रिस्थलीषु तथा श्राद्धैः पिण्डदानैश्च तर्पणैः ॥७२४॥
 जपैर्द्वैतैश्च दानैश्च देवताऽभ्यर्चनैरपि ।
 गुर्वष्टमी-समायोगे श्राद्धेनापि विदोषतः ॥७२५॥
 करम्भकरकाद्यैश्च पितृनुद्दिश्य दुर्गतान् ।
 तेऽपि मुक्ता भवन्तीह, ये केचिद्विगतिङ्गताः ॥७२६॥
 कृत्वा नीलशृषोत्सर्गं निपानश्च शुभावहम् ।
 पिशाचत्वं गतान् सर्वान् मोक्षयत्येव नान्यथा ॥७२७॥

- १(*) महापातकिनश्च, च न मुक्तिर्वा, 'कोनोहिरव्यस्य सुरां विषं च गुरोःतल्पमाचसन्
 ब्रह्महाषेति पतन्ति चेते चत्वारः पञ्चमशाचरंक्षेः' ।
 कृत्विच तत्र—'ब्रह्महाष्यासुरापानक्षेयं गुर्वष्टमागमः ।
 महापि पातकान्याहुः संसर्गस्यापि तेः सङ्घ' ॥
- २(†) 'वाच्याहोभोभिगच्छति' इति भिन्नः पाठः ।
- ३(‡) गौडवपनाह, -कृती—
 'कोहिलोवकृपचैर्न मङ्गवर्कः खरकथा ।
 च'तः शिरसि वाहृषी सतु गोचरःकृतः ॥' इति कृती ।

सहस्रं भोजयैद्विप्राणन्याम्बा दीर्घदुःखितान् ।
यतीन् सहस्रं संभोज्य कन्यान्कृत्वा विधानतः १(०) ॥७२८॥
यात्रां कृत्वा महातीर्थे पेशाच्यान्मोचयेत् पितृषु ।

304. बृहन्मनुरपि,—

गयायां पिण्डदानेन जपहोमार्चनादिभिः २(†) ॥७२९॥
ब्रह्मतर्पणतः सम्यग् जपनादेव नित्यशः ।
देवतानाम् सेवाभिः कन्यादानेन चैव हि ॥७३०॥
वापीकूपतडागाद्यै रारामारोपणेन च ।
ब्रह्म राक्षसपेशाच्यान्मुच्यते दुर्गतिं गताः ॥७३१॥

305. तथा तत्रैव, पाद्ये—

व्याघ्रादिगजभूपाल-चोरवैरिभृकाहताः ।
भ्रुवभिदाह-शस्त्रास्त्र-विषोद्धन्ध-जलाहताः ।
अष्टश(शू)ल्यां मृता ये च शौच-संस्कार-वर्जिताः ॥७३२॥
द्वक्त्रीडकृमिपृक्षैश्च शृङ्गिभिः शकटाहताः ।
विचित्रकान्नकवल-भ्रमातीसारतोमृताः ॥७३३॥
शाकिन्यादिप्रहैर्प्रस्ता विद्युत्पातहताश्च ये ।
अस्पृश्यस्पर्श-सन्दुष्टाः पतिताऽपत्यवर्जिताः ॥७३४॥
पञ्चत्रिंशत् प्रकारैश्च प्राप्नुवन्त्यगतिं मृताः ३(०) ।
पित्राद्याः पिण्डभाजःस्युःस्त्रयो लेषमुजस्ततः ॥७३५॥
ततो नान्दीमुखाः प्रोक्तास्त्रयोथास्त्रमुखाश्च यः ।
द्वादशैव पितृगणा स्तर्पिताः सन्ततिप्रदाः ॥७३६॥
अन्यथा ते मुतादीनां सन्तानं नाशयन्त्युत (तम्) ।
दश व्याघ्रादिनिहता गर्भनिघ्नन्त्यनुक्रमात् ॥७३७॥
द्वादशास्त्रादि निहता आवर्ष प्रतिवालकम् ।

- १(०) "कूपारामप्रपाकारी तथा इत्यादिरीपकः ।
कन्याप्रदः श्रेणु प्रदः स्वर्गमाप्नोत्यसंशयम्" इति श्रुतिः । चम्बदेनाद्रादायति ।
१(†) गयार्थापिच्छदामविषये,—"यस्याम्बा पुतायेत् पिच्छं तत्रयेद ब्रह्ममाचतम्" ।
चम्बदायपुराणे पुण्ड्रमणि ।
१(‡) "निरपत्या नवन्ति ताम्" इति भिन्नः पाठः ।

विषादिनिहतां गन्ति दश तेषु कुमारकान् ।
 अन्ये कुर्युः सन्ततीनां निरपत्यानपत्यताम् १(*) ॥७३८॥
 तेषां सद्गतिमिच्छन्निः कार्यं आर्द्रं गयादिकैः ।
 तीर्थयात्रा प्रकर्त्तव्या दद्याद्दानान्यनेकशः । इति ॥७३९॥

तथा,—

अज्ञातनामगोत्राय प्रेताय सतिलोदकम् ।
 प्रदद्यात् पितृतीर्थेन पिण्डं मन्त्रमुदीरयन् ॥७४०॥
 इमं तिलमयं पिण्डमधुसर्पिः समन्वितम् ।
 ददाति तस्मै प्रेताय यः पीडां कुरुते मम ॥७४१॥
 अयं पिण्डदानमन्त्रोऽज्ञातनाम्नः ।
 सतिलान् कृष्णकलशान् तिल-पायस-संयुतान् ।
 द्वादश प्रेतमुद्दिश्य दद्यादेकञ्च विष्णवे ॥७४२॥
 ततस्त्रीन् पिण्डान् विधितः कुर्यात्सन्ततिलब्धये २(†) ।
 विष्णु-आर्द्रञ्च कर्त्तव्यं दद्याद्दानञ्च शक्तिः ।
 ततोऽभिषिञ्चेदाचाध्यो दम्पतीं कलशोदकैः ॥७४३॥
 रुद्राध्यायगतैर्मन्त्रैरेन्द्रवारुणदैवतैः ३(‡) ।
 एष साधारणो घर्मो ह्यगतीनामुदाहृतः । इति ॥७४४॥

श्रीमदन्त भट्टविरचिते विधानपारिजाते

सन्ततिप्रतिबन्धहरविधानम् ॥

—*—

अथ गरुड़ पुराणे त्रिपिण्डी विधिः ।

—*—

306. तार्क्ष्य उवाच,—

देव देव जगन्नाथ लोकानां हितकाम्यया ।
 ऊर्द्धदैहिकमाख्यातं प्रेत मोक्षस्य कारणम् ॥७४५॥
 नारायणबलिः प्रोक्तस्तथाः पुत्तलको विधिः ।

- १(*) 'ततः क्षिपिष्वीविधिः' इत्थं पाठान्तरमस्ति । क्षिपिष्वीविधिः पचादुच्यते ।
 २(†) क्षिपिष्वीविधिः पुराचोक्तः पचादुच्यते ।
 ३(‡) दद्याद्भायसु—यज्ञस्युः संक्षितोक्तः । 'सं-जमसो दद्रमन्थे' इत्यादि ।
 एतद्वत् दद्रसक्तं चमकममवादि वेति । अस्य पाठरीति अंशान्तरभावेऽस्ति ।

विधिहीनन्तु दग्धानां विदेशे मरणे सति ॥७४५॥

वक्तव्यं तत्त्वया ख्यातं तथा दुर्मरणे सति १(०) ।

तथापि—२(†) ।

तथापि जन्तवः केचित् दुर्गतिं समुपाश्रिताः ।

स्वकुलेषु प्रजातानां पीडां कुर्वन्ति दारुणाम् ॥७४६॥

न येषां विद्यते स्वामिन् घृणा वापि तथा दया ।

सन्ततिं प्रतिवञ्चन्ति घ्नन्त्यपत्र्यानि दारुणाः ॥७४७॥

कथयस्व प्रसादेन तेषां मोक्षः कथम्भवेत् ।

किं कार्यं तत्कुलोद्गतैर्मन्त्रैर्वा पुरुषोत्तम ॥७४८॥

गयां गन्तुमशक्ता ये तथा वृषभमोक्षणे ३(‡) ।

किं कुर्युस्ते जगन्नाथ एतन्मे तत्त्वतो वद ॥७४९॥

307. श्रीभगवानुवाच,—

शृणु वत्स प्रवक्ष्यामि यत् पृष्टोऽस्मि त्वयानघ ! ॥७५०॥

प्रेतमोक्षकरं कर्म लोकानां सुखदायकम् ।

यस्य स्मरणमात्रेण प्रेतात् पीडा न जायते ॥७५१॥

करिष्यामीति सङ्कल्पात् प्रेतोमोक्षमवाप्नुयात् ।

यन्न कस्यचिदाख्यातं गोपनीयमिदं मम ॥७५२॥

रहस्यं परमं ह्येतत् सत्यं सत्यं खगेश्वर ! ।

पिण्डत्रयात्मकं कर्म तव वक्ष्यामि साम्प्रतम् ॥

प्रेतानां तृप्तिजनने लोकानां सुखदायकम् ॥७५३॥

308. तार्क्ष्य उवाच —

भगवन् को विधिस्तत्र किं दानं क्रोऽत्र पूज्यते ।

सर्वं विस्तरतो ब्रूहि अस्ति चेद् गरुडध्वज ! ॥७५४॥

309. श्रीभगवानुवाच—

तीर्थं गत्वा शुचिः स्नातः कृतमाध्याह्निकक्रियः ।

स्थलं प्रकल्पयेद् विद्वान् गोमयेनोपलेपयेत् ॥७५५॥

१(०)

‘वक्तव्यं तत्त्वमाख्यातम्’ इत्यपि पाठान्तरं विद्यते ।

२(†)

‘तमाज्ञोतिदत्तधिकः पाठोऽप्येकव इत्यने ।

३(‡)

वृषभमीचये, इषोत्सवम् ।

‘इषोत्सवम्’ इति प्रेतत्वनामः स्वामीप्राप्तिय स्नात् । चत्वेनं शुभार्थं पतिं कीर्तयानि’ इत्यादि
मुखा ।

तत्र पिण्डत्रयं कुर्यात् प्रेतान् विष्णुमयान् स्मरेत् ।
 आदौ संपूजयेद्विष्णुं उपचारैस्तु षोडशैः ॥७५६॥
 आद्यो यवमयः पिण्डो द्वितीयो श्रीहि-सम्भवः ।
 तृतीयश्च तिलैः कार्य्य एवं पिण्डत्रयं खग १(३) ॥७५७॥
 यवादिपिष्टप्रभवं कृत्वा विष्णु-मयं स्मरेत् ।
 ततो निमन्त्रयेद्विप्रान् सुशीलान् दम्भवर्जितान् ॥७५८॥
 सदाचारान् पुत्रवतो वेदवेदाङ्ग-पारगान् २(†) ।
 उपवेद्य द्विजांस्तत्र प्राणानायस्य यत्नतः ३(‡) ।
 श्राद्धं विधिवदातिष्ठेदेकोद्दिष्टविधानतः ॥७५९॥
 अज्ञात-नाम गोत्राणां सार्विकादित्रिमेदतः ।
 'सप्तव्याधे' तिमन्त्रेण प्रोक्षयेदुपचारकम् ४(॥) ॥७६० ॥
 'मधुवाता'तृचं जप्त्वा त्रिर्जपेन्मधुमध्विति ।
 देशकालौ ततः स्मृत्वा करिष्ये इति कल्पयेत् ॥७६१॥
 पिण्डदानार्थं सङ्कल्पं कुर्यादित्यर्थः ।
 पितृवंशे'ति पठ्येत श्लोकत्रयं विचक्षणः ॥७६२॥

श्लोका यथा—

पितृ-वंशे मृता ये च मातृ-वंशे तथैव च ।
 गुरुश्वशुरबन्धूनां ये चान्ये बान्धवाः स्मृताः ॥७६३॥

- १(३) श्रीहि—शक्तिप्रसवतीनां अवान्तरभेदोऽस्ति । यवगोधूम-तिल-शुभ्र-मन्त्रिकग्रहधान्यानाम् ।
 कनोश्मशानिनी वा सन्तोषवाः । धान्यानि सप्तदशधा भिन्नानि तेषु तयः प्रथमाः
 षतस्त्रिभिर्निः श्लिताः पिष्ट्यास्त्रिपिष्ट्या इति ।
- २(†) वेदाख्यार च्छादयः, वेदाङ्गानि शिवादीनि षट् । एतेषां पारगः अध्येतारः । पूता-
 योग्या यज्ञश्राद्धादिषु नियोन्याः स्युः । अन्यद् द्वैमाद्री पातत्राज्ञाफलचये चास्ति ।
- ३(‡) प्राणानायस्य,—प्राणायामं कृत्वा तद् विधिना कृत्यं आरभेत । प्राणायामरौतिः योग-
 दर्शने, धर्मशास्त्रे, मन्त्रशास्त्रे चास्ति । स च बायोः पूरक-कुम्भकरिचकल्पः । आयुरा-
 रोग्यवर्द्धकः ।
- ४(॥) श्रीं सप्तव्याध 'दशार्णेषु' इत्यादि क्लान्तिसन्तः ।
 ,, श्रीं 'मधु वाता कृतायने' इत्यादि तयो मन्त्रा मधुदाने पाठ्याः ।
 ,, पितृसंज्ञिता, तत्पुरुषाश्च पाठयन्तान् । ग्रह—बभ्रुः सं, अः ११, २०—२८—२९ ।
 ,, अपरं मन्त्रा गथाद्येते मातृ-पौत्रयोः पितृ-पौत्रयोः कृत्वा सव्यगुणः ।
 ,, मार्कण्डेयपुराणीके ऋषि कवे अन्वदहनमस्ति ।

ये मे कुले लुप्तपिण्डाः पुत्रदारविवर्जिताः ।
 क्रियाछोपगता ये च जात्यन्याः पङ्कवस्तथा ॥
 विरूपा आमगर्भाश्च ज्ञाताऽज्ञाताः कुले मम १(*) ॥७६४॥
 धर्म-पिण्डं प्रदास्यामि ह्यक्षय्यमुपतिष्ठताम् २(†) ।
 अवनेज्य ततः पश्चात् पिण्डद्रव्ये जपेनमधु ॥७६५॥

अत्र मध्विति-मधुसूक्तम् ।

पिण्डान् दद्यात् प्रयत्नेन मधुरत्रयसंयुतान् ।

मधुरत्रयम् , दधि-मधु-घृतमिति ।

कुशानास्तीर्य्य सर्वत्र तिलान् प्रक्षेपयेद्ब्रुधः ॥७६६॥
 प्रथमं पिण्डमादाय पितृवंशेति पूर्व्ववत् ।
 पठित्वा सम्यगेतां स्त्रीन् प्रेतमन्त्रान् विचक्षणः ॥७६७॥

प्रेतत्वपरिहारार्थं मन्त्रमाह—

पिण्डं तिल-युतं कृत्वा दद्यात् प्रेतत्वमुक्तये ।
 'इमं यवमयं पिण्डं मधुसर्पिः समन्वितम् ॥७६८॥
 ददामि तस्मै प्रेताय यः पीडां कुरुते मम' ।
 ये केचित् प्रेतरूपेण वर्त्तन्ते पितरो मम ।
 यवपिण्डप्रदानेन तृप्तिं गच्छन्तु शाश्वतीम् ॥७६९॥
 ये केचिद्दिवि तिष्ठन्ति प्रेताः सात्त्विकरूपिणः ।
 सात्त्विकात् पिण्डदानेन तृप्तिं गच्छन्तु ते ऽश्याम् ॥७७०॥

इति षड्भिरेकः पिण्डो देयः ।

पुनः (ततः) पितृ-वंशेति त्रीन् पठित्वाऽवनेज्य च ३(‡) ।

- १(*) कात्यायन श्रौतसूत्र (४।१।१५) 'न सोऽव इत्यघ्निनं करोतीति' । पिण्डोपरि पञ्चसलीन्-
 द्यात् । 'न सोऽवः पितरो रसाय' इत्यादि । शुक, यजुः, अ., २।मः ३२ । यजुषां
 षडङ्गमयः । ऋग्वेदीगाणां चतुरङ्गमयः सुः ।
- २(*) 'ज्ञाता-ज्ञाताः कुले भूमि' इति भिन्नः पाठोऽस्ति ।
- ३(‡) इमं पिण्डं षड्भिरेकं सर्वप्राप्त्यर्थं ददामि अतः प्रसन्नमृत्पुष्पकं अक्षय्यमुपतिष्ठता
 इति ।
 'मधुसूक्तम्' इति मधुसूक्तस्य अर्पणमिति ।
 अथ मधुरत्रयं पूतद्रव्यमयं दद्यादिवयमकम् । मन्त्रज्ञाने त्रिमधु तु भिन्नमेवास्ति ।
 षड्भिः मन्त्रैरेकः पिण्डो दातव्यः । षड् मन्त्रान् पठित्वा षड् पिण्डान्यदादिति ।

इमं ब्रीहियं पिण्डं मधुरत्रयसंयुतम् १(*) ।
 तन्मुक्तये प्रदास्यामि पीडां ये कृर्वते मम ॥७७०॥
 ये केचिद्वायुरूपेण वर्तन्ते पितरो मम ।
 तण्डुलैः पिण्डदानेन ब्रजन्तु गतिमुत्तमाम् ॥७७१॥
 अन्तरिक्षेच ये केचिद् राजसा वायुरूपिणः ।
 राजसा पिण्डदानेन ते तृप्यन्तु मुदान्विताः ॥७७२॥
 इति षड्भिर् द्वितीयो देयः ।

पुनश्च पितृ वंशेति त्रीण् पठित्वाऽवनेनेज्य—
 इमं तिलमयं पिण्डं सर्पिषा मधुना युतम् ।
 तेभ्यो रूपाश्च ये केचिद् वर्तन्ते पितरो मम ॥७७३॥
 पिण्याकात् पिण्डदानेन ते तृप्यन्तु क्षुधार्हिताः ।

इति षड्भिः श्लोकैस्तृतीयः पिण्डो देयः ।

त्रीन् पिण्डान् विधिवद्दत्त्वा पुनर्हत्वाऽवनेनेजमम् ॥७७४॥
 'नमो व' इतिकल्पोक्तो मन्त्रो जाप्यो नरैस्ततः २(†) ।
 सूत्राणि निक्षिपेत्तेषु प्रतिपिण्डं विचक्षणः ।
 गन्धपुष्पं तथा धूपं दीपश्चैव प्रदापयेत् ॥७७५॥
 नैवेद्यश्च ततो दद्यात् फलैरर्च्यं प्रदापयेत् ३(०) ।
 मातुल्लिङ्गैश्च जम्बीरै रूक्षतीभिर्यथाक्रमम् ॥७७६॥

सान्निविकादिक्रमेण,—

ततः पिण्डप्रदानान्ते विष्णुतर्षणमाचरेत् ॥
 वेदोक्तैर्विस्तृतैर्मन्त्रैः तथापौराणिकैः शुभैः ।
 तर्पणस्यावसानेतु ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयेत् ॥७७७॥

- १(*) मन्त्रेषावनेनेजमजलदानं कृत्वा पुनः 'इमं ब्रीहियम्' इत्यादि पठेत् ।
 २(†) चादशोत्तरेऽथः पाठो यथा—'इमं तिलमयं पिण्डं सर्पिषामधुना युतम् ।
 तेभ्यो दद्यामि ये पीडां मत् कुली कुरते सदा' (४) । ये केचिन्नामसाः प्रेतासुसौ तिष्ठन्ति
 चर्षदाः । तिलपिण्डदानेन गतिं गच्छन्तु ते भ्रुवान् (५) । तमोदपाच ये केचिन्
 वर्तन्ते पितरो मम । पिण्याकात् पिण्डदानेन ते तृप्यन्तु क्षुधार्हिताः (६) ।
 ३(०) इति षड्भिः श्लोकैः तृतीयः पिण्डो देयः । त्रीन् पिण्डान् विधिवद्दत्त्वा पुनर्हत्वाऽवनेनेजमम् ।
 'नमो व' इति कल्पोक्तो मन्त्रो जाप्यः न रेक्षतः' इत्यं पाठो इत्येते ।
 ३(०) इत्यं श्लोकैर्नैवेदिकेभिर्ब्राह्मणैः ।

भोजनञ्च ततो दद्यात् पायसं दधिसंयुतम् ।
 माषार्जं कृषराजञ्च मिष्टमन्नं प्रकल्पयेत् ॥७७८॥
 तान् वै त्रीन् पूजयेद् विप्रान् दक्षिणाभिश्च तोषयेत् ।
 सात्त्विकेभ्यो ददेद् वस्त्रं राजसेभ्यः कमण्डलुम् ॥७७९॥
 उपार्यजं..... तद्वद् दद्यात्तामसेभ्यः खगोश्वर ! १(*) ।
 ततस्तान् प्रार्थयेद्विप्रान् सुतानां शान्तिकारकान् ।
 प्रार्थितास्ते प्रयच्छेयुः शान्तिमारोग्यमैश्वरम् ॥७८०॥
मन्त्रस्तु—

दिव्यन्तरिक्षभूमिस्थाः(ष्ठाः)सात्त्विका राजसास्तथा ।
 प्रेता वै तामसा येऽन्ये शान्तिं यच्छन्तु तर्पिताः इति ॥७८१॥
 एवं कृते खगश्रेष्ठ पीडा नश्यति तत्कुले ।
 आयुर्ध्वं वर्द्धते नित्यं पुत्रपौत्रान्तिकन्ततः ॥७८२॥
 न्यूनाधिकं न कर्तव्यं कृते कार्यं न सिध्यति ।
 वित्तशास्त्रं न कुर्वीत सत्यमेतन्मयोदितम् ॥७८३॥

310. श्रीभगवानुवाच,—

एतत्ते सर्वमाख्यातं यत्पृष्टोऽस्मिन्त्वया खग ।
 कल्याणन्ते सदा भूयाद् यथास्थानं ब्रजाम्यहमिति ॥७८४॥
 श्रीगरुड पुराणे श्रीबिष्णुताक्षर्य सम्भादे त्रिपिण्डी-
 विधानं समाप्तम् ॥

—*—

अथाशौचमभिधीयते ।

तच्च द्वेषा—

अस्पृश्यलक्षणं, कर्मनधिकारलक्षणञ्चेति २(†) ।
 तत्र जनननिमित्तं मातृवर्जं कर्मनधिकाररूपमेव ।
 मरणनिमित्तमुभयलक्षणम् ।

311. यदाह, सम्बर्तः—

जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैलन्तु विधीयते ॥७८५॥
 माताशुद्धे यद्वादेन स्नानात्तु स्पर्शनं पितुरिति ।

१ (*)

२ (†)

'उपास्य चाम्बरं दद्यात्' इति भिन्नः पाठः ।

'वैदिककर्मनिर्देशप्रबोधकौमुदरं का.वि.श्रीवः' ।

'विहितं कर्मापिरोधाद्विधीवो वा' इति च ।

तथा

ज्ञानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्त्तते ॥७८६॥

सूतके मृतके चैवास्पर्शनं मृतकेऽधिकमिति ।

312. भृगुस्मृतेः ।

उभयत्रापि विशेषतया विहितं जातकर्म पिण्डदानादिकं भवत्येव ।

313. तत्रादौ स्नावा शौचमुच्यते मरीचिना—

आचतुर्थाद्भवेत् स्नावः पातः पञ्चमषष्ठयोः ।

अत ऊर्द्धं प्रसूतिः स्याद्दशाहं सूतकं भवेत् ॥७८७॥

स्नावे मातु स्त्रिरात्रं स्यात् सपिण्डाशौचवर्जनम् ।

पाते मातुर्दथामासं सपिण्डानां दिनत्रयमिति ॥७८८॥

यद्यप्यनेन वचनेन चतुर्थमासेऽपि त्रिरात्रं प्राप्नोति—

तथापि—

पन्मासाभ्यन्तरं यावद् गर्भस्नावो भवेद्यदि ।

तदा माससमैस्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यति ॥७८९॥

इत्यादित्यपुराणान् १(*) । गर्भस्नावः यथा मासमचिरेतूत्तमे त्रय इति

314. मरीचिस्मृतेश्च चतुरात्रं ज्ञेयम् । स्नावेच—

अत्र सपिण्डानां स्नानमात्रम् ।

सद्यः शौचं सपिण्डानां गर्भस्य पतने सतीति यमोक्तेः । एतन्मास-

चतुष्टयपर्यन्तम् । पाते सपिण्डानां त्रिदिनस्योक्तत्वात् ।

सद्यःशौचमित्यत्र सद्यः पदं स्नानमात्रपरं ज्ञेयम् ।

गर्भस्नावे सपिण्डानां स्नानमात्रं विधीयते ॥७९०॥

इति वृद्धवसिष्ठोक्तेः । पातेतु त्रिदिनं निर्गुणपरम् । गुणवत्स्त्वेकाद-

315. इति मदन पारिजाते यमोक्तेः । सप्तमादिदशमोमासं यावत्

सर्वेषां दशाहम् । अत ऊर्द्धं प्रसूतिः स्याद् दशाहं सूतकम्भवेदिति

316. मरीच्युक्तेः ।

तुल्यं वयसि सर्वेषामतिक्रान्ते तथैवचेति व्याघ्रोक्तेः । जनने तु—

317. पराहारः ।

१(*)

विश्वेऽस्मिन् कार्त्त-भट्टाचार्याणां ग्रन्थितत्वे पुस्तकं न चिंतयति ।

जातौ विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।

वैश्यः पञ्चदशानेन शूद्रो मासेन शुद्धयति १(३) ॥७६१॥

318. पुत्रजनने कर्त्तव्यमाह, सम्बर्त्सः—

जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैलन्तु विधीयते ।

माता शुध्येद् दशाहेन स्नानात्तु स्पर्शनं पितुः ॥७६२॥ इति

इदमपि चातुर्वर्ण्यसमम् ।

सूतिका सर्ववर्णेषु दशरात्रेण शुध्यति ।

ऋतौ च न प्रथक् शौचं सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥७६३॥ इति—

319-20. प्राचेतसोक्तेः । यत्त्वन्न ब्राह्मे—

ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या प्रसूता दशभिर्दिनैः ॥७६४॥

गतैः शूद्रास्तु संस्पृश्याः त्रयोदशभिरेव चेति—

शूद्राया स्त्रयोदशाहावध्यस्पृश्यत्वविधायकं वचनं तदसच्छूद्रापरम् ।

यत्तु—

‘जातौ विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिप’ इति वचनं तत्कर्म्मनिधिकार-
लक्षणाशौचपरम् ।

सूतके सूतिकावर्जं संस्पर्शो न निषिध्यते ।

संस्पर्शो सूतिकायास्तु स्नानमेव विधीयते ॥७६५॥

नाशौचं सूतके पुंसः संसर्गं चेन्न गच्छति ।

रजस्तत्राशुचि ह्येयं तच्च पुंसि न विद्यते ॥७६६॥

321. इत्यङ्गिरसोक्तेः । संसर्गं मैथुनं स्पर्श इत्यन्ये ॥७६७॥

322. सूतिकायाः कर्म्मनिधिकारकालमाह, पैठीनसिः—

सूतिकां पुत्रजननीं विंशतिरात्रोर्द्धं कर्म्माणि कारयेत् । मासेन
स्त्रीजननीमिति ।

(०)

मनुनाप्येवमेवोक्तम्, चतुर्थां वर्षानामात्रोच्चै दिन नियमः ।

323. व्यासोऽत्र विशेषमाह,—

प्रथमे दिवसे षष्ठे दशमे चैवसर्वदा ।

त्रिष्वेतेषु न कुर्वीत सूतकं पुत्रजन्मनीति १(*) ॥७६८॥

आयाति तस्मात्तदहः पुण्यं षष्ठं च सर्वदेति—

324. हेमाद्रौ सम्वर्तः । अत्र पुत्रशब्दोऽपत्यमात्रपरः २(†) ॥७६९॥

पुत्रजन्मनि कुर्वीत श्राद्धं हेमैव बुद्धिमान् ।

न पक्वेन न चामेन कल्याणान्यभिकामयन्—इति ॥८००॥

जन्मदिने एव जातकर्मविधानात् ।

एतज्जननाशौचे मरणाशौचे च कार्यमित्याह—

325. मिताक्षरायां प्रजापतिः—

आशौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् ।

कर्तुं स्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचेन शुद्धयति ३(‡) ॥८०१॥

इति केचित् ।

इदन्तु जननाशौचविषयम् ।

मृताशौचस्य मध्ये तु पुत्रजन्म यदा भवेत् ।

आशौचापगमे कार्यं जातकर्म यथाविधि ॥८०२॥

326. इति संप्रहवाक्यादित्याहुः ।

327. स्मृत्यर्थसारे तु—

त्रिकल्प इत्युक्त एवं सत्याचारतो व्यवस्था । यत्त्र—

पुंजन्मनि सपिण्डानां दशाहाच्छुद्धिरिष्यते ।

त्र्यहादेकोदकानां स्यादेकाहाद् गोत्रिणान्तथा ॥८०३॥

स्त्रीजन्मनि सपिण्डानां सोदकानां त्र्यहाच्छुचिरिति क्वचिल्लिखितम् ।

तत् सर्वेषु हेमाद्र्यादिमहानिबन्धेष्वनुपलम्भादुपेक्ष्यमिति ।

इति जननाशौचम् ॥

—*—

- १(०) 'पुत्रजन्मनाम्' इति आदर्शान्तरधृतः पाठः ।
 २(†) 'आयाति—इत्यादि सूक्तैः' इत्यन्तं आदर्शान्तरेऽपि चः पाठः ।
 " चतेति,—भिन्नादर्थे पाठात्तरसि ।
 " पुत्रजन्मनोव्यं 'कन्याजन्मनीति' भिन्नः पाठोऽस्ति ।
 ३(‡) 'कर्तुं कालिकी शुद्धिः' इत्यनेन विप्रस्यजन्मकाले तदधी च कालस्यैवेत्यादौ विहितः
 शुभिका षष्ठीपुत्रनादिक्रम्येऽधिकारोऽस्ति ।

अथ शावाशौचम् ।

—*—

328. अथ हारीतः—

जातमृते मृतजाते वा सपिण्डानां दशाहमिति ।
दशाहमित्येतत् क्षत्रियादीनां वर्णानां स्वाशौचपरम् ।
जाती विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः १(*) ॥८०४॥

329. इति पूर्वोक्तपराशरोक्तेः । सप्तममासप्रभृति मृतजाते जातमृते वा
मातुः सपिण्डानां जनननिमित्तं पूर्णमाशौचम् ।

वर्णानां जातमृत इति हारीतवचनमुत्त्वा अन्यथा—
गर्भे यदि विपत्तिः स्याद्दशाहं सूतकम्भवेत् ।
द्वादशाहं पञ्चदश मासं वर्णक्रमेण हि ॥८०५॥ इति ।

330. विज्ञानेश्वरोक्तेश्च—

जीवं जातो यदि प्रेयात् सद्यः शौचं विधीयत, इति वचनं तु तन्मरण-
निमित्ताशौचपरम् ।

दशाहाभ्यन्तरे बाले प्रमीते तस्य बान्धवैः ।
शावाशौचं न कर्तव्यं सूत्याशौचं विधीयते ॥८०६॥

331. इति बृहन्मनूक्तेः—

जातमृते यद्दशाहाशौचमुक्तं तन्नालच्छेदोर्द्धं ज्ञेयम् ।
यावन्न च्छिण्ते नालं तावन्नाप्नोति सूतकम् ॥८०७॥
च्छिन्ने नाले ततःपश्चात् सूतकन्तु विधीयते ॥८०८॥

332. इति जैमिनिस्मृतेः—

च्छिन्ननामेः शिशोर्मृत्यौ मृतस्य प्रसवेऽपि च ॥८०९॥
मातुश्च गोत्रिणांचैव सर्वेषां पूर्णसूतकमिति,—

१(*) सङ्घर्षं मृतनाप्युक्तम्—

‘युष्मेद् विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।

वैश्यः पञ्चदशाहेन यद्वो मासेन गृह्यति’

इति स्व स्व जात्युक्तमर्थवचम् ।

333. षड्शीत्युक्तेः—

334. नाभ्यां च्छिन्नायामाशौचमिति द्वारीतोक्तेः ॥८१०॥

नालच्छेदात् प्राङ्मृते तु बृहन्मनुः—

जीव(श्वा)जातो यदि मृतो मृतः सूतक एव तु ।

सूतकं सकलं मातुः पित्रादीनां त्रिरात्रकम् ॥८११॥ इति ।

इदं वचनं नाभिच्छेदात् प्राक्कालीनमृतिविषयम् ।

नालच्छेदस्यात्रानुक्तेः । इदञ्च प्रसवनिमित्तमाशौचम् ॥८१२॥

शावनिमित्तन्तु स्नानमात्रम् ।

335. जीवश्चातो यदि प्रेयात् सद्यः शौचं विधीयते ॥८१३॥ इति स्मृतेः ।

प्राङ्नामकरणान्मते सद्यः शौचमिति शङ्कोक्तेः ।

अत्र कश्चिदाह—

नामकरणमाशौचान्तकालोपलक्षणम् ।

336. अशौचव्यपगमे नामधेयमिति विष्णुक्तेः ।

अशौचे तु व्यतिक्रान्ते नामकर्म्म विधीयते ॥८१४॥

337. इति शङ्कोक्तेश्च । नाम्नोनियतकालत्वात्तत्परं शङ्कवचनमिति, तदसत् ।

शौलवभ्रामदन्तजननयोरपि स्वरूपेण निमित्तत्वोपपत्तेः । तद्—
विशिष्ट—कालानुवादे वा कालभेदप्रसङ्गात् ।

दन्तजन्मसप्तमे मासीत्युपनिषदि दन्तजननकालस्य प्रायिकत्वकथनेन,
क्वचित् सप्तममासादूर्वाग् दन्तजनने तदभावप्रसङ्गात् ।

तस्मात्—

नामधेयं दशभ्यान्तु द्वादश्यां वापि कारयेत् ।

पुण्ये तिथौ सुहूर्त्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते ॥८१५॥

इति शङ्कोक्ते काले, जननादशरात्रे व्युष्टे शतरात्रे सम्बन्त्सरे वा नाम-
धेयमिति गृह्यपरिशिष्टोक्तकाले वा, यदि नाम चिकीर्षति तदन्तमृतेऽपि ।

आदन्तजन्मनः सद्य इतिवत् प्राङ्नामकरणात् सपिण्डानां स्वयः
शौचमेव । नामकरणानन्तरं दन्तोत्पत्तेः प्राङ्मृतस्य दाहे सत्ये-
काहाशौचं कार्यम् ।

अदन्तजाते तनये शिशौ गर्भच्युते तथा ।
सपिण्डानाञ्च सर्वेषामहोरात्रमशौचकमिति यमोक्तेः ॥८१६॥
दाहाभावे तु ज्ञानमात्रम् ।

338. अदन्तजाते प्रेते सद्य एव नास्याग्निंस्कार इति विष्णुणा दाहाभावे
सद्यस्वोक्तेः १(✱) ।

339. आदन्तजन्मनः सद्य इति याज्ञवल्क्योक्तेश्च ।

340. दाहे विकल्पमाह, लौगाक्षिः—

तूष्णीमेवोदकं कुर्यादग्निंस्कारमेव च ।
सर्वेषां कृतचूडानां अन्यत्रापि क्रियाद्वयं ॥ ८१७॥ इति २(†) ।

अन्यत्र—अकृतचूडे ।

अत्र चूडाकरणं तृतीयवर्षरूपक्रालोपलक्षणार्थमिति मेधातिथिहरदत्ता-
वाहतुः ३(‡) ।

341. मनुरप्याह—४(S) ।

मात्रिवर्षस्य कर्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया ।
जातदन्तस्य वा कुर्युर्नाम्नि वापि कृते सति ॥८१८॥ इति ।

अत्रोदकं दाहस्याप्युपलक्षणम् ।

342. दन्तजननाभावे ५(०) ब्रह्मपुराणम्—

अजातदन्तो मासैर्वा मृतः षड्भिर्गतेबहिः ।
ब्रह्माणैर्भूषितं कृत्वा निक्षिपेत्सु फाष्ठवत् ॥
स्नित्वा शनकैर्भूमौ सद्यः शौचं विधीयते ॥८१९॥ इति—

(*) अजातदन्त इत्यादि,—ज्ञानमात्रमित्यन्तः पाठोपररथं चिह्नितमिति एकभिन्नादर्थे ।

(†) 'अथवापी तु यद्वयमिति' इत्थं पाठोऽस्ति ।

अत्राकृतचूडेहाणोदकक्रियाद्वयं तूष्णीं विधीयन् ।

कृतचूडे तु—समन्वयानुसारेण ।

(‡) मेधातिथिकर्तव्यवर्षमासव्याख्याकृतम् । हरदत्तस्य भीतमचर्कतृषादिटीकाकारः ।

(S) चिबर्वाद्युपलक्षणस्य दाहस्य क्रियाधिकारि-वन्मभिरुदकक्रिया नोविधेया । दन्तोद्गतवाक्छ-
सद्वेव । आति नामकरवाक्ये संज्ञादि वाच्यताः तन् ज्ञत्वं कुर्युरिति चान्ये सम्बन्धतः ।

(०) 'दन्तजननाभाभावे' इति कृषित् पाठान्तरमिति ।

शुद्धितत्त्वे १(*) अभिहितम् ।

दन्तोत्पत्त्यनन्तरं प्राक्त्रिवर्षान्तान्मृतेऽप्येकाहमशौचं कार्यम् ।

343. दन्तेजातेऽप्यकृतचूडेत्वहोरात्रेण शुद्धिरिति विष्णुक्तेः । कृतचूडे तु त्र्यह-
माशौचं कार्यम् ।

निर्घृत्तचूडकानान्तु त्र्यहाच्छुद्धिरिहेष्यते ।

344. इति कश्यपोक्तेः । त्रिवर्षोद्धकृतचूडेवाऽकृतचूडेवा मृते प्रागुपनयनात्रय-
हमशौचं कार्यम् ।

यद्यप्यकृतचूडो वै जातदन्तस्तु संस्थितः ।

तथापि दाहयित्वेन अशौचं त्रयहमाचरेत् ॥८२०॥

345. इत्यङ्गिरसोक्तेः ।

अत्र जातदन्तस्त्वमुद्देश्य गतविशेषणत्वादविवक्षितम् । दाहयित्वेत्यप्यनु-
वादः, उभयविधौ वाक्यभेदापत्तेः २(†) । त्रिवर्षात्प्राक्चूडाभावे,

346. अग्निदानाभावेत्वेकाह इति पाराशरीये माधव आह ।

प्रथमवर्षादौ कृतचूडस्य तु त्रयहमाशौचमित्युक्तं प्राक् । एतत् सर्वं
प्रागुक्तं सपिण्डानामेव ज्ञेयम् । मातापित्रोस्तु दशाहोद्ध मृते पूर्वोक्त-
सर्वत्र त्रिरात्रमाशौचम् ।

347. बालानामजातदन्तानां त्रिरात्रेण शुद्धिरिति वशिष्ठोक्तेः ।

वैजिकादभिसम्बन्धादनुहन्ध्याच्च यत्रयहमिति मनुक्तेश्च । अघमशौचं
(अघवृद्धिमदशौचं) शुद्धितत्त्वादि ३(‡) गौडपन्थे तु—
अजातदन्तमरणे पित्रोरेकाहमिष्यते ।

दन्तेजाते त्रिरात्रस्याद्यद्विस्त्यातान्तु निर्गुणा विति । ८२१॥

१(*) कार्तिसहाचार्याणां शुद्धितत्त्वाख्यसम्बन्धे ।

२(†) 'अजातदन्ता ये बाला ये च गर्भाग्निः सृताः ।

नतैषामपिसंस्कारोत्पिष्य' नोदकक्रिया' ॥ इति गार्ग्ये ।

'सम्भवत्येकवाक्ये वाक्यभेदो न युज्यते' इति न्यायात् । तदाल्लोऽर्थासङ्गतिः ।

३(‡) शुद्धितत्त्वं, शुद्धिराकारः, अशौचं शेषः, अशौचकौतुबी, शुद्धिचिन्तामणिः,
कामरूपीयपरिपुत्रयः प्रथमतः सम्बन्धोपनिषत् विषये सन्ति ।

४ गौडाः प्रथमे च यथा,—'सारस्वताः कान्यकुब्जाः चण्डिकाचलसत्तकलाः ।

यच्च गौरा अग्नौ क्ष्याता विश्वात्मोत्तरवासिनः' ॥

348. कूर्मपुराणोक्तं वसिष्ठवचनं शूद्रपरम् ।
अनूद्धानान्तु (अन्तर्मरणे) कन्यानान्तथा वै शूद्र जन्मनाम् ।

349. इति त्र्यहानुष्टुप्तौ शङ्कोक्तेः ।

त्रिरान्तु भवेच्छूद्रे षन्मासेऽपि शिशौ मृते ।

350. इति मत्स्यपुराणाच्च । दन्तजाते शूद्रेतु पञ्चाहः ॥८२२॥

351. यथार्हांगिराः—

शूद्रे त्रिवर्षान्मृत्युनेतु मृते शुद्धिस्तु पञ्चभिः ॥

अत ऊर्ध्वमृते शूद्रे द्वादशाहोविधीयते ।

षड्वर्षान्तमतीतोयः शूद्रः सम्प्रयते यदि ॥

मासिकन्तु भवेच्छौच मित्याङ्गिरसभाषितमिति ॥८२३॥

यस्त्वनूढभाष्यैः शूद्रस्त्विति शङ्कोक्तमाशौच मुत्तरकालेऽप्युक्तन्तत्-
सगुण शूद्रपरम् । निगुणैस्त्वनूढभाष्यैः शूद्रेत्विदानीं लोके न
प्रचरति ।

अतएव स्मृत्यर्थसारे,—

अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्नत्विति ॥८२४॥

मनुना लोक्रनिन्द्यस्य निषिद्धत्वात् । अनुपनीत विषये किञ्चिदुच्यते ।

नामकरणात् पूर्वैः खननमेव ।

ऊनद्विवर्षं निखने अकुर्यादुदकन्ततः ।

352. इति याज्ञवल्क्योक्तेः । तदूर्ध्वयावद्वर्षत्रयं चौलाभावेऽन्युदकदान-
विकल्पः ।

नात्रिवर्षस्य कर्त्तव्या बान्धवै रुदकक्रिया ।

जातदन्तस्थ वा कुर्युर्नाम्निवापि कृतेसतीतिमनुक्तेश्च ॥८२५॥

कृतचङ्गुस्यतु त्रिवर्षान्पागूर्ध्वचाग्न्युदकदानं नियतम् ।

वर्षत्रयादूर्ध्वमकृतचङ्गुस्यापि तन्नियतम् ।

तूष्णीमेवोदकं कुर्यात्तृष्णां संस्कारमेवचेति—

353. लौगाक्षिस्मृतेः—

प्रेतपिण्डं वहिर्दद्याद्दर्भमन्त्रविवर्जितमिति मरीचिवचनमुदाहृत्यै तदनुप -

354. नीत विषयमिति विज्ञानेश्वरोत्तरे ।

अत्र पिण्डदानप्रकारमाह, पारस्करः—

प्रथमे दिक्से देयास्तयः पिण्डाः समाहितैः ।

द्वितीये चतुरोदया दस्थिसञ्चयनन्तथा ॥८२६॥

त्रौस्तु दद्यात्तृतीयेऽह्नि वस्त्रादीन्क्षालयेत्तथेति—

355. देवजानीयेऽत्र विशेषः ।

शिशुरादन्तजनना द्वालःस्याद् यावदाशिखम् ।

कथ्यते सर्वशास्त्रेषु कुमारोमौखिवन्धनात् १(*) ॥८२७॥

गर्भे नष्टे क्रिया नास्ति दुग्धं देयं शिशौ मृते ।

परञ्च पायसं क्षीरं दद्याद्द्वाल विपत्तितः ॥८२८॥

एकादश-द्वादशाह-षुषोत्सर्गविधिं विना ।

सर्वतन्त्रं प्रकर्तव्यं पिण्डदानं गुडेनवा ॥

तद्वस्त्राणि प्रदेयानि सोपानकानि तत्समे ॥८२९॥ इति—

356. दिषोदासनिबन्धेऽपि,—

अम्रते निधनं प्राप्ते विप्रादौ शूद्रजातिवत् ।

क्रियाः सर्वाः समुद्दिष्टाः सपिण्डीकरणं विना ॥८३०॥

उहकं पिण्डदानञ्च कृतचूडे विधीयते ।

स्त्रीणामुद्धाहात्प्रागुदकपिण्डदानविकल्पः ।

357. स्त्रीणाञ्चैकेऽप्राप्तानामिति गोतमोक्तेरिति दिक् ।

इदं वयोऽवस्थाकृतमशौचं सर्वेषां समानमित्याहा-

358. क्रिराः—

अविशेषेण वर्णानां अर्वाक् संस्कारकर्मणः ।

१(*)

'कीलारं पञ्चमाश्लोकं पौगळ' दक्षमावधिः ।

केलीरं पञ्चदशाश्लोकं त/पञ्च/श्लो/का/त्/ परम्' । इति कुटी ।

मन्त्रवाक्यमते 'वादीपैवाहवैशाखा, वाचोवाः । इत्यादि ।

संस्कारात् पूर्वैर् मृतानामतिक्रान्ताशौचमपि नेत्याह,—

359. व्याघ्रपात्—

तुल्यं वर्णानां सर्वेषां अतिक्रान्ते तथैव च ।

उपनीते तु विषमं तस्मिन्नेवातिकालजम् ॥८३१॥ इति

अस्यार्थः—

उपनयनादूर्वाचीने वयसि यदाशौचं विहितं तत्सर्वेषां ब्राह्मणादि-
चतुर्द्वर्णानां तुल्यम् ।

यच्च,—

मासत्रये त्रिरात्रं स्यादित्याद्यतिक्रान्ताशौचं तदपि सर्वेषां तुल्यम् ।

उपनीतोपरमे तु दशद्वादशइत्यादिरूपेण विषमं न तुल्यम् ।

तथा तस्मिन्नेवोपनीतो परम एवातिकालजं अतिक्रान्ताशौचं भवति ।

एवकारादनुपनीतोपरमे नातिक्रान्ताशौचमस्तीति ॥

—*—

अथ जातिप्रयुक्ताशौचमुच्यते ॥

—*—

तद्योपनयनादि संस्कारोर्द्धं प्रवर्तते,

360. तथाच याज्ञवल्क्यः—

त्रिरात्रमात्रतादेशाद्दशरात्रमतः परम् ।

क्षत्रस्य द्वादशाहानि विशः पञ्चदशैव तु ॥८३२॥

त्रिंशद्दिनानि शूद्रस्य तदूर्द्धं न्यायवर्त्तिनः, इति—

स्त्रीशूद्रयोस्तु विवाहोर्द्धं जात्याशौचं ज्ञेयम् ।

देवाहिकोविधिः स्त्रीणामोपनायनिकः स्मृतः इत्युक्तेः । शूद्राणाञ्चैव

सर्वेषां विवाह उपनायनमिति गगोत्तेश्चः । शूद्रस्यविवाहाभावेऽपि

षोडशवर्षोर्द्धं मासः अनूहभार्य्यः ।

शूद्रस्तु, षोडशावर्षात्परं, मृत्युमधिगच्छेच्चेत्,

मासास्तस्यापि बान्धवाः ।

शुद्धिं समधिगच्छन्ति नात्र कार्य्यविचारणा ॥८३३॥

इत्यपराकं शक्य - स्मृतेः ।

तथा,—

महागुरुनिधने द्वादशरात्रम् ।

361. तथावाह्वलायनः—

द्वादशरात्रं महागुरुषु दानाध्यापनेऽववर्जयेदिति १(*) ।

362. महागुरुश्च,—

पुत्राणां वेदानध्याप्य यो वृत्तिं विदधाति स पित्रादिः ।

363. बृहस्पतिः,—

सपिण्डादि-विभाग विशेषेणाशौचविशेषमाह ।

दशाहेन सपिण्डास्तु शुद्धयन्ति प्रेतसूतके ॥८३४॥

त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु स्नात्वा शुध्यन्ति गोत्रजाः ॥ इति

364. तल्लक्षणमाग्नेये—

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते ।

समानोदकभावस्तु निवर्त्तेत चतुर्दशे ॥८३५॥

जन्मनामस्मृतेर्द्वैके तत्रपरं गोत्रमुच्यते । इति २(+)

एकाहाद्ब्राह्मणः शुध्येद्योग्निवेदसमन्वितः ।

अहो (त्र्यहा)त्केवलवेदस्तु द्विहीनो दशभिर्दिनैः ॥८३६॥

365. इति पराशरवचनम् ।

तथा,—

सर्वेषामेव वर्णानां सूतके मृतके तथा ।

षड्दश-द्वादशाहाश्च पक्षोमासस्तथैव च ॥

दशाहाच्छुद्धिरेतेषां इति शातातपोऽब्रवीत् ३(‡) ॥८३७॥

१(*)

'दानाध्यापनेऽववर्जयेत्' इत्थं पाठान्तरमस्ति ।

२(+)

जन्मदः वैधवेदाध्यापकः सातापति केचनमहर्षयः । 'विद्यायीनि-सम्भ्यान्' पितृत्वम् ।

अन्वयनिर्णयं च ब्रह्मदातेषु, पिता महागुरुश्च । सामान्यतश्च—

'जनकधीपतेता च यस्य विद्यां प्रयच्छति ।

अब्रह्मदा भवन्त्याता पश्यते पितरः कृताः' । भयात्-प्राचादिनाथभयात् । अन्नदाता,—

चिरात्प्रदानानुगतः, भीषवत् । भीषस्तु श्रीभगवत्पंचम्यात्प्रादात्तुद्व्योधिपचंभतः ।

३(‡)

'पातितेत्' इति पाठान्तरं दृश्यते ।

आदर्शव्याकारे इत्यधिकः पाठोऽस्ति ।

366. इत्यङ्गिरोवचनम् ।

तथा,—

सद्यः शौचं तथैकाहस्यहचतुरहस्तथा ॥

षड्दश-द्वादशाहाश्च पक्षो मासस्तथैव च ।

मरणान्तं तथा चान्यद्दश-पक्षास्तु सूतके ॥८३८॥

367. इति दक्षवचनम् ।

तथा,—

प्रन्थार्थं यो विजानाति वेदमङ्गैः समन्वितम् ।

सकरुपं सरहस्यञ्च क्रियावाङ्मनेनसूतकमिति—ब्राह्मवचनम् ।

तथा,—

त्रिरात्रेण विशुद्धेयत विप्रो वेदाग्निंस्युतः ।

पञ्चाहे नाग्निहीनस्तु दशाहाद् ब्राह्मणब्रुवः ॥८३९॥

इति बृहस्पतिवचनम् । तथा, ब्राह्मणब्रुवमाह,—

368. पराशरः—१(०) ।

गर्भाधानादिभिर्युक्तः तथोपाकरणेन च ।

नकर्मकृमचाधीते स भवेद् ब्राह्मणब्रुव इति ॥८४०॥

तथा,—

व्याधितस्य कर्दुर्यस्य (पाप-)ऋणप्रस्तस्य सर्वदा ।

क्रियाहीनस्य मूर्खस्य स्त्रीजितस्य विशेषतः ॥८४१॥

विषयासक्तचित्तस्य पराधीनस्य नित्यशः ।

अद्धात्यागविहीनस्य भस्मान्तं सूतकम्भवेदिति कौशिकवचनञ्च ॥८४२॥

तानीमानि, व्यापदनापद्गुणवद्गुणवत् कुसूल-कुम्भीधान्यं शालीन-
गृहस्थादिबृत्तिविषयाणि ज्ञेयानि ।

देशाचारभेदाद्वा व्यवस्थापनीयानि २(†) ।

तत्रापि साग्निवेदत्वादि-गुणोत्कर्षप्रयुक्ताशौचसंक्रोचः

स्तुत्यर्थवाद्गुणान्तरविषयो वा द्रष्टव्यः ।

१(०) ईनाद्री-वहीवीदा इतस्त्वं कश्चिच्चर्माप्रकारवत्मादित्यपुराचोक्तं यत्तत्र लभ्यते ।

२(†) देशाः—चार्यावर्त-ब्रह्मावर्त-ब्रह्मविंशति संज्ञकाः । चक्षुषा 'चाप्राचीकामव्यात्' इति भद्रभास्करोक्ताः ।

वानप्रस्थाभ्रमस्यापि प्रवेशो विधिनोदितः ।
 वृत्तस्वाध्याय-सापेक्षमवसंकोचनन्तथा ॥८४३॥
 प्रायश्चित्तविधानञ्च विप्राणां मरणान्तिकम् ।
 एतानि लोकाङ्गाणि कलिकाले विवर्जयेत् ॥८४४॥

369. इत्यादित्यपुराणात् ।

दशाह एव विप्रस्य सपिण्डमरणे सति ।
 कल्पान्तराणि कुर्वाणः कलौ भवति किल्बिषीति हारीतोत्तेः ।
 शिष्टविगानाभ्रादर्त्तव्यानीमानीति विज्ञानेश्वरोत्तेः ।
 अत्र मरणान्तमपि निन्दार्थवादारूपं न स्वार्थे तत् परम् ।

अन्यथा,—

जन्मकर्मपरिभ्रष्टः सन्ध्योपासनवर्जितः ।
 नामधारकविप्रस्तु दशाहं सूतकी भवेत् ॥

370. इति पराशर वचनं विरुध्येत ।

यद्वा,—

अन्य पूर्वा गृहे यस्य भार्या स्यात्तस्य नित्यशः ।
 अशौचं सर्वकार्येषु देहे भवति सर्वदेति ॥८४५॥
 ब्राह्मणादि वचनादेतादृशपरत्वेन व्यवस्थेत्यपरार्कः १(०) ।

तथा,—

दशाहादित्रिभागेन कृते सञ्चयने क्रमात् ।
 अङ्गस्पर्शनमिच्छन्ति वर्णानान्तस्त्वदर्शिणः ॥८४६॥

371. इति यदेवमवचनं तदपि युगान्तरविषयम् ।

अस्थिसञ्चयनादूर्द्धमङ्गस्पर्शनमेव चेति ॥८४७॥

372. माधवीये कलिप्रकरणे तन्निषेधात् ।

तथा,—

ये च वर्णसंस्करजाता मूर्धावसिक्तायास्तेषामाशौचविशेषः कलौ
 नोपयुक्त इत्यत्र नोच्यते ।

प्रतिलोमजातानां नाशौचं किन्तु मलापकर्षार्थं स्नानमात्रमिति

373. विज्ञानेश्वरः ।

374. माधवाचार्यस्तु,—१(०) ।

शौचाशौचे प्रकुर्वीरंश्छूत्रवद् वर्णशङ्कराः ।

375. इति ब्राह्मोक्तेः । शूद्रवदित्याह—

दत्त-क्रीत-कृत्रिमादि पुत्रेषु , अहीनवर्णगासु स्त्रीषु च सपिण्डत्वेऽपि प्रसवे मरणे च पूर्वापरपित्रोर्मन्त्रोश्च त्रिरात्रमेवाशौचं न दशाहादि ।

अनौरसेषु पुत्रेषु जातेषु च मृतेषु च ।

परपूर्वासु भार्यासु प्रसूतासु मृतासु चेति त्रिरात्रानुद्धत्तौ

376. विष्णुक्तेः ॥८४८॥

सपिण्डानान्स्वेकाहः ।

परपूर्वासु भार्यासु पुत्रेषु कृतकेषु च ।

भर्तृपित्रोस्त्रिरात्रं स्यादेकाहस्तु सपिण्डतः ॥८४६॥

377. इति माधवीये हारीतोक्तेः ।

सूतके मृतके चैव त्रिरात्रं परपूर्वयोः ।

एकाहस्तु सपिण्डानां त्रिरात्रं वै पितुरिति ॥८५०॥

378. मरीचिस्मृतेः ।

अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वन्यगतासु च ।

379. परपूर्वासु च स्त्रीषु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यत इति शङ्खस्मृतेः ॥८५१॥

परपत्नी स्वयं संगृहीता परपूर्वैत्यर्थः ।

380. इदमाशौचं सवर्णासु, हीनवर्णास्तु तु शङ्खलिखितौ—

परपूर्वासु भार्यासु पुत्रेषु कृतकेषु च ।

नानभ्यायो भवेत्तस्य नाशौचं नोदकक्रिया इति, ॥८५२॥

(०)

एते वैदव्याख्यातारः परावरकृतेर्भाष्यज्ञतयः । चार्त्तभडाचार्ये रपि एतदनुमन्यते ।

”

‘बभूवर्षं ज्ञायोवसूदन्थाः ब्रह्मज्जातयः ।

ब्रह्मजोवापुदेवाश्च जाताः चतुर्विज्जातयः ॥

ऊरुदेवाश्च वैश्याश्च पादतः सूत्रजातयः ।

तासां महारजातेन बभूवुवर्षं महाराः’ ॥

”

‘स्त्रीषु बुधसु वा चैवजायते वर्षे महारः ।

सहस्रभरकावेव’ इत्यादि नीतायाम् ।

एवमेव मानवे वर्षेयास्ते, तदेव ब्रह्मवर्षं बुधाश्चैवास्ति ।

381. ब्राह्ममपि,—

आशौचन्तु त्रिरात्रं स्यात् समवर्गेषु निश्चितम् ।
हीनवर्गेषु तेष्वेव नाशौचं नोदकक्रियेति ॥८५३॥

382. यदत्र षडशीतौ,—

अन्यपूर्वावरुद्धासु त्रिदिनाच्छुद्धिरिष्यते ।
तास्वेवानन्यपूर्वासु पञ्चाहोभिर्विशुद्धयतीति ॥८५४॥

तत्र पञ्चाहे मूलं मृग्यम् ।

383. यत् याज्ञवल्क्यः—

अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वन्यगतासु च । इति एकाहमाह,
तदसन्निधानादौ ज्ञेयम् ।

यदा पितुरेकाहं स्तदा सपिण्डानां स्नानमात्रं ज्ञेयम् ।

अन्याश्रितेषु दारेषु परपत्नीसु तेषु च ॥

384. गोत्रिणः स्नानशुद्धाः स्युरेकरात्रेण तत्पितेति प्रजापत्युक्तेः ।

पूर्वापरभर्तृत्पत्नयोः पुत्रयोस्त्वाह,—

385. मरीचिः—

मातुरेक्यादिपितृकौ भ्रातरावन्यगोत्रजौ ।

एकाहं सूतके तत्र त्रिरात्रं सूतके तयोरिति इति,—दत्त-क्रीतादि
सूतकं अनूढकन्याशौचमुक्तम् ।

386. ऊढकन्यासु तु विष्णुराह—

संस्कृतासु कन्यासु नाशौचं प्रसवमरणे चेत् पितृगृहे स्यातां तदेकरात्र-

387. भेति । प्रसवे-एकरात्रं मरणे त्रिरात्रमिति त्रिहान्धरापराकौ ।

388. माघवस्तु,—

प्रसवेऽपि त्रिरात्रं पित्रोः एकरात्रं बन्धुवर्गस्य ।

दत्ता नारीपितुर्गृहे प्रसूयेत त्रियेत वा ॥८५५॥

389. तद्वन्धुवर्गस्त्वेकेन शुचिस्तज्जनकस्त्रिभिरिति ब्रह्मपुराणोक्ते रित्याह ।

जनकोपाधिपुरस्काराच्छ्रयया जनन्या अपि त्रिरात्रमेव ।

बन्धुवर्ग इत्यनेन भ्रात्रादयो गृह्यन्ते ।

केचित्तु, (मातुः) (पितुः) स्वगृहेभगिनी प्रसवे सत्येकाहम् १(०) ।

मृतौ तु त्रिरात्रमित्याहुः ।

390. युक्ता तु पक्षिणी भ्रातृ-भिन्नानामेकाहं गर्गोक्तेः ।
 इत्यरेषां यथाविधीति, (ब) वीक्ष्यमाणस्मृतेश्च ।
 पतिगोहे प्रसवेतु पित्रादीनामा शौचं नास्त्येव, प्रप्तानामितरे कुर्व्युस्ताश्च
 तेषामिति कात्यायनसूत्रात् ।
 तासां पतिगोहे मृतौ पित्रोस्त्रिरात्रमस्त्येव ।
 प्रप्तापत्तासुयोषित्सु संस्कृतासंस्कृतासु च ।
 मातापित्रोस्त्रिरात्रं स्यादितरेषां यथाविधीति माघबीये
391. कार्णाजिन्युक्तेः ।
 वैजिकादभिसम्बन्धादनुकन्ध्यादघं त्र्यहमित्युक्तेश्च ॥८५६॥
392. घस्वत्र षड्शीतौ,—
 पितृगोहादतोऽन्यत्र यदि पुत्री प्रसीयते ।
 पक्षिणी तत्र पित्रोः स्यान्मान्येषामिति निश्चय इति प्रामान्तर—
 विषयमिति ॥८५७॥
393. स्मृत्यर्थसारे ।
 सद्यस्त्वप्रौढकन्यायां प्रौढायां वासराच्छुचिः ।
394. प्रदत्तायां त्रिरात्रेणाऽदत्तायां पक्षिणी भवेदिति पुल्लस्त्योक्तेश्च ॥

पित्राद्युपरमे तासामशौच माह,—

395. बृहन्मनुः—
 भ्रातुस्तु पक्षिणी पित्रोर्मृतौ स्त्रीणां त्रिरात्रकमिति ।
 पित्रोरुपरमे स्त्रीणां मूढानान्तु कथम्भवेत् ।
396. त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यादित्याह भगवान् यम इति बृहन्मन्वक्तेश्च ॥८५८॥
397. अत्र विशेषः प्रयोगपारिजाते—
 गान्धर्वादि विवाहेषु वाग्दानाभावात् पितृपक्षपदैकाहाशौचं
 सप्तपद्यनन्तरं भर्त्सपक्षेऽपि, यात्बन्धस्मै पित्रा दत्ता सती
 स्वातन्त्र्यादन्यमाश्रयति ।

398. तस्या विशेषो ब्रह्मपुराणे—

पित्रा दत्ता तु या नारी स्वातन्त्र्यादन्यमाश्रिता ।

यंयं श्रितवती भूयस्तस्याशौचं भवेद्वहः १(*) ॥८५६॥

मृतानामन्येषामितिनिश्चयः ।

कामादक्षतयोनिश्चेदन्यं गत्वा व्यवस्थिता ।

तस्यान्यस्य सगोत्रा सा यन्स्वाश्रितवती स्वयम् ॥८६०॥

तथा,—

पदेतु सप्तमे यत्र बलात् काचि (द्ध) दृता भवेत् ।

स्वामिगोत्रं भवेत्तस्याः तच्च भूयो विशिष्यते ॥

पैतृकन्वप्रसूतायां ततः पौर्विकभर्तृ कम् ॥८६१॥

अयमर्थः,—

सप्तम्यन्तं विवाहे जाते या बलात्कारेण हृतान्येन तस्याः स्वामि-

गोत्रं पाणिग्राहकगोत्रमेव भवेत् २(†) ।

तत्र विशेषमाह,—

तच्च भूयो विशिष्यत इति ।

तमेव दर्शयति,—पैतृकन्वप्रसूतायामित्यादिना ।

तस्या यावत् प्रसवं पितृगोत्रमेवावतिष्ठते ।

तदूर्ध्वं पौर्विक भर्तृ कं पाणिग्राहकस्यैव गोत्रंभ(म)वति मृते भर्तृगोत्रं
कदापिनेत्यर्थः ।

तथापि भ(ह)सुस्तत् प्रसव-मरणयोस्मिरात्रम् ।

वैजिकादभिसम्बन्धादनुबन्धादर्थं त्र्यहमिति स्मृतैः ।

इदमपि सवर्णा श्रयएव नान्यथेत्युक्तं प्राक् ।

399. शाङ्गः,—

पितृवैदर्मानि यानारी रजः पश्येदसंस्कृता ।

प्रसवे मरणे तज्जमशीचं नोपशांभति ॥८६२॥

१. (०) 'भर्तृवैदर्मान्' इति भिन्नः पाठः ।

१(†) 'कवीनाहवस्वतीनारी विवाहान् सप्तमपेक्षे' इति कृती ।

'यतः स्यादृशं बलादभुक्तं यथाहवसाचिपिच्छते, तत् सत्यं 'जज्जमं भवेत्' इति कृतिव ।

पक्षोरिति शेषः ।

वैश्वदेवोपादानात् सपिण्डानामप्युक्तं ज्ञेयम् ।
दौहित्रभागिनेययोरसंस्कृतयोः पक्षिणी ॥

400. संस्कृतयोस्त्रिरात्रमित्याह वृद्धमनुः,—

संस्थिते पक्षिणीरात्रि दौहित्रे भगिनीसुते ।

संस्कृते तु त्रिरात्रं स्यादिति धर्मोऽप्यवस्थित इति ॥८६३॥

दुहितुपर्यं दौहित्रः । पक्षिणीतु—अहर्द्वययुक्ता रात्रिः ।

‘भागामिबर्त्समानाहर्द्वययुक्तायां निशि पक्षिणी’ इत्यभिधानात् १(३) ।

401. त्रिंशच्छ्लोक्यां च,—

प्रेतेष्वाचार्य्य-मातामह-दुहितृ-सुत-भ्रात्रियत्त्विक्-स्वध्याज्य-

स्वकीयेषु त्रिरात्रं दिवसमशुचिः सोऽकस्तुभयत्र ।

पक्षिण्यशौचं मृत्विग्दुहितृ-सुत-सहाध्यायि-बन्धु-श्रयान्ते-

वासि-श्वभूसु-मित्र श्वशुर-भगिनीक-भागिनेय-प्रथाषे ;

मातामह्यांचपित्रोः स्वसरिच, विरतेमातुले मातुलान्या

आथोसज्योतिरेव स्वविषयनृपतौ प्रामनाथेषु नष्टे ॥८६४॥ इति ।

समानं ज्योतिरादित्यो नक्षत्रं वा यस्मिन् काले सःसज्योतिरिति
विग्रहः । दिवानष्टे यावत् सूर्य्यं दर्शनं कालोऽशुद्धिहेतुः ।

रात्रिनष्टे यावद्वायवसानमशुद्धिः । ततो ज्योतिर्दर्शने शुद्धिरित्यर्थः ।

अत्रदश्लोके येषां त्रिरात्रंपक्षिणीचोक्तं तद्देशकालसंस्कृतासंस्कृतादिभेदेन-
व्यवस्थापनीयम् ॥

यथा,—

402. शिष्योपाध्यायकन्धुत्रयगुरुवनयमा,—२(+) चार्य्यं सार्य्यासगोत्राऽ,—

नूचानभ्रात्रियेषु स्वगृहपरमृतौ , मातुलेषु करारात्रम् ।

रात्रिसत्रश्चचारिण्यथतु कथमपि स्वल्पसम्बन्धसुक्ते ।

स्नानं वासोयुतं स्नादिवमपि सकळं सर्ववर्णेषु तुल्यम् ॥८६५॥ इति—

(०) पक्षिणीतु—‘भागामिबर्त्समानाहर्द्वययुक्तायां निशि पक्षिणी’ इत्यमरः ।

(+) चन, ‘युक्ततमयं चार्य्यभार्या’ इति भिन्नः पाठोऽस्ति ।

उपाध्यायोमन्त्रब्राह्मणयो रन्यतराध्यापकः । बन्धुत्रयमात्मबन्धवः,
पितृ-बन्धवः, मातृबन्धवश्च । गुरुतनयोरुत्सुतः । आचार्य्यमाचार्य्या-
गुरुपत्नी । अनूचानोऽगंप्रवक्ता, साङ्गवेदाध्ययनशीलोवा १(३) ।
'सोऽनूचानः प्रवचने साङ्गेऽधीती गुरोश्च यः' इत्यभिधानात् ।

सगोत्रः,—

चतुर्दशपुराणान्तरमेकविंशतिपुराणवसानः ।

अन्यत् स्पष्टम् । स्वगृहपरमृतौ,—स्वगृहे परस्यासपिण्डादेः

मरणे सगोत्राचार्य्या एकाचार्य्योपनीतः । तस्मिंश्च मृते

एकरात्रमशौचम् । अत्र ओत्रियःसमानग्रामवासी ग्राह्यः ।

एकाहं सगोत्राचार्य्या ओत्रिये स (ग्राह्य आरिणि) मानग्राम-
वासिनि इत्येवं आश्रमलयनः स्मृतेः ।

अत्राचार्य्यं पत्नीपुत्रावसवर्णौ ग्राह्यौ । सवर्णोस्तु त्र्यहम् ।

आचार्य्यं तत्पुत्र-स्त्री-याज्यशिष्येषु चैवमितिग्रहात्तुष्टौ

गोतमोक्तेः ।

आचार्य्यादाविदं त्रिरात्रम्, पितृमेधकर्त्तरसग्रावे

स्वयं चैत् पितृमेधं करोति तदा दशरात्रम् ।

गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेधं समाचरेत् ।

प्रेताहारैः समं तत्र दशरात्रेन शुच्यतीति—

मिताक्षरायां मन्त्रकेः ॥८६६॥

निरन्वये सपिण्डे तु मृते सति दयान्वितः ।

तदशौचं पुरा भीर्त्वा कुर्यात् तु पितृवन् क्रियाम् ॥८६७॥

इति ग्राह्योक्तेश्च ।

यत्तु मातृष्वस्त्रादिषु प्रचेतसा त्रिरात्रं अभिहितं

मातृष्वसामातुल्योः श्वश्रू श्वशुरयोर्गुरौ ।

मृते च त्रिज्ञेयाज्ये च त्रिरात्रेन विशुच्यतीति ॥८६८॥

— उपाध्यायः—उपसमीक्षेयं ग्राह्यमधीते यज्ञान् च उपाध्यायो गुरुः ।

(१०)

'सोऽनूचानः सगी मन्त्रान्' इति श्रुतिः । 'विप्रवासीगोत्राचार्य्या साङ्गवेद विप्रवचः' ।

वदन् वेद वेत्ता च इति शौप्लनः । 'ओत्रियः चान्दोऽधीते' । एषां ग्राह्यां उच्यते च वा

”

वच्छिन्नैरधीतवान् । षट्कर्त्तनिरती विप्रः सवै ओत्रिय उच्यते' इति ।

”

'उपनीयतु यः त्रिष्वं वेदमध्यापयन् विप्रः ।

सकलं उरुचक्षुषा तनाडाये विदुर्दधाः' इति श्रुती ।

स्वगृहे तन्मरणे वेदितव्यमिति द्विबोदास निबन्धे ।

युक्तं खेतत्

मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यत्तिग् बान्धवेषु च ।

इते राजनि सज्योतिर्यस्य स्याद् विषये स्थितिः ॥८६६॥

इति मनु वचनं निर्व्विषयं स्यात् ।

एवं श्रोत्रियस्यापि स्वगृहमृतौ त्रिरात्रमेव ।

श्रोत्रिये तूपसन्ने वै त्रिरात्रमशुचिर्भवेदिति माधवीये गालवोक्तेः ।

एवं बान्धवानामपि,—

बान्धवेषूपसन्नेषु त्रिरात्रमशुचिर्भवेदिति स्मृतेः ॥

403. बान्धवप्रयस्वरूपमुक्तं स्कान्दे —

आत्मपितृस्वसुः पुत्रा आत्ममातृस्वसुः सुताः ।

आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबान्धवाः ॥८७०॥

मातुर्मातुः स्वसुः पुत्रा मातुः पितुः स्वसुः सुताः ।

मातुर्मातुल पुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः ॥८७१॥

पितुः पितुः स्वसुः पुत्राः पितुर्मातुः स्वसुः सुताः ।

पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः ॥८७२॥ इति

अथ केनापि प्रकारेण स्वरूपेनापि सम्बन्धिनि भगिन्यादौ वासो युतं :—

सचैलं ज्ञाने शुद्धिः स्यात् . नान्यत्त ।

तथाच याज्ञवल्क्यः—

भगिन्यां संस्कृतायां तु भ्रातर्यपि च संस्कृते ।

मित्रे जामातरि प्रेते दौहित्रे भगिनीसुते ॥

श्यालके तत् सुते चैव सद्यः ज्ञानेन शुध्यतीति ॥८७३॥

इदमुक्तं सकलाशौचं सर्व्ववर्णेषु तुल्यम् ।

अत्र दौहित्रादौ पूर्व्ववद् व्यवस्था ज्ञेया ।

यदत्र भ्रातृदौहित्रादौ ज्ञानमात्रेण शुद्धिकथनं तद्देशान्तरादिविषयम् ।

अन्यत्र पक्षिणी एकरात्रं च विज्ञेयम् ।

404. तथा च स्मृत्यर्थसारे—

याज्यर्त्विगदौहित्रसहाध्यायिसहोपनीतात्मबन्धुपितृबन्धुमातृबन्धुमातुल-

शिष्योपाध्यायानूचानगुरुपुत्राचार्य्यपुत्रभागिनेयश्चश्रूयशुर-भगिनीमाता-

महीमांतृष्वंस्तुमातुलानां गुर्वाचार्य्यपत्नीनां च मरणे सस्येकप्रामे
पक्षिणी, प्रामान्तरे त्वेकाहो देशान्तरे ज्ञानमात्रमिति ।

यत्तु,

जामातरि मृते शुद्धिस्त्रिरात्रेणोभयोः स्मृता ।

405. पक्षिणी श्यालकानां स्यादिति शतातपोऽब्रवीत् ॥८७४॥

इति यमस्मरणमिति केनचित् पठितम्, तन्मिताक्षरादिनिबन्धेष्वनुपल-
म्भादुपेक्ष्यम् । साकरत्वे तु स्वगृहमृतिविषयमिति वेदितव्यम् ।
असपिण्डेषु स्ववेश्मनि मृतेषुचैकरात्रमिति विष्णुस्मृतावसपिण्डोक्तेः
सपिण्डस्य च तिरात्रज्ञापनाद् ।

तथा—

ग्राममध्यगतो यावच्छवस्तिष्ठति कस्यचित् ।

406. ग्रामस्य तावदाशौचं निर्गमे शुचितामियात् ॥८७५॥

इति बृहद्विष्णुः ।

ग्राम इत्युक्ते नगरस्य चेति चबोध्यम् । गृहे पश्चादौ मृतेऽप्येवमेवेति

407. मदनपारिजाते ।

तथा,—

408. बानप्रस्थेयत्राशौचपरमिति कुलजे

षण्डके चाप्लवः स्याद् ।

यो गोविप्रप्रगुप्त्यै मृतवति तु दिनं

युद्धविद्धे तु सप्तः ॥८७६॥

षण्डकः क्लीवः, षण्डकोवा ।

409. अत्र सर्वत्र मूलवचनानि मिताक्षरादौ ज्ञेयानि ।

प्रन्थभूयस्त्वभीत्या अत्र नोच्यन्ते ।

सप्तः तदैव सर्वं कार्यमित्यर्थः ।

यत्तु आह्वेषु विपन्नानामेकरात्रमशौचकमिति मनुवचनं तत्
शुद्धक्षतेन कालान्तरमृते ज्ञेयम् । १(+)

410. शवस्पर्शं तु हारीतः—

शवस्पृशो ग्रामं न प्रविशेयुरानक्षत्रदर्शनाद्रात्रौ चेदादित्यस्येति ।

यत्तु, अह्नाचैकेन रात्र्याच त्रिरात्र्या, चैव च त्रिभिः ।

शवस्पृशो विशुध्यन्ति अह्ना तूक्कदायिनः ॥८७७॥

इति मनुवचनं तत्तदज्ञानादौ ज्ञेयम् १(*) ।
 अह्ना रात्र्याचेत्यहोरात्रमुक्तम् ।
 त्रिभिस्त्रिरात्रैरिति नवरात्रमेव दशरात्रमित्यर्थः ।
 यद्यन्नमत्ति तेषां तु दशाहेनैव शुध्यतीति मनूक्तेः ।

411. अङ्गिराः,—

अशौचं स्पर्शसंसर्गादापतेद्गृहमेधिनः ।
 क्रियास्तस्य नलुप्यन्ते गृहाणां च नतद्भवेत् ॥८७८॥ इति ।
अथ निर्हाराद्यशौचम् ।
 सवर्णनिर्हारे तदज्ञाने तद्गृहवासे च दशाहमशौचम् ।
 तदज्ञानशने तद्गृहवासे त्र्यहं तूभयाभावेत्वेकाहम् ।
 मृतिगृहेणनिर्हारे दाहे च स्वाशौचम् ।

412. तथा च मनुः,—

असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत् ।
 विशुध्यति त्रिरात्रेण मातुराप्तांश्च बान्धवान् ॥८७६॥
 यद्यन्नमत्ति तेषां तु दशाहेनैव शुध्यति ।
 अनदन्नन्नमह्नैव न चेत् तस्य गृहे वसेत् ॥८८०॥ इति
 यदि निर्हरति प्रेतं प्रलोभाक्रान्तमानसः ।
 दशाहेन द्विजः शुध्येद्दशशाहेन भूमिपः ।

413. मासाद्धेन तु वैश्यश्च शूद्रो मासेन शुध्यति ॥८८१॥

इति कूर्मपुराणम् ।

विह्वजातीयनिर्हारे शवजातीयमशौचम् । २(+) ।
 अवरश्चेद्गवैर्घ्नः पूर्ववर्णमुपस्पृशेत् ॥
 पूर्वोवाऽवरं तत्र तच्छत्रोक्तमशौचकमिति ॥८८२॥
गोतमोक्तेः ।
 अवरश्चेद् वरं वर्णं वरो वाप्यवरं यदि ।
 बहेच्छवं तदाशौचं दृष्टार्थं द्विगुणं भवेत् ॥८८३॥

१(०) 'तद्-चञ्चरणादीच' इति भिन्नः पाठः ।

२(+) 'भिह्वजातीय' इति पाठान्तरम् ।

414. इति व्याघ्रोक्तेश्च ।

दृष्टार्थे द्रव्याद्यर्थे तद्विगुणं कार्यमित्यर्थः । दाहेऽप्येवं ज्ञेयम् ।

415. यत्तु ब्राह्मे—

योऽसवर्णः तु मूलेन नीत्वाचैव दहेन्नरः ।

अशौचं तु भवेत् तस्य प्रेतजातिसमं नृप ! ॥८८४॥

इति तदापरिज्ञेयम् ।

416. सोदक निर्हारे तु दशाह इति माधवोये ।

417. प्रेतालङ्करणे तु शङ्कः,—

कृच्छ्रपादोऽसपिण्डस्य प्रेतालङ्करणे कृते ।

अह्नानादुपवासः स्यादशक्तौ स्नानमिष्यते ॥८८४॥ इति

धर्मार्थमनाथसवर्णनिर्हरणदाहादि क्रियाकरणे च

द्विजस्यानन्तयज्ञफलं स्यात् , स्नानं प्राणायामोऽपि पर्शञ्चेति ।

418. तथा च पराशरः,—

अनाथं ब्राह्मणं प्रेतं ये वहन्ति द्विजातयः ।

पदे पदे यज्ञफलमानु पूर्वाह्नभन्ति ते ॥८८५॥

न तेषामशुभं किं चित् पापं वा शुभकर्मणाम् ।

जलावगाहनात्तेषां सद्यः शौचं विधीयते ॥८८६॥ इति ।

419. अपराकं वृद्ध पराशरश्च,—

प्रेतसंस्पर्शस्कारैर्ब्राह्मणो नैव दुष्यति ।

बोद्धा चैवाग्निदाता च सद्यः स्नात्वा विशुध्यति ॥८८७॥ इति ।

420. स्नेहेनासपिण्डनिर्हारे तु त्रिरात्रमिष्युक्तं

प्राग्बिष्णुः,—

मृतं द्विजं न शूद्रेण द्वारयेन्न शूद्रं द्विजेनेति ।

द्विजं निर्हरतः शूद्रस्य तज्जात्युक्तमशौचं स्यात् ।

अवरञ्चेति गोतमोक्ते इति निर्हाराशौचम् ॥८८८॥

अथानुगमनाशौचम् ।

—*—

421. **देवतः,—**

विहितं हि सपिण्डानां प्रेतनिर्हरणादिकम् ।

तेषां करोति यः कश्चित्तस्याधिक्यं न विद्यते ॥८८६॥

422. **समोत्कृष्टवर्णयोरनुगमने कण्वः,—**

अनुगम्य शवं बुद्ध्वा स्नात्वा स्पृष्ट्वा हुताशनम् ।

सर्पिः प्राश्य पुनः स्नात्वा प्राणायामैर्विशुध्यति ॥८६०॥ इति

हीनवर्णानुयानेन क्षत्रिये त्वेकाहः,

वैश्ये पक्षिणी, शूद्रे त्रिरात्रम् ।

क्षत्रियस्य तु वैश्येऽहः शूद्रे पक्षिणी ।

423. वैश्यस्य तु शूद्रेऽहरिति विज्ञानेश्वराः ।

424. माघवाचाद्यर्थास्तु विप्रस्य वैश्ये द्व्यहः क्षत्रियस्य शूद्रेऽप्येवम् ,

अन्यत् पूर्ववदित्याहुः ।

अत्र स्नानान्निस्पर्शनादिसर्वत्रेत्याह त्रिंशच्छ्लोकीकारः ।

तुल्योत्कृष्टानुयानेन वसनसहितकोऽभस्यवाप्लुत्य बद्धिं

स्पृष्ट्वाज्यं प्राश्य शुध्येत् ।

अथ दिनमशुचिर्हिहीनवर्णानुयाने

पक्षिण्येकान्तरानुगमन इह भवेद्व्यन्तरत्वे त्रिरात्रम् ।

कृत्वा स्नात्वा सुनद्यामसुयमनशनं सर्पिराशं च कुर्व्युरिति ॥८६१॥

इदमनुगमनादिसपिण्डेनापि ब्रह्मचारिणा न कार्यमित्याह—

425. **देवलः ।**

ब्रह्मचारी न कुर्वीत शववाहादिसत्क्रियाम् ।

यदि कुर्व्याश्चरेन् कृच्छ्रं पुनः संस्कारमेव च ॥८६२॥ इति

426. **पित्रादौ प्रतिप्रसवमाह, याज्ञवल्क्यः,—**

आचार्यपित्रुपाध्यायाभिर्हस्तापि व्रते व्रतीति ॥

427. गर्भिणीपतिषिषये वृद्धमनुः—

दहनं वहनं चैव प्रेतस्यान्यस्य गर्भवान् ।

न कुर्यादुभयं मातुः कुर्यादिव पितुः सदा ॥८६१॥

ज्येष्ठस्य वानपत्यस्य मातुलस्य तु तस्य चेति हीनस्य दाहादिकरणे—

428. मनुः—

प्रात्यानां याजनं कृत्वा परेषां मृत्युकर्म च ।

अभिचारमहीनां च त्रिभिः कृच्छ्रैश्च शुध्यति ॥८६२॥ इति ११(+)

—*—

अथ रोदनाशौचम् ।

—*—

सञ्चयनात् पूर्वसवर्णं रोदने सचैल्लानं तदूर्द्धमाचमनं हीनवर्णेष्वे-

429. काहं ज्ञाने इति माधवीये ।

तथा च ब्राह्म,—

अस्थिसञ्चयने विप्रो रौत्ति चेत् क्षत्रवैश्ययोः ।

तदा ज्ञातः सचैल्लस्तु द्वितीयेऽहनि शुध्यति ।

कृते तु सञ्चये विप्रः ज्ञानेनैव शुचिर्भवेदिति ॥८६३॥

विज्ञानेऽवरास्तु सर्वत्रैक-रात्रमाहुः ।

430. तथा च पारस्करः,—

मृतस्य बान्धवैः सार्द्धं कृत्वा तु परिवेदनम् ।

वर्जयेत्तदहोरात्रं दानं श्राद्धादिकर्म च ॥८६४॥ इति ।

इदं सपिण्डादिव्यतिरेकेणेत्युक्तं प्राक् ॥

अथ दासादेः २(+)

स च द्वेषा, गृहदासोभक्तदासश्चेति, तत्र स्वदास्युत् पन्नस्य गृहदासस्य सपिण्डमृतौ ज्ञानोत्तरं स्वामिकाद्यै स्पृश्यत्वम् ।

अज्ञेनोपात्तस्य भक्तदासस्य तु अहोऽर्द्धमिति ३(‡) ॥

१(०) चम 'चञ्जीवच' इति भिन्नः पाठः ।

२(†) देवदास्युत् सर्वदा देवदास्युत्सदारताः देवभक्तवत् सदैव सन्ति । देवदासः, वैतनिकदासः, राजकौतदासः, पूर्वपुत्रवात् भूमिकदासः, चर्म एते दासाः । तदन्तं दास्युत् सर्वदा-ज्ञेयाः ।

३(‡) चञ्जीवमिति पाठान्तरमिति ।

431, सद्यःस्पृश्यो गर्भदासो भक्तदासस्वयहाच्छुचिरिति नारदोक्तेः ।
एतदनन्यसाध्यस्वामिकार्ये, स्वकार्ये तु जात्याशौचमस्त्येव ।
दासी दासश्च सर्वो वै यस्य वर्णस्य यो भवेत् ।
तद्वर्णस्य भवेच्छौचं दास्यामासक्तसूतकम् १(*)॥८६५॥

432. इत्याङ्गिरसोक्तेः ।

433. दासादेः स्वामितत्सपिण्डमरणे तु विष्णुः,—
पत्नीनां दासानामानुलोम्येन स्वामितुल्यमशौचम् ॥८६६॥
मृते स्वामिन्यात्मीयमिति प्रतिलोमदासानामशौचम् ।
वर्णानामानुलोम्येन दास्यं न प्रतिलोमतः—

434. इति याज्ञवल्क्यस्मृतेः ।

435, दासास्तु पञ्चदशोक्ता नारदेन ।
गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धो दायानुपागतः ।
अन्नाकालमृतस्तद्वदाहितः स्वामिना च यः ॥८६७॥
मोक्षितो महत्स्त्वर्णाद् युद्धप्राप्तः पणोजितः ।
तवाहमित्युपगतः प्रज्यावसितः कृतः ॥८६८॥
भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वडुवाहतः ।
विक्रेता चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः ॥८६९॥ इति
वडुवा दासी तयाहतः । तामुद्राण तन्निमित्तं दासो जात इत्यर्थः ।
पतेषु गर्भभक्तदासौ विनान्ये दासाः स्पृश्याः ।
दासान्तेवासिभृतकाः शिष्याश्चैकत्र वासिनः ।
स्वामितुल्येन शौचेन शुध्यन्ति मृतसूतकाः ॥८७०॥ इति

436. बृहस्पत्युक्तेः—

अत्रैकत्रवास एवास्पृश्यत्वे हेतुः । तेषां तदभावान् । दासादिप्रसवः—

437. मरणसंबन्ध्य शौचं न स्वामिनः इत्याह देवलः २(†) ।
कारणाद् गच्छति प्रेष्यं तदाशौचं न तान् ब्रजेदिति ॥८७१॥

१(*) भिवेदशौचमिति च पाठान्तरम् ।

२(†) 'सन्ध्याशौचम्' इति च भिन्नः पाठः ।

कारणादेकत्र वासरूपहेतोः तदशौचं प्रेष्याशौचं तान् भर्तृन् न
गच्छतीति पूर्वैणान्वयः ॥

अथ रात्रौ जनने मरणे वा रात्रिं त्रिभागां कृत्वा आद्यभागद्वये चेत् ।

438. पूर्वदिनं ग्राह्यम् । अन्येतूत्तरदिनमितिमिताक्षरायाम् ।

यत्तु प्रागर्द्धरात्रात् । प्रागवा सूर्योदयात् पूर्वदिनमिति दिवोदास—
निबन्धे उक्तम्, तत्र देशाचारतो व्यवस्था ज्ञेया ।

सर्वं चाशौचमाहिताग्नेर्दाहमारभ्य तद्भिन्नस्य तु मरणमारभ्य ज्ञेयम् ।

अनभिमत उन्मत्तान्तेराशौचादि द्विजातिषु ।

दाहादभिमतोषिद्या द्विदेशस्थे मृते सति ॥६०२॥

439. इति पैठीनसीस्मृतेः ।

अथ प्रोषिताशौचमुच्यते । तत्राशौचमध्ये जननादौ

440. ज्ञाते सति १(*)तच्छेषेणैव शुद्धिरित्याह मनुः,—

विगतं तु विदेशस्थं शृणुयाद्योह्यनिर्हंशम् ।

यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत् ॥६०३॥ इति ।

441. प्रोषिते कालशेषःस्यादिति याज्ञवल्क्यश्च ।

दशरात्रमिति स्वाशौचोपलक्षणं क्षणादेः इदं मातापितृव्यतिरिक्त—
विषयम् । तेषामशौचमध्ये अत्रणेऽपि तदादि दशाहादि कार्यम् ।

पितरो चेन्मृतौ स्यातां दूरस्थोऽपि हि पुत्रकः ।

श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य दशाहं सूतकी भवेत् ॥६०४॥

इति केषिदाहुः २(०) ।

१(०) 'जाते सति' इति भिन्नः पाठः ।

२(०) अत्र केषिदिति—'मासीमुनिदंस्त मते न भिन्नमिति' केषुचन सङ्घेयः ननु निबन्धनत
इति । बोध्यम् । —अन्वयेतु निबन्धनतः इति च ।

अन्ये तु,—

- ज्ञातमरणस्याशौचनिमित्तत्वादनभिमत उत्क्रान्तेरित्यादिवचनविरोधाच्च
पुत्रस्यापि कालशेषेणैव शुद्धिः, वचनं तु दशाहोर्द्धकालपर-
442. मित्याहुः । स्मृत्यर्थसारेऽप्येवम् । जनने मरणे वा प्रथमदिनादूर्द्ध
443. पुत्रादीनां शेषेणैव शुद्धिरिति षड्शीतावपराकं चैवम् ।

एवं सति देशाचारतो व्यवस्थेयम् ।

सापत्नमातुस्तु त्रिरात्रमित्युक्तं—

444. देवलेन ।

पितृपत्न्यामपेतायां मातृवर्जं द्विजोत्तमः ।

संवत्सरे व्यतीतेऽपि त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥६०५॥

इति स्मृत्यर्थसारे तु स्त्रीपुरुषयोः परस्परं चैवं सवर्णोत्तमवर्णमातृषु
पुत्रस्य सपत्न्याः परस्परं चैवमिति दशाहातिदेशः कृतः । तत्र
पूर्ववचनं कर्त्तन्तरसद्भावविषयः दूरदेशस्य विषयो वेति ज्ञेयम् ।
इदमपि दशाहोर्द्धं विषयं दशाहे तु शेषेण शुद्धेरुक्तत्वात् ।

445. हीनवर्णसपत्नमातृषु पत्नीषु चैवमिति स्मृत्यर्थसारे
हीनवर्णमातृष्वप्येवमित्युक्तम् ।

446. केचित्तु—

'पितृपत्न्यां प्रमीतायामौरसे तनये तथे'ति

ब्राह्मोक्ते नौरसपुत्रेऽप्येवमित्याहुः ।

एतत् सर्ववर्णतुल्यम् ।

तुल्ये वयसि सदर्षामतिक्रान्ते तथैव च ॥६०६॥

447. इति व्याघ्रोक्तेः ।

448. दशाहादूर्द्धं सपिण्डमरणे ज्ञाते वृद्धवशिष्टः,—

मासत्रये त्रिरात्रं स्यात् षन्मासे पक्षिणी तथा ।

अहस्तु नवमादूर्वागूर्द्धं स्नानेन शुध्यति ॥६०७॥ इति ।

यत्तु श्रुत्वोर्द्धं दशम्याः पक्षिणीति गौतमवचनम् ।

व्यतीते त्वशौचे संवत्सरान्तस्त्वैकरात्रेणान्तः परं स्नानेनेति

449. विष्णुवचनञ्च तत् षण्मासादि परत्वेन व्याख्येयम् ।
जनने त्वतिक्रान्ताशौचं नास्त्येव ।
450. नाशुद्धिः प्रसवाशौचे व्यतीतेषु दिनेष्वपीति देवलोक्तेः ।
पितुस्तु तत्रापि स्नानमात्रमस्त्येव ।
451. निर्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म चेति मनूक्तेः ।
माघवीये तु त्रिपक्षमध्ये श्रवणे एव त्रिरात्रमित्युक्तम् ।
आत्रिपक्षात् त्रिरात्रं स्यात् षण्मासात् पक्षिणी ततः ।
परमेकाहमावर्षादूर्द्धं स्नातो विशुध्यति ॥६०८॥
452. इति देवस्मरणात्, तदापद्विषयत्वेन व्यवस्थेयम् ।
आपदि त्वसङ्कोच इत्युक्तेः ।
इदं सर्वमेकदेशे ज्ञेयं । देशान्तरे तु स्नानमात्रमुक्तम् ।
453. पराशारेण,—
देशान्तरमृतं श्रुत्वा स्त्रीवे वैखानसे पतौ ।
मृते स्नानेन शुध्यन्ति गर्भस्त्रावे च गोत्रिणः ॥६०९॥ इति ।
454. देशान्तरलक्षणमाह वृहस्पतिः,—
महानद्यन्तरं यत्र गिरिर्वा व्यवधायकः १(*) ।
वाचो यत्र विभिद्यन्ते तद्देशान्तरमुच्यते ॥
देशान्तरं वदन्त्येके षष्टियोजनमायतम् ।
चत्वारिंशद् वदन्त्यन्ये त्रिंशदन्ये तथैव च ॥६१०॥ इति ।
- एतत् सर्वं मातापितृभिन्नविषयम् ।
तयोस्तु पितरौ चेदिति पूर्वोक्तवाक्यात् स(त)दा पूर्णं दशाहादि ज्ञेयम् ।
स्मृत्यर्थसारेऽपि मातापितृमरणादूरदेशेऽपि संवत्सरोद्धर्मपि पुत्रो—
दशाहादिकं पूर्णमशौचं कुर्त्यादित्युक्तमिति ।

१(*)

‘गिरिर्वाश्वधानतः’ इति भद्रः पाठः । दिश्यभाषाविषये प्राकृतयन्त्रे सररुतीकषट्ठा-
भरषेचास्ति । ‘दिशेदेशे मरेन्द्राणां जनानाञ्चसके स्वके ।

भद्राविभिद्यन्तेयकान् त- । हस्य प्रकीर्तितम्’ ।

यथा, ‘वाचो वदविभिद्यन्त गिरिर्वाश्वधानतः ।

महानद्यन्तरं वद तद्देशान्तरमुच्यते’ इति ।

—प्रोषितायतिक्रान्ताशौचम् ।

अथाशौचसंपाते निर्णयः ।

तच्च शावे शावं सूतके सूतकं शावे सूतकं सूतके शावं चेति चतुर्धा भवति । तत्राप्युत्तरं कालतः पूर्व्वेण समं न्यूनमधिकं चेति द्वादशभेदाः सम्पद्यन्ते । यदैकदिने समं न्यूनमधिकं वा अशौचद्वयं प्राप्नोति तत्र शुद्धिः । यदा तु द्वितीयादिदिनेषु नरं सजातीयं विजातीयं वा समकालं न्यूनकालं वा परं स्यात्तदा षट्सु पक्षेषु पूर्व्वशेषेण शुद्धिः ।

अन्तरा जन्ममरणे शेषाहोभिर्बिभृशुध्यतीति

455. याज्ञवल्क्योक्तेः ।

जनने जननं च स्यान्मरणे मरणं तथा ।

पूर्व्वशेषेण शुद्धिः स्यादुत्तराशौचवर्जनम् ॥६११॥

456. इति यमोक्तेश्च ।

अत्र केचित्,—

अन्तर्दशाहे स्यातां चेत पुनर्मरणजन्मनी ।

तावत् स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तत् स्यादनिर्दशम् ॥६१२॥

तथा,—

दशाहाभ्यन्तरे स्यातां पुनर्मरणजन्मनी ।११३॥

तावत् स्याद् शुचिरिति प्रागवत् ।

इति पूर्व्ववदिति मनुपराशराद्यैर्दशाह-प्रहणात् पूर्णाशौच एव पूर्व्वशेषेण शुद्धिः ।

त्रयहाद्यशौचसंपाते तूत्तरेणैव शुद्धिरित्याहुः ।

गौडीया अप्येवं वदन्ति ।

तत्र याज्ञवल्क्यादिवचनवशेन दशाहस्य तुल्यकालाशौचोपलक्षण-त्वात् १(*) ।

समानाशौचसंपाते प्रथमेन समापयेत् ।

असमाने द्वितीयेन धर्मराजवचो यथा ॥६१५॥

457. इति माधर्वाय्ये शाङ्गस्मृतेश्च ।

अपरार्कमिताक्षरादिप्रन्थविरोधाच्चेति द्विक् ।

यदा तु सूतके शावं समं न्यूनमधिकं वा पतति तदा न पूर्व्वशेषाच्छुद्धिः ।

458. तदाहाङ्गिराः,—

सूतके मृतकं चेत्स्यान्मृतके त्वथ सूतकम् ।
तत्राधिकृत्य मृतकं शौचं कुर्यान्न सूतकम् ॥६१६॥ इति ।

459. षट्त्रिंशन्मतेऽपि ।

शावाशौचे समुत्पन्ने सूतकं तु यदा भवेत् ।
शावेन शुध्यते सूतिर्न सूतिः शावशोधिनी ॥६१७॥ इति ।

460. चतुर्दशतिमतेऽपि ।

मृतेन शुध्यते जातं न मृतं जातकेन तु ।
मरणोत्पत्तियोगे तु गरीयो मरणं भवेत् ॥६१८॥ इति ।
इदमपि समदिनाशौचपरं समानाशौचसंपात इति—
पूर्वोक्तस्मृतेः ।
स्वल्पाशौचस्य मध्ये तु दीर्घाशौचं भवेद् यदि ।
न पूर्व्वेण विशुद्धिः स्यात्त्वकालेनैव शुध्यति ॥६१९॥

461. इति देवलस्मृतेश्च ।

स्व (श्वो) भावे बहुसूतिस्तु न्यूनस्य च विशोधिनी ।

462. इति षड्दशतिस्मृतौश्च ।

तेन अहाण्यलपशावाशौचमध्ये पतितं सजातीयं वा दशाहाशौचं न
पूर्वशेषेण शुध्यतीति भावः ।
अक्षवृद्धिमदाशौचं पश्चिमेन समापयेत् ।
यथा त्रिरात्रे प्रक्रान्ते दशाहं प्रविशेद् यदि ।
अशौचं पुनरागच्छेत् तत्समाप्य विशुध्यति ॥६२०॥

463. इति माधवीये यमवचनम् ।

आधानां यौगपद्ये तु ज्ञेया शुद्धिर्गरीयसी ।
मरणोत्पत्तियोगे तु गरीयो मरणं भवेत् ॥६२१॥

464. इति कौर्मादिवचनञ्च ।

तत्तु शावाशौचस्यास्पृश्यत्वमप्यस्तीत्यभिप्रायगुरुत्वे ज्ञेयम् ।
यद्वाऽसम्पूर्णसमानजातीयसमानदिनव्यापकाशौचविषयं मन्तव्यम् ।
सम्पूर्णाशौचसङ्करे पूर्वोक्तवचनैर्व्यवस्थापितत्वान् ,
एतद्वचनस्य तद्विरुद्धार्थकत्वाच्चेति केचिदाहुः ।
वयन्तु, आद्यं भागद्वयं यावत् सूतकस्य तु सूतके ।
द्वितीये पतिते चाद्यात् सूतकाच्छुद्धिरिष्यते ॥
अत ऊर्ध्वं द्वितीयाच्च सूतकान्ताच्छुचिः स्मृतः ॥६२२॥
एवमेव विचार्य्यं स्यान्मृतके मृतकान्तर इति हेमाद्रौ ब्राह्मवचनात् ।
स्याच्चेत् पञ्चतमादह्नः पूर्वोणाप्यनुशिष्यत इति देवलवाक्येन समा-
नार्थत्वाच्च । यत्र ज्ञातिमरणनिमित्ताशौचे वर्तमाने यदि कस्यचित्
पुनरस्पृश्यत्वाघवृद्धिमदशौचान्तरापातस्तदाश्वभागाद्व्यात् प्राक् पूर्वोणा-
शौचेनास्पृश्यत्वलक्षणशौचनिवृत्तिः । यदित्वमे तदापतेत्—
तदा, परतः परतोऽशुद्धिरघवृद्धौ विधीयते ।
स्याच्चेत् पञ्चतमादह्नः पूर्वोणावतुशिष्यते ॥६२३॥
इति देवलोक्तयाऽघवृद्धिमदस्पृश्यत्वलक्षणमशौचं परतः स्वकालेनैव
निवर्तते इति ।
अ(स)घवृद्धिमदशौचमूर्द्धं चेत्तेन शुध्यति ।
अथ चेत्पञ्चमीं रात्रिमतीत्य परतो भवेत् ॥६२४॥

465. इति कौर्मवचनमप्येतदर्थकमित्येनद्विपयमिदमिति श्रूमः ।

परः परत इत्यस्यायमर्थः । अघवृद्धौ दीर्घाशौचे विद्यमाने परतोऽशुद्धिः
परमाशौचं स्यात् । यदि च पूर्वाशौचमुत्तराशौचस्य पञ्चमदिनात्-
परतोऽनुवर्तते तदा पूर्वोणैव शुद्धिः, पूर्वस्योत्तराशौचाधिकव्यापित्वे
तु पूर्वोक्षोपाच्छुद्धिरिति प्रकृतमनुश्रियते । क्वचित् पूर्वोक्षोपेण
शुद्धेरपवादमाह गोतमः ।
रात्रिशेषे सति द्वाभ्यां प्रभाते तिसृभिरिति प्रभातशब्दोऽन्त्ययामपरः ।
रात्रिशेषे द्वयहाच्छुद्धिर्यामशेषे शुचिस्त्वहादिति— शानानपोक्तेः ।
इदं शावान्ते सूतकपाते सूतकान्ते शावपाते वा तुल्यं वेदितव्यमिति
विज्ञानेश्वराचार्याः ।

अत्रैके रात्रिशब्दोऽहोरात्रपरः । अहः शेषे सति द्वाभ्यां प्रभाते तिसृभिः स्मृतेति शङ्कलिखितोक्तेः प्राहुः ।

अथ यदि दशरात्राः सन्निपतेयुराद्यं दशरात्रमशौचमानवमदिवसादत्त उद्धं द्विरात्रेणाऽन्युष्टायां त्रिरात्रेणेति बौधायनोक्तेश्च ।

नवमदशमशब्दौ चोपान्त्यदिनपरो तेन क्षत्रियादावपि तथैवेत्याहुः । पाराशरमाधवीयेऽप्येवम् ।

मिताक्षराकारास्तु रात्रिमात्रावशिष्टे पूर्वाशौचे पुनराशौचसंपाते दिन-द्वयमधिकं रात्रेरन्त्ययामेऽन्यसंपाते तु दिनत्रयमधिकमित्याहुः ।

एवं सत्यत्र गुणवन्निर्गुणपरत्वेनापादनापत्परत्वेन देशान्तरयुगान्तर-परत्वेन वा व्यवस्था कार्या ।

एतदिव सबर्द्धनं समानदिनाशौचसंपात एवेति मिताक्षरायाम् ।

षडशौतौ तु दशाहमध्ये त्र्यह्वाशौचसंपातेऽपि द्वित्रिदिनवृद्धिरुक्ता ।

रात्रिशेषे यदाशौचं पूर्वानधिकमापतेत् ।

ऊर्द्धं दिनद्वयं पूर्वादयामशेषं दिनत्रयम् ॥६२५॥

466. इति, अनधिकं समं न्यूनं चेत्यर्थः ।

पूर्वाशौचान्तवर्द्धितत्रिदिनमध्येऽप्यधिकाशौचान्तरसंपाते तु वर्द्धित-स्यात्पत्वात् स्वकालेनैव शुद्धिरित्यादिः स्वबुद्ध्या विवेचनीयम् ।

467. अपवादान्तरमाह. शाङ्गः,—

मातर्य्यमे प्रमीतायामशुद्धौ म्रियते पिता ।

पितुः शेषेण शुद्धिः स्यान्मातुः कुर्यात्तु पक्षिणीम् ॥६२६॥ इति ।

अयमर्थः ।

मातुरशौचमध्येपतितस्य पितुरशौचस्य न पूर्वशेषेण शुद्धिः ।

किन्तु पितुरुपरतिदिनमारभ्य दशरात्रं कार्थ्यम् ।

पितुरशौचमध्यपतितस्य मातुरशौचस्यापि न पूर्वशेषेण शुद्धिः ।

किन्तु, पित्रशौचानन्तरं पक्षिणीमधिकां कुर्यादिति ।

इयञ्च पक्षिणी तृतीयादिदिनपरा, नाद्यदिनद्वये प्रतिनिमित्तम्,

नैमित्तिकावृत्तिन्यायापवादपूर्वशेषापवादत्वादिति प्राञ्च भाहुः ।

इत्थं च पक्षिणी दशमदिनात् पूर्वं मातृमरणविषया ज्ञेया ।

दशम्यां रात्रौ तत्प्रभाते वा मातृमरणे दृष्यद्दृश्यहसमुच्चितपक्षिणी
काच्येति कश्चिदाह ।

अत्र गुरुणी लघोरन्तर्भावस्योक्तत्वात् ,

गुरुणा लघु शुद्धयेतेति वचनाच्च ।

एवं मातृरन्वारोहणेन पक्षिणी काच्यी ।

यदा नारी विशेषेण प्रियस्य हितकाङ्क्षया (वाञ्छया) ।

तदाशौचविधातव्यभर्त्ता शौचं क्रमेण हि ॥६२७॥

468. इति पृथ्वीचन्द्रोदये लघुहारीतोक्तेः ।

मृतं पतिमनुब्रज्य पत्नीचेदनलङ्गता ।

न तत्र पक्षिणी काच्यी वैतृकादेव शुध्यतीति षडशीत्युक्तेश्च ।

सपिण्डाशौचेन मातापित्रोराशौचापगमो मातृव्येचेति ध्वनितम् ।

एवं भर्तुरपि पूर्वं गृहीताशौचानां पुत्राणां पितुः संस्कारे तु क्रियमाणे,

यदि मातुः सपिण्डस्य वा मरणं स्यात्तदा नायं निर्णयः ।

अतिक्रान्तकालात् पूर्वाशौचादुत्तरनिमित्तस्य बलवत्त्वात् ।

तथा द्वादशादिवर्षोत्तरकालं संस्काराशौचे प्रत्यक्षमरणं चेत्तदाप्येवं

469 ज्ञेयम् । पूर्वशेषेणाशुद्धेरपवादान्तरमुक्तं षडशीत्याम् ।

पूर्वाशौचेतु याशुद्धिः सूतके मृतके च सा ।

सूतिकामग्निदं हित्वा प्रेतस्य च सुतानपि ॥६२८॥

470. इति निर्णयामृतसंग्रहे ।

इयं विशुद्धिरुदिता सूतिकामग्निदं विनेनि ।

तथा शौचसंपातेऽपि न शावजनननिमित्तकार्यप्रतिबन्धः ।

अन्तर्दशाहे जननात् पश्चान् स्यान्मरणं यदि ।

प्रेतमुद्दिश्य कर्त्तव्यं पिण्डदानं यथा विधि ॥६२९॥

471. इति शातातपोक्तेः ।

तथा,

प्रारब्धे प्रेतपिण्डेतु मध्ये चेज्जननं भवेत् ।

तथैवाशौचपिण्डांस्तु शेषान् दद्याद् यथा विधि ॥६३०॥

472. इति गालवोक्तेश्च ।

तथा मातुः पक्षिणीमध्ये पितुरेकादशाहं कुर्व्यादिव ।
 आद्यं श्राद्धमशुद्धोऽपोत्यादिना पूर्वमेवोक्तमिति ।
 इति श्रीविधानपारिजाते अशौच संपात निर्णयः ॥

—#—

अथाशौचापवादः ।

—#—

स च पञ्चधा कर्तृकर्मद्रव्यमृत्युदोषविधानमेदात् ।
 तत्राधो (यं) ब्रह्मचारियत्यादिषु ज्ञेयः ।
 नैष्ठिकानां वनस्थानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।
 नाशौचं कीर्त्तितं सज्जिः पतिते च वृश्चान्मते १(*) ॥६३१॥

473. इति कौर्मोक्तेः ।

अत्र चतुर्थपादे शावे वापि तथैव चेति देवलस्मृतिपाठः ।
 पादत्रयं समानं अशौचमित्यत्रकर्मोपलक्षणम् ।
 ब्रह्मचारी न कुर्वीत शववाहादिकाः क्रियाः ।
 यदि कुर्याच्चरेत् कृच्छ्रं पुनः संस्कारमेव च ॥६३२॥

474. इति देशलोक्तेः ।

इदमपि पित्राद्यतिरिक्त विषयम् ।
 आचार्य्यं स्वमुपाध्यायं मानरं पितरं गुरुम् ।
 निर्हृत्य तु भ्रती प्रेतं भ्रतेन न वियुज्यते ॥६३३॥

475. इति मनुस्मृतेः ।

निर्हरणंमन्त्रकर्मणोऽप्युपलक्षकम् ।
 यथा, भ्रतस्थोऽपि सुतः पितुः कुर्यात् प्रेत-क्रियां नृप २(†) ।
 तथा मातामहस्यापि दौहित्रः कर्त्तुमर्हति ॥६३४॥

१(०) पतिते च इयावन्ते' इति भिन्नः पाठः ।

अत्र इयान्त्वितिः अत्रैवइयात् पतनेन सत्यः ।

२(†) अनेन न भ्रतनीपः गुरुणा धर्मज्ञत्वानुष्ठानादिति ।

476. इति भविष्योक्तेः ।

मातापित्रोरुपाध्यायाचार्य्ययोरौद्धदैहिकम् ।
कुर्वन् मातामहस्यापि व्रती न भ्रश्यते व्रतात् ॥६३५॥

477. इति कालादशौचम् ।

तथाप्यन्तकर्मकर्तृत्वं निमित्तत्वनिमित्तमस्पृश्यत्वं दशाहमस्त्वेष ।
सगोत्रमेव (निर्हृत्य) योर्हस्निं दद्याद् व्रती नरः ।
सोऽपि कुर्यान्नवभ्राद्धं शुभ्येद् भूतसमेऽहनि ॥६३६॥

478. इति दिवोदासनिवन्धोक्तवचनात् ।

अतएव ब्रह्मचारिणः शवकर्मिणः व्रतान्निवृत्तिरन्यत्र मातापित्रोर्गुरो-

479. श्रेति गोतमस्मृतौ ।

व्रतनिवृत्तेरेव पय्युदासो नाशौचस्यापि ।
सन्ध्यादि कर्मलोपस्तु नास्ति ।
नत्यजेत् सूतके कर्म ब्रह्मचारी स्वकर्मकृत् ।

180. इति छन्दोगपरिशिष्टात् ।

पित्रोर्गुरोर्विपत्तौ तु ब्रह्मचार्य्यपि यः सुतः ।
स व्रतश्चापि कुर्वीत त्वग्निपिण्डोदकक्रियाम् ॥
तेनाशौचं न कर्तव्यं सन्ध्या चैव न लुप्यते १(०) ॥६३७॥
अग्निकाश्यं च कर्तव्यं सायं प्रातश्च नित्यशः ।

481. इति चन्द्रिकायां संबन्धोक्तेश्च ।

अत्र कर्मानधिकाररूपाशौचनिषेध इति ज्ञेयम् ।

482. अपरार्कं माधवादि पुस्तके एकाहमशौचं माहुः ।

१(०)

‘व्रतेव्रती’ इति प्राग्युक्तं व्रतलोपीनास्ति इति ।
ब्रह्मचारी—त्रिविधः । उपकुर्वाणः, आनरः, गेडिकः ।
उपनयनात् परं स्नातककालं यावच्छकः । चयत् युनौ चास्ति ।

आचार्य्यं चाप्युपाध्यायं गुरुं वा पितरं च वा ।
 मातरं वा स्वयं दग्धा ब्रतस्थस्तत्रभोजनम् ॥६३८॥
 कृत्वा पतति नैतस्मात् प्रेतान्नं तत्र भक्षयेत् ।
 अन्यत्रभोजनं कुर्यान्नचैतैः सह संवसेत् ॥
 एकाहमशुचिर्भूत्वा द्वितीयेऽहनि शुध्यति ॥६३९॥

483. इति ब्राह्मोक्तेः ।

प्रथमेऽहि सन्ध्यादिकर्मलोपः ।

484 इति तदन्नभोजने प्रायश्चित्तं पुनरुपनयनमाशौचं च
 दिवीदासादयस्तु पूर्वोक्तं ब्राह्मोक्तेः ।

ब्रह्मचारी यदा कुर्यात् पिण्डनिर्वपनं पितुः ।
 तावत् कालमशौचं स्यात् पुनः स्नात्वा विशुध्यति ॥६४०॥

485. इति प्रजापति वचनात् ।

द्वितीयदिनादौ पिण्डदानकाल एवास्पृश्यत्वमात्रं नान्यदित्याहुः ।
 कर्त्तन्तरं सद्भावे नान्य कर्मकरणे तु ब्रह्मचारिणः पित्रादिमरणेऽप्या
 शौचाभाव एव च ।

सोऽपि ब्रह्मचर्य्यकालावच्छिन्न एव ।
 समावर्त्तनोत्तरं तु पूर्वमित्राणां सपिण्डानां त्र्यहमशौचं कार्य्यम् ।
 आदिष्टी नोदकं कुर्यादाब्रतस्य समापनात् ।
 समाप्य तूदकं दद्यात् त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥६४१॥

486. इति मनूक्तेः ।

छन्दोगपरिशिष्टे तु विकल्प उक्तः ।

पितर्य्यपि मृते नैषां दोषो भवति कर्हिचित् ।
 अशौचं कर्मणो नस्यात् यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ॥६४२॥ इति ।

अथ कर्मतः अशौचाभाव उच्यते ।

—*—

487 तथा च त्रिंशच्छोक्याम् ।

तत्तत् कार्थ्येषु सन्निवृत्तिनृपनृपवद्दीक्षितत्विक् स्वदेशभ्रं शापत्स्वप्यनेक-
श्रुतिपठनभिषक्कारुशिल्पातुराणां संप्रारब्धेषु दानोपनयनयजनश्राद्ध-
युद्धप्रतिष्ठाच्छूडातीर्थयात्रा जयपरिणयनाद्युत्सवेष्वेतदर्थेनाशौचमिति
शेषः १(*) ।

सत्रीत्यत्र सत्रवान् । अन्यस्य दीक्षितपदात् सिद्धेः । व्रती अनन्त-
व्रतादिनियमवान् । व्रतिनां व्रत इति विष्णुस्मृतेः । नृपो राजा.
नृपवान्मन्त्र्यादिः । एषामशौचं कार्थ्येम् । आतुरस्य व्याधिनाशार्थं
दानादौ तु पुरुषादीनां प्रारम्भ भक्तादीनां श्राद्धं सङ्कल्पो वा
ज्ञेयः २(†) । प्रारम्भो वरणं यज्ञे सङ्कल्पो व्रतसत्रयोः ।

नान्दीश्राद्धं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिक्रिया ॥६४३॥

इति स्मृतेः ।

यजनं तडागोत्सर्गः लक्ष्मकोटि होमादिव ।

तथा च लघुविष्णुः—

व्रतयज्ञ विवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्चने जये(पे) ।

आरब्धे सूतकं नास्ति त्वनारब्धेतु सूतकम् ॥ इति ॥६४४॥

तथा,—

अशौचे सत्याकस्मिकतीर्थप्राप्तौ नाशौचम् ।

विवाहदुर्गयज्ञेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि ।

नतत्र सूतकं तद्वत् कर्म यज्ञादि कारयेत् ॥६४६॥

488. इति पैठीनसिस्मृतेः ।

अत्र विशेषस्तृतीयस्तवके तीर्थयात्राप्रकरण-उक्तः ।

१(*) सववान्—यागकर्ता.

'सव' स्तर्यायलोक्ताय सः सवसमानस'

इति भागवते । व्रतं—व्रतार्थ्योपनयनान्तरादि ।

२(†) चव, एव चक्षुषु ज्ञेयेषु चक्षुषु च न्याः तदासक्त चोक्षुषु च ।

तथा आद्धे प्रारब्धे सति नाशौचम् ।

प्रारम्भश्च पाकपरिक्रिया, पाकस्य सम्पूर्णं निष्पत्तिरिति निबन्ध कृतः ।

पाकपरिक्रिया, प्रोक्षणान्तक्रियेति ।

489. आद्धप्रदीपकारः—

पाकस्य परिक्रियाऽन्नदानरूपेति केचिदाहुः ।

तत्र यथाचारं व्यवस्था । जपःपुरश्चरणादिः ।

अविच्छेदेन सङ्कल्पितभारतश्रवणादिश्च ।

490. तथा हि ब्राह्मे,—

गृहीत नियमस्यापि नस्यादन्यस्य कस्यचित् ॥६४७॥ इति

तत्रादिपदाद् देवार्चनादिसंगृहीतम् ।

तथा च मदनपारिजाते,—

491. यमः—

शिवविष्णवर्षनदीक्षा यस्यवा नपरिग्रहः १(*) ।

श्रौतकर्मणि कुर्वीत स्नातः शुद्धिमवाप्नुयात् इति ॥६४८॥

कालनियमाभावे त्याज्यमेव गत्यन्तर सद्भावात् ।

उत्सवोरथयात्रादिः । अयश्चाशौचाभावोऽनन्यगतित्वेभार्ते च ज्ञेयः ।

492. अन्नमूलं याज्ञवल्क्यः—

ऋत्विजादीक्षितानाञ्च यज्ञि(ज्ञी)पं कर्मकुर्वताम् ।

सत्रिभ्रतिभ्रष्टाचारि-दातृ-ब्रह्मविदान्तथा ॥६४९॥

दानेविवाहेयज्ञेषु संमामे देशविप्रवे ॥

आपद्यपिच कष्टायां सद्यः शौचं विधीयते ॥६५०॥

493. प्रचेताश्च—

कारवः शिल्पिनो वैशा दास्यो(दासी)दासास्तथैवच ।

राजानोराजभृत्याश्च सद्यशौचाः प्रकीर्त्तिताः ॥६५१॥

निमन्त्रितस्य विप्रस्यं स्वाध्यायादिरतस्य च ।

दे(गे)हेपिनृषुतिष्ठत् सुनाशौचं विद्यते क्वचित् ॥६५२॥

प्रायश्चित्त प्रवृत्तानां दातृ-ब्रह्मविदान्तथेति ।

ब्रह्मविदः—सन्नयासिनः । दातृणाञ्चपूर्वसङ्कल्पितदेये नाशौचम् ।

खल-क्षेत्र-स्थितं धान्यं वापीकूपे स्थितं जलम् ।
पूर्वसंकल्पितं वित्तं सूतके नैव दूष्यतीति ॥६५३॥

क्रतु स्मृतैः—

अन्नं चेत् परहस्ते नदेयम् ।

विवाहोत्सव यज्ञादि ष्वन्तरामृतसूतके ।

शेषमन्नं परेर्देयं दातृन् भोक्तृश्च नस्पृशेत् ॥६५४॥

194. इति यमस्मृतेः । तथा प्रतिष्ठादावपि नाशौचम् ।

तदेव, प्रतिष्ठोत्सवविवाहादिषुच देशविप्लवे १(*) ।

195. आपथपि कष्टायां नाशौचमिति विष्णुक्तेः ॥६५५॥

कथञ्चिच्च,—

अङ्कुरार्पणतः पश्चादपि चौलादौ नाशौचमित्युक्तम् २(†) ।

तथाहि,—

चौलोपनयनेचैव देवानामुत्सवेऽपि च ।

अङ्कुरार्पणतः पश्चात् अशौचेऽपि न दोषभागिति ॥६५६॥

इति स्मृत्यन्तराद्दानन्दीमुखानन्तरं ना शौचमिति पूर्वमुक्तम् ॥

तत्र देशतोऽप्यवस्था ।

अन्यत्र विशेषः,—

एक विशत्यह्यं विवाहे दशवासरात् ।

चूडोपनयने त्रीणि श्राद्धे पाकपरिक्रिया ॥६५७॥ इति ।

दीक्षितस्यावभृतात् पूर्वनाशौचम् । तदादौत्वशौचमस्त्येव,

प्रागवभृतात्करोति स्नातायामवभृत् इति पत्न्यां रजसि विशेषोक्तेः ।

उभयात्राशुचित्वस्य तुल्यत्वात्, तैनचैतानोपासनाः कार्य्या

इति स्मृत्या वैतानेत्वं ३(‡) वभृतादिनभवतीति गम्यते ।

१(*) 'द्वेषविषये' इति पाठान्तरम् ।

२(†) अथ पाठः इयोरा दर्शं पुस्तकयोः सन्दिग्धः ।

३(‡) अथतु 'वैतानत्वे' (अथ वभृतादि) एवं पाठोऽस्यति ।

४ (०) अत्रसंज्ञाः—द्वेषवोत्सवः, दोषोत्सवः, रासोत्सवः, सारसोत्सवः, नवरात्रान्त-
संज्ञादयः ।

५ चौलोहि—चूडा क्लायं कर्षवधः ।

६ द्वेषतः—गोदादि द्वेष भेदव्यवस्थास्यात् ।

७ अथवभृतात्,—अथवभृतात्कामान् प्रागिति ।

अतएवोक्तं माधवीये, ब्राह्मे,—

तद्वागृहीत दीक्षस्य त्रैविद्यस्य महामखे ।

ज्ञानंत्वभृथं यावत्तावत्तस्य न सूतकमिति ॥६५७॥

वैतानोपासनाः कार्य्या इत्यनेनैव सिद्धे ऋत्विजां दीक्षितानां चेति पुनर्दीक्षितपद ग्रहणं यजमाने स्वयं कर्त्तव्यार्थे स्नानप्राप्त्यर्थे चेति

496. विद्वानेश्वरा आहुः । ऋत्विजां तु मधुपर्के चिरं नाशौचम् ।

गृहीतमधुपर्कस्य यजमानाश्च ऋत्विजः ।

पश्चाद् शौचे पतिते न भवेदिति निश्चयः ॥६५८॥

497. इति ब्राह्मोक्तेः ।

एवं स्मार्त्तेऽपि तुल्यम् । कोटिहोमादौ मधुपर्कान्तरं न दोष इति ज्ञेयम् ।

यत्तु, प्रारम्भोवरणं यज्ञ इति तत्रापि मधुपर्कान्तरं वरणं ज्ञेयम् ।

तथा निमित्तज्ञानाभावेऽपि नाशौचम् ।

अपि दानुग्रहीत्रोश्च सूतके मृतके तथा ।

अविज्ञाते न दोषः स्याच्छ्रद्धादिषु कदाचन ॥६५९॥

498. इति ब्राह्मोक्तेः ।

एतेन तदानीं कृतेन श्राद्धादिना एव क्रियासिद्धं नाशौचानन्तरे पुनस्त-
क्रियेति सिद्धम् ।

499. अपवादान्तरमाह याज्ञवल्क्यः—

वैतानोपासनाः कार्य्याः क्रियाश्च श्रुतिचोदनात् । इति वितानेऽग्नीनां

विस्तारः, तत्रभवाः वैताना अभिहोत्रदर्शपौर्णमासाद्याः श्रौतक्रियाः

तथा प्रतिदिनमुपास्यत इत्युपासनोष्णाभिस्तत्रभवाः उपासनाः ।

सायं प्रातर्होमस्थालीपाकाद्याः स्मार्त्तक्रियाः । तदुभयक्रिया प्रत्यहं

कार्य्या । कुत इत्याकाङ्क्षायामाह श्रुतिचोदनादिति । 'यावज्जीव-

मभिहोत्रं जुहुयात्' इत्यादिश्रुतिरभिहोत्रादिचोदना स्पष्टैव प्रतीयते ।

इदमपि तत्र त्यागमात्रपरम् ।

स्मार्त्तकर्मपरित्यागोराजावेत्यत्र सूतके ।

श्रौते कर्मणि तत्कालं ज्ञातः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥६६०॥

500. इति व्याघ्रपादुक्तेः ।

त्यागातिरिक्ते तु श्रौते स्मार्त्ते वा कर्मण्यन्यस्यैव कर्त्तृत्वम् ।

सूतके सूतके चैवशाक्तौ आद्रभोजने ।
प्रवासादिनिमित्तेषु दापयेन्नतु हापयेत् ॥६६१॥

501. इति बृहस्पत्युक्तेः ।

नित्यानि निवर्त्तेरन् वैतानवर्जशालाग्नौ चैके, अन्ये एतानि कुप्युरिति
मिताक्षारायां पैठीनसिस्मृतेश्च प्रकरणग्रहणं पूजार्थम् । तेन स्मार्त्तमपि
कर्मोपासनादि कार्यमेवेति आद्रलतायाम् । दाक्षिणात्यास्तु
विकल्पमाहुः । अपरार्कादिनिबन्ध कारास्तु श्रौतं सर्व्वमपि स्वर्थं
कर्त्तव्यम् , स्मार्त्तन्तु त्यागातिरिक्तमनेन कार्थ्यम् ।
त्यागमात्रन्तु स्वकार्थ्यं ज्ञात्वोपस्पर्शनात् स्वयम् ।
जन्महान्योर्वितानस्य कर्मत्यागो न विद्यते ॥६६२॥

502. इति हारीतस्मृतेः ।

शालाग्नौ केवलो होमः कार्थ्य एवान्यगोत्रजैरिति जावालिसृतेश्चेत्याह ।

503. याज्ञिका अप्येवमाहुः,—

सूतकेतु समुत्पन्ने स्मार्त्तं कर्म न सन्त्यजेत् ।
पिण्डं यज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारयेत् ॥६६३॥

504. इति कात्यायनोक्तेश्च ।

पिण्डं पितृयज्ञे , चरुं स्मार्त्तस्थाल्या पाकं श्रवणकर्मार्दिकं चेति
विज्ञानेश्वरः । त्यागे प्रीचिना दोष उक्तः ।
दर्शं च पौर्णमासं च कर्म वैतानिकं च यत् ।
सूतकेऽपि त्यजन् मोहात्प्रायश्चित्तीयते द्विजः ॥६६४॥ इति ।
वैश्वदेवस्यत्वग्निसाध्यत्वेऽपि निवृत्तिः ।
विप्रोदशाहमासीत् वैश्वदेवविवर्जितः ॥६६५॥
कात्यायनसूत्रेऽपि, नित्यानि निवर्त्तेरन् वैतानिकवर्जं शालाग्नौ चैक इति ।

505. इति संकर्त्तोक्तेः ॥६६६॥

नित्यानि वैश्वदेवादीनि , शालाग्निरौपासनाभिस्तत्साध्या क्रिया
विकल्पेनेति सूत्रार्थः ।

यदा करणपक्षस्तदान्येन कारयेत् न स्वयं कुर्यादिति कर्काचाध्योऽपि विकल्पं मन्यते । एतेन निवृत्तिपक्षेण दशाहानन्तरं पुनराधानं शास्त्राभ्यनुज्ञानादिति गम्यते ।

यत्, होमद्वयापत्तौ तु पुनराधानमिष्यत इत्यादि स्मृतिवचनं तदशौचान्यकालपरम् ।

अधिकारी यदा विप्रो नित्यहोमं नचाचरेत् ।

द्विरात्र्याहूयमानोऽग्निं लौकिकत्वं प्रयच्छते ॥६६७॥

506. इति ऋष्यश्रृङ्गोक्तेः ।

507. होमकर्मान्तराभावे त्वाश्वलायनो विशेषमाह,—

स्मार्त्ताग्निरात्मनोऽन्येषामभावे सूतकादिषु ।

समारोप्य तदन्ते तु विहृत्य जुहुयात्स्वयम् ॥६६८॥ इति ।

दैश्वदेवस्य अग्निसाध्यत्वेऽपि नित्यत्वमेव १(*) ।

होमं तत्र तु कुर्वीत शुष्कान्नेन फलेन वा ।

पञ्चयज्ञं विधानं तु न कुर्यान्मृत्यु जन्मणोः ॥६६९॥

508. इति संवत्तोक्तेश्च ।

अत्र होमः अग्निहोत्रादिरिति ज्ञेयम् ।

अग्निहोत्रादि होमार्थं शुद्धिस्तात्कालिकी स्मृता ।

पञ्चयज्ञं न कुर्वीत ह्यशुद्धः पुनरेव सः ॥६७०॥

509. इति गोभिलोक्तेश्च ।

510. हरदत्तस्तु,—

अशौचेऽपि बहुचैर्वैश्वदेवः कार्य्यं एव । तस्य द्वावनध्यायौ ।

यद्यात्माऽशुचिर्यदिशरीरं वा इति ब्रह्म यज्ञस्यैव विशिष्य तत्सूत्रे

निषेधाद् अशौचे इत्याह ।

१(*)

वैश्वदेव वासिकर्त्तुं पाण्डुरं गृह्यसूत्रे हरिश्चरमाभ्येचासि । तत्र पाकं विधाय ससुप्त-
त्वाभिप्रायं पञ्चादग्नेः प्राङ्मुख उपविश्य ॐ ब्रह्मणे स्वाहा इदं ब्रह्मणे न मन इत्यादि ।
पञ्च महायज्ञस्तु,—तैत्तिरीय आख्यकेऽसि । (१) यदशौ शुद्धोति । (२) यं पितृभ्यः
स्वाहा । (३) यत् भूनेभ्योवलिम् । (४) यत् ब्राह्मणेभ्यः । (५) यत् स्वाध्यायम् ।
पञ्च वा एते महायज्ञाः सतति प्रतायने सतति सनिष्ठाने, इत्यादि ।

511. सन्ध्यादीनामप्यपवादमाहापरार्के कात्यायनः ।

सूक्ते कर्मणां त्यागः सन्ध्यादीनां विधीयते ।
होमः श्रौतस्तु कर्तव्यः शुष्कालेन फलेन वा ॥६७१॥
अकृतं हावयेत् स्मार्त्ते तदभावे कृताकृतमिति ।
अत्राकृतं,—श्रीह्रियवादि, कृताकृतं तण्डुलादीत्यपरार्कः ।

यस्तु,—

सूक्ते मृतके चैव सन्ध्याकर्म समाचरेत् ।
न त्यजेद् ब्राह्मणः क्वापि त्यज्जनाभेदयोगतिः ॥६७२॥

512. इति यमवचनम् ।

तत् किञ्चित् सन्ध्यापरम् १(*) ।
अर्चिता मानसी सन्ध्या कुशवारिविवर्जितेति शुद्धिप्रदीपे व्यवनोक्तेः ।
पैठीनसिस्त्वर्च्ये मन्त्रोच्चारणमाह ।
सूक्ते साविश्या जलं प्रक्षिप्य सूर्यं ध्यायन् नमस्कुर्यादिति ।

513. भारद्वाजोऽपि,—

सूक्ते मृतके कुर्यात् प्राणायाममन्त्रकम् ।
तथामार्जनमन्त्रास्तु मनसोच्चार्य्यं मार्जयेत् ॥६७३॥
गायत्रीं सम्यग् उच्चार्य्यं सूर्याचार्य्यं निवेदयेत् ।
मार्जनं तु न वा कार्य्यमुपस्थानं न चैव हि ॥६७४॥ इति ।
ग्रहणं ज्ञानभ्राद्धाहावप्यशौचापवादमाह व्यासः,—
स्मार्त्तकर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूक्ते—

514. इति ब्राह्मेऽपि ।

आशौचं जायते नृणां ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
राहुस्पर्शे तयोः क्त्वात्वा दानादौ कल्पते नरः ॥६७५॥ इति ।
यन् पुनर्दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्त्तत इति सूक्तं प्रकृत्य

515. मनुवचनं तत् स्वस्य दानादिपरम् इति ।

१(०) 'उद्यकमसंवाकनादिव्य सुपाख्य ब्राह्मणः मन्त्रमन्त्रमकृते नाकक्षेति विधत् पाप्मा' इति
श्रुतिः । सन्धौ सन्ध्यासुपाशौत इति श्रुतिश्च । सन्ध्याशौचोऽर्चिर्निवर्त्तनवर्त्तनं कर्त्तव्यं
इति ।

श्रीविधान पारिजाते कर्ममत अशौचापवादः ।

—*—

516. अथ द्रव्यतः अशौचापवादः ।

517. तत्र मरीचिः,—

लक्षणे मधुमांसे च पुष्पमूलफलेषु च ।

शाकं काष्ठवृणेष्वथो दधिसर्पिः पयःसु च ॥६७६॥

तिलौषधाजिनेचैव पक्कापक्के स्वयंप्रहः ।

परान्नेषु च सर्वेषु नाशौचं मृत्सूतके ॥६७७॥ इति ।

स्वयंप्रह इति स्वयमेव द्रव्यस्वाम्यनुज्ञया प्राणमित्यत्र तद्द्रस्तादित्यर्थः ।

ऋते तु तद्द्रस्तादपि प्रहणे न दोषः । पक्वं लड्डुकादि, अपक्वं तण्डुलादि, एतदन्नसत्रप्रवृत्तविषयम् ।

अन्नसत्रप्रवृत्तानामामान्नमविगर्हितम् १(*) ।

मुक्ता पक्वाभ्रमेतेषां त्रिरात्रं तु भ्रती भवेत् ॥६७८॥

518. इत्यङ्गिरःस्मृतेः ।

519. पक्वमन्नमोदनादिकं न तु लड्डुकादिभक्ष्यम् ।

षडशीतावपि,—

संसर्गाद् यस्य चाशौचं यस्यातिक्रान्तकालतः ।

तृतीयस्य पदार्थस्य नाशौचं विद्यते क्वचित् ॥६७९॥

520. इति द्रव्यतः अशौचापवादः ।

—*—

अथ मृतदोषतः अशौचापवादः ।

—*—

521. हेमाद्रौ षट्त्रिंशन्मते—

व्यापादयेद्य आत्मानं स्वयममुष्यदकादिभिः ।

विहितं तस्य नाशौचं नापि काय्यौदकक्रिया ॥६८०॥

१(०)

षडाश्रयणम्—सदाश्रयणशाला, नतुयागः । अन्यत्र अती,

'कल्पयन् पयःपक्वं पक्वं केषलपक्रिया ।

तदन्नं कषयद घ्राणं यथाकल्पयन् विना, इति ।

522. शवस्य नेतृविषयतावधित्वाशौच मस्त्येव १(*) ।

हतानां नृप गोविप्रैरन्वक्षं चाल्प(हम)घातिनाम् ।

523. इति याज्ञवल्क्योक्तेः ।

524. भविष्येऽपि—

स्वेच्छया मरणं विप्राः शृङ्गिदंष्ट्रिसरीसृपैः ।

अन्त्यान्त्यजविषोद्वन्धैरात्मना चैव ताडुनैः ॥६८१॥

पाषण्डमाश्रिताश्चैव महापातकिनस्तथा ।

स्त्रियश्च व्यभिचारिण्य आरूढपतितास्तथा ।

न तेषां ज्ञानसंस्कारौ न श्राद्धं न सपिण्डनम् ॥६८२॥ इति ।

525. ब्राह्म्येऽपि,---

शृङ्गिदंष्ट्रिनखिव्याल विषवह्नि क्रियाजलैः ।

स दूरात् परिहर्त्तव्यः कुर्वन् क्रीडां मृतश्च यः ॥६८३॥

अत्र व्यालो दुष्टगजः पूर्वसरोसृप इत्युक्तेः ।

नागानां विप्रियं कुर्वन् हतश्चाप्यथविद्युता ।

निगृहीतः स्वयं राज्ञा चौर्यदोषेण कुत्रचित् ॥६८४॥

परदारान् हरन्तश्च द्वेषात्तु यतिभिर्हताः ।

असमानैश्च संकीर्णैश्चण्डालाद्यैश्च विप्रहम् ॥६८५॥

कृत्वा तर्निहतास्तद्वक्ष्यण्डालादीन् समाश्रिताः ।

शस्त्राग्निगरदाश्चैव पाषण्डाः क्रूरबुद्धयः ॥६८६॥

क्रोधात् प्रायन् विषं वह्निशस्त्राद्युद्वन्धनं जलम् २(†) ।

गिरिवृक्षरपातं च ये कुर्वन्ति नराधमाः ।

कुशिल्पजीविनो ये च सूनालङ्कारधारिणः ॥६८७॥

मुखे भगास्तु ये केचित् स्त्रीवप्राया नपुंसकाः ।

ब्रह्मदण्डहता ये च येचापि ब्राह्मणैर्हताः ॥६८८॥

महापातकिनो ये च ते सर्वे पतिताः स्मृताः ।

पतितानां न दाहः स्यान्नान्त्येष्टिर्नास्थिसञ्चयः ॥६८९॥

१(*) शवस्य नेतृविषयता इति भिन्नः पाठः ।

२(†) 'क्रोधात् प्रायन् विषम्' इति भिन्नः पाठः ।

एतानि पतितानां तु यः करोति विमूढधीः ।
तप्तकृच्छ्रद्वयेनैव तस्य शुद्धिर्न चान्यथा ॥६६०॥ इति ।
एतत् सर्वं कृच्छ्रद्वयमबुद्धिपूर्वकृतिविषयम् ।

526. बुद्धिपूर्वकृतौ तु, माघबीये वशिष्टः—
य आत्मत्यागिनां क्लेहात् प्रेतक्रियां द्विजः स्वयम् १(*) ।
स तदा कृच्छ्रसहितं चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ॥६६१॥ इति ।

एतदनाहिताग्निप्रेतविषयम् । आहिताग्नेस्तु,

527. अण्डोगपरिशिष्टे, कात्यायनोविशेषमाह—
महापातकसंयुक्तो देवात्स्यादग्निमान् यदि ।
पुत्रादिः पालयेदग्नीन् मृतस्य दोष संक्षयात् ॥६६२॥
प्रायश्चित्तं न कुट्यादयः कुर्वन् वा म्रियते यदि ।
गूढं वानिर्व्वपेच्छ्रौतं विहितं स परिच्छदम् ।
पात्राणि दद्याद्विप्राय दहेद् वा वारिणिक्षिपेत् ॥६६३॥ इति ।

528. माघबीये पराशरोऽपि,—

आहिताग्निमृतोविप्र अण्डालेनात्मघातकः ।
दहेत्तं ब्राह्मणं विप्रो लौकिकाग्रौ अमन्त्रकम् २(†) ॥६६४॥
प्राजापत्यं चरेत् पश्चाद्विप्राणामनुशासनात् ३(‡) ।
दग्धास्थीनि पुनर्गृह्य क्षीरेण क्षालयेत्ततः ॥६६५॥
स्वेनाग्निना स्वमन्त्रेण पृथगेव पुनर्दहे, इति ।

529. हेमाद्रौतु—

बाह्यित्वा शनं तेषां शूद्रैरविधिपूर्वकम् ॥६६६॥
प्राजापत्यानीत्यादि-पूर्ववदित्युक्तम् । तदेतच्चण्डालम्लेच्छादिहृतविषयम्,
तस्यास्मदयत्वात् । इहं सर्वं इपादिना मरणेऽपि ज्ञेयम् ।

१(०) वाक्पातितान्, इति पाठान्तरम् ।

२(†) 'लौकिकाग्रौ अमन्त्रितम्' इति पाठान्तरम् । लौकिकाग्रौ वाक्पातोऽनुरोधान् जान् ।

३(‡) 'प्राजापत्यांश्चे' इति पाठान्तरम् ।

प्रमाद् मरणेत्वशौचादिकं भवत्येव ।

अथ कश्चित् प्रमादेन त्रियेताग्न्युदकादिभिः ।

तस्याशौचं विधातव्यं कर्तव्या चोदकक्रिया, इत्यङ्गिरः स्मृतेः ॥६६७॥

इदन्तु पूर्वं बहुप्रपञ्चितमित्युपरम्यते ।

अत्र पतितादीनां यो दाहादिनिषेधः स मरणान्तरक्रियमाणविषयः ।

वत्सरान्तादौ तु कार्यं एव ।

गोब्राह्मणहतानान्तु पतितानान्तथैव च ।

ऊर्ध्वं सम्बत्सरात् कुर्यात् सर्वमेवौर्ध्वेदिकमिति षड्विंश-
मतोक्तेः १(*) ।

नारायणवलिः कार्यो लोकगर्हाभयान्नरैः ।

तथा तेषां भवेच्छौचं नान्यथेत्यब्रवीद्यमः ॥६६८॥

530. इति मिताक्षरायां छागलेयोक्तेश्च । नारायणवलिपरि स्वात्मघातादि-

531. प्रायश्चित्तं कृत्वा कार्यमित्युक्तम्, हेमाद्रौ षट्त्रिंशन्मते ।

कृत्वा चान्द्रायणं पूर्वं क्रिया कार्य्या यथाविधि २(†) ॥६६६॥

पिण्डोदकक्रियाः पश्चाद् वृषोत्सर्गादिकञ्च यत् ।

एकोद्दिष्टानि कुर्वीत सपिण्डोकरणन्तथा इति ॥१०००॥

532. इदृशातातपीयेतु प्रायश्चित्ताधिक्यमुक्तम् ।

तथाहि—

पतीते च मृते शुद्धौ प्राजापत्यांस्तु षोडश ।

मृते वा यत्परहिते कृच्छ्राणां नवति चरेदिति ॥१००१॥

इदन्तु प्रायश्चित्तार्हपत्राद् विषयेद्रष्टव्यमिति ।

इन्द्रियैरपरित्यक्ता ये च मूढा विषादिनः ।

घातयन्ति स्वमात्मानं षण्डालादिहस्ताश्च ये ॥१००२॥

तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च दयया समभिप्लुताः ।

यथा आर्द्धं प्रतन्वन्ति विष्णुनामप्रतिष्ठितम् ॥

तथा ते सम्प्रवक्ष्यामि नमस्कृत्य स्वयम्भुवे ॥१००३॥

१(०) 'षड्विंशन्मते' इति भिन्नः पाठः ।

२(†) 'वत्सरान्तरादौ, इति पाठशेदोऽस्ति ।

२(†) 'षड्विंशन्मतेः' इत्यं पाठान्तरमस्ति । अत्र षड्विंशन्मतेः कतिपयैः इति ।

३(‡) अत्र तु 'नारायणवलिः कार्यो लोकगर्हाभयान्नरैः' इति पुनश्चिह्नं कति ।

533. इति हेमाद्रौ वृद्धशातातपोक्तेः ।
तत्रैवाह बौधायनोऽपि ।

अथ नारायणवलिं व्याख्यास्यामः ।

—*—

अभिशप्तं(स्तं)पतित-सुरापात्मत्यागिनां ब्राह्मणहतानां च द्वादशवर्षाणि-
श्रीणि वा कुर्वीतेति ।

534. मदनरत्ने ब्राह्मेऽपि,—

प्रमादाद् वै हतस्य कृच्छ्रं द्वयं तस्य विशुद्धये ।
यद्वा कृच्छ्रान् पञ्चदश कृत्वा तु विधिना दहेत् ॥
बुद्धिपूर्वभृतानां तु त्रिंशत् कृच्छ्रान् समाचरेत् ॥१००४॥ इति ।

535. स्मृतिरत्नावल्यां तु,—

द्विगुणं प्रायश्चित्तं कृत्वा संवत्सरात् प्रागपि सर्वमौर्ध्वदेहिकं कार्य-

536. मित्युक्तं भृगुणा ।

आत्मनोघातश्च शुद्ध्यर्थं चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ।
तस्य कृच्छ्रचतुष्कं वा त्रिंशत् कृच्छ्राणि वा पुनः ॥१००५॥
अर्वाकं संवत्सरात् कुर्याद् दहनादि यथोदितम् ।
कृत्वा नारायण बलिमनित्यत्वात् तदायुषः ॥१००६॥ इति ।
एतानि प्रायश्चित्तानि शक्ति कालाद्यवेक्षया प्रयोज्याणि ।
इदं चात्मस्वातिनिमित्तं प्रायश्चित्तं मृतजा(ह्ना)तिबध प्रायश्चित्तेन
समुचितं कार्यम् १(*) ।

अन्तरा बौधायनेनोक्तं द्वादशवर्षाणि श्रीणिवेति ।

एवं भ्लेच्छीकृतानामपि ज्ञेयम् ।

न्यायसाभ्यान् पतितादीनां गयाश्राद्धं कार्यम् ।

ब्रह्महा च कृतघ्नश्च गोघाती यश्च पातकी २(†) ।

सर्वे ते निष्कृतिं यान्ति गयायां पिण्डपातनात् ॥१००७॥

१(*) 'यज् जातिबध' इति पाठान्तरम् ।

२(†) ब्रह्महापातकीन् पिण्डं तत्रयेद् ब्रह्मघातकम् ।

इति वासुदेवादि । अथ पातयेत् शवाद्यान्ध्यादिति । अथ कथं ब्रह्मघातकं जातिबध ।

537. **इस्यग्निपुराणात् ।**

538. **तदपि संबत्सरे कार्ग्यमित्युक्तं ब्राह्मे ।**

क्रियते पतितानां तु गते संबत्सरे क्वचित् ।

देश धर्म प्रमाणत्वान्निर्बपेत स्वबन्धुभिः ।

मार्त्तण्डपादमूले वा श्राद्धं हरिहरं स्मरन्निति ॥१००८॥

मार्त्तण्डपादः सूर्य्यपादः । दक्षिणादित्यचरणे वेति ।

अत्र केचित् । पतितादिषु नारायणवलौ कृतेऽप्यन्यकर्मसपिण्डन-
वर्जं कार्ग्यम् ।

अन्येतु,—

गी-ब्राह्मणहतानां च पतितानां तथैव च ।

व्युत् क्रमाच्च प्रमीतानां नैव कार्ग्यं सपिण्डनम् ॥१००९॥

इति वचनादित्याहुः ।

539. ते हेमाद्रिस्थसपिण्डीकरणं तथेति पूर्वोक्तवचनविरोधादुपेक्ष्याः ।

गी-ब्राह्मणेति वचनं तु निरपत्यविषयं वृद्धिश्राद्धविषयं चेति सर्व-
समञ्जसमिति मृत्तिदोषप्रयुक्ताशौचापवादः ॥

— * —

अथविधानादाशौचापवादः ।

स च पतितयुद्धमृतादिषु ।

— * —

540. **तथा च दत्तात्रेयः,—**

त्रयाणामाश्रमाणां च कुर्याद्दाहादिकाः क्रियाः ।

यतेः किञ्चिन्न कर्त्तव्यं सर्वान्धेषां सुतादिभिः ॥

त्रिदण्ड ब्रह्मणादेव प्रतत्त्वं नैव जायते ॥१०१०॥

एकोद्दिष्टं जलं पिण्डमाशौचं प्रेत सत्क्रियाम् ॥

न कुर्यात् पार्वणादन्यद् ब्रह्मीभूताय भिक्षवे ॥१०११॥ इति ।

त्रिदण्ड पदमेकदण्डस्याप्युपलक्षणम् ।

541. युद्धहते मनुः,—

ब्राह्मणार्थे विपन्नार्थे योषितां गोप्रहे तथा ।

आहवे च हतानां चेदेकरात्रमशौचकम् ॥१०१२॥

उद्यतेराहवे शस्त्रः क्षत्रधर्महृतस्य तु ।

सद्यः सन्तिष्ठते यज्ञस्तथाशौचमिति स्थितिः ॥१०१३॥

542. इति एकरात्रं युद्धक्ष(ह)तस्य ।

कालान्तरमृतिविषये वृद्धमनुः—

वृद्धःशौचस्पृतेर्लुप्तः प्रत्याख्यातभिषक् क्रियः ।

आत्मानं घातयेद् यस्तु भृग्वग्न्यनशानाम्बुभिः ॥१०१४॥

तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीयेऽस्थिसम्भवः ।

तृतीयेत्सकं दत्त्वा चतुर्थे आद्दमाचरेत् १(*) ॥१०१५॥

543. इत्यपरार्के ब्रह्मगर्भः ।

यो जीवितुं न शक्नोति महाव्याध्युपपीडितः ।

अग्न्युदकमहायात्रां कुर्व्यन्नम नदुष्यति ॥१०१६॥

544. इति माघवीयेऽप्यादित्य पुराणे ।

दुःखिकित्स्यैर्महारोगैः पीडितस्तु महानपि ।

प्रविशेज्वलनं दीपं कुर्यादनशनं तु वा ॥१०१७॥

अगाधतोयराशिं वा भृगोः पतनमेव वा ।

गच्छेन्महापथं वापि तुषारगिरिमादरात् ॥१०१८॥

प्रयागेवटशाखाप्राद् देहत्यागं समाचरेत् २(†) ।

स्वयं देहविनाशस्य काले प्राप्ते महामतिः ॥१०१९॥

उत्तमं प्राप्नुयाल्लोकं नात्मघाती भवेत् कश्चित् ।

एतेषामधिकारोऽस्ति पञ्चैषां सर्वैर्जन्तुषु ॥१०२०॥

१(०) अत्र 'चारमेत्' इति पाठान्तरम् ।

१(†) 'द्विज्जाव' अपोति यः' इति पाठान्तरम् ।

नराणामथ नारीणां सर्ववर्णेषु सर्वशः १(*) ।
 ईदृशं मरणं येषां जीवतां कुत्रचिद् भवेत् ॥१०२१॥
 अशौचं स्यात् त्र्यहं तेषां वज्रानल हते तथा ।
 वाराणस्यां मृयेद् यस्तु प्रत्याख्यात भिषक्क्रियः ॥१०२२॥
 काष्ठपाषाणमध्यस्थो जाह्नवीजलमध्यगः ।
 अभिसुप्तोन्मुखस्तस्य कर्णमूलातो हरः ॥
 प्रणवं तारकं ब्रूते नान्यथा कुत्रचित् क्वचित् २(†) ॥१०२३॥

545. इति, हेमाद्रावप्येवम् ।

अत्र कालमाप्त इत्युक्तेरप्राप्तमरणकालाये प्रयाता म्रियन्ते याश्च स्त्रियो-
 ऽन्वारोहणं कुर्वन्ति तेषां सम्पूर्णमैवाशौचमिति ध्वन्यते ।
 एतच्च प्राप्तकाले वृद्धादीनां मरणं युगान्तरविषयम् ।
 भृग्वभिपतनैश्चैव वृद्धादिमरणन्तथा ॥१०२४॥

546. इति माघवीये कलिज्यैषुक्तेः ।

‘थे वै तनुं विसृजन्ति धीराः’ ।

547. इति श्रुतेः ।

न लोकवचनात्तात ! न वेद वचनादपि ।
 मतिरुत् क्रमणीया ते प्रयागमरणं प्रति ॥१०२५॥

548. इति, मातृस्योक्तेश्च । काश्यपमप्येवं तत्रैव ।

अग्निप्रवेशं ये कुर्युरविमुक्ते विधानतः ३(‡) ।
 प्रविशन्ति मुखं ते मे निःसन्दिग्धं वरानने ॥१०२६॥
 इति गौरी प्रति शिवेनोक्तत्वात् । हेमाद्रावपि,—

549. प्राह, धिवस्वान्,—

धनार्जनासमर्थस्य कर्तुः पापाङ्कितस्य च ।
 ब्रह्मणास्याप्यनुह्वारं तीर्थं प्राणविमोक्षणमिति ॥१०२७॥

१(०) ‘सर्ववर्णेषु सर्वशः’ इति भिन्नः पाठः
 २(†) ‘क्वचित् क्वचित्’ ” ”
 ३(‡) अविमुक्ते, वाराणसी सेवे काश्यामिति । अन्वयं काशी मूर्तिविधिः । काशीखण्डपुराणेषु ।
 जायाशौचविषयदिक् ‘वरबायां नाम्नाच्च’ मर्थमिति प्रतिष्ठितः इति । एतद्दीपिकायाच्च—
 ‘उत्तरं वरबायां नाम्नाद्धिति’ ।
 जीवन्मुखाद्ययोगः हेमाद्रावपि ।

एवमन्येऽपि तत्र, तत्रोक्तामरणविधयो ज्ञेयाः ।

तथा कृतजीवच्छ्राद्धमरणे सपिण्डानामशौचं कृताकृतमित्युक्तम् ।

550. हेमाद्रौ लिङ्ग पुराणे,—

मृते कुर्यान्नवा कुर्याज्जीवन्मुक्तो यतः स्वयम् ।

कालं गते द्विजे भूमौ खनेद्वापि दहेत वा ।

पुत्रकृत्यमशेषं च कृत्वा दोषी भवेन्न च ॥१०२८॥

जीवच्छ्राद्धे मृते चापि पुनः सर्वं समाचरेत् । इति ।

551. तस्मिन् जीवति विशेषः पुनस्तत्रैवोक्तः ।

नित्यं नैमित्तिकं यत् कुर्याद्वा सन्त्यजेत वा ।

बान्धवेऽपि मृते तस्य नैवाशौचं विधीयते ॥१०२९॥

सूतकश्च न सन्देहः स्नानमात्रेण शुद्धयतीति ।

पतद्योगिविषयम् । योगमार्गरतोऽपि वेति, तत्रैवोक्तेः । जीवच्छ्राद्ध-

विधिस्तु चतुर्थस्तवके द्रष्टव्यः १(*) । तथाहितामौ प्रोषितमृते सति

तदस्थिदाहात् पूर्वं पुत्रादीनामशौचं सन्ध्यादिकर्म नास्ति ।

अनग्निमत उत् क्रान्तेरशौचादि द्विजादिषु ।

दाहादग्निमतो विद्याद् विदेशस्थे मृते सति ॥१०३०॥

552. इति स्मृतेः ।

अशौचाभावादेवाग्निहोत्रहोमादिकमपि तदग्नौ पुत्रादिभिः कार्यम् ।

तत्र प्रकारस्तु पूर्वमेव संस्कारप्रकरणेऽभिहितः ।

अत्र तद्देहस्यसाक्षात् सम्भवे तस्यैव दाहः ।

आहितामौ विदेशस्थे मृते सति कलेवरम् ।

निधेयं नाग्निभिर्यावत्तदीयैरेव दहते ॥१०३१॥

553. इति हेमाद्रौ ब्राह्मोक्तेः ।

तदसम्भवे तु छन्दोगपरिशिष्टे,—

विदेशमरणेऽस्थीनि आहृत्याभ्यज्य सर्पिषा ।

दाहयेद्दहिषाच्छाण पात्रन्यासादि पूर्ववत् ॥१०३२॥

अस्थनामलाभे पर्णानि शकलान्युक्त्या वृता ।
दाहयेदस्थिसंख्यानि न तत्प्रभृत्तिसूतकम् ॥१०३३॥

554. इति हेमाद्रौ । षट्त्रिंशन्मतेऽपि,—

कुर्व्याद्दर्भमयं प्रेतं कुशैश्चिंशतषष्टिभिः ।
पालाशीभिः समिन्निर्वा संख्या सैव प्रकीर्त्तिता ॥१०३४॥
अन्नत्यः सर्वो विशेषः प्रागेवाभिहितः ।
अत्र प्रोषितमृत आहिताग्निश्चेत् तस्य सम्पूर्णाशौचं कार्यम् ।

555. दाहादग्निमत इति स्मृतेः ।

556. अनाहिताग्ने स्तु त्रिरात्रम् ।

एवं पर्णशरं दग्ध्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेदिति ब्रह्मपुराणात् ।
इदं च त्रिरात्रं न दशाहमध्ये संस्कारे ।
तत्र प्रोषिते कालशेषः स्यादित्युक्तेः । किन्तु दशाहादूर्द्धं दाहे तत्रापि
पत्नीपुत्रयोः पूर्वमकृताशौचस्य दशरात्रमेव, पूर्वकृताशौचत्वे तु पुनः
संस्कारे त्रिरात्रमेव । दम्पत्योश्चैवमिति स्मृत्यर्थसारे पुत्राशौचाति-
देशात् । अन्यसपिण्डानां तु सर्वत्र पर्णशरदाहे त्रिरात्रम् १(*) ।

557. तदाहाङ्गिराः,—

देशान्तरमृतं श्रुत्वा नाशौचे चेत् कथञ्चन ।
कालात्ययेऽपि कुर्वीत दाहकाले दिनत्रयम् ॥१०३५॥

558. इति कालात्ययेऽपीत्युक्ते मासत्रये त्रिरात्रं स्थातृषणमासे पक्षिणी
भवेदित्यादेरपवादो ज्ञेयः ।

स्मृत्यर्थसारे तु पूष्व गृहीताशौचानां स्नानमात्रमेवेत्युक्तम् । अत्र
देशाचारतो व्यवस्था ज्ञेया । द्वादशवर्षादिप्रतीक्ष्योत्तरकालं दाहे तु
पुत्रादीनां सव्वषां त्रिरात्रमिति कल्पतरु-दिवोदासादिनिबन्धकृतआहुः ।

१(*) 'पश्चरदाहे' इति भिन्नः पाठः । पश्चरदाहेतु,—पञ्चाशत्पदैः शरैश्च नतर्त्विं विषास
ततीदाहः कार्यः प्रायज्ञ संस्कारः ।

559. पुनः संस्कारे हेमाद्रौ गार्ग्यः, कालविशेषमाह ।

प्रत्यक्ष शवसंस्कारे दिने नैव विशोध्यते ।
 अशौचमध्ये संस्कारे दिनं शोध्यन्तु सम्भवे ॥१०३६॥
 अशौच-विनिवृत्तौ चेत् पुनः संस्क्रियते मृतः ।
 संशोध्यैव दिनं प्राणमूर्ध्वं संवत्सराद् यदि ॥१०३७॥
 प्रेतकार्याणि कुर्वीत श्रेष्ठं तत्रोत्तरायणम् ।
 कृष्णपक्षश्च तत्रापि वर्जयित्वा दिनक्षयम् ॥ १०३८॥

560. वाराहे,—

चतुर्थाष्टमगे चन्द्रे द्वादशे च विवर्जयेत् ।
 प्रेतकृत्यं व्यतीपाते वैधृतौ परिषे तथा ॥१०३६॥
 करणे विष्टिसंज्ञे च शनैश्चरदिने तथा ।
 त्रयोदश्यां विशेषेण जन्मतारात्रये तथा ॥१०४०॥

561. जन्मदशमैकोनविंशानि जन्मताराः । भारतेऽपि,

न प्रौष्ठपदयोः कार्यं तथाग्रेये च भारत ।
 दारुणेषु च सर्वेषु प्रत्यरिश्च विवर्जयेत् ॥१०४१॥

562. काश्यपः,

भरण्यार्द्रामघाश्लेषा मूलं द्विचरणानि च ।
 प्रेतकृत्येऽतिदुष्टानि घनिष्ठाथत्रयं च यम् १(*) ॥१०४२॥

563. ज्योतिर्नारदः २(†) ।

चतुर्वशीतिथिं नन्दां भद्रां शुक्रारवासरौ ।
 सितेज्ययोरस्तमयं द्वयङ्कितं विषमाङ्कितम् ३(‡) ॥१०४३॥
 शुक्लपक्षं च सन्तज्य पुनर्दहनमुत्तमम् ।
 वसूत्सराद्धृतः पञ्च नक्षत्रेषु त्रिजन्मसु ॥१०४४॥
 पौष्णं ब्रह्मर्षयोश्चैव दहनान् कुलनाशनम् ॥

१(*) : 'धनिष्ठा'पञ्चकक्षयत्' इति पाठान्तरम् ।
 धनिष्ठादिपञ्च न क्षत्राणां प्राङ्निवेशान् ।
 २(†) ज्योतिर्नारदः प्राह ।
 ३(‡) विषमाङ्कितं विषादपञ्चकक्षयत् इति ।

564. अस्यापवादमाह वैजवापः,—

प्रेतस्य साक्षाद्गन्धस्य प्राप्ते त्वेकादशेऽहनि ।
 नक्षत्रतिथिवारादिशोधनीर्यं न किञ्चन ॥१०४५॥
 युगमन्वादि संक्रान्तिदर्शे प्रेतक्रिया यदि ।
 देवादापत्तिता तत्र नक्षत्रादि न शोधयेत् ॥१०४६॥
 गुरुभार्गवयोर्मौल्ये पौषमासे मलिम्लुचे ।
 नातीतः पितृमेघः स्याद्गयां गोदावरीं विना ॥१०४७॥ इति ।

565. दानमपि तत्रैवोक्तम् ।

भद्रायां भूमिदानं स्यात् त्रिपादक्षेत्रे हिरण्यदः ।
 वारेषु तत्तद्वर्णं तु वासो दद्याद् विचक्षणः ॥१०४८॥
 धनिष्ठापञ्चकमृते पञ्चरत्नानि हापयेत् ।
 एकाशीतिपलं कांस्यं तदर्द्धं वा तदर्द्धकम् ॥
 नव षट्त्रिपलं वापि दद्याद् विप्राय शक्तिः ॥१०४९॥

566. इत्यलं प्रपञ्चेन । किञ्च, हेमाद्रौ वृद्ध मनुः,—

अमृतं मृतमाकर्ण्य कृते यस्योर्द्धदेहिके ।
 प्रायश्चित्तमिदं स्मार्त्तं कृत्वाग्नीन् आदधीत च ॥१०५०॥
 जीवन् यदि समागच्छेद् घृतकुम्भे निमज्ज्य च ।
 उद्धृत्य क्षापयित्वास्य जातकर्माणि कारयेत् ॥१०५१॥
 द्वादशाहं ब्रह्मचर्यं त्रिरात्रमथत्रास्य तु ।
 क्षात्वोद्धेत तां भार्यामन्यां वा तदभावतः ॥१०५२॥ इति ।
 तथा, दुर्मरणमृतस्य क्रियायोग्यतासिद्धर्थं नारायणबलौ कृते त्रिरात्रम-
 शौचं कर्त्वा कार्यामित्युक्तमपराके नारदेन ।
 तद्वैव शुध्यति प्रेतो नारायणबलौ कृते ॥१०५३॥
 यो ददाति क्रियां पिण्डं तस्मै प्रेताय वै सुतः ।
 तस्यैवाशौचमुद्दिष्टं त्र्यहमेव न संशयः ॥१०५४॥
 विष्णुश्चाद्भ्रसमाप्तो तु त्रयोदश्यां दिनत्रयम् ।
 अशौचं पिण्डदः कुर्यान्न तु तद्वन्धु गोत्रजाः ॥१०५५॥ इति ।
 तथा, सर्पसंस्कारे कृते सति त्रिरात्रमशौचं कार्यामित्युक्तम्

567. ह्योनकेन । अथ वक्ष्यामि सर्पस्य संस्कारविधिसुप्तममित्यभिधापोक्त ।

ब्रह्मचर्यादिकं कार्यं त्रिरात्राशौचमिष्यत इति ।
 तद्विधिं तु प्रथमस्तवकेऽभिहितः । क्वचित्तु जीवतोऽप्यन्त्य कर्माशौचं
 च कार्यमित्युक्तम् । यथा, प्रायश्चित्तानिच्छोः पतितस्य घटस्य स्फोटे
 कृते सति तत्रैकाहमशौचम् ।
 दासीघटमथापूर्णं पर्यस्येत् प्रेतवत्पदा ।
 अहोरात्रमुपासीरन्नाशौचं वान्धवैः सह १(३) ॥१०५६॥

568. इति मनुस्मृतेः ।

तद्विधिस्तु चतुर्थस्तवकेऽभिहितः ।

569. अथेदानीं कृतघटस्फोटस्यापि प्रायश्चित्तार्हस्य संग्रहविधिरुच्यते ।
 गौतमः प्राह, यस्तु, प्रायश्चित्तेन शुद्धः तस्मिन् शुद्धे शातकुम्भमयं पात्रं
 पुण्यहृदात् पुरयित्वा श्रवन्तीभ्यो वा तत एनमुपस्पर्शयेयुरथास्मै
 तत् पात्रं दद्यात् । स प्रतिगृह्य जपेच्छान्ता सौः शान्ता पृथिवी
 शान्तं विश्वमन्तरिक्षं यो रोचनस्तमिह गृह्णामीत्येतैर्यजुभिः
 पावमानीभिस्तरत्समन्दीभिः कुष्माण्डीभिश्चाज्यं जुहुयाद्धिरण्यं
 दध्याद्वां वाद्धर्षां यः, यस्य तु प्राणान्तिकं प्रायश्चित्तं स्मृतम् ।
 शुष्येदेतदेव शान्त्यु दकंसर्वेषूपपातकेष्विति, यथा जीवच्छ्राद्धे कृते
 त्रिरात्रमित्याह । पावमान्यस्तरत् समन्थश्च उक्ताः । ताश्च
 ऋग्वेद २(१) प्रसिद्धाः, कुष्माण्डयो यजुर्वेदस्थाः । एवं यत्र यत्र
 विशिष्य त्रिरात्राय-शौचमुक्तं, तत्र तत्र कार्यमित्यलं प्रपञ्चेन ॥
 इति श्रीमन्नागदेव भट्टात्मज-श्रीमदनरत्न भट्टेन विरचिते
 विधानपारिजाते अशौच विधानानि समाप्तानि ।

—*—

- १(०) अत्र 'यथा पूर्वम्' चपेतवत्सदा' 'उपासीत'—एतानि पाठान्तराणि सन्ति ।
 अहोरात्र मसौचं वान्धवैः पावयेदित्यर्थः ।
 १(१) ऋग्वेदे एतानि सूक्ताणि उक्ताणि, यजुर्वेदे च कुष्माण्डी सूक्ताणि कथितानि ।
 पञ्च वेदः १०१० ।

अथ रजस्वलाशौचमुच्यते ।

—*—

570. तत्र मनुः—

रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्वला । इति

571. शुद्धेति शेषः ।

इयं शुद्धिः स्पर्शं चतुर्थेऽहनि संशुद्धा भवति व्यवहारिकीति—

572. बृद्धमनूक्तेः ।

शुद्धा हि स्त्री चतुर्थेऽह्नि स्नानेन स्त्री रजस्वला ।

दैवे कर्मणि पित्र्ये च पञ्चमेऽहनि शुष्यति १(*) ॥१०५७॥

573. इति स्मृत्यन्तरेणोक्तेश्च ।

यदा रजोदर्शनादारभ्य सप्तदशदिनाभ्यन्तरे पुनारजोदर्शनं

तदात्वशुद्धि २(†) नास्त्येव ।

574. तदूर्द्ध्वत्रिः,—

रजस्वला यदा क्लृप्ता पुनरेव रजस्वला ।

अष्टादश दिनादवर्गाशुचित्वं न विद्यते ॥१०५८॥

एकोनविंशतेरवर्गिकाहं स्यात्ततो द्वयहम् ।

विंशप्रभृत्युक्त रेषु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥१०५९॥

यत्, चतुर्दशदिनादवर्गाशुचित्वेन विद्यते इति स्मृत्यन्तरं तदत्रि-
वचनेकवाक्यतया क्लानादुत्तरकालपरमित्यन्योन्यविरोधः । अर्थ
चाशौचप्रतिषेधो यस्या विंशतिदिनोत्तरकालमेव रजोदर्शनं भवति
तद्विषयः । यस्याः पुनरारूढयौवनायाः प्रागेवाष्टादशदिनात् प्राचुर्येण
रजोदर्शनं तस्यास्त्रिरात्रमशौचं भवत्येव । त्रिरात्रं क्लानादिरहितया
स्थातव्यम् । रजस्वला त्रिरात्रमशुचिर्भवति । सा च नाशनेना-
भ्यञ्जती नाप्सु क्लायान्न दिवा स्वप्यान्न प्रहामिरीक्षेन्नाग्निं स्पृशेन्न
रज्जुं स्पृशेन्न च दन्तान् धावेन्न हस्तेकिञ्चिदाचरेदस्वर्देण पात्रेणन-

१(०) 'यश्चाभर्षुं त्रमुष्टं देवे वैवे च पचमि' इति ऋत्विगरेषाति ।

२(†) 'तदात्त शुद्धिमाशौच' इति भिन्नः पाठः ।

” 'तदाह' इति च ” ” ।

575. पिवेद्वक्ष्मिमात्रेण, पात्रेण लोहितायसेन वेति वसिष्ठेन नियमपूर्व
त्रिरात्रमाह्वानात् ।

अत्रखर्षं मृन्मयपात्रम्, लोहितायसं ताम्रम् १(*) ।

हस्तेऽभीयान्मृन्मये वा हविर्मुक्क्षिति शायिनी ।

रजस्वला चतुर्थेऽह्नि स्नात्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥१०६०॥

576. हस्यङ्गिरसः स्मृतेश्च ।

577. तस्यां नैमित्तिकस्नान प्रकारमाह पराशरः,—

ज्ञाने नैमित्तिके प्राप्ते नारी यदि रजस्वला ।

पात्रान्तरिततोयेन स्नानं कृत्वा प्रतं चरेत् ॥१०६१॥

सिक्तगात्रा भवेदङ्गिः साङ्गोपाङ्गा कथञ्चन ।

न वस्त्रपीडनं कुर्याद् नान्यद्वासञ्च धारयेत् ॥१०६२॥ इति ।

निमित्तं ग्रहणादि ।

न सूतकादि दोषोऽस्ति ग्रहे होमजपादिषु ।

प्रस्ते स्नायादुदवापी तीर्थादुद्धृत्य वारिणा ॥१०६३॥

578. इति सूर्योदयनिबन्धोक्तेः ।

579. व्रतमाह, स्मृतिरत्नावल्यां दक्षः,—

उदकयोर्द्वेसगोत्रे वा सवर्णे चैक भर्तृके २(†) ।

वयोः स्नानं मिथः स्पर्शे पञ्चगव्यं ततः पिवेत् ॥१०६४॥

सवर्णोयोनिसम्बन्धे सगोत्रे च रजस्वले ।

मिथः स्पर्शोतु दम्पत्याः स्नानमात्रेण छुध्यति ॥१०६५॥

मत्स्यैकरात्रं नाभीयात् पञ्चगव्यं पिवेत् ततः ।

उदकयोर्योर्दान्योन्यमसम्बन्धः सवर्णयोः ॥१०६६॥

स्पर्शो दम्पत्याः स्नात्वातु तस्मिन्नाथाच्छुचिर्भवेत् ॥

१(*) छर्षं मत्र, कांस्य पात्रमिति द्वै(च)न विदः ।

१(†) 'उदकयोर्द्वेसगोत्रे' इति पाठान्तरम् ।

तस्मिन् (अत्र) स्पर्शादिने ।

मत्यातु नाद्यादाशुद्धेर्भुक्ते चेत् प्रतिवासरम् ।
 उपोषणं तदा केचिदाहुस्तस्मिन् संख्यया ॥१०६७॥
 उपवासेत्क्षशाचेत् तत समं दानसमाचरेत् ।
 संभाषितां स्पृशेतां वा ब्राह्मणि च रजस्वले १(०) ॥१०६८॥
 आत्मानकालान्नाभ्रीत शुभे मत्या मिथः कश्चित् ।
 स्नात्वोपवासं कुर्याच्च पञ्चगव्येन शुध्यति ॥१०६९॥
 एवमभ्यासतश्चाब्दप्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
 मत्या रजस्वलान्योन्यं वृषलीं ब्राह्मणी स्पृशेत् ।
 ब्राह्मण्याः कृच्छ्रमेकं तु शूद्री पादेन शुध्यति ॥१०७०॥

580. इति काश्यपः ।

रजस्वला सूतिका वा षण्डालं यदि संस्पृशेत् ।
 आत्मानकालान्नाभ्रीयादति कृच्छ्रं समाचरेत् ॥१०७१॥
 षण्डालं सार्त्तवा नारी संस्पृशेद् योजनान्तरे ।
 वाग्यता बहिरासोना स्नानकालादुपोषयेत् ॥१०७२॥
 प्राजापत्यं चरेत् पश्चात् पञ्चगव्यं ततः पिबेत् ।
 विप्रान् द्वादशसंख्याकान् भोजयित्वा विशुध्यति ॥१०७३॥
 पुष्पिणी संस्पृशेन्मोहादशुद्धं वा नरं स्त्रियम् २(†) ।
 स्नानादवाङ् न मुखीत भुक्तवा कृच्छ्रं समाचरेत् ॥१०७४॥
 स्पृष्ट्रोदकं पञ्चनखान् द्विशकैकशफान् स्पृशन् ।
 अण्डजानि च सर्वाणि नाद्यादात्मान वासरात् ॥१०७५॥

581. पराशरः,—

रजस्वला यदा दृष्टा शुना जम्बुकरासभैः ।
 पञ्चरात्रं निराहारं पञ्चगव्येन शुध्यति ॥१०७६॥
 ऊर्ध्वं तु द्विगुणं नामेर्षक्रेतु त्रिगुणं तथा ।
 चतुर्गुणं स्मृतं मूर्ध्नि दशाऽन्यत्रा त्रती भवेत् ॥१०७७॥ इति ।

१(०) 'ब्राह्मणी च रजस्वले' इति भिन्नः पाठः ।

२(†) 'पुष्पिता' इति भिन्नः पाठोऽपि ।

582. उशानाः,

उवराभि भूता या नारी रजसा च परिप्लुता ।
 कथं तस्या भवेच्छौचं शुद्धिः स्यात् केन कर्मणा ॥१०७८॥
 चतुर्थेऽहनि संप्राप्ते स्पृशेदन्यातुरां स्त्रियम् ।
 सा सचैलावगाह्यापः क्वात्वा क्वात्वा पुनः स्पृशेत् ॥१०७९॥
 दश द्वादशकत्वो वा आचामेत् तु पुनः पुनः ।
 अन्ते च वाससां त्यागस्ततः शुद्धा भवेत् तु सा ॥
 दद्याच्छक्त्या ततो दानं पुण्याहे न विशुध्यति ॥१०८०॥ इति ।

इदमातुरमात्रपरम् ।

आतुरस्नानं त्र्यहोत्रे दशकृत्वोह्यनातुरः ।
 क्वात्वा स्नात्वा स्पृशेदेनं ततः शुध्येत् स आतुरः ॥१०८१॥

583. इति पाराशरोक्तेः ।

अन्योऽत्र विशेषः प्रथमस्तवकादौ तत्र तत्र द्रष्टव्यः ।

इति रजस्वला शौचम् ॥

अथदाहाङ्कृत्यम् ।

—*—

एवं संस्कारप्रसङ्गेन प्रसक्तानुप्रसक्तमुक्त्वा तदुत्तरकर्त्तव्यमुच्यते ।
 एवं शवं संस्कृत्य १(*) कर्त्ता स्वशिरसि स्कन्धे वा जलपूर्णं सच्छिद्रं
 कुम्भमादाय चित्तेः प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा प्रेतपादसमीपे कुम्भं पातयित्वा
 एकस्मिन् कपाले जलमादाय सकृत् प्रदक्षिणं कृत्वा तेन जलेन चितिं

584. प्रोक्ष्याभ्युपेयादित्युक्तं स्मृतिदर्पणे ।

विवाहे च इमशाने च यदा प्रेतक्रिया भवेत् ।
 स्कन्धे शिरसि वा कुम्भं कुर्यादिति विनिर्णयः ॥१०८२॥
 ततश्चैवोर्द्धं कुम्भस्य धारया परिवर्त्तयन् ।
 सव्येन तु त्रिरेव स्यात्तं भिन्यादश्मना सकृत् ॥१०८३॥

अथः शिरोगतं कुम्भमन्वग्मेदाय पातयेत् ।
 कपालोदकमादाय चित्यादीनि प्रतर्पयेत् ॥
 मुक्तकेशाः कनिष्ठाश्रागच्छेयु वृद्धपूर्वकाः ॥१०८४॥ इति ।

585. रेणुरपि ।

उदधारामविच्छिन्नां सिञ्चन् न्यायात् प्रदक्षिणम् ।
 स्कन्धावसक्तकुम्भेन पादतः परितश्चित्तिम् ॥१०८५॥
 तं भिन्याद्दश्मनान्यैर्वा तिष्ठन्नेवोत्सृजेत्ततः ।
 चेत् पुरः पतितः श्रेयान् पापीयान् पश्चिमे भवेत् ॥१०८६॥ इति ।

इदं सर्व्वमुत्तरीयधारणादि-पूर्व्वं कुर्यादित्युक्तं स्मृति—

586. संग्रहे १(+) ।

मुण्डयित्वा शिरः पुत्रः कुर्यात् प्रेतक्रियां यमी ।
 प्राजापत्यं त्रिकृच्छ्रं वा प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥१०८७॥
 प्रेतमाच्छाद्य वस्त्रेण नूतनेन यथाविधि ।
 उत्तरीयं तृतीयेन भागेन परिकल्पयेत् ॥१०८८॥

587. इति आपस्तम्ब कारिकायाम् ।

कण्ठसूत्रं कर्णपत्रे त्यक्तत्रात्र पतिसन्निधौ ।
 पश्चात् संग्राहयेत् कर्षरात्रौ वा दशमेऽहनि २(‡) ॥१०८९॥
 मृते भर्त्तरि या नारी उदकया यदि विद्यते ।
 श्राद्धशेषं प्रकुर्व्वीत स्नात्वा सूत्रं विमुञ्चति ॥१०९०॥ इत्यादि ।
 इति श्रीमद्विद्वज्जन कृपापात्रीभूतेन श्रीमदनरत्नभट्टेन विरचिते
 विधानपारिजातेऽग्निसंस्कारविधानम् ॥

—*—

१(+) 'उत्तरीय धारणादिः' इति भिन्नः पाठः ।

२(‡) 'करीपात्रिः पुत्रान् कर्षः कुल्यावामपि च खिवात्' इति रभट्टः । चवन कर्षरिजित
 कुल्यादित्रयी संग्राहणम् ।

ब्राह्मणस्य शिला श्वेता क्षत्रियस्य तु लोहिता ।
 विट्शूद्रयोः पीतकृष्णा प्रशस्ता च शिला मता ॥१०६५॥
 दशाहादित्यशौचादिलक्षणम् ।
 तेन क्षत्रियादेर्यावदशौचं जलाञ्जलिदानं स्यात् ।

593. तथा हि ब्राह्मे,—

कर्तव्यं तैः सचैलं तु ज्ञानं सव्वमलापहम् ।
 ततः पाषाणपृष्ठे तु सर्वैर्देव्यं तिलोदकम् ॥१०६६॥
 एकैनेकेन देयास्तु विप्रायाञ्जलयो दश ।
 राज्ञे द्वादश देयास्तु दैश्याय दश पञ्च च १(‡) ॥
 त्रिंशच्छूद्राय देयास्तु प्रेतभूमिगताय च ॥१०६७॥
 इति विशेषश्रवणात् एकत्रिसंख्ययोर्यथेच्छं वा व्यवस्था द्रष्टव्या ।

594. याज्ञवल्क्योऽपि,—

सप्तमाद् दशमाद् वापि ज्ञातयोऽभ्युपपत्तयः ।
 आपो नः शोशुचदघमनेन पितृदिङ्मुखाः ॥१०६८ इति ।
 अत्र सप्तमाद् दशमाद् वाऽथ इति कचित् पाठः । तत्र सप्तमात् पुरुषाद्
 दशमाद् वाऽथ इति व्याचक्षते २(+)

अन्ये त्वेवमाहुः—

सप्तमाद्विसादथः प्रथमतृतीयसप्तमदिनेषु मिलिता ज्ञातयो येऽभ्यु-
 पयन्तीति । ज्ञातयः सपिण्डाः समानगोत्राश्च सप्त दश वा दिनानि-

595. क्वात्वा प्रेताय तिलाञ्जलिं दातुं चापोऽभ्युपेयुरिति हेमाद्रिः ।

596. प्रथम तृतीयसप्तमनवमेषूत्कक्रियेति गौतमस्मृतेरेते चापोऽभ्युपेयुरिति ।

केचित्तु,— अत्र यथा सम्भवधिकल्पव्यवस्था ।

597. इदं कामोदकमित्याह याज्ञवल्क्यः,—

कामोदकं सखिपोक्तं स्वस्तीयश्चशुर्त्विजः ।

सकृत् प्रसिञ्चन्त्युदकं नामगोत्रेण वाग्यताः ॥१०६९॥ इति ।

१(‡)

'यञ्जिद्विमोदमाञ्जिन वादमाञ्जिन भूमिपः ।

द्विजः पञ्चदमाञ्जिन यज्ञोमाञ्जिन यञ्जति' इति मनुः । एतत् संख्यानुवारेणानाञ्जलवचनम् ।

१(+)

'सपिण्डता पुरुषेष्वने विनिवर्तते । समामोदकभावनुनिवर्ततावत्तुंशान् ।

अथानामकृतेरेके तत्परं गोचरुच्यते' ॥

इति विवाह चिन्तामणि-मिताक्षरायाश्चरुः ।

598. बौधायनोऽत्र विशेषमाह,—

पिण्डेष्वसप्तमाहानं त्रिवर्षेषु विधीयते ।

आद्यं तु जननाद्यापि नाद्यान्तं तस्य कारयेत् ॥११००॥

अत्रत्यासु च कन्यासु प्रोक्तास्वेकाहं कुर्वते इति ।

599. प्रचेतास्तु,—

दिने दिनेऽञ्जलीन् पूर्णान् प्रसिञ्चेत् प्रेतकारणात् ।

तावद्वृद्धिश्च कर्त्तव्या यावत् पिण्डः समाप्यते ॥११०२॥

इत्यन्तर्जलिषु द्विरुच्यते १(*) ।

600. कुशाविषये विष्णुपुराणेषु,—

सपिण्डीकरणं यावद्वज्रदुर्भैः पितृक्रिया ।

सपिण्डीकरणाद्ध्वं द्विगुणैर्विधिवद् भवेत् ॥११०३॥ इति ।

द्विगुणैर्भुग्नैः कुशारित्यर्थः ।

601. बृहस्पतिः,—

प्रथमेऽह्नि तृतीयेऽह्नि सप्तमे नवमेऽपि ताः ।

तेन घ्रात्या विधर्मिण्यः कुर्वन्त्येव यथाविधि ॥

गर्भभक्तं बृहश्चैव स्युर्याश्चैव योषितः ॥११०४॥

इति सम्प्रदान(य)विशेषेऽपि प्रतिषेधमाह ।

पाषण्डयोनाश्विंतास्तेन भक्तृघ्न्यः कामगादिकाः २(†) ।

सुराया आत्मघातिन्योनाशौचोदकभाजनम् ॥११०५॥

तथा,—

षण्डालादुदकात् सर्पाङ्गाङ्गणाद्वैष्णवादिषु ।

दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् ॥११०६॥

उदकं पिण्डदानं च प्रेतभ्यो यन् प्रदीयते ।

नोपतिष्ठति तत् सर्वमन्तरीक्षे विनश्यति ॥११०७॥

नाशौचं नोदकं नाश्रु न दाहाद्यं न कर्म च ।

ब्रह्मदण्डहतानां च न कुर्व्यान् करधारणम् ॥११०८॥ इति ।

१(*) चतुःपाठाकारं—'इत्यनेनाहविहृदि च चते' ।

२(†) चतुः कामनाः—संघ्रातारिण्यः सुरायाः अयवानस्ताः ।

उदकं पाषाण्डादिना सर्वघनादिना-चान्नाद्यतिवच ।

प्रमादादिना करणे प्राग्वक्षित्तमुक्तम्, तेनैव १(०) ।

कृत्वामिमुदकं स्नानं स्पर्शनं वदनं कथम् ।

रज्जुच्छेदाश्रुपातं च तदा कृच्छ्रेण मुच्यति ॥११०६॥ इति ।

इदं सर्व्वमकृतनिष्कृतिविषयं महापातकमुक्तम् ।

दवात् स्यादग्निमान् यदि, पुत्रादिः पालयेदग्नीनित्युक्ते आदोषसंख्यात् ।

प्रायश्चित्तं न कुर्याद् यः कुर्व्वन् वा म्रियते यदि ।

गृहं निर्वापयेच्छ्रौतमखस्यास्य परिच्छदम् ॥१११०॥

तथा,—

प्रक्षिपेदप्सु वेतानमावसथ्यं चतुष्पथे ।

पात्राणि च दहेदग्नी यजमाने वृथासृते २(†) ॥११११॥

इत्यादिविशेषस्मृतेः ॥

—*—

602. अथ शोकापनोदः । तत्र याज्ञवल्क्यः ।

—*—

कृतोदकान् समुत्तीर्णान् मृदुशाद्गुलसंस्थितान् ।

स्नातानपवदेयुस्तानितिहासैः पुरातनैः ॥१११२॥

मानुष्ये कदलीस्तम्भेनिःसारे सारमार्गणम् ।

वः करोति संसंमूढोजल बुद् बुद् सन्निभे ॥१११३॥

मा शोकं कुरुनानित्ये सर्व्वस्मिन् प्राणधर्मिणि ।

धर्मं कुरुत यत्नेन यो वः साह्यं गमिष्यति ३(‡) ॥१११४॥

सर्व्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।

संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं हि जीवितम् ॥१११५॥

पञ्चधा संभृतः कायो यदि पञ्चत्वमागतः ।

कर्मभिः स्वशरीरोत्वैस्तत्र का परिदेवना ॥१११६॥

१(०) उच्यतिना इति ।

२(†) प्राग्व्यक्तं साधिविषये दाह प्रकरणे ।

३(‡) 'क्षमं गमिष्यति' इति पाठान्तरम् ।

”

अग्निमानि शरीराणि, अग्निमानाश्चत्वाः कर्त्तव्ये, यातावतिवमिदं चतुर्धाविषयम्, इत्यादीनि संसारसामिन्वत्तदुपकारिणां वाक्पाणि अग्नि वाक्पेडु ।

गन्त्री वसुमती नाशमुद्धिर्देवता नि च ।
 केनप्रलयः क्रथं नाशं मर्त्यलोको न यास्वति ॥१११७॥
 श्लेष्माशु बान्धवैर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः ।
 अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वशक्तिः ॥१११८॥
 इति संश्रुत्य गच्छेयुर्गृहं बालपुरः सराः १(५) ।
 एवमस्मिन्निरालम्बे काले सततयायिनि ॥१११९॥
 न त.....सभिस्थितिर्यस्य भवेदुत ।
 गङ्गायाः सिकताधारास्तथा वर्षति वासवे ॥११२०॥
 शक्या गणयितुं लोके न व्यतीताः पितामहाः ।
 चतुर्दश विनश्यन्ति कल्पे कल्पे सुरेश्वराः २(†) ॥११२१॥
 सर्वलोकप्रधानश्च मनवश्च चतुर्दश ।
 बहुनीन्द्रसहस्राणि दैत्येन्द्रनियुतानि च ॥११२२॥
 विनष्टानीह कालेन मनुष्यस्यच का कथा ।
 राजर्षयश्च बहवः सर्वे समुदिता गुणैः ॥११२३॥
 देवर्षयश्च कालेन सर्वे ते निधनं गताः ।
 ये सर्वथा जनश्राणं सृष्टिं संहतिं कारिणः ॥११२४॥
 तेऽपि कालेन लीयन्ते कालोहि बलवत्तरः ।
 अस्मिश्च सर्वं कालेन परलोकाय नीयते ॥११२५॥
 कर्मपथ्यौदनं जन्तुस्तत्रका परिवेचना ।
 जातस्य हि ध्रुवोमृत्यु ध्रुवं जन्म मृतस्य च ॥११२६॥
 अर्थे दुष्परिहारेऽस्मिन्नास्ति शोके सहायिता ।
 शोचन्तो नोपकुर्वन्ति मृतस्येह जना यतः ॥११२७॥
 अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वशक्तिः ।
 सुकृतां दुष्कृतां यस्य सहाये तस्य गच्छतः ॥११२८॥

१(०) संख्य इति भिन्नः पाठः । शास्त्रवाक्यं सुवृत्तं च आरब्धं श्रीपरिब्रजनाश्वेचिनाश्वे ।

२(†) सुरेश्वराः, चतुर्दश संख्यशास्त्राः । 'ऊवावन्ता चतुर्दशाः' इति मनुस्मृत्य-
 ख्यायक्यादयः ।

एवं विदित्वा च,—१(*) ।

बान्धवेस्तस्य किं कार्यं शोचन्निरथवा तथा ।

बान्धवैर्नाम शोचन्नः ख्यातिं प्रेतो न विन्दति ॥११२६॥

आक्रन्दन्तोऽश्रु पाताश्च मृतस्यानुपकारकाः ।

एवं विदित्वा मतिमान् कश्मलं परिवर्जयेत् ॥११३०॥

नाक्रन्दितं भवेच्छ्राद्धं तदा शोके कदाचन ।

क्रियाभिः कुरुते साधं नास्ति शोके सहायता २(†) ॥११३१॥

तस्मात् सपिण्डैः साकुल्यैः सुहृन्सवन्धिवान्धवैः ।

मृतस्य सलिलं देयमुपकाराय तस्य तत् ॥११३२॥ इति ।

603. रामायणेऽपि,—

रामायणेऽपि शोचमानाश्च सज्जेहा बान्धवाः सुहृदस्तथा ।

पातयन्ति गतस्वर्गमश्रुपातेन राघव ॥११३३॥

भूयते हि रघुव्याघ्र पुरा परमधार्मिकः ।

भूरिदुःखो गतः स्वर्गं राजा पुण्येन कर्मणा ॥११३४॥

स पुनर्वन्धुवर्गस्य शोकवात्पेण राघव ।

नष्टो वै क्षत्रिये धर्मे पुनः स्वर्गाग्निराकृतः ॥११३५॥ इत्यादि ।

604. श्रीमद्भगवद्गीतायामपि,—

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।

अव्यक्तानि धनान्येव तत्र का परिवेदना ॥११३६॥

देहिनोऽस्मिन् यथादेहे कौमारं यौवनं जरा ।

तथा देहान्तरप्राप्तिः धीरस्तत्र न मुह्यति ॥११३७॥ इति ।

अन्यत्रापि,—

यथा काष्ठस्य काष्ठे न समेयातां महोदधौ ।

समेत्य च व्यपेयातां तद्वद् भूत समागम इति ॥११३८॥

इति श्रीविधान पारिजाते शोकापनोदः ॥

—*—

१(०)

ए' सास्त्रवाक्यत्रातास्वर्गजनकं कृत्यमनुष्ठेयम् ।

१(†)

सास्त्रा' इति पाठान्तरम् ।

सास्त्रमिति पाठे स्वर्गाय, स्वर्गायैवहायत्वं कुर्यादिति च ।

अथ गृहप्रवेशन विधानम् ।

—*—

605. तत्र याज्ञवल्क्यः,—

इति सञ्चिन्त्यगच्छैयुर्गृहं लघुषुरः सराः १(*) ।

विदश्य निम्बपत्राणि दशनैर्द्वारि वेश्मनः ॥११३६॥

आचम्याग्निं च सलिलं गोमयं गौरसर्षपान् ।

प्रविशेयुः समालम्ब्य कृत्वाश्मनि पदं शनैः ॥११४०॥

606. प्रवेशनादि कर्तव्यतसंस्पर्शनामपि । प्रचेताः,— ऊत्तीर्य प्रेत-
संस्पृष्टान्युत्सृज्य वासांसि परिधायेतराणि । गृहद्वारे तस्मै प्रेताय
पिण्डं दत्त्वा पश्चाद् दूर्वाप्रवालान् गोमयमग्निं वृषभं चालम्ब्य
प्रविशन्ति । घृतगौरसर्षपैर्मूद्धान् मङ्गानि चालभेरन् । शस्त्रपाणयो
यथोक्तकालंनियतावश्यकान्युभय कालं कुर्व्युं भूमौ माल्यं पिण्डं
पाणीयं प्रेताय वा दस्युरिति ।

उभयकालमिति पूर्वोक्ते पिण्डदानं रात्रावाकाशे पयस उदकस्य च
दानमित्यर्थः ।

607. हारीतोऽपि,—

अथ कर्णीयांसो ज्येष्ठ प्रथमाः प्रत्यायन्ति । न प्रेतस्पर्शिनो ग्रामं
प्रविशेयुरानक्षत्र दर्शनाद्वाङ्गणानुमत्या वा । कार्णायस पाणयोऽथः
शाथिन उपवेशिन एकं पिण्डमुदकाञ्जलिं च निरस्येयुस्त्रिषु पर्ण-
पुटेषु अशनीरन्ति ।

अत्र कार्णायसं खड्गादि, पिण्डोदकादि प्रतिदिनं भवति ।
शमीमालम्भते शमी पापं शमयत्वित्यश्मानमालम्भतेऽश्रमवत्स्थिरो
भूयासमित्यग्निमालम्भतेऽग्निर्णः शर्म यच्छत्वित्यन्तरा गामजं
च स्पृशति । क्रीत्वा लब्ध्वा वान्यगृहादेकान्नमलवणमेकां रात्रिं
भुञ्जीरंस्त्रिरात्रं च कर्मोपरमणमिति ।

- अन्तराशब्दो मध्यवचनः । मध्यञ्च गृहप्रवेशावेषक्षया । एकांन्नमेक-
भक्तम् । एकं च तदन्नं चेति कर्मधारयमाभित्यै कान्नं ग्रीहिमयं
608. वेति हरिहरो व्याचख्यौ १(३) । एकां रात्रिम्, अहीरात्रं
प्राप्येतिशेषः । तेन गृहं प्राप्य यद्युपवासः कर्त्तुं न शक्यते
तदा क्रीत्वाऽन्यगृहाल्लब्ध्वा वाऽलवणमेकवारं दिवा सहमुखीरन् ।
609. प्राप्यगृहानिति कल्पतरौ पाठः । अन्येऽत्वेकां रात्रिमिति तदोपोष्येति
शेषः । नैतस्यां रात्रावन्नं पचेयुरिति मुक्तिसाधनपाकनिषेधादर्थाद्भो-
610. जनस्यापि निषेध इत्याहुः । एतन्नाश्रलायनसूत्रे स्फुटं प्रतीयते ।
611. त्रिरात्रं कर्मोपरमणमिति अङ्गसंवाहनसैलाभ्यङ्गादि भोगहेतुतया
कर्मत्याग इत्यपरे पारस्करसूत्रेऽपि २(†) । प्रेतस्पर्शिनो ग्रामं
न प्रविशेयुरानक्षत्रदर्शनाद्गात्रौ चेद्वादित्यस्येति ब्राह्मणानुमत्या वेति
612. हारीतः ।

अयमर्थः । यदि नक्षत्रादित्योदयप्रतीक्षणोऽशक्तिर्भवति तदा ब्राह्मणा-
613. नुमतिं गृहीत्वा पूर्वमेव गृहं प्रवेष्टव्यमिति वसिष्ठः ।

अथ प्र(स्र)स्तरे त्रयहमन्तरमासीरन् । क्रीत्वोत्पन्नेन वा
वर्त्तेरभिति । अत्र प्रस्तरे-नृणमयशयनीये ३(‡) ।

614. पारस्करञ्च,—उत्तीर्णाच्छुचौ देशे शालवत्युपविष्टांस्तत्रैनानपवद्वेयुरन-
पेक्षमाणा ग्राममायान्ति, रीतीभूताः कनिष्ठपूर्वार्धे निवेशनद्वारे, पिचुमर्द-
पत्राणि विदश्याचम्योदकमग्निं गोमयगौरैःसर्षपांस्तैलमालभ्याहमानमा-
क्रम्य प्रविशन्ति, त्रिरात्रं ब्रह्मचारिणोऽथःशायिनो न किञ्च कर्म
कुर्युर्न प्रकुर्यान्न । क्रीत्वा लब्ध्वा वा दिवाभ्रमदनीयुरमांसम् प्रेताय
पिण्डं दद्यात्तदनेजनदानप्रत्यवने जनेषु नामग्राहमिति ।

- १(०) पारस्करे ऋषि सूत्र भाष्ये ।
" चर्चितु—चर्चितासु निषेधे कृतः ।
२(†) चाश्रयणसूत्रे पारस्करे सूत्रे, तदभाष्ये उपाधिकमपि ।
" चाश्रयणसूत्रे, ब्राह्मणानुमत्या वेति ऋषिं प्रविशेत् ।
३(‡) कुम्भिकाश्रयणीये ।

615. आश्वलायनोऽपि, ज्येष्ठपुरः सराः कनिष्ठजघन्या निःसृत्य कनिष्ठपुरः सराः ज्येष्ठजघन्याः प्रविशेयुः । प्राप्यसथोऽग्निमहमानं गोमयमक्षतान् तिलमप उपस्पृशन्ति । नैतस्यां रात्रावभं पचेयुस्त्रिरात्रमक्षारलवणा-
शिनः स्युर्द्वादशरात्रं महागुरुस्थितिः १(॥*) ।
सदोगृहम् । एतस्यां रात्रावभ्रापचनमुपवासपरम् । उपवासाशकौ
क्रीतलब्धाभोजनं, महागुरवो मातापितरावाचार्य्यञ्चेति ।

616. लवणविशेषो ब्रह्माण्डे,—

सैन्धवं लवणं चैव तथा मानससम्भवम् ।

पवित्रे परमे ह्येते प्रत्यक्षमपि नित्यशः ॥११४१॥

तथा समुत्पन्ननियमः ।

सोमो मांसं यच्चातुपस्कृतम्, अक्षारलवणं चैवप्रकृत्या हविरुच्यते—

617. इति मनुः ।

अक्षारलवणाग्नाः स्युर्निमज्जेयुश्च ते त्र्यहम् ।

मांसं स्याच्चातुपस्कृतम् २(†) ॥११४२॥

अक्षारलवणं चैव प्रकृत्या हविरुच्यते ॥ इति ।

स्त्रियः शयीरंश्च पृथक् क्षितौ ।

618. इति बृहस्पतिः ।

अधः शय्यासना दीना मलिना भोगवर्जिताः ।

अक्षारलवणाग्नाःस्युः क्रीतलब्धाशनास्तथा ॥११४३॥

अधःशय्यासना इत्यनेन खट्वापीठादिनिवृत्तिः । दीनाः हर्षशून्याः ।

मलिनाः मलापकर्षविमुखाः । भोगवर्जिताः स्रक्चन्दन ताम्बूलगीत-
मृत्यादिशून्याः ।

619. ब्राह्मे.—

अशौचमध्ये यत्नेन भोजयित्वा स्वगोत्रजान् ।

तेन चाप्यायते जन्तुर्यक्षाश्नन्ति स्व बान्धवाः ॥११४४॥

(•) मङ्गा गुह्यति भिन्नः पाठः ।

(†) 'चतुपाकृत मांशानि' इति मनुराज ।

» इवापुद्गे मांशानि मांशानीति ।

620. दशाहाशक्तौ मनुः,—

प्रथमेऽह्नि तृतीयेऽह्नि सप्तमे नवमे तथा ।

ज्ञातिभिः सह भोक्तव्यमेतत् प्रेतेषु दुर्लभम् ॥११४५॥ इति ।

621. गृहकारिकायां,—

तत्र प्रेतोपकृतये दशरात्रमखण्डितम् ।

कुर्व्यात् प्रदीपं तैलेन वारिपात्रं च मार्त्तिकम् १(*) ॥११४६॥

भोज्यान्नोजन कालेषु भक्तमुष्टिं च निर्वपेत् ।

नामगोत्रेण संमन्त्र्य धरित्र्यां पितृयज्ञवत् ॥११४७॥ इति ।

इदं पिण्डनिर्बपनं प्रेतोद्देशेन भोजनकाले ।

622. तत् प्रकल्प्याह शौनकोऽपि,—

तस्मिन्नग्नि शिष्यादावाकाशे मृन्मये जलम् ।

प्राचीनावीतिना स्थाप्यं प्रेतात्र स्नाह्निमन्त्रतः ॥११४८॥

पात्रान्तरे तथा क्षीरं प्रेतेदं पिव मन्त्रतः २(†) ।

न पचेयुर्गृहे तस्मिन्नन्नं वै नापि किञ्चन ॥११४९॥

अयाचिता हूतेनान्य गृह पक्वेन गोत्रजाः ।

श्रीतान्ने नापि वर्सेरं स्त्रिरात्रं सागिका अपि ॥११५०॥

लवणक्षारमाषान्ना पूपमांसानि पायसम् ।

वर्जये दाहृतान्नेषु बालशृङ्गातुरैर्विना ॥११५१॥

उपवासो गुरौ प्रेते षत्न्याः पुत्रस्य वा भवेत् ।

महा गुरुमृतौ तद्वदक्षारालवणाशनाः ॥११५२॥

द्वयधिकं दशरात्रं स्युर्दानाध्ययन वर्जिताः ।

623. लघ्वक्रीताशनास्तस्मिन्नहनीस्युश्शनोवचः ।

दशरात्रमधः शय्यासनास्ते ब्रह्मचारिणः ॥११५३॥

परस्परम संस्पर्शा दिवैव लघुभोजनाः ।

भवेयुर्मलिमा दीनाः सर्वभोगविवर्जिताः ॥११५४॥

१(*) चतुर् मार्त्तिकं—मृत्तिकायाभिर्मितं जल पायसम् ।

२(†) लकीय चौरदत्ता इदं पिबेति वदन्ति ।

शेन जघं दत्ता चतुर् साहि, इत्यादिवाचिकद्वेषाव वदन्ति ।

अतैजसेषु पात्रेषु पाणौ वा मृन्मयेषु वा ।
 वर्णपत्रेषु कुर्वाणा घान्धवाः स्वर्गमाप्नुयुः ॥
 नालपायुषः कुले तेषां भवेयुश्च कथञ्चन ॥११५५॥ इति ।

624. रेणुरपि.—

दानं प्रतिग्रहः पञ्चयज्ञाः स्वाध्याय तर्पणम् ।
 नित्यं नैमित्तिकं श्राद्धं देवतापूजनं तथा ॥११५६॥
 परान्नमुपवासं च*ताम्बुलं कांस्यभोजनम् ।
 भूषणं लेपनं भारं मृत्पिण्डं दन्तधावनम् ॥११५७॥
 वर्ज्यानीमानि कर्माणि मृताशौचे विशेषतः १(*) ॥११५८॥ इति ।
 इति श्रीमदनन्त भट्टविरचिते विधानपारिजाते
 गृहप्रवेशनविधानम् ॥

—*—

अथ पिण्डोदकदानम् ।

—*—

625. याज्ञवल्क्यः,—

पिण्डयज्ञावृता देयं प्रेतायान्नं दिनत्रयम् २(†) ।
 जलमेकाहमाकाशे स्थाप्यं क्षीरं च मृन्मये ॥११५९॥

626. इति पिण्डयज्ञावृ(कृ)ता ।

पिण्डं पिठृयज्ञस्येति कर्त्तव्यतया देयमित्यर्थः । दिनत्रयमिति
 त्रयहाशौचम् । यज्ञे एकाहमित्येकाहाशौचम् । यज्ञे प्रेतमुद्दिश्यार्त्तं
 जलं क्षीरं च पृथक् पृथगपक्के मृन्मयपात्रे स्थापयेत् ३(‡) ।

627. गारुडे,

अपक्के मृन्मये पात्रे क्षीरं दद्याद्दिनत्रये ।
 काष्ठत्रये गुणैर्वद्धे प्रतिरात्रं चतुष्पथे ॥११६०॥

१(*) विशेषः मृताशौचे, ननु ज्ञाता शौचे ।

२(†) 'पिण्डयज्ञः', इति । पिण्डा यज्ञिन् पिठयज्ञेः पिण्डयज्ञ इति ।

३(‡) चान्न—अपक्व अन्नवपाच', तस्मिन् जलं तिलान् क्षीरं नौरश्च देयम् ।

प्रथमेऽह्नि द्वितीये च तृतीये च तथा खग ।
 आकाशस्थः पिवेद्गन्धं प्रेतो वायुवपुर्धरः ॥११६१॥ इति ।
 अत्रापि दिनत्रयमिति ष्यहाशौचं यज्ञे ।

628. मात्स्ये,

प्रेतस्य पिण्डदानन्तु द्वादशाहे समापयेत् ।
 पाथेयं तस्य तत् प्रोक्तं यतः प्रीतिकरं महत् ॥११६२॥
 तस्मात् प्रेतपुरं प्रेतो द्वादशाहेन नीयते ।
 गृहादिकं कलत्रञ्च द्वादशाहं स पश्यति ॥११६३॥
 तस्मान्निधेयमाकाशे दशरात्रं पयस्तथा ।
 सर्वतापोपशान्त्यर्थमखदोप विनाशनम् ॥११६४॥
 अतो दशरात्रं दशाहाशौचं यज्ञे मृन्मयगतान्न क्षीरोदकनिधानं कार्प्य-
 मिति भावः । अत्र द्वादशाहं पिण्डदान कथनमेकादशाह द्वादशाह—
 भ्राद्धाङ्गभूतपिण्डाभ्यां सहेत्येके व्याचक्षते ।
 द्वादशाहा शौचंयज्ञ इत्यन्ये । जलमेकाहमाकाशे स्थाप्यं क्षीरं च

629. मृन्मये इति प्रचेतोवचनम् । तदेकाहाशौचं विषयमशक्तिं विषयं वेति

630. ज्ञेयम् । अत्र पिण्डदानविधिरुक्तो प्राज्ञे,
 प्रथमेऽह्नि यो दद्यात् प्रेतायान्नं समाहितः ।
 यत्नेनाहःसु चान्येषु तस्मै दद्यात् स एव हि ॥११६५॥
 पथि, मृन्मयं भाण्डमादाय नवस्नातः सुसंयतः ।
 लकुटं सर्वदोषघ्नं गृहीत्वा तोयमानयेत् ॥११६६॥
 लकुटमहर्णं कर्तुः पुरुषान्तरस्याभावे । तत्सम्भावे तु नैव धार्यम् ।

631. तथा च गोविन्दराज लिखितशुद्ध प्रचेताः,—

तोयार्थं तु ततो गच्छेद् गृहीत्वा पुरुषं नरः ।
 गृहीतलकुटं यत्नात् सर्वदुष्टनिवारणम् ॥११६७॥
 ततश्चोत्तर पूर्वस्यामग्निं ज्वालयेत्—१(*) ।
 तण्डुलप्रभृतीं स्तत्र प्रक्षाल्य वै पचेत् स्वयम् ।
 सुपवित्रैस्तिलैर्मिभ्रान् केशकीट विवर्जितान् ॥११६८॥

तीर्थोपान्ते ततः क्षिप्त्वा विशुद्धां गौरमृत्तिकाम् ।
 तत्पृष्ठे संस्तरेद्भान् याम्यामांस्तीर्थसम्भवान् ॥११६६॥
 ततोऽवने जनं दद्यात् संस्मरन् गोत्रनामनी ।
 तिल सर्पिर्मधुक्षीरैः संसिक्त मिदमेव हि १(०) ॥११७०॥
 दद्यान् प्रेताय पिण्डं तु दक्षिणाभिमुखस्थितः ।
 ततः प्रत्यवनेज्याथ पिण्ड पूजां समाचरेत् ॥११७१॥
 अर्घ्यैः पुष्पैस्तथा धूपै दीपैस्तोयैश्च शीतलैः ।
 ऊर्णातन्तुमयैः शुद्धैर्बासोभिः पिण्डमर्चयेत् ॥११७२॥
 प्रयाति यावदाकाशं पिण्डाद् वाष्पमयी शिखा ।
 तावत्तत् सम्मुखस्तिष्ठेत् सर्वतोऽपक्षिपेत्ततः ॥११७३॥
 दिवसे दिवसे पिण्डो देय एव क्रमेण तु ।
 सद्यः शौचे प्रदातव्याः सर्वेऽपि युगपत्तथा ॥११७४॥
 त्र्यहाशौचे प्रदातव्यः प्रथमेऽह्ने एक एव हि ।
 द्वितीयेऽह्नि च चत्वारस्तृतीये पञ्च चैव हि ॥११७५॥
 एषं दशाञ्जलीन् पक्ष उदपात्रं तथैव च ।
 शताञ्जलौ त्रिंशदाद्ये चत्वारिंशत्तु मध्यमः २(†) ॥
 त्रिंशच्चान्त्येञ्जलीन् दद्यादेवमञ्जलयः शतम् ॥११७६॥ इति

632. शातातपस्तु प्रकारान्तरसूचे,—

यथा शौचस्य हासेऽपि पिण्डान् दद्याद्दशैवतु ।
 प्रथमे दिवसे देयास्त्रयः पिण्डाः समाहितैः ॥११७७॥
 द्वितीये चतुरो दद्यादस्थि सञ्चयनं तथा ।
 त्रींस्तु दद्यात्तु तीयेऽह्नि वस्त्राणि क्षालयेत्तथा ॥११७८॥ इति ।

633. रेणुकारिकापि,—३(‡) ।

यत्र त्रिरात्रमाशौचं द्वितीयेऽह्णपस्थि सञ्चयः ।
 नव आर्द्धं बृपोत्सर्गं चतुर्थेऽह्नि समाचरेत् ॥११७९॥
 त्रयश्चत्वार एव स्युस्त्रयः पिण्डाः क्रमेण हि ॥११८०॥ इति ।

- १(०) पिवादीनां नाम गोविन्दे स्याद्यावनेजनादिकं दद्यादिति ।
 १(†) चषादीच कुरसिष्ठदीव पिण्डदानमंथ्या नियमउक्तः ।
 १(‡) अत्र रेणुः सन्दर्भं प्रकृता धर्मशास्त्रे । तदीयकारिका ।

684. अत्र विशेषमाह ऋष्यशृङ्गः,—

यत्र त्रिरात्रं विप्राणामाशौचं संप्रदृश्यते ।

तत्र शूद्रे द्वादशाहं षट्पक्षत्रैश्वर्ययोः ॥११८१॥

सद्यः शौचे प्रदातव्याः सर्वेऽपि युगपत्तथा ॥११८२॥ इति ।

685. उशानास्तु,—

अशौचेऽपि च कर्त्तव्यमाद्यमेकादशेऽहनि ।

अतीतविषये सद्यस्त्रयहोर्द्धं वा तद्विष्यते ॥११८३॥ इत्याह ।

अत्र देशाचारतो व्यवस्था ज्ञेया १(*) । एकाहाशौचे तु दशाह कृत्यं

तस्मिन्नेवाहनि भवति ; द्वितीयेऽह्नि चैकादश कृत्यमिति दुण्डु पद्धति-
कारः ।

686. शाङ्गस्तु,—

सद्यः शौचेऽपि दातव्यं प्रेतस्यैकादशेऽहनि ।

स एष दिवसस्तस्य भ्राद्र पिण्डोदकादिषु ॥११८४॥ इति ।

तेनात्र यथादेशाचारं व्यवस्था । पञ्चाशदशलि पक्षेऽपि एवं
जानीयात् ।

687. ब्राह्मे,—

एकस्तोयाश्लिस्त्रिवाणे पात्रमेकं च दीयते ।

द्वितीये द्वौ तृतीये त्रींश्चतुर्थे चतुरस्तथा ॥११८५॥

पञ्चमे पञ्च षट् षष्ठे सप्तमे सप्त चैव हि ।

अष्टमेऽष्टौ च नवमे नवैव दशमे दश ॥११८६॥

येन स्युः पञ्चपञ्चाशत्तोयस्याश्लयः क्रमात् ।

तिलपात्राणि तावन्ति संयुक्तानि तिलदिभिः ॥११८७॥ इति ।

क्षत्रियादेश्च पिण्डादि दशमे दशमे दश ।

१(०)

‘वक्षिन् ईशे यः चाचारःपारमस्यं क्रमागतः । वर्षानां सामराजानां सहाचारः
सस्यते’नक्षत्रिनयुः ।

चन पारमस्यंक्रमागः,—चाचार्यं परमपरानतः सः शिष्टाचारः ।

‘चाचारः प्रमनोधर्मः’ । ‘चाचारहीना न सुच निवेदाः’ ।

अपरानार व्यवस्था याज्ञवल्क्यतो वाच्यश्रीवैकि ।

यः पिण्डादिदाने विशेषस्तत्र,—

जात्युक्ताशौचतुल्यांस्तु वर्णानां केचिदेव हि ॥११८८॥

देशधर्मान् पुरस्कृत्य प्रेतपिण्डान् वपन्ति हि ।

देयस्तु दशमः पिण्डो मासे पूर्णे हि दीयते ॥११८९॥ इति ।

638. वैठीनसिरपि ।

अशौचान्त्येऽहि वर्णानां दशमं पिण्डयुत्सृजेत् ।

आद्धान्ते पिण्डदानान्ते शुद्धर्थं स्नानमाचरेत् ॥११९०॥ इति ।

यत्तु,—

प्राङ्गणे दशपिण्डाः स्युः क्षत्रिये द्वादश स्मृताः ।

वश्ये पञ्चदश प्रोक्तास्त्रिंशच्छूद्रे प्रकीर्त्तिताः ॥११९१॥

639. इति हेमाद्रौप्रचेतोवचनम् ।

तत्तु प्रेतस्यायन्तवृत्ति कामनया न तु नियमेनेति तत्रैवोक्तम् । एतेन दशमपिण्डोत् कर्षपक्षेऽवयव पिण्डोपदेशमादौ, कथमेकादशाद् आद्भमिति कस्यचिदुक्तं परास्तम् । क्षत्रियादिभिरपि सदैकोद्दिष्ट-मेकादशेऽह्न्येव कुर्यान्न तु सूतकान्त इत्युक्तं—

640. बृद्धवसिष्ठेन,—

एकादशेऽहि थच्छ्राद्धं तत्सामान्यमुदाहृतम् ।

चतुर्णामपि वर्णानां सूतकं तु पृथक् पृथक् ॥११९२॥

641. लौगाक्षिरपि,—(१*) ।

आशुआद्भमशुद्धेऽपि कुर्यादेकादशेऽहनि ।

कर्तुंस्तात् कालिकी शुद्धिः पुनरेव स एव सः ॥११९३॥ इति ।

रुद्रगण आढं तु क्षत्रियादिः सूतकान्ते कुर्यादित्युक्तम् ।

१(०)

लौगाक्षितु,—लौगासा धर्ममासुधीर्मन्वकाः । धर्मसंहिताकृद् बृहवसिष्ठो बसिष्ठश्च ।

‘ब्राह्मणयो बसिष्ठश्च धर्मशास्त्र प्रयोजकाः’ इति कृतौ । अपरे बसिष्ठाः ज्योतिः शास्त्र—

रासायन-धनुर्वेद-यज्ञकतः आसन् ।

अथ ‘बृहोऽपि’ इति पाठाक्षरम् ।

642. मातृस्ये,—

एकादशेऽहनि तथा विप्रा नैकादशैव तु ।

क्षत्रियादिः सूतकान्ते भोजयेदपरान् द्विजान् ॥११६४॥ इति ।

643. इदं रुद्रगणश्राद्धपरमिति व्याख्यातं मदनपारिजाते ।

644. पिण्डप्रमाणं पिण्डदानफलं चोक्तं नारदीये,

एकोद्दिष्टे सपिण्डे च कपित्थं तु विधीयते ।

नारिकेल प्रमाणं तु प्रत्यब्दे मासिके तथा १(*) ॥११६५॥

तीर्थदर्शो च संप्राप्ताः कुक्कुटाण्ड प्रमाणतः ।

महालये गयाश्राद्धे कुर्यादामलकोपमम् ॥११६६॥

प्रथमेऽहनि पिण्डेन मुखमस्य प्रजायते ।

चक्षुः श्रोत्रं नासिका च द्वितीयेऽहनि जायते ॥११६७॥

मुञ्जौ वक्षस्तथा ध्रीवा तृतीयेऽहनि जायते ।

ऊरु च पञ्चमे ज्ञेयौ षष्ठे मर्मसमुद्भवः ॥११६८॥

सप्तमे त्वक् शिरोऽस्थीनि दन्तलोमानि चाष्टमे ।

नवमे वीर्यसम्पत्तिर्दशमे क्षुत्पिपासिके ॥११६९॥

645. इति बालपिण्डदानं कुशावर्जमुक्तं मरीचिना ।

प्रेतपिण्डं बहिर्दशाम्मन्त्रद्वर्भं विवर्जितम् ।

प्राग् उदीच्यां चरुं कृत्वा सुस्नातः सुसमाहितः ॥१२००॥

अकृतचूडा बाला ये बाला गर्भाद्विनिः सूताः ।

ये मृताश्चाप्यसंस्कारास्तेभ्यो भूमौ प्रदीयते ॥१२०१॥ इति ।

१(०) चादौ पिण्डस्य परिमाणं बिल कपिल्लादिमानं मुञ्जा पत्रा—

इ देन पिण्डेषु त्रयोदशैः यदङ्गं जायते तदुच्यते ।

१(†) चक्षुः श्रोत्रं नासिका च द्वितीयेऽहनि जायते इति ।
इत्यादि श्राद्धच सत्यं ।

तथा,—

शालिना सक्तुना वापि गुडमूल फलादिभिः ।
प्रथमेऽहनि यद्द्रव्यं तदेव स्याद्दशाहिकम् ॥१२०२॥

646. गृह्यकारिकापि,—

असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् ।
प्रथमेऽहनि यो दद्यात् स दशाहं समापयेत् ॥१२०३॥
प्रथमेऽहनि यो देश आचार्य्यः पात्रमेव च ।
उत्तरीयं शिला चैव तदेव स्याद्दशाहिकम् ॥१२०४॥ इति ।
विपर्य्यये प्रायश्चित्तमपि । तत्रैवोक्तम्,—
उत्तरीयशिलाद्यत्र कर्तृद्रव्यविपर्य्यये ।
पूर्व्वदत्तं जलं दद्यात् पिण्डदानं तदैव च ॥१२०५॥ इति ।

तथा,—

एकादशाहिकं श्राद्धं पुत्रो वान्यः समाचरेत् ।

647. अन्यथा कुर्वतां दोष इति शातातपोऽब्रवीत् ॥१२०६॥ इति ।

648. प्रेतपिण्डदान कालस्तु धाराहे,—

स्थण्डिले प्रेतभागं तु दद्यात् पूर्वाह्नं (ह) एव तु ।
कृत्वा तु पिण्डसंकल्पं नामगोत्रेण सुन्दरि ॥१२०७॥
पश्चादश्नन्ति गोत्राणि स्वकुल्यास्त्वेकभोजनाः ।
न दद्यादन्यगोत्राय मुञ्जते यत एकतः ॥१२०८॥ इति ।

649. पिण्डदेश उक्तः ब्राह्मणे,—

प्रामाद्वहिश्च कर्त्तव्यं पिण्डदानं दशाहनि ।
जलाशयसमीपे तु न गृहेषु कदाचन ॥१२०९॥ इति ।

650. नद्यादि प्रशस्तदिग्भागे तु गृह्यपरिशिष्टम्,—१(०)

द्वारस्थ (स्थ) दक्षिणोद्देशे पिण्डस्थानं त्रिधीयते ।
प्रामाद्वहिः प्रदद्याद्वा पिण्डदानं च पाक्षिकम् ॥१२१०॥ इति ।

651. पिण्डदानाकरणे दोषमाह भृगुः,—

धृतपिण्डास्तु प्रेतानां न दास्यन्ती ह येनराः ।
आत्मानं च तथा प्रेतं नरकं ध्रुवमेव्यति ॥१२११॥

छिन्नो वा दग्धदेहो वा इवादिभिर्भक्षिताश्च ये ।
अङ्गसुत् पादयेत्तेषां पिण्डदाने दशाहि के ॥१२१२॥ इति ।

652. अन्योऽपि विशेषो भविष्ये,—

प्राग् उदीच्यां चरुं कृत्वा स्नातः प्रयतमानसः ।
पितृशब्दं स्वधा चेह न प्रयुञ्जीत कर्हिचित् ॥
अनुशब्दं तथा चेह प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥१२१३॥
अत्रानुशब्दम् । ये च त्वामन्विति शब्दम् ।
उपतिष्ठतामयं पिण्डः प्रेतायेति समुच्चरेत् ।
उद् प्रसेकं पुष्पं च धूपं दत्त्वा तथैव च ।
अशुद्धिस्त्रिपु वर्णेषु पिण्डं दद्यान्नसंशयः ॥ १२१४॥ इति ।

653. अन्योऽत्र विशेषो हेमाद्रौ पाद्मे,—

आशिषो द्विगुणा दर्भा जपाशीः स्वस्तिवाचनम् १(ॐ) ।
पितृशब्दः स्वसम्बन्धः शर्मशब्दस्तथैव च ॥१२१५॥
प्रदक्षिणं विसर्गश्च सीमान्तगमनं तथा ।
पात्रासनावगाहश्च उल्मुकोल्लेखनादिकम् ॥१२१६॥
तदा प्रश्नश्च विकरः शेषः प्रश्नस्तथैव च ।
अष्टादश पदार्थाश्च प्रेतश्राद्धे विवर्जयेत् ॥१२१७॥
सपिण्डी करणं यावदजु दभः पितृक्रिया ।
सपिण्डीकरणा दूर्द्ध द्विगुणैर्विधिवद्भवेत् ॥१२१८॥ इति ।
उत्तानं स्थायेत्पात्रमेकोद्दिष्टे सदा बुधः ।
विकिरंश्राप्तौ करणमेकोद्दिष्टे विवर्जयेत् ॥१२१९॥

654. इति शातातपः ॥

655. अथ नवश्राद्धानि अङ्गिराः,—

—०—

प्रथमेऽह्नि तृतीयेऽह्नि पञ्चमे सप्तमे तथा ।
नवमेकादशे चैव नवश्राद्धं प्रकीर्तितम् ॥१२२०॥ इति ।

656. शिष्यस्वाम्यत्र विशेषमाह,—

नवभ्राद्धानि पञ्चाहु राश्वलायन शाखिनः ।
आपस्तम्बाः षडित्याहु त्रिभाषा तैत्तिरीयिणः ॥१२२१॥

पञ्च एकादशाहिक भ्राद्भ्यतिरेकेणैः ।

657. अग्निः,—

अल्लध्वा तु नवभ्राद्धं प्रेतत्वान्न विमुच्यते ।
तस्माद्यत् तत्प्रदातव्यं नवभ्राद्धं सुतेन वै ॥१२२२॥ इति ।

658. भविष्यपुराणे वर्णनोऽपि व्यवस्थोक्ता ।

नवसप्तविंशं राज्ञां नवभ्राद्धान्यनु क्रमान् ।
आद्यन्तयोर्दणयोस्तु षडित्याहुर्महर्षयः ॥१२२३॥

इति विंशं नव, राज्ञां सप्तेति क्रमः ।

659. मरीचिः,—

प्रेतभ्राद्धे तु यत् मात्रमर्घ्यार्थं हि प्रकल्पितम् ।
तस्यै वीक्षानना प्रोक्ता शेषेषु न्युज्जता मता ॥१२२४॥ इति ।

अशौच हासे सुतेन नवभ्राद्धे विशेषमाह,—

660. गृह्यकारिकाकारः ।

यश्च त्रिरात्र माशौचं द्वितीयेह्यस्थि सञ्चयम् ।
नवभ्राद्धे वृषोत्सर्गं चतुर्थेऽह्नि समाचरेत् ॥१२२५॥
अशौचं तु यदा सद्यो भवेद्वा कदाचन ।
यथा कालं नवभ्राद्धमिति सत्यन्नोऽन्नवीत् ॥१२२६॥
वृषोत्सर्गादि यत्तत्र कुर्व्यादि कादशेऽह्नि ।
संप्राप्ते विद्युता चैव राजगोविप्रघातने ॥
सद्यः शौचं मृतस्याहुस्त्वहं चान्ये महर्षयः ॥१२२७॥ इति ।

राजगोविदाणां घातने, घातनाद्भक्षणार्थं कृतस्येत्यर्थः ।

661 भारतेऽपि,—

हातव्योऽनुदिनं पिण्डः शरीरावयवार्थतः ।
 अशौचं संख्यया केचित् सर्वेषां वा दशैव तु ॥१२२८॥
 पुत्रो वापि भ्राता वापि मातुलो गुरुरेव च ।
 पते पिण्डप्रदा ह्येयाः सगोत्राश्चैव वान्धवाः ॥१२२९॥
 सर्वैरनुमतिं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत्कृतम् ।
 द्रव्येण वा विभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत् ॥१२३०॥
 पुत्रेषु विद्यमानेषु नान्यो वै कारयेत् स्वधा ।
 अनुकल्पः स्वपुत्रस्य सगोत्राश्चैव वान्धवाः ॥१२३१॥
 तिष्ठेः सर्पिर्मधु क्षीरैः फलमूल गुडैरपि ।
 अर्घ्यैरुर्णामयैः शुद्धैर्वासोभिः पिण्डमर्चयेत् ॥१२३२॥
 प्रयाति यावदाकाशं पिण्डाद्वाष्पमयी शिखा ।
 तावत्तत् सम्मुखस्तिष्ठेत् सर्वतोऽपक्षिपेत्ततः ॥१२३३॥
 पाषाणपुरतः पिण्डपूरकं तु दिने दिने ।
 दद्यादेकैकमश्मानं पिण्डवत् पूजयेत् सदा ॥१२३४॥
 तोयपूर्णां जलीन् दद्यात् पाषाणेऽपि तथा दश ।
 श्राद्धान्ते पिण्डदानान्ते शुद्धार्थं स्नानमाचरेत् ॥१२३५॥ इति ।

662. आपस्तम्बः,—

न चात्र इयेन का कादीन् पक्षिणः प्रतिषेधयेत् ।
 तद्गुपा पितरस्तस्य प्रचरन्ति द्विवेश्रुतिः ॥१२३६॥ इति ।

663. भृगुः,—

कृतसूक्तस्तु कुर्यात् सोदकं पिण्डमेव च ।
 स्वधाकारं प्रयुञ्जीत वेदोच्चारं न कावयेत् ॥१२३७॥
 यस्य न ज्ञायते गोत्रं नाम्ना पिण्डं च निर्धयेत् ।
 भार्य्यापिण्डं पतिर्दद्याद् भर्तुर्भार्य्या त्वपुत्रिणः ॥१२३८॥
 पिण्डपूर्वं मृतस्यादौ द्वितीयस्य ततः परम् ।
 तृतीयस्य ततः कार्य्यं सन्निपाते त्वयं विधिः ॥१२३९॥ इति ।

664. नक्षत्राद् मासिकं च यद्यद् विहितं भवेत् ।

नक्षत्राद् मासिकं च यद्यद् विहितं भवेत् ।

ततो दत्तञ्च स्वातन्त्र्यादनुष्ठेयं प्रपद्यते ॥१२४०॥

665. दशाहान्तर्दशप्राप्तौ निर्णयो भविष्य-पुराणे ।

प्रवृत्ताशौच तन्त्रस्तु यदि दर्शं प्रपद्यते ।

समाप्य चोदकं पिण्डान् स्नानमात्रं समाचरेत् ॥१२४१॥

666. ऋष्यशृङ्गः,—

अशौचमन्तराशौचं यदि स्यात् सर्ववर्णिनाम् ।

667. समाप्तिं प्रेतपिण्डानां कुर्यादित्याह गौतमः ॥१२४२॥

668. मातापित्रोस्तु विषये विशेषमाह इलोक गौतमः ।

अन्तर्दशाहे दर्शं चैतन्न सर्वं समापयेत् ।

पित्रोस्तु यावदाशौचं दद्यात् पिण्डांस्तिलाखलीन् ॥१२४३॥ इति ।

669. यस्तु गालुङ्गः,—

पित्रोराशौचमध्येऽपि यदि दर्शः समापयेत् । १(०)

तावदेवोत्तरं तन्त्रं पर्यवस्येत् त्र्यहात् परम् ॥१२४४॥ इति ।

तदनौरसपुत्रो यदा करोति तद्विषयम्, आपदादिविषयं वेति प्रयोग-
पारिजाते, पाराशरमाधवीये, निर्णया मृते तु त्र्यहानन्तरदर्शपाते
पातापिमृतन्त्रस्यौरसपुत्रेणापि कृतविषयं वेति प्रयोगपारिजाते प्रमाणस्य
समाप्तिर्न तु त्र्यहमध्ये दर्शपाते तद्विषयमेव गौतमवचनमिति
व्याख्यातम् । अन्येषां तु प्रेतानां यदा कदाचिद् दशाहमध्ये दर्शपाते
दशाहतन्त्रस्य समाप्तिरिति । एवं सत्यत्र देशाचारतो व्यवस्था
ज्ञेया २(†) ।

670. हेतुमाह पैठोनसिः,—

आद्ये देवे च कर्त्तव्या प्रेतपिण्डोदकक्रिया ।

द्विवैन्दवे तु कुर्वाणः पुनः शार्चं समस्तुते ॥१२४५॥ इति ।

१(०) चत्र 'समापयेत्' इति पाठान्तरम् ।

२(†) देशाचार विषये, कृतौ, मौनांवाहीकाकाधिकारत्वे, नीलकण्ठमनुष्येणापि ।

अन्यो विधेयः स्मृतिदाये । दशाहं प्रेतपिण्डं दत्त्वा अज्ञानमुक्ते
असपिण्डस्य त्र्यहोपवासः सपिण्डस्यैकाहोपवासः । इदं प्रायश्चित्त-
मकामतः कृतौ मत्या च द्विगुणं भवति १(*) ।

671. मत्या च द्विगुणं द्वयोरिति मिताक्षरायाम् ।

तथा प्रेतकर्म कुर्वतां सन्ध्यानादूर्वाक् स्त्रीसङ्गमे सति चान्द्रायणं
प्रायश्चित्तम् । ऊर्ध्वं तु प्राजापत्यत्रयम् । अन्येषां प्रेताशौचिनां
सन्ध्यानात् पूर्वं स्त्रीसङ्गे त्रिरात्रं पश्चाच्चेदुपवास इत्यादि
धन्यान्तरादवसेयम् । तथा पित्रादेर्दशाहं कुर्वन् यदि दशाहमध्ये
मृतः सोऽपि तदा तत् पुत्रो वान्यो वा तस्यौर्ध्वदेहिकानन्तरं
पितामहकृत्यं पुनः संस्कारं कृत्वा सर्वमावर्त्तयेत् । अतीते दशाहे

672. तु नैवमिति नारायण भट्टाः ।

तथा अशक्तया पित्रनुज्ञातेन पौत्रेण पितामहकृत्ये उपक्रान्ते सति
पितापि तद्दशाहमध्ये त्रियेत तदा पित्राशौचं वह्नमेव इवकाले
पितामहभ्रातृं पौत्रः कुर्यात् प्रक्रान्तत्वादिति मदनपारिजाते निर्णीतम् ।

उक्तं च,—

पिण्डं पूर्वमृतस्यादौ द्वितीयस्य ततः परम् ।

तृतीयस्य ततः कार्यं सन्निपाते त्वयं विधिः ॥१२४६॥ इति ।

इत्यनन्तभट्टकृते विधानपारिजाते दशाहपिण्डोदकदानविधानम् ॥

—*—

673. अथास्थिसञ्चयनविधानम् । देवजानीये रेणुः,—

—*—

प्रथमेऽह्नि तृतीयेऽह्नि सप्तमे नवमेऽपि वा ।

अस्थिसञ्चयनं कृत्यं दिवा तद्गोत्रजैः सह ॥१२४७॥

इति वैतानिकस्यास्थिसञ्चयनं कार्यं नान्यस्य उपदेशातिदेशयोर-

674. भावादिति कर्काचार्याः ।

675. अत्र निश्चिदकालः स्मृति संग्रहे,—

एकादश्यां त्रयोदश्यां पञ्चदश्यामथापि वा ।

फल्गुनीद्वयमाषाढद्वयं प्रौष्ठपदीद्वयम् ॥१२४८॥

षड्भ्यस्त्वन्त्यत्र कालेष्वस्थिसञ्चयनं भवेत् ।
अङ्गारके मन्दवारे शुक्रवारेऽर्के बृहस्पतौ ॥
त्रिजन्मपुष्यहस्तासु नराणामस्थिसञ्चयः ॥१२४६॥ इति ।

तथा,—

त्रिपादार्धे तथा भद्राकुजाकार्कसुते दिने ।
अस्थिसञ्चयनं कर्तुः कुलभ्यकरं भवेत् ॥१२५०॥ इति ।
अयं कालनिषेधो निरग्निपरः साम्प्रथस्थिसञ्चयनस्य नियतकालत्वात् ।

676. यथाह वैजवापः,—

चतुर्थेऽहनि संप्राप्ते साम्नेः सञ्चयनं स्मृतम् ।
प्रथमेऽह्नि द्वितीयादौ निरग्नेरस्थिसञ्चयः ॥१२५१॥ इति ।
तथा वर्णपरत्वेनापि स एवाह,—
चतुर्थे ब्राह्मणानां च पञ्चमेऽहनि भूभृताम् ।
नवमे वैश्यजातीनां शूद्राणां च त्रयोदशे ॥१२५२॥ इति ।

677. गौतमोऽपि,—

ब्राह्मणस्य चतुर्थे पञ्चमे क्षत्रियस्य नवमे वैश्यस्य त्रयोदशे शूद्रस्य,
श्र्यद्वाशौचे द्वितीयेऽह्नि, सर्वेषां सद्यःशौचे तु दाहानन्तरमेवास्थि-
सञ्चय इति ।

678. पालाशे चास्थिदाहे च सद्यः सञ्चयनं भवेदिति शौनकः । कात्यायन-
सूत्रे ब्राह्मणभोजनमुक्तम् ।

सञ्चयनं चतुर्थ्यां मन्दे युग्मान् ब्राह्मणान् भोजयित्वा पलाशशृन्तेना-
स्थीनि परिवर्त्याङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यामादाय पलाशपुटे प्रास्यति... कर्म
चेत्याह ।

679. तदपि खञ्जयनश्राद्धं निरग्नेर्नवश्राद्धानन्तरं कार्श्यमित्याह
श्रुत्यश्रुङ्गः १(३) ।

यथोक्तकाले पूर्वाह्णे नवश्राद्धं विधाय च ।

कुर्त्यात् सञ्चयनं श्राद्धमित्याह हरिणीसुत इति ॥

680. प्रयोगस्तु स्वस्वशाखातोऽवगन्तव्यः १(*) ।

अत्र भोक्तृणां प्रत्यवायो दातृणामभ्युदयः ।

681. भोगप्रायश्चित्तमाह मनुः,—

चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराकी मासिके मतः २(†) ।

पक्षत्रये त्रिकृच्छ्रं स्यात् षणमासे कृच्छ्र एव तु ॥१२५३॥

आब्धिकं पादकृच्छ्रः स्यादेकाहः पुनराब्धिके ।

अत ऊर्द्ध्वं न दोषः स्यादेकाहं केचिदूचिरे ॥१२५४॥ इति ।

682. हारीतस्तु,—

अन्नमेकादशे मुक्त्वा मुक्त्वा सम्भयने तथा ।

उपोष्य विधिवत् तत्र कुष्माण्डैर्जुहुयाद् घृतम् ॥१२५५॥

इदं त्वापाद्विषयम् । तदभावे चान्द्रायणमेव सम्भयनश्राद्धस्य नवश्राद्धत्वात् । अत्र श्मशानदेवता पूजोक्ता ।

683. संग्रहे,—

ज्ञानं तु पूर्ववत् कृत्वा घृतक्षीरादिसंयुतम् ।

अन्नपात्रं कुशानां च माल्यं दीप धूपा दिकम् ॥१२५६॥

शबमादाय गच्छेयुरनीक्षित्वा तु पृष्ठतः ।

श्मशानं बान्धवाः सर्व्वे प्राचीनावीतिनोऽपि च ॥

ज्ञानेः सुधूपवस्त्रैस्तेर्यथाशक्ति समाहूतैः ।

मृन्मयेषु तु भाण्डेषु हृद्येषु च नवेष्वपि ।

सुपक्कैर्मोक्ष्यभोज्यैश्च पायसैः पानकैस्तथा ।

फलमूलैः स्वदेशोत्थैः पूज्या ऋष्यादिदेवताः ॥१२५७॥

कैश्चिदर्च्यं प्रदातव्यं कैश्चित् पुष्पं सुशोभनम् ।

धूपदीपं तथान्नं च कैश्चिद्देयं त्वरान्वितैः ॥१२५८॥

ततः पात्राणि पूर्णानि श्मशानान्नेः समन्ततः ।

कैश्चिदेयानि सर्वाणि पानीयानि कृतानि च ॥१२५९॥

निवेदयन्निर्व्वक्तव्यं तैः सधरनहृत्कृतैः ।

नमः ऋष्याद्युखेभ्योदेवेभ्य इति सर्व्वदा ॥१२६०॥

१(०) वेदानां शाखाणां च इति वरचम्बुर् तद्वाचं च मासं चैव कौक्यं-प्रक्षयेवर्त्तपुरावादिपुनर्त्तैः ।

२(†) 'पराकी मासिके मतः' इति पाठान्तरं मणिः ।

यस्मिन् इमशाने देवाः स्युर्भगवन्तः सनातनाः ।
 तेऽस्मत् सकाशाद् गृह्णन्तु बलिमष्टाङ्गमक्षयम् ॥१२६१॥
 प्रेतस्यास्य शुभान् लोकान् प्रयच्छन्त्वतिशाश्वतान् ।
 अस्माकमायुरारोग्यं सुखं दद्यादथाक्षयम् ॥१२६२॥
 इति प्रार्थ्यं कुशोपरी पिण्डत्रयं दक्षिणासंस्थं दद्यात् । तद् यथा एकं
 इमशानवासिभ्यः मध्ये प्रेताय द्वितीयं प्रेतशवेभ्यस्मृतीयं दद्यात् ।

684. **उक्तं हि,—१(*)**

एवमुक्त्वा बलिं दत्त्वा दद्यात् पिण्डत्रयं ततः ।
 एकं इमशानवासिभ्यः प्रेतायैव तु मध्यमम् ॥१२६३॥
 मृतीयं तच्छवेभ्यश्च दक्षिणासंस्थमादरात् ।
 क्षीराज्येन बलीन् सिक्त्वा विमृजेद्देवतास्ततः ॥१२६४॥
 अथास्थिसन्धयः कार्थ्यः स्वशाखोक्तविधानतः ॥ इति ।

685. **अत्रेति कर्त्तव्यतामाह रेणुः,—**

श्राद्धं कृत्वा निषिच्यैतमग्निरङ्गारचर्यं ततः ।
 यज्ञीयवृक्षोत्थां शाखामादाय वाग्यतः (भवन्) ॥१२६५॥
 अथ सव्यं क्रमाद्वस्त्रं कृत्वा कर्त्तव्यं गोत्रजः ।
 प्रेतस्यास्थीनि गृह्णीयात् प्रधानाङ्गेन तानि च ॥१२६६॥
 अस्थीनि परिवृत्त्यापि शाखया बाहुमात्रया ।
 पलाशवृन्तेनास्थीनि परिवृत्त्याग्निहोत्रिणः ॥१२६७॥
 गृहीत्वोपकनिष्ठेनाङ्गुष्ठेन पितृदिङ्मुखः ।
 निक्षिपन् मृन्मये भाण्डे नूतने क्षालिते शुभे ॥१२६८॥
 प्रास्येत् पर्णपुटेऽस्थीनि विशेषस्त्वग्निहोत्रिणः ।
 क्षिरसा बक्षसा पाणिभ्यां पाद्भ्यां च पादतः ॥१२६९॥

686. **अप्रदक्षिणमस्थीनि गृह्णातीत्याह गोमिलः ।**

स्नापयेत् पञ्चगव्येन तानि गोपयसाथवा २(+)
 अं तत्रास्थीनि तेनाप्यथ कर्पूराद्यैर्विलेपयेत् ॥१२७०॥

१(०) चर्मां शाल संवर्ष ।

२(१) चपगोपयसा,—गव्यस्योदकं प्रचालयति ।

आहिताग्नेर्निवापः स्याच्छुचौदेशे जलान्तिकम् ।

अक्षनादिविले यातमस्थिपर्णपुटे भवेत् ॥१२७१॥

अरणि मात्रिकां कर्षूँ खात्वा यद्यग्निदिक्मुखान् ।

दर्भानास्तीर्थ्य हारिद्रं वस्त्रखण्डं प्रसार्य च ॥१२७२॥

तस्मिन् वाचेति मन्त्रेण निर्वपेदस्थिसंग्रहम् ।

भारामे वृक्षगूले वा शुचौस्थाने निधापयेत् ॥१२७३॥

पूरयित्वाऽष्टं पञ्चपिण्डशैवाल संयुतम् ।

687. दशोपरि समं शेषं कुर्यादित्याह गोभिलः ॥१२७४॥

इति वाचेति मन्त्रः ।

688. कात्यायन सूत्रे उक्तम्—

वाचा मनसानार्त्तेन ब्रह्मणा त्रय्या विद्यया पृथिव्यामक्षतायामपां रसेन
निर्बषाम्यसाविति ।

689. अन्यत्र तु,—

पिण्डत्रयं पूजयित्वा रुद्रप्रेतयमात्मकम् ।

पिण्डोदकं च निक्षिप्य ततः प्राच्छेज्जलाशयम् १(*) ॥१२७५॥

690. गालवोऽपि—

ब्रह्मः पूज्यास्तु पाषाणा मध्ये प्रेतस्य निर्दिशेत् ।

उत्तरे रुद्रमुद्दिश्य दक्षिणे यममुद्दिशेत् ॥

ततश्चितागतं भस्म बलिं तोये विनिक्षिपेत् २(†) ॥१२७६॥

चिताभूर्मि गोमयेनोपलिप्य तत्र पक्षपिण्डं निधाय तस्मिन्नुदकुम्भं
भक्ष्यभोज्यसहितं निधाय क्रव्यादमुखेभ्यो देवेभ्यो नम इति मन्त्रेण
चतुर्दिक्षु बलिं दत्त्वा पुष्पादिभिः पूजां कृत्वा तद्दक्षिणभागे क्षमीशाखां
निखनैदिति ।

केचित्सु, भस्मना, पुरुषाकृतिं कृत्वा इमं शानदेवताभ्यो बलिदानमिच्छन्ति ।

१(*) ततीगच्छेत् जलाशयम् इति पाठान्तरम् ।

२(†) 'अक्ष/पक्षितीर्थे' इति लिपिः पाठः ।

691. यथाह बौधायनः,—

यवं सुसंस्कृतं कुर्युः पञ्चभिस्त्रिभिरेव वा ।

समूह्य भस्म तेनापि कुर्युर्देहाकृतिं ततः ॥

गन्धादिभिश्च संस्कृत्य निक्षिपेदन्नमम्बु च ॥१२७॥ इति १(५) ।

692. श्वषण्डालादिभिरस्थयादिस्पर्शो प्रायश्चित्तमाह प्रचेताः

श्वषण्डालसृगालाद्यैः स्पृष्टमज्जास्थिभस्मसु ।

पञ्चगव्येन तत् प्रोक्ष्य ततः कृच्छ्रद्वयं चरेत् ॥१२७८॥ इति ।

693. अन्न दानविशेषमाह बृहस्पतिः—

सञ्चयाहनि विप्रेभ्यो देयमन्नं हि बान्धवैः ।

गावः सुवर्णं धान्यं च प्रेतमुद्दिश्य शक्तिः ॥

यदिष्टं जीवतश्चासीत्तच्च दद्यात् प्रयत्नतः ॥१२७९॥ इति ।

694. सञ्चयनादूर्ध्वमशौचिनामङ्गस्पर्श उक्तो देवलेन ।

दशाहादित्रिभागेन कृते सञ्चयने क्रमात् ।

अङ्गस्पर्शनमिच्छन्ति घर्णानां तस्वदर्शिनः ॥१२८०॥ इति ।

तदेतद् युगान्तरपरम् । अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वमङ्गस्पर्शनमेव चेति स्मृत्यर्थसारे कलौ तन्निषेधात् ।

695. अन्यो विशेषो विष्णुपुराणे,

शय्यासनोपभोगश्च सपिण्डानामपीष्यते ।

अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वं संभोगो न तु योषिताम् २(†) ॥१२८१॥ इति ।

696. सञ्चयनानन्तरं पाथेयश्राद्धमुक्तं रेणुना,—

कृते सञ्चयने प्रेतः प्रेतलोकं हि गच्छति ।

मनुष्यलोकान् पाथेयमामेन प्रथमाहवत् ॥१२८२॥ इति ।

स्मृत्यर्थसारेऽपि सञ्चयने कृते मनुष्यलोकान् प्रेतलोकं गच्छत्यामेन पाथेय श्राद्धमेकोद्दिष्टविधानेन कार्थ्यमिति ।

— * —

१(०) 'चन्नमपुस च' इति भिन्नः पाठः ।

१(१) चच शब्दासनवसनानां व्यवहारः कार्यः, न तु योषितां वचनः ।

अथ प्रसङ्गादगङ्गादावस्थिनिक्षेपविधिः ।

—*—

697. बृहस्पतिः,—

अस्तंगते गुरौ शुक्रे तथा मासे मलिच्छुभे ।

गङ्गायामस्थिनिक्षेपं न कुर्व्यादिति गौतमः ॥१२८१॥

तथा,—

अस्थिक्षेपं गया श्राद्धं श्राद्धं चापरपक्षिकम् ।

प्रथमाब्दे न कुर्वीत कृतेऽपि च सपिण्डने ॥१२८४॥ इत्यादि ।

698. तदेतद्दशाहादूर्द्धकालविषयम् ।

दशाहाभ्यन्तरे यस्य गङ्गातोयेऽस्थि मज्जति ।

गङ्गायां मरणं यादृक् तादृक्फलमवाप्नुयात् ॥१२८५॥

699. इति स्कान्दोक्तेः ।

कावेरी तुङ्गभद्रा च कृष्णवेणी च गौतमी ।

भागीरथी च विख्याताः पञ्चनद्यः प्रकीर्तिताः ॥१२८६॥

अथास्थि मज्जते यस्य तस्य मोक्षो न संशयः ॥१२८७॥ इति ।

अत्रत्यः सर्वोऽपि निर्णयविशेषोऽस्थिक्षेपप्रयोगश्च तृतीयस्तवके तीर्थयात्राविधाने द्रष्टव्यः । इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाते सञ्चयनविधानम् २(†) ॥

—*—

अथ दशाहमध्ये संक्रमणप्राप्तौ निर्णयः ।

—*—

700. हेमाद्रौ दक्षः,—

दर्शः संक्रमणं चापि दशाहान्तः समापयेत् ।

तत एवोत्तरं तन्त्रं समाप्यमिति निश्चयः ॥१२८८॥

१(०)

इत्थं गौतमिभिः खीय-कृती प्रोपाशेषवर्धः ।

१(†)

तीर्थेऽप्ये तीर्थ-याना प्रवृत्ते श्राद्धादि कृत्ये प्रायुक्तः तृतीयस्तवके वैदुष्यव्यति ।

701. ब्राह्मोऽपि,—

दर्शसंक्रमणं वापि त्र्यहार्द्धं पतेद् यदि ।
तत्र स्यादुत्तरं तन्त्रं ज्ञानमात्रं दिने दिने ॥१२८६॥ इति ।

702. व्यतीपातेऽप्येवमेवोक्तं स्मृतिदाये ।

दशाहमध्ये दर्शश्चेद् व्यतीपातश्च वैधृतिः ।
मातापित्रोर्विनान्येषां दशाहान्तं समापयेत् ॥१२९०॥

703. अमावस्यायां मृतस्य विशेषस्तत्रैव ।

अमायां मरणं यस्य तस्य पिण्डोदकक्रिया ।
आदशाहं प्रतिदिनं कारयेत् स्मृतिशासनात् ॥१२९१॥
यदि चतुर्दशीक्षणे कश्चिन्मृतस्तदुत्तरममावास्या चेतदा तत्रैव दशाहं

704. समापयेदित्युक्तं गृह्यपरिशिष्टे ।

चतुर्दशीक्षणमृतिस्ततः प्राप्नोत्यमातिथिम् ॥
पिण्डोदकं दशाहान्तं तस्मिन्नेव निवापयेत् ॥१२९२॥ इति ।

705. इदमौरसपुत्रादिव्यतिरिक्तविषयम् ।

दशाहमध्ये यदि दर्शपातो-दगुर्दशाहं तिलवारिपिण्डान् ।
पुत्रीसुतोदत्तक औरसश्च अन्ये सुनास्तत्र समापयेयुः ॥१२९३॥

706. इति कपर्दिनो विशेषोक्तेरिति दिक् ॥

अथ दशाहविधानम् ।

—#—

उपभुक्तवामसां त्यागः प्रक्षालनार्थम्, उपभुक्तमृन्मयभाण्डत्यागः, यदि
गृहे मृतस्तदा गृहस्थमर्चं मृद्भाण्डत्यागः मृद्गोमयाभ्यां मृतिगृहोदर-
बीथीप्राङ्गणलेपनं पूर्ववत्, ज्ञानादि पिण्डदानतिलतोयाञ्जलितिलपात्र-
दानादि कर्म समाप्य कर्ता प्रेनकनिष्ठैः सह केशदमभ्रुनखं वापयित्वा
तिलामलककल्केन गौरसर्पपिष्टेन वा शिरः प्रक्षाल्य वासोयुग्मं
परिधाय गृहमागत्य गो-सुवर्णदधिदूर्वागौरमृत्तिकादि मङ्गलद्रव्यं स्पृष्ट्वा

सदाचारात् पञ्चगव्यं प्राश्य स्वस्ति ब्राह्मणान् वाचयित्वा नूतनभाग
कृतपाकं भुञ्जीत । १(०)

707. तथा हि रेणुः,—

वपमुक्तानि भाण्डानि त्यक्त्वा संमार्जयेद् गृहम् ।
पिण्डदानादि निर्वर्त्य तिलपात्रं प्रदाय च ॥१२६४॥
कनिष्ठैः सह वाप्येत केशश्मश्रुनखादिकम् ।
तिलामलककल्केन शिरः प्रक्षालनं चरेत् ॥१२६५॥
अन्यद्वासः परीधाय स्पृशेन्मङ्गलवस्तुकम् ।
पञ्चगव्यं ततः प्राश्य ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्यं च ॥
पत्तवा नूतन भाण्डेषु भुञ्जीयाद्वन्धुभिः सह ॥१२६६॥ इति ।

708. वपनविषये देवलोऽपि,—

वापनीयाश्चते सर्वे कनिष्ठा दशमेऽहनि ।
ज्ञातयः समयादवर्वाक् कर्तृभिः सह सर्व्वथा ॥ १२६७॥ इति ।

709. अन्यत्रापि,—

मातामहपितृव्यानां मातुलाप्रजयामृते ।
स्वसुः श्वशुरयोश्चैव विपन्नानां पितृस्वसुः ॥
मातृस्वसुर्गुरोश्चैव गर्भवानपि वापयेत् ॥१२६८॥ इति ।
इदमजीवन् पितृकविषयम्, वपनं कनीयसां चैव न कार्यं जीवं
पितुरिति विशेषोक्तेः ।

710. अकरणे प्रत्यवायः स्मृतिसमुच्चये,

यस्य केशाः शिरोजाता दशमेऽह्न्यवापिताः ।
भ्रूणहत्यासमं पापं केशश्मश्रुनखेषु च ॥१२६९॥

711. लीयत इत्यनुषङ्गः ।

अन्यत्रापि,—

वपनं यो न कुरुते सूतके दशमेऽहनि ।

मृतौ वा पितरस्तस्य मज्जन्ति नरके सद् ॥१३००॥ इति ।

712. अब्राह्मवलायनानां विशेष उक्तः स्मृत्यन्तरे,

षष्ठ्येव नवभ्राह्मं पथि पिण्डास्थिरोमकम् ।

दशाहे वपनं चैव वर्जयेदाश्वलायनः ॥१३०१॥ इति ।

713. अत्र काकवलिरुक्तः पद्धतिकारैः ।

714. तथाहि रामायणं उत्तरकाण्डे,—

सूतकान्ते वलिं तुष्टा भुञ्जते यस्यैवायसाः ।

सर्वे प्रेतत्वनिर्मुक्ताः शाश्वतीं गतिमाप्नुयुः ॥१३०२॥

यमेन निर्मिताः पूर्वं नृणां कर्मविमोचने ।

विचरन्तीदृशा लोके साक्षात्ते यमकिङ्कराः १(*) ॥१३०३॥ इति ।

715. बलिदानमन्त्रास्तु,—

यमोऽसि यमदूतोऽसि वायसोऽसि नमोऽस्तु ते ।

अप्रपिण्डो मया दत्तो वायस प्रतिगृह्यताम् ॥१३०४॥

ऐन्द्रवारुण वायव्याः सौम्या नैर्ऋतिकास्तथा ।

काकाः पञ्चदिशास्थास्तु वाह्यकर्मणि पूजिताः ॥१३०५॥

दक्षिणाभिसुखाः काका नभःस्थाश्च शुभावहाः ।

ऐशान्यां क्रौञ्चरूपेणःविद्यन्ते पितृमुक्तये ।

ते काकाः प्रतिगृह्णन्तु भूम्यां पिडं मयापितम् २(†) ॥१३०६॥ इति ।

१(*)

अपर मन्त्रौ यथा,—

‘काक त्वं यमदूतोऽसि दृढाद्य बलिहृतमम् ।

यमकोक्तगतं प्रेतं त्वमाप्यायितु मर्हसि’ ॥

‘काकाय काक पुत्राय वायसाय मङ्गात्मने ।

तुभ्यं बलिं प्रयच्छामि कथ्यतां भर्षं राजनि’ ॥ इति

१(†)

०० गाना-दिग्दीपल-शाबरीभ्यः एषबलिर्भवः ।

‘वायसीभ्योबलिन्द्याभ्यन्तु पाठन्तु कारयेत्’ इति च ।

716. अन्यत्र विशेषः, पैठीनसिनोक्तः,—

कर्त्ता च प्रार्थिताः सन्तो ज्ञाति सम्बन्धि वान्धवाः ।
 दधुरभ्यागताः पूर्वं त्रींस्त्रीन् कामोदकाञ्जलीन् ॥१३०७॥
 पूर्ववन्नाम गोत्राभ्यां नियमेनेह चाश्मनः ।
 प्रविशेयुः सुवासिन्योऽभ्यङ्गनाताः सितांशुकाः ॥१३०८॥
 बालपूर्वाः पूर्णघटाः स्वगृहान् सुविभूषिताः ।
 शन्नोमित्रश्चतुर्णान्तु कुर्याच्छान्त्युदकं गृहे ॥१३०९॥
 जयोऽप्रतिरथस्यात्र निर्दिष्टोऽशुभमुक्तये ।
 दानं स्वस्थयनं शान्तिः ब्राह्मणानां च पूजनम् ॥१३१०॥
 उत्तीर्णं दुःखास्तु ततः कुर्युस्ते शाव वज्रिताः ।
 तत्कालानीततोयैस्तु पाकं कुर्युरतन्द्रिताः ॥१३११॥ इति ।

717. परनीषिषये गार्धः १(*) ।

लवणं मधुमांसं च क्षीरद्रव्यं च वज्रयेत् ।
 संवत्सरं प्रेतपत्नी शयीताथस्तु तत्परम् ॥
 दशमे वपनं कुर्यादिति व्यासेन भाषितम् ॥१३१२॥ इति ।

इति श्रीविधानपारिजाते पञ्चमस्तथके

दशाहविधानम् ॥

—*—

अथैकादशाह विधानम् ।

—*—

तत्र स्नात्वा कृतप्रातः सन्ध्यावन्दनः कर्त्ता सस्त्रीकं ब्राह्मणं समभ्यर्च्य
 यथाशक्ति सुवर्णरचितविष्णु प्रतिमायुक्तां तूलीप्रच्छादनास्तरण पटोप-
 धानसमेतां शय्यां प्रेतस्वर्गं कामनया दद्यादित्युक्तम् मान्श्ये । २(+)

718. अन्यत्रापि,—

शय्या प्रेताय दातव्या वस्त्रतूलसमन्विता ।
 निष्कमात्रं सुवर्णस्य विष्णुनासमधिकृतमिति ॥१३१३॥

‘सन्नोमित्रः संवत्सरः’ इति चत्वारः शान्तिमन्त्राः । शक, यजुः, १६ अः, ५ मः ।

(*)

प्रेतस्य स्त्री प्रेतस्वर्गं व्यासप्रियोक्तृशेषं नियमं कुर्यादिति ।

(†)

अथ सलोकः’ इत्यं पाठान्तरमस्ति

दानमन्त्रस्तु,—

शुभ्रवस्त्रावृता शुद्धा मृदुतन्तुपरिच्छदा ।

शय्या सुखप्रदा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥१३१४॥ इति ।

ततः षष्ठं नवश्राद्धं कुर्यात् ।

प्रथमेऽह्नि तृतीयेऽह्नि पञ्चमे सप्तमेऽपि च ।

नवमेकादशे चैव नव श्राद्धं समाचरेत् ॥१३१५॥

719. इति स्मृतेः ।

720. विश्वादर्शे तद्विधिरुक्तः १(†)। एकोद्दिष्टं तु पुत्रानुजगुरुसुहृदां
मातुलेयस्वसृणां च वा ।

अब्दानामादिवर्जं हविरिहतु करे तस्यनामार्थवन्स्यात् ।

एतच्चैकादशाहावधिषु खलुनवश्राद्ध संज्ञेषु मध्ये ।

पञ्चस्वाद्येषु तु स्मृतमसमदिने षष्ठमेतत् समन्त्रमिति ॥१३१६॥

अन्यत्र च श्राद्धानि चामन्त्रकर्मकाणि यानि दशाहमध्ये विहितानि ।

अन्यानि सर्वाणि समन्त्रकानीत्युक्तं विधिज्ञैर्विवेक श्लेषामिति ।

ततः स्वस्तिवाचनं कृत्वा वृषोत्सर्गं कुर्यात् ।

721. यथाह रेणुः,—

दद्यादादौ नवश्राद्धं कृत्वा पुण्याहवाचनम् ।

यथोक्तदृषमुत्सृज्य स्यादाणस्य क्रिया ततः ॥१३१७॥ इति ।

722. अत्राह शाङ्गः—

एकादशाहं प्रेतस्य यस्यचोत्सृज्यते वृषः ।

मुच्यते प्रेतदेहात्तु स्वर्गलोकं स गच्छति २(*) ॥१३१८॥

एकादशेऽह्नि संप्राप्ते यस्य नोत्सृज्यते वृषः ।

प्रेतत्वं सुस्थिरं तस्य दत्तैः श्राद्धशतैरपि ॥१३१९॥ इति ।

१(०) तद्विधिः—षष्ठं याह विधानं पद्धतिः । अन्वयेति ।

१(†) कुर्यात्परिच,—

अशौचान्नाह द्वितीयेऽह्नि यस्यानात् सन्त्ये वृषः ।

पिशाचत्वं ध्रुवनस्य दत्तं याहवतिरपि ॥

सांख्यायन गृह्ये सूत्रे च इषोत्सर्गमैतन्नः ।

मन्त्रस्य पुराणेषु, इषोत्सर्गमैतन्नं कर्त्तव्योद्दिवा च कपिला युवा ।

'यष्टस्या वृषः पुत्रा यद्ये कोऽपि शर्वां क्रमेत् ।

गौरौ वाऽप्युदकेन भार्यां गोक्षं वा इषमुत् सृजेत्' इति तत्रेव पुराणे । अन्वय इषोत्सर्ग-
तत्त्वं विधत्ते ।

एकादशेऽह्नि षण्मासे त्रिपक्षेवा तथैव च ।
 वृषोत्सर्गं प्रकुर्वीत परस्तादुक्तकालिकम् ॥१३२०॥ इति ।
 शुक्रमौल्यादिदोषेऽपि कुर्व्यादिकादशेऽह्नि ।
 प्रेतकार्ये वृषोत्सर्गे मौट्यदोषो न विद्यते ॥१३२१॥
 एकादशाहादन्यत्र प्राप्तकाले यदा तदा ।
 वृषोत्सर्गे शुक्रगुर्वोमौल्यवाल्यादि दोषदम् ॥१३२२॥
 पतिपुत्रवती नारी त्रियते चोभयाप्रतः १(*) ।
 वृषं नैवोत्सृजेत् पुत्रः पिता यावद्धि जीवति ॥१३२३॥ इति ।
 पुत्रहीनासु यानारी भर्तुरग्रे मृता यदि ।
 वृषोत्सर्गे नैव कार्यं एका गौस्तत्र दीयते ॥१३२४॥ इति ।
 यावन्ति रोमकूपानि वृषभाङ्गे भवन्ति वै ।
 गवां चैव तु रोमाणि यावत्तिष्ठन्ति वै मुने ॥१३२५॥
 तावन् कोटिसहस्राणि रुद्रलोके महीयते ।
 उत्सृष्टो वृषभो यस्मिन् पिवेश्वापो जलाशये ॥१३२६॥
 जलाशयः समफलः पितृस्तस्योपतिष्ठति ।
 शृङ्गेणोलिखते भूमिं यत्र यौवन दर्पितः ॥१३२७॥
 पितृणामन्नपानं तत् प्रभूतमुपतिष्ठति ॥ इत्यादि ।
 वृषस्तु, जीववत्सायाः पयस्विन्याः पुत्रस्त्रिहायणो द्विहायन एकहायनो-
 वा नीलो, वभ्रुः, कपिलः, पिङ्गलः, पिङ्गल-कृष्णलोहितः, श्वेतो वा,
 एकवर्णोऽनेकवर्णोवा, अव्यङ्गाङ्गो जीवन्मातृकः । यथा सम्भवे
 वा, यो वा यूथं छादयति यं वा यूथं छादयेत् स उत्सृष्टव्यः ।
 लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पाण्डुरः ।
 श्वेतः खुरविषाणाभ्यां स नीलोवृषभ उच्यते ॥१३२८॥
 शरणास्तु मुखं पुच्छं यस्य श्वेतानि गोषतेः ।
 छाक्षया समवर्णश्च स नीलोवृषभ उच्यते ॥१३२९॥
 चैत्र्यां कार्तिक्यां वैशाख्यां वा पौर्णमास्याम्, आश्वयुज्या रेवत्यां वा
 अष्टकासु चन्द्रसूर्यग्रहे विधुवति तुलामेषयोर्गयाविपुण्यक्षेत्रेषु च
 क्रियमाणे काम्यवृषोत्सर्गे मातृकास्थापनं भवत्येव ।

एकादशे वृषोत्सर्गे न मातृस्थापनं भवेत् ।

तदन्यत्र वृषोत्सर्गे मातृणां पूजनं भवेत् ॥१३३०॥

नन्वा सुमनसा चैव सुभद्रा च तृतीयका ।

सुशीला सुरभिश्चेति संपूज्याः पञ्चमातरः १(*) ॥१३३१॥ इति ।

क्षत्रियादीनां स्वस्वाशौचानन्तरदिने वृषोत्सर्गः शुचिना कर्म कर्तव्यम्

इति शुद्धे रपेक्षितत्वात् २(†) । यत् पुनरेकादशेऽह्नि संप्राप्ते यस्यनोत्-

सृज्यते वृष इत्यादि वचनं तत्तु ।

अहण्येकादशे नाम अस्थितेश्च शरीरतः । तच्च,—

भानन्त्यात् कुलधर्मणां पुंसाञ्चैवायुषः क्षयात् ।

अस्थिरत्वाच्छरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यते ॥१३३२॥

तस्मात् क्षत्रियादीनां त्रयोदशषोडशैकं त्रिंशत्तमेऽह्नि सु वृषोत्सर्गे

भवतीति निष्कर्षः ।

साम्प्रिरपि प्रेतवृषोत्सर्गहोमो लौकिकप्रावेव भवति ।

कालान्तरे क्रियमाणकाम्यवृषोत्सर्गहोमस्तु साम्प्रैः साम्प्रावेव भवति ।

निरग्नीनां सर्वोऽपि लौकिकप्रावेव भवति, इति विवेकः ॥

—*—

अथ वृषोत्सर्ग प्रयोगः ।

—*—

अथोत्सर्गः, शूलगववत् कार्तिक्यां पौर्णमास्यां वैशाख्यां वा रेवत्यां

वाश्वयुज्यां दशाहे गते मन्वन्तरे अनीते वेति । गोर्जावत् पुत्रायाः

पयस्विन्याः सुतं श्रेष्ठं स्वस्ययूथस्या कुष्ठिनमष्टपत् मेकहायनं

द्विहायनं त्रिहायनं वा, नीलं वध्रुं पिङ्गलं लोहितं वा

सुलक्षणमप्येके । काममलोहित मष्टाभिः सहवन्ततरीभिश्चतसृभिर्वा,

त्रोद्द्वियवमयीभिरज्जिरापोद्दिष्टीयाभि ऋ ग्भिर्वाग्देव्याभिश्च ।

गाश्चाभिविद्यालङ्कृत्य च ३(‡) । गोष्ठे चतुषपथेवाग्निमुपसमादाय ।

१(०) चव्योक्तम्, अथ वृषोत्सर्गं व्याख्यास्यामः । 'कार्तिकां पौर्णमास्यां वैशाखां वा रेवत्यां वाश्वयुज्यां दशाहे गते मन्वन्तरे अत ते वेति' ।

१(†) इत्थं पाठोऽस्ति । 'अथ वीङ्ग मातृका पूजा', ताद्य गौरी पञ्चासती कथा इत्यादयः । 'शुचिसन् कार्त्तिकीको कार्यं कुर्यात्' इति ।

१(‡) अथ 'ताद्य, ताद्य, प्राद्य' इति पाठान्तरास्ति । प्राद्यम्, प्रथमं पूर्वदिक् संश्लेषितं ।

रौद्रं स्थाळीपाकं सवर्षं द्रुत्वा, सौम्यं पायसं पौष्णं यावकञ्च, पूर्णपात्रोदकेन निर्णीतेन कुशेनवा मार्जयित्वा, वृष मग्निभिः प्रदक्षिणं पर्यानीयं, कद्रुद्राय, इमारुद्राय, याते पितरिमारुद्राय स्थिरधन्वन- इति सूक्तैः १(*) । अतस्त्रोदिश उपस्थाय, प्राञ्चं प्रागुदञ्चं वा, अत्सतरीसमेतमूलसृजेत्, एनं युवानं पतिं बोददानि तेनक्रीडन्तीश्वरथ प्रियेण मानः, शातजनुषा सुभगा राय स्योषेण समिधा (वा) मदेमेति, शान्ता पृथिवी । शिव मन्तरिक्षं शौर्नीं देव्यभयं कृणोतु शिवादिशः प्रदिश उद्दिशेने, आपोविद्युतः परिपान्तु सर्वतः इत्यष्टभि ईषभं मासमाना मिति च सूक्तेन, स यत् पिवति खादति लाङ्गलं चोदयच्छते तेन देवान् ऋषीन् पितॄन् प्रीणाति सप्त सप्तचोभयतः परावरानुद्धरति, यः प्रेतार्थमृतसृष्ट स्तं महत्तोनरका- दुत्तारयति । तस्मा देकादशेऽह्नि प्रेताय वृषमुत्सृजेत् । आथ- मासिकञ्च दद्यात् ॥ इत्याश्वलायनमतानुसारी—

वृषोत्सर्गप्रयोगः २(+) ॥

—*—

723. अथ वौषाद्यनोक्त उच्यते ।

—*—

सम्बत्सरे सम्बत्सरे कार्तिक्यां पौर्णमास्या मादिवन्यां वैशाख्याम्बा, गवां मध्ये क्रियेतेकवर्णो द्विवर्णोवा, योवा यूथंच्छाद्यति लोहितवर्णायाः जीववत्सायाः पुत्रोयूथेषु मुख्यतमो योभवति, तमलङ्करोति गन्ध- माल्याक्षतादिभिर्वस्त्रैश्च शिवस्येष्टः पिशंगरूप इति द्वाभ्यां, यूथ मुख्याश्वतसोवत् सतरीश्च समीपे, देवयजन उल्लेखनाद्यग्नि प्रतिष्ठान्तं कृत्वा, प्राणानायम्य तत्र वृषोत्सर्गं हंमं करिष्ये । तत्र वृषोदेवता, चरुर्हविः, आघारक्तन्त्रं इत्यादि सङ्कल्प्याग्निमुखान्ते पक्कं जुहोति । 'पूषागा अन्वेतुनः', 'शुक्रन्तेऽन्यत्' इति द्वाभ्यां आज्या हुतीरूप

जुहोति १(*) । इह धृतिः स्वाहेति चतसृभिरूप सृजनधरुण-
न्मात्रे (वत्सं धारय) धरुणो धयन् राय स्पोष अस्मासु-
दीधरत्स्वाहेत्येतया ऋचा ।.....अगावा अप्नन्नुत भद्र मक्रन्निति एते
नाष्टृत्या सूक्तेन प्र त्यृचेन नतासन्तिर्बेनता अर्वागिति...द्वौ प्रतीकौ,
नमस्ते रुद्र इति २(+) । पञ्चदशभिरष्टाभिः स्त्रिभिरार्द्धैश्च ।
ततः स्विष्टकृदादि वरदानान्तं कृत्वा विल्वपर्णेषु योरुद्रः अग्नाविति
हुतशेषं निधाय, अतिरुद्रं जपित्वा गीमिथुनं लाजामन्त्रण त्रिःप्रदक्षिण-
मग्निं पर्याणीयाङ्कयित्वा ऋचां प्राचीमिति ३(‡) तिलोदकं नियाय, तं-
वत्सतरीश्च पाययित्वात्सृजति । एनं युवानमिति द्वाभ्यां गच्छन्त-
मनुमन्त्रयते । त्वां गावोवृणुत राज्यायेति, गवां मध्येतिष्ठन्तम-
नुमन्त्रयते, मयोभूर्वात इत्यनेनानुवाकेन ।

अथ तासां पयसि पायसं श्रपयित्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा आशिषो
वाचयित्वा अश्वमेधफलमाप्नोतीत्याह भगवान्ब्रह्मवैवर्त इति ॥

—*—

अथ कात्यायनोक्त उच्यते ।

—*—

724. अथ वृषोत्सर्गो गो यज्ञेन व्याख्यातः ।

कार्तिक्यां पौर्णमास्यां चैत्र्यां रेवत्यां चाश्वयुजस्य मध्ये गवां सुसमिद्ध-
मग्निं कृत्वाज्यं संस्कृत्येह रति रिति पड्जुहोति ४(+) । प्रतिमन्त्रं
पूषागा अन्वेतुनः पूषारक्षत्वर्वतः पूषावाजमुसनोतु नः स्वाहेति
पौष्णस्य जुहोति । रुद्रान् जपित्वैक वर्णोवा योवा यूथं च्छादयति
यं वा यूथं च्छादयेद् । रोहितोवा स्यात्मर्वाङ्गै रूयेतो जीववत्मायावा
पयस्विन्याः पुत्रो यूथे षलितः रूपस्वित तमः स्यात्तमङ्कृत्य यूपे

१(*) शुक्ल यजुः ८ षः । ५१ मः । 'उपसृजन्'—अजु, १।१४।१२५, ७, १८२,
१०।१।१।२, १० ।

२(+) " " " " " " ।

३(‡) शुक्ल यजुः २८ षः । १—१५ मः । पथने, साम, उः ६।१।१ । पनमिति,—साम, पुः,
१।१।१० । चाश्वमेधे, १।११।१० ।

४(+) " " १० षः । ६६ मः । "वेवाम्" इत्यत्र 'वे' इत्थं भिन्नः पाठः ।

मुख्याश्चतस्रोवत्सतर्यः । ताश्चालङ्कृत्य एनं युवानं पतिं चो ददानि तेन
 क्रीडन्तीश्चरथ प्रियेण मानः साप्त जनुषा सुभगा राय स्पोषेण समिषा
 मदेमेत्येतयैव यवीतसृजेत् । तमभ्यर्थ्याभि मन्त्रयते ।
 मयो भूरित्यनुवाकशेषेण१(*) सर्वासां पयसि पायसं श्रपयित्वा
 ब्राह्मणान्भोजयेत् । पशुमप्येके कृर्वन्ति । तस्य शूलावकल्पो
 व्याख्यात इति । एवं स्वस्व सूत्रानुसारेणान्येऽपि प्रयोगा ज्ञेयाः२(+)

725. वृषोत्सर्गे लाज होमः कार्य्य इत्युक्तं देवजानीये,
 लाज होमादिभिर्मन्त्रैर्होमं क्रुर्थाद्विचक्षण इति पुराणान्तरा दिति ।

726. अङ्गुन विषये रेणुः—

ततोऽस्य दक्षिणे भागे त्रिशूलाकृति मालिखेत् ।
 वामभागे तथा चक्रं प्रतदो नायसेनत्विति ॥१३३३॥

727. गोवृषयोः प्रार्थनोक्ता पुराणे—

धर्मस्तं वृषरूपेण गवा मानन्द कारकः ।
 अष्टमूर्त्तोरधिष्ठान मतः पाहि सनातनः ॥१३३४॥
 तीक्ष्णशृङ्गाय विद्महे वेद पादाय धीमहि तन्नोवृषः प्रचोदयात् ।
 इयं (एवं) वृषभ गायत्री पूजायां विनियुज्यते ।
 वृषोऽसि भगवान् धर्मश्चतुष्पादः प्रकोर्त्तितः ॥१३३५॥
 वृणोमि तमहं भक्त्या समां रक्षतु सर्व्वतः ।
 गावो ममामतः सन्तु गावो मे सन्तु वृष्टतः ३(‡) ॥१३३६॥

१(*) 'तमभ्यर्थाभिमन्त्रयेत्' इत्यन्यः पाठः । मयोभूरभिमावाङ्क्त्वा इति पञ्चमत्याः ।
 अन्यत् सर्व्वं वङ्क्त्वाणां वृषोत्सर्गसन्दर्भं विद्यते ।
 यजुषां वृषोत्सर्गं पञ्चमी च ।

२(+)

अष्टमूर्त्तः प्रागुक्तः ।

३(‡)

सर्व्वं सूत्रम्, यथा—गोभिल गृह्यतु सर्व्वं चन्दोगाणाम् ।

पारस्करगृह्यसूत्रं—यजुषाम् ॥

वाचस्पत्यायन गृह्यसूत्रं कात्यायनश्च चग्वेदिनाम् । तद्येव स स्व ब्राह्मणाः प्रथक् सन्ति ।

'धर्मश्च विष्टताः प्रजाः' इति भिन्नः पाठः ।

गावोमे हृदये सन्तु गवां मध्ये वसाम्यहम् ।
 पञ्चगावः समुत्पन्ना मध्यमान-महोदधौ ॥१३३७॥
 तासां मध्येतु या नन्दा तस्यै देव्यै नमोनमः ।
 या लक्ष्मीः सर्वं देवानां याच देवेष्ववस्थिता ॥१३३८॥
 धेनुरूपेण सा देवी मम पाषं व्यपोहत् ।
 अयं हि वोमया दत्तः सर्वासां पतिरुत्तमः ॥१३३९॥
 तुभ्यं चैता मया दत्ताः पत्न्यः सर्वा मनोरमाः ।
 धारणाद्दर्शमिति याहु धर्मिणा विधृताः प्रजाः १(॥) ॥१३४०॥
 चरत्वं कर्मभूमौ हि वृषः वत्सतरी युतः ।
 धर्मं पुत्रान् यशः कामान् मण्डदेहानु सम्पदः ॥१३४१॥
 एकोत्तर शतश्चैव कुलानां तारस्व मे ।
 प्रप्तास्तु रुद्ररूपाय पत्न्यस्ते च वृषोत्तमः २(†) ॥१३४२॥
 पितृणां तारणार्थाय पर्यटस्व महीमिमाम् ।
 शृङ्गामक्षेपणैः सर्वं तस्य पापं विनाशय ॥१३४३॥

तस्य प्रेतस्य इति ।

पितरस्तृप्ति मायान्तु पुच्छाम्रजलश्रीकरैः ।
 यस्त्वां हिंस्यात्तु पापात्मा नरकं यातु चाक्षयम् ॥१३४४॥
 यस्त्वां रक्षति धर्मिष्ठः स्वर्गं यातु निरामयम् ।
 वृषोऽहि भगवानीशो वन्मिका मुक्तिरूपिणी ॥१३४५॥
 इमाश्च मुरुपाः पत्नीत्वे गृहाण त्वं हि गोपते !
 कल्पिताः क्रीडनार्थाय मयोत्सृष्टः सुखं ब्रजेति ॥१३४६॥
 एते मन्त्रा वृषोत्सर्गकाले पठनीयाः ।
 उत्सर्गति पूर्वं यवतिलयुतं कुश जलं कस्मिंश्चित्ताम्रपात्रे कृत्वा
 728. वत्सतरी पुच्छमिलिते वृषपुच्छे तर्पणं कुर्यादित्युक्तं वाराहे ।
 गवां लाङ्गुल मुद्गृत्य ब्राह्मणोहस्त आददेत् ।
 पात्रे औदुम्बरे कृत्वा तत्र दद्यात्तिलोदकम् ३(‡) ॥१३४७॥

१(०) प्रागपिमोदान प्रसङ्गे एते क्षवमन्त्राः ।

२(†) पुवाणु वद्रुपा-ये पत्नीः क्षव इयोममः' इति भिन्नः पाठः ।

३(‡) प्रागपिमोदान प्रसङ्गे एते क्षवा उक्ताः । क्षव ची दुम्बरपात्रम्, ताम्रपात्रमित्यर्थः ।

तर्पणमन्त्रो यथा—

स्वधा पितृभ्यो मातृभ्यो बन्धुभ्यश्चापि तृप्तये ।
 मातृपक्षाश्च ये केचिद् येचान्ये पितृपक्षजाः ॥१३४८॥
 गुरु श्वशुर बन्धूनां ये कुलेषु समुद्रवाः ।
 ये प्रेतभावमापन्ना येचान्ये श्राद्धवर्जिताः ॥१३४९॥
 वृषपुच्छोदकेनैते लभन्तां तृप्तिमुत्तमामिति ॥१३५०॥

729. ब्रह्माण्डेऽपि—

अपसव्यन्ततः कृत्वा गवां पुच्छेषु तर्पयेत् ।
 ब्रह्माद्या देवताः सर्वा ऋषयो मुनयस्तथा ॥१३५१॥
 असुरा यातुधानाश्च मातरश्चण्डिकास्तथा ।
 द्विक्पाला लोकपालाश्च प्रहदेवाधि देवताः ॥१३५२॥
 ते सर्वे तृप्तिमायान्तु नीलपुच्छेषु तर्पिताः १(*) ।
 विश्वे देवा स्तथादित्याः साध्याश्चैव मरुद्गणाः ॥१३५३॥
 क्षेत्रपीठोपपीठानि नदा नद्यश्च सागराः २(†) ।
 पातालस्था नागपत्न्यः नागाश्चैव सपर्वताः ॥१३५४॥
 पिशाचा गुह्यकाश्चैव (प्रेताः) गन्धर्वगणराक्षसाः ।
 पृथिव्यापश्च तेजश्च वायुराकाशमेव च ।
 दिवि भुव्यन्तरिक्षे च येच पातालवासिनः ॥१३५५॥
 शिवा शिव स्तथा विष्णुः सिद्धिर्लक्ष्मीः सरस्वती ।
 तपोधनाश्च भगवान् अव्यक्तः परमेश्वरः ॥१३५६॥
 क्षेत्रौपधिल्लतावृक्षा वानस्पत्याश्च देवताः ।
 कपिलः शेषनागश्च तक्षकोऽनन्तएव च ॥१३५७॥
 अन्ये जलचरा जीवा असंख्यातास्त्वनेकशः ।
 चतुर्दशयमाश्चैव ये चान्ये यमकिङ्कराः ॥१३५८॥

१(*)

‘इषोत्सर्गं ते सर्वे लभन्तां तृप्तिमुत्तमाम्’ इति भिन्नः पाठः । अथैव मत्स्य पुराणे,
 देवीपुराणे, ब्रह्म पुराणे, इषोत्सर्गं तत्रैवास्ति । पुत्रास्तु ब्रह्मपा शै (ब्रह्म) पद्मराज
 इषोत्सर्गः इत्यं अधिकमत्र पाठान्तरमस्ति ।

१(†)

नीलपुच्छेषु यथा,—‘चरचानि सुखं पुच्छं यस्य चेतानि गोपतेः ।
 जाचारसु सर्वेषु च सं योजयति निर्दिशेत्’ इति मत्स्ये ।
 ‘क्षेत्र पीठादि पीठानि’ इति पाठान्तरमस्ति ।

सर्वेषु यक्षराजानः पक्षिणः पशवस्तथा ।
 स्वेदजोक्रिञ्जा जीवा अण्डजाश्च जरायुजाः १(*) ॥१३५६॥
 अन्येऽपि वनजीवाश्च (ये) दिवानिर्शं विहारिणः ।
 अजागोमहिषीरूपा ये चान्ये पशवस्तथा ॥१३६०॥
 शान्तिदाः शुभदास्तेस्युनीलपुच्छेषु तर्पिताः ।
 आब्रह्म स्तम्बपर्यन्तं ये चान्ये गोत्रिण स्तथा ॥१३६१॥
 ते सर्वे तृप्तिमायान्तु नीलपुच्छेषु तर्पिताः ।
 सर्प(त्र) व्याघ्रहता ये च शृङ्गि-द्रष्टृ'पनिलादिभिः ॥१३६२॥
 अपुत्रा अक्रिया येच अद्वारा धर्मं वर्जिताः ।
 आमगर्भा मृता येच शस्त्रघातै मृताश्च ये ॥१३६३॥
 संस्काररहिता येच रौरवादिपु गामिनः ।
 आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं इत्यादि तिलोदकमित्यन्तास्तरपणमन्त्राः ।
 एवन्तरपणं कृत्वा पुत्रकामश्चेद्यजमानस्तर्हि सत्नीकयजमानमुपवेद्य-
 सप्तधान्यहिरण्यादि पूतवंशपात्रेषु तान्येकीकृत्य तदुपरि रुद्रकलशोदक-
 दानेन, वारुणैमन्त्रैरापोहिष्ठेत्यादिभिश्च वैदिकैराचार्य्योऽभिषिष्य
 पौराणिकैरभिषिष्येत् ।

पौराणिकाः ते मन्त्रा यथा,—२(†)

सुवास्त्वामभिषिष्यन्तु ब्रह्मविष्णु महेश्वराः ।
 वासुदेवोजगन्नाथस्तथा सङ्कर्षणोविभुः (प्रभुः) ॥ १३६४॥
 प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च भवन्तु विजयाय ते ।
 आखण्डलोऽभिर्भगवान् यमोवैनिर्ऋतिस्तथा ॥१३६५॥
 वरुणः पवनश्चैव धनाध्यक्ष स्तथाविभुः (शिवः) ।
 ब्रह्मणा सहिताः सर्वे दिक्पालाः पान्तु ते सदा ॥१३६६॥
 कीर्त्तिलक्ष्मी धूर्तिर्मेधा बुद्धिश्चन्द्राक्षमामतिः ।
 पुष्टिलञ्जा वपुः शान्तिः तुष्टिः कान्तिश्च मातरः ३(‡) ॥१३६७॥

- १(०) जीवा—चत्वारो मनुष्यादयः । 'जरायुजाश्चजोक्रिञ्ज्यश्च' इजाः । ते सानवः-पक्षि-मयक-
 तव गुणादयः । साख्यदशमेऽप्यदक्षि । चक्रानिवादिभिः-प्रवक्त्रायाः पात निर्घातादिभिः ।
 २(†) एते कथा वसिष्ठसंहितोक्ता इति द्वािचयम् इति ।
 ३(‡) 'बुद्धिर्लञ्जा' इति मित्रः पाठः ।

एतास्त्वामभिषिञ्चन्तु सर्वकामार्थसिद्धये १(*) ।

आदित्यश्चन्द्रमा भौमोबुधजीव सितार्कजाः ॥१३६८॥

प्रहास्त्वामभिषिञ्चन्तु राहुः केतुश्च तर्पिताः ।

देवदानवगन्धर्वा यक्ष राक्षसपन्नगाः ।

ऋषयोमुनयोगावोदेव मातर एव च ।

देवपत्न्योद्गुमा नागा दैत्याश्चाप्सरसांक्षणाः ॥१३६९॥

अस्त्राणि सर्वशस्त्राणि राजानोवाहनानि च ।

औषधानि च रत्नानि कालस्यावयवाश्च ये ॥१३७०॥

सरितः सागराः शैलास्तीर्थानि जलदा नदाः ।

एते त्वामभिसिञ्चन्तु सर्वकामार्थसिद्धये २(†) ॥ १३७१॥

अन्येष मन्त्राः—

सहस्राक्षं शतधारमृषिभिः पावनं कृतम् ३(†) ।

तेन त्वामभिषिञ्चामि पावमान्यः पुनन्तु ते ।

भगन्ते वरुणोराजा भगं सूर्यो बृहस्पतिः ॥१३७२॥

भगामिन्द्रश्च वायुश्च भगं सप्तर्षयोविदुः ।

यत्ते केशेषु दौर्भाग्यं सीमन्ते यच्च मूर्द्धनि ।

ललाट कर्णरक्षणैरापः शुद्धन्तु सर्वदेति ॥१३७३॥

ललाटे कर्णयोरक्षणे रक्षन्तु बालधि कर्णयोरक्षणेन यस्तद्रक्षतु सर्वदेति ।

एवमभिषिक्तोयजमानः, स्नानवस्त्रं परित्यज्य वस्त्रान्तराणि धृत्वा,

वृषभस्य दक्षिण स्तुर समीपे श्राद्धं कृत्वा पायसादिद्रव्येण सर्वपितृभ्यः

पिण्डान्दत्त्वा वृक्ष्यमाणश्लोकैरपि, पिण्डान्दद्यात् ।

१(*) 'सर्वं' इत्यत्र धर्मं इति क्वचिद वच्यमिन्नः पाठः । मन्त्रशास्त्रेण एते शान्ति पाठमन्त्राः ।

शुक्लः यजुः—७।१६ ।

” ” १६।१४ ।

२(†) 'पावनं कृतम्' इति भिन्नः पाठः । शुक्ल यजुः १७.; मः २।१ ।

” पावमानो सूक्तानि प्रायुक्तानि । एतानि सूक्तानि बह्वचानां उषीत्सर्वेपद्यति सर्वे सन्ति ।

१(‡) भगं वरुणः, ऐश्वर्यं सप्तर्षयः चर्षयः यजुः विद्यः ।

ज्ञान वैराग्ययोश्चैव वचां मग इतीरवा' । इति कृतौ ।

वचापरच.—उत्पत्तिश्च विनायश्च सूतानामगति' मतिम् ।

इति विद्या मविद्याश्च सचाचो भवनामिति' इति कृतौ ।

सायणभाष्ये च ।

पितृवंशे मृता ये च मातृवंशे च ये मृताः ।
 गुरु श्वशुर बन्धूनां ये चान्ये बान्धवाः स्मृताः ॥१३७४॥
 वृक्षयोर्नि गता येच पशुयोनिङ्गताश्च ये ।
 पङ्कत्वश्च गता येवै येच मूकत्वमागताः ॥१३७५॥

ते यथा,—

येमे कुले लुप्तपिण्डाः पुत्रदारविवर्जिताः ।
 क्रियालोपगता येच तिर्भग् योनिगताश्च ये १(*) ॥१३७६॥
 पङ्कत्वश्च गता ये वै येच मूकत्वमागताः ।
 खुरदत्तेन पिण्डेन तृप्ता यान्तु परां गतिम् ॥१३७७॥
 आप्रह्मणो ये पितृवंशजाताः,
 मातुस्तथावंशभवा मदीयाः ।
 कुलद्वये ये ममदासभूताः ;
 भृत्यास्तथैवाश्रित सेवकाश्च ॥१३७८॥
 मित्राणि सख्यः पशवश्च कीटाः,
 दृष्टाश्च दृष्टाश्च कृतोपकाराः ।
 जन्मान्तरे ये मम दासभूताः,
 तेभ्यः स्वधा (सदा) पिण्डमहन्ददानि २(†) ॥१३८६॥
 अस्मत् कुले मृता ये च गतिर्येषां न विद्यते ।
 तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥१३८०॥
 बन्धुवर्गकुले येच गतिर्येषां न विद्यते ।
 तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥१३८१॥
 मातामहकुले येच गतिर्येषां न विद्यते ।
 तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥१३८२॥

- १(०) च च पाठ-व्यतिक्रमोऽस्ति । षोडश पिण्डदान सन्दर्भे मन्त्रोऽयं चषसामिऽति ।
 नवात्रास सन्दर्भे मातृवोपगता, पित्रवोपगता प्रकरणे च एतेमन्त्राः वर्तन्ते ।
 'क्रियालोपगता येच बान्धवाः पङ्कत्वशा ।
 विरुपाक्षमगनां च ज्ञाताज्ञाता कुक्षी मम' ।
 इति च पाठान्तरमस्ति ।
- १(†) एष मन्त्रश्च परिशिष्टे विद्यते । च च पाठान्तरमस्ति । 'चकत्कुल' इत्यारम्भ षोडशी
 पिण्डदान मन्त्राः ।

अजातदन्ता येकेचिद् येच गर्भप्रपीडिताः ।
 तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥१३८३॥
 अग्निदग्धाश्च ये केञ्चिन्नाग्निदग्धा स्तथापरे ।
 विद्युषौरहता ये च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥१३८४॥
 दावदाहे मृता येच सिंहव्याघ्र हताश्च ये ।
 दंष्ट्रिभिः शृङ्गिभिर्वापि तेभ्यः पिण्डन्ददाम्यहम् ॥१३८५॥
 उद्धन्धन मृता येच विषशस्त्र हताश्च ये ।
 आत्मोप (आत्माप) घातिनो येच तेभ्यः पिण्डन्ददाम्यहम् ॥१३८६॥
 अरण्ये वर्त्मनि वने क्षुधया तृष्णया हताः ।
 भूतप्रेतपिशाचाश्च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥१३८७॥
 रौरवेचान्धतामिक्षे काल्मसूत्रेच येस्थिताः १(*) ।
 तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥१३८८॥
 अनेक यातनासंस्था ये नीता यमक्रिडुरैः ।
 तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥१३८९॥
 नरकेषु समस्तेषु यातनासुच ये स्थिताः ।
 तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥१३९०॥
 पशुयोनि गता येच पक्षिकीट सरीसृपाः २(†) ।
 अथवा वृक्षयोनिस्थाः तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥१३९१॥
 जात्यान्तर सहस्रेषु भ्रमन्तः स्वेन कर्मणा ।
 मानुष्यं दुर्लभं येषां तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥१३९२॥
 दिव्यन्तरीक्षभूमिस्थाः (७ठा) बान्धवाः पितरस्तथा ३(‡) ।
 मृता असंस्कृता येच तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥१३९३॥

१(०) 'असिपत वने घोरे कुम्भो पाके चये गताः' इति भिन्नः पाठः ।

२(†) 'अन्वे दुर्गैरघोर्धेच' इत्यपि पाठात्तरम् ।

३(‡) 'दिव्यकारिण भूमिस्थाः पितरो बान्धवादयः' , , , ।

, , चक्षुः पञ्चदश मन्त्रस्थः पाठः । चादशं पुत्रकान्तरे वीर्यपिच्छदान मन्त्राणां नामो-
 विधाः पाठभेदाः सन्ति ।

अन्त्यान्तर विषये शास्त्रप्रमाणसंसंख्यः सति तथाहि,—'वक्षूनि मे व्यतीतानि जन्मानि
 तवचार्जुन' । ति । अन्त्यत् कठोपनिषदि ।

'जन्म जन्मपदभ्यस्यं दानमप्ययनन्तपः' । 'शरीरठेः कर्मादोषेः याति स्थावरतां नरः ।
 कायिष्ठेः पञ्च स्रमतां मानसैरन्तः जातिताम्' इति मनुः ।

ये केचित् प्रेत रूपेण वर्तन्ते पितरोमम ।
 ते सर्वे तृप्तिमायान्तु पिण्डदानेन सर्वदा ॥१३६७॥
 येऽवान्धवा बान्धवा वा येऽन्यजन्मनि बान्धवाः ।
 तेषां पिण्डोमया दत्तो ह्यक्षय्यमुपतिष्ठतां (तु) ॥१३६८॥
 एवं पिण्डदानं समाप्य श्राद्धशेषं समापयेत् ।
 तर्पणाभिवेक-पिण्डदानानि काम्यवृषोत् सर्गे एव भवन्ति, शिष्ट-
 समाचारात् । प्रेतवृषोत् सर्गे तु तर्पणं कृताकृतमिति केचित् ।
 एवं वृषोत्सर्गं कृत्वा ऐशान्यां दिशि वृषं चालयेदित्युक्तं, वैष्णवे ।
 वृषं वत्सतरी युक्तं ऐशान्यां चालयेद्दिशि ।
 लोहकारं प्रयत्नेन तोषयेद् वस्त्रं गन्धतः ॥१३६६॥ इति ।

730. ब्राह्मेऽपि,—

अनेन विधिना यस्तु लक्षण्यं वृषमुत्सृजेत् १(*) ।
 सोऽनन्तफलमाप्नोति पितॄणां मुक्तिकृद्भवेत् ॥१४००॥ इति ।

731. वृषलक्षणं, मात्स्ये,—

उन्नतकन्धककुदं ऋजुं लाङ्गलभूषणः ।
 महाकटितटस्कन्धो वैदूर्यमणि लोचनः ॥१४०१॥
 प्रबालगर्भशृङ्गाग्रः सुदीर्घऋजुवालिधः ।
 नवाष्टदशसंख्यैस्तु तीक्ष्णास्त्रैर्हशनैः शुभैः ॥१४०२॥
 मल्लिकाक्षश्च भोक्तव्यं स्तथा वर्णस्तु ताम्रकः ।
 श्वेतोदरः कृष्टप्रुष्ठो ब्राह्मणस्य प्रशस्यते ॥१४०३॥
 पक्षप्रागायते शृङ्गे स्वमुखाभि मुखे सदा ।
 सर्वेषामेव वर्णानां स च सर्वार्थं साधकः ॥१४०४॥ इति ।

१.*) 'वृषोत्सर्गं च कर्षंभ्योर्द्वेषाव कपिलाशुभा' इति श्रुतिरस्ति ।
 'अश्रीवात्माद् द्वितीयोऽङ्गं यस्य मोक्षकर्मणि उच्यते ।
 पित्राचलं ध्रुवमास्य रणेः श्राद्धं श्वेतैरपि' ॥ इति कृती ।
 'एवं युवानं पतिं वीरदानि' इत्यादि श्रुतिश्च उच्यतेऽपि । एवमेव सांख्यायनं ग्रन्थं
 सूत्रे विद्यते ।

बज्र्योऽपि वृषलच्यते,—

कृष्णतालवोष्ठदशनोरुक्ष्मृङ्गशफश्च यः ।

अव्यक्तदन्तो ह्रस्वश्च व्याप्तभस्मनिभश्च यः ॥१४०५॥

ध्वाङ्गृध्र सवर्णश्च तथा मूषक सञ्जिभः ।

चण्डाक्षश्चैव काणश्च केकरोगौर्न दीयते ॥१४०६॥

एतल्लक्षणा घेनुरपि नदेयेति १(*) ।

ततोवै कपिलाघेनुं सालङ्कारां विधानतः ।

प्रेतस्वर्गस्य कामेन ब्राह्मणाय समुत्सृजेत् ॥१४०७॥ इति

732. ब्रह्मपुराणात् ।

वृषोत्सर्गं प्रकुर्वीत देयाच्च कपिला शुभेतिमत्स्यपुराणाच्च ।

अन्यथ—

शतमर्द्धं तदर्द्धं वा ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ।

प्रेतमुक्ति-वृषोत्सर्गं भोजयेद् ब्राह्मणाष्टकम् । २(†)

लोमत्वग्दाहजनित-दोषनिर्हरणायतु ।

ब्राह्मणान् भोजयेदष्टावेकोद्विष्टविधानत इति ॥१४०८॥

इदमेव वसु आद्धमित्युच्यते । इदं वसु मात्रोद्देशपक्षे सव्येन भवति

उभयत्रापि पिण्डदानं कृताकृतमिति पद्धतिकाराः प्राहुः ।

733. तत्र वसुनामानि, भारते—

ध्रुवोधरश्च सोमश्च आपश्चैवानिलोऽनलः ।

प्रत्युषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥१४०९॥ इति ।

१(०)

एतल्लक्षणा, उक्त निषिद्धलक्षणाविति ज्ञेया ।

२(†)

‘सर्वाभानादिं ब्राह्मणेषु ब्राह्मणान् भोजयेद्दश’ इति स्मृती ।

‘विप्राणां भोजनैर्होमैः प्रोचपीथे रश्मिभम्’ इति मार्कण्डेय पुराणम् । ‘शारती’

द्वेषताः सर्वा का वेदमिदि ब्राह्मणेषुसन्ति’ इति श्रुतिः । ‘अन्यद्दशसंख्ये चतुर्थं वसु

गोदानं प्रसङ्गे प्रोक्तम् । भगवान्, वेदिराज वसु प्रथमवो महाभारतोक्ताः ।

734. कालिकापुराणे,—

अरण्ये चत्तरेवापि गोष्ठेवा मोचयेद् वृषम् ।
न गृहे मोचयेत् विद्वान् कामयेत् पुष्कलं फलम् ॥१४१०॥ इति

वृषमुत्सृष्टुं यदि न शक्नुयात्तदाह, रेणुः—

न शक्यते वृषोत्सर्गं कर्तुं होमन्तु कारयेत् ।
न करोति यदा होमं तत्रान्नं प्राप शोणितमिति १(*) ॥१४११॥

735. पा[श्चि]ण्ड्येऽपि,—

वृषोत्सर्जनं वेलायां वृषाभावे कथं भवेत् ।
हिरण्येनाथवा दर्भैः कृत्वा तं वृषमुत्सृजेत् ॥१४१२॥
अस्योपलक्षणत्वाद् मृन्मयादिरप्युत् कृष्टव्यः ।

अन्यत्र बिशेष उक्तः ।

असमर्थः समर्थोवा वृषाभावे कथं भवेत् (चरेत्) ।
गोष्ठाद् वृषं गृहं नीत्वा मुद्राद्वा न्तं भोजयेत्ततः ॥१४१३॥
इति श्रीमदनन्त भट्ट विरचिते विधानपारिजाते
वृषोत्सर्गं विधानं समाप्तम् ।

—*—

अथ षोडशश्राद्धानि ।

—*—

आद्यं (श्राद्धं) एकोद्दिष्टं मूनमासिकं त्रैपाक्षिकं द्वितीयं (तृतीयं) चतुर्थं
पञ्चमं षान्मासिकं मूनपान्मासिकं सप्तममष्टमं नवमं दशममेकादशं
द्वादशमूनाब्दिकञ्चेति ।

736. तथाच जानूकर्णः—

द्वादशप्रति मास्यानि आणपान्मासिके तथा ।
त्रैपाक्षिकाब्दिकेचेति श्राद्धान्येतानि षोडशेति ॥१४१४॥
अत्राणपान्मासिकाब्दिकं शब्दाः सम्प्रदायानुसारेण व्याख्येयाः ।

737. **पर्धा कालमाहृतु, वृद्धयाज्ञेयवल्क्यशातातपौ,—**

मृतेऽह्नितु कर्त्तव्यं प्रतिमासन्तु वत्सरम् ॥१४१५॥

एवमाथमेकादशेऽनि, आथमिहैकोद्दिष्टमित्यर्थः ।

एतच्च क्षत्रियादेरशौचमध्य एकादशेऽहन्येव कुर्यादित्युक्तं—

738. **वृद्धवसिष्ठेन,—**

एकादशेऽह्नि यच्छ्राद्धं तत्सामान्यमुदाहृतम् ।

चतुर्णामपि वर्णानां सूतकन्तु पृथक् पृथक् ॥१४१६॥ इति ।

739. **लौगाक्षिरपि,—**

आथशाद्धमशुद्धोऽपि कुर्यादेकादशेऽनि ।

कर्त्तुःतात्कालिकी शुद्धि रशुद्धः पुनरेव स इति ॥१४१७॥

एकादशाहे श्राद्ध विधेसति कालमाह, हेमाद्रौ,

740. **धौघायनः—**

एकोद्दिष्टं (श्व) एवं स्याद् द्वादशेऽह्नि वा पुनः ।

अत ऊर्द्धमयुग्मेषु कुर्वीताहः स्व (सु) शक्तिः १(*) ॥१४१८॥

अर्द्धमासेऽथवामासि पाकेनैव समाचरेत् ।

अभावे पाकपात्राणां तदहः समुपोषणम् ॥१४१९॥ इति ।

741. **यत्तु मात्स्ये,—**

एकादशेऽनि तथा विप्रानेकादशैवतु ।

क्षत्रियादिः सूतकान्ते भोजयेदर्षयेद्द्विजान् ॥१४२०॥

इत्यादिवचनं तद्द्रव्यगणश्राद्धपरमिति मदनपारिजातादौ व्याख्यातम् ।

742. **स्मृत्यर्थसारेऽपि—**

सूतकान्ते प्रेतरूप रुद्रोद्देशेनैकादश ब्राह्मणभोजनं कार्यमिति ।

रुद्रगणश्राद्धं षोडशश्राद्धेभ्यः पूर्वमभाषि ।

आदौ रुद्रगण श्राद्धं षोडशस्युरनन्तरम् ॥१४२१॥ इति स्मृतेः ।

743. **ह्यनामानि, भारते,—**

हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्चापराजितः ।
 वृषाकपिश्च शम्भुश्च कपर्दी भैरवस्तथा ।
 मृगव्याधश्च शर्वश्च कपाल्येकादश स्मृताः ॥१४२२॥ इति ।

आद्यमासिकं द्विरावृत्त्या कार्यमित्याह,—

744. **गोभिलः—**

ब्राह्मणं भोजयेदाद्ये होतव्यं मनलेऽथवा ।
 पुनश्च भोजयेद् विप्रं द्विरावृत्तिर्यतोभवेदिति ॥१४२३॥

745. **अतएव नारायण भट्टोऽप्याह,—**

मासिकानि दशैकश्च आद्ये द्वेऽत्यर्द्धं (द्वयर्धं) मासिकम् ।
 ऊनार्द्धं मूनयन्मासं प्रेतभ्राद्धानि पोदुश इति १(†) ॥१४२४॥
 अत्यर्द्धमासिकं तु त्रैपाक्षिकमित्यर्थः ।

इदं सद्यः शौचेऽप्येकादशाहे कार्यमित्याह, शङ्कः,—

सद्यः शौचेऽपि दातव्यं प्रेतस्यैकादशेऽपि ।
 स एव दिवसस्तस्य श्राद्धपिण्डोदकादिष्विति ॥१४२५॥

746. **रुद्र (कुंठु) पद्धतिकारस्तु—२(†) ।**

सद्यःशौचे...द्वादशमासिकानामाद्यश्राद्धं कृत्वा द्वितीयेऽन्त्येकादशाह-
 कृत्यमित्याह । प्रमाणन्तु नोक्तवान् । तेन यथाचारं व्यवस्थेयम् ।
 त्रिरात्राशौचे तद्यतुर्थादिने एकादशाहकृत्यमिति नारायण भट्टीये ।

747. **अत्र रेणुरपि,---**

तत्र त्रिरात्रमाशौचं द्वितीयेनास्थि सञ्चयः ।
 नवश्राद्धं वृषोत्सर्गमाद्यं तुय्यं समाचरेदिति ॥१४२६॥

१(°) 'अत्यर्द्धं मासिकं' इत्यं पाठः अस्ति ।

२(†) 'त्रिरात्रमासिकानि कुर्वादिष्व्याह नीलमः' इत्यं पाठस्तु विद्यते ।

अन्येषां द्वादशमासिकानां कालः द्वादशमासिकेषु द्वादशमृताहानि ।
 मृतेऽनि तु कर्त्तव्यं प्रतिमासन्तु वत्सर, मिति पूर्वोक्तं स्मृतेः ।
 ऊनमासिक कालस्तु द्वादशाहं ऊनमासोवा ।
 मरण द्वादशाहे स्यान्मास्यूनं वोनमासिकमिति —

748. गोभिलोक्तेः ।

ऊनषान्मासिककाल ऊनषष्ठमासः ।
 ऊनाव्दिककाल ऊनद्वादशोमासः ।
 त्रैपाक्षिकं स्तृतीयः पक्षः ।

तद् यथा—

ऊनषाण्मासिकं पष्टे मास्यूनेष्यूनमासिकम् ।
 त्रैपाक्षिकं त्रिपक्षे स्याद्नाब्दं द्वादशे तथेति ॥१४२७॥

749. हेमाद्रौ गालवोक्तेः । १(*)

अत्र विशेषमाह कार्ष्णाजिनिः—

आद्वादत्यूनान्दिकादूने न कुर्व्यादित्याह गौतमः ।
 कुर्व्यात्त्रैपाक्षिकं आद्दं त्रिपक्षे विषमेऽनि ॥१४२८॥ इति ।
 दुग्दु-- नाम्ना धर्मशास्त्र निबन्धकारः ।

750. ऊनश्राद्धेऽन्यविशेष माह, गार्ग्यः—

नेक्षणं भार्गवदिने चतुर्दश्यां त्रिपुस्करे २(†) ।
 ऊनश्राद्धं नकुर्वीत गृही पुत्र धन क्षयाद् ॥१४२९॥ इति ।

१(*) चतुर्वर्गचिन्तामणौ धर्मशास्त्रनिबन्धे । महर्षिगोत्रेण चारुत्थः ।

२(†) त्रिपुष्करयोगमाह, ज्यौतिषे—

‘वाराः क्रूरान्तिभेदा नक्षत्रभद्र-पादकम्’ ।

पुनर्वसुपराषाढा कृत्तिकोत्तर फल्गुणी ।

पूर्वभाद्रविशाखा च रवि भौमशनेचराः ॥

द्वितीया सप्तमी चैव द्वादशो तद्विरेवच ।

एतेषामेव योगीतु भवन्तीति त्रिपुष्कराः’ ॥

751. मरीचिरपि,—

त्रिपुष्करेषु नन्दासु सिनीवाल्यां भृगोर्दिने ।
चतुर्दश्यां तु नो तानि कृत्तिका सु त्रिपुष्करे ॥१४३०॥ इति
भद्रायां (तु) न कार्प्यमित्युक्तं स्मृत्यन्तरे,—
भद्रायान्तु न कर्त्तव्यं न्यून आर्द्रं त्रिपुष्कर इति ।
यदि तत्र साम्बत्सरेऽधिमासस्तदा आर्द्रद्वयं स्यात् ।
आर्द्रायेहनि सम्प्राप्तेत्वधिमासो भवेद् यदि ।
आर्द्रद्वयं प्रकुर्वीत एवं कुर्वन् फलं लभेदिति—

752. वृद्ध वसिष्ठोक्तेः ।

अब्दमम्बुघटं दद्यादन्नं वारि समन्वितम् ।
सम्बत्सरे विष्टुद्धेऽपि प्रतिमासन्तु मासिकमिति कौथुमोक्तेश्च ।
इमानि आर्द्रानि लोकिकाग्नि-सम्पाथानि ।
सपिण्डीकरणान्तानि प्रेतआर्द्रानि यानिवै ।
तानिस्यु लौकिके वह्ना वित्याहा(प्रा)श्वलायनः ॥१४३१॥

753. इति स्मृतेः । आहिताग्नेरप्रविशेषमाह, कात्यायनः—

आर्द्रमग्निमतः कार्यं दाहादेकादशेऽहनि ।
न्यूनानि न प्रकुर्वीत प्रमी (ता) तेऽहनि सर्व्वदा ॥१४३२॥
ध्रुवानि त्रिपक्षादूर्द्धानि आर्द्रानि । प्रमीते, मृततित्यौ १(१) ।
ऊर्द्धं त्रिपक्षाद्यच्छार्द्रं मृताहन्त्येव तद्भवेत् ।
अधस्तु कारयेद्दाहा दाहिताग्नेर्द्विं जन्मनः ॥१४३३॥ इति—

754. जातु कर्णोक्तेः ।

इमानि आर्द्रानि स्वस्वकालेन कृतानि चेत्तत्राह—

755. ऋष्यशृङ्गः—

एकोद्दिष्टे तु संप्राप्ते यदि विघ्नं प्रजायते ।
मासेऽन्यस्मिंस्तिथौ तस्यां कुर्यादन्तरितं सदेति ॥१४३४॥

१(०)

अत्र 'भ्रुवाति' इति पाठान्तरं मन्यते ।

'प्रमीतौ पितरौ यत्नं दृष्ट्वास्त्राभुविर्भवेत्' इति अन्वयान्तरं ।

756. कर्णोऽत्र विशेषमाह,—

नवश्राद्धं मासिकञ्च यद् यदन्तरितं भवेत् ।

तत्तदुत्तर स्वातन्त्र्या दनुष्टेयं प्रचक्षते ॥१४३३५॥ इति

757. पैठीनसिः—

सपिण्डीकरणा दूर्वाग् यानि श्राद्धानि षोडश ।

एकोद्दिष्ट विधानेन कुर्यात् सर्वाणि तानितु ॥१४३६॥

सपिण्डी करणादूर्द्धं यदा कुर्यात्तदा पुनः ।

प्रत्येदं यो यथा कुर्यात्तथा कुर्यात् स तान्यपीति ॥१४३७॥

पुत्र बहुत्वे विभक्तत्वेऽपि ज्येष्ठे नैवेमानि कार्याणीत्याह—

758. प्रचेताः ।

एकादशाद्याः क्रमशो ज्येष्ठस्य विविधाः क्रियाः ।

कुर्युर्नै कैकशः श्राद्धं माव्दिकन्तु पृथक् पृथगिति ॥१४३८॥

अत्राव्दिकं पृथक् पृथगिति,—विभक्त विषयम् १(*) ।

अविभक्तेषु ज्येष्ठेनैवतुकार्यमिति वक्ष्य माणत्वात् ॥१४३९॥

759. मरीचिरपि,—

सपिण्डीकरणं यावत् प्रेतश्राद्धानि षोडश ।

पृथग् नैव सुताः कुर्युः पृथग् द्रव्येष्वपि क्वचित् ॥१४४०॥

सर्वस्यानु मतिं कृत्वा ज्येष्ठेनैवतु यत्कृतम् ।

द्रव्येषु च (वा) विभक्तेन सर्वैरेव कृतम्भवेदिति ॥१४४१॥

760. प्रचेताः,—

अर्वाक् सम्भत्सरात् सर्वे कुर्युः श्राद्धं समेत्यवै ।

सम्भत्सरे व्यतीतेषु कुर्युः श्राद्धं पृथक् पृथगिति ॥१४४२॥

761. षोडश श्राद्धाकरणे दोष उक्तः परिशिष्टे,—

द्वादश प्रतिमास्याणि भाद्यं षण्मासिके तथा ।

सपिण्डीकरणञ्चेति प्रेत श्राद्धानि षोडश ॥१४४३॥

१(*)

'ज्येष्ठेनैवतु पुत्रेषु पुत्री भवति मानवः' इति मनुवचनान् प्रेतज्ञत्वेषु ज्येष्ठस्यैव ज्येष्ठत्वं चक्ष्यते ज्येष्ठस्यानुमत्या तदनेन तत् कनिष्ठेनापि कर्तुं शक्यम् ।

यस्यैतानि नदीयन्ते प्रेत आद्धानि षोडश ।
 प्रेतत्वं हि स्थिरं तस्य दत्तैः आद्दशतैरपीति ॥१४४४॥
 एतेषां षोडश आद्धानां स्व स्व कालेऽनुष्ठानम्, पूर्णे सम्प्रसरै—
 सपिण्डीकरणपक्षे वेदितव्यम् । यदि त्रिपक्षे १(*) सपिण्डीकरणं क्रियते
 तदा सपिण्डीकरणं दिनात् प्रागपकृत्य षोडशसु दिनेषु कर्तव्याणि ।
 सपिण्डीकरणात् पूर्वं षोडश आद्दमाचरेत् ।
 ततः सपिण्डनं कुर्यात् त्रिपक्षेवा समाहितः ॥१४४५॥
इति रेणुक्तेः ।

मुख्य आद्दं मासि मासि अपर्याप्तावृत्तुं प्रति ।
 द्वादशाहेषु या भोज्या (भाज्या) एकाहे द्वादशेऽपिवेति—

762. **हारीतोक्तेश्च २(†) ।**

ऋतुं प्रतीति द्वे द्वे इत्यर्थः ३(‡) ।
 अथ यदि वृद्धि सम्भावनया सम्प्रसरत् प्रात् पूर्वंमेव करोति तदाप्येव—
 मेव कुर्यात् ।
 प्रेत आद्धानि सर्वाणि सपिण्डीकरणन्तथा ।
 अपकृत्यापि कुर्वीत कर्तुं नान्दी मुखं द्विजः ॥१४४६॥ इति—

763. **शाङ्खायनोक्तेः ।**

—*—

अथ यद्यपि मान्पुत्रः पिण्ड पितृयज्ञ-पार्वण आद्दार्थं द्वादशाहे
 सपिण्डनं चिकीर्षति । तथा सर्वाण्येकादशाहे तानि कुर्यात् ।
 द्वादशाहे यदा कुर्यात् पितुः पुत्र सपिण्डनम् ।
 एकादशेऽह्नि कुर्वीत प्रेत आद्धानि षोडशेति द्वादशाहे षोडश आद्धानि
 कृत्वा त्रयोदशाहे सपिण्डीकरणं कुर्यात् ।
 आनन्त्यात् कुल धर्माणां पुंसां चैवायुषः क्षयात् ।
 अस्थितेश्च शरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यते ।

१(*) चत 'त्रिपक्ष' इति पाठः अस्ति ।

२(†) एक पुत्र स्थाने प्रपत्न्यायकं सन्धाने च 'आनन्त्यात् कुल धर्माणां पुंसां चैवायुषः क्षयात्'
 इति वृत्तिपूर्वकं पूर्वसुक्तम् ।

३(‡) द्वौ द्वौ मासावेकं अतः इति ।

इत्येक दिन कृत्वे एषा द्वादशा इत्युक्त्वा रित्याह १(०) ।

अत्र यथा कुम्भचारं व्यवस्था होषा ।

एतच्छ्राद्धं षोडशकं सपिण्डी करणानन्तरमपि कर्त्तव्याणीत्युक्तं—

764. देवलेन ।

पक्ष-सम्बत्सरादूर्वाकं सपिण्डीकरणं कृतम् ।

षोडशानां द्विरावृत्तिं कुर्यादित्याह गौतमः ॥१४४७॥ इति ।

765. पैठीनसिरपि,—

सपिण्डीकरणादूर्वाग् यानि श्राद्धानि षोडश ।

एकोद्दिष्ट विधानेन कुर्यात् सर्वाणि तानितु ॥१४४८॥

सपिण्डीकरणादूर्द्धं यदा कुर्यात्तदा पुनः ।

प्रत्यब्दं यो यथा कुर्यात् तथा कुर्यात् स तान्यपि ॥१४४९॥ इति ।

766. अङ्गिराश्च,—

यस्य सम्बत्सरादूर्वाकं सपिण्डीकरणं कृतम् ।

भासिकं चोदकुम्भश्च देयन्तस्वापि वत्सर मिति ॥१४५०॥

वत्सर मिति श्रवणात् पूर्वभा विनामपकर्षेऽप्युत्तरभाविनां नापकर्षः

किन्तु स्वस्व कालेऽनुष्ठान मिति गम्यते । वृद्धिनिमित्तक-सपिण्डी-

करणापकर्षे उत्तर भावि न्यपि प्रतिवृद्धेः पूर्वमपकृत्य कर्त्तव्याणी

767. त्याह, शाङ्गान्यनिः ।

सपिण्डीकरणादूर्वा गपकृत्य कृतान्यपि ।

पुनरप्यपकृत्यन्ते वृद्धयन्तर निषेधना दिति ॥१४५१॥

वृद्धि श्राद्धानन्तरं तन्निषेधा दित्यर्थः ।

१(०)

सर्षः शाङ्ख्यायनः इत्यत्रोत् । सर्व्वेति त् वृद्धित्त्वे चास्ति ।

”

‘द्विभानुश्रितं कुक्षधर्मासम्’ इति शाङ्गान् । अन्यत्र ‘वाचारं प्रथमो धर्मः प’

स्यप्रश्नः रथुतः’ । ‘वाचारं ज्ञाना न पुण्यनि वेदाः ।’

‘यद् यदाचरति त्रैलोक्ये तदादेवतरी जगः’ ।

‘देवा मन्त्राः शिष्टाचारा याज्ञा विप्रैः सदा, भुवि’ । इत्यादयः पृ. तयः प्रभाषम् ।

अतः शिष्टाचारः, दीक्षाचारः, कुक्षाचारः, प्रासाधिकः ।

अत्र, ‘पूर्वैराचरितं च वत्’ इति कृतेः ।

768. कात्यायनोऽपि—

निवृत्तं वृद्धिं तन्त्रन्तु मासिकानि नतन्त्रयेत् ।
अयात् यामं मरणं न भवेत् पुनरस्यस्त्विति ॥१४५२॥
यदि कुट्यात्तदा पुनर्मरणं भवेदित्यर्थः ।
वृद्धिमन्तरेणापकर्षे दोषमाह,—

769. अङ्गिराः,—

अन्तरेण च योवृद्धिं मासिकान्यपकर्षति ।
स भ्राद्री नरके घोरे पितृभिः सह मज्जतीति ॥१४५३॥

अत्र विशेषमाह, जातूकर्ण्यः—

पितुः पितृगणस्थस्य कुट्यात् पार्व्वणमादरात् ।
प्रत्यब्दं प्रतिमासञ्च विधिर्ज्ञेयः सनातनः ॥१४५४॥ इति ।

770. कात्यायनोऽपि,—

सपिण्डीकरणादूर्द्धं नदद्यात् प्रति मासिकम् ।
एकोद्दिष्ट विधानेन दद्यादित्याह शौनकः ॥१४५५॥ इति ।
एकोद्दिष्ट विधानेन दद्यादिति सम्बन्धः । यदि प्रत्याब्दिकमेकोद्दिष्ट-
विधिना करोति तदेमान्यप्येकोद्दिष्ट विधिना कुट्यात् ।
प्रत्यब्दं यो यथा कुट्यात्तथा कुट्यात् स तान्यपीति । पैठीनसिबचना—

771. दिति केचिदाहुः । अत्र बयाचारं व्यवस्था ।

772. एकोद्दिष्टविधिः, वाराहे,—

इवः करिष्ये इति ज्ञात्वा ब्राह्मणामन्त्रेण क्रिया १(३) ।
गतोसि दिन लोकत्वं कृतान्त विदितान्यथ ॥१४५६॥
मनसा वानुभूतेन विप्रेक्ष्याहं निमन्त्रये ।
पूजयिष्यामि भोगेनेत्येवं विप्रं निमन्त्रयेत् ॥१४५७॥
अस्तं गते तथादित्ये गत्वा विप्रनिवेशनम् ।
दत्त्वा उपायं विधिवन्नम स्कृत्य द्विजोत्तम् ॥१४५८॥

१(०)

इति शास्त्राङ्गविग्रामस्य नियमः शास्त्रं चरितं दत्तः । चक्रेते धर्मद्वारं प्रत्यवायच
स्नात् ।

पादौ प्रक्षाल्य तैलेन प्रेतस्य हितकाम्यया ।
 प्रभातायान्तु सर्व्वर्ष्यामुदितेतु दिवाकरे ॥१४५६॥
 कारयित्वा इमश्रुकर्म नखानां च्छेदनं ततः १(*) ।
 ज्ञापनाभ्यञ्जने दद्याद्विप्राय विधि पूर्व्वकम् ॥ १४६०॥ इति ।

773 निमन्त्रण विषये वर्णतो विशेष माह, प्रचेताः—

दक्षिणं चरणं विप्रः सव्यं वै क्षत्रियस्तथा ।
 पादावादाय वैश्योद्वौ शूद्रः प्रणति पूर्व्वक मिति ॥१४६१॥
 एवं पूर्व्वेषुस्तदहर्वा निमन्त्र्य इमश्रुकर्म कारयित्वा, ज्ञानाभ्यञ्जन-
 संस्कृतान् मध्याह्ने आहूय प्राचीनावीती भूत्वा मुक्तगोत्रस्यामुक्तशर्मणः
 प्रेतस्य प्रेतत्व निवृत्त्यर्थं मरणदिनादारभ्यैकादशेऽनि महैकोद्दिष्टं संज्ञ-
 माद्यमासिकमेकोद्दिष्ट विधानेन करिष्य इति सङ्कल्प्य, स्वसूत्रोक्त-
 विधिना तत् कुर्यात् ।
 ततः षोडशश्राद्धान्या चरेत् । तत्रैवं सङ्कल्पः कार्य्यः ।
 देश-काल-वैपरीत्यशङ्कायाः(या)स्वशरीरानित्यत्त्वेन हेतुना द्वादशाहेर(†)
 सपिण्डी करणं कर्त्तुकाम आद्यमासिकं ऊनमासिकं, त्रैपाक्षिकं, द्वितीयं,
 तृतीयं चतुर्थं पञ्चममूनषाणमासिकं, षष्ठं सप्तममष्टमं नवमं दशममेका-
 दशकं, ऊनाब्धिकमाब्दिभ्यैकोद्दिष्टविधिना करिष्य इति सङ्कल्प्य यथा-
 वदाचरेदिति ३(‡) ।

774. अत्र विशेष धर्म्मा उच्यन्ते, तत्र भरद्वाजः—

नवश्राद्धं सपिण्डत्वं श्राद्धान्यपिच षोडश ।
 समारभ्य विधानेन यद्बान्नेन (पक्वान्नेन) समाचरेत् ॥१४६२॥
 यद्बान्नेन हिरण्येन शूद्रस्त्वान्नेन कारयेदिति ।
 अन्नमेकमेव सर्व्वश्राद्धेषु कालकर्त्तृत्वे तत्रैक्यादिति बहवः ।

१(०) 'नस्य च्छेद' ततः परम्' इत्यपि पाठान्तरम् ।

१(†) द्वादशाहेति,— 'श्राद्धान्नात् कुलधर्मोपात्तां पुंसां वैवायुसः चयात् ।

अस्मिन्निवाच्येति' इति । प्रागप्युक्तम् ।

विप्राणां पिण्डेषु मन्वयपक्षे चैवमप्राहः ।

१(‡) यथाचदिति—विधानपद्धत्यनुसारेण । समुपायुकारिष्य ।

775. नारायणभद्रास्तु,—

काल देशयोरैक्येऽपि प्रतिप्रधानत्वादोदनञ्च पृथक् पृथक् इति स्मृतेः
पृथगित्याहुः ।

एकोद्दिष्टं देवहीन मैकार्घ्यैकपवित्रकम् ।

आवाहनामौकरण सहितन्त्वपसव्यवत् ॥१४६३॥

776. एक पवित्र लक्षणञ्च च तुर्विंशतिमते,—

द्वेद्वे शलाके देवानां तिस्रस्तिस्रस्तु पार्वणे ।

एकोद्दिष्टे शलाकैकां निधायोदकमाहरेदिति ॥१४६४॥

एक पात्रात्मकमेकोद्दिष्टेऽर्घ्यपवित्रमितिदुण्डुपद्धतौ, कात्यायनस्यगृह्य-

777. सूत्रेऽपि,—

अथैकोद्दिष्टमेकपात्रमेकपवित्रमेकोऽर्घ्य एकः पिण्डोनावाहनं नामौकरणं
न चान्न विश्वेदेवाः, स्वदितमिति तृप्तिप्रश्नः, सुस्वदितमितीत्युत्तरे ब्रूयुः ।
उपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थानेऽभिरम्यतामिति विसर्गोऽभिरक्षताःस्म इति

778. देवजानोये ।

तिलोसि प्रेतदैवत्यः प्रेतलोकान् हिनोन्तकम् ।

मन्त्रमुत्तवा तिलानेवं प्रक्षिपेद्व्यपात्रके ॥१४६५॥

779. इति गारुडे ।

केचित् ,

षोडशश्राद्धेषु ब्राह्मणपाणिषु प्रेताय स्वाहेत्यमौकरणमपीच्छन्ति ।

तथाचाइवलायन परिशिष्टे—

अथैकोद्दिष्टविधि रंकमुद्दिश्यैकोब्राह्मण एकमर्घ्यपात्रं पाणावेकाहुति,
स्तदहर्निमन्त्रणं, न धूपदीपौ, न स्वधापितृशब्दौ, नाभि-
श्रवणमित्यादि ॥

780. अथ यथाचारं व्यवस्था । ब्राह्मणवियये,

781. मत्स्यपुराणम्—

पुत्रादिसूतकान्तेवै भोजयेदयुयो द्विजानिति ।

एकोद्दिष्टन्तु यच्छाद्धं नैमित्तिकमिहोच्यते ॥

तदप्येकं प्रकर्त्तव्यं अयुरमानाशयेद् द्विजानिति १(*) ॥१४६६॥

१(*)

अवाचयेद्, भोजयेदित्यर्थः । कुत्र ब्राह्मणपक्षेण पुत्रयेन, स्यापयेच्च ।

782. शातातपश्च,—

एकोब्राह्मण इति परिशिष्टोक्तिरशक्तविषयेति नारायणभट्टीये ।
 प्रेत श्राद्धे तु यत्पात्रमर्घ्यार्थं परिकल्पितम् ।
 तस्यैवोत्तानता प्रोक्ता शेषेषु न्युञ्जता मतेति ॥१४६७॥
 प्रेतश्राद्धेऽर्घ्यपात्रस्योत्तानता प्रोक्ता १(*) ।

783. सुमन्तुश्च —

आशिषोद्विगुणा दर्भा जपा (या)शीः स्वस्तिवाचनम् ।
 पितृशब्दः स्वसम्बन्धः स्वधाशब्दस्तथैवच २(†) ॥१४६८॥
 पात्रालम्भोऽवगाहश्च उल्लुकोल्लेखनन्तथा ।
 अष्टादश पदार्थाश्च प्रेतश्राद्धे विवर्जयेदिति ॥१४६९॥
 यत्, स्वधि (दि) तमिति तृप्तिप्रश्नः, अभिरम्यतामिति विसर्गः ।
 विकिरस्तु नलुप्यत इत्याद्येकोहिष्ट धर्म कथनम् ।
 तत्तु सपिण्डी करणानन्तर भाव्येकोहिष्ट विषयम् ।
 प्रेतश्राद्धे विवर्जयेदिति विशेषोक्तेरिति मन्तव्यम् ।
 अत्र श्राद्धे देयान्युक्तानि—

784. पाद्ये,—

वासः पात्रं चोपवीतं च्छत्रं पादूकमेवच ।
 पवित्रं कर्णभूषांच प्रदद्यात् प्रेतकर्मणीति ॥१४७०॥

785. हेमाद्रौ बृहस्पतिरपि,—

शय्यालङ्कार वस्त्रार्थं पितुर्यद्वाहनायुधम् ।
 गन्धमाल्यैः समभ्यर्च्य श्राद्धभोक्त्रे तदर्पयेदिति ॥१४७१॥

—*—

१(*) शान्तातपेनेर्षिषा उत्तानकृता कथिता, इत्यर्थः ।

२(†) चच पाठान्तरमित्यत्र, 'स्रधाशब्दः स्रधश्च स्रधा शब्द कथयच' इति ।

786. अथ ब्राह्मणाभावे महैकोद्दिष्टेऽपि विदोषः ।

—*—

रेणु—कारिकायाम्,—

एकीदिष्टे तु विप्राणामभावे तत् कथम्भवेत् ।
 नूतनेष्वेव भाण्डेषु पचेदन्नादिकं बुधः ॥१४७२॥
 कुण्डं कृत्वा तु विधिवन् प्राणानायम्य यत्नतः ।
 गोत्रस्य शर्मणस्तस्य प्रेतस्यादि (पि) विमुक्तये ॥१४७३॥
 आद्यमध्येह वह्नौ करिष्य इति निर्दिशेत् १(*) ।
 ततोदर्भान् समादाय कुण्डमध्ये निमृज्यवै ॥१४७४॥
 गोमयेनोपलिप्याथ कुर्याल्लेखणमत्र तु ।
 अपो (पे) त्युदपतं पांशुं कुर्यादभ्युक्षणन्ततः ॥१४७५॥
 पात्रेण सकुशं वह्नि मानीय च तदन्तिके ।
 महैकोद्दिष्टं श्राद्धे तु क्रियतां भवता क्षणः ॥१४७६॥
 पात्रञ्च दैवतञ्चापि तत् समीपे विनिक्षिपेत् ।
 विष्णुं कुण्ड मध्ये तु निधायाग्निं विनिक्षेत् ॥१४७७॥
 आसनादि ततः सर्वं पृथक् च कारये दिह ।
 अर्घ्यमग्निकरे दत्त्वा तत्समीपे निवेदयेत् ॥१४७८॥
 इतराणि च तन्नाणि यथा योग्यं निवेदयेत् ।
 कुण्डस्योत्तरतः पात्रं क्षालितं मण्डले क्षिपेत् ॥१४७९॥
 कुण्डं तोत्रार्थं पिण्डार्थं शेषयित्वा विधानतः ।
 पातयेच्च तदन्नादि शृङ्गवेर गुडादिकम् ॥१४८०॥
 घृतञ्च विधिवन्पात्रं सकुण्डञ्च परिस्तरेत ।
 परिधिं व्यतीतस्तत्र परित्यागञ्च पृथक् च ॥१४८१॥
 सव्यं मन्त्रं समादाय मन्त्रैः प्राणादि पञ्चकैः ।
 पात्रे शदाहूतीर्हृत्वा शेषं कर्म समापयेत् ॥१४८२॥
 पात्रे कृत्वा अश्वमन्त्रोऽत्र वैदिकः केचिदुचिरे ।

(१०)

श्राद्धी, मध्ये च 'वर्षाकरच अष्टहृत्' इति । यथा वही इत्यत्र कार्यमिति केचन ।
 प्राक्श्रोत्रिय ब्राह्मणेन श्राद्धं सव्यमभूत् । अस्मिन् कुण्डमयं ब्राह्मणेन सम्यापयते ।
 प्रतिवचनार्थं पुरोधितच ।

केचिदेवं वदन्त्यत्र प्रेतमुद्दिश्य निहृतम् ॥१४८३॥
 गोवृषं भोजयित्वाऽन्नं ततः स्नानादिकञ्चरेत् १(*) ।
 ततस्तेनोपमुक्तानि वस्त्रालङ्कारणानिच ।
 सदक्षिणानि विप्राय दद्यात् प्रेतस्य (थ) चादरादिति ॥१४८४॥
 अथ प्रेतश्राद्ध सपिण्डीकरणादि-श्राद्धभोक्तृणां प्रायश्चित्तमुच्यते ।

787. तच्च प्रयोगपारिजाते, मनुः—

चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराके मासिके मतः ।
 पक्षत्रयेऽति कृच्छ्रं स्यात् षण्मासे कृच्छ्रएवतु ॥१४८५॥
 आब्दिके पादकृच्छ्रं स्या देकाहः पुनराब्दिके ।
 अत ऊर्ध्वनदोषः स्या देकाहं केचिदुचिर इति ॥१४८६॥

788. अत्र विशेषमाह, यमः—

मृतस्याहनि संप्राप्ते यावदब्दं चतुष्टयम् ।
 वहिः श्राद्धं प्रकुर्वीत न कुर्याच्छ्राद्धभोजनमिति ॥१४८७॥

789. पार्वणश्राद्धे विशेषमाह भरद्वाजः—

भुंक्ते चेतृपार्वणश्राद्धे प्राणायामान् षडाचरेत् ।
 उपवासस्त्रिमासादि-वन्सरान्तं प्रकीर्तितः ॥१४८८॥
 प्राणायामत्रयं वृद्धौ अहोरात्रं सपिण्डने ।
 असरूपे स्मृतं नक्त व्रतंपारणकन्तथा ॥१४८९॥

790. असरूपे वर्णशादिभिरसमाणे—

तथा,

द्विरगुणं क्षत्रियस्यैतत् त्रिगुणं वैश्यभोजने ।
 साक्षाच्चतुर्गुणं होतत् स्मृतं शूद्रस्य भोजने ॥१४९०॥ इति ।
 चान्द्रायणं नवश्राद्धं इत्यनापद्विपयम् ।
 आपदितु, लिखितः

791. अत्र यद्भविष्यन्मतेऽपि—

प्राजापत्यं नवश्राद्धं पादोनश्चाथमासिके ।
 त्रैपाक्षिके भवेदद्दं पञ्चगव्यं द्विमासिके ॥१४९१॥

पादोनं कृच्छ्रमुद्दिष्टं षणमासे च तथाब्दिके १(०) ।

त्रिरात्रं चान्यमासे तु प्रत्यब्दं तदहः स्मृतमिति ॥१४६२॥

792. क्षत्रियादिश्राद्धेत्वापदि भोजने विशेषस्तत्रैव,—

चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराको मासिके स्मृतः ।

त्रैपाक्षिके सान्तपनं कृच्छ्रं (१) मासद्वये स्मृतः ॥१४६३॥

क्षत्रियस्य नवश्राद्धे ब्रतमेतदुदीरितम् ।

वैश्यस्यार्द्धाधिकं प्रोक्तं क्षत्रियास्तु मनीषिभिः ॥१४६४॥

शूद्रस्य तु नवश्राद्धे चरेच्चान्द्रायणं द्वयम् ।

सार्द्धचान्द्रायणं मासे त्रिपक्षेत्वेतदेवं स्मृतम् ॥१४६५॥

मासद्वये पराकं स्याद्दूर्द्धसान्तपणं स्मृतमिति ।

एवमापदनापत्कालादि भेदेन प्रायश्चित्ते गुह्यलघुत्वं यीज्यम् ।

793. अत्र हारीतस्तु,—

त्रिधा श्राद्धानि क्रोडीकृत्य प्रायश्चित्तमुक्तवान् ।

तथाहि,—

चान्द्रायणं नवश्राद्धे प्राजापत्यन्तुमिश्रके (त्रिकृच्छ्रके) ।

ऐकाहस्तु पुराणेषु प्रायश्चित्तं विधीयत इति ॥१४६६॥

794. नवादिभ्रयस्वरूपमुक्तं, परिशिष्टे,—

नवश्राद्धं दशाहानि मिश्रश्राद्धञ्च षड्दूतून् २(†) ।

अतः परं पुराणञ्च त्रिविधं श्राद्धमुच्यत इति ॥१४६७॥

अत्र षड्दूतून्,—सम्बन्त्सरपर्यन्तं श्राद्धमित्यर्थः ।

प्रेतश्राद्धे वैश्वदेवस्त्वन्ते भिन्नपाकेन कार्यं इत्युक्तं माधवीये,—

सम्प्राप्ते पार्वणश्राद्धे एकोद्दिष्टन्तथैवच ।

अप्रतोवैश्वदेवः स्यात् पश्चादेकादशोऽहनीति ॥१४६८॥

वचनादिति । शेषभोजननिषेधमाहाङ्गिराः,—

नवश्राद्धेषु यच्छिष्टं गृहे पर्युषितञ्च यन् ।

दम्पत्योर्मुक्तशेषञ्च नतद्भुञ्जीत कर्हिचित् इति ॥१४६९॥

१(०) षण पूर्वश्रीके एवं पाठान्तरं स्यात्, 'त्रैपाक्षिके तदहं स्यात् पादोर्द्वैपाक्षिके तथा' इति ।

२(†) शी, शीमासावेक ऋतुः, षभभिः ऋतुभिः सम्बन्त्सर एक इति । एतत्कालं स्याच्चार्त्तं प्रायश्चित्तम् ।

795. प्रायश्चित्तमपि स एवाह—

द्वाभ्यां तदाच(तु)श्राद्धाभ्यां शुद्धिः स्यात्तु विवेकिनामिति ।
एषु श्राद्धेषु सूतकादिप्राप्तौ, कालादर्शं ऋष्यशृङ्ग आह,—
दैवे पितृणां श्राद्धे तु अशौचं जायते यदा ।
अशौचे तु विनिष्कान्ते तेभ्यः श्राद्धं प्रदीयत इति ॥१५००॥

796. अशौचान्तेऽप्यसम्भवे व्यासः—

श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने त्वन्तरामृत सूतके ।
वदन्ति शुद्धौ तत् कार्यं दर्शं चापि विचक्षणा इति ॥१५०१॥
तदहश्चेत् प्रलुप्येत केनचित् सूतकादिना ।
सूतकानन्तरं कुर्यात् पुनस्तदहरेव चेति, वचनन्तु दर्शोऽप्यसम्भव—
परमिति हेमाद्रिः ।
अमावास्यादौ विस्मरणेऽप्येवं न्यायसाम्यात् ।
पत्नीरजस्वलात्वेतु नैवम् ।
आब्दिकानि विधेयानि आमावस्यन्तथाब्दिकम् ।
अग्नेनैव तु कर्त्तव्यं यस्य भार्यारजस्वलेनि ॥१५०२॥

797. व्यासस्मृतेः ।

यत्तु —
श्राद्धे तु समनुप्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला ।
पञ्चमेऽहनि तत्कार्यं न तत् कुर्यान्मृतेऽहनीति ॥१५०३॥
यत्पराशरवचनन्तन् स्त्रीकर्त्तृकश्राद्धविषयमिति माधवेनापि
व्याख्यातम् ।

798. हेमाद्रिस्तु,—

स्त्रियां रजस्वलायां सहाधि(ये)कारादेकभार्येण पञ्चमेऽहनि श्राद्धं
कार्यम् । भार्यान्तरसत्त्वे तु तद्दिने एवेत्याह । निर्णयं द्वीपिकाया-

799. मप्येवमभिहितम् । अत्र यथादेशाचारं व्यवस्था ॥१५०४॥

इति श्रीमन्नागदेव भट्टात्मजानन्तभट्टेन विरचिते
विधानपारिजाते षोडशश्राद्धविधानम् ॥

अथ सपिण्डीकरण-विधानम् ।

—*—

800. तत्राष्टौ कालानाह, कालादर्शकारः—

एकादशे द्वादशेऽह्नि त्रिपक्षे वा त्रिमासि वा ।
षष्ठे चैकादशे वाब्दे सम्पूर्णे वा शुभागमे ॥१५०५॥ इति ।

801. कात्यायनसूत्रेऽपि,—

ततः सम्बत्सरे पूर्णे द्वादशाहे(ब्दे)वा वृद्धिप्राप्तौ वा षण्मासत्रिपक्षयो-
रप्येक इति । एवं काल-नानात्वे व्यवस्थामाह,—

802. जाबालिः—

सपिण्डीकरणं कुर्व्यात् पूर्णे(र्ब्)दर्शेऽग्नि मान्सुतः ।
परतोदशरात्रस्य पूर्णेऽब्देन तथापरः ॥१५०६॥
नासपिण्ड्याग्निमान् पुत्रः पितृयज्ञं समाचरेत् ।
पापी भवत्यकुर्वन् हि पितृहा चोपजायते इति ॥१५०७॥

अस्यार्थः—

अग्निमान् सुतो दशरात्रस्य परत एकादशाहादौ दर्शे सति
पूर्वसपिण्डीकरणं कुर्व्यात्तदुत्तरं पिण्डपितृयज्ञं समाचरेदिति ।

803. हारीतोऽपि,—

या तु पूर्वममावास्या मृताहादशमी भवेत् ।
सपिण्डीकरणं तस्यां कुर्व्यादिब सुतोऽग्निमान् इति ॥१५०८॥
मृताहाद्द्वितीयदिनमारभ्य दशमीत्यवधेयम् ।

804. पुत्रस्य साम्प्रित्वे शाङ्कः—

भार्य्यामरणपक्षे वा देशान्तरगतेऽपि वा ।
अधिकारी भवेत् पुत्रो महापातकिनोपिवेति १(*) ॥१५०९॥
पितुरनम्प्रित्वेऽपि पुत्रस्याधिकारं यतोवदति । द्वादशाहेतु,—

१(०)

साधिः पृथोत वंषाधिः । सच त्रीतः कालांवा प्रायश्चित्तार्थः साधिः पुत्रोदात्ताधिकारी
कादिति ।

805. भविष्यपुराणे—

यजमानोऽग्निमान् राजन् प्रेतश्चानग्निमान् भवेत् ।
द्वादशाहे तदा कार्यं सपिण्डीकरणं सुतैः इति ॥१५१०॥

806. मुख्यकालासंभवे, प्रयोगपारिजाते अङ्गिराः—

द्वादशाहादिषु कालेषु प्रमादादननुष्ठितम् ।
सपिण्डीकरणं कुर्यात् कालेषूत्तरभाविष्विति ॥१५११॥
साम्निकस्य कर्तुर्दृशे सपिण्डने हेतु रक्तः ।

807. कात्यायनसूत्रे च—

पिण्डकरणे प्रथमः पितृणां प्रेतः स्यात् पुत्रवांश्चेदिति ।
अत्र पिण्डकरणे—पिण्डपितृयज्ञादौ १(*) ।

808. गालवोऽपि—

सपिण्डीकरणान् प्रैते पंतृकं पदमास्थिते ।
आहिताग्नेः सिनीवाल्यां पितृयज्ञः प्रवर्त्तते ॥१५१२॥ इति ।

809. अत्र कालमाह, बृहस्पतिः—

एकादशेऽह्निकुर्वाणः पूर्वोह्नि सर्वमाचरेत् ।
अपराह्णे तु सापिण्ड्यं कुर्यादित्याह शाण्डिलः(ल्य)इति ॥१५१३॥
सर्वं वृषोत्सर्गादि निरग्निः साग्नेः २(+) प्रेतस्य सापिण्ड्यं यदा
कुर्यात् तदा तृतीयः पक्षः काल इत्याह ।

810. लघुहारीतः—

अनग्निको यदा कर्त्ता भवेत् कुर्यात्तदा गृही ।
प्रेतश्चेद्दग्निमांस्तस्य त्रिपक्षे वै सपिण्डनमिति ॥१५१४॥

811. द्वयोरप्यनमित्वेतु, भविष्ये—

सपिण्डीकरणं कुर्याद् यजमानस्त्वनग्निमान् ।
अनग्निकस्य प्रेतस्य पूर्णेऽव्दे भरतर्षभ ! ॥१५१५॥ इति ।

१(*) पिण्डीद्वयः यस्मिन् पितृयज्ञेऽप्ये सपिण्डपितृ यज्ञः ।

१(+) वैश्वदेवोत्सर्गादिः साम्निः, निरग्निः गृहीताग्निः । अन्वदपिण्डीय सन्दर्भेऽपि । अत्र
ब्रह्मोः यजमानरूपं-प्रेतयोः ।

812. कालादर्शोऽपि—

एकादशे द्वादशेहीत्यष्टौ काला प्रागुक्ताः । एवमेव व्यवस्थापितम् ।

तदयथा,—

साम्नौ कर्त्तर्य्यभावाद् यः प्रेते साम्नौ तृतीयकः ।

अनगनेस्तु द्वितीयाद्याः सप्तकाला मुनीरिताः १(*) ॥१५१६॥ इति ।

813. उक्तकालासम्भवे निर्णयामृते, ऋष्यशृङ्गः—

सपिण्डीकरणश्राद्धमुक्तकालेन यत् कृतम् ।

रौद्रे हस्ते च रोहिण्यां मैत्रभे वा समाचरेदिति ॥१५१७॥

814. हेमाद्रौ नारदसंहितायामपि,—

सपिण्डीकरणं कार्य्यं वत्सरेवाद्धं वत्सरे ।

त्रिमासे वा त्रिपक्षेवा मासि वा द्वादशेऽह्निवेति ॥१५१८॥

अत्र सम्बत्सरेऽतोते सतीति ज्ञेयम् ।

ततः सपिण्डीकरणं वत्सरात् परतः स्थितम् ।

815. इति भविष्य पुराणोक्तेः ।

ततः सपिण्डीकरणं वत्सरादूर्द्धतः स्थितमिति पारिजाते नार (गर)

दखण्डोक्तेः ।

ततः सपिण्डीकरणं वार्षिके मृतिवासरे ॥१५१९॥

816. इत्युशनसोक्तेः ।

पूर्णे सम्बन् सरे पिण्डः षोडशः परिकीर्त्तितः ।

तेनैव चसपिण्डत्वं तंनैवाब्धिकमिष्यते ॥१५२०॥

817. इति हेमाद्रौ, यमवचनाच्च । अत्र षोडशत्वञ्च सपिण्डनस्य षोडश-

श्राद्धान्तर्भावपक्षे वेदितव्यम् २(†) ।

818. स्मृत्यर्थसारेतु—

वर्षान्त्यदिने सम्बन्सरमोक्षश्राद्धं सपिण्डनं च कृत्वा ३(‡) ।

परेशुर्मृताहे वार्षिकं श्राद्धं कार्य्यमित्युक्तम् ।

गौडादयोऽप्येवमेवाहुः । अत्र शिष्टाः प्रमाणम् ।

१(०) प्रागटी काला वचनोक्ताः पुनर्वचनोक्ताः सप्तकालाश्चैतानि ।
 २(†) षोडश श्राद्धकालाः कविभागाः प्रागुक्ताः । चादौ षोडश श्राद्धानि पञ्चान् सपिण्डी-
 करणम् ।
 ३(‡) वर्षान्त्यदिने—वर्षस्य अन्त्येर्गतयो श्राद्धं कार्य्यम् ।

819. विष्णुरपि,—

मासिकार्थं द्वादश श्राद्धं कृत्वा त्रयोदशेऽह्नि सपिण्डीकरणं कुर्यात् ।
मन्त्रवर्जं हि शूद्राणां द्वादशेऽह्नि सम्बत्सराभ्यन्तरे यद्यधिमसोम-
वेत्तदा मासिकार्थं दिनमेकं वर्द्धयेदिति ।

अस्यार्थः —

अशौचानन्तरं द्वादशस्वहःसु मासिकानि तेष्वेवाद्य षष्ठ द्वादश दिनेषु न
मासिकोनषाणमासिकोनाव्दिकानि कृत्वा, त्रयोदशेऽह्नि सपिण्डनं
कुर्यात् । तद्वत्सराभ्यन्तरे यद्यधिमस स्तदा तत् मासिकार्थं एकं
दिनं वर्द्धयेत् १(*) ।

सपिण्डनन्तु चतुर्दशेऽह्नि कुर्यात् । शूद्रस्तु द्वादशेऽह्नीति, तथाहि—
मन्त्रवर्जं हि शूद्राणां द्वादशेऽह्नि कीर्त्तितमिति स्मृत्यन्तरात् ।

820. तदेतदमावास्या श्राद्धकारि-सच्छूद्रविषयमित्यपराकं ।

821. कल्पतरौ च प्रतिपादितं वचनवलादशौचमध्येऽपि शूद्रमात्रस्तु
सूतकान्ते कुर्यात् । सर्वेषामेश्वर्याणां सूतकान्ते सपिण्डन, मिति

822. कात्यायनोक्तेः ।

सम्बत्सर-सपिण्डने यदि तत्र मलमास स्तत्र न कार्यमित्याह—

823. ज्योतिः पराशरः ।

गर्भेवाहुँसिके प्रेते भृत्येचैवानुमासिके ।

आद्यादिके नव (च) श्राद्धे नाधिमसोविधीयते इति ॥१४२१॥

प्रेते सपिण्डने अनुमासिके सपिण्डनान्तर २(†) मासिके ३(‡) ।

सपिण्डी करणादूर्द्धं यत् किञ्चिच्छ्राद्धिकं भवेत् ।

इष्टं वा यदिवा पुर्तं न कुर्याच्च मलिम्लुचे ॥१५२२॥

824. इति यमोक्तेः । वर्णपरत्वेन कालमाह, वृद्धमनुः—

825. द्वादशेऽनि विप्राणां अशौचान्तेतु भूभुजाय ।

वैश्यान्तु त्रिपक्षादावथवा स्यात् सपिण्डनमिति ॥

-
- १(०) अधिमस-चयमासासंवात्-दिनेषामनक्षिण्णुषा (मलमास) द्वाविंशत्यांशेषां च
मलमास तस्येऽस्ति ।
१(†) 'सपिण्डीकरणं मासिके' इति पाठान्तरमस्ति ।
१(‡) अथैव अशौचायां श्रद्धितस्ये श्रद्धिकौस्तुयां, रवाकारयिषास्ति ।

तथा,—

अब्दादर्वाक्च सापिण्ड्यं यदि वृद्धिं समापयेत् ।

त्रिपक्षादौ प्रकुर्वीत, वृद्ध्युत्तर निषेधनात् ॥१५२३॥ इति ।

826. **गर्गः,—ततः सग्वत्सरे पूर्णे त्रिपक्षे ।**

यद्दहर्वावृद्धिरापद्येतेति कात्यायन सूत्रम् १(३) ।

वृद्धौ ज्येष्ठः कनिष्ठो वान्यः सपिण्डो वा कुर्यात्—

827. **इत्युक्तं लघुहारी तेन ।**

भ्राता वा भ्रातृ पुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एववा ।

सह पिण्ड क्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयन्ततः इति ॥१५२४॥

तथा,—

वाराणस्यां कुरुक्षेत्रे गयायां तीर्थं लाभतः २(+)

सपिण्डतां द्वादशा हे कनिष्ठोऽपि समाचरेदिति ॥१५२५॥

828. **श्राद्धतत्त्वे । आधानेऽप्यपकर्षमाह, हेमाद्राकुशनाः—**

पितुः सपिण्डीकरणं वार्षिके स्मृतिवासरौ ।

आधाना वेद्युप संप्राप्तावेतन् प्रागपि वत्सरादिति ३(\$)

आदिशब्दः—तीर्थला (लो) भाष्यार्थः ।

वाराणस्यां कुरुक्षेत्रे गयायान्तीर्थलोभतः ।

सपिण्डता द्वादशाहे मार्गे सार्थन्तु निर्गतः ॥१५२७॥

829. इति श्राद्ध काशिकायाम्, पुराण समुच्चय वचनात् ।

त्रिपक्षादौ सपिण्डने सर्वत्र मृताह एव कालः ॥१५२८॥

मृताहनि तु कर्त्तव्यं प्रतिमासस्तुवत्सरम् ।

सपिण्डीकरणं चैवमाद्यमेकादशेऽहनि ॥१५२९॥

830. **इति याज्ञवल्क्योक्तेः ।**

विधिस्तु,—

गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात्पात्रेषु तृणम् ।

अर्च्यार्थं पितृपात्रेषु त्रेतपात्रं प्रलेखयेत् ॥१५३०॥

१(०) यस्मिन् दिने इति आर्षं स्थापनं पूर्वं दिनेऽपकर्षात्सामिष्यन्तं स्थादिति ।

१(+)

तीर्थं लोभतः इति भिन्नः पाठः ।

१(\$)

वाराणस्याय संज्ञान्ते इति भिन्नः पाठः ।

ये समाना इति द्वाभ्यां शेषं पूर्ववदाचरेत् ।

एतत्सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि ॥१५३१॥ इति ।

अत्र विश्वेदेवाः कामकालसंज्ञकाः । नवाग्रलम्भने देवौ कालकामौ

831. प्रकीर्त्तितावित्यादित्यपुराणोक्तेः । नवाग्रलम्भने सपिण्डीकरणमिति

832. हेमाद्रिः ।

नाम्नाभ्रन्सु ब्राह्मणेषु पितृसूक्तजपः ।

आमभ्राद्धे गयाभ्राद्धे प्रेतभ्राद्धे तथैव च ।

सपिण्डीकरणभ्राद्धे न जपेन् पितृसूक्तम् ॥१५३२॥

833. इति त्रिस्थलीसेतौ सुमन्तूक्तेः ।

इदं भ्राद्रं पार्वर्णैकोद्दिष्टात्मकं द्विरूपं नृसिंहवत् । तयोः प्रयोगक्रम—

334. उक्तः शातातपेन,—

एकोद्दिष्टं तु यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते ।

तपिण्डीकरणभ्राद्धे देवपूर्वं नियोजयेत् ॥

पितृनथाशयेत्तत्र ततः प्रेतं च निर्दिशेत् ॥१५३३॥ इति ।

335. ब्रुण्डु पद्धतौ तु, विश्वेदेवतण्त्रानन्तरंप्रेततण्त्रं, ततः पार्वर्णस्येत्युक्तम् ।

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टेऽपि । अथ सपिण्डीकरणमित्युपक्रम्य द्वौ

देवैः पूर्ववदथ प्रथमं प्रेतमनन्तरं पितृनिति यथासम्प्रदायं व्यवस्था-

336. ज्ञेया । अर्घ्यसंयोजनेऽत्रविशेष उक्तो गोविन्दाण्वे ।

दद्यात् प्रैतार्घ्यपात्रस्थं चतुर्भागं जलं द्विजे ।

त्रीन् भागांस्त्रिषु पात्रेषु ये समाना इति क्षिपेत् १(३) ॥१५३४॥ इति ।

स्मृत्यर्थं सारे । कल्पतरौतु अर्घ्यपात्रसंयोजनानन्तरम् उद्धृतमर्घ्य-

पात्रस्थं जलं प्रेतस्यानीय ब्राह्मणाय च दद्यादित्युक्तम् । व्यवस्थात्रापि

पूर्ववत् ।

१(३)

ये समानाः स मनसः पितरो यमराज्ये ।

तेषां लोकः भवा मनी यज्ञो देवेषु कल्पताम् ॥४५॥

ये समानाः समनसो जीवाजीवेषु नामकाः ।

तेषां श्रीर्मयि कल्पतामजिन् लोकैः शतं सताः ॥४६॥

युक्तं यजुः, च १८, मः ४५, ४६ ।

कात्यायन, श्री, सूः १८।१।११—१४ ।

837. **याज्ञवल्क्यः—१(*) ।**

दत्त्वाच्यं संस्त्रवांस्तेषां पात्रे कृत्वा विधानतः ।

पितृभ्यः स्थानमसीति न्युञ्जं पात्रं करोत्यथः ॥१५३६॥ इति ।

कुशवत्यां भूमावधोमुखं न्युञ्जं कुर्यात् तस्योपरि च कुशानिति

838. वशिष्ठः ।

839. **आश्वलायनश्च,—**

नोद्धरेत् प्रथमं पात्रं पितृणामर्घ्यपातितम् ।

आवृतास्तस्य तिष्ठन्ति पितरः शौनकोऽब्रवीत् ॥१५३७॥

उद्धृतं यदि तत्पात्रं विवृतं यदि वा भवेत् ।

अभोज्यं तद्भवेच्छ्राद्धं क्रद्धैः पितृगणैर्गतेः ॥१५३८॥

इति प्रेतपात्रमुत्तानं द्विजवामभागे निदध्यादित्युक्तमेव ।

प्रचेताः—

पादप्रभृतिमूर्द्ध्वान्तं देवानां पुष्पपूजनम् ।

शिरः प्रभृति पादान्तं नमो व इति पैतृके ॥१५३९॥

840. **विलेपने तु शातातपः,—**

पवित्रे तु करे कृत्वा यः समालभते द्विजान् ।

राक्षसं तद्भवेच्छ्राद्धं निराशाः पितरो गताः ॥१५४०॥

सर्वतो दर्भषाणिभ्यां दैवे पित्र्ये च कर्मणि ।

गन्धलेपं पादशौचं न कुर्याद्दर्भषाणिना ॥१५४१॥ इति ।

841. **याज्ञवल्क्यः,—**

दत्त्वोदकं गन्धमाल्यं धूपदानं सदीपकम् । इति ।

842. **विष्णुः,—**

चन्दनं कुङ्कुमकर्पूरागुरुपत्रकान्यनुलेपनानीति ।

843. **ब्रह्माण्डे,—२(†) ।**

श्राद्धे जात्यः प्रशस्ताः स्युर्मल्लिकाः शैतयूथिकाः ।

जलोद्भवानि सर्वाणि कुसुमानि च चम्पकाः ॥१५४२॥

१(*) चम्पकं याज्ञवल्क्येण याज्ञवल्क्येण च । अतः पारिभाषिकानि चम्पकपत्रानि ।

१(†) याज्ञवल्क्येण प्रशस्तानि वृष्याणि, चन्दनादीनिचोक्तानि ।

तुलसी शतपत्राणि भृङ्गराजस्तथैव च ।
अगुरु चन्दनं चैव पितृणां दत्तमक्षयम् ॥१५४३॥

844. शातातपः,—

धूपं दीपं ततोदद्याद्वाससी चोपवीतकम् ।
सुवर्णं रजतं चापि तथा नेपाल कम्बलम् ॥
पादुकोपानहौ छत्रं प्रेतभ्राद्रे प्रदापयेत् ॥१५४४॥ इति ।

845. ब्राह्मेऽपि,—

वस्त्राभावे क्रिया नास्ति वीतवेदास्तपांसि च १(*) ।
तस्माद्ब्रह्मरात्रिं देयानि श्राद्धकाले विशेषतः ॥१५४५॥ इति ।

तत्रैव,—

मण्डलानि च कार्याणि नीवारैश्चूर्णकैः शुभैः ।
गोमयेन मृदावापि प्रणीतेनापि भस्मना ॥१५४६॥

846. इति दैवे चतुरङ्गं पित्रेण वत्तुलमण्डलमिति गृह्य परिशिष्टे ।

भाजनानि ततो दध्यानमण्डलेषु विशेषतः ।

पालाशमधुखण्डावा खर पाटलचूतजम् ॥१५४७॥

847. जम्बूकुटजरम्भाजं पवित्रं दश पर्णकम् ॥ इति आचारतिलके ।

अग्नौ करणे विशेषः ।

तत्रैकोद्दिष्टेऽग्नौ करणं पाक्षिकमिति निरूपितं प्राक् ।

पार्व्वर्णश्राद्धे तु साम्नेः ।

साम्नौ ब्राह्मणहस्ते वा होमो भवति ।

सापिण्डीकरणान्तानि प्रेतश्राद्धानि षोडश ॥१५४८॥

848. तानि सर्वाणि कार्याणि लौकिकेऽनौ यथाविधीत्याश्वलायनेन
नियमोक्तः ।

आश्वलायन परिशिष्टेऽपि सापिण्ड्यं प्रक्रम्य भोजनार्थादिन्नसुदृश्य २(†)

घृतेनाञ्ज्वानुज्ञाप्याग्नौ कुर्यात् , ३(‡) पाणिषु वा जुहुयादित्येके ।

पाणिहोमे देवतायै स्वाहेति प्रेताय हुत्वा, पितृणां मन्त्राभ्यां जुहति ।

१(*) 'नास्त्राधीत वेदाः' इति भिन्नः पाठः । अधीत वेदाः कृतवेदपाठाः । वि-गताः वेदाः
षेवां ते वीत वेदाः । गीताः वेदाः येः तेना इति वाच्यं ।

१(†) भोजनाद्यं रक्षितान्नपावादिष्यथं ।

१(‡) घृतेनाञ्ज्वानुज्ञाप्याग्नौ कुर्यात् ।

849. सर्व्वत्र हुतशेषं सर्व्वेषां पाणिषु ददातीति हेमाद्रावपि ।
 नौपासनाग्नौ जुहुयात् प्रेते विप्रकरस्थले ।
 हुत्वा सापिण्ड्यं समये लौकिकेऽग्नौ हुतं त्यजेत् ॥१५४६॥
प्रेतश्राद्धेषु तदग्नौ क्षिपेदित्यर्थः ।
 हस्ते हुतं यदग्नीयाद् ब्राह्मणोऽज्ञानदुर्व्वलः ।
 नष्टं भवति तच्छ्राद्धमिति शातातपोऽब्रवीत् ॥१५५०॥
850. इति स्मृत्यर्थसारेऽपि ।
851. **श्राद्ध काशिकायामपि,—**
 प्रेतविप्रकरे होमः साग्नेरपि भवेद्विह ।
852. नष्टं भवति तच्छ्राद्धमिति शातातपोऽब्रवीत् ॥
 तदन्नं निक्षिपेदग्नौ भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥१५५१॥ इति ।
853. **आपस्तम्बः,—**
 कर्त्ता यथाहिताग्निश्चेत् सर्व्वधानी भवेत्तदा १(*) ।
 अनले लौकिके श्राद्धं मन्यस्त्वौपासनानले ॥१५५२॥
854. मिताक्षरायां विज्ञानेश्वरस्तु, आन्वष्टकोपरिवृते पिण्डः पितृयज्ञ-
 वदित्यतिदिशति एकोद्दिष्टे (एकादर्शे) नाम्नौ करणमिति निषेधात्
 कालात्ययातिरिक्तं विषयमेतद्वाक्यं च २(†) पूर्वपूर्व्वर्मासिमास्यथ
 पार्व्वणम् । काम्यमभ्युदयेऽष्टम्यामेकोद्दिष्टमथाष्टमम् ।
 चतुर्ष्वार्षेषु सामीनामग्नौ होमो विधीयते ।
855. पित्र्यब्राह्मणहस्ते स्यादुत्तरेषु चतुर्ष्वपीति ॥१५५३॥
 गृह्यपरिशिष्टमुदाहृत्य एकोद्दिष्टं सपिण्डीकरणमिति व्याख्यातवान् ।
856. **स्मृतिचन्द्रिकायामपि,—**
 एकोद्दिष्टे नवश्राद्धे ष्वग्नौ होमी न विद्यते ।
 नावाहनं नवा धूपो न पुष्पं न च दीपकम् ॥१५५४॥
 न चाभि श्रवणं कुर्यान्न देवा न च वै स्वधा ।
 प्रणवं सुप्रमाणं च पितृशब्दं तथैव च ॥१५५५॥
 बर्ज्यान्वेकादशश्राद्धं सपिण्डीकरणं विना ॥१५५६॥ इति ।

१(*) चाहिताग्निः—सर्व्वदेवाग्निः । सर्व्वधानी,—चतुर्दश सर्व्वधान संस्कारः ।

ज्ञाताप्राणाग्नौ वा ।

२(†) चव सन्वासरि पाठव्यतिक्रमोऽस्ति ।

857. एवं पाणिहोमादिकं कृत्वा पात्रं भिन्द्यादित्युक्तं कपर्दिकारिकायाम् ।
दर्शैस्तिष्ठैर्वैदिकं भस्मना च ब्राह्मणं पात्रमधस्तृणीवादिति ।

858. आचारतिलकैऽपि,—

अग्निना भस्मना चैव तिलैर्बाचोदकेन वा ।

द्वारेण वाथ मार्गेण पंक्तिभिद्यते षड्विधा ॥१५५७॥ इति ।

प्रेतश्राद्धे पाणिहुतमग्नौ प्रास्येन्नतु तत्पित्रादि पार्वर्ण श्राद्धे ।

यच्च पाणितले दत्तं यच्चान्यदुपकल्पितम् ।

एकीकृत्यैव भोक्तव्यं पृथग् भावो न विद्यते ॥१५५८॥

859. इति गृह्यकारोक्तेः ।

860. वायबीये,—

नापवित्रेण हस्तेन नैकेन च विना कुशम् ।

नाप्यायसेन पात्रेण श्राद्धे तु परिवेषयेत् १(३) ॥१५५९॥ इति ।

861. अत्रैकपाकमाह रेणुः—

एवं श्राद्धद्वयं कुर्यात् कार्थ्यैक्यादेकपाकतः ।

एकोद्दिष्टं पार्वर्णं च शेषं प्रकृतिवद्भवेत् ॥१५६०॥ इति ।

862. पात्रालम्बने यमः—

कर प्रक्षालना दूर्ध्वं पाणिभ्यां पादधारणम् ।

अन्नत्यागाद्दक्षिणं तु भुक्त्वा वासं विवर्जयेत् ॥१५६१॥

बलिबिषयेऽपि,—

पितृणामन्नमादाय बलिं यस्तु प्रयच्छति ।

स्तेथेन ब्राह्मणस्तेन स सर्वस्तेयकृद्भवेत् ॥१५६२॥ इति ।

योगी श्वरं सव्याहृतिकां गायत्रौ मधुवाता इति ऋक त्रयं जप्त्वा २(†)

यथासुखं वाचयित्वाभुञ्जीरंस्तेपि वाग्यताः ।

863. पितृसूक्तजपनिषेधात्तदन्य सूक्तजपः कार्थ्यः ।

पूर्ववद् गायत्र्यादि, पुनन्तु मेत्यन्तं जपेदिति दुन्दुपद्भत्युक्तेः ।

१(०)

'चाय सेनतु पार्श्वेण यदन्नमुपदीयते' । इत्यादि कृतिवचसा ब्रह्मपाने पाक-परिषेध-
भोजनानि सर्वथा निषिद्धानि । जपपाने तावप्यसं पूजनादौच प्रसक्तं स्नात्वाकरञ्जेति ।

१(†)

योगेश्वरं याज्ञवल्क्यं समपूर्व्यं सुगयोऽनुबन् । भूरादिव्याहृतिपूर्विकां गायत्रीम् । मधु-
वातेति ऋक् त्रयं च जपेत् ।

864. मनुः,—

अत्युष्णं सर्वमन्नं स्याद् मुखीरंस्तेऽपि वाग्यताः ।
न च द्विजातयो ब्रुयुर्गुणागुणविधिं क्वचित् ॥१५६३॥

865. इति योगीसेव्यः ।

अन्नमादाय तृणस्थं शेषं चैवानुमान्य च ।
तदन्नं विकिरेद् भूमौ दद्यादापः सकृत् सकृत् ॥१५६४॥ इति ।
प्रेते विकिरस्तु पाक्षिकः । प्रेते स्वधितमिति
तदा प्रश्नः १(*) ।

आदाय वर्णे(र्गं) विप्रस्य वक्तव्यं स्वहितं भवेत् । इति भारतोक्तेः ।
यथा, सर्वमन्नं समादाय सतिलं दक्षिणामुखः ।
उच्छिष्टसन्निध्यौ पिण्डान् दद्यात् पितृयज्ञवत् ॥१५६५॥

अत्राग्नौ करणशेषं मिश्रयितव्यम् ।

अग्नौ करणशेषन्तु पिण्डार्थमवशेषयेत् । इति स्मृतेः ।

866. अत्रोल्मुकनिधानमुक्तं वृद्ध याज्ञवल्क्येण,

ये रूपाणीति मन्त्रेण न्यसेदुल्मुकमन्तिके २(†) ।
मण्डलेऽवग्निदाहं ये न कुर्वन्ति द्विजोत्तमाः ॥१५६६॥
निराशाः पितरस्तेषां पैशाचं श्राद्धमुच्यते ॥ इति ।
यदिवा अनिधायोल्मुकं पितृभ्यो ददत्यसुररक्षसामिहैषां ते तद्विधि-

867. मश्नन्ति इति काण्वश्रुतेश्च ।

व्यासमात्रंसमुत्सृज्य पिण्डांस्तत्र प्रदापयेत् ।
यत्तोयस्पर्शनाद् वापि प्राप्नुवन्ति न विन्दवः ॥१५६७॥

868. वायुपुराणे,—

सकृदेवास्तरंद् दर्भान् पिण्डार्थं दक्षिणाम्बकान् ।
चतुरो निर्वपेत् पिण्डान् पृथक् तेषु समापयेत् ॥
ततः प्रभृति वै प्रेतः पितृसामान्यमश्नुते ॥१५६८॥ इति ।

१(*) स्वधितं इति यत्रमानं प्रश्नं, उक्तं स्वधितमिति रिगा ब्रुवुः । क्वचित् 'स्वधितमिति'
पाठोऽस्ति ।

२(†) यज्ञः यत्रः चः २, मः १० ।

869. शातातपः,—

निरूप्य चतुरः पिण्डान् आद्भदः प्रतिनामतः ।
 ये समाना इति द्वाभ्यामार्थं तु विभजेत्त्रिधा १(ॐ) ॥
 एष एव विधिः पूर्वमर्घ्यपात्र—चतुष्टये ॥१५६६॥ इति ।
 पिण्डशब्दप्रयोगाय सपिण्डीकरणादधः ।
 सपिण्डीकरणादूर्ध्वं अन्नशब्दो विधीयते ॥१५७०॥

हेमाद्रावपि,—

महालये गयाश्राद्धे प्रेतश्राद्धे तथैव च ।
 पिण्डशब्दप्रयोगः स्यादन्नमन्यत्र कीर्त्तयेत् ॥१५७१॥ इति ।
 तथा—

सौवर्णै राजतैर्वापि पिण्डं भित्वा त्रिधा कुशैः ।
 पितृपिण्डेषु संयुज्य दद्यात् प्रेतावनेजनम् ॥१५७२॥

अत्र श्लोकोऽपि वाच्यः, स यथा,—

एष वोऽनुगतः प्रेतः पितृसामान्यमाप्तवान् ।
 शिवं भवतु शेषाणां जायन्तां चिरजीविनः ॥१५७३॥ इति ।
 अत्र केचित् पद्धतिकारा मोक्ष धेनुं दद्यादित्याहुः ।

तन्मन्त्रास्तु,—२(†) ।

मानसं वाचिकं चैव कर्मणा चापि यत्कृतम् ।
 तस्य पापस्य शुद्धर्थं मोक्ष धेनुं ददाम्यहम् ॥१५७४॥
 मोक्षं देहि जगन्नाथ मोक्षं देहि जनार्दन ।
 मोक्षं देहि हृषीकेश मोक्षधेनुप्रदानतः ॥ १५७५॥ इति ।
 अत्र प्रेतपूर्वकं पिण्डदानं माश्वलायनादिविषयम् । चत्वार्युर्वक—
 पात्राणि, चेत् प्रेतस्य त्रीणीतरेषामिति तत्सूत्रात् । वाजसनेयिनां तु
 पितामहादित्रिकं पिण्डदानं पूर्वकं प्रेतपिण्डदानं कार्यम् । चत्वारि
 पात्राणि सतिल गन्धोदकानि पूरयित्वा त्रीणि पितृणामेकं प्रेतस्येति

870. तत्सूत्रात् ३(‡) ।

- १(*) 'ये समाना' इत्यादि ही यजुर्मन्त्री प्रागुक्ताः । पितृपिण्डेषु प्रेतपिण्डं मित्रं प्रेतत्वं
 नं ज्यति ।
 २(†) तन्मन्त्राः :—चषमाचधेनुदानमन्त्राश्च याः ।
 ३(‡) तत्सूत्रात् वाचलायन सूक्तोक्तादिति ।

दृक्त्वा पिण्डान् पितृभ्यस्तु पश्चात् प्रेताय पाहर्षतः ।

तं तु पिण्डं त्रिधा कृत्वा आनुपूर्व्याञ्च सन्ततम् ॥१५७६॥

871. निदध्यात् त्रिषु पिण्डेषु एष संसर्जने विधिः ॥ इति कठश्रूतेः ।

प्रेतकृत्यस्य दैवपूर्वकत्वायोगात् ।

श्राद्धद्वयमुपक्रम्य कुर्वीत सहपिण्डनम् ।

तयोस्त्रिपुरुषपूर्वमेकोर्हिष्टं ततः परमिति ॥१५७७॥

वर्गप्रदीपोत्तेः इति विषयव्यवस्थां साधु पश्यामः १(*) ।

तथा,—

पिण्डसंयोजनादूर्द्धं प्रेतत्वस्य निवृत्तितः २(†) ।

अवनेजनधर्मेषु पुनः प्रेतं न निर्दिशेत् ॥१५७८॥ इति ।

872. उत्तरीय वस्त्र मिदानां पिण्डे निदध्यादित्युक्तं ब्राह्मे ।

सुवर्तुलांस्ततस्तांस्तु कृत्वा पिण्डान् प्रपूजयेत् ।

अर्धैः पुष्पैस्तथा धूपैर्दीपैर्वस्त्रैस्तथैव च ॥१५७९॥

प्रेताच्छादनवस्त्रं चेदुत्तरीयं धृतं यदि ।

तर्हि तद्वस्त्रखण्डं तु पिण्डोपरि विनिक्षिपेत् ॥१५८०॥ इति ।

वाङ्मथल्क्यः,—

वाच्यतामित्यनु ज्ञातः प्रत्येकेभ्यः स्वधोच्यताम् ३(‡) ।

अयुरस्तु स्वधेत्युक्ते भूमौ सिञ्चेत्ततो जलम् ॥१५८१॥

इत्यादि कर्मशेषं समाप्य विप्रान् विमृज्य पिण्डप्रतिपत्तिं कुर्यात् ।

हेबलः,—

ततः कर्मणि निवृत्ते नान् पिण्डांस्तदनन्तरम् ।

ब्राह्मणोऽग्निरजा गौर्वा भक्षयेदप्सु वा क्षिपेत् ॥१५८२॥

इति सकृदाच्छिन्नोल्लुम्बानि पचनाप्रावत्र प्रास्येदिति ।

१(*) विष्णु सन्निवृत्तान् प्रेतत्ववाशि पितृश्राव्यत्वप्राप्तिः । अतो न प्रेतपदीनेषुः स्वान् ।

२(†) 'स्वधांवावधिष्ये' इति यजमानोक्तं, वाच्यतामिति—पुनोक्तिर्नोक्तिः । प्रत्येकेभ्यः पित्रादिभ्य इति ।

३(‡) 'पित्रांस्तु नोऽजनिष्वेभ्यो दद्यादशौ ब्रह्मैऽपिवा' इति ऋग्वेदप्रतिपत्ति कर्म ।

873. दुग्धुपद्धतिकारः,—अत्रैतत् सन्दिग्धते प्रेतस्व पात्रं पिण्डं च पत्रादिषु संयुज्यादित्युक्तम् । तत्र प्रकर्षेणेतः प्रेत इति व्युत्पत्त्या प्रेतशब्देन किं चतुर्थः पुरुषोऽभिप्रेतः आहोस्विन्नवर्धुत इति उभयथा वचनदर्शनात् सन्देहः १(३) ।

874. तथाहि वृद्ध याज्ञवल्क्यः—

वृद्धस्यैव तु यत्पात्रं तत्सिन्धेत् प्रपितामहे ।
तत्सुते सिन्धयेत् पात्रं तत्सुते सिन्धयेत् पुनः ॥१५८३॥

875. वृद्ध वसिष्ठः—

नवानी(ती)तोर्ध्यपात्रं च पिण्डं च यदि संयुजेत् ।
पितृपात्रेषु पिण्डेषु सपिण्डीकरणं तु तत् ॥१५८४॥ इत्यादि ।
एवं सति तत्रैक आहुरुभयस्य प्रामाणिकत्वाद्विकल्प इति ।

वयन्तु ।

अव्यवस्था च सर्वत्र तद्विनाशनमात्मनः ।
इति वशिष्ठवचनात् साम्निकानग्निपरत्वेन व्यवस्था ।

876. तथा च कश्यपः—

प्रपितामहस्य वृद्धस्य अर्घ्यपिण्ड क्रिया त्रिधा ।
इतरेषु प्रयुञ्जीत सपिण्डीकरणेऽग्निमान् ॥१५८५॥

इत्यतोऽग्निमतः प्रथमोपश्रः (यज्ञः) ।

प्रेतपात्रोदकं पिण्डमितरेषु नियोजयेत् ।
त्रिधा कृत्वा क्रमेणैव सापिण्डये तु निरग्निः ॥१५८६॥ इति ।

877. हेमाद्रौ, प्रचेतसः स्मरणान्निरग्नेर्द्वितीय इति विवेकः ।
सापिण्डघानन्तरं चतुर्थो—

१(०) दुग्धु सन्दिग्धकारि च यः सन्देहः ज्ञतः, हेमाद्रिणा च निराज्ञतः साम्नि निरग्निहेतु इति ।
" चन्न प्रेतः क्षत्रेः परं सम्पत्सुतं यावत् स्मितः,
न पिण्डघानं मतः । योमाद् दृढः प्रायश्चाम् ।

876. निवर्त्तत इत्याह रेणुः,—

सपिण्डीकरणाद्द्वं चतुर्थस्तु निवर्त्तते ।

877. श्राद्धे च तर्पणे चैव इति शातातपोऽब्रवीत् ॥१५८७॥ इति ।

सपिण्डीकरणोत्तरं पाथेय श्राद्धं कार्यम् ।

878. तथा च स्मृत्यर्थसारे, सपिण्डीकरणे कृते प्रेतलोकात् पितृलोकं गच्छन्ति । आमेतु पाथेयश्राद्धं पार्वर्षण विधानेन कार्यमिति रेणु—

879. कारिकायां च,—

कृते सपिण्डीकरणे पितृलोकं हि गच्छतः ।

प्रेतलोकात्तथामेन पाथेयं पार्वर्षणं भवेत् ॥१५८८॥ इति ।

सपिण्डीकरणे ज्येष्ठपुत्रस्यैवाधिकारः १(*) ।

880. तथाहि हेमाद्रौ वायुपुराणे,—

सपिण्डीकरणं श्राद्धं ज्येष्ठपुत्रः समाचरेत् ।

श्राद्धानि षोडशादस्त्वा न कुर्यात्तु सपिण्डनम् ॥

प्रोषितावसिते पुत्रः कालादपि चिरादपि ॥१५८९॥ इति ।

एतद्व्याख्यानमपराकैः । सापिण्ड्यं ज्येष्ठ एव कुर्यात् । यदि प्रोषितः तदा प्रोषितावसिते प्रवासावसानेऽपि चिरादपि कालात् षोडशश्राद्धं पूर्वकं सापिण्ड्यं कुर्यात् । यदि षोडशश्राद्धानि कनिष्ठभ्रात्रादिना दत्तानि तदा सपिण्डत्वमेव कुर्यादिति । तीर्थादौ कनिष्ठोऽपि कुर्यादित्युक्तम् ।

881. श्राद्धसारे,—

गङ्गायां च गयायां च नैमिषे पुष्करे तथा ।

कनिष्ठेनैव सापिण्ड्यं कर्त्तव्यं मङ्गलेऽपि च ॥१५९०॥ इति ।

882. मङ्गलवृद्धिः हरिभट्ट पद्धतौ,—

यदि ज्येष्ठोऽनगिनमान् स्यात् कनिष्ठस्त्वगिनमान् भवेत् ।

कनिष्ठेनैव कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं ततः ॥१५९१॥ इति ।

१ (०) 'ज्येष्ठेनैव तु पुत्रे च पुत्री भवति माम्बः । कतः ज्येष्ठेनैव तु कर्त्तव्यं प्रेतलोकानु सम्बन्धा' इति कृतिसूत्रम् ।

883. नारायण भट्टोपि,—

ज्येष्ठेन वा कनिष्ठेन सपिण्डीकरणे कृते । .

देशान्तर गतानां च पुत्राणां तु कथं भवेत् ॥१५६२॥ इति ।

अत्रास्तु वपनं कार्यं दशाहान्तं—तिलोदकम् ।

दत्त्वा सपिण्डीकरणे कुड्यदिकादशेऽहनि ॥१५६३॥

884. द्वादशाहेन कर्त्तव्यमिति शातातपोऽब्रवीत् । इत्यन्यविधिपरेवाक्ये
कनिष्ठस्यापि सपिण्डीकरणेऽधिकारोदृष्ट इति ।

885. तत्र विद्वेषमाह ऋष्यशृङ्गः—

यवीयसा कृते आद्वे प्रेतशब्दं विहाय तु ।

ज्येष्ठेनैव प्रकर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं पुनः ॥१५६४॥

यः सपिण्डीकृतं जन्तुं प्रेतशब्दे नियोजयेत् ।

असौ विधिघ्नो भवति पितृहा चोपजायत इति ॥१५६५॥

अत्रैव शब्दाज् ज्येष्ठस्य नियमः । ज्येष्ठेनाप्यकृतेऽपि सपिण्डने

886. कर्त्तव्यमेवेति हरदत्त व्याख्यानात् ।

तत्र प्रेतशब्दं विहायार्घ्यं पिण्डसंयोजनादि कर्त्तव्यम् ।

यवीयसा क्रियमान सपिण्डने तु पार्व्वणमात्रम् ।

सपिण्डीकरणश्चाद्वे पुनः पार्व्वणवद् भवेत् ।

अर्घ्यसंयोजनं नैव पिण्डसंयोजनं न च १(*) ॥१५६६॥

इति संवर्त्तस्मरणादिति ।

—*—

अथ व्युत्क्रममृतानां सापिण्ड्यनिर्णयः ।

—*—

887. ब्राह्मे,—

मृते पितरि यस्याथ विद्यते च पितामहः ।

तेन देयास्त्रयः पिण्डाः प्रपितामह पूर्वकाः ॥१५६७॥

तेभ्यश्च पैतृकः पिण्डो नियोक्तव्यश्च पूर्ववत् ।

मातृर्घ्यमे प्रमीतायां विद्यते च पितामही ॥

प्रपितामहो पूर्व तु कार्यन्तत्राप्ययं विधिः ॥१५६८॥ इति ।

यदा पितामह प्रपितामहौ जीवतस्तदा बृद्धप्रपितामहादि त्रिके वा
सपिण्डनं कार्यम् ।

- त्रयाणामपि पिण्डानामेकेनापि सपिण्डने ।
 पितृत्वमश्नुते प्रेत इति धर्मो व्यवस्थितः ॥१५६६॥
 इति सुमन्तूकेः ।
888. यस्तु मनुनोक्तं,—
 व्युत्क्रमाच्च प्रमीतानां नैव कार्य्या सपिण्डतेति न मातापितृभर्तृ-
 व्यतिरिक्तविषयम् ।
889. अतएव स्कान्दे,—
 व्युत्क्रमेण मृतानां न सपिण्डीकृतिरिच्यते ।
 यदि माता यदि पिता भर्ता नैव विधिः स्मृतः ॥१६००॥ इति ।
 एष विधिः सपिण्डण निषेधरूप इति मदन पारिजाते व्याख्यातः ।
 अपुत्रायाः सापत्नमातुः सपत्नीपुत्रेण सपिण्डनं कार्य्यम् ।
890. पितृपत्न्यः सर्वा मातर इति गौतमोक्तेरिति दुष्पदुः ।
 अत्रापि पितामह्यां जीवन्त्यां प्रपितामह्यादिभिः संयोजयेत् ।
 एवं च सति व्युत्क्रमसपिण्डने कृतेऽपि पार्ष्वणान्वष्टकादेः सिद्धयर्थं
 पुनरपि पितामह पितामह्यादिभिर्यथायोगं सपिण्डीकरणं कार्य्यम् ।
891. तथा च रेणुः,—
 व्युत्क्रमेण प्रमीता ये तद्विना प्रेतता ध्रुवम् ।
 पुनः सपिण्डनं तेषां कुर्यात् प्रेते पितामहे ॥१६०१॥
 अन्वष्टकासु वृद्धौ च पितामह्यादिभिः सह ।
 आद्वे सत्युपपन्नं स्यान्न च पित्रा सपिण्डनमिति ॥१६०२॥
 एवमेव सहगमने मृतायाः स्त्रियाः पत्या सह सपिण्डनेऽपि ज्ञेयम् ।
 आस्वादितो यदा पिण्डः पत्याचैकेन योजितः ।
 आन्वष्टकेषु कर्षूणां तर्पणे च पृथक् पृथक् १(३) ॥१६०३॥
 पुनः सपिण्डनं कार्य्यं पितामह्यादिभिः सह ॥१६०४॥
892. इत्युच्यते,—स्मृतेः ।
 न आन्वष्टकादौ पतिसहितानां दानं युक्तम् । २(+)
 अन्वष्टकासु वृद्धौ च गयायां च मृतेऽह्नि ।
 मानुश्राद्धं पृथक् कुर्यादन्यत्र पतिना सह ॥१६०५॥

इति विशेषोक्तेः ।

अविद्यमानसापत्नपुत्राया स्त्रियाः सापिण्ड्यं पतिः
कुर्यात् ।

अपुत्रायां मृतायां तु पतिः कुर्यात् सपिण्डतम् ।

श्वश्रादिभिः सहैवास्याः सपिण्डीकरणं स्मृतम् ॥१६०६॥

893. इति कात्यायनोक्तेः ।

पुत्रपतिहीनायास्तु न सापिण्ड्यम् १(*) ।

अपुत्रा ये मृताः केचित् पुरुषा वा स्त्रियोऽपि वा ।

तेषां सपिण्डना भावादेकोद्दिष्टेन पार्वणम् ॥१६०७॥

894. इति गालवोक्तेः ।

ब्रह्मचारिणामनषत्यानां च सपिण्डनं नास्ति ।

895. किन्तु सर्व्वदैकोद्दिष्टमेवेतिस्मृत्यर्थसाराच्च । पिण्डकरणे प्रथमः पितृणां
प्रेतः स्यात् पुत्रवांश्चेदिति सूत्रभाष्ये कर्काचार्य्योक्तेश्च । प्रयोगपारिजात

896. कारादयस्तु सापिण्ड्यस्य प्रेतत्वनिवृत्तिफलकत्वात् सर्व्वेषामपि
सापिण्ड्यं भवतीत्याहुः ।

897. तथा च रेणुः—

भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एववा ।

सपिण्डीकरणं कुर्यात् पुत्रहीने मृते सति ॥१६०८॥ इति ।

एवमत्र देशाचारतो व्यवस्थेति केचित् ।

वयन्तु सापत्न्यनिरपत्यताविषयत्वेन व्यवस्थां ब्रूमः ।

अन्यथा,—

स्त्र्यपत्यवतोऽपुत्रस्य दौहित्रकसु कपार्व्वणादौ संप्रदानार्हत्वापत्तेः ।२(†)

सर्व्वथापत्यशून्यस्य सापिण्ड्याभावः ।

898. प्रेतत्वनपत्यस्य एकौद्दिष्टं सदा भवेदिति त्रयस्त्रिंशन्मतात् ।

वर्षे वर्षे तु कर्त्तव्या वान्यवैरुदकक्रिया ।

अदैवं भोजयेच्छ्राद्धे पिण्डमेकं तु निर्व्वपेत् ॥१६०९॥

१(*)

'पति पुत्र विहीनायां स्त्रीणां नास्ति सपिण्डता' इति आत्मन्तरे ।

१(†)

'स्त्रापत्यवतः' इत्यत्र पाठः सन्दिग्धः ।

899. इति मनुवचनाद्योक्तं सू(यु)क्तमुत्पश्यामः । अनपत्यस्यापि पत्नीसङ्गावे

900. सापिण्ड्यमेव तदाह लौगाक्षिः ।

सर्वाभावे स्वयं पत्न्यः स्वभर्तृणां समन्त्रकम् ।

सापिण्डीकरणं कुट्युस्ततः पार्वणमेव च ॥१६१०॥

901. इति सुमन्तुश्च ।

अपुत्रे संस्थिते कर्ता न भवेच्छ्राद्धकर्मणि ।

तत्र पत्न्यपि कुर्वीत सापिण्ड्यं पार्वणं तथा ॥१६११॥ इति ।

अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियो वा पुरुषाश्च ये ।

तेषामपि प्रकर्त्तव्यं वसुरुद्रैः सापिण्डनम् ॥१६१२॥

902. इति मनुक्तेश्च ।

यत्तत्र,—

स्त्रियः स्त्रीषु नसंयोज्याः संयोज्या मृत भर्त्तरि ।

तंतु पिण्डं त्रिधा कृत्वा तत्पित्रादिषु योजयेत् ॥१६१३॥

903. इति ऋतुदक्षस्मरणम् १(*) ।

एकत्वमागता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सुतके २(†) ।

स्वगोत्राद् भ्रश्यते नारी विवाहात् सप्तमे पदे ॥१६१४॥

904. इति वृद्धमनुस्मरणम् ।

मातुः सापिण्डीकरणं क्रियते स्वामिना सह ।

मातृकं पैतृकं पिण्ड मेकीकृत्य विधानतः ॥१६१५॥

905. इति न्यासस्मरणं च ।

तत्तु सहगमनमृतश्री-विषवास्त्री-विषयं ज्ञेयम् ।

मृता वानुगता नाथं सा तेन सहपिण्डताम् ।

अर्हति स्वर्गावासं च यावदाभूतसंप्लवम् ॥१६१६॥ ३(‡)

१(*) मङ्गलं ऋतुः, मङ्गलं दक्षधाम्नीदिति ।

२(†) इति—उवाच तत्र सन्दर्भे मन्वे मन्ति ।

३(‡) सङ्घटति विषये स्मृतिस्मृति-प्रसाधानि प्रायुक्तानि ।

906. इति ब्राह्मोक्तेः ।

तत्रापि विशेषो निगमे ।

पत्या चैकेन कर्तव्यं सपिण्डीकरणं स्मृतैः

सह्याने तु मातृणां वज्यावितत् पितामहे ॥१६१७॥ इति ।

अन्यत्रापि,—

पितामहादिभिः सार्द्धं पितुः कुर्यात्सपिण्डनम् ।

मातुर्भर्त्रासहैकेन नत्वन्यः इवशुरैः सह ॥१६१८॥ इति ।

अयमभिसन्धिः, सहगमने स्त्रियं भर्त्रा संयुज्यान्तरं तत्पित्रादिभिः स्त्रिभिः सह संयुज्यात् । भर्तुः संपिण्डनेनैव पत्न्या अपि कृतं भवेदिति स्मृतैः । न चासंस्कृतेन पत्या सपिण्डनमयुक्तमिति वाच्यम् वाचनिकत्वादस्यार्थस्य ।

अपापिष्ठमपि शुद्धे न शुद्धः पापकृतापि वा । १(*) ।

सपिण्डीकरणश्राद्धे संयुज्यादिति निश्चयः ॥१६१९॥

907. इति वृद्धपराशरोक्तेः ।

एकचित्वां समारूढा या नारी च पतिव्रता ।

स्वामिना सह पिण्डत्वे तस्या अपि कृतं भवेत् ॥१६२०॥

दम्पत्यर्थं द्विजं चैकं भोजयेच्च तथोत्तरे । २(†) ।

तयोः सपिण्डीकरणं भवेत् दम्पती पिण्डयोः ॥१६२१॥

908. इति रेणूक्तेश्च ।

देशकालद्रव्यकलैक्ये तान्त्रिको विधिः ।

भेदे पुनर्निमित्तानां कर्मावृत्तिरपीष्यत इति स्मृतिसंग्रहोक्तेश्च, अन्वारोहणे एकचित्तारोहणे च स्त्रियाः पृथक्सपिण्डीकरणं नास्तीति स्मृत्यर्थसारोक्तेश्चेत्यलमतिप्रपञ्चनेन । विधवास्त्रीमरणेऽपि पुत्रः स्वपित्रादित्रिकेन तां सपिण्डयेत् । पितरि हि इत्युक्तो दक्षेण ।

909. स्त्रियः स्त्रीषु न संयोज्या इति पूर्वोक्तवचनेन लोगाक्षिरपि,—

१(०) 'पापिष्ठेन तु पापिष्ठमिति' इद्वितत्त्वं चान्वदति । 'अपापिष्ठ' इति स्त्राने पापिष्ठमिति पाठान्तरमिति ।

२(†) 'तथोत्तरे' श्राद्धान्तरमिति ।

पितामहादिभिस्त्रिभिर्मातरं तु सपिण्डयेत् ।
पितरि धीयमाने तु तेनैवोपरते सति ॥१६२२॥ इति ।

910. हारीतोऽपि,—

तस्मिन् सति सुताः कुर्युः पितामहादिभिः सहेति । तस्मिन्निति
पितृपरामर्शः । सांवत्सरिकान्वष्टकआद्वादौ पिण्डसिद्धयर्थं तु
पितामहादिभिः सह पुनः सपिण्डनं कार्थ्यमिति प्रागेवाभिहितम् ।
तस्मात् सिद्धजीवत्पितृकः । पितामहादिभिर्मातरं सपिण्डयेन्मृत—
पितृकस्तु स्वपित्रादिभिरिति । पुत्रिक्रापुत्रस्तु मातरं स्वमाता-
महादिभिः सपिण्डयेदित्युक्तं—

911. मनुना,—

मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्वपेत् पुत्रिकासुतः ।
द्वितीयन्तु पितुस्तस्यास्तृतीयं च पितुः पितुः ॥१६२३॥ १(*) ।
पितुः पितामहे यद्वत् पूर्णं संबत्सरे सुतैः ।
मातुर्मातामहे तद्वदेषा कार्या सपिण्डता ॥१६२४॥

इति तृतीयं चेति शब्दश्चतुर्थसमुच्चयार्थः ।

912. बौधायनोऽपि,—

आदिशेत् प्रथमे पिण्डे मातरं पुत्रिकासुतः ।
द्वितीये पितरं तस्यास्तृतीये च पितामहम् ॥१६२५॥ इति ।

913. अत्रापि च पूर्व्वर्षत् लौगाक्षिरपि,—

मातामहस्य गोत्रेण मातुः पिण्डोदकक्रियाम् ।
कुर्वीत पुत्रिका पुत्र एवमाह प्रजापतिः ॥१६२६॥ इति ।
एवमेवास्य गान्धर्व्वराक्षसपैशाचविवाहोद्गाक्षीष्वपि द्रष्टव्यमिति

914. स्मृतिमन्त्रीकारादयः ।

915. मार्कण्डेयः,—

ब्राह्मादिषु विवाहेषु या चोढा कन्यका भवेत् ।
भर्तृ गोत्रेण कर्त्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया ॥
आसुरादिविवाहेषु पितृगोत्रेण धर्म्मवित् ॥ १६२७॥ इति ।

916. विज्ञानेश्वरोऽपि,— १(*) ।

आसुरादिविवाहोत्पन्नः २(†) पुत्रिकासुतश्च स्वमातामहेनैव, ब्राह्मादि-
विवाहोदोत्पन्नस्तु पित्रा पितामह्या वा मातरं संयुज्याद् यथावंश-
माचारः । वंशमारोपनियतश्चेदात्मनस्तुष्टिरेव चेति वचनाद् यथारुचि
कुर्व्यादिति । हेमाद्रिस्तु,—ब्राह्मादिविवाहेष्वपि देशभेदान्मातामहेन

917. गुर्जरेषु सपिण्डीकरणमाह । अतएव गुर्जरेषु कोकिलमतातु -
सारिणां मातृमातामहप्रमातामहैः—

इति श्राद्धप्रयोगः । सपिण्डनञ्च दृश्यत इति येन केनापि मातुः
सपिण्डो ऽन्वष्टकादिषु पितामह्यादिभिरेव मातुः श्राद्धं कर्त्तव्यम् ।
अन्वष्टका(दि)स्त्विति वचनादित्युचे ।

अथ यदि दैववशादसंस्कृतौपितामहप्रपितामहौस्त स्तदापर्णशरादिना
सपिण्डीकरणान्तेन प्रायश्चित्त पूर्वकं तौ संस्कृत्य पश्चात् पितुः सपिण्डनं

918. कार्थ्यमिति दुण्डुपद्धतिकृत् ।

असंस्कृतौतुतौ संस्कार्यौ पृथ्वौ पौत्र प्रपौत्रकौ ।

919. पितरं तत्र संस्कुर्यादिति शातातपोऽब्रवीत् ॥१६२८॥ इति ।

अथ यदि तौ चेत्पतितौ तदा पौत्रादिस्तयोरभ्युदयकामः पतित-
प्रायश्चित्तं कृत्वा नारायणवलि पूर्वकं दाहादिसपिण्डीकरणान्
कर्मभिः संस्कृत्य ताभ्यां पितुः सपिण्डनंकार्थ्यम् ।

920. अथवा पतितं परित्यज्याऽपतितैः सह सपिण्डनं कार्थ्यमिति ।

अन्यथा, यस्यैतानि न हीयन्ते प्रेतश्राद्धानि षोडश ।
प्रेतत्वं हि स्थिरन्तस्य दत्तैः श्राद्ध शतैरपि ॥१६२९॥
पापिष्ठमपिहृद्देन शृद्धं पापकृतापिवा ।
पितामहेनपितरं संस्कुर्यादिति निश्चयः ॥१६३०॥ इति ।

१(●)

याश्चवल्काकृति व्याख्यानेऽवादीत् । विशाखेनोद्गायाजात इति वा ।

२(†)

'विवाहोदोत्पन्नः' इति पाठान्तरम् ।

कात्यायनवचनं निर्विषयं स्यात् । अथवा पतितं परित्यक्त्वर्जितैः सह सपिण्डनं कार्यमिति केचित् ।

918. तथाहि इलोकः गोतमस्य—

ब्राह्मणादिहते ताते पतिते सङ्गवर्जिते ।

व्युत्क्रमाच्च मृते देयं येभ्यएव ददात्यसाविति ॥१६३१॥

तथा,—

पापकर्म्मिणोनसंसृजेरन् नस्त्रियश्चाभिचास्णीरिति १(*) वाक्यं,

919. गोतमस्य । असंस्कृतौ न संस्कार्यौ पूर्वो पौत्रप्रपौत्रकैः ।

920. पितरं तत्र संस्कुर्यादिति कात्यायनोऽब्रवीदिति ।

अत्र यथा आर्द्धं व्यवस्था, दोषातिशय तदभावाभ्यां वा व्यवस्थेति द्विक् । व्युत्क्रममृत—सा पिण्ड्ये विशेषान्तरमाह,—

पितामहः पितुः पश्चात् पञ्चत्वं यदि गच्छति ।

पौत्रेणैकादशादि कर्त्तव्यं आर्द्ध-षोडशः ॥१६३२॥

नैतत् पौत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रोवा चेत् पितामहः ।

पितुः सपिण्डणं कृत्वा कुर्यान्मासानु मासिकम् ॥१६३३॥ इति ।

अत्रायमर्थः—

पितामह प्रपितामहयोः पुत्राभावे पौत्रेण दाहादिसपिण्डान्तं आर्द्धं षोडशं कार्यमिति नियमात् । पितृवार्पिकेनैव तत्सिद्धेस्तथाचाराभावाच्च १(*) । पित्रादित्रयाणां यौगपद्यमृतौ तु पितुः प्राधान्यादादौ सपिण्डनं कार्यम् ।

पश्चात्तयोः कार्यम् । पितामहमृतेसति तद्दशाहान्ते पितृमरणे पितुः संस्कारं कृत्वा पितामहस्य पुनः सर्वमावर्त्तयेत् । वृत्ते दशाहे नैवम्, एवमशक्त-पित्रानुज्ञामात्रेण पौत्रेण पितामहकृत्ये प्रक्रान्ते तन्मध्येपितृमृतौ, पित्रशौचं बहजेव पौत्रः पितामह-कर्म्म कुर्यात्, प्रक्रान्तत्वादिनि

921. मदनपारिजात—पृथ्वीचन्द्रोदययोः । व्युत्क्रममृतौ प्रपितामहादिभिः सपिण्डने कृते सति, पुनः पिनामहे मृते तन्सपिण्डने तेनसह

(*) वादग्रंथव्याख्ये,—‘पुत्रसङ्गादे पुत्रेणैव कार्यम् । केचित्, पुत्राभवाभावे पितामहादिर्वापिकत्राहमपि पौत्रेण कार्यमित्याहुः । तत्र, ‘कर्त्तव्यं आर्द्धं षोडशमिति’ नियमात् । पितृवार्पिके कृतेने तत् सिद्धेलाघावाभावाच्च’ इति भिन्न पाठयेत्यवधि ।

922. पुनः पितुः सपिण्डनं कार्यमिति हेमाद्रिराह ।
 अन्येनैतन्मन्यते, पूर्वकृत-सापिण्ड्येनैव प्रेतत्वनि-
 वृत्त्या संप्रदानोपयोगि पितृत्वप्राप्तेरिति ।
 भग्नाचारतो व्यवस्था । यतीनां सपिण्डनं नास्ति ।
 किन्त्वेकादशाहे पार्वणं कार्यम् ।
 एकोद्दिष्टं न कुर्वीत त्रिदण्डानां कदाचन ।
 सपिण्डीकरणं तेषां न कर्त्तव्यं सुतेन च ॥१६३४॥
 अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणं तु विधीयते ।
923. त्रिदण्डग्रहणात् प्रैत्यं नष्टमाहाङ्गिरा मुनिः ॥१६३५॥
 सन्न्यासिनोऽप्याव्दिकादि पुत्रः कुर्याद् यथाविधि ।
 महालयेतु यच्छ्राद्धं द्वादश्यां पार्वणे न तु ॥१६३६॥ इति ।

त्रिदण्डपदमेकदण्डस्याप्युपलक्षकम् ।

चतुर्थमाश्रमं गत्वा ब्रह्मविद्यापरायणः ।
 एकदण्डी त्रिदण्डी वा सर्वसङ्गविवर्जितः १(*) ॥
 सन्न्यासी ब्रह्मणः स्थानं गच्छत्येव न संशयः ॥१६३७॥

924. इति चतुर्विंशतिमतोक्तेः ।

यद्वा, दण्डशब्दो यमपरो ग्राह्यः २(†) ।

वाच्यमः । (१) मनः संयमः चित्तवृत्तिरोधः । (२) कायदण्डः
 स्थिरासनोपविष्टः । (३) कर्मदण्डः ईश्वरोद्देशेकर्म वा (४) ॥१६३८॥
 वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कर्मदण्डस्तथैव च ।
 यस्यैते नियता दण्डाः स त्रिदण्डीति चोच्यते ॥

925. इति मनूक्तेः ।

यदि पूर्वाङ्गं सर्वं कृत्वा दण्डग्रहणात् पूर्वं मृतस्तदा दाहादि-

926. सपिण्डनान्तं सर्वं कार्यमिति नारायण भट्टः ।

यतिश्राद्धे यतिमारभ्य त्रिभ्यो देयम् ।

१(*) 'वाग्दण्डश्च मनोदण्डः' इत्यादि गीताटीकादिपुनः ।

२(†) नारायण बलिः हेमाद्रौ. विश्वनाथनन्दभक्त्यालिः इहौ इत्यत्र 'मन्वन्ते' इत्यधिकः
 पाठोऽस्ति ।

यत्तु—

ब्राह्मणादिहते याते ताते सङ्गविवर्जिते ।

व्युत्क्रमाच्च मृते देयं येभ्यएव ददात्यसौ ॥१६३६॥ इति ।

वृद्धौ तीर्थे चतुर्थे च ताते च पतिते सति ।

येभ्य एव पिता दद्यात् तेभ्यो दद्यात् स्वयं तु तत् ॥१६४०॥

इत्यादि वचनं तु जीवद्यतिपुत्रपरम् । अन्यथा, एकोद्दिष्टं न कुर्वीत

त्रिदण्डानां कथञ्चन इति निषेधानुपपत्तेः । यतिश्राद्धं तत् पुत्रस्यैव ।

शिष्यादीनां तु समाराधना । गोत्रिणो वा शिष्या वा सम्बन्धिनश्च

स्वात्मनो वृद्धिमाशंसमानाः शुक्लद्वादश्यामन्यस्मिन् वा दिक्से

श्रीनारायण बुद्ध्या सन्न्यासिनो नारायणवलिं १(*) कुर्युस्तत्र

सन्न्यासिनो मुख्यास्तदभावे गृहस्था दश द्वादश. शकौ,

शनमधिकं वा निमन्त्र्य तेऽत्रेकं महाविष्णुबुद्ध्याऽपरांस्तु केशवादि-

मूर्त्तिबुद्ध्या, पुरुषसूक्तेन षोडशोपचारैः समभ्यर्च्य २(†) पायसप्रधाने

नान्नेन भोजयित्वा गोपीचन्दनफटिसूत्रं कोपीनाच्छादनानि दत्त्वा

ब्रह्मव्यक्तं भवेत् सृष्टिं ब्रह्मैव व्यक्तिमागतम् ।

यत् किञ्चिन् पूज्यते लोके तेन ब्रह्मैव पूजितम् ॥१६४२॥

देवदत्त तया कश्चिद् ब्रह्मैव व्यक्ततां गतम् ।

पुनर्ब्रह्मैव संजातो ब्रह्म-ब्रह्म तदुच्यते ॥१६४३॥

इति पठित्वा विसृजेदिति ।

वाजसनेयिनां सपिण्डीकरणे विशेषः । श्रौतस्मार्त्ताग्निमनः कर्त्तुः

पित्रादेः सपिण्डीकरणं द्वादशाहे स्यात् । स्मार्त्ताग्नेर्वृद्धिप्राप्तौ

निरग्नेर्नास्त्येव सपिण्डीकरणम् । तदपि स्मार्त्ताग्नावेव कर्त्तव्यमिति

१२७. कर्काचार्याः ।

१२८. आपस्तम्बसूत्रभाष्यकृत्सुदर्शनाचार्योऽप्येवमेवाह । यथा, साग्नेः

स्वाम्नावेव सपिण्डीकरणेऽग्नौ करणम् ।

स्मार्त्तं कर्म विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृहीति याज्ञवल्क्यस्मृतैरिति ।

अनग्नेरग्नयाधानीयमाह—

१(*) पृथक्सूक्तं शुक्ल, यजुः, सः—११।१।११ ।

२(†) धर्मब्रह्माङ्गं 'मत्तं ब्राह्मणभोजनम्' इति कृती ।

929. देवजानोये भारद्वाजः—

अशौचान्तदिने कार्यं कृत्वोद्वाहैरनग्निकैः ।
 अग्न्याधाने न चाशौचं तदर्थं श्रुतिचोदनात् ॥१६४४॥ इति ।
 प्रागेवैकादशाहस्य श्राद्धात् सोऽप्यग्निमान् भवेदिति रेणुकारिका ।
 अत्र पदानि देवानामित्युक्तं देवजानोये १(*) ।

930. गारुडे,—

तदङ्घ्रि दीयते सर्वं द्वादशाहे विशेषतः ।
 पदानि सर्व्ववस्त्नि वरिष्ठानि त्रयोदश २(†) ॥१६४५॥
 यो ददाति मृतस्येह जीवतोऽप्यात्महेतवे ।
 सुखी भूत्वा याम्यमार्णं दैनतेय स गच्छति ॥१६४६॥
 आसनोपानहौ छत्रं मुद्रिका च कमण्डलुः ।
 भाजनं भाजनाधारो वस्त्राण्यष्टविधं पदम् ॥१६४७॥

तथा,—

भाजनासनदानेन मुद्रिका भोजनेन च ।
 आज्ययज्ञोपवीतेन पदं सम्पूर्णां भजेत् ॥१६४८॥
 महिषीरथगोदानात् सुखीभवति निश्चितम् ।
 सर्व्वोपस्करयुक्तानि पदान्यत्र त्रयोदश ॥१६४९॥
 यो ददाति मृतस्येह जीवन्नप्यात्महेतवं ।
 स गच्छति परं स्थानं महाकष्ट-विवर्जितः ॥१६५०॥
 त्रयोदश पदानीत्थं प्रेतायैकादशेऽहनि ।
 दातव्यानि यथाशक्त्या नेनासौ प्रीणितो भवेत् ॥१६५१॥
 अन्नं चैवोदकं चैवोपानहौ च कमण्डलुः ।
 छत्रं शय्या तथा यष्टिलोहदण्डस्तथाष्टमः ॥१६५२॥
 अग्नीष्टकं प्रदीपश्च तिलास्ताम्बूलमेव च ।
 चन्दनं पुष्पदानं च पदान्येव चतुर्दश ३(‡) ॥१६५३॥

१(●) देवजानोयोक्त पदानि पञ्चादशमे ।

२(†) तानि पदसंज्ञकान्युक्तं देयं द्रव्याणि ।

३(‡) तानि षाडविधं, चतुर्दश विधम् । तयोदशविधमितं नामाविधोपाद्धानि द्रव्याणि
 ज्ञेयानि । अत्र 'षडाष्टक' इति भिन्नः पाठः ।

यो वै रथं गजं वापि ब्राह्मणे प्रतिपादयेत् ।

स्वमहिम्नोऽनुपारेण तत्तत् पुण्यमवाप्नुयात् ॥१६५४॥ इति ।

931. पार्वतीयानां १(*) दानविशेषोऽत्र उक्तो भविष्ये,—

तस्माच्छ्रियां समासाद्य सारदारुमर्यां दृढाम् ।

हंसतूलाप्रतिच्छन्नां शुभ गण्डोपधानिकाम् ॥१६५५॥

आच्छादनपटीयुक्तां गन्धधूपाधिवासिताम् १(†) ।

तस्यां संस्थाय सद्गैम हरिं लक्ष्मी समन्वितम् ॥१६५६॥

तच्छीर्षके घृतभृतं कलशं परिकल्पयेत् ।

ताम्बूलं कुङ्कुममदकपूर्णागुरुचन्दनम् ॥१६५७॥

दीपिकोपानहच्छत्रचामरासनभाजनम् ।

पार्श्वेषु स्थापयेद् भक्त्या सप्तधान्यानि चैव हि ॥१६५८॥

भृङ्गारकं तथादर्शं षष्णवर्णवितानकम् ।

यस्माद्गून्यं शयनं केशवस्य शिवस्य च ॥१६५९॥

शय्याः ममाप्यगून्यास्तु तथा जन्मनि जन्मनि ।

दस्वैवं तस्य स(फ)कलं प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥१६६०॥

तथा,—

सम्पूज्य द्विजदाम्पत्यं नानाभरण भूषितम् २(‡) ।

अत्र द्विजदाम्पत्यं—सस्त्रीक विद्वद् ब्राह्मणमुपचारैः पूजयेत् ।

उपवेश्य तु शय्यायां मधुपर्कं ततो ददेत् ॥१६६१॥

रजतस्य तु पात्रेण दधिदुग्धसमन्वितम् ।

अस्थिलालाटिकं गृह्य सूक्ष्मं कृत्वा सपायसम् ॥१६६२॥

भोजयेद् द्विजदाम्पत्यं विधिरप सनातनः ।

एष एव विधिः प्रः पार्वतीये द्विजोत्तमैः ॥

गृहीतायां तु यस्यां वै पुनः संस्कारं मर्हति ॥१६६३॥

इति श्रीनागदेव भट्टात्मजानन्तभट्टविरचिते विधान पारिजाते

सपिण्डीकरण विधानम् ॥

—*—

- १(०) पार्वत्य-देशः, नेपाल-मणिपुर-काश्मीर-हिमप्रदेश बालव्यामी देश इत्यादि ।
 ” अथ कस्य इत्यत्र कस्य इति भिन्नः पाठः । कास्त्रपावन्मर्हति । अथ अत, अद्यत, अतं
 इति च पाठव्यमस्ति ।
 १(१) शय्यातु—पटोपधान-तूलीप्रच्छादन-पर्यङ्क-नोशारपादुकादिमयी व्याम् ।

932. अथोदकुम्भश्राद्धम्, हेमाद्रौ स्मृतिसमुच्चयेष,—

—*—

एकादशाहात् प्रमृति घटस्तोयान्नसंयुतः ।

दिने दिने प्रदातव्यो यावत्संवत्सरं सुतैः ॥१६६४॥

933. याज्ञवल्क्योऽपि,—

यस्य संवत्सरादर्वाक् सपिण्डीकरणं कृतम् ।

मासिकं चोदकुम्भं च दयं तस्यापि वत्सरे ॥१६६५॥

934. मदनरत्ने गौतमः,—

अदैवं पार्वणश्राद्धं सोदकुम्भमधर्मकम् ।

कुर्यात् प्रेत्याब्दिकाच्छ्राद्धान् संकल्प्य विधिनान्वहम् ॥१६६६॥

अत्राधर्मकं ब्रह्मचर्यादि नियमहीनम् । एतन्मासिकश्राद्धवदेकोद्दिष्टं

पार्वणं वा कार्यम् ।

935. अपरार्कस्तु,—

सपिण्डीकरणे वृत्ते पृथक्त्वेनोपपद्यते ।

पृथक्त्वेऽनुकृते पश्चान् पुनः कार्या सपिण्डता ॥१६६७॥ इति ।

936. लघुहारीतोक्तावपि—

तस्याप्यन्नं सोदकुम्भं दद्यात् सम्बत्सरं द्विजं ॥१६६८॥ इति ।

937. याज्ञवल्क्ये तस्येत्येकत्वोत्तरेकोद्दिष्टमेवेत्याह ।

अन्येतु—१(*) ।

सम्बत्सरसपिण्डीकरणपक्षे इदमेकोद्दिष्टम् ।

द्वादशाह-सपिण्डीकरणपक्षे पार्वणमित्याहुः २(†) ॥१६६९॥

अत्र पिण्डदानं कृत्वा कृतं अहरहरन्नमस्मेब्राह्मणायोदकुम्भश्राद्धान्

938. पिण्डमप्येके निगुणन्तीति हेमाद्रौ पारस्कर सूत्रोक्तेः ।

अर्घ्यमावाहनं दैवं पिण्डामौकरणादिकम् ।

ब्रह्मचर्य्यंचैकमुक्तं उदकुम्भे विवर्जयेदिति ॥१६७०॥

१(*) एतत्तु द्वादशाहस्यो मत्तान्तरमिति बोध्यम् ।

२(†) 'द्वादशाहः प्रशस्यते' इति मते द्वादशाहं सपिण्डं न पार्वणं विधयामिति वदन्ति ।

वर्षपर्यन्तं दीपदानमुक्तं, देवजानीये गारुडे—

दीपकोदेयो मार्गेतु विषमे नरैः १(*) ।

सम्बरंवापि प्रेतस्य सुखलिप्सया ॥१६७१॥

वं दीपकं दशाद्देवागारे द्विजालये ।

।।स्य (व्य) सुखं पित्रे ह्यत्रिः संकल्प्यसुस्थिरमिति ॥१६७२॥

—*—

अथ मासिकश्राद्धानि ।

—*—

संवत्सरादर्वाक् सपिण्डीकरणं कृतम् ।

१ चोदकुम्भं च देयं तस्यापि वनसरम् ॥१६७३॥

यज्ञिराः ।

पेत्यपिशब्देन संवत्सरादर्वाक् कृतसपिण्डनस्य समुष्यः ।

।।लः—

संवत्सरादर्वाक् विहिता तु सपिण्डता ।

तानि कुर्वीत पुनः श्राद्धानि षोडश ॥१६७४॥

सैकानि तु चरेत् नान्येव सापिण्ड्यतः पश्चादिति, दीपिका ।

ने स्वस्वकाले कार्याणि बृद्धौत्वपकृष्यते २(†) ।

रीकरणादर्वागपकृत्य कृतान्यपि ।

।।पकृत्यन्ते बृद्ध्युत्तरनिषेधनात् ॥१६७५॥

वाक्यमाह कात्यायनः,—

।।बृद्धिनन्त्रं तु मासिकानि न तन्त्रयेत् ।

।।मं मरणं न भवेत् पुनरस्य तु ॥१६७६॥

913. **हेमाद्रौ गालवः,—**

अर्वाक् संवत्सराद्यस्य सपिण्डीकरणं कृतम् ।

षोडशानां द्विरावृत्तिं कुर्यादित्याह गौतमः ॥१६७७॥

१(*) विषमि मार्गे च पथे देयम् ।

२ †) मन्त्रेण संस्कारा दीर्घानि सप्तकं कालं उपस्थिते अपकर्षः स्यात् । मन्त्रस्य कालान् पुर्येकान् कर्तव्यः इत्यप कपं वाटपकषं च श्रुतम् ।

इति द्विरनुष्ठानं चोत्तरेषामेव न पूर्वेषाम् । तदपरे न क्षमन्ते पुनः
श्राद्धानि षोडशेति वचनात् । काष्णार्जिनिवचनस्याहितेत्यादित्वादाह

944. काष्णार्जिनः,

अर्वागब्दाद् यत्र यत्र सपिण्डीकरणं कृतम् ।

तद्दूढं मासिकानां स्याद् यथाकालमनुष्ठितिः ॥१६७८॥

इति कश्चिदेवमाह ।

तदपरे न क्षमन्ते पुनः श्राद्धानि षोडशेति वचनात् ।

काष्णार्जिनिवचनस्याहिताग्निना द्वादशाहादौ ।

सपिण्डीकरणार्थमपकृष्य कृतानामपि षोडशश्राद्धानां सपिण्डीकरणोत्तरं
स्व स्व काले कर्त्तव्यतार्थपरत्वेनापि नेतुं शक्यत्वाच्च ।

श्रद्धाविव गयाश्राद्धार्थं षोडशानामाकर्षः कर्त्तव्य इति त्रिस्थली सेतौ
नारायणभट्टाः आहुः ।

अत्रत्यो विशेषः षोडशश्राद्ध प्रकरणे प्रपञ्चित इत्युपरम्यते ॥

अथ प्रथमाब्दे विहितनिषिद्धानि ।

945. हेमाद्रौ कश्यपः,—

स्नानं चैव महादानं स्वाध्यायं चाग्निर्षणम् ।

प्रथमाब्दे न कुर्वीत महागुरु निपातने ॥१६७९॥

अग्निर्षणं लक्षहोमादि तत्त्वध्यानादि ।

पितुः सपिण्डीकरणं वार्षिके मृतिवासेरे ।

आधानाद्युपसंप्राप्तावेतत्प्रागपि वत्सरादिति ॥

946. हेमाद्रावुशनसोक्तेः ।

द्विवोदासीये. महानीर्थस्य गमनमुपवासव्रतानि च ।

संबत्सरं न कुर्वीत महागुरु निपातने १(*) ॥१६८०॥

उपवासमेकादशीव्यतिरेकेण । तस्य सुतके मृतके चैवेति प्रतिप्रसवान् ।

947. माघवीये देवलः,—

प्रमीतौ पितरौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत् ।

न दैवं नापि पित्र्यं च यावत् पूर्णो न वत्सरः ॥

१(*)

'यस्य याज्ञ पराशक्तं शुभं माल्यञ्च मेदुतम् ।

वर्जयेद् गुणपातेऽपि यावत् पूर्णो न वत्सरः' इति ऋतिः ।

948. **पित्र्यं सपिण्डनमन्यस्य । अतएवलौगाक्षिः,—**
 अन्येषां चैव कार्याणि महागुरु निपातने ।
 कुर्यात् संवत्सरादूर्वाक् श्राद्धमेकं तु वर्जयेत् ॥
 दाहादेकादशाहान्तं कार्यं प्रेतस्य सर्वदा ॥१६८२॥ इति ।
949. **एकं सपिण्डनम् । पत्न्यादौत्वपवादमाह, कस्यभृशः,—**
 पत्न्याः पुत्रस्य तत्पुत्रभ्रात्रोस्तत्रोभयस्य च ।
 स्तुया इवश्रोश्च पित्रोश्च संघात मरणं यदि ॥ १(*)
 अर्वागव्दान्मातृपितृपूर्वं सापिण्ड्यमाचयेत् ॥१६८३॥ इति ।
950. **लौगाक्षिश्च,—**
 पत्नीषुत्रस्तथा पौत्रोभ्राता तत् पुत्रका अपि ।
 पितरौ च यदैकस्मिन् त्रियेरन् वासरे यदि ॥
 आशमेकादशे कुर्यात् त्रिपक्षे तु सपिण्डनम् ॥१६८४॥
951. **इति, स्मृतिनिबन्धे देवलः २(†) ।**
 महागुरु निपाते तु प्रेत कार्यं यथाविधि ।
 कुर्यात् संवत्सरादूर्वागिकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥१६८५॥
952. **भृशः,—**
 माना चैव तथा भ्राता भार्या पुत्रस्तथा स्तुया ।
 एषां मृतौ चरेच्छ्राद्ध मन्यस्य न पुनः पितुः ॥१६८६॥ इति ।
एतदपि सपिण्डनपरे ।
953. **हेमाद्रौ भविष्ये,—**
 तीर्थश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धमपरपाक्षिकम् ।
 प्रथमाब्दे न कुर्वीत कृतेऽपि तु सपिण्डने ॥१६८७॥

(*) सञ्चोरिति पृथक् पाठः अस्ति ।

(†) 'कृति निबन्धे' इत्यत्र 'भवत्' इति 'धर्मवत्' इति च पाठान्तरमस्ति ।

954. अस्यापवादस्तत्रैव,—

अस्थिक्षेपं गयाश्राद्धं श्राद्धं चापर पाक्षिकम् ।

प्रथमाब्देऽपि कुर्वीत यदि स्याद् भक्तिमान् सुतः ॥१६८८॥

955. इति भक्त्याख्यं श्राद्धमधिकार सिद्धैथ कृत्वा कार्यमिति त्रिस्थलीसेतो ।

956. पतिते विशेषो ब्राह्मे,—

क्रियते पतितानां च गते संवत्सरे क्वचित् १(*) ।

देशधर्मं प्रमाणत्वाद् गयाश्राद्धं स्वबन्धुभिः ॥१६८९॥ इति ।

अन्यश्रापि—

नित्यश्राद्धं तथा दर्शश्राद्धं च पितृतर्पणम् ।

प्रथमाब्दे न कुर्वीत सपिण्डीकरणे कृते ॥१६९०॥ इति ।

एतन्निरग्निपरम् ।

नित्यश्राद्धं तथा दर्शश्राद्धं चापरपाक्षिकम् ।

षट्दानं युगादौ च वैश्वदेवादिकं तथा ॥१६९१॥

957. सामिकः, प्रथमेऽब्दे तु कुर्यादेव न चान्यथा इति संवत्तोक्तेः ।

तथा,—

सपिण्डीकरण श्राद्धं यस्य भाद्रपदे भवेत् ।

कुर्यान्महालयश्राद्धं हारीत—वचनं यथा ॥१६९२॥ इति ।

958. शङ्खोऽत्र विशेषमाह ।

अमावास्यां मृतो वक्तुं प्रेतपक्षे मृतश्च यः २(†) ।

सपिण्डीकरणा दूढं तस्योक्तः पार्वणो विधिः ॥१६९३॥ इति ।

959. देवजानीथे देवलः,—

नासपिण्डीकृते प्रेते पितृकार्यं प्रवर्त्तते ।

महोपरागाष्टकयोः पञ्चयज्ञेऽथ पार्वणः ॥१६९४॥ इति ।

१(*) चव पतिते, स्वकासि नाकुष्ठिते ।

२(†) 'चनावास्याचयोयस्य प्रेत पक्षेऽथवापुना' इत्यन्वय पाठान्तरं विद्यते ।

960. यतिचर्मैऽपि,—

नांभ्रन्ति पितरो देवा मृते व गृहमेधिनि ।
भिक्षुर्भिक्षां न गृह्णाति यावत्कुर्व्यात् सपिण्डताम् ॥१६६५॥
अतः संवत्सरं यावत् कर्मलौपभयादनग्निनाप्यपकृत्य सपिण्डता
कर्त्तव्या ।

आनन्त्यात् कुलधर्माणां पुंसां चैवायुषः क्षयात् ।
अस्थितेश्च शरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यते ॥१६६६॥ इति ।

961. न्याघ्रपाद्भ्रानादित्युक्तम् ।

अन्यत्रापि,—

ज्ञानं चैव महादानं पराभ्रं च स्त्रियं तथा ।
वर्जयेत् यत्नतश्चैव महागुरुनिपातने ॥१६६७॥ इति ।

962. स्त्रीवर्जनमनृतौ श्रताद्युपेयादिति गौतमोक्तेः १(*) ।

इत्यादि प्रथमाब्दे विहितनिषिद्धानि ।
अथ चतुर्थे दिने न पाथेयश्राद्धम् । तच्च यदि द्वादशाहे सपिण्डनं
क्रियते तदा त्रयोदशेऽहनि कार्थ्यम् ।

963. तथा च प्रयोगसारे,—

चतुर्थस्यैव पाथेयं सपिण्डीकरणादनु ।
एकोद्दिष्टविधानेन पुनः श्राद्धं न सोऽर्हति ॥१६६८॥ इति ।
अन्यत्रापि, पितुस्तुरीयस्य सुतः प्रदशाद् विमुक्तः पिण्डस्य सपिण्डनासु ।
दधिमिश्रमन्नं त्रयोदशेऽहनि द्विजपुङ्गवेभ्य इति । ततो मङ्गलज्ञानं
पुण्याहवाचनमाभ्युदयिकश्राद्धं नवमहशान्तिश्च कुर्व्यात् ।

964. तदुक्तं श्राद्धकल्पे,—

पुण्याहं च ततः कुर्व्याद्भ्यङ्गज्ञानं पूर्व्वकम् ।
भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव वा ॥
सहपिण्डक्रियां कृत्वा कुर्व्यादाभ्युदयं ततः ॥१६६९॥ इति ।
इदमाभ्युदयिकं श्राद्धं मलमासेऽपि कार्थ्यम् ।

965. तथा च हेमाद्रौ लघुहारीतः,—

अधिमासे न कर्तव्यं श्राद्धमाभ्युदयं तथा ।

तथैव कार्यं यत्कर्म वत्सरात्प्रथमाहते ॥१७००॥ इति ।

पुनः श्राद्धं न सोऽर्हतीत्युक्तेरतः परं श्राद्धपिण्डेषु न तस्यान्वयः ।
पिण्डकरणे प्रथमः पितृणां प्रेतः स्यात् पुत्रांश्चेन्नित्येति इति
कात्यायन—सूत्रोक्तेः चतुर्थे दिने न पाथेयश्राद्धम् १(०) ॥

अथ क्षयाहश्राद्धम्,—

966. तत्स्वरूपमुक्तं हेमाद्रौ व्यासेन,—

मासपक्षतिथिसृष्टे यो यस्मिन् भ्रियतेऽहनि ।

प्रत्यब्दं तु तथाभूतं क्षयाहं तस्य तद् विदुः ॥१७०१॥ इति ।

967. नारदीये,—

पारणे मरणे नृणां तिथिस्तात्कालिकी स्मृता २(†) । इति ।

अत्र चान्द्रमानं ज्ञेयम् । पितृकर्मणि चान्द्रस्यादिति स्मृतेः ।

968. ब्राह्मे,—

पुत्रहीनपितृ व्यादेरपि क्षयाहश्राद्धं कार्यमित्युक्तम् ।

प्रतिसंवत्सरं कार्यं मानापित्रोर्मृतेऽहनि ।

पितृव्यस्याप्यपुत्रस्य श्रातुर्ज्येष्ठस्य चैव हि ॥१७०२॥ इति ।

अपुत्र स्येवेति—भ्रात्राप्यन्वयः । ज्येष्ठस्येति—विशेषणं कनिष्ठ-
स्यानावश्यकत्वार्थम् । तच्चपित्रोरपि, नानास्मृतिष्वेकोद्दिष्टं पार्वर्णं

969. वा कर्तव्यमित्युक्तम् । तत्राद्य माहयमः—

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रतिसम्बन्सरं सुतैः ।

मानापित्रोः पृथक् कार्यमेकोद्दिष्टे मृतेऽनि ॥ १७०३॥

एकोद्दिष्टं परित्यज्य पार्वर्णं कुरुते नरः ।

अकृतन्तद्विजानीयाद् भवेत्पितृघातकः ॥१७०४॥ इति ।

970. कात्यायन सूत्रेऽपि,—

अत ऊर्ध्वं सम्बन्सरे सम्बन्सरे प्रेतायाम् दशाद्-

यस्मिन्नहनि प्रेतः स्यादिति ।

१(०)

अत इतीरादयं चतुर्थोः पाठोऽर्थात्कालोऽस्ति ।

२(†)

अत, 'आन्दिक् पितृकाले च मासाः चान्द्रमसाः कृताः' इति कृत्वाऽततिथिरिव तुल्यं
पैतृककाले ननु तदङ्गः । पारणं तिथि भिन्नकाल प्रतादीनां चैवम् । कुर्वन्ति-
तिथ्यन्ते पारणं सङ्गत् । अन्वयः तिथौ भाने च पारणम् ।

971. द्वितीयमाह, शातातपः—

सपिण्डीकरणं कृत्वा कुर्यात्पार्वणवत् सदा ।

972. प्रति सम्बत्सरं श्राद्धं छागलेयोदितो विधिः ॥१७०५॥

यः सपिण्डी कृतं प्रेतं पृथक् पिण्डेनियोजयेत् ।

विधिज्ञस्तेन भवति पितृहाचोपजायते ॥१७०६॥ इत्यादि ।

एवं सत्यौरस क्षेत्रजपुत्रयोः पार्वणं, दत्तकादीनामैकोद्दिष्टमित्येकः पक्षः ।

(साम्नेः) पार्वणं, निरग्नेरेकोद्दिष्टमितिद्वितीयः पक्षः १(*) ।

973. अवन्ध कर्कादिभाष्य कृतांसम्मतः ।

974. कल्पतर्करास्तु—

साम्नेरिवौरस क्षेत्रजयोः पार्वणम् ।

निरग्न्योस्तयोरन्येषाञ्चैकोद्दिष्टमित्याह ।

975. अपराकंऽप्येवम् । दत्तकादयोदशपुत्रास्तु साम्नेयीऽनग्नयोश्चैकोद्दिष्ट-
मेव कुर्युः ।

प्रत्यब्दं पार्वणेनैव विधिना क्षेत्रजौरसौ ।

कुर्यातामितरे कुर्यु रेकोद्दिष्टं सुता दशेति ॥१७०७॥

976. जातूकर्णोक्तेः ।

यदातु, दत्तकादीनामपि पिता, दशे महालयेवा मृतस्तत्रपार्वणैकोद्दिष्ट-
योर्विकल्पः ।

अमायाञ्च क्षयोयस्य प्रेतपक्षेऽथवा भवेत् ।

निरग्निरपिवा कुर्यान्मातापित्रोस्तु पार्वणमिति—॥१७०८॥

977. वायुपुराणोक्तेः ।

आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे प्रेताख्येषु क्षयोयदि ।

पार्वणं तत्र कुर्वीत वज्रंयित्वा चतुर्दशी ॥१७०९॥

इति श्लोको गौतमोक्तैश्चेति ।

) पुत्रा चतुर्दश विधाः शाब्दोक्ताः । तेषु साप्ति निरग्निसिद्धः । यत्पितृव्योदितः ।
कीरुः दशकच । एतासां मित्रा दशविधाः । अन्ध निताचरा सर्वमायवीरिणि ।

अन्येतु—

सर्वेषामपि पार्वणैकोद्दिष्टयोर्विकल्पः ब्रीहियवादिबत् ।

सच, देशाचारादव्यवस्थित इत्याहुः ।

978. **अतएव पराशरः—**

मातापित्रोः पृथक्कार्यमेकोद्दिष्टं मृताहनीत्युक्त्याह ।

देशधर्मं समाश्रित्य वंशधर्मन्तथापरे ॥१७१०॥

सूरयः श्राद्धमिच्छन्ति पार्वणञ्च क्षयाह्वयमपि, इत्याह ॥१७११॥

979. तच्च, केवलं पितृणां नसपत्नीकानामिति हेमाद्रिः ।

पितरोयत्रपूज्यन्ते तत्रमाता महा अपीति प्राप्स्या मातामहाश्चापि नकार्याः १(*) ।

कर्णसमन्वितं मुक्त्वा तथाद्यं श्राद्धबोद्धव्यम् ।

प्रत्याब्दिकञ्च शेषेषु पिण्डाः स्युःषडितिभि्यतिः ॥१७१२॥

980. इतिच्छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनोक्तेः ।

981. कर्णसमन्वितं सपिण्डनमिति हेमाद्रिः ।

तथाहि, तत्रत्य प्रेत श्राद्धे विष्णुराह -

अथाशौचापगमे स्वाचारान् ब्राह्मणान् यथाशक्त्युदङ्मुखान् गन्ध-
माल्यादिभिः । पूजितान् भोजयेदेकैकान् मन्त्रानूहेतैकोद्दिष्टसन्निधा-
वेकं पिण्डं निर्व्वपेत् । मुक्तवत् सु दक्षिणया भिपूजितेषु दत्ताक्षय्यो-
हकेषु चतुरङ्गलाःपृथ्वीस्तिस्रः कुर्यात्, कर्णसमीपेऽग्निमुपसमाधाय
परिस्तोत्र्यैकैकस्मिन्नाहुतित्रयं जुहुयात् । सोमाय पितृमते स्वधा,
नमोऽग्नये कव्यवाहनाय, यमायाङ्गिरसे ते स्वधा नम इति स्थानत्रये
प्राग्वत् पिण्डनिर्व्वपणं दधिमधुघृतमांसैः कर्णसमीपं पूरयित्वैतत्त इति
जपेदिति । यैः क्षयाहे एकोद्दिष्टं क्रियते तेषामपि क्वचित् पार्वणमेव
भवति ।

अमावास्यां क्षयो यस्य प्रेतपक्षेऽथवा पुनः ।

पार्वणं तस्य कर्त्तव्यं नैकोद्दिष्टं कदाचन ॥१७१३॥

982. **इति शाङ्खोक्तेः ।**

एवं सन्न्यासिनोऽपि २(†) ।

१(●) कुवचित् कार्या इति भिन्नः पाठः । तेन निषेधा भावः ।

२(†) विष्णुना शङ्खेन च यथोक्तमर्थेन सम्राजि नामपि विधानमन्त्रियमेकमेव ।

एकोद्दिष्टं यतेनास्ति त्रिदण्डग्रहणादिह ।

983. सपिण्डीकरणाभावात् पार्वणं तस्य सर्वदा ॥१७१४॥

इति प्राचेतसोक्तेः ।

984. वायवीये,—

सन्न्यासिनोऽप्याब्दिकादि पुत्रः कुर्याद् यथाविधि ।

महालये तु यच्छ्राद्धं द्वादश्यां पार्वणं तु तत ॥१७१५॥ इति ।

985. पृथ्वीचन्द्रोदये वृद्ध पराशरः,—

संप्रामे संस्थितानां च प्रेतपक्षे शशिक्षये ।

तेषां पार्वणमेवोक्तं क्षयाहेऽपि च सत्तमाः ॥१७१६॥

तथा,—

चन्द्रश्रयानाशकसंयुगेषु.

यः प्रेतपक्षे मृतवान् सपिण्डः ।

सपिण्डतानामपि चाब्दिकानि

भवन्ति तेषामिह पार्वणानि ॥१७१७॥ इति ।

तथा,—

भ्रातृज्येष्ठस्य कुर्वीत ज्येष्ठो भ्रान्तानुजस्य च १(*) ।

986. तथा च, पृथ्वीचन्द्रोदये शातातपः,—

अनाद्य गर्भज्येष्ठोऽपि भ्राता सद्भिर्निगद्यते ।

ऋते सपिण्डनात् तस्य नैव पार्वणमाचरेत् ॥१७१८॥ इति ।

आगर्भं ज्येष्ठे तु पार्वणमेकोद्दिष्टं वेति विकल्पः २(†) ।

एवं पितृव्यस्यापि पितृव्यस्याप्यपुत्रस्येति स्मृतेः ।

987. मातुस्तद्भेदमाह हेमाद्रौ कात्यायनः,—

प्रत्यब्दं यो यथा कुर्यात् पुत्रः पित्रे सदा द्विजः ।

तथैव मातुः कर्त्तव्यं पार्वणं वान्यदेव वा ॥१७१९॥

१(*) श्वशुरोः सौदरयोर्भ्रातृभ्यां उभयोः श्रद्धां कर्त्तव्यमिति मन्वते । सपिण्डनाहते सपिण्डनिर्दिशना ।

२(†) 'आगर्भं' इति, 'आगर्भं' इति च भिन्नः पाठः । विकल्पस्तु यवत्रोद्दिष्टं भवेत् । 'यवत्रोद्दिष्टं' इति, त्रीह्रस्वितं शुद्धीति' इति ।

यत्तु तेनैवोक्तम्,—

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पित्रोरेव हि पार्व्वणम् ।
पितृव्यमातृभ्रातृणामेकोद्दिष्टं सदैवतम् ॥१७२०॥
इति तत् सापत्न मातृविषयम् ।

988. **यत्तु वृद्धपराशरः,—**

अपुत्रस्य पितृव्यस्य तत् पुत्रो भ्रातृजो भवेत् ।
स एव तस्य कुर्वीत पिण्डदानादिक क्रियाम् ॥१७२१॥
पार्व्वणान्ते च कर्त्तव्यं पुत्रवद् भ्रातृजेन तु ।
पितृस्थाने तु तत् कृत्वा शेषं पूर्व्ववदुचरेत् ॥१७२२॥ इति ।
पितृव्यभ्रातृमातृणां ज्येष्ठानां पार्व्वणं भवेत् ।
एकोद्दिष्टं कनिष्ठानां दम्पत्योः पार्व्वणं मिथः ॥१७२३॥
अपुत्रस्यापि पितृव्यस्य भ्रातृभैवाप्रजन्मनः ।
मातामहस्य तत्पत्न्याः श्राद्धं पार्व्वणवद् भवेत् ॥१७२४॥ इति ।
श्राद्धदीपकलिकायाम् । चतुर्विंशतिमते च ।
तत्तु पितृश्राद्धवद्देशाचाराद् व्यवस्थितं ज्ञेयमिति ।

989. पृथ्वीचन्द्रोदयकारः । यत्तत्र पत्नीकर्त्तृकं भ्रातृश्राद्धमेकोद्दिष्टमित्युक्तम् ।

990. **लौगाक्षिणा,—**

भर्तुः श्राद्धं तु यानारी मौग्ध्यात् पार्व्वणं माचरेत् ।
न तेन तृप्यते भर्ता कृत्वा तु नरकं व्रजेत् ॥१७२५॥ इति ।
तत् क्षयाद्दे पाक्षिकैकोद्दिष्टप्रशंसनार्थं पार्व्वणनिषेधार्थमुदितानुदिन-
991. होमनिन्दार्थवाद इति त्रिस्थलीसेतौ व्याख्यातम् । युक्तं चैतत् ।

अन्यथा,—

स्वभर्तृप्रमृतित्रिभ्यः स्वपितृभ्यस्तथैव च १(*) ।
विधवा कारयेच्छ्राद्धं यथाकालमतन्निद्रता ॥१७२६॥
इत्यादिस्कान्दविरोधापत्तेः ।

११२. अन्येषामपुत्राणां हेमाद्रावापस्तम्भः,—

अपुत्रा ये मृता केचित् स्त्रियोयाः पुरुषाश्च वा ।
तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥१७२७॥
मित्रवन्धुसपिण्डेभ्यः स्त्रीकुमारीभ्य एव च ।
दद्याद् वै मासिकं श्राद्धं सांवत्सरमतोऽन्यथा ॥१७२८॥
अतोऽन्यथा मासिकश्राद्धं भवेत् सांवत्सरं वा कार्यमित्यर्थः ।

११३. प्रयोगपारिजाते तु अन्यथा पार्वणं कार्यमित्युक्तम् ।

११४. वृध्वीचन्द्रोदये गार्ग्यः,—

मातुः सहोदरा या च पितुः सहभवा च या १(*) ।
तयोश्च नैव कुर्वीत पार्वणं पिण्डनाहते ॥१७२९॥
पिण्डनात सपिण्डनादित्यर्थः ।

११५. तथा च प्रचेताः,—

सपिण्डीकरणादूर्द्धमेकोद्दिष्टं विधीयते ।
अपुत्राणां च सर्वेषाम पत्नीनां तथैव च ॥१७३०॥
अपत्नीनां ब्रह्मचार्यादीनां सपिण्डनाभावे पिण्डनाभावेऽपि श्राद्धं

११६. देयमित्युक्तं मार्कण्डेयपुराणे—

प्रतिसंवत्सरं कार्यमेकोद्दिष्टं नरैः स्त्रियाः ।
मृताऽनि यथा न्याय्यं नृणां यद्वदिहोदितम् ॥१७३१॥
नृणां यद्वदिति । गोविप्रचाण्डालादिहृत पापण्डादीनां सपिण्डना-
भावेऽपि यद्वत् सांवत्सरमेकोद्दिष्टं क्रियते तद्वदिति श्राद्ध-शूलपाणौ
व्याख्यातम् २(†) ।

११७. हेमाद्रावापि वृद्धवसिष्ठः,—

सपिण्डीकरणादूर्द्धं यत्र यत्र प्रदीयते ।
भ्रात्रे भगिन्यै पुत्राय स्वामिने मातुलाय च ॥
पितृव्यगुरवे श्राद्धमेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥१७३२॥

१(*) तयोः पिण्डनाहते, सपिण्डीकरणं विना पार्वणं न विधीयम् । यथा पिण्डनाहते
पार्वणं न कार्यम् ।

१(†) गो विप्र-चाण्डालादिहृत-पापण्डादीनां श्राद्धकर्तुः श्राद्धं नारायणवसिः, ततः मयायां
श्राद्धं युक्तम् ।

998. इति, भ्रात्रादीनामेकोद्दिष्टमाह, जानूकर्ण्यः,—
पितृव्य भ्रातृमातृणामपुत्राणां तथैव च ।
मातामहस्यासुतस्य भ्राद्धादि पितृवद् भवेत् ॥१७३३॥
999. इति तस्यावश्यकार्थं न तु पार्व्वणातिदेशार्थमिति हेमाद्रिरेवाह ।
अन्ये तु, मातामहस्य पार्व्वणमेव ।
मातुः पितरमारभ्य त्रयो मातामहाः स्मृताः १(*) ।
तेषां तु पितृवच्छ्राद्धं कुर्व्युर्दुर्हितसूनवः ॥१७३४॥
1000. इति पुलस्त्यस्मृतौ त्रय इत्युक्तेः ।
तत्साहचर्याज्ज्येष्ठ भ्रातादावप्येवम् ।
भ्रात्रे (तुः) भगिन्यै इत्येकोद्दिष्ट कथनं तु कनिष्ठपरमित्याहुः ।
1001. पृथ्वीचन्द्रोदयेऽप्येवम् ।
एवं यत्र स्मृति वचनानां विरोधस्तत्रोक्तरीत्या व्यवस्थेयमितिदिक् ॥

अथ क्षयाह द्वैधे निर्णयः ।

—*—

- तत्रैकोद्दिष्टं चेन्मध्याह्ने कार्यम् ।
1002. मध्याह्ने पञ्चधा विभक्ते दिने तृतीयभागो प्राह्य इति माधवाचार्याः ।
आमश्राद्धं तु पूर्वाह्ने एकोद्दिष्टं च मध्यतः २(+) ।
पार्व्वणं चापराह्ने तु प्रातर्द्विनिमित्तकम् ॥१७३५॥ इति—
हारीतोक्तौ प्रातः शब्दसाहचर्यात् तत्रापि कुतपादि मुहूर्त्तत्रये ज्ञेयम् ।
प्रारभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्यादारो हिणं दुघः ।
1003. विधिज्ञो विधि मास्थाय रोहिणन्तु न लङ्घयेदिति गौतमोक्तेः ॥१७३६॥
अत्र रोहिणो नवम मुहूर्त्तः ।

अन्यथाः—

ऊर्द्धं मुहुर्त्तात् कुतपाद् यन्मुहूर्त्तं चतुष्टयम् ।

मुहूर्त्तं पञ्चकृत्तेतत् स्वधाभवन न मिष्यते इत्यादि विरोधात् ॥१७३७॥

- १(*) हेमाद्रौ, प्राशुहृद्द वसिष्ठेनोक्तम् । तथः—मातामह—प्रमातामह—हृद्दप्रमातामहा इति ।
१(+) 'पूर्वाह्ने मादकं यां' अपराह्नेतुपेदकम् । एकोद्दिष्टकमध्याह्ने प्रातर्द्वि निमित्तकमिति
कृत्यकारेः दिने पञ्चदशमुहूर्त्ताः, रात्रौ च पञ्चदशमुहूर्त्ताः सन्ति । मुहूर्त्तावधारण
विषये तेषां नामानि कालमाधवे, ज्योतिषे, भद्रोजी दीक्षित-नाथेश भद्रवीरिणः
निर्णययोः, तथानिर्णयकारि कायाच्च विद्वन्ते ।

1004. यत्तु एकोद्दिष्ट मुपक्रमेत् कुतप इति दीपि कायामप्युक्तम् ।
1005. तद् युक्त्येव, माधवीये व्यासोऽपि—
 कुतप प्रथमे भागे एकोद्दिष्ट मुपक्रमेत ।
 आवर्त्तन समीपेवा तत्रैव नियता स्वधेति ॥१७३८॥
 दिनद्वयेऽपि पद्व्याप्तौ समव्याप्तौचपूर्वा, विषमव्याप्तौसत्यां अधिकोन
 (तद्) निर्णयः । अव्याप्तौ पूर्वैव परविद्धाया निषेधात् ।
1006. निषेधोवक्ष्यते । अत्र मूलत्रचनानि कालमाधवीयादौ सुस्पष्टानि ।
 संग्रहवचनमुल्लिख्यते ।
 सायन्तनी यत्रचेन्मृततिथिः संवाब्दिके मासिके ग्राह्या, साष्टपराह्वयो-
 र्यदि तदा यत्राधिका सा मता ।
 तुल्याचेदुभया पराह्वसमये पूर्वा नचेतद् द्वये,
 पूर्वैवत्रिमुहूर्त्त्याऽस्तसमयेनोचेत् परैकोचिता ।
 एकोद्दिष्टविधावपि स्युरमीहि भेदास्तु मध्याह्नगाः ॥१७३९॥ इति ।
 पार्वणन्त्व पराह्वे वा कार्यम् । पार्वणमपराह्वेचेति पूर्वोक्तेः ।
 मध्याह्नव्यापिनी यास्यात् सैकोद्दिष्टे तिथिर्भवेत् ।
 अपराह्व व्यापिनी या पार्वणे मा तिथिर्भवेत् ॥१७४०॥
1007. इति पृथ्वीचन्द्रे वृद्धगौतमोक्तेश्च । अत्रापि पूर्वेशुरेव परेशुरेववा,
 अपराह्वव्याप्तौ सैवतिथिर्ग्राह्या । दिनद्वये तद्व्याप्तौ अंशतः, समव्याप्तौ
 च पूर्वैव ।

विषमव्याप्तौ यत्राधिका मा ग्राह्या ।

अपराह्वव्यापिनीस्याद्वाब्दिकस्य यदा तिथिः ।
 महती यत्र तद्विद्वन् १(*) प्रशंसन्निमहर्षयः ॥१७४१॥

1008. इति मरीच्युक्तेः ।

दर्शश्च पौर्णमासश्च पितुः साम्बन्तरं दिनम् ।
 पूर्ववृद्धमकुर्वाणो नरकं प्रनिपद्यते ॥१७४२॥

(*) अत्र कश्चिन्नादिज्ञे पाठः पतितः । अन्वयान्ति म च पाठः 'म'स'न—इत्यतः
 'नरकऽह्नव्यापिनोति' शब्दत पाठश्रुतिः । 'महती तत्रता विद्यात्' इति च भिन्नं पाठय ।

1009. इत्यपराकं नारदोक्तेः १(*) ।

द्वयहेप्यव्यापिनीचेत्स्यान्मृताहस्य यदा तिथिः ।

1010. पूर्वविद्धा प्रकर्त्तव्या त्रिमुहूर्त्ता भवेद्द्वयह इति सुमन्तूक्तेः ॥१७४३॥
 1011. पूर्वस्यां निर्वपेत्पिण्डान् इत्याङ्गिरस भाषितमिति हेमाद्रावुत्तराद्धैपाठः ।
 नद्वयहव्यापिनीचेत्स्यान्मृताहस्य चया तिथिः ।

1012. पूर्वं वृद्धैव कर्त्तव्या त्रिमुहूर्त्तापि या भवेदिति—मन्तूक्तेश्च ॥१७४४॥

1013. यत्तु व्यासेनोक्तम्—

अहोऽस्तमय वेलायां कलामात्रा यदा तिथिः ।

सैव प्रत्याब्दिके ज्ञेया नापरा पुत्रहानिदेति ॥१७४५॥

पूर्वेषुः सार्यत्रिमुहूर्त्ताभावेतु परैव प्राह्या २(†) ।

त्रिमुहूर्त्ता नचेद्प्राह्या परैव कुतपेहिसा इति ॥१७४६॥

1014. कालादर्शं गोभिलोक्तेः । माघवपृथ्वीचन्द्रयोस्तु—

दिनद्वयेऽपराहव्याप्तौ अंशतः समव्याप्तौ च क्षये पूर्वावृद्धौ परा
 प्राह्या ।

स्वस्वदेयौ परौ पूज्यावित्युक्तेः ३(‡) ।

अपराह्द्वयव्यापिन्यतीतस्य च या तिथिः ।

1015. क्षये पूर्वातु कर्त्तव्या वृद्धो कार्य्या तथोत्तरेतिवोधायनोक्तेश्चेत्युक्तम् ।
 वृद्धि क्षयावत्र पूर्वतिथेः नतु प्राह्य तिथेर्ज्ञेयौ, तस्याः क्षय पक्षेऽपराह-
 द्वयव्याप्तेर सम्भवात् ।

1016 एतदाह, माघवाचार्य्यः—

1017. न प्राह्यं तिथ्यो यौवृद्धि-क्षयादूर्द्धं तिथेस्तु ताविति । यत्स्वत्र (यत्र)
 सायाहव्यापित्व मुच्यते तत्रापराह्व्यापिनी प्राह्या । सायाह्वस्त्रिमुहूर्त्तस्या
 तत्रप्राह्यं न कारथेदिति मात्स्ये ।

१(*) सुहूर्त्तावधारणविषये कालमाघवादी सम्यगस्ति ।

२(†) अनापराकं, यात्रवल्काकृति व्याख्यान क्वदिति ।

३(‡) अथ 'स्वर्द्धेयो' 'स्वधादेयो' इति च भिन्नः पाठः ।

अथ सृताऽपदं अत तिथि परम् ।

1018. तत्र आद्य निषेधात्, पूर्ववचनेषु त्रिसुहूर्त्तादि-ग्रहणन्तु आद्यापराह्णरूप त्रिसुहूर्त्तं परमिति केन चिदुक्तम् ।
1019. तद्धेमाद्वि-कालादर्शादि ग्रन्थ विरोधादुपेक्ष्यम् ।
तस्मात् पूर्वोक्तमेव साधु ।
अथ यदि दैवान्मानुषाद्वा प्रति बन्धात्तद्धिने साम्बत्सरं (वार्षिकादि-)
आद्यं न कृतं, तदा रात्रावपि तद्धिने कार्यम् ।
मृताहं समतिक्रम्य चण्डालेव भिजायते इति—

1020. मरीचिना तदहातिक्रमे दोषोक्तेः ।

1021. न नक्तं आद्यं कुर्वीत, अत्रवा भोजन समापण मित्यापस्तम्बेन १(*)
गौणकालतोक्तेश्च । ग्रहण दिने वार्षिकादि प्राप्तौ तद्धिने एवात्रेनामेन
हेम्नावा कार्यं नोत्तरदिन इत्युक्तं तृतीयस्तवके ग्रहण निर्णय
प्रकरणे । ग्रन्थ गौरव भयान्नेहोच्यते । एतच्च प्रथमाद्विकश्चेत्
त्रयोदशे मलमासे कार्यम् । इतर था,—
प्रत्यब्दं द्वादशे मासि कार्य्या पिण्ड क्रिया सुतैः ।
1022. क्वचित् त्रयोदशेपि स्या दाद्यं मुत्तवातु वत्सरम् ॥
इति लघुहारीतोक्तेः । द्वादशेऽनीते इत्यर्थः ।
1023. माघत्रीय ये, हेमाद्रौ चैवम् । द्वितीयादिकन्तु शुद्धमासे एव कार्य्यम्,
नाधिके नाप्युभयोः, मलमाम मृानान्तु यदा कदाचित् स एव
मलमामः स्यात्तदा तत्रैव कार्य्यम्, अन्य दातु आद्ये मासे एवहृत्ये-
तदपि प्रागुक्तम् २(+)
दशे वार्षिकश्चे तदा पूर्वं वार्षिकं कृत्वा पिण्ड पितृयज्ञ-दर्शनाद्ये
कर्त्तव्ये ।
दशे क्षया हे(कर्त्तव्ये) सम्प्राप्ते कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ।
आदौ क्षयाहं निर्वर्त्य पश्चाद्दर्शं समाचरेत् ३(‡) ॥१७४७॥

१(*) 'नक्तञ्च रजनौ रात्रिमिति ।' 'रात्रौ याहं न कुर्वीत रात्रौ कीर्त्तितार्त्तिका' । रात्रौ
यद्यथादते आद्यनिषेधः ।

२(+)
अनावास्याहयं यव रविः संक्रान्ति चर्चितः ।
मलमासः स विज्ञेयः विद्युः सपिति कर्कटे ॥ इति मलिनक्षत्र ७७७७म् ।

३(‡)
दशंयाहं यथाह याहं पिण्डपितृ यज्ञञ्च वचनोक्त क्रमेष विधेयम् ।

1024. इति निर्णय दीपिकोक्तेः ।

कश्चिदादौ पिण्ड पितृयज्ञः ततः साम्बन्सरं ततोदर्शाद्भ्राद्धमिति १(*)
क्रममाह ।

प्रत्यब्दयोर्यथा कुर्यात् तथा कुर्यात् स तान्यपि । इति ।

प्रमाणमप्युक्तवान् । स तु—

यज्ञान्तं कर्मनिर्वह्य वैश्वदेवश्च साम्निकः ।

पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात् ततोऽन्वाहार्यकं बुधः ॥१७४८॥

1025. इति क्रमपर लौगाक्षि-वचन विरोधान्, 'प्रत्यब्दं यो यथा—

कुर्यादिति वचनस्य सपिण्डनोत्तर भावि-मासिकश्राद्धे ज्ञेयम् ।

तथाच,—

मृताहं यो नजानाति मासं वापि कथञ्चन ।

तेन कार्यं ममायांस्याच्छ्राद्धं माघेऽथमार्गके ॥ १७४९॥ इति ।

इति कर्तव्यता परत्वात् सर्वत्र क्षयाह श्राद्धे पिण्डपितृयज्ञाभावाच्चो-

1026. पेक्षनीयः । क्षयाह-वृषोमर्ग उक्तो हेमाद्रौ ।

1027. विष्णुधर्मोत्तरे,—

अयनद्वितयेचैव मृताहे बान्धवस्यतु ।

उत्सृजेन्नीलवृषभं कौमुद्याः समुपागमे ॥१७५०॥ इति ।

अत्र कौमुदी कार्तिकी पौर्णमासी । इदमाब्दिकं वत्सरत्रयमशुद्ध-
संज्ञम् । तदुत्तरं शुद्धमभिधीयते २(†) ।

1028. तथा च दिवोदासोये—

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यावदब्दत्रयम्भवेत् ।

तावदेव नभोक्तव्यं क्षयेऽहनि कदाचनेति ॥१७५१॥

वर्षान्तसपिण्डनेऽप्येतत्तुल्यम् ।

मृताऽह्नितु सम्प्राप्ते यावदब्दचतुष्टयम् ।

वहिः श्राद्धं प्रकुर्वीत न कुर्याच्छ्राद्धभोजनम् ॥१७५२॥

१(*)

पितृपिण्डो यद्विन् यज्ञे सपिण्ड पितृयज्ञः इति ।

१(†)

प्रागुक्तं मशुद्धत्वं, 'श्राद्धं यज्ञं चार्धकमिति कथञ्चित् शुद्धसुच्यते ।

- प्रथमेऽस्थीति मज्जाच द्वितीये मांस भक्षणम् ।
 तृतीये रुधिरप्रोक्तं आद्धं शुद्धं चतुर्थकमिति ॥१७५३॥
1029. आद्धकाशिकोक्तेः । शुद्धं किञ्चिदिति ज्ञेयम् १(*) ।
1030. तथाहि स्मृत्यन्तरम्—
 सदा त्रिंशच्च योमासांच्छाद्धे भुंक्ते तु मोहितः २(†) ।
 सः पङ्क्ति दूषितः पापः प्रेताशीतु भवेच्च सः ॥१७५४॥ इति ।
 अत्र प्रथमेऽब्दे वर्षान्त सपिण्डनपक्षे मृताहातु पूर्वोऽहिसपिण्डनमब्द
 पूर्तिआद्धश्च कृत्वा परेरुर्वाषिकं कुर्यादिति—
1031. स्मृत्यर्थसारे उक्तम् । हेमाद्रिस्तु—
 मृताहे सपिण्डीकरण आद्धेनैव वार्षिकआद्धसिद्धिः ।
 पूर्णे सम्बत्सरे पिण्डः षोडशः परिकीर्त्तितः ॥१७५५॥
 तेनेवाब्दिकमिष्यत इति वचनादित्याह ३(‡) ।
 एतदेवयुक्तं प्रतिभाति वचनसद्भावात् ।
1032. अथ क्षयाहापरिज्ञाने, मरीचिः—
 —*—
 आद्धविघ्ने समुत्पन्ने ह्यविज्ञाते मृताऽनि ।
 एकादश्यान्तु क्तत्तध्यं कृष्णपक्षे विशेषतः ४(०) ॥१७५६॥
 अत्र विशेषत इत्युक्तेः शुद्धैकादश्यामिति गम्यते ।
1033. मासेज्ञाते सएवेत्वाह, वृहस्पतिः—
 नज्ञायते मृताहश्चेत प्रमीते प्रोपिते मति ।
 मासश्चेत् प्रतिविज्ञान स्तद्दर्शस्याद् यथाब्दिकम् ॥१७५७॥
 मासाह्जानेऽपि स एव ।
 दिनमासौ न विज्ञातो मरणस्य यदापुनः ।
 प्रस्थानमासदिवसौ ग्राह्यौ पृथ्वीक्षया दिशेति ॥१७५८॥

- १(०) इत्यनेन याद्वे भोजननिषेधः कथितः ।
 २(†) विघ्नः युद्धाः पङ्क्ति पावनाः कृत्युक्ताः । प्रेताशो पक्ति दूषकाः ।
 ३(‡) 'तेनेवाब्दिकमिष्यत' इति वचनादित्याह इति वृत्त्यर्थः ।
 ४(०) अन्वये प्रोपुः, विशेषतः कृष्णपक्षीयासावाद्यायामिति ।

1034. भविष्येतु, —

दिन मेवतु जानाति (जानीत) मासं नैवतु योनरः ।
मार्गशीर्षेऽथवा भाद्रे माघे वा तद्दिनं भवेदिति ॥१७५६॥

1035. निर्णयामृतेतु, —

यदा मासो नविज्ञातोविज्ञातं दिनमेवतु ।
तदा षाढके मासि माघेवा तद्दिनं भवेदिति ॥१७६०॥

1036. बृहस्पत्युक्तेः, आषाढोऽप्युक्तः । कालादर्शोऽपि—

मासाज्ञानेदिन-ज्ञाने कार्य्यमाषाढमाघयोरित्युक्तम् ।

1037. हेमाद्रौ, प्रभासखण्डेऽपि—

मृताहं यो न जानाति मासंवापि कथञ्चन ।
तेन कार्य्यममायां स्या च्छ्राद्धं माघेऽथ मार्गके १(*) ॥१७६१॥ इति ।

—*—

अथ सूतकादिना श्राद्धविघ्नेऽपि निर्णयः ।

—*—

तत्र विप्रस्य निमन्त्रणोत्तरं सूतके मृतकेवा जाते सत्यशौचाभावः ।
निमन्त्रितेषु विप्रेषु प्रारब्धे श्राद्धकर्मणि ।
निमन्त्रणाद्धि विप्रस्य-स्वाध्याद्विरतस्यच ॥
वेदे पितृषु तिष्ठतसु नाशौचं विद्यते क्वचित् ॥१७६२॥

1038. इति शुद्धिप्रदीपे ब्राह्मोक्तेः । कर्त्तव्यिषये विष्णुः—

प्रतयन्न विवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्चने जपे ।
आरब्धे सूतकं नस्यादनारब्धे तु सूतकमिति ॥१७६३॥

१(०)

यस्य चञ्जातवतमासविधिः, स श्राद्धकृतः,

माघ-मार्गशीर्षेयोरमाषाढयोः श्राद्धं कुर्यादिति ॥ अतएव भाद्रे षाषाढमासिच ।

श्राद्धप्रारम्भस्तु तेनैवोक्तः—

प्रारम्भोवरणं यज्ञे संकल्पो व्रतसत्रयोः १(*) ।

नान्दीमुखं विवाहादौ श्राद्धेपाकपरिक्रियेति ॥१७६४॥

पाकपरिक्रिया, पाकप्रोक्षणक्रियेति केचित् ।

1039. गौडादयस्तु ब्राह्मण निमन्त्रणमारभ्यैवा शौचाभावे निमन्त्रितेष्विति पूर्वस्मृतेरित्याहुः ।

दाक्षिणात्यास्तु,—

पाकपरिक्रियोत्तरं भशौचाभावं मन्यन्ते ।

श्राद्धकस्तु^१—गृहे जनने मरणे च सति,—

1040. ब्राह्मे उक्तम्—

भोजनादौ तु सम्मुक्ते विप्रैर्दातु विपद्यते ॥१७६५॥

गृहे इति दोषः २(+)

यदा केचित्तदोच्छिष्टं शेषं त्यज्जवा समाहिताः ।

आचम्यपरकीयेन जलेन शुचयोद्विजाः ॥१७६६॥ इति ।

1041. इदं श्राद्धविषयमिति हेमाद्रिराह ।

1042. पृथ्वीचन्द्रोदयोऽप्येवमेवाह ।

केचिदिदं विवाहादि भोजन विषयम्,

नतु श्राद्धविषयं तत्पदाभावात् इत्याहुः ।

विवाहोत्सव यज्ञेष्वित्युपक्रम्य—

मुख्यानेषु तु विप्रेषु त्वन्तरा मृतसूतके ।

अन्यगोहोदकाचान्ता सर्वेते शूचयः स्मृताः ॥१७६७॥ इति ।

1043. षड्विंशन्मसैक वाक्यत्वाद्, निमन्त्रितेषु विप्रेषु इति —

१(*) शाहस्यासपाके विप्र निमन्त्रयेच आहारभोजनः इति शास्त्रवाक्यात् ।

„ गौडादयः—पञ्च गौड-दिग्वास्तिनः । पञ्चगौडाः प्राशुजाः ।

१ +) चच 'भोजनादौ' इति शिखः पाठः । भोजनदापुण्यं च भोजनं कर्मणिति ।

„ परकीयेन जलेन पवित्र जक्षेनाचम्य इति ।

पूर्वोक्तत्रचन विरोधाच्चेत्याहुः । अत्र यद्यपि विष्णुना अशौचाभाव-
 उक्तोदात्त भोक्तोस्तथापि भोक्तुर्दोषोऽस्त्येव ।
 अपि दातृमहीत्रोश्च सूतके सूतके तथा ।
 अविज्ञाते नदोषः स्याच्छ्राद्धादिषु कथञ्चन ।
 विज्ञाते भोक्तुरेवस्यात् प्रायश्चित्तविधानतः ॥१७६८॥

1044. इति ब्राह्मोक्तेः । तत्र प्रायश्चित्तमाह विष्णुः १(*) ।

ब्राह्मणादीनामशौचे यः सकृदेवान्ममश्नाति तस्यतावदशौचं यावत्तेषां,
 अशौचव्यपगमेतु प्रायश्चित्तं कुर्यादिति । यस्तु, गृहे पितृपुत्रिष्ठनसु

1045. नाशौचं विद्यते क्वचिदिति ब्राह्मवचनं तदाम श्राद्धपरमिति
 केचिदातुः ॥१७६६॥

मिताक्षरा-मा धवीयादि निबन्धकारास्तु, कर्तुर्भोक्तुश्च सर्वथा दोषा-
 भावः, निमन्त्रितेष्वित्यादि स्मृतेः । विज्ञाते भोक्तुरेव स्या दितितु
 श्राद्ध व्यतिरिक्त भोजनविषय मित्याहुः ॥

—*—

अथा शौचमध्ये श्राद्धदिने प्राप्ते (सौ) निर्णयः ।

—*—

1046. माघवीये ऋष्यशृङ्गः—

देये पितृणां श्राद्धे तु अशौचं जायते यदा ।

अशौचेतु व्यति क्रान्ते तेभ्य श्राद्धं प्रदीयत इति ॥१७७०॥

एतन्मासिकाब्दिकपरम्, न दार्शिकादि श्राद्ध परम् ।

1047. तथा च सुदर्शन भाष्यकारः,—२(+)

अपरपक्षे पित्रथाणीति नियमादमावास्या श्राद्धलोपे प्रायश्चित्तमेव ।

न तु गौणकाले करणं वचना भावात् ।

1048. प्रायश्चित्तमभोजनमिति मनूके रित्याह ।

१(*) विप्राशौचात् अच्ये विभे च तावत्कालमेवाशौचं शास्त्रव्यादिति ।

२(+)'सुदर्शनं भाष्यं काम' इति एकस्मिन् आदर्शे पाठोऽस्ति । इत्युच्ये, कुत्राम् । 'सालयेदु-
 क्त्वा कृत्वा ।

1049. अशौचान्तेऽसम्भवेतु व्यासः—

श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने त्वन्तरामृत सूतके ।
अमावास्यां प्रकुर्वीत शुद्धवैके मनीषिण इति ॥१७७१॥

1050. अत्रामावास्यां प्राप्येत्यर्थः । हेमाद्रौ, षट्त्रिंशत्तमतेऽपि,—

मासिकेचाब्दिके वापि संप्राप्ते मृत सूतके ।
वदन्ति शुद्धौ तत्कार्यं दर्शेवापि विचक्षणाः ॥१७७२॥ इति ।

1051. गोभिलः—

प्राप्ते प्रत्याब्दिकं श्राद्धेत्त्वन्तरा मृतसूतके ।
अशौचानन्तरं कुर्यात्तन्मा सेन्दुक्षये पिबेति ॥१७७३॥

1052. तत्राप्यसम्भवेऽत्रिः—

तदहश्चेत् प्रलुप्येत केनचित् सूतकादिना ।
सूतकानन्तरं कुर्यात् पुनस्तदहरेव चेति ॥१७७४॥
अशौचेतरविघ्न विषयमिदमिति प्राह माधवाचार्यः ।
व्याध्यादौ विस्मरणे चैवम् ॥

— * —

अथ भार्यारजोदर्शने सति श्राद्धप्राप्तौ निर्णयः ।

— * —

तत्रामावास्या श्राद्धमामेण काव्यम् ।
श्राद्धविघ्ने द्विजातीनां आमश्राद्धं विधीयते १(*) ।
अमावास्यादि नियतं माससंवत्सराहते इति ॥१७७५॥

1053. हेमाद्रौ हारीस्तेः । व्याघ्रपादोऽपि,—

आर्त्तवेदर्शं कालानां विप्लवे समुपस्थिते ।

1054. आमश्राद्धं द्विजैः कार्यं शूद्रः कुर्यात् सदैवहि ॥१७७६॥

1(*) चक्रेकस्मिन् चादमंयस्ये 'श्राद्धं प्रकीर्तितम्' इत्यारभ्य—'विधीयते' इत्यन्तः पाठः पतितः । आभयाह, आमाहमेन कार्यम् । विधुगः कृतपञ्चोकाः । द्विजातयः-विप्लवम-विग्नः । शूद्राणां सदैव चासिच श्राद्धं कार्यम् । 'आमं शूद्रव्या पञ्चाङ्गं पक्वमुष्णितः—सुप्यते' इति कर्त्तौ ।

1055. दीपिकायामपि,—

दर्शेतु भार्यार्त्तं वेऽप्याम आद्धे विधिन्तदा १(॥) ।

प्रवासि-विधुराद्याश्च ह्याचरेयुर्द्विजातयः ॥१७७७॥ इति ।

वस्तुतस्तु, पाकाभावेद्विजाती नामाम आद्धं विधीयत इति

1056. सुमन्तूक्तेः । पाकस्यकर्त्तृन्तरे सत्यन्नेन कार्यं मन्यथामेनेति युक्तम् ।

मासिकानि सपिण्डानि अमावास्यातथाब्दिकम् ।

अग्नेनैवतु कर्त्तव्यं यस्य भार्या रजस्वलेति ॥१७७८॥

1057. गर्गोक्तेश्च । एषं युगादिमन्वादावपि ।

आब्दिकन्तुरजोदर्शनेऽपि तद्दिन एव कार्यम् ।

पुष्पवत्स्वपि दारेषु विदेशस्थोऽप्यनग्निकः ।

अन्नेनैवाब्दिकं कुर्याद्वेद्मनामेन नक्वचित् ॥१७७९॥

1058. इति माघवीथे लौगाक्षिस्मृतेः ।

रजस्वलायांभार्यायां क्षयाहं यः परित्यजेत् ।

सर्वे नरक माप्नोति यावदासुतसंप्लवमिति ॥१७८०॥

1059. प्रयोगपारिजाते यमोक्तेः ।

रजस्वलाङ्ग नोऽनग्निविदेशस्थोऽथवाब्दिके ।

दर्शादाविचनामेन त्वन्नेन आद्धमाचरेदिति ॥१७८१॥

1060. कालादर्शोक्तेः ।

विदेशगोवा विगताग्नि कोवा,

रजस्वलायांमपि धर्मपत्न्याम् ।

आद्धं मृताद्देविदधीत पाकैः,

आमेन हेम्ना नतुपञ्चमेऽह्नीति ॥१७८२॥

1061. स्मृतिदर्पणोक्तेश्च । यत्—

आब्दिके समनुपाप्ते यस्य भार्या रजस्वला ।

पञ्चमेऽह्नि तच्छ्राद्धं नतत्कुर्यान्मृतेऽह्नीति ॥१७८३॥

१(०)

स्यन्दु सङ्गमाद्यः काणः दर्शः । यत्र नोभिलिन स्वसृते चनापूर्वमद्योमेकमे सङ्ग
स्यार्थाचन्द्रमसोः—परौ सङ्गिकं चिप्रकथौदो इति ।

1062. माधवीये गर्गवचनं तदपुत्रकस्त्री कर्तृकं श्राद्धविषयम् ।
अपुत्रातु यदा भार्या सम्प्राप्ते भर्तुं राब्दिके ।
रजस्वला भवेत् सातु कुर्यात्तत्पञ्चमेऽहनीति ॥१७८४॥
1063. श्लोके गौतमोक्तेः ।
रजस्वलातु या ज्ञाता चतुर्थेऽनि शुध्यति ।
देवे कर्मणि पित्र्येच पञ्चमेऽहनि शुद्ध्यति ॥१७८५॥
1064. इति प्रभासखण्डवचनाच्च । यत्तु—
सप्ताहात् पितृ-देवानां भवेद् योग्या व्रतार्चने—
इति कश्यपवचनन्तद् रज्जोनिवृत्तिपरमिति निवन्धकाराः ।
अतः स्त्रीकर्तृकं श्राद्धं पञ्चमेऽहनीति साधु ॥१७८६॥
1065. हेमाद्रिस्तु,—
पुरुषकर्तृकमपि श्राद्धं पञ्चमेऽहनि कार्यम् ।
श्राद्धादावपि न साध्यत्वेन स्त्रियासहैवाधिकारा, तस्याश्च रज-
दुष्टायां सहाधिकारनिवृत्ते रेकभार्येण पञ्चमेऽहनि कार्यम् १(*) ।
सहाधिकृत भार्यान्तरसत्त्वेतु तद्दिनेष्वपि कार्यमित्याह ।
1066. दीपिकाकारोऽपि,—
भार्यार्त्तौ सति पञ्चमेच दिवसे.
स्याद् वार्षिकं मासिकम् । पकान्नेर्वहुभार्य्यक्रस्त्वधिकृते,
पत्न्यन्तरेतिष्ठति । कुर्यात्तद्वितयंस्वमुख्यदिवसे इति ।
एवं सति देशाचारतो व्यवस्था कार्य्या ॥

—*—

अथान्वारोहणे श्राद्धनिर्णयः ।

—*—

1067. तत्र, लौगाक्षिः—
1068. सूनाहनि समासेन पिण्डनिर्वपणं पृथक् ।
नवश्राद्धञ्च दम्पत्योरन्वारोहणपत्रत्विति ॥१७८७॥

(*) 'सहाधिकृत, इत्यतः श्राद्धादावपि इत्याशब्ध—अहनि कार्यमित्यन्तः पाठः आदरः सति
एककिसासि । अन्वारोहणं इति । 'च साध्यत्वेन' इति भिन्नः पाठः ।

समासेन तन्त्रेण, द्विपितृकश्राद्धवद् द्वयोरेकः पिण्डोदेयः ।
विप्रश्नैक एव भोज्यः पिण्डशब्दस्य श्राद्धपरत्वात् ।

1069. समासस्तु मृताहश्राद्धएव, नवश्राद्धन्तु पृथगेवेति हेमाद्रिः ।

1070. स्मृत्यन्तरञ्च—

एकचित्यधिरोहेतु तिथिरैकैवजायते ।

एकपाकेन पिण्डैकोद्वयोर्गृहीतनामनी ॥१७८८॥ इति ।

इदन्तु मृततिथ्यैकत्वे द्रष्टव्यम् । तिथिभेदे तु वार्षिकं पृथगेव कार्यम् ।
मृताह १(*) समासेनेति लौगाक्ष्युत्तरेव, तत्र मृताहनीत्य २(†)ह-
एकत्वावगतेः तद्भेदे न समास इत्यर्थः ।

तथा, नवश्राद्धमेव पृथगिति परिसंख्याया अन्यत्र पृथगुक्तेस्तीर्थगया

1071. सपिण्डनान्वष्टकादिषु समास एवेति मदन पारिजान-निर्णये
मृतादयः । अतः समासविधिवलाज्जेष्टपुत्रस्यकर्त्तृत्वे सापन्न-
मातुस्त्वारोहणे तन्पुत्रे सत्यपि तद्वार्षिकादिकर्मविभक्तः सापत्नपुत्र

1072. एव ज्येष्ठः, कुर्याःन्नौरस इति गम्यते । एवं बहोष्वपि मातृ-
ज्ञेयमिति त्रिस्थली सेतौ ।

यत्तु—

एकचित्यां समारुढौ दम्पती निधनं गतौ ।

पृथक् श्राद्धं तयोः कुर्यादोदनञ्च पृथक् पृथगिति ॥१७८९॥

1073. गार्ग्यवचनं, तन्नव श्राद्धविषयमिति हेमाद्रिः ।

यच्च,—

या समारोहणं कुर्यात्सुश्रित्याम्पतिप्रता ।

तां मृताऽहनि सम्प्राप्ते पृथक्पिण्डे नियोजयेत् ॥२७६॥

प्रत्यब्दन्तु नवश्राद्धं युगपत्तु समापयेत् ॥१७९१॥ इति ।

1074. भृगुवचनं, तत्समृताहभेदे द्रष्टव्यम् । यद्वा, येषां वार्षिकमेकोदिष्टमुक्तम्

१(•) चव, 'मृताहमासेन' इत्यन्तिकात् पाठः ।

२(†) 'मृताहचौथिकला' इति भिन्नः पाठः ।

तद्विषयमन्तव्यम् । प्रत्यब्दं मृताऽनीति यदान्वयः । नच आद्वन्तु
पुनर्यदित्युक्तेः दर्शवर्गाद्वयवदेकतन्त्रेण पृथगित्यर्थमाह—

1075. पराशरमाधवीये-गार्ग्यभृवादिक्चनमुदाहृत्य लौगाक्षिवाक्ये समासोक्तेः
कालाद्यैक्येन दर्शवर्गाद्वयआद्ववत् पृथक् पृथगाब्दिकं नवआद्वादि-
कुर्याद्विभुक्तं १(*) । एवं सति पृथक्पिण्डदानन्तु मुख्यः कल्पः ।

1076. तदाह, वृद्धपराशरः—

(आरुह्यभर्तु'श्चिति) 'आर्त्त-(आत्म)'श्चिति'मङ्गनायाः ।

प्राप्नोति मृत्युं खलुसत्त्वयुक्ता ।

एकादशाहेतु तयोर्विधेयम् ,

आद्वं पृथक्स्वर्गमपेक्ष्य सङ्गिः ॥

एकत्वमिच्छन्ति मतिप्रहीणाः,

एकादहाशादिषु येऽनृणार्थाः ।

ते स्वर्गमार्गं विनिहत्य कुर्युः,

स्त्रीसत्त्वघातान्नरकाधिवासम् ॥१०६२॥

भर्त्रासह मृता यातु नाकलोक्यभीप्सती ।

साऽनर्हच्छ्राद्धं पिण्डान्नमे क्त्वन्तु तयोःस्मृतम् ॥१०६३॥

पृथगेवहि कर्त्तव्यं आद्वमेकादशाहिकम् ।

यानि आद्धानिसवर्वाणि तान्युक्तानि पृथक् पृथगिति ॥१०६४॥

1077. विश्वादर्शऽप्येवम्—

मातुर्गयाष्टकावृद्धि मृताहेषु महालये ।

आद्वं कुर्यान् पृथग् देवं तन्त्रं चानुगतावपि ॥१०६५॥

एकचित्यां समारुह्य मृतयोरेकवर्हिषि ।

पित्रोः पिण्डान् पृथग् दद्यान् पिण्डंवा य (प)न् सुतकृतिः ॥१०६६॥ इति

1078. यत्तु षट्त्रिंशन्मते—

पृथक्त्वं सागता भर्तुः पिण्डेगोत्रेच सूतके ।

न पृथक् पिण्डदानन्तु तस्मात् पत्नीषु विद्यन् इति ।

तदर्शादिआद्वपरमित्याहुः ।

1079. **आद्धप्रकाशेऽपि—**

एकचित्यां समारूढौ दम्पतीचेन्मृतौ यदि ।
 पृथक् आढं प्रकुर्वीत पत्युरेव क्षयाऽहनि ॥१०६७॥
 मृताना मपि भृत्यानां भार्याणां पतिना सह ।
 तन्त्रेण अपनं कृत्वा आढं स्वामिक्षयेऽहनि ॥१०६८॥
 पूर्वकस्य मृतस्यादौ द्वितीयस्य ततः पुनः ।
 तृतीयस्य ततः कुर्यात् सन्निपातेष्वयं क्रमः ॥१०६९॥

1080. **पाकविषये मदनरत्ने, प्रचेताः,—**

एकचित्यां समारूढौ त्रियेते दम्पती यदि ।
 तन्त्रेण अपणं कुर्यात् पृथक् पिण्डान् समाचरेदिति ॥११००॥
 अत्र भर्तुरशौचमध्ये एवाऽन्यदिने स्त्र्यन्वारोहणे पतिमरणदिनगणन्य
 पिण्डदानेकादशादिकार्यम्, नात्र पक्षिण्यात्मकाशौचवृद्धिः ।

मृतपतिमनुग्रज्य पत्नीचेदनलङ्घता ।
 न तत्र पक्षिणी कार्या पैतृका देव शुद्धयति ॥११०१॥
 पुत्रोवान्योऽग्निदस्तस्या स्तावदेवाशुचिस्तयोः ।
 नव आढं सपिण्डश्च युगपत्तु समापयेदिति—

1081. **षडशीत्युक्तेः ।**

भर्तुरशौचानन्तर मन्वारोहणे तु त्र्यहमशौचं कार्यमित्युक्तं प्राक्
 तस्याः क्षयाद् आढं तिथि भेदेऽपि भर्तृक्षयाद्दे कार्याम् ।
 सहाप्रतः पृष्ठतोवा तद्भर्ता(र्या)मियते यदि ।
 तस्याः आढं प्रदातव्यं पृथक्पत्युः क्षयेऽहनि ॥११०२॥

1082 **इति स्मृत्यन्तरात् ।**

अप्रतः पृष्ठतोवापि तद्भार्यामियतेचया १(*) ।
 तस्याः आढं सुतैः कार्यं पत्युरेव क्षयेऽहनीति ॥११०३॥

१(*)

‘तदभवा, इत्यत्र तदभवं’ रित पाठः स्यात् । अतः पत्युः आढाद्दे च पत्न्याः अपि दा
 तव्यं युक्तम् ।

1083. **श्राद्धकाशिकायां पुराणसमुच्चयोक्तेषु ।**

इत्यन्वारोहण आब्धिक श्राद्धादिनिर्णयः ॥

—*—

1084. **अथ क्षयाद्वादि श्राद्धसम्पाते निर्णयः ।**

तत्र दैवात् पित्रोर्मृतित्थैकत्वे मरणक्रमेण दर्शोवर्गद्वयवत्तन्त्रेण श्राद्धं कुर्यादिति—

1085. **हेमाद्रिराह—**

तत्र पूर्वं कस्य मृतस्यादाविति स्मृतिः प्रमाणम् ।

1086. **माघवादिनिषन्धकारास्तु,—**

पित्रोः श्राद्धेनायंक्रमः, किन्तु—पितुः पूर्वं कृत्वा ततोमातुः कुर्युः ।

पित्रोः श्राद्धे समं प्राप्ते नवे पर्युषितेऽपिवा ।

पितृ-पूर्वं सुतः कुर्यादन्यत्रासत्तियोगतः ॥११०४॥

1087. **इति कार्णाजिनिना विशेषोक्तेः । सर्वत्र पितृपूर्वभिन्नं प्रयोगमाहः ।**

इदन्तु कालान्तरमृततित्थैक्यविषयम् ।

एकतिथौ पित्रोर्मृतौ तु पितृपूर्वकं दर्शो वर्गद्वयश्राद्धवत् तन्त्रेण श्राद्धं कुर्यात् १(*) ।

मृते भर्त्सरि तद्दाहान् प्राक्पत्नी श्रियते यदि ।

प्रत्यान्वा प्राक्प्रमीतायां दाहादूर्वाक् पतिर्मृतः ।

तत्र तन्त्रेण दाहःस्यान्मन्त्रेषु द्वित्वमूहते ॥११०५॥

कोकसानान्तु संस्कारः पृथग्वा सहवा तयोः २(+) ।

एकाहं मृत्यो युगपन्नवश्राद्धादिकन्तयोरिति ॥११०६॥

१(*) श्राद्धकाशिकादिषु अत्रानुष्ठानं तन्मिति । ततः दन्त्योरेकदादाहः स्यात् ।

२) 'मन्त्रे युञ्जित्वा मृचते' इति भिन्नः पाठः ।

२(+) 'कोकसं कुर्वन्मसि च' । कोकसं ज्ञानिनातीत्यात् पृथिकुर्वन्मपु मससं । यदा ज्ञान्याः पतिताः । क्वच कुल्याः सकुलं ज्ञाना इति ।

1088. कपर्दिकारिकोक्तेः । अत्र विशेषो हेमाद्रौ, स्मृत्यन्तरे च—
माता मङ्गल सुत्रेण म्रियते यदि तद्दिने ।
उद्दिश्य विप्रपत्नौ तां भोजयेत् सुवासिनी मिति ॥११०७॥
इदमन्वारोहण-मरणे विज्ञेयं न्यायसाम्यात् ।

—*—

अथ पार्वणैकोद्दिष्टयोः सम्पाते,—

1089. माधवीये जावालिः—
यद्येकत्र भवेयातामे कोद्दिष्टं पार्वणम् ।
पार्वणत्व मनिर्वस्य एकोद्दिष्टं समाचरेदिति ॥११०८॥
महामार्य्यमिदाहादिना बहूणां युगपन्मरणेतु ।
1090. हेमाद्रौ भृगुः—
एककाले गतासूनां बहूणामथवा द्वयोः ।
तन्त्रेणभ्रपणं कृत्वा कुर्याच्छ्राद्धं पृथक् पृथक् ।
पूर्वकस्य मृतस्यादौ द्वितीयस्य ततः पुनः ॥
तृतीयस्य ततः कुर्यात् सन्निपातेष्वयं क्रम इति ॥११०९॥
1091. गारुडेऽपि—
एकेनैवतु पाकेन श्राद्धानि कुरुते यदि ।
बिफिरन्त्वेकतः कुर्यात् पिण्डान्दद्यात् पृथक् पृथगिति१(*) ॥१११०॥
1092. युगपन्मरणेतु ऋष्यश्रुङ्गः—
भवेद् यदि सपिण्डानां युगपन्मरणन्तथा ।
सम्बन्धासत्तिमालोच्य तत् क्रमाच्छ्राद्धमाचरेदिति ॥११११॥
सन्निहित-सम्बन्धस्य पृथ्वं दत्त्वा, ततस्तदपेक्षया व्यवहित सम्बन्धस्य
दद्यादिति वाक्यार्थः ।
1093. कात्यायनश्च—
द्वे बहूनि निमित्तानि जायेरन्नेकवासरे ।
नैमित्तिकानि कार्याणि निमित्तोत् पस्यनुक्रमादिति ॥१११२॥
एतद् व्याख्यानं तृतीयस्तवके तीर्थप्रकरणे विषदं द्रष्टव्यम् ।

1094. जाबालिः—

आढं कृत्वा तु तस्यैव पुनः आढं न तद्दिने ।
नैमित्तिकन्तु कर्त्तव्यं निमित्तानुक्रमोदयम् ॥१११३॥

1095. कालादर्शोऽपि—

नित्य दार्शिकयोश्चोदकुम्भ मासिकयोरपि ।
दार्शिकस्य युगादेश्च दार्शिकालभ्य योगयोः ॥१११४॥
दार्शिकस्य च मन्वादेः सम्पाते आढ कर्मणः ।
प्रसङ्गादित रस्यापि सिद्धेरुत्तरमाचरेदिति ॥१११५॥
अस्य क्वचिद्देवता भेदेऽपवादमाह, तत्रैव—

नित्यस्य चोदकुम्भस्य नित्य मासिकयोरपि ।
दर्शस्य चोदकुम्भस्य दार्श मासिकयोरपि ॥१११६॥
नित्यस्य चाब्दिकस्यापि दार्शिकाब्दिकयोरपि १(*) ।
युगाद्याब्दिकयोश्चैव मन्वाद्याब्दिकयोस्तथा ।
प्रत्याब्दिकस्यचालभ्य योगेषु विहितस्य च ॥१११७॥
सम्प्राते देवताभेदाच्छ्राद्ध युग्मं समाचरेत् ।
निमित्त नियतिश्चात्र पूर्वानुष्ठान कारणम् ॥१११८॥
पित्रोस्तु पितृ पूर्वत्वं सर्वत्र आढ कर्मणीति ।

1096. माघवीये, स्मृति संग्रहेऽपि,—

काम्यतन्त्रेण नितस्य तन्त्रं आढस्य सिद्धयतीति ॥१११९॥
इति आढसम्पाते निर्णयः ॥

—*—

अथ श्राद्धान्तर्गत तर्पणविधानम् ।

—*—

1097. तत्र पृथ्वी चन्द्रोदये, गर्गः—

पूर्वं तिलोदकन्दत्वात्त्वाम आढं समाचरेत् ।
प्रत्यब्देन भवेत् पूर्वं परेऽहनि तिलोदकम् ॥
पक्षश्राद्धे हिरण्येच अनुप्राज्य तिलोदकमिति ॥११२०॥

न च नित्यतर्पणस्यैवार्यं परेऽह्न्युत्कर्षो नतुआद्धाङ्गानां पृथक्तर्पण-
मस्तीति वाच्यम् ।

यस्तर्पयति तान् विप्रः आद्धं कृत्वा परेऽहनि ।

पितरस्तेन तृप्यन्ति न चेत् कुप्यन्तिवै भृश मिति—

1098. प्रयोगपारिजाते गर्गेण, फलनिन्दार्थवादाभ्यां तर्पणस्याङ्गत्वोक्तेः १(७) ।

परेद्युः आद्धकृन्मर्ष्योऽनोनतर्पयति पितृन् ।

तस्य ते पितरः क्रुद्धाः शापं दत्त्वा ब्रजन्ति हि ॥११२१॥

इत्याब्धिकं प्रक्रम्य नारदीयोक्तेश्च । अत्र पितृ शब्दः आद्धेऽभ्यभू-
वर्गपरः । तेनैतत्तर्पणस्य पशु-पुरोडाश यागवत् प्रस्तरप्रहरणवत्,
प्रागिष्टदेवता सस्कारकता । तेन क्षयाह-दिने नित्यं स्वपितृतर्पणं
कार्यमेव । आद्धाङ्गतर्पणस्यैव परेद्युविधानात् ।

1099. तदुक्तं पारिजाते, गर्गेण—

प्रत्यब्दाङ्गे तिलान्दद्यान्निषिद्धेऽपि परेऽहनि ।

वर्गेकस्य वचोयेषां अन्येषान्तु विवर्जयेदिति २(†) ॥११२२॥

एवं पक्षआद्धेऽपि आद्धानन्तरं तिलतर्पणं कार्यम् ३(‡) ।

कृष्णे भाद्रपदे मासि आद्धं प्रतिदिनं भवेत् ।

पितृणां प्रत्यहं कार्यं निषिद्धाहेपिच तर्पणम् ४(+) ॥११२३॥

1100. इति तत्रैव भृगुक्तेः । अत्र तर्पण शब्दस्तिस्तर्पणपरः ।

निषिद्धाहेपीत्युक्तेः । सकृन्महालयेतु आद्धाङ्गतर्पणं विधेयम् ।

स(श्व)एव, दर्शतिलोदकं पूर्वं पश्चाद् दद्यान्महालये ॥११२४॥

1101. सकृन्महालये इवः स्यादष्टकास्वन्तएवहीति ऋष्यशृङ्गोक्तेः ।

अत्र दर्श इत्यादि सप्तमी निर्देशाद् दशदिरङ्गितास्फुटैवावगम्यते ।

यथा तत्र जवान् (वां) जुहुयात्, मन्त्रं प्रापणीयायां मन्त्रं प्रातः सवन-
इत्यादि वत् कचिच्छ्राद्धेऽपवादोहि ।

१(७) वाच्यमित्यस्मात् परं— धकपंथति, इत्यस्मिन्प्राग्यभ्यां पक्षकिस्रादृशंयत्ये पतितः ।

२(†) चत्वारोऽर्थे 'पितृशान्तदेषस्य' इत्यं पाठः कर्मम् ।

३(‡) वादर्शपुस्तकालरे चत्वारोऽर्थे 'पितृशान्तदेषस्य' इत्यं पाठः कर्मम् ।

४(+) 'निषिद्धाङ्गतर्पणम्' इति शिबः पाठोऽस्ति ।

1102 बृहन्नारदीये—

बृद्धिआद्धे सपिण्डां च प्रेत आद्धेऽनुमासिके ।
 संवत् सरविमोकेच न कुर्व्यात्तिलतर्पणम् इति ॥११२५॥
 अत्रापि सप्तमीनिर्देशात्तदंगभूतस्य निषेधः ।
 अत्रायं निष्कर्षः, दर्शोविप्रनिमन्त्रणोत्तरं पाकारंभोत्तरं वा आद्धेस्यारम्भ-
 त्वात्, ब्रह्मयज्ञोत्तरं नित्यतर्पणेनैव आद्धाङ्गतर्पणस्य तन्त्रेण प्रसङ्गेन-
 वासिद्धिः ।
 ततः पूर्वं वैश्वदेवोत्तरं वा ब्रह्मयज्ञकरणे आद्धाङ्ग तर्पणं पृथक्कार्यम् ।
 वार्षिक आद्धदिनेतु नित्यतर्पणं तिलवर्जं कार्यम् ।
 नैव आद्धदिने कुर्व्यात्तिलैस्तु पितृतर्पणम् ।
 आद्धं कृत्वा परेऽङ्गथेव तर्पणन्तु तिलैः सह ॥११२६॥

1103. इति यमोक्तेः ।

सप्तम्यां भानु वारेच मातापित्रोर्मृतैऽहनि ।
 न तिलैस्तर्पणं कुर्व्यात् सभवेत् पितृघातकः १(४) ॥११२७॥

1104. इति स्मृतिरत्नावल्यां बृद्धमनूक्तेश्च ।

1105. यत्तु कात्यायनवचः—

उपरान्ते पितुः आद्धे पातेऽमायाञ्च संक्रमे ।
 निषिद्धेऽपिहि सर्वत्र तिलैस्तर्पणमाचरेदिति ॥११२८॥
 तदपि परेषुःआद्धाः(ङ्ग)तर्पणं विषयम् ।
 आद्धाशक्तस्य तत्स्थानीयतर्पणविषयं वेति द्रष्टव्यम् ।
 प्रेतपक्षेऽपि आद्धदिनेषु नित्यतर्पणं सतिलं कार्यम् ।
 तीर्थे तिथि विशेषे च गङ्गायां प्रेतपक्षके ।
 निषिद्धेऽपि दिने कुर्व्यात्तर्पणं तिल मिश्रितम् ॥११२९॥

१(०)

यस्ये प्रोच—यस्यच 'गङ्गायां अस्मिन्नेवे मातःपितृभ्योर्मेऽहनि ।

निषिद्धेऽपिहि कुर्व्यात्तर्पणं तिलमि'अतमिति ॥

'यद्दये च न्द्रमय्ययो, विदमि' पूर्वोद्धेऽङ्गात्परमिति ।

यय-च— तीर्थे तिथिविशेषे च गङ्गायां प्रेतपक्षके, इत्यपि पूर्वोद्धे भिन्नः पाठः ।

न च नित्यतर्पणस्यैवायं परेऽह्न्युत्कर्षो नतुआद्धाङ्गनां पृथक्तर्पण-
मस्तीति वाच्यम् ।

यस्तर्पयति तान् विप्रः श्राद्धं कृत्वा परेऽह्नि ।

पितरस्तेन तृप्यन्ति न चेत् कुप्यन्तिवै भृश मिति—

1098. प्रयोगपारिजाते गर्गेण, फलनिन्दार्थवादाभ्यां तर्पणस्याङ्गत्वोक्तेः १(*) ।

परेणः श्राद्धकृन्मर्त्योऽयोनतर्पयति पितृन् ।

तस्य ते पितरः क्रुद्धाः शापं दत्त्वा ब्रजन्ति हि ॥११२१॥

इत्याब्दिकं प्रक्रम्य नारदीयोक्तेश्च । अत्र पितृ शब्दः श्राद्धेऽयमू-
वर्गपरः । तेनैतत्तर्पणस्य पशु-पुरोडाश यागवत् भस्तरप्रहरणवच्च,
प्रागिष्टदेवता सस्कारकता । तेन क्षयाह-दिने नित्यं स्वपितृवर्ण-
कार्यमेव । आद्धाङ्गतर्पणस्यैव परेषुविधानात् ।

1099. तदुक्तं पारिजाते, गर्गेण—

प्रत्यब्दाङ्गे तिलान्दद्यान्निषिद्धेऽपि परेऽह्नि ।

वर्गेकस्य वक्षोयेषां अन्येषान्तु विवर्जयेदिति २(†) ॥११२२॥

एवं पक्षश्राद्धेऽपि श्राद्धानन्तरं तिलतर्पणं कार्यम् ३(‡) ।

कृष्णे भाद्रपदे मासि श्राद्धं प्रतिदिनं भवेत् ।

पितृणां प्रत्यहं कार्यं निषिद्धाहेपिच तर्पणम् ४(+) ॥११२३॥

1100. इति तत्रैव भृगुक्तेः । अत्र तर्पणं शब्दस्तिरुतर्पणपरः ।

निषिद्धाहेपीत्युक्तेः । सकृन्महालयेतु आद्धाङ्गतर्पणं विधेयम् ।

स(श्व)एव, दशोतिलोदकं पूर्वं पश्चाद् दद्यान्महालये ॥११२४॥

1101. सकृन्महालये इवः स्यादष्टकास्वन्तएवहीति ऋष्यशृङ्गोक्तेः ।

अत्र दर्श इत्यादि सप्तमी निर्देशाद् दशादेरङ्कितास्फुटैवावगम्यते ।

यथा तत्र जवान् (वां)जुहुयात्, मन्त्रं प्रापणीयायां मन्त्रं प्रातः सवन-
इत्यादि वत् क्वचिच्छ्राद्धेऽपवादीहि ।

१(*) वाच्यमित्यस्यात् परं— यत्तर्पयति, इत्यस्यप्रामाण्यभाग एकस्मिन्नादशंयन्ने पतितः ।

२(†) कस्यवादेशे 'पठशा मरुदेशस्य' इत्यं पाठः क्वरम् ।

३(‡) भाद्रपदपुस्तकाकारे चम पाठाद्विपरिणतपाठवाक्ति ।

४(+) 'निषिद्धाङ्गस्य तर्पणम्' इति (अत्रः पाठोऽस्ति) ।

1102 बृहन्नारदीये—

बृद्धिआद्धे सपिण्डां च प्रेत आद्धेऽनुमासिके ।
 संवत् सरविमोकेच न कुर्व्यात्तिलतर्पणम् इति ॥११२५॥
 अत्रापि सप्तमीनिर्देशात्तदंगभूतस्य निषेधः ।
 अत्रायं निष्कर्षः, दर्शोविप्रनिमन्त्रणोत्तरं पाकारंभोत्तरं वा आद्धेस्यारम्भ-
 त्वात्, ब्रह्मयज्ञोत्तरं नित्यतर्पणेनैव आद्धाङ्गतर्पणस्य तन्त्रेण प्रसङ्गेन-
 वासिद्धिः ।
 ततः पूर्वं वैश्वदेवोत्तरं वा ब्रह्मयज्ञकरणे आद्धाङ्ग तर्पणं पृथक्कार्यम् ।
 वार्षिक आद्धदिनेतु नित्यतर्पणं तिलवर्जं कार्यम् ।
 नैव आद्धदिने कुर्व्यात्तिलैस्तु पितृतर्पणम् ।
 आद्धं कृत्वा परेऽह्नयेव तर्पणन्तु तिलैः सह ॥११२६॥

1103. इति यमोक्तेः ।

सप्तम्यां भानु वारेच मातापित्रोर्मृतैऽहनि ।
 न तिलैस्तर्पणं कुर्व्यात् सभवेत् पितृघातकः १(*) ॥११२७॥

1104. इति स्मृतिरत्नावल्यां बृद्धमनुक्तेश्च ।

1105. यत्तु कात्यायनवचः—

उपरान्ते पितुः आद्धे पातेऽमायाञ्च संक्रमे ।
 निषिद्धेऽपिहि सर्वत्र तिलैस्तर्पणमाचरेदिति ॥११२८॥
 तदपि परेषुः आद्धाङ्ग)तर्पणं विषयम् ।
 आद्धाशक्तस्य तत्स्थानीयतर्पणविषयं वेति द्रष्टव्यम् ।
 प्रेतपक्षेऽपि आद्धदिनेषु नित्यतर्पणं सतिलं कार्यम् ।
 तीर्थे तिथि विशेषे च गङ्गायां प्रेतपक्षकं ।
 निषिद्धेऽपि दिने कुर्व्यात्तर्पणं तिल मिश्रितम् ॥११२९॥

१(*)

यस्ये प्रोक्त्वा—यस्य 'महा'यं अकारक्षते मातापितृभ्योर्मेऽहनि ।

निषिद्धेऽपिहि कुर्व्यात्तर्पणं तिलमि'यतमिति ॥

'यह्नये च न्द्रमथ्ययो, विदमि' पुत्राहं'राडाकारमिति ।

यय-च— तीर्थे तिथिविशेषे च गङ्गायां प्रेतपक्षके, इत्यादि पुत्राहं'मिन्नः पाठः ।

1106. इति तर्पण प्रकरणे पृथ्वीचन्द्रे द्वारीतोक्तेः । न चेदं आद्रतर्पणविषय-
मिति वाच्यम् । पक्षआद्देहिरण्येचेत्यनेनैव तस्यप्राप्तेः ।
सकृन्महालयेऽष्टकामुचान्ते आद्राङ्गतर्पणं कार्यम् ।
तीर्थे दर्शवत् माषीवर्षाद्विष्वक्काआद्रवदन्ते कार्यम् ।
अनेक आद्रसम्पातेषु यदि प्रसङ्गागत(1)सिद्धिस्तदा तदीयमेव तर्पणं
कार्यम् । तन्त्रपक्षे तु आद्रसमसंख्यत्वे आद्राङ्गत्वेवा स्यात् ।
विषमसंख्यायां बह्वुरोधः । वृद्धिआद्रप्रेतआद्रसपिण्डनादौ आद्राङ्ग-
तर्पणं नास्त्येवेति सर्वं समञ्जसम् ॥
1107. आद्राङ्गतर्पणविधिस्तु संग्रहे,—
स्नात्वा तीरं समागम्य उपविश्य कुशासने ।
सन्तर्पयेत् पितॄण् सर्वान् स्नात्वा वस्त्रं धारयेत् ॥११३०॥
अत्र स्नात्वा तर्पणोत्तरं नित्यस्नानं कृत्वेत्यर्थः ।
अपसव्यन्ततः कृत्वा सर्वं जान्वोच्य भूतले ।
नामगोत्रस्वघाकारैर्द्वितीयान्तेन तर्पयेत् ॥११३१॥ इति
1108. अत्र वस्त्रादि रूपतोक्ता, स्मृत्यर्थं सारे,—
वसुरुद्रादिति-सूतां च्छ्राद्धाने तर्पयेत्यतृणिति ।
तच्च बहुवृचानां दक्षिणहस्तेन, अनादिशे दक्षिणं प्रतीयादितिसूत्रात् ।
अन्येषामुभाभ्यां हस्ताभ्यां तत्तत्सूत्रेऽञ्जलिमहणात् । केचित्तु—
बहुवृचानामप्यञ्जलिर्भवति ।
- तथाच,—
एकैकमञ्जलिं देवा द्वौद्वौतु सनकाद्यः ।
अर्हन्ति पितरर्क्षीं स्त्रीन् स्त्रियस्त्वेकैकमञ्जलिम् ॥११३२॥
इति स्मृत्या सर्वसाधारण्येन तर्पणेऽञ्जलिऋथनात् ।
1109. आश्वलायन सूत्रे विशेषाभावाद् दक्षिणं प्रतीया दित्यस्यान्यविषयत्वेन
नेतुं शक्यत्वाच्चेत्याहुः । अत्र प्रत्यञ्जलिमन्त्रावृत्तिः निर्बपणक
सन्ध्यार्च्यदानवच्च द्रव्यमेवात् ।
अवघात वेदि प्रोक्षणादौ तु द्रव्यैकत्वात् मन्त्रावृत्तिः ।

- एकद्रव्येकस्मात्कृतौ सकृन्मन्त्रकरणं कृतत्वादिति—
 1110. कात्यायनसूत्रात् । एवं नित्यतर्पणेऽपि द्रष्टव्यम् ।
 तस्मात् सिद्धं क्षयाद्वाद्यौ नित्यतर्पणं कर्तव्यमिति ।

यत्तु, संग्रहनाम्ना पठन्ति वचः—

पित्रोः क्षयाद्दे सम्प्राप्ते यः कुर्यान्नित्यतर्पणम् ।
 आसुरं भद् भवेच्छ्राद्धं तत्तोयं रुधिरं भवेत् ॥११३३॥

तथा,—

सर्वदा तर्पणं कुर्याद् ब्रह्मयज्ञपुरः सरम् ।
 मृताद्दे नैव कर्तव्यं कृतं चेन्निरूप्यं भवेदित्यादि ॥११३४॥
 तत्तु, महानिबन्धेष्वनुपलम्भान्निर्मूलम् । समूलत्वे तु सति (तत्)
 तर्पणं विषयमिति न किञ्चित् क्षुद्रोपद्रवः ॥

—*—

अथ नित्यतर्पणे तिलनिषेधः ।

—*—

1111. हेमाद्रौ, मरीचिः—

सप्तम्यां रविवारेच गृहे जन्मदिने तथा ।
 निशा सन्ध्यासु पुत्रार्थी न कुर्यात्तिलतर्पणमिति ॥११३५॥

1112. पारिजाते, गार्ग्यः—

भानौ भौमे त्रयोदश्यां नन्दा भृगु मघासु च ।
 पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥११३६॥

1113. स्मृत्यर्थं सारे,—

विवाहं प्रत्यूहासु वर्षमर्द्धं तदर्द्धकम् ।

पिण्डदानमिति पूर्व्ववत् ।

बुद्धौ सत्यान्तु तण्मासि नित्याहुस्तिलतर्पणम्, इति ॥११३७॥

1114. अस्यापवादः, पृथ्वीचन्द्रोदये—

तीर्थे तिथि विशेषे च गङ्गायां प्रेतपक्षके ।

निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात् तर्पणं तिलमिश्रितमिति ॥११३८॥

1115. स्मृत्यर्थे सारेऽपि—

तिथि-तीर्थ विशेषे च कार्यं प्रेतेऽपि सर्वदेति ।

1116. तिलवर्ज-तर्पणे विशेषमाह, गोभिलः—

तिलाभावे निषिद्धाद्दे सुवर्णरजतान्विते १(*) ।

तद्भावे नषिद्धश्चेत् दर्भमन्त्रेणवा पुनरिति ॥११३९॥

अत्रत्यान्यो विशेष आह्निके तीर्थप्रकरणे च द्रष्टव्यः ।

इति आद्राङ्ग तर्पण विधानम् ॥

—*—

अथ प्रसङ्गाद्वृद्धिश्राद्धं निरूप्यते ।

—*—

तस्य निमित्तं पृथ्वीचन्द्रे, ब्राह्मे,—

अथ प्रसङ्गाद्वृद्धि श्राद्धं निरूप्यते ।

जन्मन्यथोपनयने विवाहे पुत्रकस्य च ।

पितृन्नान्दीमुखान्नाम तर्पयेद्विधि पूर्वकम् ॥११४०॥

वेदव्रतेषु चा धान यज्ञ पुंसवनेषु च ।

नवान्न भोजने स्नाने ऊढायाः प्रथमार्त्तवे २(†) ॥११४१॥

देवाराम तडागादि प्रतिष्ठासूत सवेषु च ।

रामाभियेके बालान्न भोजने वृद्धि संज्ञकान् ३(‡) ॥११४२॥

वनस्थाद्या अमं गच्छन् पूर्वेषुः सद्य एव वा ।

पितृन् पूर्वोक्तविधिना तर्पयेत् कर्मसिद्धय इति ॥११४३॥

१(०)

तर्पणकारितिलवर्षेण तद्भावे च सुवर्णरजतान्वितकरणे कुर्यात्पुत्रेण च तर्पणं कुर्यात्

१(†)

ऊढायाः प्रथमोऽर्त्तवे इति अथर्व पाठः ।

१(‡)

वाचनात्तर्पणः, इति अथर्व पाठः ।

1116. बहूवृचकारिकायां—

स्यादाभ्युदयिकं श्राद्धं वृद्धिं पूर्वेषु कर्मसु ।
 पुंसः सवन-सीमन्त-चौलोप नयनेष्विह ॥११४४॥
 विवाहे जातनामधेय प्रथृति श्रौत कर्मसु ।
 इदं श्राद्धं प्रकुर्वन्ति द्विजा वृद्धिनिमित्तकम् ॥११४५॥
 अन्यैः षोडशसंस्कार-श्रावण्यादिव्व पीप्यते ।
 वात्याणुद्रुषापनादौतु कुर्युः पूर्तनिमित्तकमिति ॥११४६॥
 अन्यदपि निमित्तं महामन्थे (तो) द्रष्टव्यम् ।

इदमावश्यकमित्युक्तं—

1118. शातातपेन,—

वृद्धौ न तर्पिता ये वै पितरोगृहमेधिभिः ।
 तदेव विफलं ह्येयं आसुरोविधिरेव सः इति १(*) ॥११४७॥
 अनिष्टातु पितृन् श्राद्धे न कुर्यात् कर्म वैदिकम् ।
 तत्रापि मातरः पूर्वं पूजनीयाः प्रयत्नतः । इति ॥११४८॥

अथ श्राद्धत्रयमाह, स एव,—

मातृश्राद्धन्तु पूर्वस्यान् पितृणान्तदनन्तरम् ।
 ततो माता महाणाश्व वृद्धिश्राद्धत्रयं स्मृतमिति ॥११४९॥

1119. एतत्कालमाह, गार्ग्यः—

मातृश्राद्धे तु पूर्वेषुः कर्माह्नितु पैतृकम् ।
 मातामहं चोत्तरेण वृद्धौ श्राद्धं त्रयं स्मृतमिति ॥११५०॥

अत्राप्यशक्तौ, वृद्ध शातातपः—

पूर्वाह्ने मातृकं श्राद्धं मध्याह्ने पैतृकन्तथा ।
 ततो मातामहाणाश्व वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतमिति ॥११५१॥

1120. अत्राप्यशक्तौ, स एव—

पृथग्दिनेष्वशक्तोऽेकस्मिन् पूर्ववासरे ।
 श्राद्धत्रयं प्रकुर्वीत वैश्वदेवन्तु तान्त्रिकम् २(†) ॥११५२॥

१. (*) 'तश्चैव' पाठस्य इति भिन्नः पाठः ।

इतिः चतुर्दशमस्कंधे श्राद्धम् । अतोऽत्र गीर्वाणदयः, ब्रह्माण्यादयश्च अत्रयः पूज्याः ।

२(†) यदि पृथग्दिने कर्तुं शक्यतः तदा पूर्वदिने पुनपत् एकस्मिन् संस्कारदिने वा ; अनुष्ठानं कुर्यादिति ।

दिनशब्दोऽत्र पूर्वार्द्धादेरुपलक्षणः ।

अलामे भिन्नकालानां नान्दीश्राद्धत्रयं बुधः ।

पूर्वेषुर्वै प्रकुर्वीत पूर्वाह्ने मातृपूर्वकमिति ॥११५३॥

1121. वृद्धमनूक्तेः ।

अत्र महत् सु काव्येषु पूर्वेषु तदहरन्येवित्याश्रलायनगृहपरिक्षिप्त
व्यवस्था ज्ञेया । आभ्युदयिके प्रदक्षिण सुपचारः पूर्वाह्न इति ।

1122. कालस्तु, कात्यायनसूत्रे,—

स्मृत्यन्तरेच,—

पूर्वाह्ने दैविकं श्राद्धं मपराह्ने तु पैतृकम् ।

एकोद्दिष्टन्तु मध्याह्ने प्रातर्षुद्धिं निमित्तकम् इति १(*) ॥११५४॥

दैविकमिति,—

द्वादश्यादिषु क्रियमाणं दैष्णव श्राद्धम् ।

अत्र प्रातःशब्दः सादर्थप्रहरपरः ।

ल्लाट सम्मिते भानौ प्रथमः प्रहरः स्मृतः ।

सएवाध्यर्द्धं संयुक्तः प्रातरित्यभिधीयत । इति २(†) ॥११५५॥

1123. जातूकर्णोक्तेः ।

प्रातः शब्दस्त्रेधा विभक्तदिनस्य प्रथमभागपरश्च । पूर्वाह्नो वैदेवानाम्

1124. मध्यन्दिनं मनुष्याणां, अपराह्नः पितृणाम्, इति वाजसनेयिश्रुतेः

इदञ्च पुत्रजन्माद्यनियत कालातिरिक्तविषयम् ।

1125. तदाहात्रिः—

पूर्वाह्ने वै भवेद्बुद्धिं विनाजन्म-निमित्तकम् ।

पुत्रजन्मनि कुर्वीत श्राद्धं तात् कालिकं द्विज इति ॥११५६॥

तेषामनियतत्वेतु तदा न ३(‡) तर्पयिष्यते ।

१ • 'प्रातः कालोऽह्नर्णोऽतीन् साह्रवः तावदेव' इति ज्योतिषे ।

१(†) 'दधीदद्यात् प्रातरो मुहूर्तौ' चाद्योवाह्नः द्वितीयोरीदः । सूर्योदये सति ततः प्रातरा
व्यतिथि निषेधकारि कालः सति, अपरं चात्रकाचारतस्ते च ।

१(‡) 'वाचाने तर्पयिष्यत' इति अपरः पाठः ।

1126. इति लौगाक्षिस्मृतेश्च ।

तेषां निमित्तानां पतदाधानेऽपराह्णेऽपि स्यात् ।

आमआद्धन्तु पूर्वाह्णे सिद्धधानेनतु मध्यतः ।

पार्वर्णश्चापराह्णेतु वृद्धि आद्ध्यं तथाग्निक मिति ॥११५७॥

1127. हेमाद्रौ गालघोक्तेः ।

नान्दीमुखार्ह्यं प्रात रात्रिकंत्वपराहृत इति—१(*)

1128. विष्णुक्तेश्च ।

इदंश्च मातृ पितृ-मातामहादिक्रमेण न देवतं कार्थ्यम् ।

मातृणां प्रथमं कार्थ्यं पितृणान्तदनन्तरम् ।

ततो मातामहानाश्च सपत्नीनामिति स्थिति—॥११५८॥

1129. रितिगारुडोक्तेः ।

अत्र मात्रादिक्रमः स्यात् पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्य इति
बह्वृचपरिशिष्टे नान्दी—आद्ध्यं प्रकृत्योक्तेः ।

नान्दीमुखाः पितरः पितामहाः प्रपितामहा नान्दी मुखामातामहाः
प्रमातामहा वृद्ध प्रमातामहाश्च प्रीयन्तामिति कात्यायन सूत्रात्तु ।

1130. यत्तु वक्षिष्ठः—

नान्दीमुखे विवाहे च प्रपितामह पृर्वकम् ।

नाम संकोत्तयेद् विद्वान् अन्यत्र पितृ पूर्वंकम् इति ॥११५९॥

1131. यश्च स्मृत्यर्थ सारे—

वृद्ध मुख्यास्तु पितरो वृद्धिआद्ध्येतु भुञ्जते इति । तत्त येषां सूत्रादौ
नान्दीआद्ध्ये व्युत्क्रम उक्त स्तत्परो ज्ञेयः ।

1132. कात्यायनस्तु—

वृद्धिआद्ध्यं षड्दैवकमिच्छन्ति नान्दीमुखाः पितर इत्यनुपदोक्तं तन्-
सूत्रे तथोक्तेः । पद्भ्यः पितृभ्यः तदनु आद्ध्यं कर्म समाचरेत्—

1133. इति कात्यायन परिशिष्टोक्तैः ।

बह्वल्पं वा स्वगृहोक्तं यस्य यावत् प्रचोदितम् ॥११६०॥

१(*) 'अपराह्णे तु देह कर्म' इत्युक्त भागवतम् ।

" 'सुसंपिताः' इति " " ।

तेन तावति शास्त्रार्थे कृते सर्व्वः कृतोभवे, दिति कात्यायनेनेव तथा
करणस्य प्रशंसनाच्च । केचिदत्र वृद्धि (द्ध)शब्दं पित्रादिषु प्रयुञ्जते ।
तन्न—

अनस्मद्बृद्ध शब्दानामरूपाणामगोत्रिणाम् ॥११६१॥

अनाम्नामतिळाद्यैश्च नान्दीश्रादन्तु सव्यवदिति—

1134. हेमाद्रौ संग्रहोक्तेः ।

नच निषेधवलादेव कृतोविधि - व्यर्थ इति वाच्यम् । तस्य प्रौष्टपदी-
श्राद्धे प्रपितामहात्परेषां वृद्धि पित्रादीनां विशेषण परत्वेन सार्थक्यान ।

1135. यत्तु, ब्राह्मो,—

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

त्रयोऽष्टान्तुमुखाद्येते पितरः परिकीर्त्तिताः १(†) ॥११६२॥

तेभ्यः पूर्व्वतया येष प्रजावन्तः सुखैधिताः ।

तेतु नान्दीमुखा नान्दी समृद्धिरिति कथ्यते ॥

1136. यच्च, मार्कण्डेये—

ये स्युः पितामहाद्धूर्ध्वं तेस्युर्नान्दी मुखाअपीति । अत्र पितामह शब्दः
प्रपितामहपरः ।

तथा त्वे पूर्व्ववचनेनैकवाक्यत्वान् । तत्तु जीवत् पुत्रादि-
त्रिकस्य जीवत् पितृकस्य वृद्धि श्राद्ध विषयमिति कल्पतरु-मदन-
पारिजातो ।

1137. यत्तु विष्णुः—

पितरि पितामहे प्रपितामहेच जीवति ।

नैवकुर्व्यादिति, तद्दर्शादिश्राद्ध परमित्याह ।

1139. हेमाद्रिस्तु,—

नान्दीमुखानां श्राद्धन्तु कन्याराशिगते रवौ ।

पौर्णमास्यान्तु कर्त्तव्यं वराहवचनं यथेति ॥११६३॥

ब्राह्म वचनेनैक वाक्यत्वात्प्रौष्टपदीश्राद्धपरमेतदित्याह । अत्र सत्यवसू-
विश्वेदेवा इत्युक्तम् , नान्दीश्राद्धे सत्यवसू इति स्मृत्या २(†) ।

१. ०) 'इति श्राद्धे कर्त्तव्यः सत्यो नान्दीमुखिवसूः नैमित्तिके काशकामी काश्यपे धुरीणोरमी'
इत्यपराकृतः । एते श्राद्धे ईवाःशुः । 'सत्योऽष्टान्तुः' इत्यन्वः पाठः । एतेन
सप्तधाराः पञ्चधारा वा सत्यं दद्याः ।

२(†) पूजिताः स्युः शुभाचक्षाः इति भिन्नः पाठः ।

॥ सत्योसु इति च पाठः ।

1140. यत्तु मार्कण्डेयपुराणे—

विश्वेदेवविहीनन्तु केचिदिच्छन्ति मानवाः ।
इति तद्भिन्नप्रयोगे मातृभ्रातृविषयम् ।

1141. मातृभ्रातृन्तु युगमैः स्याद्देवं प्राङ्मुखैः पृथगितिशातातपोक्तेः ।
प्रयोगैक्ये तु देवनियम इति हेमाद्रिराह ।
इदञ्च मातृ-पूजापूर्वकं कार्यम् ।

अकृत्वा मातृयागन्तु यः भ्रातृं परिवेशयेत् ।
तस्य क्रोधसमाविष्टां हिंसामिच्छन्ति मातरः ॥११६४॥

1142. इति शातातपोक्तेः ।

1143. छन्दोगपरिशिष्टे—

कर्मादिषु च सर्वेषु मातरः सगणाधिपाः ।
पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः १(*) ॥११६५॥
प्रतिमासु च शुद्धासु लिखितावा पटादिषु ।
अथवाऽक्षतपुच्छेषु नैवेद्यैश्च पृथग्वधैः ॥११६६॥
कुड्यलमां वसोर्द्धारां सप्तधारां क्रमेण तु २(†) ।
कारयेत् पञ्चधारां वा नातिनीचां नचोच्छ्रिताम् ॥११६७॥
आयुष्याणि च शान्त्यर्थं जप्त्वा तत्रसमाहितः ।

षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु भ्रातृधदानमुपक्रमेदिति ॥११६८॥

1144. वसोर्धारारक्षणं छन्दोगाणामेव नान्येषामिति पारिजाते ।

1145. स्मृतीनां साधारण्यात् सर्वेषाम्भवतीति निर्नयामृते ३(S) ।

करणे ४(+) त्वभ्युदय इत्यन्ये ।
षड्भ्यइति छन्दोगविषयं कानीयविषयञ्च,

1146. नवद्वैवत्यमन्येषाञ्चेत्यपरार्कः ५(x) ।

1147. नवद्वैवत्यकरणेऽभ्युदय इति पृथ्वीचन्द्रः ।

कोकिलमतानुसारेण मातृ-मातामह-प्रमातामहा इति मात्रासहैव माना-
मह भ्रातृधकरणात्तद्विषयं षड्भ्य इति वचनमित्यपरं ।

१(-) 'पूजनमत्र कारयेत्' इति पात्रालम्भिकः ।

२(†) 'सप्तधाराच्छिन्नं नत्' इत्यपरः पाठः ।

३(-) धारासु-वसु पूजनं अन्ववाप्ति इति आचार्याः ।

४(5) करणेति,—छन्देन धारायां चतुष्टयैः षड्भ्यैवेति ।

५(०) नवद्वैवत्यं यजुषां, नव पौर्वाण्यं वा । षाट् पौर्वाण्यं छन्दोगाचार्याम् ।

.. कोकिल' इत्यपरोक्षिक इति भिन्नः पाठः ।

1148 मातरस्तत्रैवोक्ताः—

गौरी-पद्मा-शची-मेधा-सावित्री-विजया जया ।

देवसेना स्वधा स्वाहा मातरोलोकमातरः ॥११६६॥

धृतिः पुष्टिस्तथातुष्टिरात्मदेवतया सह ।

गणेशेनाधिका ह्येता बृद्धौ पूज्याश्चतुर्ह्येति ॥११७०॥

मातरोलोकमातर इति सर्व्वविशेषणम्, तेन चतुर्दशत्वं सुस्थम् ।

कचित्तु षोडशेतिपाठः । तदातु यथास्थित मेतत् ।

1149. चन्द्रिकायां चतुर्दशतिस्त्वन्या उक्ताः ।

तिस्रः पूज्याः पितुः पक्षे तिस्रोमातामहे तथा ।

इत्येता मातरः प्रोक्ताः पितुर्मातुः स्वसाष्टमीति ॥११७१॥

आसु जीवन्तीषु तदा प्रत्यक्षं पूजनं स्मृतम् ॥

मृतास्व क्षतपुत्रेषु, १(*)

1150. इति हेमाद्रिराह—

ब्रह्माण्याद्यास्तथा सदा दुर्गाक्षेत्रगणाधिपान् ।

बृद्ध्यादौ पूजयित्वातु पश्चान्नान्दीमुखान् पितृन् ॥११७२॥

मातृपूर्वास्तु सम्पूज्य ततो मातामहानपि ।

मातामहीस्ततः केचिद् युग्मा भोज्या द्विजालय इति ॥११७३॥

अत्र द्वादशदैवत्य कथनं देशाचार तो व्यवस्थेयम् ।

1151. अपराकै, अन्या अपि मातर उक्ताः, ता यथा—

ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ।

वाराही च तथेन्द्राणी चामुण्डा सप्तमातर इति ॥११७४॥

अत्रापि देशाचारतो व्यवस्था ।

अत्र चौलादीनां निमित्तानां योगपथे तत्रोक्ताः ।

1152. छन्दोगपरिशिष्टे,—

गणेशं क्रियमाणानां मातृभ्यः पूजनं सकृत् ।

सकृदेव भवेच्छ्रावः आदौ न पृथगादिषु इति ॥११७५॥

तथा,—

असकृद् यानि कर्माणि क्रियन्ते कर्मकारिभिः १(*) ।

प्रति प्रयोगं नैवस्युर्मातरः सगणाधिपाः ॥११७६॥

तानि च प्रतिपत्स्थालीपाकादीनि । प्रतिप्रयोगमित्युक्ते न द्वितीयादि प्रयोगे भवति । प्रथम प्रयोगे तु भवत्येवेति गम्यते ।

उक्तं हि तत्रैव,—

आधाने होमयोश्चैव वैश्वदेवे तथैव च २(†) ।

बलि कर्माणि दशैश्च पौर्णमासे तथैव च ॥११७७॥

नवयज्ञे च यज्ञज्ञा वदन्त्येवं मनीषिणः ।

एकमेव भवेच्छ्राद्धं मतेषु न पृथक् पृथगिति ॥११७८॥

एतेष्वाधानादिषु प्रतिप्रयोगं नावर्त्तते, किन्तु आद्य प्रयोग एव ।

एतन्नान्नसोमयागादौ प्रतिप्रयोगमावर्त्तत एव श्राद्धमित्यर्थः ।

1153. नारायण वृत्तौ तु—

आधानादि सप्तसु प्रतिकर्मापि न श्राद्धम् । किन्तु, आधानादौ कृते-
नैकेनैव सर्वत्रोपकारः । श्रवणा कर्मादिषु प्रतिकर्म कार्यमिति ।

1154. अपराकृतौ—आधाने तत्रैव न पुनराधाने, होमयोः सायं प्रातः क्रिय-

माणयो रूभयोरेकं न तु प्रत्येकं वैश्वकमेवेति व्याख्यातम् ३(‡) । अत्र
यथाचारमनुष्ठेयम् । क्वचिदादावपि निषेधमाह—सएव,

नाष्टकासु भवेत् श्राद्धं न श्राद्धे श्राद्धं श्राद्धं मिय्यते ॥११७९॥

न शोष्यन्ती जातकर्म प्रेषितागत कर्मसु ॥ विवाहादिः कर्मगणो-
यवक्तोर्गर्भाधानं शुश्रुषा यस्यचान्तेनादौ कर्मणः स्यादिति ।

सोष्यन्त्या आसन्नप्रसवाया सुखं प्रसवार्थं यत् कर्म । तत्र यद्वा

छन्दोगैः क्रियमाणं जातकर्म, तत्र प्रेषितेति, प्रोष्यन्त्यं गृहानु-
पतिष्ठते ४(+). पूर्ववत् पुत्रं दृष्ट्वा जयतीति ५(x) कात्यायनसूत्रे
विहितम् ।

१(*) कर्मकारिभिः इति भिन्नः पाठः ।

२(†) 'आधानं होमयोश्चैव' इत्यस्यैव पाठः ।

३(‡) वैश्वदेवताकर्मिति ।

४(+). गर्भाधान-पुंसवनादाविति पर श्रवणं संस्कारार्थं काकसु पृथगेव ।

५(x) अथपु, पुत्रजातेऽपि कर्मोद्भवम् । 'वैश्वान' श्राद्धकर्मवर्त्तमानेति च्छान्तेनादाविति । अथापु
पुत्रेष्टः । अथपु पारस्करवृत्त्यादौ विद्यते ।

तत्रापि नेत्यर्थः । विवाहेति,—

विवाहादि गर्भाधान प्रान्तोयोगृहप्रवेशचतुर्थीकर्मर्मादिः, १(*)
कर्मसमूहोक्तः ।

सूत्रकारेण तत्रापि प्रतिकर्म नेदमित्यर्थः ।

अन्येऽपि लाङ्गल्योजनादयोऽपवादविधयास्तत्रैवज्ञेयाः ।

लोके प्रचाराभावाच्च्यन्ते ॥

1155. अथान्नाधिकारिणः, तत्र विष्णु पुराणे,—

जातस्य जातकर्मर्मादि क्रियाकाण्डमशेषतः ।

पिता पुत्रस्य कुर्वीत श्राद्धश्चाभ्युदयात्मकम् । इति ॥११८०॥

अथ केचित्—२(+)

जीवत् पितृकस्य साग्नेरेव वृद्धिश्राद्धेऽधिकारोऽनु निरग्नेः ।

यतः—

नजीवत् पितृकः कुर्याच्छ्राद्धमग्निमृते द्विजः ।

येभ्य एव पितादयात्तेभ्यः कुर्वीत सामिकम् ॥११८१॥

पितामहेऽप्येवमेव कुर्याज्जीवति सामिकः ।

आ(ना)मिकोऽनु तु कुर्वीत जीवति प्रपितामहे ॥११८२॥

1156 इति सुमन्तुक्ते रित्याहुः । मदनरत्नेतु—

1157. निरग्नेरपि तस्यान्नाधिकारः ।

जीवत्पितापि कुर्वीत जन्मादौ वृद्धि कर्मणि ।

1158. येभ्य एव पिता दद्यात्तानेवोद्दिश्य तर्पयेदिति हारीतोक्तेः ।

सौमन्तवचनन्तु बुद्धिश्राद्धमिन्न श्राद्धपरमित्युक्तम् ।

पिण्डपितृ-यज्ञ विषयमिति पृथ्वीचन्द्रे ।

1159. अपरार्कस्तु,—

समावर्त्तने ब्रह्मचारी स्वयमेव नान्दीश्राद्धं कुर्यात् ।

पितरोजनकस्येज्या यावद्भ्रतमनाहितम् ।

समाहितव्रतः पश्चात् स्वान्यजेत पितृन् सदा ॥११८३॥

१(०)

प्राप्त इति भिन्न पाठः । 'सुपुत्रस्य पिता कुर्यात् सुत संस्कार-कार्येषु इति ।

१(+)

'यद्य' इत्यत्र चतेति पाठोऽस्ति ।

जीवन् पिता यस्य स जीवन् विदकः ।

1160. इति वृद्ध याज्ञवल्कोक्तेः ।

व्रतं ब्रह्मचर्य्यव्रतम्, अत्रनाहित मसमापितम् । समाहितव्रतः समाप्त-
ब्रह्मचर्य्यव्रत इत्यर्थः इत्याह । धृतव्रतः गृहीतब्रह्मचर्य्यं व्रतः ।

अन्येतु,—

विवाहान्तं सुतसंस्कार कर्मणः स्मृत्या पितृक(त्तु)त्वोक्तेः ।
समावर्त्तनस्यापरमिति त्रिवाहात् प्राचीनं सुतसंस्कारत्वात् ।
जीवत् पितृक समावर्त्तने पिता स्वपितृभ्योदद्यात् १(०) ।
अजीवत् पितृकश्चैव संस्कार्य्यस्तदा तद्भ्रात्रादयोदद्युरित्याहुः ॥

1161* तथा च कात्यायनः—

स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मसु २(†) ।
पिण्डानोद्गाहनात्तेषां तस्याभावेतु तत् क्रमादिति ॥११८५॥
पिण्डशब्दोऽत्र भ्रातृपरः, अत्रओद्गाहनादित्याहुः अभिविधौ विवाह-
पर्य्यन्तमित्यर्थः ।

विवाहश्चात्र प्रथमः ।

नान्दी भ्रातृधं पिता कुर्व्यादाद्यपाणिग्रहे बुधः ।
अत उर्द्धं प्रकुर्वीत स्वयमेवतु नान्दीकमिति ॥११८६॥

1162. इति सायणाचार्य्योक्तेः ।

प्रागुक्त-तस्येति,— तस्य पितुरभावे तत् क्रमात् ।
असंस्कृतास्तु संस्कार्य्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ॥११८७॥
इति स्मृत्युक्तोयः कर्त्तृक्रमस्तेन क्रमेण ज्येष्ठभ्रात्रादिः स्वपितृभ्योदद्या-

1163. इति पारिजात कारादयः ।

1164. हेमाद्रिस्तु—

तस्य पितुर भावे यः पितृव्य मातुलादिः संस्कुर्यात् ।

१(०) जीवति पितावप्य स जीवत्पितृकः । स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुत संस्कार कर्मणि'
इति सूत्या ।

२(†) 'पितुः सान्नाहानिबन्धो वृद्धिरिति' इति श्रुतेः अतिरिच्यच्छाबंभादी पितुः कर्त्तृत्वस्यैव
तत् शब्दादिषु वृद्धिरस्य स्यादिति ।

- तत् क्रमात् संस्कार्य-पितृक्रमाद्द्यात्र पितृभ्य इति व्या-
चर्यां १(३) । एवं सति समावर्त्तनेपि पितैव नान्दीद्वाङ् कुर्यान् ।
तद्भावे ज्येष्ठभ्रातादिः, तद्भावे स्वयमेव कुर्यात् । उपनयनेन
कर्माधि कारस्य जातत्वात् । एवमाद्य विवाहेऽपीति पृथ्वीचन्द्र-
1165. चन्द्रिकाकारादयः । वृद्धिश्राद्ध वदन्येष्वपि जीवत्पितृकस्याधिकारः
श्रूयते—उद्वाहे पुत्रजनने पित्रिष्ट्यां सौमिकै मखे ।
तीर्थे ब्राह्मण—आयातं जीवत् पितापि कुर्वीत ॥११८८॥
1166. जन्मादाविति हारीतः । पितुरिति—उद्वाहोऽत्र द्वितीयादिः, प्रथमे
पितृकर्त्तृत्वोक्तेः । पुत्रजननपदं तद्विवाहान्त संस्कारपरम् ।
जीवन् पितापि कुर्वीत जन्मादाविति हारीतोक्तेः ।
पित्रिष्टिश्रानुमांस्ये प्रसिद्धा ।
सौमिकेमध्ये, सोमभागे तृतीय सवने । तीर्थं गयाव्यति रिक्ततीर्थं ।
महानदीषु सर्वासु तीर्थेषुच गयां विना ।
जीवन् पितापि कुर्वीत श्राद्धं पार्वण धर्मवत् ॥११८९॥
1167. इति त्रिस्थलीसेतौ ।
तदुक्तेरेव ब्राह्मणे आयाते विशिष्ट ब्राह्मणागमने ।
1168. श्राद्धस्य ब्राह्मणः कलिः इति भारते वनपर्वण्युक्तेः २(†) ।
षडिति—विहितान्तरस्यौपलक्षणम् ।
1169. तद्विधानन्तु मैत्रायण्यपि —
आन्वष्टक्ये गया प्राप्तां सत्यां यच्च मृतेऽहनि ।
मातुः श्राद्धं सुतः कुर्यान् पितरि जीवति सति ॥११९०॥
जीवन् पितृक-श्राद्धे देवतादि विशेष माह,—
वृद्धे तीर्थे च सन्न्यस्ते जाते च पतिते मति ३ +) ।
येभ्य एव पिता द्यात्तेभ्योद्द्यात् स्वयं सुत इति ॥११९१॥
सन्न्यस्ते जातेच पतिते सतीति विशिष्ट विधानं प्रमाणान्तरेणा-
प्राप्तत्वात् । तेन च सन्न्यस्त पतित जीवन् पितृकस्य पितृकर्त्तृक-

१ (३)

'स्वयं व्याचर्या' इति भिन्नः पाठः ।

चातुर्मासं विष्णुं श्रयणात्तदुक्त्याः कालं यावद्भवति ।

१(†)

'ब्राह्मणः कालः' इति पाठात्परम् । ब्राह्मणो मन्त्रं च वच्य कालो वा इत्यर्थो वा व्यात
षडिति—'उद्वाह' इति वचनोक्त षट्सु इति अर्थम् ।

१ (१)

सन्न्यासे गृहीतवध सन्न्यासे इति ।

श्राद्धमात्रेऽधिकारः, अन्यथा सन्न्यस्तपतितप्रहणं व्यर्थः स्यात् ।
न चतथोरूपरत्यनन्तरमपि सुतकर्त्तृकश्राद्धे सन्न्यस्तपतित पितृण
देवतात्वे विधानार्थत्वेन नव्यर्थमिति वाच्यम् ।

सन्न्यासिनोऽप्याब्दिकादि पुत्रः कुर्याद् यथाविधि । इत्यादिवचन-
विरोधात् । १।*) स्व मातृमातामह श्राद्धलोप-प्रसङ्गाच्च तस्माद्-
स्मद्भुक्तमेव साधु ।

दर्शश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धञ्चापरपान्निकम् ।

नजीवत् पितृकः कुर्यात्तिलैः कृष्णैश्च तर्पणम् ॥११६२॥

इत्यादि वचनम् , तत्तु सन्न्यस्तपतित-जीवत्पितृकान्य-विषयमित्यलं
प्रसङ्गेन ।

मृत मातृ-मातामह कोऽपि जीवन्पिता वृद्ध्यादि श्राद्धे पितृ (पितृ)
मातामहादिभ्योद्यान्न स्वकीयेभ्यः, येभ्य एव पिताद्यादिति
नियमान् २(†) ।

यद्रूपेभ्य इति तद्द्व्याख्यानात् । यच्छब्दवाच्येभ्य इति व्याख्याने

1170. लक्षणापाताच्च । वक्ष्यमाणवह्वचपरिशिष्टन्तु तच्छास्त्रीयानामेवेति
केचित् । वयन्तु वृद्धिश्राद्धव्यतिरिक्तविषयोऽयं नियम इति घ्रमः ।
वृद्धिश्राद्धे तु जीवन्पिता यदि पितृप्रतिनिधित्वेन श्राद्धकर्त्ता स्यात्
तदा पितृ-पित्रादिभ्य एव दद्याद् यदा तु, स्वसुतसंस्कारकृत्यं करोति
तदा जीवन् पिता सुतसंस्कारे स्वमातृ-मातामहयोः कुर्यात् ।
तस्यां जीवितायां (जीवन्त्यां) मातामहस्येवेति सूतसंस्कारं प्रकृत्य

1171. वह्वचपरिशिष्टवचनं विशेषोक्तं । तच्छास्त्रात्मात्रपरत्वे कारणाभावान् ।
अन्तरो (२) जनकस्येज्या यावद्भवतमनाहतम् ।

समाहित व्रतः पश्चान् स्वान् यजेत पितृन् सदेति ॥११६३॥

1172. वृद्धयाज्ञवल्क्य वचनं नैकवाक्यत्वाच्च ।

जीवन्पितृकोऽपि स्वमातृ-मातादिभ्यो दद्यादिति घ्रमः ।

- 117 . प्रयोगपारिजातेऽप्येवं ॥ अत्रेतिकर्त्तृव्यतानि रूप्येन ।

1174. पृथ्वीचन्द्रे, वृद्धे पराशरः—

मालत्याः जीतपत्रा वा मल्लिकाकुब्जयोरपि ।

केतक्याः पाटलाया वा देया माला न लोहिता इति ॥११६४॥

१ *) चाब्दिकादिकं सास्वत्प्रसक्तं याज्ञादिकमित्यर्थः ।

२ *) इति प्रागुक्तवृत्ति वाच्यं श्राद्धिकादिति ।

श्राद्धे मालानिवेषस्यापवादः । तथा,

सुवेशभूषणीस्तत्र सालङ्कारस्तथा नरैः ।

कुङ्कुमाद्यनुलिप्ताङ्गीर्भाष्यन्तु ब्राह्मणैः सह ॥

स्त्रियोऽपि स्युस्तथाभूता गीतनृत्यादि हर्षिताः ॥११६३॥

1175. हेमाद्रौ, ब्रह्माण्डे,—

कुशास्थाने तु दुर्वाःस्युर्मङ्गलस्याभिवृद्धये ।

यद्वा कुशा अपि प्राह्या स्तिलस्थाने यवास्तथेति ॥११६६॥

1176. छन्दोगपरिशिष्टे,—

प्रातरामन्त्रितान् विप्रान् युग्मानुभयतस्तथा ।

उभयतो देवे पेत्रे च, वैश्वदेवे द्वौ विप्रौ पित्रष्टादशेति विंशतिः ।

यद्वा, प्रतिवर्गं द्वौद्वौविति विश्वदेवेनसहाष्टौ विप्रा निमन्त्र्याः ।

अत्र विप्राभावे तिस्रो योषितोऽष्टौ कुलोद्भवाः, मातृवर्गं चतस्रः,

एवं मातामहीवर्गं इतष्टाविति हेमाद्रिः ।

अत्र पित्र्ये प्राङ्मुखा विप्रा उपवेशनीयाः ।

विप्रान् प्रदक्षिणावर्त्तं प्राङ्मुखानुपवेशयेत् ॥ इति ॥११६७॥

1177. हेमाद्रौ ब्राह्मात् । पाद्मेऽपि,—

1178. पित्रेच धतुरक्षंमण्डलमिति जयन्तः ।

(नात्राप) मात्रेऽपसव्यकरणं न पित्रं तीर्थमिष्यते ।

ज्येष्ठोत्तरकरान् युग्मान् कराप्राप्रपवित्रकान् ।

कृत्वाप्य'सम्प्रदातव्यं नैकैकस्यात्र दीयत इति ॥११६८॥

अस्यार्थः,—

पित्रादे द्वौ विप्रौ तयोर्दक्षिणहस्तौ संयोज्य प्रथमोपवेशितविप्र-
करोपरि तन्त्रेण द्वयोरर्घ्यं दद्यादित्यर्थः ।

वह्नुच कारिकायान्तु—

दत्ताप्यादेकदेशःस्याद्द्वानं प्रतिद्विजम् ।

आवृत्तिरपि मन्त्रस्य प्रतिब्राह्मणमिष्यते ।

प्रतिद्विजं पृथक् कुर्यान्नैवेत्यर्धानुमन्त्रणमित्युक्तम् ॥११६९॥

मधुमन्त्रिणं यस्तत्र त्रिजपोऽशितुमिच्छताम् ।

गायत्र्यनन्तरं सोऽत्र मधुमन्त्रविवर्जितः १(०) ॥१२००॥

१(०)

'मधुमन्त्रिणं' मधुवाता ऋतायते—

इत्यादि ऋक्मन्त्रम् । प्राग् गायत्री तत एतन्वचनम् ।

नवाभ्नत्सु जपेद्ब्र कदाचित् पितृसूक्तकम् १(*) ॥१२०१॥
 सम्यग्भ्रमिति तृतास्थ-भ्रमस्थाने विधीयते ।
 सुसम्यग्भ्रमिति प्रोक्ते शेषभ्रमं निवेदयेत् ॥१२०२॥
 अक्षय्योदकदानञ्च अर्घ्यं दानवद्विध्यते ।
 बह्वेद्यव नियतं कुर्यान्न चतुर्थ्यां कदाचन ॥१२०३॥

1179. ब्राह्मे,—

पठेच्छ्राकुनिसूक्तञ्च स्वस्तिसूक्तं शुभन्तथा ।
 नान्दीमुखान् पितृन् भक्त्या साञ्जलिञ्च समाह्वयेत् ॥१२०४॥
 तथा,—

शाल्यन्नं दधिमध्वक्तं वदराणि यवांस्तथा ।
 मिथीकृत्वा तु चतुरः पिण्डान् धीफलसन्निभान् ॥१२०५॥
 दद्यान्नान्दीमुखेभ्यश्च पितृभ्यो विधिपूर्वकम् २(†) ।

1180 कात्यायनोऽपि,—

सर्धस्मादन्नमुद्धृत्य व्यञ्जनैरूपसिन्धु च ॥१२०६॥
 संयोज्य यवकर्कण्धुरङ्गिः प्राङ्मुखतस्ततः --

1181. इति श्राद्धकाशिकायाम् ।

प्राङ्मुखस्त्वथदर्भेषु दद्यात् क्षीराऽवनेजनम् ।
 पिण्डान्मत्वा तथाक्षय्यस्थाने क्षीरंयवोदकम् ॥१२०७॥
 द्वौ द्वौचाभ्युदये पिण्डा वैककस्मै विनित्तिपेत् ।
 एकं नाम्नाऽपरं तुष्णीं दद्यात् पिण्डं पृथक् पृथक् ॥१२०८॥

1182. वसिष्ठः—

प्राङ्मुखो वैशतीर्थेन प्राक्कृतेषु कुशेषु च ।
 दत्त्वा पिण्डान् कुर्वीत पिण्डपालमधोमुखम् ॥१२०९॥
 नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः स्वाहेति वा पिण्डदान—

1183. मन्त्र, इति नारायणवृत्तौ ।

1184. अत्र पिण्डाः कृता इत्युक्तम् । भविष्यं,—

पिण्डनिर्बपणं कुर्यान्न वा कुर्याद्विचक्षणः ।
 वृद्धिभास्त्रे महाबाहो कुलधर्मानवेक्ष्य तु ॥१२१०॥

(*) नास्ति पितृसूक्तं वेदोक्तं, नमं, कठोप निषदं, पितृ संज्ञितासावभृशंपत्रंदमकौ पाठयेत् इति ।

(†) नान्दीमुखे,—द्राक्षासन्नसूक्ष्मवद-यवान् संज्ञत्वा निषेदइति ॥

केचित्तु—१(*)

साग्नेरन्न पिण्डदानमितरस्य तदभावः ।

आहिताग्नेः पित्रर्चनं पिण्डैरेवेति नियमात् ।

योऽभ्नौ तु विद्यमाने हि ब्रह्मौ पिण्डान्ननिर्वपेत् ।

पतन्ति पितरस्तस्य नरके स तु पच्यत—१२१॥

1185' इति वासिष्ठादित्याहुः । युक्तञ्चैतत्—

यावन्नाग्निमसम्बन्ध उत्सन्नाग्नि स्तथैव च ।

तावद्बृद्धिषु सर्वास्तु सङ्कल्प-श्राद्धमाचरेत् ॥१२१२॥

1186. इति स्मृत्यन्तरात् । ज्ञागलेयः सङ्कल्प प्रकारमाह—

भग्नौ करणमर्ष्यं श्रावाहनं चावनेजनम् ।

पिण्डश्राद्धे प्रकुर्वीत पिण्डहीने निवर्त्तत इति ॥१२१३॥

तेनान्न भोजनस्यैव प्राधान्याद् यदि विवेचनम् ।

तदा तस्यै वावृत्तिर्न पार्वणस्येति सिद्धम् ।

अत्र साग्नेरपि पाणिहोमएव ।

आण्वष्टक्यञ्च पूर्वर्द्धु रितिवाक्ये तयोक्तेः । इत्ञ्च बह्वचविषयम् ।

अप्यर्द्धुशाखिनामग्नौ करणमेवेति-याज्ञिक-सम्प्रदायः २(†) ।

1187' पिण्डसंस्थानमाह, कात्यायनः ।

द्वितीयञ्च तृतीयञ्च मध्यदेशाप्रदेशयोः ।

मातामहादिप्रभृतीन् एतेषामैव धामतः इति ॥१२१४॥

1188. एतेषां पित्रादित्रयाणाम् । ब्राह्मे,—

द्राक्षांमलकमूलानि यवांश्च विनियोजयेत् ।

तानेष वृत्तिणार्थञ्च दद्याद्विप्रेषु सर्व्वदा ॥१२१५॥

1189. कात्यायनः—

.....अमृषु वाजिनमिति तान् विप्रांश्च विसर्जयेत् ।

अग्न्योऽन्न विशेषः । स्वस्वसुन्नतोऽवगतव्यः । अन्न साग्निरन्न

प्रिर्व्वाद्दौ वैश्वदेवं कुर्वीत ।

१(*)

५।

शाखाभिद-सद्वर्द्धकतमेद दीमाधारादि भेदेना इति ।

यावन्तोऽप्यर्द्धुः, उदनाता वाग्नेयः, ब्रह्मा श्रवादीयो वृत्तकर्मवृत्तः । युतिचोदः

शाखा-वर्द्धकमेदैन प्रसिद्धाः स्मृति । अथत् सर्व्वं योतव्यंशाखादिभिः ।

वृद्धौ चादौ क्षये चान्ते मध्ये जुहति पार्वणे ।

एकोद्दिष्टेनिवृत्ते तु वैश्वदेवो विधीयत इति ॥२२१६॥

1190. इति शांखायन परिशिष्टोक्तेः । हेमाद्रौतु,—

1191. शेषमन्नमनुष्णाप्य वैश्वदेवक्रियान्ततः ।

श्राद्धा(दौ)हि श्राद्धशेषेण वैश्वदेवं समाचरेत् ॥२२१७॥

इति चतुर्विंशति मताभ्रान्दीश्राद्धान्ते वैश्वदेव उक्तः । बह्वृचानामपि गृह्यवृत्त्यालोचनात्तथैवायाति । एवं सत्याचारतो व्यवस्था । सवायं नित्यवैश्वदैवस्यापकर्षउत्कर्षावेवेति श्लेषः । तेन रात्र्यादौ क्रियमाणे वृद्धिश्राद्धे न वैश्वदेव इति सिद्धम् । अत्र श्राद्धाङ्गतर्पणं नास्त्येवेत्युक्तं तर्पणप्रकरणे ।

1192. आब्दिक नान्दीश्राद्धयोः सम्पाते देवजानीयेः(✽)

वृहस्पतिः—

एकस्मिन् वासरे स्यातां वृद्धिशाम्बत्सरावुभौ ।

पूर्वेषां घत्सरं कुर्याद् वृद्धिं कुर्यात्ततः परमिति ॥२२१८॥

अत्र जीवत्पितृकस्य विशेष उच्यते । तन्नानेके पत्ना ह्यभ्यन्ते २(†) ।

जीवन्तं पितरं भोजयित्वा अपरयोः श्राद्धं कुर्यादित्येकः ।

1193. होमान्तमेव कुर्यादित्यन्यः । होमान्तमनारम्भोवेति कात्यायनोक्तेः ।

होमान्तः पितृयज्ञः स्याज्जोवे पितरिजा(ज्ञा)नतः ।

1194. पितरं भोजयित्वाद्वा पिण्डौ निवृत्तं पुनः पराविति यज्ञपाश्वोक्तेः ।

जीवतां पिण्डानमौ हुत्वा परंभ्यो देयमित्यपरः ।

1195. जुहुयाज्जीवेभ्य इत्याश्वलायनोक्तेः । जीवतामजीवना ञ्) वा

1196. देयमिति हिरण्यकेतुरितिः निगमात् ।

तस्माज्जीवत् पिता कुर्याद् द्वौ श्राद्धमेव न संग्रहः ॥२२१९॥

1197. इति भविष्योक्तेः ।

श्राद्धायामेवेत्यन्यः । एते पत्नाः कलौ निषिद्धाः ।

प्रत्यक्षमर्चनं श्राद्धे निषिद्धं मनुरन्नवीत् ।

*) इषो सम्पाते, एकस्मिन् दिने उपस्थिते इति ।

'मासी सुनिर्घस्य मते न भिन्नं' इति नियमाद् द्विजाचारभेदात् चर्दं मत्भेदाः कर्त्तव्ये तु एकं समाचरेदिति । शाखाचार—द्विजाचार—कुशाचार—कृशाचारार्थं वाक्यशरीरे उक्ता भेदाः ।

1198. पिण्डनिर्वपणं वापि महापातकसम्मितमिति ।
पृथ्वीचन्द्रे भविष्योक्तेः ॥१२२०॥
1199. स्मृतिचन्द्रिकायामप्येषम् । तस्मात् पितरि जीवति श्राद्धानारम्भ-
एवेत्येकः पक्षः ।
(स्व)सपितुः पितृकृत्येषु श्राद्धाधिकारो निवर्त्तते ।
1200. इति कात्यायनोक्तेः ।
जीवत् पितरि द्वे पुत्रः १(*) श्राद्धकालं विवर्जयेत् ।
1201. इति मनुक्तेश्च ।
इति हारीतोक्तेश्च । पितुः पित्राद्विभ्यो दद्याद्विद्वितीयः ।
ध्रियमाणे तु पितरि पूर्वेषामेव निर्वपेत् ॥१२२१॥
1202. इति हारीतोक्तेश्च ।
1203. पितुः पितृभ्यो वा दद्यात् स पितेत्यपरा श्रुतिरितिकात्यायनोक्तेश्च ।
अथञ्च बहुसम्मतः पक्षः । अन्ये च पक्षाः शास्त्राभेदिनोप्यवस्थेयाः ।
एवं जोषन्मातामहेनाप्यूहेन कार्यम् । मातामहानामप्येवं श्राद्धं
कुर्याद्विचक्षण, इति स्मृतेः । एवं स्वमातृ-मातामहयोर्मुृतयोरपि न-
दद्यात् । किन्तु—पितुरेव मातृमातामहयोर्दद्यात् ।
येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात् स्वयं सुतः ॥१२२२॥
1204. इति वचनादिति नारायणभट्टाः । मदनरत्नेतु—
जीवत् पिता स्वमातृ-मातामहयोर्मुृतयोस्त (स्स)तोतयोरेव दद्यात् ।
1205. पितरोजनकस्येज्या—इति स्मृतेरित्युक्तम् । कालावर्शेऽप्येषमुक्तम् ।
गौडाद्यास्तु, जीवन्तंप्रतिदद्याद्वा प्रेतायाशोदकेद्विज १(*) ।
1206. इति स्मृतितत्त्वे कात्यायनोक्ते रित्याहुः ।
दाक्षिणात्यास्तु,—२(†)
- पितृवर्गे मातृवर्गे तथा मातामहस्य च ।
जीवे तस्मिन् सुताः कुर्युः पितामहाः सहैव तु ॥१२२३॥
तस्याञ्चैव तु जीवन्त्यां तस्याः श्वश्र्वेतिनिश्चयः ।

१(*)

एव जीवन्मतिदशादिति भिन्नः पाठः ।

२(†)

मददेशीयाः—तेतु कर्णाट-द्राविड-केरल-कोङ्कण प्रभृति देश वासव्याः प्रसिद्धा दाक्षिणाः इति ।

1228. इति हारीलोक्तेरित्याहुः ।

तस्मिन् भर्तरि तस्मिन्मृते तु तेनैव सपिण्डनस्योक्तेः ।

द्वं पतित सन्न्यस्त-जीवत्पितृकस्यापि श्रेयम् ।

बुद्धौ तीर्थे च सन्न्यस्ते ताते च पतिते सति ।

येभ्य दव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात् स्वयं सुतः ॥१२२७॥

1229. इति षट्त्रिंशन्मतात् सन्न्यासस्यादौ मृते तु तद्व्याप्येवं दद्यात् ।

ब्राह्मणादिहते ताते पतिते सङ्गवर्जिते ।

व्युत्क्रमाच्च मृते देयं येभ्य दव ददात्यसौ इति ॥१२२८॥

इति स्मृतौविशेषोक्तेः ।

पवंसति जीवत्सन्न्यस्तादिवितृकस्याविशेषात् सर्व-श्राद्धेऽधिकारः ।

1230. यत्तु हेमाद्रौ,—

दर्शश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धश्चापरपात्तिकम् ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात्तिलैः कृष्णैश्च तर्पणमिति ।

1231. कौण्डिन्यवचनं, तत्सन्न्यस्तपित्राद्यतिरिक्तविषयमित्युक्तम्
प्राक् १(*) ॥

अथ पितामहादो जीवति श्राद्धप्रकारमाह—

1232. हेमाद्रौ, विष्णुः—

अथ पितामहाद्रौ जीवति श्राद्धप्रकारः—

पितरि जीवति यः श्राद्धं कुर्याद् येषां पिता कुर्यात्तेषामेव कुर्यात्पितरि

पितामहे च जीवति येषां पितामहः, पितरि पितामहे प्रपितामहे च

जीवति नैव कुर्यात् ।

अथ यस्य पिता प्रेतः स्यात् स पित्रे पिण्डे निर्वापयति २(१) पिता-
पराभ्यां द्वाभ्यां दद्यात् । यस्य पिता पितामहश्च प्रेतौ स्यातां स-

१(०) 'तीर्थे तदि विशेषे च गङ्गाया प्रेतपञ्चके । निचिच्छेऽपि हिने कुर्यात्तर्पणं तिस्रिभिः कुर्यात्' इति कौण्डिन्यवचनं, च विषये ।

२(१) 'जीवन्ममति दद्यात्' इति मित्रः पाठः ।

अथ 'विधाव' इत्यपरः पाठः ।

ताभ्यां पिण्डौ दत्त्वा(प्र)पितामहाय दद्यात् । यस्य प्रपितामहः
 प्रेतः स्यात् स तस्मै पिण्डं निधाय, प्रपितामहात् पराभ्यांद्वाभ्यां
 दद्यात् । यस्य पितामहः प्रपितामहः प्रेतः स्यात् स तस्मै पिण्डं
 निधाय प्रपितामहात् पराभ्यां द्वाभ्यान्दद्यात् ।
 यस्य पिता प्रपितामहश्च प्रेतौ स्यातां स पितृै पिण्डं निधाय पिता-
 महात् परं द्वाभ्यान्दद्यात् ।

मातामहानामप्येवं श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः ।

मन्त्रोद्देन यथान्यायं शेषाणां मन्त्रवर्जितम् इति ॥१२३०॥

अत्रैवमिति षन्नान् मातामहे जीवति तन् पित्राद्भिभ्यो दद्यात् । यथा
 तत्र त्रिषु जीवत्सु नैव कुर्यात् ।

1233. तथात्रापिति सर्व्वमति द्रष्टव्यम् । एवं मातृ-जीवनेऽपीति कालादर्शं ।

इदन्तु,—

दर्शादीश्राद्धपरं, नान्दीश्राद्धे तु भवत्येव ।

दद्यात्त्रिभ्यः परेभ्यस्तु जीवेच्छेदुतयं यदि ॥१२३१॥

इति मनुक्तेः सर्व्वत्र विकल्पः । स च देशाचाराद् व्यवतिष्ठते । त्रिषु

1234. जीवत्सु नैव कुर्यादित्याम्बलायनपरिशिष्टोक्तेः । अत्र जीवन्पितृकस्य
 प्रसङ्गात्तत्र तत्र विद्विष्योक्त-सुज्ञानाय सर्व्वत्र ... स्याप्युच्यते १(*) ।

तथाहि,—

स्नानसम्भ्याद्ब्रह्मयज्ञोपासनादिनित्येषु, ग्रहणस्नानादिनैमित्तिकेषु,
 लक्ष्मोम-तुलापुरुषादिकाभ्येषु च कर्मसु, विशेषाभावात्प्रतिबद्ध-
 एवाधिकम् । एवमेव नित्येषु मद्यपानादि निषेधेषु, नैमित्तिकेषु
 गर्भिणीपतेः समुद्रेस्नान-श्राद्धभोजन-शववहन-दूरदेशगमनादियु
 निषेधेषु, काम्येवायुस्कात्मादौ-पूर्वादीना ... मग्रहणादियु २(†) वर्जनरूप
 पठ्युं दासेष्वप्यविशेषात्प्रतिपिद्ध एवाधिकारः ।

येषु तु, वचनात्नधिकार स्तस्य तान्युच्यन्ते ॥१२३२

१(●) 'विशेषोक्तं सर्व्वान्स्याप्युच्यते' भित्तः पाठः ।

१(†) 'पूर्वादीनामायुष्कादियु, इत्यन्वः पठः

1235. तथाच वृद्धमनुः—

पादुके चोत्तरीयञ्च तर्जन्यां रौप्यधारणम् ।
 न जीवत्पितृकः कुर्यते उज्येष्टे भ्रातरि जीवति इति ॥१२३२॥
 पादुके—काष्ठनिर्मिते । निरुपपद्पादुकशब्दस्य तत्रैव शक्तेः ।
 उत्तरीयमुपरिवासोमात्रम् । न किन्तु सप्रस्थिपरिमण्डलवस्त्र-
 मुत्तरीयं कुर्याद् । वस्त्रोत्तरीयाभावे, त्वेकाङ्गुलं द्वयङ्गुलं त्रयङ्गुलं
 चतुरङ्गुलं वाससूत्रैरेव कृतं परिमण्डलं (वस्त्र) मुत्तरीयं कुर्यात् ।

1236. इति जातूरुपर्योक्तमुत्तरीयं निषिद्धम् ।

यत्नेनैव यज्ञोपवीते द्वे धार्यं श्रौते स्मार्ते च कर्मणि ।
 तृतीयमुत्तरीयार्थं वस्त्राभावे तद्विध्यते । इति ॥१२३३॥

1237. प्रयोग पारिजाते विश्वामित्रोक्तमुत्तरीयस्थानीयं तृतीयमुपवीत-
 मपि निषिद्धम् । १(*)

उपरि वस्त्रमात्रं तु तस्यापि भवत्येव ।
 एकवस्त्रो न भुञ्जीयात् कुर्याद्विद्यतार्चनम् ।
 न चार्चयेद्द्वित्रिजात्रान्यः कुर्यादेवं विधो नरः ॥१२३४॥

1238. इति गोभिलेन सामान्यतो निषिद्धत्वात् ।

यवंरूप्यस्यापि मुद्रिकारूपस्य तर्जन्यां धारणं निषिद्धम्, न रूप्य-
 मात्रस्य । अन्यथा रूप्यमयमणिबन्धालंकारादेरपि वर्जनप्रसङ्गान् ।

आधानमपिनेत्याह, सुमन्तुः—

उज्येष्ठभ्राता यदा तिष्ठेत् पिता वापि पितामहः ।
 कनिष्ठःपुत्रपौत्राणामाधानंनैव कारयेत् ॥१२३५॥

‘सदीपवतीति ना भाव्यं नटावन्न शिल्पे न । शिष्टिष्व गोपनी तिन यम करोति न त्वत्
 कृतम् ॥

एक वस्त्रेण कृत्यानुष्ठान निषेधाद्

वस्त्राभावे तृतीयं चार्चं च धार्यम् ।

तद् यस्यान्तरे चोक्तम् ।

इति यद्वा पित्राद्विरकृताधानस्तिष्ठेत्तदेतिव्याख्येयम् । मृतपितृकस्यापि
पितामहे जीवति नाधिकार इति दर्शयितुं पितामहप्रहणम् ।
तत्राप्यनुज्ञायां नायं निषेधः ।

1239. अनुज्ञातस्तु कुर्वीत शङ्खस्यवचनं यथेति ।

सुमन्तुक्तेरेव ।

अप्रजस्तु यद्दानग्निराद्भ्यादनुजः कथम् ।

अप्रजानुमतः कुर्याद्ग्निरहोत्रं यथाविधि ॥१२३६॥

इति बृहद्वसिष्ठोक्तेः ।

पिता पितामहो यस्य त्वग्रजो वात्वनग्निमान् ।

1240. तपोऽग्निहोत्रमन्त्रेषु न दोषपरिवेदन इत्युशनसोक्तेश्च १(*) ॥१२३७॥

अत्र तपो वानप्रस्थाश्रमः २(†) ।

अग्निहोत्रं तद्रूपकारकमाधानम् । सुमन्तुवाक्येनैकवाक्यत्वात् ।

मन्त्रो मन्त्रसाधनम् ३(‡) । एवमेव सोमयागाद्विष्वपि द्रष्टव्यम् ।

1241. तथाच, त्रिकाण्डमण्डनः—

परीष्टिदोषसम्प्राप्तौ न यष्टव्यं कदाचन ।

दर्शोष्टिं पौर्णमासेष्टिं सोमैज्यामग्निसाग्रहम् ।

अग्निहोत्रं विवाहश्च प्रयोगे प्रथमे स्थितम् ॥

न कुर्याज्जनके उपेष्टे सोदरे चाप्यकुर्व्वतीति ॥१२३८-३९॥

अत्र विवाहप्रहणं भ्रातृमात्रविषयम् । प्रथमप्रहणं पुत्राधानादौ
पित्रादेरकृतपुत्राधानादित्वेन(स) पुत्रादेरदोष इति ।

1242. दर्शयितुं अपिशब्देन सुमन्तुः—

पितामहः संगृहीतसोदरप्रहणं असोदराणां अदोष इति दशपितृं
क्षेत्रजादा...वनिर्ज्ञाते विद्यमानेऽपि(ऽ)सोदरेणाधिकारविज्ञातोऽस्ति ।

१(*) 'वर्तः'ऽपिमां नू, इति पाठान्तरम् ।

२(†) ननु योगसूक्तं तपः ऽप्येयम् ।

३(‡) अथ तत्पत्न्यैः सपुत्र्युक्तमन्त्रैः कार्यं साधनं ऽप्येयम् ।

४(§) 'क्षेत्रजानामप्यज्ञाने विद्यमानेऽपि, इति भिन्नः पाठोऽस्ति ।

1213. भिक्षौर्द्वेषि चौरस इति मण्डनोक्तेरेव, यागादावप्याज्ञायां न दोष-
स्तेर्देवांक्तः ।

पिता यस्याग्रजो भ्राता न कुर्याद्वा पितामहः ।

ना (ता)षोऽग्निहोत्रं यज्ञं वाऽऽज्ञया कुर्यात्कथायादिति ।

क्वचिदाज्ञांविनाऽप्यदोष इत्युक्तं सुमन्तुना ।

व्यसनासक्तचित्तां वा नास्तिको वाऽप्यथाग्रजः ।

कनीयान् धर्मकामश्चेदाधानमथ कारयेत् ॥ इति ॥१२४०-४१॥

अग्रज इति पिडादेरूपलक्षणम् । आधानमिति यागादेः ।

अथवेति,—

अथवेति, - स्मृत्यन्तरोक्तज्ञात्यन्धादेः संग्रहः ।

1244. तथा च कात्यायनः—

देशान्तरस्थस्त्रीयंकवृषणांश्च सहोदरान् ।

वेश्यानिष्ठांश्च पतितान् शूद्रतुल्यातिरोगिणः ॥१२४२॥

जड़मुकान्धवधिरकुब्जवामनकुष्ठकान् ।

अतिवृद्धान्भार्यांश्च कृपिसक्तान्पुण्य च ॥१२४३॥

धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतोऽकारिणस्तथा ।

कुटिलोन्मत्तरोगांश्च परिविद्धदूष्यतीति ॥१२४४॥

1245. पितुराज्ञायां सन्यामपि नाधेयमित्युक्तं त्रिकाण्डमण्डने ।

न उयेष्टे श्रद्धाविहीने सन्याधानं तदनुज्ञया ।

पितुः सत्यप्यनुज्ञाने नादधीतं कदाचन ॥ इति ॥१२४५॥

अत्र पितृरधिकारित्वे सर्ताति ज्ञेयमिति केचिन् ।

अन्येत्यनधिकारित्वेऽपि नंत्याहुः ।

युक्तश्चेतत्—

यदातु, कादाचिन्क-नास्तिकयेन तदभाये पित्रादेराधानादेरकरण १(*)

संभाषनायां तदनुज्ञयापि नाधिकारः पुत्रस्येति ।

1246. तथा दर्शश्राद्धादावप्यनधिकारः ।

स (स्व) पितुः पितृकृत्येषु अधिकारो न विद्यते ।
न जीवन्तमतिक्रम्य किञ्चिदद्यादिति श्रुतिरिति ॥१२४६॥

1247. कात्यायनोक्तेः ।

जीवन्पितुर्नोक्तमिति नियमोक्तेश्च । पितृकृत्यानि तु—श्राद्धतर्पण-
स्वधाकारपितृ-तृप्त्यर्थदानादीनि । पितृशब्दस्त्वह सपिण्डीकरणा-
न्तश्राद्धजन्य-पितृभावमापन्नमनुष्यपितृणभिधत्ते । न तु दिव्यपितृ-
ग्निष्वात्तादीन । जीवपितृकोप्येतानन्याश्चेतर इति कात्यायनेन
जीवत्पितृकस्यापि दिव्यपितृतर्पणाभिधानात् ।

उभयपरत्वे प्रमाणाभावाच्च ।

अथञ्च निषेधो नित्यनैमित्तिकक्राम्यानि, अहरहरमावास्यादौ, सूर्य-
चन्द्रग्रहणादौ, पुत्रपश्वादिफलार्थतया विहितानि तर्पणश्राद्धानि
पितृकृत्यानि विषयीकरोति । एवं सामान्यतो निषेधे प्राप्ते प्रतिप्रसवः

1248. श्रूयते, मैत्रेयपरिशिष्टे,—

उद्धाहे पुत्रजनने पुत्रेष्ट्यां सौमिके मखे ।

तीर्थे ब्राह्मण आयाते पङ्कते जीवतः पितुरिति ॥१२४७॥

जीवतः पितुः पुत्रस्येति शेषः । यद्धा, अनादरे षष्ठी, जीवन्तं पितर-
मनादृत्येति व्याख्यातं चैतत् पूर्वम् ।

वदिति — स्वकृतगणनागणनानुवादः १(*) । न तु परिसंख्यार्थम्,
मैत्रेय परिशिष्ट एव श्राद्धान्तराधिकारकथनात् ।

तथाहि,—

भान्वष्टक्यं गयाप्राप्तौ सत्यां, यच्च मृतेऽहनि ।

मातुः श्राद्धाहृतं सुतः कुर्यात् पितर्यपि च जीवति इति ॥१२४८॥

इदमपि ग्याख्यातं प्राक् । गयाश्राद्धञ्च प्रासङ्गिकं ।
गयांप्रसङ्गतो गत्वा मातुः श्राद्धं समाचरेदिति स्मृतेः ।

नतु तदुद्देशेन गयांगत्वा कार्यम् ।

दर्शश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धं चापरपत्तिकम् ।

न जीवत् पितृकः कुर्यात्तिलैः कृष्णैश्च तर्पणम् ॥१२४६॥

1249. इति लौगाक्षिणा तन्निषेधात् । दर्शश्राद्धं पिण्डपितृयज्ञम् १(*) ।

आपरपत्तिकं-कृष्णपत्तान्तर्गतमन्वष्टकाश्राद्धम् ।

कृष्टेरिति विशेषणाज्जीवत्पितृकः शुद्धतिलैस्तर्पयेदिति केचित् ।

वयन्तु,—

कृष्णत्वस्योद्देश्यविशेषणस्याविरक्षया तिलमात्रनिषेध इति साधु-
प्रतीमः । तर्पयेदित्युक्ते जीवत्पितृकाधिकारिक श्राद्धे नतिल
निषेधः ।

यदपि श्राद्धाङ्गभूतमनुष्यपितृतर्पणं तदपिजीवत् पितुर्भवत्येव ।
साङ्गैऽधिकारोक्तं ।

केचित्तु—

जीवमानः पितायस्य माता यद्विविपद्यते ।

तस्याः श्राद्धं ह्युतः कुर्यात्तर्पणं न समाचरेत् ॥१२५०॥

इति संप्रह्वचनान्द् नमानुः श्राद्धाङ्गतर्पणं भवतीत्याहुः ।

तथा, जीवत्पितुर्धमभीष्मत्तर्पणञ्च ।

जीवत्पितापि कुर्यात् तर्पणं यमभीष्मयाः ।

1250. इति पद्मपुराणोक्तेः ।

यमतर्पणं कास्तिककृष्णचतुर्दश्यां विहितम् ।

भीष्मतर्पणन्तु—

कार्तिक शुक्लैकादश्याद्विपुर्णिमान्तं विहितम् ।
यद्यपि तीर्थे श्राद्धाशक्तौ तर्पणं विहितम् ,
तत्तर्पितस्य भवत्येव श्राद्धवत् ।

1251. तथा, अन्यत्राप्यधिकारः कात्यायनोक्तः,—

ब्राह्मणाद्विहते ताते पतिते सङ्गवर्जिते ।
व्युक्रमाच्च मृते देयं येभ्य एव ददात्य साविति ॥१२५१॥

अस्यार्थः—

दर्पादिना ब्राह्मणगवाद्यभिभवार्थं प्रवृत्तस्य(१)ब्राह्मणादिभिर्हृतस्यात्म-
घातित्वात् सम्भत्सरपर्यन्तं शसंस्कार्यत्वात् , तन्मध्येपुत्रस्या-
पत्यजनने तीर्थंप्राप्त्यादौसति येभ्यः पिताददाति तेभ्योदद्यात् ।
एवं पितरि पतिते सङ्गवर्जिते, सन्नद्यस्तेऽपि विद्यमाने ।
वृद्धौ तीर्थेच सन्नद्यस्ते पतिते सङ्गवर्जिते १(*) ।
येभ्य एव पितादद्यात्तेभ्योदद्यात् सुतः स्वयम् ॥१२५२॥

1252. इति स्मृत्यन्तराच्च ।

एवञ्चात्र पूर्वोक्तविषये, जीयत्पितृकस्य नित्यामावास्यादिषु ,
नैमित्तिकी ग्रहणादिषु, काभ्य आधुरादिफल-
केषुच श्राद्धेषु अधिकार इति सिद्धम् ।

व्युत् क्रमाच्च मृत इति, व्युत्क्रमेणमृतस्य सपिण्डीकरणाभावपक्षे
तज्जन्यपितृत्वाभावेन सम्प्रदानत्वाद्, येभ्यः पितादद्यात्तेभ्यः
पुत्रोदद्यादित्यर्थः । एवं व्युत्क्रममरणाभावेऽपि, सपिण्डीकरण-
पर्यन्तं वर्षमध्ये पुत्रजननादौसति, तेभ्य एव दद्यादिति सिध्यति ।
द्वादशाहेसपिण्डीकरणे तु तदादिभ्यएव देयम् २(†) ।

१(*)

इदं प्रागुक्तस्यापि विषयस्य स्पष्टी करणमत ।

२(†)

'द्वादशाहः नवसते' इति प्रागुक्तम् ।

एवं जीवत् पितृकस्य दौहित्रस्यच प्रतिपद्याश्विने शुद्धे श्राद्धेऽधिकारः
श्रूयते ।

जातमात्रोऽपिदौहित्रीदौहित्रो विद्यमानेऽपि मातुले ।

कुर्व्यान्मातामहश्राद्धं प्रतिपद्याश्विनेसिते ॥१२५३॥

1253. इति ब्राह्मोक्तेः ।

जात मात्रस्य इत्युक्तेः पितृश्राद्धवदनुपनीतस्याप्यधिकार इति गम्यते ।

एवं अपुत्रपितृव्यवार्षिकेऽपि, अपुत्रस्य पितृव्यस्य श्राद्धादि पितृवद्भवे-

1254. दिति सुमन्तूक्तेः । पितृवद्भवेदित्युक्तेस्तदन्त्येष्ट्यादिकेऽप्यधिकारः ।

तथाऽपुत्रज्येष्ठभ्रातुः श्राद्धेऽपि 'ज्येष्ठभ्राता पितुः सम' इति स्मरणात् ।

तथा मातृ-सपत्नी श्राद्धेऽपि,—

सर्वासामेक पत्नीनामेकाचेत् पुत्रिणी भवेत् ।

सर्वास्तास्तेन पुत्रेण पुत्रिण्योमनुरब्रवीत् । इति ॥१२५४॥

1255. मनूक्तेरेव ।

तथा, अपुत्रमातामहवार्षिकश्राद्धेऽप्यधिकारः ।

यथा, व्रतस्थोऽपि सुतः पितुः कुर्व्यात् श्राद्धक्रियां नृप ।

उदकाप्त्यां(द्यां) महाबाहो दौहित्रोऽपि तथार्हति ॥१२५५॥

1256. इति मातृस्योक्तेः ।

अपुत्रस्यापि दौहित्रो वार्षिकं पितृवचरेत् १(१) ।

1257. इति स्मृतेश्च ।

इदमपि मातामह्यामसत्यां वेदितव्यम् ।

विद्यमाना चेत् सैवाधिकारिणी ।

भार्या-पिण्ड' पतिर्दृष्ट्याद् भर्त्रे भार्या तथैवचेति २(१) ॥१२५६॥

१(०) दौहित्र भागिनेययोरवाधिकारः ।

१ १) भार्यायाः पतिः, पत्युन्नपती अधिकारिणी स्यात् ।

'पत्युर्वा भर्त्रेभ्योर्न' इति सूत्रान् ।

1258. **शङ्खोक्तेः ।**

1259. अपुत्रा पुत्रवत् पत्नीत्यौशनसोक्तेश्च ।

अपुत्राया अपि भार्यायाः सपत्नी पुत्र सद्भावे स एव कुर्यान्न भर्ता,
पितृ-पत्न्यः सर्वा मातरः ।

1260. **इति गौतमोक्तेः ।**

सर्वासामेक पत्नीनामिति सुमन्तूक्तेः ।

1261. **तथा-मनुक्तेश्च ।**

दौहित्र भ्रातृ पुत्रयोः समवायेतु मृतस्य विभक्तत्वे दौहित्र एव
कुर्यात् । पिण्डदोऽंशं हरेच्चैषां पूर्वाभावे परः पर—

1262. **इति मनुक्तेः । पत्नीसद्भावेतु सैव ।**

अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।

पत्न्येव दद्यात्तत् पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत चेति ॥१२५७-६०॥

तदुक्तेरेव ।

मृतस्या विभक्तत्वे तु भ्रातृ पुत्रएव कर्ता ।

भ्रातृणामेकजाताना मित्यनन्तरोक्त स्मृतेः ॥१२६१॥

एवं भ्रातृ-तत् पुत्र समवाये भ्रातैव कर्ता पूर्वाभावे परः पर इत्यंश-
हरत्वेन प्राथम्यात् । एव मेवान्यदप्युद्धाम् ।

ग्रन्थ गौरव भयान्नात्र प्रपञ्चयते ।

यत्, —

न जीवत् पितृकः कुर्याच्छ्राद्धमग्नि मृते द्विजः ॥१२६२॥

1263. **इति सुमन्तु वचः,**

तस्मिन् सामान्येनाना हिताग्नि जीवत् पितुः श्राद्ध निषेधके ।

तथात्वे मात्रादि वार्षिक श्राद्धादेरकरण प्रसङ्गात् ।

किन्त्वग्नि साध्येष्वन्वष्टकादिष्वग्निं बिना जीवत् पितृको नाधि-
कारीत्येवं परम् (कल्प्यते) ।

यथा,—

न दर्शेन विना श्राद्धं आहिताग्नेर्द्विज्जणमनः १(*) ।

1264. इति मनुवचनम्,—

मृत पितृ कस्याप्यन्वष्टकाशकरण प्रसङ्गाद् यथा श्रुत परित्यागेनाग्नि साध्येषु, दर्शे विना, पिण्ड पितृयज्ञ कल्पं विना साग्निको नाधिकारी-
त्यर्थं परं कल्प्यते, तथेदमपि कल्पनीयम् ।

इदमप्यारब्ध पिण्ड पितृयज्ञ स्यैव भवति ।

अनुष्ठित प्रकृतेरेव विकृतावधिकारात् ।

तदनारम्भपक्षे होमान्तपक्षे-अनाहिताग्नित्वे च स्मार्त्तं श्राद्धं विधितः

प्राप्तं श्राद्धं भवत्येव वाधका भावात्, वैपरीत्ये वाधकोक्तेश्च ।

एवं च जीवत् पितृकस्य विहित श्राद्धेऽधिकारोनिर्वाध इति सिद्धम् ।

तत्राप्यङ्गे विशेष उच्यते,—

न जीवत् पितृकः कुर्याज्जानुपातश्च नीविकम् (काम्) ।

उपवीतं प्रकोष्ठस्थं कारयेन्नोद्धृतः स्थितम् ॥१२६३-६७॥

1265. इति वृद्ध हारीतोक्तेः ।

जानुपातो वामजानुपातः ।

नीविका-नीवीबन्धः ।

प्रकोष्ठो वामहस्त मणिवन्धाम-प्रवेशः २(†) ।

1266. वृद्धशातातपोऽपि,—

अपसव्यं द्विजामयाणां पित्रे सन्वत्र कीर्तितम् ।

आप्रकोष्ठात् प्रकर्त्तव्यं मातापितृयोस्तु जीवतोरिति । तथा, श्राद्धे-
तर्पणेच स्वाङ्गपात्रं जीवत् पितु निर्दिष्टम्, सत्यव्रतेन ।

स्वर्णं (शङ्ख) मौक्तिकहस्तेन कर्त्तव्यं पितृतर्पणम् ।

नजीवत् पितृकः पित्र्यं कुर्यात् स्वाङ्गेनधारयेदिति ॥१२६८॥

१(*) आहितो गृहीतो वैशोऽपिथेन, तेन दर्शं श्राद्धं विना अन्य श्राद्धं न विधेयम् ।

२(†) अन्यः गृह्याभ्यन्तरे चतुर्वकः ।

‘सः प्रकीर्तितम्’ इति भिन्नः पाठः ।

- पित्र्यं—मनुष्यपितृतर्पणादिकर्म । दिव्यपितृतर्पणन्तु भवत्येव । जीवन्
 1267. पितृकोप्येतानन्यां श्रेतर इति कात्यायनसूत्रात् । एतान्देवर्षिदिव्य-
 पितृन् । च शब्दाद्देवर्षिदिव्यपितृनपि तर्तयेदित्यर्थः १(*) ।

तथा,—

1268. न जीवत् पितृकः कुर्याद्वस्त्रनिष्पीडनं बुध; इति पुराण समुच्चयेत्ते
 स्तर्पणान्ते वस्त्रनिष्पीडनमपिनिषिद्धम् । तर्पण प्रकरणात् सन्न्यस्त-
 पतित जीवन् पितृकस्यतु प्रात्यहिकतर्पणमपि (पितुः) पित्रुद्देशेन भवति ।
 वृद्धौ तीर्थेच सन्न्यस्ते जाते च पतिते सति ।

इति वचनात् ।

1269. एवं जीवत्पितृपितामहकस्यापि त्रिषुजीवन्सुनैवाधिकार इति विष्णु-
 षोक्तम् । पितरि जीवति येषां पिताकुर्यात्तेषां कुर्यात् । पितरि-
 पितामहेच जीवति येषां पिताकुर्यात्तेषां कुर्यात्, पितरिपितामहेच
 जीवति, येषां पितामहः पितरिपितामहेच प्रपितामहेचजीवतिनद
 नैवकुर्यादिति ।

एतेन वृद्धि-तीर्थ-सन्न्यस्तपितृकत्वादौ, जीवत्पितृकस्येव वृद्धितीर्थ-
 सन्न्यस्त पितामहकत्वादौ, जीवत्पितृपितामहकस्यापि पितामह
 पितृभ्यः श्राद्धं भवतीति गम्यते ।

अत्र पितुः पितामहस्यवा, पितृ-पितामह-प्रपितामहाणामित्यादिप्रयोगो-
 ज्ञेयः । निगमेषु जीवन्सु प्रपितामहपितृभ्योऽपि देयमित्युक्तम् ।

यथा,—

येभ्योवापि पितातेभ्योद्द्याद्वैतानकर्मणे ।

दद्यात्तिभ्यः परेभ्यस्तु ।

जीवत् पितृकः पित्रासह विभक्तस्तदा—

एकपाकेन वसतां पितृदेवद्विजार्चनम् ।

१(*) अत्र दिव्यपित्रगणः 'कस्यवाचनलघोमादयः । अग्रमात्तादयश्च । चन्द्रलोकाः दुःखि
 पितृलोकः । 'विधुर्द्धदेशे पितरो वसन्ति' इति भास्करगण्डोः ।

- एवं भवेद् विभक्तानां तदेवस्याद् गृहेगृहे ॥ इति १(ॐ)
 1270. बृहस्पत्युक्ते वैश्वदेवादिकमपि कुर्व्यात् । तत्र पञ्चमहायज्ञेषु स्वधा-
 पितृभ्य इति पितृयज्ञस्य, यदा सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेन नित्यश्राद्ध-
 रूपत्वं तदा पितृयज्ञं न कुर्व्यात् ।
 न जीवत् पितृकः श्राद्धं कुर्व्यादिति निषेधात् ।

यदातु,—

भूतयज्ञानन्तरं पितृभ्यः स्वधानम इति मन्त्रेणदीयमानवलिरूपत्वमेव,
 न नित्यश्राद्धरूपत्वम् ।
 तन्मते मनुष्यपितृदेशाभाद् वाग्नायज्ञः भवत्येव ।
 जीवत्सन्न्यस्तपनित-पुत्रस्य तूभयरूपोपि भवतीतिनिष्कर्षः ॥१२६६॥

यथा,—

नाभिमात्रे जले गत्वाकृत्वा केशान्द्विधा द्विजः ।
 स्नानं कुर्व्यात् प्रयत्नेन देवादीनाञ्च तृपये ॥
 जीवत् पितातु कुर्वीत दक्षिणे केशसञ्चयान् इति ॥१२७०॥

1271. मातृस्ये, योगि याज्ञवल्क्यः ।

दर्शे स्नानंन कुर्वीत मातापित्रोस्तु जीवतोः ।
 पुत्रः कुर्वन् निराचष्ट पित्रोरुन्नतिं जीवितं ॥१२७१॥
 इति । एनच्छीतलोदक विषयमिति शिष्टाः ।
 उष्णोदकविधेरेवमादि- विषयत्वस्यैव सम्भवान् ॥१२७२॥
 मातापित्रोरित्युद्देश्यगतमपि साहित्यं विवक्षितम् ।
 तेन मातरि जीवत्यामपि मृतपितृकस्यापि न निषेधः ॥१२७३॥

१ *) द्विज्य पितरः—अग्निश्राद्धादथः कल्पनात् नमसो मादयः ।

२ *) पञ्च महायज्ञाः, गृह कर्त्तव्य पञ्च प्रकारक नित्य कर्त्तव्याणि—

यथा,—‘पाशोद्धंस द्यातिथीणां स पथ्यां तर्पणं बलिः ।

एतेः पञ्चमहायज्ञा ब्रह्मयज्ञादि नामकैः’ ॥

अन्वत् (१) धृमौ गृह्यमृषेचामि ।

३ *) अत्यन्तरेव,—यमाद्यामं गवाश्राद्धं—दक्षिणामुख भोजनम् । न जीवत् पित्रकः
 कुर्व्यान्-कर्मैव पितृक भवेत् ।

तीर्थाभावेतु कर्त्तव्यं उष्णोदकपरोदकैः १(*) ॥१२७४॥

1272. इति यमेन विशेषोक्तेः । एवं ग्रहणादावपि द्रष्टव्यम् । नैमित्तिकवन्न
काम्येष्वप्येवं बलवत्त्वमूह्यम् ।

तथा,—

मुण्डनं पिण्डदानञ्च प्रेतकर्मच सर्व्वशः ।

1273. न जीवत् पितृकः क्रूर्याद् गुर्विणीपतिरेवच इति दक्षः ॥१२७५॥
अत्र पिण्डदाननिषेधः पिण्डपितृयज्ञादिविषयः, विशिष्योक्तं मातृ-
क्षयाहादौ भवत्येव, मुण्डनन्तु सामान्यविधिप्राप्तं रागप्राप्तञ्च, यथानु
1274. भाविनां च परिवपनमित्यापस्तम्बोक्तम् ।
यत्त, नित्यनैमित्तिककाम्यत्वेन(च)वपनं तत् भवत्येव ।

तत्र नित्यम्,—

चौलोपनयन-प्रत-विसर्गाधान-दर्शपोर्णमास-ज्योतिष्टोमादिषु विहितं
ज्ञेयम् । नैमित्तिकन्तु—तीर्थप्राप्ति प्रायश्चित्त-मातृमरणौ ज्ञेयम् ।

काम्यन्तु,—

(कामतः) तीर्थयात्रादौ विहितम् । न चैतदपि जीवत्पितृकानिरिक-
विषयमिति वाच्यम्, चौलादौ तदभावप्रसङ्गात् । नैमित्तिककाम्ययोरापि
मुण्डनयोः श्रोतत्वेन स्मार्त्तान्निषेधाद्बलवत्त्वं श्रौतस्य ।
गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्गुरोर्मृते २(†) ।
आधाने सोमपाने च वपनं सप्तसु स्मृतम् ॥१२७६॥

1275. इति निगमोक्तेश्च । एतच्चावश्यं जीवत्पितृक गुर्विणीपनिवत्त्वात्
निमित्तेषु (तु) यत्र वपननिषेध स्तत्रप्रतिप्रसवार्थं मितिबलव्यम्
अन्यथा, सामान्यविधितः प्राप्ते मुण्डने सत्त्वे तद्वचनस्य वैयर्थ्यापत्तेः

१(*) 'यज्ञोदक परोदकेः' इत्यन्वः पाठः ।

२(†) च, वपनमित्यत्र चयनमिति पाठोऽस्ति लक्षित् । 'सुव्यनचोपवासश्च सर्वतीर्थे' च
विधिः । इति सामान्य-प्राप्तिः ।

अतएवं स्मर्यन्ते,—

क्षौरं नैमित्तिकं कार्यं निषेधे सत्यपि ध्रुवम् ।

पित्रादिमृतिदीक्षाषु प्रायश्चित्तादि तीर्थके ॥१२७७॥ इति

दीक्षासु—

निषेधे सत्य पीत्युत्तेः प्रतिप्रसवत्त्रमेतस्य स्पष्टम् ।

गङ्गायां भास्करक्षेत्र इति तीर्थमात्रोपलक्षणम् ॥१२७८॥

उभयोपादानन्तु तीर्थेष्वनयोर्मुह्यत्वात् १(*) ।

विना तीर्थं विना यज्ञं मातापित्रोर्मृतिविना ।

नोवापयति लोमानि स पुत्रः पितृघातकः ॥१२७९॥

1276. इति संग्रहे विशेषोक्तेश्च ।

मातापित्रोरिति,—

मातृप्रहणं तन्मातृमरणे मुण्डनार्थम् ।

गुरोर्मृतौ इति,— क्षेत्रजदत्तकादिविषयम् २(†) ।

यद्वा मात्रादि गुरु विषयम् ।

यत्तु,—

कुम्भे कर्कटकेचैव कन्यायां कामुके रवौ ।

२(†) रोमखण्डं गृहस्थस्य पितृन्नाशयते ध्रुवम् इति ॥१२८०॥

सोमन्तु वाक्यं वपननिषेधकं तद् गृहस्थः भ्रह्णाद्, यथा ब्रह्मचर्यादिकं नास्कन्दते तथा पितृघातक इति वचनं पितृप्रहणाज्जीवत्पितृक मपिन विषयीकरोतीति कंचिन् ।

अन्येषु, चादि शब्दस्य पितृ-भावापन्न-पितृ वाचित्वेन जीवत् पितृक-स्यापि पितृणां आचार-धारणवदेतत् प्रवृत्तिरपि शिष्टेत्याहुः ३(‡) ।

अत्र यथाचारं व्यवस्था, प्रेतकर्म च सर्वशः । (मर्वं सर्वश इति) ।

(मातृ) मातामह सपत्नी व्यतिरे केणान्यस्य प्रेतकर्म निषिध्यते ।

पित्रोः पुत्रेण कत्तव्या पिण्डदानोदक क्रियेति—

१ (*) 'तःसेषु' इत्यत्र इति भिन्नः पाठः ।

रोमखण्डमिति, रीक्षां खण्डनं दत्तमित्यर्थः ।

२(†) 'ब्राह्मणादत्र विधाः पुत्रा आसन् । समप्रति सौ पुत्रो योग्य दत्तकौ' इति च ।

३(‡) 'आचार साधारणवत्' इति भिन्नः पाठः ।

1277. शंखोक्तेः ।

पुत्रेषु विद्यमानेषु नान्यो वै कारयेत् स्वधाम् १(*) ॥१२८१॥

1278. इति ऋष्यशृङ्गोक्तेः ।

पुत्रा भावे सपिण्डा मातृ सपिण्डाः शिष्याश्च दद्युरिति गौतमस्मृतेश्च ।
नचैतन्मृत पितृक विषयमिति वाच्यम्, पुत्रस्य मुख्याधिकारित्वोक्तेः ।
जीवन्पिता पितामह्या मातुः कुर्यात् सपिण्डताम् ।
प्रमीत-पितृकः पित्रा पितामह्यापि वा सुतः—

1279 इति यमेन विशेषोक्तेश्च ।

अत्र सपिण्डताग्रहणं तदन्तः प्रेतकर्मोपलक्षणम् ।

तथा,—

आचार्य्य-पित्रपाध्यायान्निर्हत्यापि व्रती(व्रतम्) ॥१२८२॥

1280. इति याज्ञवल्क्यः ।

यथा,—

व्रतस्थोऽपि सुतश्चैव पितुः कुर्यात् क्रियां नृप ।
उदकाद्यां महावाहो दौहित्रोऽपि तथार्हतीति—१२८३॥

1281. मातृस्ये ।

मातुः पितरमारभ्य त्रयो मातामहाः स्मृताः ।
तेषान्तु पितृवच्छ्राद्धं कुर्युर्द्विहितुः सूनवः ॥१२८४॥

1282. इति पुलस्त्यः । तथा च शंखः—

भार्या पिण्डं पतिर्दद्याद्भ्रत्रे भार्या तथैव चेति ।
अपुत्रायां मृनायान्तु पतिः कुर्यात् सपिण्डतामिति—१२८५॥

१(०) ईशानो मन्त्रो वाङ्मा । पितृणां स्वधा इति वृत्तिः ।

१ (१) 'उमनीयन् यः शिष्यं वेदमभ्यासयन्—स कल्पे सरण्यं वा तमाचार्य्यं विदु र्दूषाः' इति वृत्तिः ॥

1283. वैठी न सिद्ध । एवम पुत्र पितृव्य मरणेऽपि,—

पितृव्य भ्रातृ-मातृणां अपुत्राणान्तथैवच ।

मातामहस्या सुतस्य श्राद्धादि पितृव्यवेत् ॥१२८६॥

1284. इति जातृकर्णोक्तेः ।

माताऽत्र पितुः पत्नी, तण्मरणेऽपि जीवत्पितृकस्य क्रिया भवति ।

अपुत्रइत्युक्ते पुत्र वत्वाभावे नेतिह्येयम् ।

तथा,—

सपत्नी पुत्र-दौहित्रो भ्रातृपुत्र दौहित्रयोश्च समवाये सति सपिण्ड-
सगोत्रत्वेन बलवत्त्वात् ।

सपत्नी पुत्रो भ्रातृपुत्रश्च (सापत्न) समत्व मातृपितृव्ययो रौद्धदौहि-
काद्यधिकारिणो तौ । दौहित्रस्या सपिण्डत्व मात्रेण दुर्बलत्वात् ।

सर्वासामेक पत्नीना मेकाचेत् पुत्रिणी भवेत् ।

सर्वास्तास्तेन पुत्रेण पुत्रिण्यो मनुरद्भवीत् ॥१२८७॥

भ्रातृणामेक जाताणां एकश्चेत् पुत्रवान् भवेत् १(*) ।

1285. सर्वेते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुर ब्रवोदिति-मनुना तयोः पुत्र कार्य्य-
कारित्वोक्तेः ।

पुत्रेषु विद्यमानेषु नान्यं वैकारयेत्स्वधाम ।

1286. इति ऋष्यशृङ्गेणान्य निषेधाच्च ।

एवम पुत्रस्य, पत्नी भ्रातृपुत्र-समवाये पत्न्येवौद्धदेहिकाधिकारिणी ।

1287. अपुत्री पुत्रीवन्-पत्नीत्युदानमः स्मृतेः ।

भार्या पिण्डं पतिहृद्याद् भर्त्रेभार्या तथैवच ॥१२८८॥

1288. इति शङ्खोक्तेश्च । तत्रापि,

दाह मेव सा कुर्यादित्यद्भ्रातृ-पुत्रः कुर्यादिति प्रागुक्तम् ।

एवम पुत्रस्य पत्नी कनिष्ठ भ्रातृ-समवायेऽपि द्रष्टव्यम् ।

एव मेव पुत्रासन्निधौ पौत्रादिः पितामहौद्धदेहिकाधिकारीत्याण्डम् ।

१(*)

अथ भार्या सप्तोदगायां मध्ये यद्येकः पुत्रवान् स्यात्तदा तेन भार्यपुत्रेण सर्वे भार्याः
पुत्रवन्तः स्युः ।

तथा,—

जीवन् पितृकस्य ज्ञाति साधारण्येन क्वचिदधिकारः । *

1289. तथाच, याज्ञबल्क्यः—

ते (ये) ज्ञातय इत्यनुवृत्तौ, सकृन्-प्रसिञ्च न्त्युदकं नाम गोत्रेण वाग्-यता इति ।

इदमुदकं सतिलमेव तेनापि देयम् ।

एतदुदकदानस्य तर्पणत्वाभावेन तिलैः कृष्णैश्चत्तर्पणमिति निषेधा-
त्रिषयत्वात् ॥*॥

इति श्रीमन्नागदेवभट्टात्मजानन्नदेवभट्टेन विरचितेविधानपारिजातेजीवन्
पितृकस्य धर्मविशेष निर्णयः समाप्तः ॥

—*—

अथ विभक्ताविभक्त-निर्णयः ।

—*—

1290. पृथ्वीचन्द्रे, मरीचिः—

बहवः स्युर्यदापुत्राः पितुर्गृहत्रवासिनः ।

सर्वेषान्नु मत्तं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यन्कृतम् ॥१२८६॥

द्रव्येणवाविभक्तेन सर्वैरेव कृतम्भवेन् इति ।

ज्येष्ठकृत कर्मणः सर्वे फलभागिन इत्यर्थः ।

एतेन ये ब्रह्मचर्यादिमियमा स्तैः प्रतिस्कारत्वान् सर्वैरेवकार्याः ।

एवं संसृष्टीनामपि द्रव्येणाविभक्तेनेति स्मरणान्, तुल्यन्यायत्वाच्च ।

1291. मिताक्षरायां नारदः—

भातृणामविभक्तानामेकोधर्मः प्रवृत्तते ।

विभागो सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक् पृथगिति ॥१२९०॥

१(*) अनपत्यस्य कन्य पत्नी साधनायम् पत्युर्गति ।

२(†) पुत्रीवदिति, कन्यावदिति । यथा पुत्रः कृत्यान्तथा पत्नी कन्याःपि कृत्यान् ।

1292. **बृहस्पतिश्च,—**

एकपाकेन वसतां पितृदैवप्रतां (पुजा) र्चनम् ।
 एकम्भवे द्वा द्विभक्तानां तदेव स्याद् गृहे सदा १(*) ॥१२६१॥
 इदन्तु, द्रव्यमाध्यत्वान्कर्मविषयम् ।
 द्रव्यस्यानेकस्वामिकत्वे नैकस्य (द्रव्य) व्ययेऽनधिकारान् ।
 यानितु द्रव्यासाध्यानि,— मन्त्र-
 जपोपवास सन्ध्योपासन-ब्रह्मयज्ञ-पारायणादीनि,
 नित्यमैमित्तिककाम्यानि, तेषु पृथक् पृथगोवाधिकारः ।
 तेषु द्रव्यव्ययाभावेन मिथोऽनुमत्यनपेक्षणात् ।
 द्रव्येणवाषिभक्तेनेत्यस्या विषयत्वान् ।
 पृथगप्येकपाकानां ब्रह्मयज्ञो द्विजानीनाम् ।
 अग्निहोत्रं सुरार्चा च सन्ध्या नित्यं भवेत्तथा ॥१२६२॥ इति ।

1293. पारिजाते आश्वलायन स्मृतेश्च । अग्निहोत्रशब्दोऽत्राग्निसाध्यश्रीत-
 स्मार्त-नित्यकर्मपरः तत्रापिमिथोऽनुमत्यैवाधिकारः ।

एकोऽपि स्थावरं कुर्याद्दानाध्ययनविक्रयम् २(†) ।
 आपनकाले कुटुम्बार्थं धर्मार्थं च विशेषत इति स्मृतेः ॥१२६३॥

1294 धर्मार्थोऽत्रशक्येऽप्येपितृश्राद्धादिति विज्ञानेश्वरोऽपि ।
 क्वचित्त्रविभक्तानामपि पृथक्पाकानां देशान्तरे वसताम् ।

1295. वैश्वदेव-दर्शादिकश्राद्धानि च त्रत्येकं भवन्ति ।
 एकपाकेन वसतामिति बृह पतिवचन लिङ्गान् ।
 भ्रातृणामविभक्तानां पृथक्पाकोभवेद् यदि ३(‡) ।
 वैश्वदेवादिकं श्राद्धं कुर्यात्स्तेवैपृथक् पृथगितिहारीनोक्तेः ॥१२६४॥
 अविभक्तेन पुत्रेण पितृमधोमृताहनि ।
 देशान्तरेपृथक्कार्यंदिश्राद्धं तथैवचेति यमात्तेरित्याह ॥१२६५॥

1296. तत्रहेमाद्र्यादिमहानिवन्द्येष्वनुपलम्भात्समूलं मृग्यम् ।

तदयं प्रघट्टकार्थः—

पञ्चमहायज्ञेषुमध्ये, देव-भूत-पितृ-मनुष्य-यज्ञानन्यानुमत्या ज्येष्ठपुत्र
 कुर्यात् ।

१(●) 'तः'व स्याद्गृहं गृहं' इति भिन्नः पाठः ।
 २(†) दान रक्षण विक्रयम् इत्यन्तः पाठः ।
 ३(‡) 'वैश्व देवादिः श्राद्धम्' इति पाठान्तरम् ।

- होमाप्रदानरहितं न भोक्तव्यं कदाचन १(*) ।
1297. अविभक्त्यु संसृष्टे ष्वेकेनापि कृते कृतमितिव्यासोक्तेश्च ॥१२६६॥
यदातु,—
ज्येष्ठेनाकृते वैश्वदेवेऽन्नं तूष्णीं ममौकिञ्चित्क्षिप्त्वा भोक्तव्यम् ।
यस्यत्वेषामप्रतोऽन्नं सिध्येत् स नियुक्तममौकृत्वाप्रं ब्राह्मणाय दत्त्वा
1298. मुञ्जीतेत्यविभक्ताधिकारे गोभिलोक्तेः ।
दैश्वदेवासम्भयेतु कुक्कुटान्त प्रमाणकम् ।
अन्नममौसंप्रहृत्य(दाय)किल्बिपातु विमुच्यत
इति स्मृत्यन्तराद्य ॥१२६७॥
1299. आश्वलायनस्तु—
पाकभेदे सति वैश्वदेवपृथक्त्वमाह,—
वसतामेकपाकेन विभक्तानामपि प्रभुः ।
एकस्तु चतुरोयज्ञान् कुर्याद्वाग् यज्ञ पूर्वकान् २(†) ॥
अविभक्ता विभक्तावा पृथक्पाका द्विजातयः ।
कुर्युः पृथक्पृथग्यज्ञान् भोजनात् प्राग्दिनेदिने इति ॥१२६८॥
एतेन देशान्तरगतौ पृथग्वैश्वदेवमपि कार्यमिति सिद्धम् ।
1300. अन्नस्यासंस्कृतत्वेन भोजने किल्बिषीभवेदितिकात्यायनेन
तदकरणेदोषोक्तेः ।
1301. एवं देव पूजादिकमपि पृथक्पृथगप्येकपाकाना मित्याश्वलायनोक्तेः ।
दर्शमहण आद्धादितु ज्येष्ठस्यैव, तीर्थआद्धाद्यपि युगपत् ,
सर्वेषां अविभक्तानां तीर्थप्राप्त्यावेकस्यैव,
भेदेन तत्प्रामौभिन्नं (तन्)प्राप्तेरेव निमित्तत्वात् ।
गया श्राद्धेऽप्येवम् ।
एष्टव्यावहवः पुत्राः शीलवन्तो गुणान्विताः ।
तेषान्तु समवेतानां यद्यऽप्येकोगयां ब्रजेत् ३(‡) ।
1302. तारिताः स्मोवयन्तेन सयाति परमाङ्गतिमिति
हेमाद्रौ कौर्माकेः ॥१२६६॥

१(*) होमानु (य) दान रहितम् , इति पाठान्तरम् ।

२(†) अथ वाग्यतो वेद पाठः । इति चिन् चिदः . कुर्याद्वा इत्यपि पाठश्च ।

३(‡) एष्टव्या अहवः पुत्रा यद्य प्येकोगयाव् , जेत् । यजेदाचाश्च भिषेन नीलंग उपसृतश्च जेत् ॥
इति वायुपुराणे । अन्यद् कस्याकरे ।

केचित्, युगपद्गयां प्राप्तौ प्रत्येकं गवाश्राद्धमाहुः ।
 विभक्तौवाऽविभक्तौवा गयां दैगच्छतः सुतौ ।
 तदा श्राद्धं पृथक्कार्यं पितॄणां तृप्तिकारणादिति स्मृत्यन्तरादिति ॥१३००॥
 काम्येपि-दानहोमादौ मिथोऽनुमत्यैवाधिकारः ।
 द्रव्य(1)साध्यजपादौ तां विनापि स्यात् ।

1303. साम्यत्रिकादा वपरार्के पैठीनसिः—

विभक्तैस्तैः पृथक्कार्यं प्रतिसम्बन्तं सराब्धिकम् ।
 एकेनैवाविभक्तेषु कृते सर्वैस्तु तत् कृतमिति ॥१३०१॥
 प्रतिसम्बन्तादिकमित्युक्तेः पूर्वभावीनि श्राद्धान्येकत्रैवेति गमयति ।

1304. तदाह लघुहारीतः,—

सपिण्डीकरणान्तानियानि श्राद्धानि षोडश ।
 पृथक् नैवगुताः कुर्युः पृथग्द्रव्या अपिक्वचित् ॥१३०२॥
 इति सपिण्डीकरणं मासिकोपलक्षणं वत्सरान्त सपिण्डीकरणा(क्षिप्त-)
 भिप्रायंवा ।

यत्तु—

अर्वाक् सम्बन्तसराज्ज्येष्ठः श्राद्धं कुर्यात्समेत्यतु ।
 नव श्राद्धानि सर्वाणि सपिण्डीकरणन्तथा ॥
 ज्येष्ठेनैव प्रकर्त्तव्यमाब्दिकं प्रथमन्तथेति ॥१३०३॥
 प्रथमं साम्बन्तं सरिकमपि समेत्य कर्त्तव्यमितिवचनं पठन्ति ।
 तद्वचनन्तु मृगयम् । एवं मातृश्राद्धेऽपि द्रष्टव्यम् ।
 ज्येष्ठस्यात्राशक्त्यादौतु कनिष्ठोऽपि तदनुज्ञया कुर्यात् ।
 तस्याप्यधिकारसद्भावान् । यदातु सापत्न्या भ्रातर स्तदा
 वैमात्रे ज्येष्ठेऽपिसति कनिष्ठ एव स्वमातृवार्पिकान्वष्टकादि स्वमातामह-
 श्राद्धं कुर्यात् ।
 मुख्यपुत्रत्वा मुख्य दौहित्रत्वात्तस्य । मुख्यासम्भवे सपत्नीपुत्रः
 ज्येष्ठ एव कुर्यात् । तथाहि, ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति-मानव
 इति मनुना ज्येष्ठस्यैव पुत्र कार्यकारित्वोक्तेः ।

तदशक्त्यादावन्योऽपि, एवम विभक्तेष्वपि भ्रातृषु मध्ये यस्य द्वितीयो
विवाहः स्वसुतं संस्कारो वा कर्त्तव्यत्वेनोप तिष्ठते तदा स एव वृद्धि
भ्राद्धाद्यङ्गं संहितं कर्म कुर्यात् ।

तन्मात्रं कर्त्तव्यत्वेनेतरेषां प्राप्स्य भावात् । तद् भावे सन्निहित-
क्रमेणान्योऽपि कुर्यादित्यादि वृद्धिं श्राद्धं प्रकरण उक्तं मेव ॥

इति विभक्ता विभक्तभ्रात्रादि विधानम् ॥

—*—

अथ श्राद्ध-विशेषनिरूक्तिः ।

—*—

अभिधाय विधानानि श्राद्धे सामान्यं मुच्यते ।

हरैः कृपा मनु प्राप्य श्राद्धं शब्दो निरूच्यते ॥१३०४॥

प्रेतं पितरमुद्दिश्य भोज्यं यत् प्रियमात्मनः १(*) ।

श्राद्धयादीयते यत्र तच्छ्राद्धं परिकीर्तितम् ॥१३०५॥

1306. इति मरीच्युत्तया श्राद्धा शब्दात् प्रज्ञा श्राद्धार्चावृत्तिऽभ्यांण इति ।
प्रत्यये कृते श्राद्धमिति सिध्यति ।

1307. तद्वानेकवाचकम् ,

होमश्च पिण्डदानश्च तथा ब्राह्मण तर्पणम् २(†) ।

श्राद्धं शब्दाभिधेयं स्यादन्यदप्युपचारतः—१३०६॥

इति स्मृति रतनावल्युक्तेः । केचिद्व्यवस्थितमित्याहुः ।

यजुषां पिण्डदानन्तु वह्नचां द्विज तर्पणम् ।

श्राद्धं शब्दाभिधेयं स्यादुभयं सामवेदिनाम् ॥१३०७॥

1308. इति स्मृति संग्रहोक्तेरिति । कर्काचार्योऽप्येवमाह ॥

अथ श्राद्धप्रशंसा ।

—*—

श्राद्धात् परतरं नास्ति श्रेयस्करं सुदाहृतम् ।

तस्मात् सर्वं प्रयत्नेन श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः ॥१३०८॥

१(*) पयोमधुसूताभ्रादिभिः यद्दामन्वपूर्वकं पिमादीनुद्दिश्य यमदोयते तच्छ्राद्धमिति ।

२(†) 'मभीषानादिकार्येषु ब्राह्मणान् भोजयेद्दत्त' ।

चल. म '२तं ब्राह्मणभोजनम्' इति अ. ति. ।

1309. इति मनुक्ता ।

अरोगः प्रकृतिस्थश्च चिरायुः पुत्र पौत्रवान् ।
अर्थवान् अर्थभोजी च आकारी भवेदिह ।
परत्र च परां तुष्टिं लोकांश्च विविधांश्छिभान् ॥१३०६॥
श्राद्धकृत् समवाप्रोति यशश्च विपुलं नरः ।

1310. इति देवलोक्ताच ॥

अथ पिण्डादि सम्बन्धिनः ।

—*—

1311. अत्र मार्कण्डेयः—

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
पिण्ड सम्बन्धि नोद्धेते विज्ञेयाः पुरुषास्त्रयः ॥१३१०॥
लेप सम्बन्धिनश्चान्ये पितामह प्रपितामहान् १(*)....
प्रभृत्युक्ता, स्त्रयस्तेषां यज्ञयानस्तु सप्तमः ।
तथान्ये पूर्वजाः स्वर्गे येचान्ये नर कौकसः ।
येच तिर्य्यक्त्वं मापन्ना येच भूनादि संस्थिताः ।
तान् सर्वान् यज्ञमा नोऽसौ श्राद्धं कुर्वन् यथाविधि ॥१३११-१२-१३॥
समाप्यायतते वनस येन येन शृणुष्व तन् २(†) ।
अन्न-प्रक्रियणं यच्च मनुष्यैः क्रि(स्तु)यते भुवि ॥१३१४॥
तेन तृप्ति मुपायान्ति ये पिशाचत्व मागताः ।
यदम्बु स्नान वस्त्रोत्थं भूमौ पतति पुत्रक ॥१३१५॥
तेन ये तरुणां प्राप्ता स्तेषां तृप्तिः प्रजायते ।
यास्तु गन्धाम्बुकणिकाः पतन्ति धरणीतले ॥१३१६॥
ताभि राप्यायनन्तेषां ये तिर्य्यक्त्वं तिलाशिनः ।
भुक्त्वाचाचमनं यच्च जलं यच्चाङ्गि सेवने ॥१३१७॥
ब्राह्मणाणां तथैवान्येस्तेन तृप्तिं प्रयान्तिवै ।
तेनानेककुले तत्र तत्तयोन्यन्तरं गताः ।
प्रयान्त्याप्यायनं वनस ! सम्यक्श्राद्ध-क्रियावताम् ॥१३१८॥

- १(०) सूतोऽ, सेवभा त्रयतुर्थायाः 'पत्याया पिण्डभागिनः ।
पिण्डः सप्तमकंषा सापिण्डा सप्त पीडयन् ॥ इति ।
सपिण्डतातु पुत्रवे सप्तके विनिश्चयैः इति च ।
- १(†) 'समाप्यायतते' इति च पाठः ।

यथागोष्ठं प्रविष्टां गां वत् सोबिन्दति मातरम् ।
 नामगोत्रस्वधामन्त्राः पितृणां प्रापकास्तथा ॥१३१६॥
 नामगोत्रं पितृणाञ्च प्रापकं ह्यन्यकव्ययोः ।
 नाम मन्त्रास्तथादेश भेदान्तर गतानपि ।
 प्राणिनः प्रीणयन्त्येते तदाहारत्वमागताम् ॥१३२०॥
 देवोयदि पिताजातः शुभकर्मानुयोगतः १(*) ।
 तस्यान्नममृतं भुत्वा देवत्वेऽप्यनुगच्छति ॥१३२१॥
 मर्त्यत्वेभोज्य रूपेण पशुत्वेपितृणां भवेत् ।
 श्राद्धान्नं वायु रूपेण नरत्वेर(†)ऽप्यनु गच्छति ॥१३२२॥
 पानं भवति पक्षित्वे गृध्रत्वे च तथामिषम् ।
 दनुजत्वे तथामांसं प्रेतत्वे रुधरोदकम् ॥१३२३॥
 मानुपत्वेऽन्नपानादि नानाभोगकरन्तथेति—

1312. हरिवंशो याज्ञवल्क्यः, नाम्नि विशेष माह,—

वसुरुद्रादिति सुताः पितरः श्राद्धदेवताः ।
 प्रीणयन्ति मनुष्याणां पितृण् श्राद्धेन तर्पिताः इति ॥१३२४॥

1313-14 हेमाद्रौ, विशेषो विष्णु धर्मोत्तरे—

पितृपिण्डश्चविज्ञेयः प्रशुम्नश्चापराजितः ।
 देवोऽनिरुद्धोविज्ञेयः पिण्डनिर्वपणे बुधैः ॥१३२५॥
 श्राद्धं कर्तुं कथं शक्यं विना वैष्णव तेजसा ।
 अनिरुद्धःस्वयं देवः प्रशुम्नश्च पिता स्मृतः ।
 सकर्षणस्तज्जनको वासुदेवस्तु तन् पिता ॥१३२६॥

1315. मोक्ष धर्मोऽपि,—३(‡)

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
 अहमेवात्र विज्ञेयस्त्रिषु पिण्डेषु संस्थितः ॥१३२७॥

१(*) 'शुभकर्मोनुसारतः इति भिन्नः पाठः ।

२(†) 'नगलेऽप्यनुगच्छते' इत्यपरः पाठः ।

३(‡) महाभारते शान्ति पर्वणि मोक्षधर्मोऽध्याये ।

नास्ति मत्तोऽधिकः कश्चित् कोवाऽभ्यर्च्योमया तथा ।
कोवामम पिता लोके ह्यहमेव पितामहः ।
प्रपितामहश्च सुतानां अहमेवात्र कारणमिति ॥१३२८॥

1316. श्राद्धाकरणेदोषोप्यादित्य पुराणे,—

न सन्ति पितरश्चैवं कृत्वा मनसि योनरः ।
श्राद्धं न कुरुते जातु तस्य रक्तं पिवन्ति ते ॥१३२९॥

1317. कौम्मोऽपि—

अमावास्यादिने प्राप्ते गृहद्वारं समाश्रिताः ।
वायुभूताः प्रपश्यन्ति श्राद्धं वैपितरो नृणाम् ।
यावदस्तमयं भानोः क्षुत्पिपासासमाकुलाः ।
ततश्चास्तंगते भानौ निराशा दुःखसंयुताः ॥१३३०॥
निः श्वस्य शिविरं यान्ति गर्हयन्तः स्ववंशजम् ।
जलेनापिच न श्राद्धं शाकेनापि करोति यः १(०) ॥१३३१॥
अमायां पितरस्तस्थ शापं दत्त्वा प्रयान्ति च ।

यथा,—

कन्यांगते सवितरि यान्यहानितु षोडश ।
तत्र श्राद्धम कुर्वाणोनरकं याति दारुणम्—

1318. इत्यादि । शाकेनापि नापरपक्षमति क्रामेदितिकात्यायनः ॥१३३२॥

अथ श्राद्धभेदाः ।

—*—

अत्र विद्वामित्रः—

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं वृद्धिश्राद्धं सपिण्डनम् ।

1319. पार्वणं चेति विज्ञेयं गोष्ठं शुद्धार्थमष्टमम् ॥१३३३

१(०) अनापिना—शाकेनापि या 'कुर्यात्' । 'शोकेन' इत्यन्वः पाठः ।

न तच्छ्राद्धं त्यजेदिति पितृणां प्रायेण ब्रह्मलोपभयाच्चेति ।

॥ अथ शुद्धार्थं श्राद्धं प्रायश्चित्तान् परं अनुष्ठेयं पार्वणमष्टमम् ।

कर्माङ्गं नवमं प्रोक्तं वैदिकं दशमं स्मृतम् ।
यात्रास्वेकादशं श्लेषं पुष्ट्यर्थद्वादशं स्मृतमिति ॥१३३४॥

1320. लक्षणान्येषां भविष्ये—

अहन्यहनि यः श्राद्धं तन्नित्यमिति कीर्तितम् ।
वैश्वदेवविहीनन्त दशक्ताबुदकेनतु ॥१३३५॥

एकोद्दिष्टन्तु यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते ।
तदप्यदैवं कर्त्तव्यं अयुगमान् भोजयेद्विजान् ॥१३३६॥

कामाय विहितं काम्यं अभिप्रैतार्थसिद्धये ।
पार्षणेन विधानेन तत्कर्त्तव्यं खगाधिप ॥१३३७॥

वृद्धौ यत्क्रियते श्राद्धं वृद्धिश्राद्धन्तदुच्यते ।
सर्व्वप्रदक्षिणं (०) कार्य्यं पूर्वाह्नेतूपवीतिना ॥१३३८॥

गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात् पात्रचतुष्टयम् ।
अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् ॥१३३९॥

'ये समाना' इति द्वाभ्यां एतज्ज्ञेयं सपिण्डनम् ।
नित्येन तुल्यं शेषं स्यादेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि ॥१३४०॥

अमावास्यां यत्क्रियते तन्पार्वणमिति स्मृतम् ।
क्रियतेवा पर्वणि यत् तत्पार्वणमिति स्थितिः ॥१३४१॥
गोष्ठ्ये (ष्ठ्योप) यत्क्रियते श्राद्धं गोष्ठ्यश्राद्धन्तदुच्यते १(*) ।

बहूनां विदुषां सम्पन्नं सुखार्थं पितृपुत्रये ।
क्रियते शुद्धये यत्तु श्राद्धानान्तु भोजनम् २(†) ॥१३४२॥

शुद्धर्थमिति तत्प्रोक्तं वैनतेय मनीषिभिः ।
निपेककाले सोमेच सीमन्तोन्नयने तथा ॥१३४३॥

श्लेषं पुंसवने चैव श्राद्धं कर्माङ्गमेव च ।
देवान्नुद्दिश्य यत् श्राद्धं तद्वैविकमुदाहृतम् ॥१३४४॥

हविष्येण विशुद्धेन सप्तम्यादिषु यन्नरः ।
गच्छन्देशान्तरं यच्च श्राद्धं कुर्यात्तु सर्पिषा ॥१३४५॥

१(*) गोष्ठा—'गोम्याभकम्' । गोभाला वा । यमायातिशयित्वात् श्राद्धं क्रियते तदिति ।

२(†) शुद्धये,—श्रायश्चित्तानन्तरम्, शुद्धयै पार्षणं विशेषं यत्तदिति ।

'बन्धोपचारिकविति' मिश्रः पाठः ।

यात्रार्थमिति तत्प्रोक्तं प्रवेशे च न संशयः ।
शरीर-प्रचये आर्द्धं अर्थोपचय एव वा ॥
पुण्यार्थं मेतद् विज्ञेयं औपचायिकं मुच्यत इति ॥१३४६॥

वृद्धिः—

पुत्र जन्म विवाहादिः (समृद्धिः शुभ निमित्तं यजेदेव) १(*) ।
नित्येनावश्यं केनैकोद्दिष्टेन, पार्वणेन च तुल्यम् ।
शेष मङ्गजातं स्यात् सपिण्डीकरणस्यैवोभयात्मकत्वात् । पार्वणांश-
पार्वणे, कोद्दिष्टांशः एकोद्दिष्टे, प्रेतत्वसमाप्तिरित्यौ सपिण्डीकरण-
मेवोक्तम् । प्रसङ्गान् स्त्रीसम्बन्धेनापि उभयात् कस्यैकोद्देशेन निर्देशः
कृत इति नित्येन तुल्यमित्यस्यार्थोद्देशः ।
क्रियते वा पर्वणीत्यत्र—पर्व शब्दः संक्रान्त्यादिपरः ।

1321. **तथा च वृद्ध वसिष्ठः—**

प्रति पर्वं भवेद्वयस्मात् प्रोच्यते पार्वणन्तु तदिति २(†) ॥१३४७॥

अथ षण्णवति श्राद्धानि ।

—*—

1322. **संग्रहे,—**

अमामनुयुगक्रान्ति(वृ)व्यतीपात महालयाः ।
अन्वष्टकाश्चतितयः षण्णवत्यः प्रकीर्तिताः इति ॥१३४८॥

अन्यत्रापि—

मन्वादिश्च युगादिश्च अमा (थ) संक्रान्ति वैधृती ।
यश्च श्राद्धाष्टका पाता आर्द्धषण्णवतिः स्मृता इत्यर्थः ॥१३४९॥
मन्वाद्यः (मन्वन्तराद्यः)—चतुर्दशज्ञेयाः पौराणिकाः ।

1323. **तथा च मात्स्ये,—**

अश्वयुक् शुक्लनवमी कार्तिके द्वादशी तथा ।
तृतीया चैत्र मासस्य तथाभाद्रपदस्य च ॥१३५०॥
फाल्गुनस्यत्वमावास्या पुष्य (पोष)स्यैकादशी सिता ।
आषाढस्यापि दशमी तथा माघस्य सप्तमी ॥१३५१॥

१(*) इति राष्ट्रियिकं श्राद्धं विवाहादिषु कर्तव्यम् ।

१(†) पर्वणि, चमायां संक्रान्ती च यद्वेत्तन् पार्वणम् । अन्यत्र पच पर्वणि, चतुर्दश्यादीणि ।

श्रावणस्याष्टमी कृष्णा तथा षाढस्य पुर्णिमा ।
 कार्तिकी फाल्गुनीचैत्रौ ज्यैष्ठ्यौ पञ्चदशी सिता ॥
 मन्वन्तरादयश्चैता दत्तस्याक्षय-कारिकाः इति । १३५२ ॥
 यत्र कृष्णेति—निर्दिश्यते तत्र सैवान्यथा सितेति ज्ञेयम् ।

1324. युगादयश्चतस्रः (४) ताश्च विष्णुपुराणे—

वैशाखमासस्य सिता तृतीया,
 नवम्यसौ कार्तिक शुक्लपक्षे ।
 नभस्य मासस्य तमिस्रपक्षे,
 त्रयोदशी पञ्चदशीच माघे १(*) ॥१३५३॥

1325. पञ्चदश्यात्, नामावास्या ज्ञेया, द्वैशुक्ले द्वैतथाकृष्णे, इति नारदीयोक्तः ।
 अमाः सकान्त्यश्च द्वादश प्रसिद्धाः । चतुर्दश वर्षमध्ये वैधृत्यस्त्रयो-
 दश सम्भवन्ति । पक्षश्राद्धतिथयः षोडश स्युः ।
 पूर्वैशुरष्टका (अष्टका)—अन्वष्टकाश्चेत्यष्टका द्वादश ।
 हेमन्त शिशिरयोश्चतुर्णामपर पक्षाणामष्टमीष्वष्टकाः ।

1326. पूर्वैशुरष्टका अष्टकाश्चैति गोभिलोक्तैः ।
 व्यतीपाताश्च त्रयोदशैव । एवं मिलित्वा षण्णवतिः ।
 नेयं परिसंख्या किन्तु गणनामात्रम्, पितृ मात्रादिकादि-
 श्राद्धकालान्तरोक्तैः । एषां कालनिर्णयं स्तृतीयस्तवके ज्ञेयः २(†) ।

1327. कालान्तरमुक्तं ब्राह्मे,—

आवृत्तिकञ्च गजच्छाया ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः ३(‡) ।
 श्राद्धप्रतिष्ठिश्चैव विशिष्ट-ब्राह्मणागमः ॥
 श्राद्धकाला इमे प्रोक्ता दातुरक्षयकारकाः ॥१३५४॥

१(●)

'सिता जायाः सतिताः पुराणैः च कल्पव्याप्तिश्च यतसः' । इति श्रीवाग्मः पाठः ।

२(†)

प्राक्स्तृतीयस्तवके प्रोक्तं षोडश पक्षव्यति ।

३(‡)

गजच्छाया, यथा — 'यदेन्दुः पितृदेवत्येभ्यस्यैव करिष्णितः । याव्यातिथिर्भवेत्
 सा हि । गजच्छायाप्रकीर्णिता' इति मिताक्षरा-कल्पचिन्ताभण्डादिषु ।

1328. छायाग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः । ब्राह्मे—
 अश्विन्यां प्राप्नुयाद्भ्राम् भरण्यामापुरुक्तम् ।
 कृत्तिकायां विज्वरत्वं श्राद्धकृत् तमद्यागुयात् ॥१३५५॥
1329. इति नक्षत्र श्राद्धफल मुक्तम् । मनुस्मृतौ—
 कुर्वन् प्रतिपदि श्राद्धं सुरूपान् लभते सुतान् ।
 विज्वरत्वं कन्यकान्तु द्वितीयायां लभेत् ध्रुवम् ॥१३५६॥
1330. इत्यादि तिथि श्राद्धफलम् । शाङ्ख—
 यदा विशिष्यतीपातो भानुवारस्तथैव च १(*) ।
 पञ्चकं नाम तत् प्रोक्तं तत्र श्राद्धमथाक्षय --
 मित्यादिच । सर्व्वमिदं काम्य श्राद्धपरम् ॥१३५७॥
 अथ कर्त्तारः ।

—#—

तत्र शाङ्खः,—

पितुः पुत्रेण कर्त्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया ।
 पुत्राभावेन पत्नीम्यात पत्न्यभावेतु सोदरः ॥१३५८॥

विष्णु पुराणे,—

पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रोवा भ्रातावा भ्रातृसन्ततिः ।
 सपिण्ड-सन्ततिर्वापि क्रियार्थं नृप जायते ॥१३५९॥

तेषामभावे सर्व्वेषां समानोदकसन्ततिः ।

मातृपत्नस्य पिण्डेण सम्बद्धा ये जलेनवा ॥१३६०॥
 कुलद्वयेऽपि चोच्छिन्न स्त्रीभिः कार्य्यां क्रियानृपेति ।
 अत्र स्त्रीभिरिति भार्याव्यतिरिक्तविषयम् ॥१३६१॥
 पत्न्यभावेतु सोदर इति विशेषीक्तेः ।
 भार्या-पिण्डं पनिर्दद्यात्तृ-भार्यायां नथैव च ।

1331. श्वश्रुदेस्तु स्नुषाचैव तद्भावेतु सोदर इति शाङ्कोक्तेः ।

(*) 'तिथिर्वातोपातः' इति भिन्नः पाठः । तिथिर्वातोपातः मन्वन्तम् इति विष्णुः ।

1332. पुत्राश्च द्वादशविधाः १(*) । तथाहि याज्ञवल्क्यः—

औरभो धर्मपत्नीजस्तत् समः पुत्रिकासुतः ।
 क्षेत्रजः क्षेत्र जातस्तु स्वगोत्रेणेतरेणवा ॥१३६२॥
 गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गृहजस्तु सुतः स्मृतः ।
 कानीनः कन्यकाजानो मातामह सुतोमतः ॥१३६३॥
 अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः स्मृतः ।
 दद्यान्माता पितावा यं स पुत्रोदत्तको भवेत् ।
 क्रीतस्तु ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात् स्वयं सुतः २(†) ॥१३६४॥
 पिण्डदोऽशहरक्षैषां पूर्वाभावे परः पर इति ।
 दत्तकव्यतिरिक्ता एते पुत्रप्रतिनिधयः, युगान्तरे कार्याः ।
 कलौतु, दत्तौरसावेव । दत्तौरसेतरेषान्तु पुत्रत्वे न परिग्रह—

1333. इति हेमाद्रौ कलिवर्ज्यं प्रकरणे निपिद्धत्वात् ३(‡) ।

यद्यप्यत्र—

पिण्डदोऽशहरक्षैव(क) पूर्वाभावे परः पर—इतुक्तेरौरसाभावे कलावपि
 दत्तकप्राप्ति स्तथाप्यौरसाभावे पौत्र स्तदभावे प्रपौत्र-स्तदभावे
 दत्तकादय इति ज्ञायते ।

पुत्रः पौत्रश्च तत् पुत्रः पुत्रिका पुत्रपव वा ।

पत्नी भ्राताच तज्जश्च पिता माता स्नुया तथा ॥१३६५—६६॥

भगिणी भागिनेयश्च सपिण्डः सोदक स्तथा ।

असन्निधाने पूर्वेषां उत्तरे पिण्डदाः स्मृताः ॥१३६७॥

1334. इति क्रमपरे स्मृति संग्रहवचने, प्रपौत्रानन्तरं पुत्रिका पुत्रोक्तया तत्-
समस्य दत्तक स्यापि तत् स्थानीयत्व-प्राप्तेः ।

- १(*) द्वादशविधाः पुत्राः—पुत्रस्वाणान् पुत्रान् पुत्रः इति याज्ञः । तेषु मानवे नवमाध्यायं,
 चतुर्धेधाय पाप्मे भूमिखण्डे । सप्तविधाः पुत्राः ब्रह्मवेवर्षे श्रीकृष्णस्य अर्घ्यं ।
 तेचाने कविधाः काव्याः विष्णुपुराणेच । तथैव गार्हपत्ये पुराणेच प्राककाले चासन् ।
 भारद्वाजे च सूतावपि तथैव ।
- १(†) 'ताभ्याम्' इत्यत्र याम्यामिति भिन्नः पाठः ।
 ताभ्यां माता पिहभ्यामिष्यर्थः ।
- १(‡) कलिवर्ज्यं प्रकरणमुदाहरत्येव्यं तौचासि ।

1335. **यत्तु, वृहस्पतिना—**

पौत्रश्च पुत्रिका पुत्रः स्वर्गप्राप्ति कराबुमौ ।
रिक्थे च पिण्डदानेच समो तौ परिकीर्त्तिता विति ॥१३६८॥
तत् पुत्रिकापुत्रस्य पौत्र साम्यमुक्तम् ।

1336. **याज्ञवल्क्येनतु—१(०)**

औरसोधर्मं पत्नीज स्तत् समः पुत्रिका सुतः ॥१३६९॥
इति तस्यौरस पुत्र साम्यमुक्तम् ।
तथापि लोके राजसमो मन्त्री इत्यादौ किञ्चिन्नूने समशब्द प्रयोग-
दर्शना, न्मुख्यामुख्ययोःसाम्यायोगाच्च । स्तुत्यर्थं तत् नतु तत् सम

1337. विकल्पार्थमिति पृथ्वी चन्द्रोदये, मदनरत्न-कालादर्शादयोऽप्येवमेबाहुः ।

1338. मदनपारिजाते तथैव शोचुः ।

अत्र केचित्—

1339. पुत्रेषु विद्यमानेषु नान्यो(न्यं)वैकारयेन् स्वधामिति सुमन्तूक्तौ ।

पितामहः पितुः पश्चात् पञ्चत्वं यदि गच्छति ।
पौत्रेनैकादशाहादि कर्त्तव्यं श्राद्धं पोडश मित्युक्तं ॥१३७०॥
नैतन् पौत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रवाञ्छेत् पितामह -

1340 इति छन्दोग परिशिष्टे च पुत्र शब्दस्य द्वादशविध पुत्र परत्वात्

पूर्वाभावे परः पर इत्यस्यान्य परत्वाच्च ।
दत्तकाशभावे पौत्रादीनामधिकारोऽत्रगम्यत इत्याहूः । अतएव निषेपा-
दुपनीत पौत्र सन्वेप्यनुपनीत पुत्रस्यैवाधिकारो लोके दृश्यते ।
श्राद्धं कुर्याद्वश्यन्तु प्रमीने पितृके द्विजः ।
प्रतस्थोवाऽप्रतस्थोवा प्येकत्रैव(न)भवेद् यदि इति ॥१३७१॥

1341 **सुमन्तूक्तेः ।**

कुर्यादनुपनीतोऽपि श्राद्धमे कोहि यः सुतः ।
पितृ यज्ञाहुतिं पाणौ जुहुयाद् ब्राह्मणस्य सः ॥१३७२॥

1342. **इति वृद्ध मनूक्तः ।**

अनुपेनोपि कुर्यात् मन्त्रवत् दैतृमेधिकमिति काश्याजिन्युक्तेः ।

१(क) इदं कश्चिदर्थं प्रकरणं चादित्य पुराण क इमांशौ रक्षितम् । तथैवावाइतत्त्वं इतम् ।
अती पुराणं च तद् संचाति ।
१(द) चवन 'नावां मुनि ईव्य सतं न भिन्नम्' इति अतो 'नावा मुनीनां मतयोर्विभिन्नाः'
इति च महाभारते ।

पुत्रश्चोत्पत्तिमात्रेण संस्तुय्याद्गुण मोचनात् १(*) ॥१३७३॥

1343 पितरं नाव्दिकाच्चोलात् पितृमेधेन कर्मणेति यमोक्तेश्चेत्यन्येऽप्येव-
माहुः । तदेतदपेशलम् ।

पुत्रः पौत्र इति पुर्वाक्त वचनादेव । यत्, संस्कृत पौत्र सत्वेऽप्य-
नुपनीत पुत्रस्यैवाधिकार इति, तद् प्यौरसमात्र विषयम् ।

पित्रोरनुपनीतोऽपि विद्भ्या दौरसः सुतः ।

और्द्धदेहिक मन्येतु संस्कृताः आजकारिणः ॥१३७४॥

1344. इति हेमाद्रौ स्कान्दोक्तेः । तस्मादत्रायं निष्कर्षः—आदावौरसः
पुत्रोऽधिकारी, तद्भावे पौत्रः, तद्भावे प्रपौत्रः, तद्भावे दत्तकादयो
द्वादश पुत्राः, तद्भावे भर्तुः पत्नी, पत्न्याश्च भर्ता, यदि सापत्न-
पुत्रोऽस्ति तदा तयोः स पत्र कुर्यात् ।

विद्भ्या दौरसः पुत्रो जनन्या और्द्धदेहिकम् ।

तद्भावं स पत्नाजः ज्ञेयजाद्यास्तथा (या) दृताः ॥१३७५॥

1345. तेषाम भावेतु पति स्तद्भावे सपिण्डका इति कात्यायनोक्तेः ।

1346. पितृ-पत्न्यः सर्वामातरः, इति सुमन्तूकेश्च । अपरार्केऽप्येवमेवोक्तम् ।
न भार्यायाः पतिर्द्वाद पुत्राया अपि क्वचित् ।

पिण्डश्चोदकदानश्चेति,

सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युः स्वभर्तृणाम मण्डकमिति—

(यत् प्रोक्तं) तदासुरादि विवाहे पत्नी विषयम् । पत्नी व्यतिरिक्त

1347. विषयं वा । अन्यथा, भार्या पिण्डं पतिर्द्वाद्भर्तुः भार्या तथैवचेति
शङ्क वचनं निर्विषयं स्यात् ।

धर्मं विवाहे रूढा या सा पत्नी परिक्रीसिता २(1) ।

क्रय-क्रीतानु या नारी न सा पत्न्य मिधीयते ॥१३७६॥

१(*) 'पुत्रः कस्यात् पतः चाण न पवनदिति' वाल्मिः 'जायमानाद्ये ब्राह्मणस्त्रिभि-
श्च' 'वशाज्जायते' इति सूत्रम् ।

२(1) 'पत्नी यत्र संधीते' इति पल्लुः पत्नी भवति । ब्राह्म विवाहे ।

न सा देवे न वा ऐन्द्रे दासीं तां मुनयो विदुः ।

1348. इति माधवीये शातातपोक्तेः ।

1349. यदत्र शुद्धिरत्नाकरे :—

अपुत्रस्य च या पुत्री सापि पिण्डं प्रदापयेत् ।

तस्य पिण्ड दर्शकं वा एकाहेनैव नितिपेत् ॥१३७॥

1350. इति जावालोक्येम् ।

भर्तृर्धनहरा पत्नी तां विना दुहिता स्मृतेति वृहस्पति वचनं तद्
भ्रातृ व्याद्यभाव विषयम्, विभक्त-मृत विषयं वा ज्ञेयम् ।

पत्न्यभावे त्वविभक्तस्य सोदरः १(*) ।

1351. पत्न्य भावेतु सोदर इति पूर्वोक्त शङ्कोक्तेः ।

1352. विभक्तस्य दुहिता धन हारित्वेन पूर्वोक्त जावालस्मृतेश्च ।

तत्राप्यनूढा नृहसमवाये सोदर ऊढैव,—

दुहिता पुत्रवत् कुट्याण्माता पित्रोस्तु संस्कृता ।

आशौचमुद्रकं पिण्ड मेकोद्दिष्टं सदाचरेत्—१३७॥

1353. इति भरद्वाजोक्तेः । तदभावेदोहृत्रः धनहारित्वात् ।

माता पित्रो रूपाभ्यायाचार्ययोरौर्द्धदेहिकम् ।

कुर्द्धन्मातामहस्यापि व्रती न भ्रस्यते व्रतादिति ॥१३७॥

1354. वृद्धमनूक्तैः । इदमर्पापथनहारित्वेस्यात् २(†) ।

श्राद्धं मातामहाणान्तु अवश्यं धनहारिणा ।

दोहित्वेणार्थं निष्कृत्यै कर्त्तव्यं पूर्व्वं मुत्तरमिति—१३८॥

1355. इति स्कान्दात् ।

दौहित्य भ्रातृ व्ययोः समवाये विभक्तस्य दौहित्यः,

अविभक्तस्य भ्रातृव्यः भ्रातृव्ययोः समवाये ३(‡)

कनिष्ठश्चेद्भ्रातृव्यः, ज्येष्ठश्चेत्तन्पुत्र इति केचित् ।

१ (*) सोदरः — सहोदरः एकोदरः भातेति ।

२ (†) 'विच्छं दत्वा कुरे ह्यमम्' इति श्रुतेः । चाँडेण्डिक निधनात् एवं क्तव्यं यथादिति ।

३ (‡) 'आतृव्यो आतृज 'हवो' इत्य मरः । आतृ मृगः आतृव्यः । अन्वः अतृः । आतृ-
व्यत्वाद् 'आतृव्य' इत्यनेन विद्यः ।

अपरेतु :—

भ्रातृभ्राता स्वयञ्चके यदिभार्या नविद्यते ।

तस्य भ्रातृसुतश्चके यस्य नास्ति सहोदरः ॥१३८१॥

1356. इति ब्राह्मोक्तेः ।

ज्येष्ठभ्रातैव कुर्यान्नतत्पुत्र इत्याहुः ।

नानुजस्य तथाप्रज इतितु, मृतस्य कनिष्ठभ्रातृ सस्वविषयम् ।

यच्च,—

भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत् पुत्रवान् भवेत् ।

सव्यां स्तांस्तेन पुत्रेण पुत्रिणोमनुर ब्रवीत् ॥१३८२॥

1357. इति मनुवचनं तदपि सोदराभावविषयम् ।

अनुजोह्यप्रजोवापि भ्रातुः कुर्वीत संक्रियाम् ॥१३८३॥

ततस्तु (स्व) सोदरस्तद्वत् क्रमेण तनयस्तयोः ।

1358. इति मदनरत्ने कात्यायनोक्तः ।

सोदरसुताः(ः) सोदर समवाये सोदरसुत एवाधिकारी ।

पुत्रः कुर्यात् पितुः भ्रातृं पत्नी च तद् सन्निधौ ।

धनहार्यर्थं दौहित्रस्त तोभ्राता च तत् सुतः १(*) ॥१३८४॥

भ्रात्रोः सहोदरो भ्राता कुर्याद्वाहादि तत्सुतः ।

ततस्त्व सहोदरो भ्राता तद्भावे च तत्सुतः ॥१३८५॥

इति तत्रैव स्मृतिसंग्रहोक्तेः ।

1359. स्मृतिचन्द्रिकायां वृद्धशातातपः ।

मातुलोभाग्नेयस्य स्वस्त्रीयो मातुलस्य च ।

श्वशुरस्य गुरोश्चैव सख्युर्मातामहस्य च ॥१३८६॥

एतेषां चैव भार्याणां स्वसुर्मातुः पितुस्तथा ।

भ्रातृमेवान्तु कर्त्तव्यं यन्मातादि क्रमेणतु इति २(†) ॥१३८७॥

इदमपि पुत्राद्यभावे वेदितव्यम् ।

पुत्रेषु विद्यमानेषु नान्यं वीकारयेत् स्वधाम् ॥१५५७॥

1360. इत्युक्तेः । शुद्धिविवेके, ब्राह्मे—

दत्तानां वाप्यदत्तानां कन्यानां कुरुते पिता ।

चतुर्थेऽनि तास्तेषां कुर्वीरन् सुसमाहिताः १(*) ॥१३५५॥

दत्ता वाग्दत्तावा ।

दत्ता वाग्दत्ताश्च कन्यकाः एव मदत्ता अपि ।

मातामहानां दौहित्राः कुर्वन्त्यह नि चापरे ।

ते पि तेषां प्रकुर्वीरन् द्वितीयेऽहनि सर्वदा ॥१३८१॥

जामातुः श्वशुरः कुर्यात्तस्य सोपि सुसंयतः ।

मित्राणां तदपत्यानां श्रोत्रियाणां गुरोस्तथा ॥१३९०॥

भागिनेय सुतानाञ्च सर्वेषां त्वपरेऽनि ।

राज्ञोऽसति सपिण्डे तु निरपत्ये पुरोहितः ॥१३९१॥

मन्त्री वा तदशौचन्तु पुराचीर्त्वा करोति स इति ॥

अत्र, चतुर्थाहादि श्राद्धविधान मस्थि सञ्चयन-परम् ॥१३९२॥

एतदपि पुत्राद्यभावे वेदितव्यम् ।

1361. तथाहि कालादर्शकारः—

दाहादिमन्त्रवत्पित्रो विद्भ्यादौरसःसुतः ।

तदभावे तु पौत्रश्च प्रपौत्रः पुत्रिका सुतः ॥१३९३॥

दौहित्रोधन हारीच भ्राता तत्पुत्र दधच ।

पिता माता स्नुषाचैव स्वसा तत्पुत्रपचच ।

सपिण्डः सोदकोमातुः सपिण्डश्च सहोदकः ॥ १३९४॥

स्त्रीच शिष्यस्त्रिंशाचार्या जामाताच स्वसापिच ।

उत्सन्न धन्धोरिद्धेन कारयेद्वनीपतिरिति ॥१३९५॥

घनहारीति—सर्वत्र सम्बध्यते २(†) ॥

मूलमेतन्मनुष्याणां त्रिणिं(म)यत् प्रकीर्तितम् ।

१(*) ताः सख्याः क्रियाः, सख्याः चन्दायाः इति ।

२(†) 'पिण्ड' दत्ता इति इति इत्यादिवाक्यात् ।

- ऋषिभिस्तस्य निर्दिष्टा निष्कृतिः पावनी परा ।
 आदेह पतनात्तस्य कुर्यात् पिण्डोदक क्रियाम् ॥१३६६॥
1362. इति स्कान्दोक्तं मदनरत्ने । अपिच,—
 दत्तकस्तु स्वजनकस्य पुत्राद्यभावे श्राद्धाधिकारी १(*) ।
 यस्तु,—
 गोत्ररिक्थे जनयितुर्नभ जेहन्निमः सुतः ।
 गोत्ररिक्थानुगः पिण्डोऽथ पैति दत्तः स्वधेति ॥१३६७॥

1363. मनूक्तम् ।

इदं जनकस्य पुत्रादि सद्भाव विषयम् ॥
 अथ ये दत्त-क्रीत-कृत्रिमाः (क्वचित्काः) पुत्राः परपरि—
 प्रहेणानर्षेया जाता स्ते द्वयामुष्यायणा भवन्ति २(†) ।

यथा,—

शौङ्ग-शैशिरीणां याणिचान्यान्येवं समुत्पन्नानीत्येवं कुलानि
 भवन्ती त्यादिना, द्वयोः प्रवरानुक्तोक्तेः । (प्रवरानुक्तेः)

अथ यद्येषां स्वासु भार्यास्वपत्यं न स्याद्, दत्तकाद्योरिकथं कथं
 हरेयुः । पिण्डं चैभ्यस्त्रि पुरुषन्वद्युः, यद्यभयोर्नस्यानुभाभ्यामेव-
 द्युः । एकस्मिन् श्राद्धे पृथगुद्दिश्यैकपिण्डे, द्वावनुकीर्त्तयेत्, परि-
 गृहीतञ्चोत् (प्रतिप्रहीतारञ्च) पादयितारञ्च, तृतीयात् पुरुषादिति
 कात्यायन प्रवराध्यायोक्तेः ।

1364.

यावन्तः पितृवर्गाः स्यु स्तावद्भिर्दत्तकाद्यः ३(‡) ।

प्रेतानां योजनं कुर्युः स्वकीयैः पितृभिः सह ॥१३६८॥

१(*) परमत्र प्रदत्तपुत्रेणापि चतुर्थांशे श्राद्धादिकं स्वजनकस्य ।

दत्तिमः कुर्याद् यतः पुत्रहान्यात् परं अन्यः श्राद्धकर्त्ताति ।

२(†) दत्तको द्विविधः—कैवल्यदत्तकः द्यामुष्यायणदत्तकश्च ।

कैवल्यदत्तको जननेन प्रति यद्गोवर्धनेन दत्तः । तस्यैव पुत्रः ।

द्यामुष्यायणस्तु जनक प्रतिगृहीतार्थां च वयोरेव मिति संप्रति पत्नः ।

अभयोरपि पुत्रः । इति मित्यक्षरा-उदाहृतस्त्वयोः । अत्रे तद् अन्य कृत्यते भिन्नम् ।

३(‡) 'मत्स्ये'के पुत्रं दद्यात् प्रति गृह्णीयादा, अन्यथाशुशान्नाहर्णुः । स हि पूर्वेषां सन्मानार्थं

इति उक्तञ्च शिरो मथी ।

परमत्रमिति विज्ञा. स्त्री पत्रं न दद्यात् इति च

द्वाभ्यां सहाय तत् पुत्राः पौत्रास्त्वेकेन तत् समम् ।
चतुर्थं पुरुषे ऋन्वस्तस्मादेषां त्रिपुरुषी ॥१३१६॥
साधारणेषु कालेषु विशेषोनास्ति वर्गिणाम् ।

1362. इति हेमाद्रौ कार्ष्णाजिन्युक्तेऽत्र ।

1363. अस्थार्यमाह हेमाद्रिः ।

दत्तकादयोजनक-पालकयोः कुले प्रेतानां स्ववर्गीयैः सपिण्डनं कुर्युः ।
दत्तकादीनां पुत्रास्तु, दत्तकादीनां द्वाभ्यां पितृभ्यां जनकपालकयोः
कुले प्रेतानां स्ववर्गीयैः सपिण्डनं कुर्युः । (दत्तकादीनां पुत्रास्तु,
दत्तकादीनां द्वाभ्यां पितृभ्यां जनकपालकाभ्यां सपिण्डनं कुर्युः) ।
दत्तकादि पौत्रास्तु स्वपितरं दत्तकेन संयोज्य एकेन पितामहेन
तज्जन केनच सपिण्डयेषु ।

चतुर्थोऽपि तत् कुलस्थ एव, तेषां प्रपौत्रस्तु दत्तकस्य प्रपितामहस्य
पालक कुलस्थं चतुर्थं योजयेन्नवा । ऋन्वः इच्छा, तथा दर्श-
महालयादौ द्वयोः पित्रोः पितामहयोश्च श्राद्धं देयम् । नतु नियमेन ।
तत्र द्वयोर्द्वयोर्द्वौ पिण्डौ दद्यात्, एकस्माद्द्वयोर्नामनी समुच्चार्येति ।
गोत्रन्तु द्वयोः पालकस्त्रैवोच्चार्ये, विवाहादौत् भयोरिति विवेच-

1364. नीयम् ॥ जारजानां विशेषमाहा परार्क—१(*)

1365. नारदः,—

जायन्तेऽनियुक्तायामैकेन व हुभिस्तथा ।

भरिकथ भाजस्ते सर्वे धीजिनामेष ते सुताः ॥१३१७॥

दद्युस्ते बीजिने पिण्डं माता चेच्छुल्कतो हता ।

अशुल्कोपहृतायान्तु पिण्डं वा (दू वातो) वोढुरेव ते ।

इति । किञ्च, स्त्री कर्त्तुके श्राद्धे त्रैवर्णिके स्त्रियः ।

सङ्कल्प मात्रं स्वयं कृत्वा वैदिकमन्त्र युक्तं सर्वं ब्राह्मणद्वारा
कारयेषुः ।

इति प्रयोगपारिजाते विशेषोऽभिहितः ।

यज्ञेषु मन्त्रयन् पत्नी कर्म कुर्यादयथा नृप ।

तथोर्द्धं देहिकं कर्म कुर्यात् सा धर्म संस्कृतेति

- तज्जातीये नैव सम्यग् दाहाद्याः सकलाः क्रियाः ।
 1374. सर्वेषामेव वर्णानां बान्धवोऽनुपति र्यतः इति स्कान्दे ॥१४०७॥
 पित्रोरनुपनीतोऽपि विद्भ्यादौरसः सुतः ।
 और्द्धदेहिकमन्येतु संस्कृताः श्राद्धकारिणः, इति ॥१४०८॥

1375. मनुरपि,—

नह्यस्मिन् युज्यते कर्म किञ्चिदामौजीबन्धनात् ।
 नाभिव्याहारयेद् ब्रह्म स्वधानिनयनादत इति ॥१४०९॥
 स्वधानिनयनं श्राद्धम्, सोऽपि कृतचूडश्चेत् तदाधिकारी ।
 अनुपपेतो(नीतो) पि कुर्वीत मन्त्रवत् पैतृमेधिकम् ।
 यद्यसौ कृतचूडः स्याद् यदिवा स्यात्त्रि वत्सर इति ॥१४१०॥
 अन्यत्र विशेषः स्तवकादौ द्रष्टव्यः १(*) ।

इति श्राद्धकर्त्तारः ॥

—*—

अथ श्राद्धदेशाः ।

—*—

1376. स्कान्दे,—

दक्षिण प्रवणे देशे तोर्यादौ च गृहेऽपि वा ।
 भूसंस्कारादि संयुक्ते श्राद्धं कुर्यात् प्रयत्नतः ॥१४११॥
 स्वभूमौ च नदीतीरं देशे केशाद्य दूषिते ।
 स्थलेषु गिरि पृष्ठेषु सरः स्वायतनेषु च ॥१४१२॥
 गोष्ठेषु च द्विविक्तेषु तुष्यन्ति पितरः सदा ।
 तुलसी काननच्छाया यत्र यत्र भवेद्द्विज ॥१४१३॥
 तत्र श्राद्धं प्रदातव्यं पितृणां तृप्तिहेतवे ।
 तुलसीबीजनिकरः प्रपतेद्यत्र नारद ॥१४१४॥
 पिण्डदानं कृतं तत्र पितृणामन्नयम्भवेत् ।
 शालग्रामसर्मापेतु गङ्गातीरे विशेषतः इति २(†) ॥१४१५॥

१(*) 'यद्देवादि समजावद् यावद् देवजायते' इति स्मृत्यन्तरे अन्ये वाणि ।

नरिः चपूर्वं तापमुपनिष द,—

'सावित्रीं प्रणमं यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीं गृध्राय नैच्छन्ति' ।

यदि ज्ञानीयान् स्त्रीं यद्गः सम्यतोऽधिगच्छन्ति' ।

'तस्याच्छुद्रोयश्च' इति युतिश्च' ।

साव वस्यादौ प्रथमे मागेऽनुसन्धेयः ।

२(†) 'शालग्रामं शिवराज्यो यत्र तिष्ठन्ति देवताः । तत्र देवा सुरयथा सुवर्णानि चतुर्दश'
 इति ऋ. ती ।

तीर्थमृषि सेवितं सलिलाभ्रमादि १(*) । भूसंस्काराः केशतृषाङ्गारा-
मेध्यास्थि प्रभृति कुत्सित द्रव्यापसरणपुरः सरं, भूलेखन-परिस-
मूहनमृद् गोमयलेपनादयः । स्वतोदक्षिण प्रवणामावे, पितृ-
यजनत्व सिद्धये प्रयत्नेनापि दक्षिणाप्रवणत्वं कुर्यात् ।
स्वभूमौ स्वगृहे गोष्ठादौ, अकृत्रिमः प्रदेशःस्थलो ॥१४१६॥

—*—

अथ निषिद्धदेशाः ।

—*—

पारिजाते, यमः,—

रुक्ताकं विहतं क्लिन्नं संकीर्णानिष्टगन्धिकम् ।
पिपीलिकादिजुष्टञ्च दूषं ग्यालादिभिस्तथा ॥१४१७॥
म्ब-खरोप्रादिजुष्टञ्च परकीयञ्च कृत्रिमम् ।
देशेत्वनिष्टशब्दञ्च वर्जयेच्छ्राद्ध कर्मणीति ॥१४१८॥
परकीयं परगृहीत-गृह-गोष्ठादि । (परस्वामिक स्थानं शत्रुस्थानं वा)
नतु गिरि-सरिदरण्य-तीर्थादि, तेषामस्वामिकत्वात् ।

1377. तथाच, ब्रह्मपुराणे,—

परकीय गृहे यस्तु स्वान् पितृस्तर्पयेजनः ।
तद्भूमिस्वामिनस्तस्य हरन्ति पितरोवलात् ॥१४१९॥
अप्रभागं स्ततस्तेभ्योदद्यान्मूल्यञ्च जीवतम् ॥

1378. स्कान्दे,—

त्रिशंको वंर्जयेद्देशं यावद्द्विदशाद्योजनम् ॥१४२०॥
उत्तरेण महानद्या दक्षिणे तु कीटकात् ।
देशस्त्रैशंकोहि नाम श्राद्धकर्मणि गर्हितः, इति ॥१४२१॥

१(*)

येन निःस्वासे तीर्थं देवालयवाद्य भावे, गीरुदे, अत्रत्य विलमूले, शासवानमुलसी सन्निधौ,
गोमय स्तितेष भूमौ श्राद्धादिकं कुर्यात् ।
अथत् तीर्थं काबी-गवा-अयागादि क्षेत्रम् ।

1378. काम्यदेशानाह, शङ्खः—

वाराणस्यां कुरुक्षेत्रे भृगुतुङ्गे हिमालये ।
नर्मदा बाहुदा तीरे सर्वमानन्त्य मुच्यते ॥१४२२॥
गङ्गाद्वारे प्रयागेच गयाशीर्षे कृतञ्च यत् ।

1379. गयाशीर्ष-प्रमाणत्वादि पुराणे उक्तम्—

पञ्चकोशं गयाक्षेत्रं क्रोशमेकं गयाशिरः १(*) ।
महानद्याः पश्चिमेन यावद् भद्रेश्वरोगिरिः ।
उत्तरे ब्रह्मयूपस्य यावद् दक्षिण मानसम् ॥१४२३॥
एतद् गयाशिरोनाम विष्णु लोकेऽपि विश्रुतम् ।
शमीपत्र प्रमाणेन पिण्डन्द्याद् गयाशिरे ॥
उद्धरेत् सप्तगोत्राणि कुलमेकोत्तरं शतमिति ॥१४२४॥

सप्तगोत्राणितु,—

पितामाता च भार्या च भगिनी दुहिता तथा ॥१४२५॥
पितृमातृ स्वसाचैव सप्तगोत्राणि वै विदुः २(†) ॥१४२६॥
अत्र मातृगोत्रं नाम, मातामह गोत्रम् । भार्यागोत्रं नाम—स्वाशुर्व्यम् ।
अन्यत् स्पष्टम् । एषां गोत्राणामेकोत्तरं शतमिति पितृगोत्रे,
तत्त्वानिच चतुर्विंशतिः, गोत्रशब्देनात्र तत्सप्तस्य कुलजातस्थाः पुरुषा-
लक्ष्यन्ते । (यद्वा स्वीय पूर्वजाताः) तेच द्वादश पराम्ब्र तावन्त
एवापरे, एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । नृपाः षोडश राजकीये अर्धशास्त्रे
दर्शनात् ३(‡) ॥

—*—

अथ श्राद्धार्हब्राह्मणाः ।

—*—

1380. आश्वलायनः,—

आचार्य्याच्छ्रोत्रियः श्रेष्ठः श्रोत्रियाद् भ्रूणवधच ।
भ्रूणाद् वेदान्तगश्चापि तस्माच्चैवाग्निमान् द्विजः इति ॥१४२७॥

१(*) अत्र पुराणे, वायु पुराणे गया माहात्म्ये वर्णितमस्ति । अत्रैतावपि तदुक्तम् ।

२(†) अत्र सप्त गोदापीति पञ्चाखादित्यन् पारिभाषिकीं संज्ञा क्रिया ।

३(‡) षोडश मन्वन्त राजकीय विषयसु युक्त-उक्तस्य अर्थः ब्राह्म-कामन्दकनीत्यादौ विद्यते ।

1381. एषां लक्षणमपि तेनैव उक्तम्—

वेदैकदेशपाठकः सदाचारपरः सदा ।

सत्वाचार्य्य इति ज्ञेयः सपत्नीकः प्रशस्यते ॥१४२८॥

शाखैका सकला यस्मिन् निःसन्दिग्धाः प्रतिष्ठिताः ।

स श्रोत्रियः स्वकर्माणि कुर्वाणः शुचिरात्मवान् ॥१३२९॥

वेदमेकं तद्गानि निखिलं वेत्ति योद्विजः ।

सभ्रूण इति विज्ञेयः स्वकर्म-निरतः सदा १(०) ॥१४३०॥

साङ्गांश्च चतुरो वेदान् तदर्थान् खिलांश्च यः २(†) ।

जानातीह स्वकर्मस्थः स प्रोक्तोवेद पारदः (गः) ॥१४३१॥

अपि स्वशाखामेकांवा सकला योद्विजोत्तमः ३(‡) ।

पठित्वाग्नि त्रयं याति सोऽग्निमान् ब्राह्मणोत्तमः ॥१४३२॥

वेदान्तगोऽग्निमांश्चापि स्वकर्मपरमायदि ।

सदाचारपरश्चापि सविप्रः शिव एवहि ॥१४३३॥

स्वशाखामपठित्वातु योऽग्निचाधानं समाचरेत् ।

अग्निष्टोमादिकांश्चापि स विप्रोऽपसदः स्मृतः ॥१४३४॥

यस्मिन्न सकलाः शाखा विप्रैर्विह्व समर्पिताः ।

श्रोत्रिये श्रोत्रियसुते ब्राह्मणे वा स्वकर्मणि ।

स्वाचारं सम्प्रदत्तानि (दत्ताणि) फलिष्यन्ति सहस्राधा ॥१४३५॥

1382. इतिहासेऽपि—

वेदाभ्यायीतु योविप्रः सततं ब्रह्मणि स्थितः ।

सदाचारश्चाग्निहोत्री(च)सोऽग्निर्वै कथ्यवाहनः ॥१४३६॥

1383. हारीतोऽपि—

अविद्वान् वा सुविद्वान् वासु(सन्) कुलोदुष्कुलोपि वा ।

बीजक्षेत्रात्मसंशुद्धः श्राद्धेस्वर्हः स्वकर्मकृत् ॥१४३७॥

१(०) यथा. गर्भस्थ भ्रूणः तथा कंसस्य प्राप्तवन् सुपरम उक्तः, तथायं वेदविद् ब्राह्मणः, अ.प. विप्र लक्षणं त्वयं पश्यतः वच्छते ।

१(†) अत्र सदितान् वेदान् साङ्गान्, अिवादि पङ्क्तान्, तत्रज्ञः विप्र इति ।

१(‡) कृती,—एषां शाखां स्तकलां वा अग्निभरङ्गेरधीतवान् ।

पद कर्मनिरतो विप्रः स वै श्रौदिय उच्यते ॥ महाभाष्ये च, श्रोत्रियः अन्तोऽधीते इति ।

तस्मात् सदाचारपरान् वेदज्ञान् कर्मतत् परान् ।
 चतुः शुद्धान् द्विजान् (द्विजः) भ्रात्रे कुलीनानर्चयेद्बुधः ॥१४३८॥
 विशुद्धो बीज-योनिभ्यां श्रोत्रियः ब्रोनियात्मजः ।
 स्वधर्मनिष्ठः शान्तात्मा भ्रात्रे केतनमर्हति ॥१४३९॥
 केतनमर्हति, इति केतनं सम्प्रदायत्वम् ।
 चतुः शुद्धलक्षणमपि—

सएवाह,—

यस्य मातापिताच्चात्मा शुद्धा भार्या च सद्विजः ।
 चतुः शुद्धः स्मृत स्तजङ्गः सदाचारश्च पञ्चम इति ॥१४४०॥

1384. पुराणसमुच्चये ।

गृहस्थाः कुल सम्पन्नाः प्रख्याताः कुल गोत्रतः ।
 स्वदारनिरताः शान्ता चिन्नेयाः षड्भक्त पावनाः, इति ॥१४४१॥
 तथा,—

यश्च व्याकुरुते वार्चं यश्च मीमांसतेऽध्वरम् ॥
 तावुभौ पुण्यकर्माणो षड्भक्तिपावनपावनौ ॥१४४२॥

1385. इति याज्ञवल्क्यः ।

भ्रमचाः सर्वेषु वेदेषु श्रोत्रियोब्रह्मविद्युवा ।
 त्रिनाचिकेतः त्रिमधु त्रिसुपर्णः षड्भुविद् ।
 वेदविद्य सपत्नीकः भ्रात्रे केतनमर्हतीति १(*) ॥१४४३॥
 त्रिनाचिकेतत्रिसुपर्णी यजुर्वेदकदेशौ । तद्रमत-पूर्व-तदभ्यायिनौ स्तः ।
 एषं त्रिमधुः ।

तथा,—

ऋत्विक् सदस्योऽप्याचार्यः स्नातकश्च सुयन्त्रितः ।
 सन्ध्याबन्धन निष्ठश्च भ्रात्रे केतन मर्हतीति २†) ॥१४४४॥

१(*) केतनम्—के। तन्मु अजे कार्यं निमन्त्रण निवासयोः । इत्यजयः । चतुर् देवे, पित्रो
 निमन्त्रित-विभ्रः ।

ब्रह्मविद् युवा इत्यत्र 'नेदग युवा' इति भिन्नः पठः ।

२†) —प्राक् इतिहासीक कव्यवाचनः—पत्न्याप्रियवानकः ।

इत्यकव्ययोः—द्वेषपिद यन्नादीदियद्रव्ययीरिति च । पितृणां कव्यं देवानां इव्य मिति ।

- युवेति विशेषणमधिकलेन्द्रियपरम् । न वृद्धनिरासार्थम्, न
1386. वृद्धान्तानति क्रमेदिति कात्यायनोक्तेः ।

यत्तु, विश्वामित्रेणोक्तं—

न ब्राह्मणं परीक्षेत कदाचिदपि बुद्धिमान् ।
दातृन् परीक्ष्य दत्तानि नयन्ति नरकं ध्रुवमिति—॥१४४३॥
तद् द्रव्यव्यतिरिक्तविषयम् । अन्यथा परीक्षणग्रन्थवैयर्थ्यापातात् ॥

अथ मुख्यकल्पमाह ।

1387. मनुः—

एषवै प्रथमः कल्पः प्रदाने ह्यव्यकथयोः १(०) ।
अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः ॥१४४६॥
मातामहं मातुलञ्च स्वस्त्रीयं श्वशुरं गुरुम् ।
दौहित्रं विट्पतिं बन्धुं ऋत्विग्याज्यौच भोजयेत् ॥१४४७॥
विट्पतिर्जामाता । बन्धुशब्देनात्र शरीर-बन्धवः स्नेहबन्धवश्च
1388. गृह्यन्ते । विशेषानुक्तेः शिष्यानपि गुणवती भोजयेदितिवसिष्ठः ।
1389. अभावेपि शिष्यानिति कात्यायनसूत्रम् । अभावे,—मुख्याभावे
स्वस्त्रीय-ऋत्विग्याज्यामातृ-श्वशुर मातुलाः त्रिणाचिकेतः २(†) दौहित्र-
1390. शिष्य-सम्बन्धि-बान्धवा इत्यनुकल्पेन याज्ञवल्क्योक्तिश्च ।

1391. कूर्म्मपुराणे विशेष उक्तः—

आसमान प्रवरको ह्यसगोत्रस्तथैव च ।
असम्बन्धी च विज्ञेयोब्राह्मणः श्राद्धसिद्धये ॥१४४८॥
श्राद्धेषु विनिषोऽज्याः स्युर्ब्राह्मणा ब्रह्मविस्तमाः ।
ये योनि गोत्र मन्त्रान्ते वासि सम्बन्ध वर्जिताः ॥१४४९॥

१(०)

एत इत्य-कथ्यविषयो पूर्वमुक्तौ ।

”

‘अव्यागसङ्गनीवरुः सदैवानुमिः’ इति ।

एकक्रियो भद्रेन्द्रियः सप्त प्राणः सखाकृतः’ इति ।

२(†)

‘त्रिणाचिकेतः त्रिभिरेव्य सन्धिं त्रिनाथं कृत्वा रतः’ इति कठोपनिषदि च ।

ऋत्विक् पुत्रो- गुरुर्भाताभानिनेयीऽपविट् पतिः’ इति ऋतिः ।

1392. गार्ग्योऽपि,—

नैकगोत्रे हविर्हृद्यात् समानप्रधरेऽपि वा ।
 नचाह्वाते कुले दद्याद् यथाकन्या तथा हविः ॥१४५०॥
 अभावेहान्य गोत्राणां सगोत्रानपि भोजयेत् ।
 अत्र सगोत्र शब्देन, एकगोत्रा अमस्वन्धिनोऽनुहायन्ते ।
 सगोत्रा अपि सप्तम-पुरुषादूर्ध्वं भोज्या इत्येके ।

1393. तदुक्तं श्राद्धकाशिकायाम्, जावालिन,—

षड्भ्यः पुरुषेभ्योऽर्घ्वाक् श्राद्धे हेयास्तु गोत्रजाः ।
 षड्भ्यस्तुपरतो भोज्याः श्राद्धे स्युर्गोत्रजा अपि ॥१४५१॥

इति नेत्यपरे ।

समानोदकता येषां सापिण्ड्यंवा भवेद् यदि ॥१४५२॥
 ते षड्यां हव्य कवेषु नेतरं गोत्रिणो द्विजाः ॥१४५३॥

1394. इति ब्राह्मेऽभिधानात् । जावालि षचनं श्राद्धार्हं ब्राह्मणासम्भ-

1395. षविषयम् ।

1396. विप्राभोवे वसिष्ठः—

निधाय च दर्भवटूनासनेषु समाहितः ।
 प्रैषानुप्रैषसंयुक्तं यिधानं परिकल्पयेदिति ॥१४५४॥
 दर्भवटुर्नाम परिमित-कुशमयो ग्रन्थिः ।
 यज्ञवास्तुनि मुष्ट्यौ च स्तम्भे दर्भ वटौ तथा ।
 दर्भसंख्या नविहिता विष्टरास्तरणेषुचेति स्मृतेः १(*) ॥१४५५॥

—*—

अथ श्राद्धे षड्याः ।

—*—

1397. न श्राद्धे भोजयेन्मिन्नं धनैः कार्ग्योऽस्य संग्रहः ।

नारि नामन्त्रिणं श्राद्धे भोजयेद् द्विजपुंगव इति २(०) ॥१४५६॥

१(०) कृत्यन्तरेच 'पञ्चाशद्भिः कुशमं ह्यं तदहं तु विष्टरः ।

तदहं नोपघमनकारहं विजः कृत इति ॥

१(१) 'द्विज पुङ्गवम्' इत्यन्वः पाठः ।

1398. इति हारीतः । मनुरपि,—

ये स्तेना पतिताः क्लीषा येच नास्तिक वृत्तयः ।
 तान् हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान्मनुरब्रवीत् ॥१४५७॥
 जटिलं चानधीयानं दुर्बलं कितवन्तथा ।
 याजयन्तिच ये पूर्णां स्ताञ्च भ्राष्ट्रे न भोजयेत् ॥१४५८॥
 चिकित् सकान् देवलकान् मांसविक्रयिनस्तथा ।
 विपणेन च जीवन्तोवज्याः स्युर्हृदय कव्ययोः ॥१४५९॥
 प्रेष्योप्राप्तस्य राज्ञश्च कुनखी श्याचदन्तकः ।
 प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्वाङ्मूकि (वि) स्तथा ॥१४६०॥
 यक्ष्मीच पशुपालश्च परिवेस्ता निराकृतिः ।
 ब्रह्मद्विष्टं परिविस्तिश्चा गणाभ्यन्तर दधच ॥१४६१॥
 कुशीलवोऽवकीर्णांच वृषलोपतिरेवच ।
 पौनर्भवश्च काणश्च यस्यचोपपतिगृ हे ॥१४६२॥
 भृतकाभ्यापको यश्च भृतकाभ्यापितस्तथा ।
 शुद्रशिष्योगुरुश्चैव वागुष्णः कुण्डगोलकौ १(०) ॥१४६३॥
 अकारणे परित्यक्ता मातापित्रोगुरोस्तथा ।
 ब्राह्मीर्यश्चा सम्बन्धैः संयोगं पतितैर्गतः २(१) ॥१४६४॥
 आगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ।
 समुद्रयायी बन्दी च तैलिकः कूटकारकः ३(५) ।
 पित्रा विवद्वमानश्च केकरो(कितवो) मद्यपस्तथा ॥१४६५॥
 पापरोग्यभिशस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी ।
 धनुः शराणां कर्त्ताच यश्चाप्रे विधिषू पतिः ॥१४६६॥
 मित्रधृग् घृतवृत्तिश्च पुत्राचार्यस्तथैव च ।
 भ्रामरी गण्डमालीच श्विष्यथो पिशुनस्तथा ॥१४६७॥

१(०)

‘वाग् दृष्टः’ इति मित्रः पाठः । दुर्बलाप्रयीता, कटुभाषीव ।

‘सूदानार्यः’ इति प ठान्तरम् ।

२(१)

अनात्मन्वच ‘सम्बन्धरेण पतति पतितेन सहाचरन्’ इति ।

ब्रह्मद्विष्टा सरापानं सोधं गुर्वङ्गनामनः । अद्यान्ति पातकाभ्याहुः ‘संसर्गं चापि तेः सच’ इति ।

३(५)

तदेव,—‘सद्यः पतति क्षीरैश्च साचया जवणेन च । वरुणस्यद्वी भवति ब्राह्मणः जी-
 विन्नयान्’ ।

उन्मत्सोऽन्धश्च वज्र्याः स्युर्धेद्वनिन्दक एव च ।
हस्तिगोऽम्बोष्ट्रमकः नक्षत्रैर्यश्च ज्ञीवति १)* ॥१४६८॥
पक्षिणां पोषकोयश्च यु(मु)झाचार्य्यस्तथैव च ।
स्रोतसां भेदकश्चैव तेषां चावरणे रतः ॥
गृहसंवेशकोदूतो वृत्तारोपक एव च ॥१४६९॥
श्वकीडी श्येनजीवी च कन्यादूषक एव च ॥
हिंस्रोवृषलवृतिश्च गणानां चैव याजकः ॥१४७०॥
आचारहीनः क्लीवश्च नित्यं याचनकस्तथा ।
कृषिजीवी-श्लोपदीव सद्भिर्निन्दित एव च ॥१४७१॥
औरग्निको माहिषिकः परपूर्वापतिस्तथा ॥
प्रेत निर्यातकश्चैव वर्जनीयाः प्रयत्नतः २(†) ॥१४७२॥
पताम् विगर्हिताचारान् अपाङ्क्तेयान् द्विजाधमान् ।
द्विजाति प्रबरोविरोहानुभयत्रापि वर्जयेदिति ॥१४७३॥

एतदर्थो यथा—

स्नेनोग्राहण सुवर्णव्यस्तिरिक्तद्रव्यापहर्सा तस्कर इति ।
ग्राहणसुवर्णहर्त्स्तु पतितपदेनैवाभिधानात् ।
पतितोमहापातकीच ३(‡) । क्लीवः सप्तविधोनपुंसकः ४(S) ।
षण्डकोवातजः षण्डः पण्डः क्लीवोनपुंसकः ।
कीलकश्चेति सप्तैवं क्लीवभेदाः प्रकीर्तिताः ॥१४७४॥
तेषां स्त्रीतुल्यवा कृष्णः स्त्री धर्मा षण्डको भवेत् ।
पुमान्भुत्वा (मूर्त्वा) स्वलिङ्गानि पश्चाच्छिन्दन्तथैव च ॥१४७५॥

- १(*) ज्योतिर्विद्यामहात्मा काला ज्ञानवाचा धनःपहारो ।
१(†) प्रितः ३४ मपूत्येक गुल्फेन गमशा नि दाहक इति ।
'उभयत्र विषस्येत्' इति भिन्नः पाठः । देवपै तेषु कर्मणोः ।
१(‡) नुतिय—'सैनोश्चिरशय्य सुरा पिबेय गुणोत्तमवभन् ब्रह्महा पतन्निर्गतेयत्वारः पञ्चम-
याचरचर्चैः' इति काण्डीये पञ्चविध महापातनी प्रीतिः ।
४ S) देवो चव्यदिति । 'क्लीवः स्यत् सुरयागमकहावः क्लैव्य सुकर्म' इति ।

स्त्रीच पुंभावमास्थाय पुरुषाचारवद्गुणः ।

वात(बीजी)जो बामषण्डः स्यात् स्त्रीषण्डोवापि नामतः ॥१४७६॥

असल्लिङ्गोपि षण्डः स्यात् पण्डस्तून्मान(न)मेहनः १(*) ।

अमेभ्याशी पुमान् क्लीबोनपरेता न पुंसकः ॥१४७७॥

सकीतक इति क्लीबोयः क्लैव्यादात्मनः स्त्रियम् ।

अन्येन सह संयोज्य पश्चात्तामेव सेवते इति ॥१४७८॥

नास्तिकी वृत्तिर्येषामिति ते नास्तिक वृत्तयो नास्तिका इत्यर्थः ।

जटिलोब्रह्मचारी जटान्वितः । अनधीयानं तद्विशेषणं, तस्यैव श्राद्धानर्हत्वात् ।

दुर्बलः—रोगात्स्वशक्तिहीनः खल्वाटः, (खल्लीटः) कितवोद्यता-
सक्तः २(†) । पूगयाजको-गणयाजकः । चिकित्सकोमिषक् ।
देवलका ३(‡) धनार्थं देवार्चकाः । मांसविक्रयिणः सुनारताः ।
सकृदपि-सद्यः पतति मांसेनेति वचनात् ।

विपणजीवो वार्णिज्यरतः आपणिकश्च । प्रेष्योधनार्थं ग्रामे राजाहा-
कारी । कुनखी-श्यावदन्तौ, स्वभावान्मृतनख कृष्णदन्तौ रोगिनौ ।
अनयोः पुराकृतकर्म्मशेष सम्बन्धादेव प्रतिषेधः । प्रतिरोद्धा—
विरोधी । त्यक्ताग्निः प्रसिद्धः । वृद्धयाजीवि—वाङ्मूषिकः सूद-
प्राहीति । यक्ष्मी-रोगी, राजयक्ष्म-क्षयरोग ग्रस्तः ।

पशुपालः—तद्वृत्तिजीवी ।

द्वाराग्निहोत्र संयोगं यः कुर्यादप्रजे स्थिते ।

परिवेत्ता स विश्वेयः परिविन्तिस्तु पूर्वज इति ॥१४७९॥

१(*) 'उन्मोमसेहनः' इति पाठान्तरम् ।

२(†) 'प्रतारणामूषकं खेचनकृत्, 'यूतर्क' इति सक्तः ।

३(‡) कृती, देवार्चनरती विप्रः वित्तार्थं वत्सरेण्यः
असौ देवल कोनाम हव्यकस्येषु गर्हितः इति ॥

'चिकित्सकान् देवलकान् तथा कारु कुशीलवान्' इत्यदि कृति वाक्यान्तार्थावधारिता ।
अन्यत् आद्वार्त्ता विरा विश्वेयः कृती ३ धितः सन्निच ।

1399. एव स्मृत्युक्तः ।

ब्रह्मद्विड्—ब्राह्मणद्वेषा । गणोमदिराशिनां समूहः । तन्मध्यगो—
गणाभ्यन्तरगः । कुशीलवोनट—वृत्तिः १(०) । अवकीर्ण—त्यक्त-
ब्रह्मचर्य्योब्रह्मचारी । वृषल्यनेकविधा । तत् पति वृषलीपतिः ।
बन्ध्याच वृषली क्षेया वृषलीच मृतप्रजा ।

चाण्डाली चानृता याच (तृतीयाच) कुमारी या रजस्वला ॥१४८०॥
इत्यभिधानात् । पुनभूर्प्यनेका, तत्पुत्रः पौनर्भवः । तत्स्वरूपं
तृतीयस्तवके द्रष्टव्यम् । एकचक्षुः—काणः । (यस्य तु द्वे चक्षुषी
नस्तः सोऽन्धः), यस्य गृहे भार्यायामुपपतिर्जारीविद्यते । भृत्या-
परिकीर्तोऽभ्यापको भृतकाध्यापकः । तेनाभ्यापितोभृतकाध्यापितः ।
शूद्रस्य-शिश्यः शूद्रशिश्यः तद्गुरुश्च । वाग्वुष्टो निष्ठुरः पाक्यकृत ।
अमृते भर्त्सरि स्वव्यभिचारेण ब्राह्मणाज्जातः कुण्ड उच्यते । मृते
जातोगोलकः ।

शूद्राद्विजातस्य श्राद्धे प्राप्त्यभावात् । अकारण—मपातित्यं
तस्मिन् सत्यपि पित्रोर्गुरोश्च त्यागी । ब्राह्मैरभ्ययनाध्यापनैः ।
यौवनैर्वैवाहिकैः सम्बन्धैः । सावित्रीपतितैरन्यैश्च समोपगतः ।
अगारदाहीगृहादिदाहकृत । गरदोवियप्रदः विप्रोऽन्येषाम्,
तस्य महापातकित्वात् । कुण्डाशी—(कुण्डाशो)कुण्डगोलकयोगुद्दे
भोक्ता । सोम विक्रयी—सोमलता—तद्रसस्यच विक्रेता ।
समुद्रयायी—तदुद्योगकुत् (समुद्रयात्राकृत) २(†) ।

धन्दी—स्तावकः । (अतिशयोक्त्या स्तुतिकृत्) । तैलिकः—
तैलयन्त्रप्रवर्त्तकः । कूटकारको मानतुला कूटकारी । पित्रा विषवृमानः
पित्रासह धनार्थं विषवृमानः । केकरोऽध्यर्द्धदृष्टि र्बकद्रष्टिर्बा ।
मद्यपः—द्राक्षादिमद्यपः सुरापक्षेति ३(5) परमन्यस्य महापात-
कित्वात् । पापरोगी—कुप्यादिनानिन्द्यरोगी ।

१(०) नाद्योपजीविकः । नाद्य विद्यार्था प्रसङ्गः । नाद्याभिनयवस्तव ।

” सावित्री पतिता ब्राह्म्य भवन्नाथैर्विगर्हिताः’ इति श्रुतिः ।

१(१) अथ पत्नयोर्धर्मं—नोधायन धर्मं नृवादी, ‘समुद्र संयामं लोपयामन्’ इत्यादि ।
इति श्रुतिः ।

अपरा श्रुतिर्—मामं कारागृहेष्वामं चद्विद्योति दिन चयम् । ‘समुद्रयाया लीकारं
कनक्यभु विधारणम्’ । ‘इज स्वाद्योतु नो यातुः शोबितस्त्राय संयङ्’ ।

इति इमाद्री ।

१(२) मद्यपः—सुरापयो, नौरो-पौरो-माजी-प्रेय पीची इत्यादि पानकान् विज्ञेताच ।

अभिगतो—ऽभिशापयुक्तः १(*) । दाम्भिकः—धर्मभ्रजः, धर्माभि-
मानी । रसविक्रयी—गुह्यलवणाज्यादिरसविक्रेता । वृत्त्यर्थं धनुः
शराणां कर्ता । ज्येष्ठ्यायां अनुद्धायां कनिष्ठा परिणीता, सा भ्रष्टेर्विष्यः
तत्पतिरग्रे दिधिष् पतिः । उत्तरं स्पष्टम् । पुत्रपवाचार्योयस्य
स पुत्राचार्यः । भ्राम—शिशुनां भ्रतरपाठकभ्रमः । तस्मिन् स्वयं
परिभ्रमन्नर्थार्जको वा । भ्रामरी—(भ्रमः) रोगश्च । गण्डमाली
गलदेशे स्फीतः रोगविशेषोवा । चित्री—वृत्त्यर्थं (मूर्त्यादि) चित्रकर्ता ।
पिशुनोऽपराधः सूचकश्च । उन्मत्तः—उन्मादत्वात्, उन्मादो-
गवान्, विक्षिप्तमनाः । अन्धो-द्विनेत्रविकलः । हस्त्यादेर्दमन-
शिक्षयाजीविकः—हस्तगयोद्राश्वदमकः । नक्षत्रजीविकः,—२(†)
नक्षत्रेज्यैतिषेण जीविकः । पक्षिणां क्रीडार्थमपि पोषकः
तत् क्रीडया अर्थार्जनकारी । युद्धाचार्यो—युद्धविद्योपदेश ।
क्रीतसोभेदकः—क्रीतानिरोधादिकृत् ।

गृहसंवेशकः—त्वस्तादिः (स्थपतिश्च सौधादिनिर्माता, क्राष्ट्रम्यादि-
निर्माता च) । दूतोदौत्यवृत्तिः । वृत्तारोपको वृत्त्यर्थमुद्यानपालकः ।
श्वक्रीडी,—श्वभिः क्रीडतेऽसौ श्वक्रीडी । श्येनादि पक्षिभिर्जावर्तति
श्येनजीवी (अर्थार्थं नानापक्षिणां क्रीडापरश्च) । कन्यादूषकः,—अङ्गु-
ल्यादिना तदुयोनि विदारकः । हिंस्रो हिंसावृत्तिरतः । वृषलः—
अधर्मशीलस्तत्पुत्रोवृषल पुत्रः, वृषलः पुत्रायस्येति वा । गणाणां
याजकः—अनेकयजमान-याजकः, ग्रामयाजकोवा । उत्तरः प्रसिद्धः ।
क्रीवः—स्वधर्मस्वनुद्साही स्वकर्मसु वा । नित्य याचनकः—
सदा याचकत्वेन परोद्वेजकः । स्वयं कृषिकर्ता कृष्योपजीवकः ।
अन्यद्वारा तदुपजीवनस्य वीधत्वात् । श्ठीपद्मी—व्याभ्यादिना
प्रफुल्ल (स्फीत) चरणः । केनापि निमित्तेन सतां निन्द्या विषयः ।
औरन्तिकः—मेघपोषकः । माह्निकः—(वृत्त्यर्थं महिषपालकः) ।
परपूर्वार्पतिः न्यभिचारिणी पतिः तस्याः कुत्रचित् स्वपरपूर्वार्वाऽन्य-
स्मैदत्ता, तस्याःपतिः । प्रेत निर्यातकः—मौल्येन प्रेतदाहकः । इति ।

१(•) कुत्रचित् 'अभिगतः' इति पाठः ।

२(†) श्योतिष श. स्वमन धीत्य धनार्थं तद् व्यवहार परः श्वेत ज भोति ।

” कुत्रचित् कितवइति भिन्नः पाठः ।

1400. यमोऽपि—

काणाः कुञ्जाश्च षण्डाश्च कृतज्ञा गुरु तल्पगाः ।
 ब्रह्मज्ञाश्च सुरापाश्च स्तेना गोघ्नाश्चिकित्सकाः ॥१४८१॥
 राष्ट्र कामास्तथोन्मत्ताः पशुविक्रयिणश्च ये ।
 मानकूप स्तिलाकूटाः शिल्पिनोग्राम याचकाः ॥१४८२॥
 राज भृत्यान्ध वधिरा मुक् खल्वी(खल्ला)टपङ्गवः ।
 वणिजोमधुहर्तारः गरदा वनदाहकाः ॥१४८३॥
 समयानाश्च हर्तारः (भोक्तारः) प्रदाने ये निवारकाः ।
 प्रवज्योप निवृत्ताश्च वृथा प्रव्रजिताश्च ये १(*) ॥१४८४॥
 यश्च प्रव्रजिताज्जातः प्रवज्यावशिनश्च ये ।
 समुद्रयायी वान्ताशी केशविक्रयिणश्च ये ॥१४८५॥
 भवकीर्णी च वीरघ्नः श्राद्धे वज्याः प्रयत्नतः इति ।
 राष्ट्रकामाः—नृपघर्माणः । समयानां—शास्त्रकृन् मर्यादानां
 अपहारकाः ।
 वृथा प्रव्रजिताः—वेराग्यादिकं विना अवैध सन्ध्यासस्वीकारिणः ।
 वान्ताशी,—भुक्तं वमित्वा लालसत्त्वात् पुनर्भोजी ।

1401. कात्यायनसूत्रेऽपि—

द्विर्नग्नः शुक्लवि क्लिधः श्यावदन्त-विध्रन् प्रजनन-व्याधित-अयङ्गि-
 श्विन्नि-कुष्ठि-कुनखि-यज्जमिति । द्विर्नग्नः—वेदाग्निशून्यः ।

तथा च,—

यस्य त्रिपुरुषा दासी दुभयोगोत्तयोरपि ।
 वेदव्याग्नेश्च विच्छेदो द्विर्नग्नः परिकीर्तितः ॥१४८६॥

1402. इति सुमन्तूक्तेः । शुक्लोदुश्चर्मा २(†) ।

दुश्चर्मा शुक्लनामा स्याद् यद्वाऽति कपिलः स्मृतः ।
 विचर्त्विक्वादि-त्वग्दोषो विक्लिधः परिकीर्तितः ॥१४८७॥

(*) कृत्त प्रवज्यविवर्धे वेदान्तद्वे, तदभाय, मानव-धर्मशास्त्रे च प्रत्ययायः श्लोकः ।
 " चव समय, शिष्टाचारः शिष्टा ज्ञाना इति । तत्र मन्वाहयः क्रियाः । 'समयैव
 साधुना प्रसाधं वेदवद् भवेत्' इति स्मृतिः ।
 †(†) 'विचर्त्विक्वाच्च दुश्चर्मा' इत्यादि कर्त्तव्यम् ।—'विदो, नृते चर्मा कुष्ठ रोगनि श्रेष्ठ कान्द-
 रोगी ।

यद्वा,—

यस्य नैवाधरोष्ठाभ्यां च्छायते दशनाबलिः ।

विफ्लिधः सतु विज्ञेयः ब्राह्मणः पंक्ति दूषक इति ॥१४८८॥

म्याषदन्तः—कपिलदन्तः । विधूतजनः—च्छिन्न लिङ्गाप्रचर्मा ।

व्याधितो महारोगी । व्यङ्गी-म्यूनातिरिकाङ्गः । श्वित्नी-श्वेत-

कुट्टी १(*) । कुट्टी—कुत्सित गलिताङ्गः, स्वभावात् कुनखीतिवा ।

1403. शालङ्कायनोऽपि—

अविद्ध कर्णं यद्भुक्तं लम्बकर्णं स्तथैव ।

दग्ध कर्णैश्च यद् भुक्तं तद् धै रक्षांसि गच्छति ॥१४८९॥

1404. लम्बकर्णलक्ष्माह, गोभिलः—

हनु नूनादधः कर्णो लम्बोतु परिकीर्तितौ ।

1405. द्व्यङ्गलौ त्र्यङ्गलौ शक्तौ इति शातातपोऽमवीदिति ॥१४९०॥

1406. अत्र मरीचिः—

मूकश्च पूतिनासश्च च्छिन्नाङ्गश्चाधिकाङ्गुलिः ।

गल रोगीच गङ्गा मान्-स्फुटिताङ्गश्च सज्ज्वरः ॥१४९१॥

षण्ड-तूषर-मन्दाश्च येषान्ये दीर्घरोगिणः ।

येषां न ह्यायते स्थानं कुल गोत्रादिक्रन्तथा ॥१४९२॥

न ज्ञातिः (जाति) ह्यायते येषां न सम्बन्धी न बान्धवः ।

कुधर्माचरणा येतु न तान् श्राद्धे निमन्त्रयेत् ॥१४९३॥ इति ।

गङ्गुमान्,—

रोगादुरधि पृष्ठे षोडशत मांसपिण्डः ।

तूषरो-यौवनेऽप्यम्भ्रः । श्राद्धघाती—कूर्चवर्हीन

1407. इति स्मृतेः ।

मुण्डान् जटिल काषायान् श्राद्धे यदनेन वर्जयेत् २(†) ।

शिखिभ्योऽप्यथरक्ते भ्यस्त्रिंशद्विंशः प्रदापयेत् ॥१४९४॥

१(*)

श्वित्नी-श्वेतवर्णं सर्वाङ्गः च तकुट्ट-रोगी, धवलाङ्गय ।

२(†)

मुण्डान्,—इया मुखितान्, वेदधारिणः, इया काषायान्धारिणश्च धर्मोपनिषादेतान् वर्जयेदिति । शिखि, यथा—‘यान्दक्षोऽथमनोदक्षः कायदक्षसादेव च ।

यस्यैने कथिता दद्याः स त्रिरहोति कथ्यते ॥

तेहि व्रतस्थिता नित्यं ज्ञानिनो ध्यानि न स्तथा ।
 वृथा मिष परित्यागी वृथापाकरुचिर्द्विजः ॥१४६५॥
 ब्राह्मणा ये विकर्मस्था वैराल-व्रतिकाः शठाः ।
 धर्मध्वजी सवालुदधः च्छात्रिको लोकदाम्बिकः ॥१४६६॥
 रोगी हीनाति रिक्ताङ्गः क्रूरो धूर्त्तः पुरोहितः ।
 धनध्यायेष्व धीयानः सूचकश्च नियामकः ॥१४६७॥
 विवाहभ्रष्टः(दुष्टः) स्त्रीजीवी सुदुष्यश्चाहितुण्डकः । इति ॥१४६८॥
 वृथामिष परित्यागीति, यज्ञ भ्राज्जादौ दोषबुद्ध्यः मांसपरित्यागी ।
 भ्राज्जे मांसभक्षणमपि युगान्तर विषयम् ।
 भक्तता गो पशुधैव भ्राज्जे मांसं तथा मधु ॥१४६९॥
 देवराष्ट्र सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेत् १(*) ।

अत्र कलौ, इति कलिबर्ज्येषूक्तेः ।
 विडाल वद्भ्रतं यस्यासौ वैडालव्रतिकः २(†) ।
 वैडालव्रतिको ज्ञेयः हिंस्रः सर्वाभि शंसकः ।

1408. इति स्मृतेः । अहि तुण्डकः—

अहिदन्तोत्पाटी । सर्पं मुखाद् दन्तवहिष्कारी, अहि क्रीडाजीवी वा ।

1409. एतस्यापवादमाह, शङ्कः—

अपि चेन्मन्त्र विद्वयुक्तः शरीरैः पङ्क्ति दूषणैः ।
 अदूष्यन्तं यमः प्राह पङ्क्ति पावन पक्ष सः । इति ॥१५००॥

मुण्डानिति—

मुण्डी विशिखः । अशुचिर्व्या एष यन्मुण्ड स्तस्मै—

1410. तद्वमि (पि)धानं यच्छिखेति इति शतपथ ध्रुतेः ।

अत्र यद्यपि मुण्डत्वेन सन्ध्यासि-निषेधः, तथापि, वृथा प्रव्रजिताश्च य-
 इति यमेन विशेषोक्ते राश्रमवाह्य मुण्डपरः स निषिद्ध इति ज्ञेयम् ।

१(*) अथत् कलिबर्जं प्रकाशे प्रामुक्तम् ।

२(†) 'कापद्यायुक्त-भिद्युः' इति बोध्यः । एतेषां समाजिसमाहरे दुर्नीति इतिः समाजे सत्यनाश्रय
 स्वादिति वन्याः एते स्युः । मुमुक्त सर्वदेशजन विद्यायतः व्याकथयतीति प्रसिद्धः ।

1411. तथा च वायुपुराणे—

सन्ति वेद विरोधेन केचिद्विद्वानमानिनः १(१) ।
अयम् पतयो नाम वेधयन्ति यथारज इति ॥१५०१॥

1412. वाराहेऽपि—

वैश्वदेवे नियुञ्जीत ब्रह्मचारी-शुचिः सदा ।
भिक्तुकान् देवतार्थेषु प्रजपेदतिथिं यथेति ॥१५०२॥

1413. छागलेयोऽपि,—

गन्धमाल्यैः कलैश्चैव भोजनैः क्षीर संयुतैः २(†) ।
सम्पूजयेद् यतिं श्राद्धे पितृणां तुष्टि कारकम् ॥१५०३॥
ब्रह्मचारी यतिश्चैव पूजनीयौ हि नित्यशः ।
तन् कृतं सुकृतं यत्स्यात् सस्य षड्भागमाप्नुयात् ॥ इति ॥१५०४॥

1414. मार्कण्डेयोऽपि—

भिक्षार्थं मागतान्वापि काले संयमिनो यतीन् ३(†) ।
भोजयेत् प्रणिपाताद्यैः प्रसाद्योद्भूयत मानसः ॥ इति ॥१५०५॥

1415. कल्पतरावपि—

पूजयेच्छ्राद्ध कालेऽपि यतिं स ब्रह्मचारिणम् ४(ऽ) ।
विप्राणुद्धरते पापात् पितृ-मातृ-गणानपि ॥१५०६॥
भुञ्जते यत्र कुत्रापि यतयो ब्रह्मचारिणः ।
तृप्यन्ति पितरो देवाः सोऽपि याति पराङ्गतिम् ॥१५०७॥

- १(०) 'विज्ञानवादिनः' इति भिन्नः पाठः । अत 'विज्ञानवादिनः' वीक्षा अनीश्वरा लौकायति-
कारिणि । न्तु वक्तव्यं तेषु चण्डिकाः । कव, वेदवन्ति इति भिन्नः पाठः ।
- २(†) 'संस्कृतैरिति' पाठान्तरम् ।
'प्रसादादयत मानसः' इति भिन्नः पाठः ।
- ३(†) ब्रह्मचारीतु, 'अदेत व्रतकर्माः च कवन् वृद्धाणिभ्यतः ।
- ४(ऽ) 'इन्द्रभूतच'न् लोके वृद्धाचारीति कथ्यते' । अत्रतु यति संयमिनौ ब्रह्मचारि तुल्यौ ज्ञेयौ ।
यदा, अष्टाङ्गसंभुक्त्या गीति । परमसंसादीनां इषं वृद्धोपनिषत्-सम्प्राप्तोपनिषत्-वति-
धर्मं सत्सुच्य—वेद'न कल्पतस्मा दिवसि ।

अलाभे ध्यान-भिक्षुणां पूजयेद् ब्रह्मचारिणम् ।
तद्वलाभेऽप्युदासीनं गृहस्थमपि भोजयेत् ॥१५०८॥ इति ।

1416. विह्वामित्रोऽपि—

यतिर्त्वा ब्रह्मचारी वा भुञ्जानानां द्विजण्मणाम् ।
श्राद्धे यत्र भवेत् साक्षी महालय सर्व(स्मृतम्)हितम् ॥१५०९॥ इति
एके यतीनिति १(*) कात्यायन सूत्रेऽपि एवमेवोक्तम् ।

1417. वृद्ध वसिष्ठोऽपि,—

चत्वारि भाग्यमाः पूज्या देव श्राद्धेन सर्वदा ।
चतुराश्रम बाह्येभ्यः श्राद्धं नैव प्रदापयेत्, इति ॥१५१०॥
देवश्च श्राद्धश्चेति देवश्राद्धं तेनेत्यर्थः ।

1418. मार्कण्डेय पुराणञ्च—

ब्राह्मणानां सहस्रेभ्यो योगीत्वप्राप्त नो यदि ।
यजमानश्च भोक्तृश्च नीरिवाम्भसि तारयेत् ॥१५११॥
न चैतन् त्रिदण्डि विषयमेवेति मन्तव्यम् ।
परमहंसस्यापि श्राद्धे पूज्यत्वेन श्रवणात् ।

1419. श्रीभागवते सप्तमस्कन्धे,—

कर्मनिष्ठा द्विजाः केचिस्तपोनिष्ठा नृपाः परे ।
स्वाध्यायेऽन्ये प्रवचने ये केचिन् ज्ञान योगयोः ॥१५१२॥
ज्ञान निष्ठाश्च देवानि कव्यान्मानन्त्य मिच्छता ।
देवश्च तदभावेऽस्या दितेभ्यो यथार्हत इति ॥१५१३॥
कुटीचकोवहृदश्च हंसः परम हंसकः ।

1420. एवं चतुर्द्धा यतयः श्राद्धे भोज्याः प्रयत्नतः इति विष्णुस्मृतौ ।

हेमाद्रौ नारदीयेऽपि —

योर्धे यतीननाहृत्य भोजयेत् क्षितरान् द्विजान् ।
विज्ञानन्वसतो ग्रामे कृतन्तह्याति राक्षसान् ॥ इति ॥१५१४॥

१(*)

अत 'राक्षे यतीन्' इत्यर्थः पाठः । सदान् दिव्यं आत्मयो यस्यां वा महात्मना, या
अमा, अत्रयुक्ताप्यपीया । 'भागमा ये महात्मये' इति कुर्यात् ।

1421. दक्षस्मृतावपि—

विना मा(मांसेन)सेन मधुना विना दक्षिणयाशिषा १(*) ।
परिपूर्णं भवेच्छ्राद्धं यतिषु श्राद्धं भोजिषु ॥१५१५॥
तस्माद् यतयः श्राद्धे भोज्या इति सिद्धम् ।

1422. गारुडे,—अथ श्राद्धविधिं वक्ष्य इत्युपक्रम्य—

‘अप्रघाः सर्वेषु वेदेषु’ इत्यादि ग्रन्थेन श्राद्धीयं ब्राह्मणानुक्तवोक्तञ्च—
रोगि हीनातिरिक्ताङ्गाः काणः पौनर्भवस्तथा ।
अवकीर्णादयो येच येत्वाचार विवर्जिताः ॥१५१६॥
अवैष्णवाश्च ये विप्रा न श्राद्धार्हाः कदाचन ।
इत्यवैष्णवानिति निषेधाद् वैष्णव-ब्राह्मणाः श्राद्धे शस्ताः
इति गम्यते । वैष्णवत्वमपि—दीक्षाभन्वादिमत्त्वेनैव ।

1423. वैखानसाद्यागमोक्त दीक्षां प्राप्नोहि वैष्णव इति स्मृते रूपाहवनीय-
त्वादिवत् २(†) ।

1424. भारतेष्यनु शासनिकेच—

यतयो मोक्षधर्मज्ञा योगिनश्चरितव्रताः ।
पञ्चरात्रविदोमुख्या येच भागवताः परे ३(†) ॥१५१७॥
इति पांक्त्यप्रस्तावे पञ्चरात्रोक्तदीक्षावन्तो वैष्णवाः ।
श्राद्धार्हप्रतिमा इत्युक्तम् । यदत्र—
शिव—केशवयोरङ्गुलचक्रादिकान् द्विजः ।
न धारयेत् मतिमान्वाक्के (हके)वर्त्मनि स्थितः ॥१५१८॥
तादृशं वर्जयेद् (विप्रं) श्रोते स्मार्त्तैश्च कर्मणि ।

1425. इत्याश्वलायनादिवचनम् । तत्तु वृथा वृथार्थत्वेनवा तद्धारयित्-
जनपरम् । इतरथा गारुडं वचो निर्विषयं स्यात् ।

1426. चन्द्रिकायाम्, शातातपः—

वृथा गीतञ्च नृत्यञ्च वृथा शङ्खविधारणम् ।
नाचरेन्मतिमान् विप्रोविष्णु प्रीत्यर्थमाचरेत् ॥१५१९॥

१(*) अत्र विना दक्षिणया, विना आशिषाच ।

२(†) वैखानसागमोक्तब्राह्मणारी । ‘वैखानसं किमया व्रतमाख्यमानात्’ इति महाकविः ।

३(†) पञ्चरात्रिक, ‘वृथशीर्षं नाद-चपिल-गणेशाख्यानि ।

अत्र भागवता वैष्णवाः । विष्णुस्य देवता इति वैष्णवः । ‘सा अस्मि देवता’ इति सूत्रेण ।

इत्याह । समर्थितं चैतत्तृतीयस्तवके, इत्युपरम्यते १(*) ।

अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैर्यं यजन्त्यल्पदक्षिणीः ।

तेषामस्रं न भोक्तव्यं अपाङ्क्तयाश्च कीर्त्तिता इति ॥१५१६॥

एतच्छक्तौ स्थित्यामिति ज्ञेयम् ।

अन्नती कितवः स्तेनः प्राणिविक्रयकोऽपिवा ॥१५२०॥

1427. यश्चापि पात (तत्) पान वान्सोमं सोपि केततनमर्हतीत्यपराकं २(†)
भारतोक्तेः ।

1428. श्राद्धदीपिकायाम् , यमः—

अपत्नीकश्च वध्र्यः स्यात् सपत्नीकोऽप्यनग्निः ।

प्रतिमा विक्रयी योवै करोति पतितस्तु सः ॥१५२१॥

जीषनार्थं परास्थीनि धृत्वा तीर्थं प्रयाति यः ।

मातापित्रोर्विना सोऽपि पतितः परिकीर्त्तितः ॥१५२२॥

1429. नैते श्राद्धे नियोक्तव्या नियुक्ताः श्राद्धघातका इति जातृकर्णः ।

यत्र मातुलजोद्वाही यत्रवा वृषलीपतिः ।

नैतच्छ्राद्धपितृणाञ्चेत् कृतं यच्च निरामिषम् ॥१५२३॥

पिता पुत्रौ भ्रातरौ द्वौ निरग्निं गुर्विणी पतिम् ।

शिवं पाशुपतञ्चैव श्राद्धेषु परिवर्जयेदिति ॥१५२४॥

मातुलजोद्वाही,—गान्धर्वादि विवाहेन समर्थत चैतत्तृतीयम् ।

1430. हेमाद्रौ, मातृस्ये,—

त्रिशङ्कून् वर्धरान् वात्रीन् वाहीक-द्रविडकोट्टुनान् ३(‡) ।

कर्णाटकान् तथाभीरान् कलिङ्गांश्च विवर्जयेत् ॥१५२५॥

एतद्देशपरमित्यन्ये । अङ्गवङ्गकलिङ्गांश्च सोराष्ट्रान् गुर्जरांस्तथा ।

आभीरकान् कोङ्कणांश्चैव द्राविडान्क्षिणायनान् ४(§) ।

भावन्त्यान्मागर्धांश्चैव देशान् यज्ञे विवर्जयेत् ॥१५२६॥

1431. इत्यादित्यपुराणोक्ते रित्याहुः । युक्तञ्चेत् पश्यामः, अन्यथा

{(*) तृतीय स्तवके प्रागुक्तं यत्र कश्चिन्नैव पुनरुच्यते ।

{(†) 'यश्चापि पीतवान् सोमम्' इति । केतन लक्ष्यं प्रागुक्तं प्रकृतम् । सम्यगिति इत्युच्यते ।
मित्रः पाठः । अत्र मातुल जोद्वाहं युतिथ 'चायाह इन्द्र-मागलस्यैव योषा' इति ।
तत्र सत्यापादं मूल 'मादगीतं माध्यन्दिनीयावा'मिति ।

{(‡) 'वाहीक' इत्यत्र वाहीन इत्यन्वयः पाठः ।

{(§) 'दक्षिणावसान्' इत्यत्र दक्षिणावसान्, तानपि पश्चित् दूषका मिति हेतुम् ।

- तद्देशीयाणां मातामहादि परित्यागापत्तेः ।
 सप्तपूर्वान् सप्तपरान् पुरुषानात्मना सह ॥१५२७॥
 अतिक्रम्य द्विजानेताभ्रके पातयेत् खग ! ।
 सम्बन्धिन स्तथा सर्वान् दौहित्रं विटपतिन्तथा ।
 भागिनेयं विशेषेण तथा बन्धुं खगाधिप ! ॥१५२८॥
1432. इति मदनरत्ने अन्वयशोक्तेश्च ।
 1433. कुष्ठिकाणादेरपवादो हेमाद्रौ वसिष्ठेनांक्तः ।
 कुष्ठी च कुनखी चैव काणोविक्लिध एव च ।
 पते श्राद्धं समाह्नन्ति वेदशास्त्र विवर्जिताः ॥१५२९॥
 इति वेदशास्त्रानभिज्ञत्वेना प्राह्या इत्यर्थः ।
 अपिचेन्मन्त्र विद्वयुक्तः शारीरैः पङ्क्ति दूषणैः १(*) ॥१५३०॥
1434. अदूष्यन्तं यमः प्राह पङ्क्तिपावन एव सः, इति स्मृत्यैः ।
 एवं परीक्ष्य श्राद्धार्हान् विवर्जितसंख्याकान् ब्राह्मणान्, पूर्वेषुः स्वयं
 भुक्त्या सायं सन्ध्याबन्धनाग्निहोत्रहोमानन्तरं निमन्त्रयेत् ।
1435. तदुक्तं श्राद्धतिलके—
 भुक्त्वा सायं स्वयं गत्वा श्रोत्रियाणामथालयम् ।
 निमन्त्रयीत पूर्वेषुः स्वशाखिनः द्विजानिति तु ॥१५३१॥
1436. हेमाद्रिणा नाहृतं निर्मूलत्वादिति ।
1437. देवलः—
 श्वः कर्त्तास्मीति निश्चित्य कर्त्ता विप्रान् निमन्त्रयेत् ।
 निरामिषं सकृद्भुक्त्वा भुंक्तं सर्वजने गृहम् २(†) ॥१५३२॥
 गृहस्थित-सर्वजने भुक्त इत्यर्थः ।

- १(•) 'पङ्क्ति पारनाः' यत्र श्राद्धादौ यान्यपि भोजने कुर्यामनेच योग्या बोध्याः ।
 'मन्त्रवित्'—वेदकृतिसन्निवित्' ए स्याचार पूतस्य च शारीरदीपे पङ्क्ति दीपे च
 नेव ल्याज्यः स विप्र इति यमः प्राह । पङ्क्ति पावन लक्षणं मन्वादात्प्यसि पुष्कलम् ।
 चन्ध्या देशाचारकोपापत्तेः । 'दक्षिणं देशे यः—
 चाचारः पारम्यैकमागतः' इति स्मृत्यैः । अन्य शीलकण्डानां चाचारस्युक्ते देशाचार
 विषये बालभट्टाचारिणः । मौसंसायां षोडशिकाधिकरणेऽपि च ।
- २(†) 'सर्वजने गृहं' इति भिन्नः पाठः । —यः परदिने याज्ञं कार्यमिति सकृन्त्या नियमेन—
 विप्रान् निमन्त्रयेदिति ।

1438. चन्द्रिकायां वाराहे,—

स्नानेन वस्त्रं शौचादि—कर्त्तास्मीति हि जानता १(*) ।
स्थलोपलेपनं कृत्वा ततो विप्राग्निमन्त्रयेत् ॥
दन्तकाष्ठञ्च विसृजेद् ब्रह्मचारी शुचिर्भवेत् ॥१५३३॥

1439. बृहस्पतिः—

उपवीती ततोभुत्वा देवार्थन्तु द्विजोत्तमान् २(†) ।
अपसव्येन पित्रेऽथ स्वयं शिष्योऽथ वा सुतः ॥१५३४॥

1440. मातृस्ये—

दक्षिणं जानुमालभ्य त्वं मयात्र निमन्त्रित इति ॥१५३५॥
अत्र निमन्त्रण प्रयोगेऽपि ।

1441. प्रचेताः—

सर्वस्मिन् प्रेषयेदासं द्विजानान्तु निमन्त्रणे ।
कर्तृर्वाऽप्यथ शिष्यादेः कार्यान्तरनिमित्तत इति ॥१५३६॥

1442. अतएव स्कान्दे—

राजकार्य-नियुक्तस्य बन्ध-निग्रह-वर्त्तिनः ।
व्यसनेषु च सर्वेषु श्राद्धं विप्रेण कारयेत् ३(‡) ॥१५३७॥ इति

1443. घमः—

अभोज्यं ब्राह्मणस्यान्नं वृषलेन निमन्त्रितम् ।
तथैव वृषलस्यान्नं वृषलेन निमन्त्रितम् ।
तथैव वृषलस्यान्नं ब्राह्मणेन निमन्त्रितमिति ॥१५३८॥
ब्राह्मणं शूद्रयोरेव निषेधात्, क्षत्रियवैश्याकर्त्तृके श्राद्धे ब्राह्मणेन
निमन्त्रणे दोषः । अतएव पूर्व्यं प्रचेतोवचने सर्ववर्षणपदं
सम्भवप्रायम् ॥

—#—

१(*) चव पाठः क्लृष्टार्थः ।

२(†) ग्राहकः प्रतिबन्धकत्वे सति पराधिकारिणा कार्ये । ननु गन्तव्यं स्वकार्ये तत् स्वर्गम् ।
चव, उपवीती देवे, पैत्रे प्राचीनावीती, मानपे निवीति । आर्त्ताश्च, कदीपवीतिना भा-
सुदावद् इति । विप्रिस्त्रिःशोपमोत्तमं यत् करोति न तत् क्रतवम् इति ।

३(‡) पत्र-दोषिव-परोक्षैः चतुर्वेदतद् वर्त्तमानम् ।

चत इत्यत्र; चपगटा दि वैश्वः ।

अथ ब्राह्मण संख्याउक्ता (श्राद्धे) आह्वलायन सूत्रे—

—*—

एकैकमेकैकस्य द्वौ द्वौ त्रीं स्त्रीन्वा वृद्धौ फलभूयस्त्वमिति ।

1444. द्वौद्वौविति,—वुद्धिभ्राद् परमिति नारायण वृत्तिं कृत् ।

1445. कात्यायन सूत्रेपि—

द्वौवा द्वैवे त्रीन्-पिड्ये एकैक मुभयत्र वा ।

मातामहानामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदैविकमिति ॥१५३६॥

1446. सूत्रान्तरेऽपि—

द्वैवे युग्मान् अयुग्मान् पिड्ये त्रीन् इति १(*) ।

1447. अत्रापि व्यवस्थामाह, गौतमः—

नवाचाराद्, भोजयेद्दयुजोवा यथोत्साहमिति । पराशरोपि—

सम्पत्ता वधपात्राणामेकैकस्य त्रयस्त्रयः ।

पित्रादेर्ब्राह्मणाः प्रोक्ताश्चत्वारोवैश्वदैविके ॥१५४०॥ इति ।

1448. वृद्ध याज्ञवल्क्योऽपि,—

दशैकं पञ्च वा विप्रान् पार्वणे विनियोजयेत् ॥१५४१॥

वैश्वदेवे द्वौचतुरो योपवेश्य पित्रादीनामेकैकस्य स्थाने एकं त्रीन्योप-

1449. वेशयेदित्यर्थः । अतएव गतुः—

द्वौ द्वैवे पितृकार्ये त्रीन् एकैकमुभयत्रवा ।

भोजयेत् सुसमृद्धोऽपि न प्रसज्येत विस्तरम् ॥१५४२॥

सत्क्रियं देशकालौचं शौचं ब्राह्मण सम्पदम् २(†) ।

यश्चैतान् विस्तररोहन्ति तस्मान्नेहेत विस्तरम्, इति ॥१५४३॥

1450. वृद्ध वसिष्ठः,—

श्राद्धद्वयं करिष्यन्तु दशवा चतुरोऽपिवा ।

त्रीन्वा निमन्त्रयेद् विपान् एकं वा सत्यवाङ्मिमिति ॥१५४४॥

१(*)

अथ, त्रीन्-पिड्ये, मातामहैव त्रीन्, द्वैवे सम्भवेन युक्तमिति । नान्दोक्तुष्वेव सम्भवे
युक्तमिति केचन ।

२(†)

अत 'भंकीर्त्तु' इति वा पाठः ।

1451. **अन्न, शातातपः—**

द्वौ दैवेऽथर्वणौ विप्रौ प्राङ्मुखानुपवेशयेत् १(*) ।
विभ्रेह्यद्भङ्गमुखांस्त्रीं स्त्रीन् बहुवृत्ताभ्यर्ग्युं सामगानिति ॥१५४५॥

1452. **नारदः—**

ब्राह्मणेष् पविष्टेषु यतयः श्रोत्रियास्तथा ।
द्वैवाद्यायान्ति श्राद्धे तान् विप्रान् पङ्क्तौ भोजयेदिति ॥१५४६॥

1453. **अशक्तौ हेमाद्रौ, देवकः—**

एकेनापि हि विद्रेण पङ्पिण्डं श्राद्धमाचरेत् ।
षोडशान्दापयेत्तत्र षड्भ्योदद्यात्तथा हविः ॥१५४७॥

1454. **गोभिलः—**

यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे कृन्वोगन्तत्र भोजयेत् ।
ऋचो यजूंषि (पो) सामानि वितयन्तत्र विद्यते ॥
अलाभेत्वन्यविप्रं वा भोजयेन्न हापयेदिति ॥१५४८॥

1455. **श्राद्धमिति शेषः २(†) । वसिष्ठः—**

यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे दंयन्तत्र कथ्यन्ते ।
अन्नं पात्रे समुद्धृत्य सर्वस्य प्रकृतस्यच ॥१५४९॥
देवतायतने कृत्वा ततः श्राद्धं समाचरेत् ।
प्रास्येद्द्रौ तद्भ्रान्तु दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे ॥१५५०॥
एतच्च सपिण्डीकरणवर्ज्यं क्षेयम् । नन्वेवंकं सर्वेषां कामनाद्येऽ(‡)

1456 इत्याश्वलायनसूत्रान् । एतदर्थंनारायण स्मृतौ

आद्यं सपिण्डीकरणं तद्वर्जं सर्वशास्त्रे कामं त्रयाणामेकं भोजयेत् ।
सपिण्डीकरणे तु नियतं त्रिभिर्भवितव्यम् । यद्वा, अनाद्ये पार्षणे-

१(*) '२ श्रंणे विप्रौ' इति भिन्नः पाठः । ननु नापयं इत्युच्यते । आह निदध्याहोत्र्यंशात् । च ।
२(†) 'त्रिणांशयः' इति पाठान्तरं दृश्यते । 'ननु अद्वैतकर्म' इति परः पाठः ।
३(‡) 'अत्र काम्यनायम्' इति पाठान्तरम् । आह कर्तव्यां भातृणां च आहं ये नियमात्काम्ये
देः प लनः ।
अथवा सत्यं फल न श्यात् । तत्र नियमात्काम्यं श्रुतादुक्ताः ।
इति आह विषये श्रियम् ।

वर्जित श्राद्धे अभोजने, आमहेमश्राद्धादौ वा अन्नाभावेवेति व्याख्या-
न्तरम् ।

1457. अत्र साग्नेर्विशेषमाह, प्रचेताः—

एकस्मिन् ब्राह्मणे दैवे साग्नेरग्निर्भवेत् सदा ।

अनग्नेः कुशमुष्टिःस्याच्छ्राद्धकर्मणि सर्व्वशः ॥१५५१॥

निधाय दर्भं निचय मासनेषु समाहितः ।

प्रैषानु प्रैषसंयुक्तं सर्व्वं श्राद्धेषु कल्पयेत् ॥१५५२॥

तस्य स्वरूपमुक्तं प्राक्, मातृश्राद्धेतु विप्राभावे सुभाषिण्यो भोज्याः

1458. इत्याहापरार्कः १(*) ।

मातृश्राद्धेतु विप्राणां भलाभे पूजयेदपि ।

पतिपूर्व्वान्विताः भोज्या योपितोऽष्टौ कुलोद्भवाः ॥ इति,

अन्नाष्टावित्यविवर्त्तितं वृद्धिश्राद्धयिषयम्बा ॥१५५३॥

तेन यथासम्भवं भोज्या इति ।

सकृद्वाऽभ्यर्च्यितं लिङ्गं शालग्रामशिलोच्चयम् ।

पीठे संस्थापयित्वातु श्राद्धं यः कुरुते नरः ।

पितरस्तस्य तिष्ठन्ति कल्पकोटिं शतं त्रिवीति ॥१५५४॥

पठन्निमन्त्र्य नियमाच्छ्रावयेत् पितृकान् बुधः ।

अक्रोधनैः शौचपरैः सततं ब्रह्मचारिभिः २(†) ।

भवित्यभ्यर्च्यैश्च मयाच श्राद्धकारिणा ॥

असम्भवे पंगद्युर्व्या ब्राह्मणांस्तान्निमन्त्रयेदिति ।१५५५॥

1459. यद्ब्रह्मः सम्पद्यते तद्ब्रह्मब्राह्मणानामन्त्रयेदिति कात्यायन सूत्रमपि ॥

—*—

अथ श्राद्धकर्तृ-भोक्तृनियमः ।

—*—

1460. अपरार्कं यमः,—

केतनं कारयित्वातु योऽतिकामति वैद्विजम् ।

ब्रह्महत्यामवाप्नोति शूद्रयो नौच जायते ।

१(*)

अथवा तादृश विप्रालाभे सुभाषिणीः भोजयेत्, यादं विद्वन्नामः 'भोषि यादं
पवित्राणि दौहित्यं कुतपस्विना ।' अत दौहित्यः योग्यविषयः ।

२(†)

'ब्रह्मवादिभिः' इत्यन्यः पाठः ।

अन्यत्रापि,—

भामन्त्रं च ब्राह्मणं यस्तु यथान्यायं न पूजयेत् ।
अति कष्टासु घोरसु तिर्यग्यौनिषु जायते ॥१५५७॥

1461. प्रमादाद् हारीतः—

प्रमादाद् विस्मृतिं ज्ञात्वा प्रसाद्येनं (घेन) प्रयत्नतः ।
तर्पयित्वा यथा न्यायं सर्व्वं तत् फलमश्नुते ॥१५५८॥

1462. ज्ञानपूर्व्वं त्यागे नारायणः—

एत स्मिन् पनसि प्राप्ते ब्राह्मणोनियतःशुचिः ।
यति चान्द्रायणं कृत्वा तस्मात् प्रापात् प्रमुच्यत इति ॥१५५९॥
इदञ्च श्राद्धार्हं विप्रातिक्रम विषयं ज्ञेयम् ।
तेन प्रमाणानर्हं विप्रमामन्य तस्यागे न दोषः १(*) ।
ब्राह्मणाति क्रमोनास्ति मूर्खे मन्त्र विवर्जिते इति । कात्यायनोक्तेः ।
विप्रेणाप्यनि न्यामन्त्रणे न प्रत्याख्येयः ।
अनिन्देनामन्त्रिनेनापक्रामैदन्यदन्नं न प्रति गृह्णीयादिति कात्यायन-
सूत्रात् ।

1463. हेमाद्रौ यमः,—

भामन्त्रितस्तु योधिप्रो भोक्तृमन्यत्र गच्छति ।
नरकानां शतं गत्वा चण्डालेष्वभि जायते ॥१५६०॥

1464. देवलोऽपि—

पूर्व्वं निमन्त्रितोऽन्येन कुर्याद्वन्यं प्रति ग्रहम् ।
भुक्ताहारोऽपि वा भुंक्ते सुकृतं तस्य नश्यतीति ॥१५६१॥

1465. मनुः—

केतितस्तु यथान्यायं ह्ययकथं द्विजोत्तमः २(†) ।
कथञ्चिद्व्यतिक्राम-न्यायान् सूकरनाम्नजेन् ॥१५६२॥
केतितो निमन्त्रितः । कथञ्चिदिति—मिष्टान्नबहुवृत्तिणादिलोभेन,
नत्व सामर्थ्यादितेत्यर्थः ।

१(*) एतच्चिन्निति 'एकविंशति' भिन्नः पाठः । 'प्रमादेनानर्हम्' इति पाठान्तरम् ।

२(†) कैलनस्तु इति चन्दः पाठः । * अथ कैलनः ब्राह्मणः कृ याद्वीथ ब्राह्मणः ।

- विद्यमानोऽधनोविद्वान् भोज्यान्नेन निमन्त्रितः १(*) ।
 1466. मदाह्लोभादतिक्रम-न्यायात् सूकरतास्त्रजेदितिस्कान्दोक्तेः ।
 यस्त्वामन्त्रितो यथाकालं नायाति तद्दोषान्न भोज्यान्ने
 निमन्त्रितः २(†) ॥१५६३॥
 भामन्त्रितश्चिरं नैव कुर्याद् विप्रः कदाचन ।
 देवतानां पितृणाञ्च श्राद्धादौ धर्मकर्मणीति ॥
 दातु-कर्त्ता न कुर्वीत दन्तानां धावनं बुध इति ॥१५६४॥

1467. इतिहासेऽपि,—

दन्तधावन—ताम्बुलं त्रौराभ्यङ्गञ्च भोजनम् ३(‡) ।
 रत्यौषधपराश्रञ्च श्राद्धकर्त्ता विवर्जयेत् ॥१५६५॥
 दन्तधावनमभ्यङ्गं नखकेश-निकृन्तनम् ।
 कर्त्ता कुर्वीत पूर्व्वेद्यभोक्ता चैव परेऽहनि इति ॥१५६६॥

1468. प्रमादाद् दन्तधावने यमः,—

श्राद्धोपवास द्विसे ख्यादित्वा दन्तधावनम् ।
 गायत्र्याः शतसंपुलं धम्बु प्राश्य विशुद्धयतीति ॥१५६७॥

श्राद्ध कर्त्तुं स्त्याज्यम्—

पुनर्भोजनमभ्वानं भारमायास मैथुने ।
 दानं प्रतिग्रहं होमं श्राद्धभुक् त्वष्टवर्जयेत् ४(§) ॥१५६८॥
 होममग्नि होत्रादि व्यतिरिक्तम् ।

- १(●) नननया धन लोभाच्चानिर्गमं सूकरत्वं गर्च्छदिति ।
 २(†) 'तदह्लोभ भोज्यान्ने' इति भिन्नः पाठः ।
 ३(‡) 'आह भुक् आह क्तवर्' इति पाठान्तरम् ।
 ,, 'वासा बुद्ध' नदो पात्रं पुनर्भोजनं मंथुनम् ।
 षष्ठांशः इति स्वापं आह क्त्वेत् ४(§) इति कात्यायनरे ।
 ,, 'दानं प्रतिग्रहमिति'—याज्ञीय दःचणादिदान व्यतिरिक्तं ज्ञेयम् ।
 ४(§) 'अहा हं दन्त काष्ठस्य त्यागः स्वात्मसद्योषसि' । आहा हं कृते दन्तमात्रेण रक्तपातादिना
 चत्वारिंशं आह-प्रतिवन्धकं स्थादिति । दन्त-धावनं विधेयः ।

1469 यमश्च—

भामन्वित स्तु यः श्राद्धे कलहं कुरुते नरः ।
 भवन्ति पितरस्तस्य तंमासं मलभोजनाः ॥१५६६॥
 भामन्वितस्तु योविप्रः ह्यभ्वानं याति दुर्मतिः ।
 भवन्ति पितरस्तस्यतंमासं पांशुभोजनाः ॥१५७०॥
 भामन्वितस्तु यो विप्रः भारमुद्रहते स्वतः ।
 पितरस्तस्य तं मासं भवन्ति स्वेद् भोजनाः ॥१५७१॥
 भामन्वितस्तु यो विप्रः हिंसां वै कुरुते तदा ।
 तं मासं पितरस्तस्य भवन्ति रुधिराशनाः ॥१५७२॥

1470. शङ्करिः—

निमन्वितस्तु यः श्राद्धे मैथुनं सेवते द्विजः ।
 श्राद्धं दत्त्वा च भुक्त्वा च युक्तः स्यान्महदेनसा ॥१५७३॥
 मैथुनञ्च ऋतावपि निषिद्धम् ।
 ऋतुकाले नियुक्तोवा नैव गच्छेत् स्त्रियं क्वचित् ।
 तत्र गच्छन्न वाप्नोति ह्यनिष्टानि फलानित्विति ॥१५७४॥

1471. माघवीये वृद्धमनुक्तेः ।

भोक्ष्यन् करिष्यन् श्वः श्राद्धं पूर्व्वरात्रौ प्रयत्नतः ।
 व्यवाय-भोजने वापि पता (शक्ता)वपि विवर्जयेत् ॥१७७५॥

1472. इत्याश्वलायनोक्तेश्च । यदत्र विज्ञानेद्वरेण—

श्राद्धे शक्तौ स्त्रियं गच्छती न दोष इत्युक्तम् ।

1473. तत्त्वगतिकमिति ज्ञेयम् । वृहस्पतिश्च,—

द्विनिशं ब्रह्मचारीस्या ष्ष्टाद्धकृद् ब्राह्मणीः सह ।
 अन्यथा वर्त्तमानौ तु स्यातां निरयगामिनौ ॥१७७६॥
 पुनर्भोजनं भवानं भारमायाज मैथुनम् १(*) ।
 श्राद्धकृत् श्राद्धभुक्चैव सर्व्वमेतद्विषर्जयेत् ॥१७७७॥

(०) 'अभ्ययमम्' इति पाठान्तरम् ।

,, अथ 'सांसांश-मैथुनम्' इत्यप्यः पाठः ।

1474. यदत्र श्राद्धकाशिकार्या, पुराण समुच्चये—

कृत्वातु रुधिरं क्षावं विद्वान् श्राद्धमाचरेत् ।
एकं द्वे त्रीणिवा तत्र द्विनानि परिवर्जयेदिति ॥१७७८॥
तसु गौरादयः आद्रियन्ते न दाक्षिणात्याः ।

1475. हेमाद्र्यादि महानिवन्धेष्वनुपलम्भादिति ।

1476. यमः—

कलहञ्च द्विवास्वापं भाराभ्ययन-मैथुनम् ।
सन्ध्यां प्रतिग्रहं होमं श्राद्धकृद् व्रजयेत् १(*) ॥१७७९॥
अत्र सन्ध्यादि निषेधः प्राक् प्रायश्चित्ताज् ज्ञेयः ।

1477. यथाह, उशनाः—

वृशकृत्यः पिबेच्चापः गायत्र्या श्राद्धकृद् द्विजः ।
ततः सन्ध्यामुपासीत जपेत् जुहुयादपि ॥१७८०॥
जुहुयाद्दविरादित्यागं कुर्यात् ।
सूक्ते च प्रवासे च अशक्तौ श्राद्धं भोजने ।
एवमादि निमित्तेषु हावयेन्नतु हापयेत् ॥१७८१॥

1478. इति कात्यायनोक्तेः । सोमोत्पत्तौ,—

वनस्पति गते सोमे-यस्तु-हिल्याद्वनस्पतिम् ।
घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशय इति ॥१७८२॥
यत्स्मिंहिते व्याध्याद्विष्यपदेश व्यतिरिक्त परम् ।
तथा,—
वनस्पति गते सोमेऽनडुहो यस्तु वाहयेत् २(†) ।
नाश्वन्ति पितरस्तस्य दशवर्षाणि पञ्च चेत्यादि ॥१७८३॥
यतेऽध्ययनादि निषेधाः, यथायोग्य मुभयोरपि ज्ञेयाः ।
तद्वहः शुचिरकोधनोऽत्वरितोऽप्रमत्तः सत्यवादी स्यादध्व-
मैथुन-स्वाध्याय-भ्रमान् व्रजयेद् आमन्त्रिताश्चैवमिति—

१(*)

अत्र श्राद्धकृत्यं, यादृशोक्ताव पतानष्टौ वर्जयेदिति

अत्र सन्ध्यां माथं सन्ध्यां न कुर्यात् । गायत्रीं मात्र जपे न हापः ।

१(†)

'विहिते' प्यध्ययनादितिरिक्त' इति पाठान्तरम् । अतानडुहो इवमान् भाराभ्ययनं न कुर्यात् इति ।

1479. कात्यायनसूत्रात् ।

स्वयमशक्तो यदि पुत्रादिभिः भ्रातृं कारयति तदा तेषां स्वस्यापि नियमाः स्युः १(*) ।

न शक्नोति स्वयं कर्तुं यद्वाहानवकाशतः ।

भ्रातृं शिष्येण पुत्रेण तदान्येनापि कारयेत् ॥१७८४॥

नियमानाचरेत् सोऽपि नियतांश्च वसुन्धरे !

यजमानोऽपि तान् सव्वान् आचरेत् सुसमाहितः ॥१७८५॥

1480. इति कात्यायन परिशिष्टोक्तेश्च । सः प्रतिनिधिः ।

1481. स्त्रियास्तु पादौ —

मुक्त कच्छातु या नारी मुक्तकेशी तथैवच २(†) ।

हस्ते रुदते भ्रातृ निराशाः पितरस्तदा ॥१७८६॥

1482. आश्वलायनः —

भ्रातृहे भ्राजये द्वास्तौ न बालानपि यत्नतः ।

प्राक् पिण्डदानाद् गन्ध्राद्यैर् नालं कुर्यात् स्व विग्रहम् ३(‡) ॥१७८७॥

वास्तौ गृह इति ॥

—*—

अथ श्राद्धेवस्त्राणि ।

—*—

1483. संग्रहे,—

कौपीनं मलिनं रक्तं चित्रं खण्डं परांशुकम् ३(‡) ।

काषायं कारु कौशेयं (पट्टं च) श्राद्धकाले प्रशस्यत इति ॥१७८८॥

१(*) स्व-नियमा अपर नियुक्त कर्त्तव्ये पा ननीयाः ।

२(†) दंश विज्ञेये नार्थे; मकच्छाः दिशालवेत् कच्छ कौनीः, तत्तु कौनीवाहाधिकरवाभ्यां च अथ प्राणाच्छम् ।

अथ विद्युद्धं शरीरं च यम् ।

'नरक्तं मुच्यते वा सोनं नीलञ्च प्रशस्यते' इति कृती । मन्त्रशाब्दं, 'स्नातः गजान्तर धरः धीतांश्चि पाग्याभनः' इति च ।

३(‡) 'द्विक' : कच्छरीयथ मुक्तकच्छं कौशेयम् । एकवासा अवासाय नमः पञ्चविधः कृतः' इति कृत्स्नदे ।

तत्रैव, प्रातः स्नान-विधानेन आख्येय-द्रव्यमाहरेत् ।
समित् पुष्पकुशादीनां द्वितीयः परिकीर्तित इति ॥१७८६॥

अत्र द्वितीयः,—

अष्टधाविभक्त-दिवस-द्वितीय भागे इत्यर्थः ।

1484. **हेमाद्रौ, यमः—१(०) ।**

सभूलस्तु भवेद्दर्भः पितृणां श्राद्धकर्मणि ।
मूलेन लोकान् जयति शकस्यतु महात्मनः ॥१७९०॥

1485. **व्यासः—**

तर्पणादीनि कार्य्याणि पितृणां यानि कानिचित् ।
तानिस्युद्विगुणीदर्भैः समपत्रे विशेषतः ॥१७९१॥

1486. **शालङ्कायनः—**

सपिण्डीकरणं यावद्भुज्जुदर्भैः पितृक्रिया ।
सपिण्डी करणाद्दर्भैः द्विगुणैर्विधिवद्भवेत् ॥१७९२॥

1487. **पित्रे द्विगुणास्तु दर्भ इति कात्यायन सूत्रम् ।**

द्विगुणा भुग्ना इत्यर्थः ।

1488. **अत्र शङ्खः—**

अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विद्वलमेव च ।
प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ॥१७९३॥

1489. **समावप्रशीर्णाप्रावनन्तर्गर्भौ कुशौ, पवित्रमिति कात्यायनश्रौतसूत्रम् ।**

1490. **अत्र हारीतः—**

पवित्रं ब्रह्मणस्यैव चतुर्भिर्दर्भ पिञ्जरीः ।
एकैकन्यूनमुद्दिष्टं वर्णं वर्णं यथाक्रमम् ॥१-९४॥

1491. **स्मृत्यर्थसारेतु,—**

सर्वेषां वा भवेद्द्व्याभ्यां पवित्रं प्रथितं नवम् ।
चतुरादि पवित्रन्तु काम्यादौ परिकीर्तितम् ॥१७९५॥

(*) 'कुश्याद विधवा आह यवेनाप्यथ दृश्यते । न स्पृशितल दर्भाद्य सधवातु कथयन्' इति ब्राह्मण सत्ये । अन्तु सधवा आत्रमाते तिलदर्भात् स्पृशेदिति ।

1492. स्कान्देव,—

धनामिका धृता दर्भा ह्येक(का)नामिकया पिवा ।

द्वाभ्यामनामिकायास्तु धार्यं दर्भं पवित्रके इति १(*) ॥१७६६॥

1493. पवित्राभावे सुमन्तुः—२(†) ।

समूलाप्रौ विगमौ तु कुशौ द्वौ दक्षिणे करे ।

सव्येचैव तथा त्रीन्वै त्रिभुवान् सर्वकर्मस्विति ॥१७६७॥

1494. कुशाभावे, अपराकं सुमन्तुः,—

कुशः काशःशरोमुज्जयन्वोदूर्वाथ वल्वजाः ।

गोकेश मुञ्जकृन्दाश्च पूर्वभावे परः पर इति ॥१७६८॥

1495. विशेष मन्त्राह, शङ्खः—

कुशहस्तस्तु नाचामेन कदाचिद्धि शङ्ख्या ।

प्रायश्चित्तेन युज्येत दूयहस्तस्तथैवच ।

न ब्रह्मप्रन्थिनाचामेत् सर्वमसुरवद्भवेदिति ॥१७६९॥

1496. ब्रह्मग्रन्थ्यादि लक्षणमुक्तं संस्कार-हेमाद्रौ, गारुडे,—

सन्त्यज्य वृष्ण्यं मार्गं ब्रह्ममार्गविनिः सृतम् ।

सकृन् प्रदक्षिणां कृत्य पवित्रमभिधीयते ।

तद्ब्रह्मं प्रन्थिमन्प्रोक्तं पवित्रं वेद्यादिभिः ॥१८००॥

पवित्र कर्त्तरमिमुखः प्रदेशो ब्रह्ममार्ग इति तत्रैव व्याख्यातम् ।

ब्रह्मयज्ञेः प्रने चैव ब्रह्मप्रन्थि विधीयते ।

भोजने वत्तुलः प्रोक्तः एवं धर्मो न हीयते ॥१८०१॥

१(•)

‘पूजा । नै सव्येदेव कु । हस्तो भवेच्छनिः ।

सव्येव व तते धार्यं । न धार्यं न ना सदा ।

कुशेन रक्षिता पू । विफला वदित्ता सव्ये’ इत्येव पूजापद २. नै कृत्य भवेत्परं धीयते ।

इति सन्ध्यायाम् ।

२(†)

एव पवित्राभावे इति भद्रः पाठ ।

एव सर्वकर्मस्तस्य कर्मवत् व्यादित्यर्थः ।

अस्यार्थः—

द्विगुणी कृतानां धर्मं शिखानां पाशं प्रदक्षिणमर्द्धवेष्टनं विधाय-
पश्चाद्भा १(*) नेन यदा प्रविश्यते, तदा वस्तुलो प्रस्थिः । यदा
स एव प्रादक्षिण्येन समग्रं वेष्टनं विधाय पुरोभागेन प्रविश्यते तदा
ब्रह्मप्रस्थिः ।

वृत्तप्रस्थिमत्पवित्र-लक्षणमपि, तत्रैव—

अर्द्धं प्रदक्षिणीकृत्य शिखापाशं प्रवेशयेत् ।
वैष्णवेनेव मार्गेण वृत्तप्रस्थौ पवित्रके ॥१८०२॥
इति वैष्णवोमार्गः पश्चाद्भाग इत्यर्थे इति तत्रैव व्याख्यातम् ।
धर्मग्रहणादिप्रकारस्तु आह्निकादौ द्रष्टव्यः ।

1497. गालवः—

अन्यानिच पवित्राणि कुशदूःर्वात्मकानिच ।
हेमात्मक पवित्रस्य कलां नाहन्ति षोडशी मिति ॥१८०३॥

—*—

अथ हविः ।

—*—

1498. हेमाद्रौ, प्रचेताः—

कृष्टमासास्तिलाश्चैव श्रेष्ठाः स्युर्यवशालयः २(†) ।
महा यवा व्रीहि यवा स्तथैवच मधुलिकाः ॥
कृष्णाः श्वेताश्च रक्ताश्च प्राह्याः स्युः श्राद्धकर्मणीति ॥१८०४॥
मधुलिका पावनाला इति हेमाद्रिः । खब्बु(मु)जा इत्यन्ये ३(‡) ।

1499. भारते—

वर्द्धमान-तिलं श्राद्ध मत्तय्यं मनुब्रवीत् ।
सर्ब्वकामैः सयतने यस्ति लैर्यजते पितृणि ॥१८०५॥

१(*) 'विधाय च पशान' इति भिन्नः पाठः ।

२(†) 'अस्य कृतादि हवषीय-दीयद्रव्याणि बोध्यन्ते ।

३(‡) 'मिष्ट खजुरीवा' इति पाठे सन्देहः ।

अथ वद्धमानं तिलं तिलबहुलम् ।

1500. चन्द्रिकायां देवलः—

इष्टापूर्णे मृताक्षे च दर्शवृद्धयष्टकासु च १(*) ।
पात्रेभ्यस्त्रिषु कालेषु नैव देयं कुमोजनम् ॥१५०६॥

1501. ब्रह्मवैवर्ते,—

गोधूमश्च यवाश्चैव समुद्गा रक्तशालयः ।
पते सोमात् समुद्भूताः पितृणाम मृतन्ततः ॥१५०७॥
तस्मा देवतु तैर्वेद्या पते श्राद्धेषु वंशजैः ।
अगोधूमश्च मच्छाद्धं मायमुद्ग विवर्जितम् ॥
तैल पक्वयेन रहितं कृतमप्यकृतम्भवे दिति ॥१५०८॥

1502. ब्राह्मे,—

यवै ब्रीहि तिलैर्माषि गोधुमैश्चणकै स्तथा ।
सन्तर्पयेत् पितृण् मुद्गैः श्यामाकैः सर्षपै द्रवैः ॥१५०९॥
नीवारैर्हरिश्श्यामाकैः प्रियङ्गुभिर्थाच्च येदिति ॥
यद्विष्टं जीवतश्चासीत् सद्दद्यात्तस्य यत्नतः २(†) ।
स तृमौ दुस्तरं मार्गं ततो याति न संशयः ॥१५१०॥ इति

1503. विहित द्रव्यदानं तद्धितमेव भक्ष्यनिषिद्धदाने श्राद्ध घातस्य.
प्रमाणत्वान् ।
श्राद्धार्हं द्रव्यं कथनानर्थक्याच्च ।

1504. आश्वलायनः—

कदल्यादिकलैः शस्तेर्मलैराद्राद्रिं करपि ।
गोरसेर्मधुना दध्ना श्राद्धं सन्तर्पयेत् पितृण् ॥
कालशाकं महाशाकं द्रोणजाकं तथार्द्रकम् ॥१५११॥

- १(-) 'इष्ट पूर्ण दानम्' इति धूर्ती कथनम् । अथ 'इष्टापूर्णे-भूते' इति भिन्नः पाठः ।
एतत् अर्थे चर्माक्षेभ्यं अम्युदयं निर्ययमः प्रथम् ।
२(†) एतानि आहारादीं प्रस्त्राणि देयं द्रव्याणि ।
" निषिद्ध द्रव्याणि काः च आहारादानि । एवमेव कृषिआदीं देवाभेनादीच ।

विल्वामलकमृद्धीकाः पनसाङ्गि च दाडिमम् ।
 चव्यं पांलकता (भा) त्तोट खजुं ई बकसेकम् ॥१८१२॥
 कोविदारश्च कन्दश्च प(क)टोलं वृहती फलम् ।
 पिप्पली मरीचं चैव बला शुन्ठी च सैन्धवम् ॥१८१३॥
 शर्करा गुड़ कपूरं वदरी द्राण पन्न(न्त)कम् ॥
 गोधूमं रिङ्गुभिर्मुद्गैः सती (ची) नैध्वरकैरपि ॥१८१४॥
 क्रमुकश्च तथा कन्दैः कर्कन्धु वदरैरपि १(०) ।
 पालेघतं राठुईश्चाप्यात्तोटेः पणसैस्तथा ॥१८१५॥
 काकोल्या क्षीरका कोल्या तथा पिण्डारकैः शुभैः ।
 लाजादिभिश्च स धानाभिस्तपु कार्काठ द्विर्मटैः ॥१८१६॥
 सर्षपैः राज शार्फकैस्वङ्गैः दैराज जम्बुभिः ।
 प्रियालामल कीमुं ख्यैः फल्गुभिश्च तिलाण्डकै ॥१८१७॥
 वेत्राङ्कं स्तालक्रन्दैश्चक्रिका ड्डीमि कावचैः ।
 लोटेः स मोचैर्लकुटैस्तथा च वैजपूरकैः ॥१८१८॥
 मुञ्जातकैः पद्म फलैर्भक्ष्यैर्भोजैश्च संस्कृतैः ।
 राग स खा ण्डैः(च) च्यैश्च त्रिजातक समन्वितैः ।
 दसैस्तु मासं प्रीयन्ते श्राद्धेषु पितरोन्नुणाम्, इति ॥१८१९॥
 सतीनकः कलायः । 'कलायस्तु सतीनकः' इत्यभिधानात् ।
 चरकं वत्तुलं धान्यम् । केचकः कंचनारः । कन्दः सुरणादिः ।
 तन्मात्रंश्वा । 'अशोऽन्नः शूरणः कन्द' इत्युक्तेः । कर्कन्धुर्षन्य वदरम् ।
 पालेघन्तः कोशातकी । आठुङ्गमरूपीति काम्यकुब्जा आठुः २(†) ॥

१(०) 'कर्कन्धु-क्षीर-वदर-चोष्टा' एषु तारतम्यं गुणानामस्ति । अत 'वचकैरपि' इति भिन्नः पाठः ।

'कर्कन्धु फ न मित्र शाकपचनानोदः परिसीयते' इति भवमृतिः ।

उक्तं भाकादीनां फलानाम्च वेद्यैश्च इत्यनुक्तं यन्ते शुषटोषा उक्ताः ।

'लाजाभिन्वीत' इत्यर्थः पाठः ।

टिभटेरित्यत चिभंटेरिति, अपरः पाठः ।

१(†) एतेषां द्वयं द्रव्याणां नामाणि द्वयं मेदि वाच्यारतो भिन्नानि सन्ति ।

पोथेति—सहास्रघ्नाः । अक्षौटं—आखरोटेति गूजर्जरवेशे प्रसिद्धम् ।
काकोलीक्षीरं काकोल्यौ गौडदेशे द्वे प्रसिद्धे । पिण्डारकं—
मोहलकंदेति महाराष्ट्रे प्रसिद्धम् । डड(गु)साक्ष्य—स्त्रयः कर्कटी १(*)
भेदाः । सार्षपेत्यत्र दीर्घश्चान्दसः । उत्तरं प्रसिद्धम् । पियालं-
चिरोष्ठीति मध्यदेशे प्रसिद्धम् । फल्गु—उदुम्बरं विलण्टकं,
पटोलम् । तालकन्दः—कन्दविशेषः । चक्रिका—तिन्ति (न्तिरी)णी
फलम् । क्षीरिका—क्षीरिणी (औषधी) विशेषः प्रसिद्धा । बवः
फल विशेषः । शेषं प्रसिद्धम् । त्रिजातकं—लवङ्गैला मरीचकम् ।
मधुकं रामठंवेव कपूरं गुडमेव च ।
श्राद्ध कर्माणि शस्तानि सैन्धवं वसुषन्तथा इति २(†) ॥१८२०॥

1504. पृथ्वीचन्द्रोदये, ब्राह्मे,—

आम्रं माम्रातकं विल्वं दाडिमंवीजपूरकम् ।
प्राचीनामलकं क्षीरं नारिकेलं परूपकम् ॥१८२१॥
नागरङ्गकञ्च खर्जूरं द्राक्षानील कपित्थकम् ।
यतानि फलजातानि श्राद्धे देयानि यत्नतः ॥१८२२॥ इति ।

1505. याज्ञवल्क्यः—

हविष्यान्ने न वैमासं पायसे न तु वत्सरम् ।
मात्स्य हरिणकौरुशकुनं क्रागं पार्यतैः ३(‡) ॥१८२३॥
पेण-रौरव-वाराह-शाशीमांसै यथाक्रमम् ।
मा (मांस)स वृद्ध्या भितृष्यन्ति दक्षैरिह पितामहाः ॥१८२४॥

1506. श्राद्धीयमांसाभक्षणे दीषमाह, मनुः—

नियुक्तस्तु यथान्यायं यो मांसं नास्ति मानवः ।
स प्रेत्य पशुतां यति संभवानेक विंशतिम् ॥१८२५॥

- (*) द्रव्याख्येति, वैद्यक-निचख्यौ द्रव्यगुण-प्रकाशाभिधान-वर्णनौपधिवर्गादिषु ब्रह्मज्ञानि सन्ति ।
(†) 'विडुषोषकुषोडपुः' इत्यभिधाने । एषुषमित्यत्र केशवमिति भिन्नः पाठः ।
(‡) मात्स्य—इत्यत्र मांसैः इति भिन्नः पाठः ।
(§) मांसं वृद्ध्या इत्यत्रः पाठः । 'मधुपर्कं च यज्ञं च वैश्वदेवत कर्मणि । अश्वेषपशवोर्विष्णा-
इति' कृतिः ।

1507. इतिहासेऽपि,—

नियुक्तस्तु यदि श्राद्धे देवे यो मांसमुत्सृजेत् ।

यावन्ति पशुरोमाणि तावन्नरक मृच्छतीति १(*) ॥१८२६॥

यच्छाद्धं मधुना हीनं तद्रसैः सकलैरपि ।

मिष्टान्नैरप्य संयुक्तं पितृणां नैव तृप्तये ॥१८२७॥

अणुमात्रमपि श्राद्धे यदि न स्यात्तु मान्त्रिकम् ।

नामापि कीर्त्तनीयं स्यात् पितृणां प्रीतये ततः ॥१८२८॥

इत्यादि बहु-स्मृतिभिः श्राद्धे मधु मांसयोर्यत् प्राशस्त्य मुक्तं तद्-

युगान्तर विषयम् । कलि धर्मास्तु वक्तव्या इत्यृषिभिः पृष्टः पार-

1508. शरो, वृहत्पाराशरे यतो मांसं निषेधति,—

यस्तु प्राणिवधं कृत्वा मांसैस्तर्पयते पितृण् ।

सो विद्वांश्चन्दनं दग्धा कुर्व्यादङ्गार विक्रयम् ॥१८२९॥

त्तिप्त्वा कूपे यथा कश्चिद्बाल मादातु मिच्छति ।

पवम ज्ञानतः सोऽपि मांसेन श्राद्धं कृन्नर इति ॥१८३०॥

1509. श्रीमद्भागवतेऽपि सप्तमस्कन्धे पञ्चदशाध्याये,—

नदद्यादामिषं श्राद्धे न चाद्याद्धर्मं तत्त्ववित् २(†) ।

मुन्यन्नेः स्यात् परा प्रीति यथा न पशु हिंसया ।

नैतादृशः परोऽधर्मः नृणां सद्धर्मं मिच्छताम् ॥१८३१॥ इति ।

वात्सरायणोऽपि मांसं निषेधति,—

अन्नता गो पशुश्चैव श्राद्धे मांसं तथा मधु ॥१८३२॥

1510. देवराश्वसुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेदितिनिगम वचनं हेमाद्रौ ३(‡)

वरातिथि पितृभ्यश्च पशूपकरण क्रियेति कलिखर्ज्येष्ववित्य पुराण वचनञ्च ।

१(*) अत्रैव पुनरुक्तम्,—

अथमेधं गबालम् सश्यामं पलपैवकम् । देवरेष सुतोत्पत्तिं कलौ पञ्चविवर्जयेत् इति

२(†)

कलिखर्ज्यं प्रकरणं भागवतादित्य पुराणतो हेमाद्रि स्मृतिः संश्लेषितम् । पशुपण

निवन्ध कृत्विः मशाचार्यं रघुनन्दनादिनाभिः रच्यते । सायणाचार्यैरपि 'पुत्रैः नै

ये अर्थाः' इत्यादिना तत्पद युगधर्मोऽभिहितः विभिन्नयेति अज्ञोक्तम् । अथा

पञ्चालभनं वेधमेव, अन्यथा अथमेध-ज्योतिष्टोम-मांसाटकासु तथा ङोमेच तदनुपपत्ति

'या वेद विहिता हिंसा'नियतेऽस्मिन् चराचरे । अहिंसा मेव तां विधिं वेदाङ्गोऽङ्गिनम्

इत्यादि व्युत्तरपि न्याघातः स्यात् । वेदान्त-सांख्ययोगमते सा नैव विहिता ।

३(‡)

शास्त्रीय वाक्यमेव निगमवचनमिति ।

1511. तथा च बृहन्नारदीये,—

समुद्र यात्रा स्वीकारः कमण्डलु विधारणम् ।
 द्विजानाम स घर्णासु कन्यासूपयमस्तथा ॥१८३३॥
 देवराज सुतोत्पत्ति र्मधुपर्के पशोर्बंधः ।
 मांसदानस्तथा श्राद्धे बानप्रस्थागमस्तथा ॥
 इमान् कलियुगे धर्मान् वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः ॥१८३४॥
 इति वचनञ्च मांसं निषेधति ।
 तस्मान्मांस विधिः कलि व्यतिरिक्त विषय इति सिद्धम् । केचिदा-
 सुर स्वभावा यथाचारं प्रदेयन्तु मधु मांसादिकम् १(*) । तथा
 देशाचाराः परिप्राह्यास्तत्तद्देशीयैर्नैरिति बृहन्नारदीय वचनाद् यथा
 कुलाचारं मांसादि दान—तद्भावौ च व्यवस्थेयावित्याहुः । तत्र,
 होलाकाधिकरण न्यायेन देश विशेषेण व्यवस्था-कल्पनायोगात् ।
 कलि निषिद्ध समुद्र यात्रादि स्वीकारापाताच्चैत्यलं प्रपञ्चेन २(†) ॥

1512. क्षीरादौ विशेषमाह, सुमन्तुः—

पयो दधि घृतञ्चैव गवां श्राद्धेषु पावनम् ।
 महिषीणां घृतं प्राहुः श्रेष्ठं नतु पयः क्वचित् ॥१८३५॥

1513. याज्ञवल्क्यः—

सन्धिन्य निर्हृशा-वत्स-गोपयः परिवर्जयेत् ।
 औष्ठमैकशकं न्वेण मारण्यक मजाविकम् ॥१८३६॥

1514. ब्राह्मे—

माहिषं चामरं मार्गं आविकैक शफोद्भवम् ।
 पेण मोष्ट्रं पाचितञ्च दधि-क्षीरं त्यजेद्घृतम् ॥१८३७॥
 स गुडं मरीचाक्तन्तु तथा पर्युषितं दधि ।
 दीर्णातकमुपेतञ्च नष्टास्वादञ्च फणवदिति ॥१८३८॥

१(*) मन्त्रशास्त्रेऽपि वैधे मांसादि भक्षणं न दीपः । तथाहि 'अनिवेद्य न भुञ्जीत नतप्य
 मांसादिकञ्च यत्' । 'दिवान् पितृण् समभ्यर्त्तं द्वादन् मांसं न दूर्यात्' इति । ईवाहित्यः
 निवेद्य भक्षणं न प्रत्ययायः । इति-काद्यभय सने दीपामावः श्रीमद् अभिनवगुप्त—
 भद्रभास्कर—शैबनीय कण्ठाचार्यादिभिर्निर्धारितः ।

२(†) 'व्यवस्था कल्पना-अयोगान्' इति पाठान्तरम् ।
 'स्वीकारो पापान्' इत्यन्वः पाठः ।

1315. यद्यपि याज्ञवल्क्यो,—

नान्नं पर्यूपितं भोज्यं स्नेहाकं चिररसं स्थितम् ।

अस्नेहा अपि गोधूम यवगोर स विक्रियाः । इति ॥१५३॥

पर्यूपितं दध्यादि भोज्य मुक्तम् । तथापि गुड मरीचाक्तस्यात्र

1516. निषेधः, इति हेमाद्रिः ।

तथा, कालशाकं तण्डुलीयं वास्तुकं मूलकन्तथा ।

शाकमारण्यकंचैव दद्याच्छुद्धेषु नित्यश इति ॥१५४०॥

तण्डुलीयं महाराष्ट्रेषु—माचइति प्रसिद्धम् । मूलकं आरण्यं—
नतु प्राण्यम् । वचनं आह्निकग्रन्थादौ द्रष्टव्यम् । अन्यदपि ग्रन्थान्त-
रोक्तं ग्राह्यम् ॥

1517. अथ वर्ज्यम्, मार्कण्डेय पुराणे,—

यच्चोत्कोचादिना प्राप्तं पतिताद् यदुपाजितम् ।

अन्याथ कन्या शुल्कार्थं द्रव्यं चात्रावि गर्हितम् ॥

‘पित्रर्थं मे प्रयच्छस्वै’ त्युक्त्वा यच्चायुपाह तमिति ॥१५४१॥

1518. शङ्खः—

भृतृणां सुरसां शिशुं पालङ्क्यो मृचुकन्तथा ।

कुष्माण्डालासु वार्त्तिक (कुः कोविदारांश्च वर्जयेत् ॥१५४२

पिप्पली मरीचश्चैव तथावे पिण्डमूलकम् ।

कृत्रिमं लयणं सर्व्वं पंशाप्रश्च विवर्जयेत् ॥१५४३॥

अत्र कोविदार मरीचादीनां निषिद्धत्वेऽपि पूर्व्वं विहितत्वाद् (तु
विकल्पः । एवं हिङ्गुर्वाजपूरादीनामपि । यद्वा, हिङ्गुपिप्पली

1519. मरीचानां आद्रंकाणां निषेधः इति हेमाद्रिः १(*) ।

१(०) उत्कोचः— स्वकार्यं सिद्धौ रक्षसं राजकर्म करेभ्यो धनादानम् ।

” कन्यागन्धम्— कन्या विक्रयलक्ष्म धनम् । तत्रिविधं क्षुती, तन्देगं पतिनं म
यवाक्षौ शक्र विक्रयी, शक्रमपत्यम्, ‘अपत्यं पुत्रकन्ययोः’ इति कोषकृतम् ।

” न केवलं पित्रर्घं, स्याद्यं देवातिथि कुटुम्बार्थं चेति । अत्रैव प्रतिशुद्धे मनुः ‘अप्यकार्यं
कृत्वा भर्षया मनुर्व्रतोत्’ इति । भर्षयाः— वसनात्र-स्थान-पानादिभिः पालनीया इति

” आद्रंम्— आद्रं कम्, पाचकौषधिरिति । अन्यद् वैद्यके आकादीनां परिचयन मभि

” तदणं दधि न्याज्यम्—‘तदणं तनु विड्यं दधि पञ्च दिनात्परम्’ ।

रोग करत्वादेतदपि अभीजात् । ‘यातयामं गत रसं पूति पर्यूपितञ्च यत् ।

उच्छिष्टमपि चा सिष्टं भोजनं तामस-द्वियम्’ इति गौतायाम् ।

भूतुणं, काश्मीरदेशे प्रसिद्धम् । सुरसा—निर्गुण्डीति माधवः ।
पालङ्गुणी—पालपीति प्रसिद्धा । ऋबुकः जलजः शाकः ।

1520. तथाच, शङ्खः—

राजमाषान् मसूरांश्च कोद्रवान् कोरदूषकान् ।
लौहितान् घृत्त-निर्यासान् श्राद्ध कर्मणि वर्जयेत् ॥१८४४॥
पिण्डालकञ्च तुण्डीरं करमर्हञ्च नालिकाम् ।
कुम्भाण्डं बहुवीजानि श्राद्धे वृत्वा व्रजन्त्यधः, इति ॥
पिण्डारकं प (पू) ति, कुम्भाण्डम् । तुण्डीरं—महिषी क्षीरं, आढकी
(तुमरी) राजसर्षपाः । चणका राजमाषाश्च घ्नन्ति श्राद्धं न संशयः॥

1521. माधवीये, चतुर्विंशतिमते—

याषनालान् कुलत्थांश्च वर्जयेत्तु विचक्षणः ।
मसूराञ्जनपुष्पञ्च विडङ्गमखिलानियेति ॥१८४५॥
अखिलानि,—प्राक् श्राद्धे निषिद्ध वस्तूनि ।
अथ याषनालादीनां विहित निषिद्धत्वाद्विकल्प एव ।
यद्वा, सात्त्विक-राजस-तामस-विषयत्वेन व्यवस्थेयम् ।
मुन्यन्नैःस्यात् परा प्रीतिरिति भागवततोक्तेः ।
सात्त्विक-राजस-तामसा-हारा उक्ताः भगवद्गीतायाम्,—
आयुः सत्त्व बलारोग्य सुखप्रीति विवर्द्धनाः ।
रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥१८४६॥
कट्फल लवणात्युष्ण तिक्तरूक्ष विदाहिनः ।
आहारा राजसस्येष्टा दुःस्वशोकामय प्रदाः ॥१८४७॥
यातयामं गतरसं पूति पर्युपिन च यत्न ।
उच्छिष्ट मपिचामेध्यं भोजनं नामसप्रियमिति ॥१८४८॥

1522. स्मृतिचन्द्रिकायां प्रमाणान्तरमाह—

दातुश्च यस्मिन् मनसोऽभिलाषः,
अद्धा भवेद् यत्रच दीयमाने ।
श्राद्धेषु देयं विधि सम्प्रदिष्टम् ;
नश्चमक्षयमिति श्रुवंतीति ॥१८४९॥

1528. पठोनसिः ।

वृन्ताकं नालिकापोत-कुमुम्बारक्तकानि च १(*) ।
भावदुष्टं क्रियादुष्टं शब्न्दुष्टं तथैवच ।
आद्धे भ्वेतान्य वेंयानि यथाभश्यं प्रकीर्त्तितमिति ।
पुरपार्थतया प्रतिषेधक धर्मशास्त्रेषु (अन्यशास्त्रेषु च) यद्—
भक्ष्यत्वेनोक्तं तच्च आद्धे नदेय मित्यर्थः ॥१८५०॥

1524. अथवर्ज्यं जलम् । ब्रह्माण्डे,—

—*—

दुर्गन्धि फेलिनं क्षारं पङ्किलं पल्ललोदकम् ।
न भवेद् यत्र गो तृप्तिर्नक्तं यन्वाप्युपाहृतम् ॥१८५१॥
यन्न सर्वार्थमुत्सृष्टं यथा भोज्यं निपानजम् ।
तद् वर्ज्यं सलिलन्तात ! स देव आद्ध कर्मणि ॥१८५२॥

1525. कुत्रचित् प्रतिप्रसवमाह, नारदः—

त्यजेत् पर्यूपितं पुष्पं त्यजेत् पर्यूपितं जलम् ।
न त्यजेज् जाह्नवीतोयं तुलसी विल्वपद्मकं इति २(†) ॥१८५३॥

1526. मातृस्ये, कुतपा उक्ताः,—

मध्याह्नः खड्गं पात्रञ्च तथा नेपाल कम्बलः ।
रौप्यं दर्भास्तिला गावो दौहित्रश्राष्ट्रमः स्मृतः ॥१८५४॥
पापं कुत्सित मित्याहु स्तस्य सन्तापकारिणः ।
अष्टाव(म)यनकाः तस्मान् कुतपा हति विश्रुताः ३(‡) ॥१८५५॥
मध्याह्नः आद्धारम्भे प्राह्यः । अन्यद् यथा योग्यं प्राह्यम् ।

१(*)

यत्र रक्तकाचि,— रक्तवर्णं पुष्पाणि तद्वर्ण-द्रव्याणिच आद्ध वर्ज्याणि ।

२(†)

यत्र तुलसीपद्मक मिति मित्रः पाठः ।

यन्व तैतदुक्तं यथा,—‘वर्ज्यं पर्यूपितं तोयं वर्ज्यं पर्यूपितं जलम् । नवर्ज्यं जाह्नवी तोयं न वर्ज्यं तुलसी- दलम्’ इति पुराणे ।

३(‡)

यत्र दौहित्रं—पारिभाषिकं विहितम् । पञ्चान्नादिषट्का । दृष्टितुरपत्यं पुमान् दौहित्र- इति प्रकृतः । यथा पृथेयाष्टी दौहित्रान्नाः आइ प्रयोगका प्रियाः ।

यमनमिति—मधुकर कीटानां वान्नामध्वितिः । मृतकपटं—कदलीत्वमिति च खेचन ।

कुतपः—कुतपः-षष्टमं सुहृत्ताव्यः कान्तय । रौहिणः कान्तः इत्यन्वये । ‘चारभ्य कुतपे

(३ :) आसं कुत्साद्यु रौहित्रं तुभः’ इति एकीहित-विषये ।

1527. अपराकौ, स्मृत्यन्तरे—

अपत्यं दुहितुश्चैव खड्ग पात्रन्तथैवच ।
 घृतञ्च कपिलाया गोदौहित्रमिति कीर्त्तितम् ॥१८५६॥
 अमावास्यागते सोमे यातु खादति गौस्तृणम् ।
 तस्यागो र्यङ्गवेत् क्षीरं तदौहित्र मुदाहृतम् ॥१८५७॥
 उच्छिष्टं शिवनिर्माल्यं वमनं मृतकं (मलम्) पटम् ।
 श्राद्धे सप्त पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिलाः इति ॥१८५८॥
 अन्नोच्छिष्टं—वत्सोच्छिष्टं दुग्धम् । शिवनिर्माल्यं—गङ्गोदकम् ।
 वमनं—मधु , मृतकर्पटम्—तसरीयं (क्षौमं पट्टं-वासोबा) ।

1528. तिलानाहापस्तम्बः—

अटव्यां ये समुत्पन्ना अकृष्टफलितास्तथा ।
 ते वै श्राद्धे पवित्राःस्युरभावे प्राम्यका अपि ।
 गौराः कृष्णास्तथा नीलाश्विनाश्च विविधास्तिला इति ॥१८५६॥
 पवमुक्तप्रकारेण श्राद्धार्हं द्रव्यं सम्प्राद्य वाकारम्भं कुर्यात् ।

1529. तथाचाशनाः—गोमयोदकभूमि (मार्जन) भाजन-भाण्डशौचं

कुर्यादिति । भूमिगृहप्रदेशः । भाजनं—योग्यपात्रम् ।
 भाण्डम्—तण्डुलाद्या- सादनपात्रम् । पराशरः—
 गृहाग्निशिशुदेवानां ब्रह्मचारि-तपस्विनाम् ।

1530. तावन्नदीयते किञ्चिद् यावत्पिण्डान् ननिर्वपेत् ॥१८६०॥

1531. कौर्मे,—

तिलानाधिकिरेत्तत्र सर्व्वतोवन्धयेद् जान् ।
 असुरोपह(ह)तं सर्व्वं तिलैः शुभ्यत्यजेनचेति ॥१८६१॥

1532. देवलः—

तथैव यन्नितोदाता प्रातः स्नात्वा धृताम्बरः ।
 भारभेत नवीः पात्रे रक्षा (न्या) रम्भञ्च बान्धवैः ॥१८६२॥
 तत्रात्प्रनेपदात् स्वयमेव कृतोऽन्वारम्भः पाकः ।
 अशक्तौ (पाकः) पत्न्या, तदशक्तौ बान्धवैरिति विधेचकः ।

1533. आह्वलायनः—

समाप्रवरंमित्रैः सपिण्डैश्च गुणान्वितैः ।
 कृतोपकारिभिश्चैव पितृकार्य्यं प्रशस्यते ॥१८६३॥

यथैत्यादि,—

यावत् पिण्डदानं कृतं नाभूत्तावदेवः किञ्चिन्न दद्यात् । पिण्डदानान् परं दीव्यति ।

1534. ब्राह्मेऽपि—

रजस्वलाञ्च पाखण्डां पुञ्जलीं पतितान्तथा ।
 त्यजेच्छूद्रां तथावन्ध्यां विधवाञ्चान्य गोत्रजाम् ॥१८६४॥
 व्यङ्गकर्णी(i)चतुर्थाहे स्नातामपि रजस्वलाम् ।
 व्रजयेच्छ्राद्धपाकार्थम् मातृपितृ-वंशजाम् ॥१८६५॥
 मातृपितृवंशभिन्नान्त्यजेदित्यर्थः ।

1535. स्मृत्यन्तरे—

नपाकं कारयेत्पुत्री मन्यां वाप्यन्य गोत्रजाम् ।
 मृतवत्साञ्च गर्भघ्नीं गर्भिणीञ्चैव दुमुखांमिति ॥१८६६॥
 अथ पुत्री-निषेधः पत्न्यादिसम्भवे वेदितव्यः ।

1536. चन्द्रिकायां यमः—

कुक्कुटोविड् वराहश्च काकश्चाप(पि)विडालकः ।
 वृषलीपतिश्च वृषलः पण्डोऽवीरा रजस्वला ।
 पतेतु श्राद्ध काले वै व्रजनीयाः प्रयत्नतः इति ॥१८६७॥

तथा—

पादुकोपानहौ च्छत्रं चित्ररक्ताम्बरन्तथा १(*) ॥
 रक्तपुष्पञ्च मार्जारं श्राद्धभूमौ विवर्जयेत् ॥१८६८॥ इति ।

—*—

अथ पाकः, भाण्डानिच ।

—*—

1537. हेमाद्रौ, नागरखण्डे—

सौवर्णान्यथ रौप्याणि कांस्यताम्रोद्भवानिच ।
 मृन्मयान्यपि भण्डानि नूतनानि द्वाडानिच ॥१८६९॥

1538. आदित्यपुराणे—

पचेद्भानि सुजातः पात्रेषु शुविषु स्वयम् ।
 भच्छिद्रेषु विलितेषु तथानुप हतेषुच ॥१८७०॥

१(*)

वधारिते वेगचित् नवकाष्ट चर्षपादुके दातव्ये प्रेतस्वर्गादि । नारक्यामे न्यवहते
 न रचयोये ।

ना पक्षेषु नभिन्नेषु दूषितेष्वपि कर्हिचित् ।
पूर्वैकृतोपयोगेषु मृन्मयेषु नतु क्वचित् ॥१८६६॥

1539. वायुपुराणे,—

न कदाचित् पचेदन्नमयःस्थालीषु पितृकम् ।
अयसोदर्शनादेव पितरोविद्रवन्तिहि ॥१८७०॥
कालायसं विशेषेण निहन्ति पितृकर्मणि ।
फलानाञ्चैव शाखानां च्छेदनार्थानि यानिच ॥१८७१॥
महानसे नियुक्तानां तेषामेवहि सन्निधिः ।
इष्यते नेतरस्यात्र शस्त्रमात्रस्य दर्शनम् ॥१८७२॥
श्राद्धदेशे तु विदुषा पितृणां प्रीतिमिच्छता ।
महानसे नियुक्तानामपि कार्यं न दर्शनम् ॥१८७३॥

तत्रैव,—

पचमागस्तु भाण्डेषु भक्त्या ताम्रमयेषु ।
समुद्धरति वैधोरात् पितृन् दुःखमहार्णवात् ॥१८७४॥
तैजसानामभावे तु पिठारमृन्मयेऽपिच ।
नवे शुचौ प्रकुर्वीत पाकंपितृर्थमाद्रात् इति ॥१८७५॥

तथा,—

पक्वान्नस्थापनार्थे तु शस्यन्ते दारुजान्यपि ।
दूर्वादीन्यपि कार्याणि यक्षीथैरपि दारुभिः ॥१८७६॥
विवाहे प्रेतकार्ये च मातापित्रोः क्षयेऽहनि ।
नवभाण्डानि कुर्वीत यक्षकाले विशेषतः इति ॥१८७७॥

—*—

अथ पचनाग्निः ।

—*—

1540. हेमाद्रौ, प्रजापतिः—

औपासनेनाग्निसिद्धि रत्नौकरणमेव च १(*) ।
लौकिकेनाग्निना वापि श्राद्धं कुर्यान् प्रयत्नतः इति ॥१८७८॥

१(*)

गार्हपत्याहवनीयाव-मध्योपासनादयः इत्यग्रयः । एषां नामाशीनां प्रसेवाः कलि ।

1541. अत्र विशेषः, कर्मप्रदीपे—

प्रातर्होमन्तु निर्व्वर्त्य समुद्धृत्य हुताशनात् ।
शेषं महानसे कृत्वा तत्रपाकं समाचरेत् ॥१८७१॥
पाकान्तेऽग्निं समाहृत्य गृह्यान्नौतु पुनः क्षिपेत् ।
ततोऽस्मिन् वैश्वदेवादि कर्मं कुर्यादितन्द्रितः ॥१७८०॥ इति ।

1542. कर्काचार्योऽप्येवमेवाह —

उद्धृत्य मृताक्तमन्नमित्यन्नान्यत्रापि,—
ततः पचेयुरन्नानि निर्वापानन्तरं शनैः ।
वैवाहिकेऽग्नावन्यत्र लौकिकेवापि संयतः, इति ॥१८८१॥

1543. निर्वापप्रकारस्तु, वायुपुराणे—

पित्रर्थं निर्व्वपेद्भूमौ कूर्चं वा दर्भसंस्कृते ।
अग्निमान् निर्व्वपेत् पत्रं चरुं वासममुष्टिमिः ।
पितृभ्योनिर्व्वपामीति सर्व्वं दक्षिणतोऽन्यसेदिति ॥१८८२॥

1544. अत्र चरुग्रहणानुमक्ष्य शाकादावपि हेमाद्रिः । पिण्डपितृयज्ञविषयो-

1545. यं निर्वाप इति प्राञ्चः । अत्राम्बलायनानां सत्यपि स्मार्त्तेऽन्नो-
पचनान्नावेव पाकः कार्य्य इत्युक्तः । 'इहैवायमितरोजातवेदा'
इत्यर्द्धर्षणं शमीमयीभ्यामरणीभ्यां अग्निं मन्येत् । स पचनान्निर्भव-
तीति सूत्रे तद्वृत्तौ च १(*) ।

1546. बौधायनसूत्रेऽपि,—

अपह (ह) तपचनान्नि मौपासनं वाभिप्रव्रजन्तीति । इदमपि
सर्वाधानविषयम् । अर्धाधानपक्षे तु वैश्वदेवं आह्वं चोपासनाग्ना-
वेवकार्य्यमिति शिष्टा भाहुः । विधुरोच्छिन्नाग्नि-ग्रह्याचार्यादीनां

1547. पृष्टोद्विधि विधानेनाग्निं संपाद्य, तैनेव आह्वं कार्य्यमिति हरिहर-
भाष्ये प्रोक्तम् । एवं यथा सम्भवमग्निना पाकं कारयित्वा निमन्त्रित-
ब्राह्मणाह्वानार्थं शिष्यादीन् प्रेषयित्वाह्वं-साधनद्रव्याणि सञ्जीकुर्यात् ।

यथाह, मार्कण्डेयः—

अन्नः षट्सु मुहूर्त्तेषु गतेषु प्रयतो (यातो) द्विजान् ।
प्रत्येकं प्रेषयेत् प्रेष्यान् प्रदायामलकोदकम् ॥१८८३॥

1548. **अत्रामलकमन्योपलक्षकम् । यथाह, देवलः—**
 ततोनिवृत्ते मध्याह्ने कृत्तलोमनखान्द्विजान् ।
 अभिगम्य यथान्यार्थं प्रयच्छेद्दन्तधावनम् ॥१८८४।
 तैलमभ्यञ्जनं स्नानं स्नानीयञ्च पृथग्विधम् १(*) ।
 पालैरोडुम्बरैर्हृद्याद्दे श्वदैविक पूर्वकम् ॥१८८५॥
 अत्रौडुम्बरे स्ताम्रमयै पात्रे । अत्र तौरामलकस्नानादिकं निषिद्ध-
 1549. तिथ्यादिव्यतिरिक्त विषयमिति हेमाद्रिः—निषिद्धेऽपि कार्यमित्येतत् ।
 तैल मुद्गर्त्तनं देयं ब्राह्मणेभ्यः प्रयत्नतः ।
 तैरभ्यङ्गश्च कर्त्तव्यः षड्यर्जकालेष्वपि ध्रुवमिति ॥१८८६॥
1550. **कात्यायनीस्तेरिति ।**
 दन्तधावन तैलस्नानादि कर्त्तुर्निषिद्धं प्रागेव ।
 स्नातोऽधिकारी भवति द्वैवेपित्ने च कर्मणि ।
 श्राद्धकृच्छ्रकृवासाः स्यान्मौनीच विजितेन्द्रियः ॥१८८७॥
1551. **महर्षि भृगुः—**
 नग्नः स्यान्मलवद्वासा नग्नं कौपीन-देवलः २(†) ।
 द्विकच्छ्रोऽनुसरीयश्च अरुच्छ्रोऽवस्त्र एववा ॥१८८८॥
 नग्नः काषायवासाःस्यान्नग्नश्चाङ्गपटः स्मृतः ।
 नग्नोद्विगुणवस्त्रःस्यान्नग्नोरक्तपटः स्मृतः ॥१८८९॥
 नग्नस्तु दग्धवस्त्रः स्यान्नग्नः स्मृत पटश्च्येति ।
 ततः कर्त्ता गोपीवन्दनादिनाद्भर्त्तुपुण्ड्रं कुर्यात् ३(‡) ॥१८९०॥
 जपे होमे तथादाने स्वाध्याये पितृकर्मणि ।
 तन् सर्वं नश्यति क्षिप्रं ऊर्ध्वं पुण्ड्रं विना कृतमिति ॥१८९१॥

- १(●) पानीयच, इति भिन्नः पाठः ।
 २(†) श्राद्ध'सर्वस्त्रे,' नग्नो मलिन वस्त्रः स्यान्नग्नः कौपीन एवच ।
 नग्नवानुसरीयश्च द्विकच्छ्रो नग्न एवच ॥
 'द्विकच्छ्रः दग्धवस्त्रेय मुक्तकच्छ्रः सादेवच ।
 एकवासा चवासाच नग्नः पञ्चविधः स्मृतः' ॥ इति उवाचयथः ।
 ३(‡) 'निष्ठी तिलक्षी कर्मकुर्यात्' इति युतिः ।
 'ऊर्ध्वं पुण्ड्रं विनाः कुर्यात्' इति युतिः ।
 चतुर्ध्वं च वैश्वानरं वर्णं यद् यद् योनिजः' इति श्रुत्यनये ।

1552. हेमाद्रावुक्तेः ।

यज्ञोदानं जपोहोमः स्वाध्यायः पितृकर्मच ।

वृथा भवति विशेषेण ऊर्ध्वं पुण्ड्रं विना कृतमिति ॥१८६२॥

1553. घृहन्नारदीयात् ।

ऊर्ध्वञ्च तिलकं कुर्याद्विधेः पित्रे च कर्मणि ।

तिर्यक् पुण्ड्रं न कर्त्तव्यं श्राद्धकाले विशेषत इति ॥१८६३॥

1554. घृहपराशरोक्तेश्च । अन्येतु,—

ऊर्ध्वपुण्ड्रं छिन्नातीनां अग्निहोत्रसमोविधिः ।

श्राद्धकालेतु सम्प्राप्ते कर्त्ता भोक्तातु तन् सृजेत् ॥१८६४॥

तथा,—

वामहस्तेन दर्शस्तु गृहे रङ्गावलन्तथा १(*) ।

ललाटे तिलकं द्रष्टव्यं निराशाः पितरोगताः ॥१८६५॥

1555. इति स्मृति संग्रहोक्त स्मृतेः ।

ऊर्ध्वं पुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं च चन्द्राकारमथापिवा ।

श्राद्ध कर्त्ता न कुर्वीत यावत् पिण्डान्न निर्व्वपेत् ॥१८६६॥

इति विश्वप्रकाशोक्त वचनाच्चोर्ध्वं पुण्ड्रमपि कार्यं मित्याह ।

अत्राचाराद् व्यवस्था । यद्वाऽयं निषेधो गन्धपरः ।

1556 प्राक्पिण्डदानाद्गन्धार्चनैर्जालङ्कार्यान् स विग्रहं इत्याश्वलायनोक्तेः ।

ललाटे पुण्ड्रकं दृष्ट्वा स्कन्धे माल्यन्तथैवच ॥

निराशाः पितरोयान्ति द्रष्ट्वाच वृषलीपति मिति हेमाद्रुचदाहृत-
वचनस्थ-माल्यसाहचर्याच्च । यद्वा ऊर्ध्वपुण्ड्रविधिर्विप्रविषये

1557. निषेधः कर्त्तृविषय इति पृथ्वीचन्द्रोदये ।

दानाध्ययन देवार्त्ता जपहोमव्रतादिकान् ।

न कुर्यात्तद्भ्रातृद्विदमे प्राग्विप्राणां विसर्ज्जनादिति ॥१८६७॥

अत्र देवतास्य न-जप-होम-व्रतादिनिषेधस्तु नित्यव्यतिरिक्तकाम्यपरः ।
नित्यकर्मणां स्वकालकरणातिक्रमे दोषश्रवणात् ।

अहरहः१(३) कुर्यादिति विधिः । निषेधश्च सन्ध्याद्यकरण प्रसङ्गाच्च ।
अत्र च बह्वच चाहिताग्निश्चेत् पृथक्पाकेन श्राद्धमग्नेकेनवा वैश्वदेवं
कृत्वा श्राद्धमारभेत् ।

श्राद्धात् प्रागेवकुर्वीत वैश्वदेवन्तु साम्निकः ।

एकादशाहिकमुत्सवा तत्रह्यन्तेविधीयते इति ॥१५६५॥

1558. हेमाद्रौ शालङ्कयनोक्तेः । स्मार्त्ताग्निमात्रवतां तद्ग्रहितानामग्नौ-
करणोत्तरं विकिरोत्तरं वा होममात्रं पृथक्पाकेन कार्यम् ।
भूतयज्ञादिकन्तु श्राद्धान्त एव ।

वैश्वदेवाहुतीरग्नौ अर्वाग् ब्राह्मण भोजनात् ।

सुहृद्यादभूत यज्ञादि श्राद्धं कृत्वा समाचरेत् ॥१५६६॥

- 1559 इति ब्रह्माण्डोक्तेः । पितृथं निर्वर्षेन्पाकं वैश्वदेवं न पितृथम् ।

1560. न पितृथं वैश्वदैविक मिति पृथक्पाको लोगात्तणोक्तः । सर्वेषां
श्राद्धान्ते श्राद्धपाकेन वैश्वदेवमिति तृतीयः पक्षः ।
श्राद्धं निर्वर्ष्य विधिवद्द्वैश्वदैवादिकन्ततः ।

1561. कुर्याद्विज्ञां ततोद्याद्वतकार्यादिकन्तयेति २(१) पेटीनगिरिस्मृतेः ।
ततः श्राद्धशेषादित्यर्थः ।

श्राद्धाह्नि श्राद्धशेषेण वैश्वदेवं समाचरेदिति ॥१५६७॥

1562. चतुर्विंशति मताश्च । अत्राश्रयालायनेन कर्त्तव्येण प्रकारान्तरेण
व्यवस्थोक्ता ।

वृद्धावाहौ क्षयेचान्ते दर्शं मध्ये महालयं ।

एकोद्विष्टनिवृत्तेतु वैश्वदेवोविधायत इति ॥१५६८॥

तैत्तिरीषाणां तु साम्नीनां सर्वत्रादौ वैश्वदेवः ।

1563. पञ्चयज्ञास्त्वित (स्त्वन्तरित) इति सुदर्शन भाष्ये उक्तम् ३(३) ।

1564. अनग्नीनान्तेषामपि पूर्ववत् । कात्यायनमतेनैवान्तु साम्नीनां

1565. श्राद्धपाकैनादावेव वैश्वदेव इति कर्त्तव्यार्थः । भिन्नपाकेनेति देव-

१(३). 'अहरहः सन्ध्यामुपासीत' इति शिल्पिकस्य वृत्तिस्यैव विधिः ।

२(१) पञ्चयज्ञान्वितम् इति पाठान्तरम् ।

३(३) 'वृद्धेवहावसन्तथा' इति पाठान्तरम् ।

1566. याज्ञिकः । निरग्नीनां पूर्व्ववन् । वृद्धपराशरस्तु—
 वैश्वदेवं कदा कार्य्यं भ्राद्धे च समुपस्थिते ।
 पाकशुद्धचर्यमेवैतत् पूर्व्वमेव विधीयते ॥१६०२॥
 सम्प्राप्ते पार्ष्वणभ्राद्धे एकौहिष्ठे तथैव च ।
 अग्रतो वैश्वदेवं स्यात् पश्चादेकाहनीति च ॥१६०३॥
 कलौ सर्वोऽपि भ्राद्धं पाकेनादौ कुर्व्यादित्याह ।

पाकशुद्धिरेकपाकेऽग्ने हेतुरुक्तः ।

कर्त्तव्यं पाकशुद्धचर्यं भुक्तोच्छिष्टं विवर्जयेत् ॥१६०४॥
 इति तत्रैव हेत्वन्तरं चोक्तम् ॥

—*—

अथासादनीयानि ।

—*—

1567. ब्रह्माण्डे—

उपमूल सकृल्लूकान् कुशांस्तत्रोपकल्पयेत् ।
 एषं तिलान् वृशीकांश्च आपःशुद्धाः समाहृताः १(*) ।
 स्वार्णं (स्वर्णं) राजतताम्राणि पात्राणि स्युः शुभानि च ॥
 शमीगोधुधूमगन्धादि क्षौमसुषुम्भ मेक्षणमिति ॥१६०५॥
 वृशी-कुशासनम् । ब्रतीनामासनं वृशीत्यमरोक्तेः ।
 शमी-भ्राद्धविशेषपरा ।

1568. हेमाद्रौ, कार्ष्णाजिनिः—

भुवन्तु शिथिलीकृत्य खनित्रैण विचक्षणः ।
 भ्राद्धयान् पितृतीर्थेन पठन् हंफत् सकृन् सकृन् इति ॥१६०६॥

तथा,—

आप्रमृताः स्यूता द्रुमाः प्रमृतास्तु कुशाः स्मृताः ।
 समूलाः कुतपाः प्रोक्ताः शिथिलाग्रास्तृण संज्ञकाः ॥१६०७॥
 ग्राह साग्रा एव कुशाःशास्त्रोक्तेन प्रमाणतः ।
 कुतपा इति विज्ञेयास्तीस्तु भ्राद्धं समाचरेत् ।
 मध्याह्नः खड्ग पात्रञ्च तथानेपाल कम्बलः ॥१६०८॥

रौष्यं दर्भास्तिला गावोदोहित्रः कृतपाः स्मृता इति ।

1569. पवित्रादिलक्षणमुक्तं प्रागेव १(*) । देवलः—

ततः ज्ञात्वा निवृत्तेभ्यः प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः ॥१६०६॥

पाद्यमाचमनीयञ्च सम्प्रयच्छद् यथाक्रमतिति ।

1570. आरम्भकालमाहापराके गौतमः—

धारभ्य कृतये श्राद्धं कुर्यादादौहिणं बुधः २(†) ।

विधिज्ञोविधिमास्थाय रौहिणन्तु नलङ्घये इति ॥१६१०॥

1571. एतदेकोद्दिष्टे श्राद्धे ज्ञेयम् । पार्व्वणेषु, मातृस्ये—

ऊर्द्धं मूँहृत्तात् कृतपाद्युयन्मुहूर्त्तं चतुष्टयम् ।

मुहूर्त्तं पञ्चकं होतत् स्वधाभवनमिष्यते ॥१६११॥

मध्याह्ने सर्व्वदा यस्मान्मन्दी भवति भास्करः ।

तस्मादनन्तफलदं स्तत्रारंभो विशिष्यते इति ॥१६१२॥

1572. श्राद्धकलिकायाम् । नारदीये—

प्रायश्चित्तविशुद्धात्मा तेभ्योऽनुष्ठां प्रगृह्य च ।

दद्याद् वै ब्रह्मदण्डार्थं हिरण्यं कुशमेवचेति ॥१६१३॥

1573. प्रायश्चित्त प्रकारस्तु, धर्मप्रदीपे—

ज्ञात्वा माध्याह्निकीं सन्ध्यां कृत्वाह्वयं निमन्त्रितान् ।

आत्मनो जनभाण्डादि-शुद्धार्थमन्त्रमुच्यरेत् ॥१६१४॥

पुंसूक्तं विष्णुसूक्तञ्च कृष्णमाण्डं पावमानकम् ३(‡) ।

म(श)तमित्यादिकान्मन्त्रान् ब्राह्मणैः सह संपठेत् ॥१६१५॥

प्रायश्चित्तनिमित्तञ्च सूक्तं पञ्च तिलोदकम् ।

कुर्याच्छ्राद्धेषु सर्व्वेषु तीर्थेषु नैष कदाचन ॥१६१६॥

१(*) चण्डिकायाम् अथैवै पूर्व्वसूक्तम् ।

२(†) कृतपीनध्यायकालः । पारिभाषिक कालश्च पञ्चमोक्तः ।

” चतुः पाठः वेदव्यसनि ।

३(‡) जनभाण्डादीत्यत्र च—जनभाण्डादि इति भिन्नः पाठः ।

” एकाह्वित्त आहारभक्त्याः । इति श्राद्ध-पार्व्वण-सपिण्डादि-कालेषु निम्न सूक्तः ।

चतुः पुंसूक्तम्, 'सहस्रशीर्षे, आदि प्रसिद्धं षोडशशीर्षकम्, चतुः-यशुः संश्रितावान् ।

सब्राह्मणो मन्त्रपूतैः सहिरण्यः कुशैर्जलैः ।
सर्वमन्त्रं (मद्भिश्च) तद्वेष्म कर्त्ता श्राद्धं समाचरेदिति ॥१११७॥
सब्राह्मणो-ब्राह्मण सहित इत्यर्थः ।

1574. स्मृतिचन्द्रिकायाम् , वायव्येऽपि—

कुम्भकुटोविड्वराहश्च काकध्याय विडालकः ।
वृषलीपतिश्च वृषली षण्ढोऽवीरा रजस्वला ।
खञ्जःकाणः कुणिः श्वित्री दातुः प्रेष्य करस्तथा १(*) ॥१११८॥
न्यूनाङ्गोऽप्यतिरिक्ताङ्गो रोगी महिषिकस्तथा २(†) ।
अन्नं पशुपुत्रेते(च)पु यद्वि वै हृद्यकश्ययोः ॥१११९॥
उत् स्रष्ट्यं प्रदा (घः)नार्यं संस्काररत्नापदि स्मृतः ।
शुद्धसत्योऽथ कुष्माण्ड्यः पावमान्य स्तरत्समाः ३(‡) ।
पूनेन चारिणा दुर्भैः अन्नदोषमपानुदेदिति ॥११२०॥

—*—

अथ श्राद्ध परिभाषा ।

—*—

1575. अन्न कत्यायनः—

दक्षिणं पातयेज्जानुं देवान् परिचरन् सदा ।
पातयेदितरं जानुं पितृन् परिचरन् सदा ॥११२१॥

1576. बौधायनः—

प्रदक्षिणन्तु देवानां पितृणामप्रदक्षिणम् ।
देवानामृजवोदर्भाः पितृणां द्विगुणास्तथा ॥११२२॥

- १(*) चतुः कुणिः, कुनन्वी कौण्ड्य रोगयसः । चन्वै प्रविष्टाः ।
२(†) 'सदाहं पचेयुः' इति भिन्नः पाठः । याज्ञीय इत्यादिषु हीनाङ्गादि निर्भेवावलीकनीयानि ।
" 'पादिष्ठं दुर्भगां क्लीवं नमसत्कीर्णं नाविकाम् । अर्धकर्मणि नोपस्तेषुसन्त्याने न कदाचन' इति दुःखन्तरे ।
३(‡) एते श्राद्धकाले या कर्त्तुरनश्लोकनीयाः । रोगी-महाप.पाञ्चातरोमयम् । माह्विकः महिषपाककः, तशारणकः ।
४(s) शुभशनीसक्तम्,—युक्त ययुः २७:३ ।
" कृष्णाखीसक्तम्, युक्त ययुः २०:१५-१५-१६ ।
" पावसानोसक्तम् - , ,, २०:८४ ।
" चापोहिष्ठादि—युक्त ययुः ११:५५—११:६१:१७ ।

1577. शाङ्गः—

आवाहनार्थसङ्कल्पे पिण्डदानान्नदानयोः ।
पिण्डाभ्यञ्जनकाले तु तथैवाञ्जलिकर्मणि ॥११२३॥
अन्नध्यासनयोः पाद्ये क्षणे गन्धादिकाचर्चने ।
अवनेजनकालेऽपि नामगोत्रादि कीर्त्तयेत् ॥११२४॥

1578. मातृस्ये, प्रयोगक्रम उक्तः—

सम्बन्धं प्रथमं द्रुयाद्गोत्रं नाम तथैव च ।
पश्चाद् द्रव्यं विजानीयात् क्रम एषःसनातन इति ॥११२५॥

1579. वस्वादि रूपन्तुक्तं प्राक् । कश्यपः—

सकारेण वक्तव्यं तु गोत्रं सर्वत्र धीमता १(*) ।
सकारः कुतपोक्षेय स्तस्माद् यत्नेन तम्बदेत् ॥११२६॥
तत् प्रयोगो यथा—काश्यप गोत्रेत्यादिः २(†) ।
तथा, गोत्रस्य त्वपरिज्ञाने काश्यपं गोत्रमुच्यते ।
तस्मादाह श्रुतिः सर्वाः प्रजाः कश्यपसम्भवाः ॥११२७॥

1580 यत् सत्याषाढः, —

अथ गोत्राह्नातवन्धोः पुरोहितगोत्रेणाचार्यगोत्रेणैविति ३(‡) ।
तत् क्षत्रियाद्विपरं विवाह परं वा द्रष्टव्यम् ॥११२८॥

1581. नामोच्चारणे विशेषमाह, वौधायनः,—

शर्मान्तं ब्राह्मणस्योक्तं वर्मान्तं क्षत्रियस्य तु ।
गुप्तान्तं क्षैत्रे वैश्यस्य दासान्तं शूद्रजन्मनः ॥११२९॥
पित्रादि-नामाज्ञाने, सपुत्राह, —
पृथिवीवत् पितावाच्य स्तत् पिताचान्तरिक्ष वत् ।
अभिधानापरिज्ञाने द्विविस्तत् प्रपितामह इति ॥११३०॥

१(*) 'सकाक्षिक भिन्नः पठः । सकारः त्राद्याना सुक्तः वैश्वानरः ।

२(†) 'सर्वाः प्रजाः काश्यपा' इति श्रुतेः ।

'गोत्रनामेतु काश्यपमिति' इत्यादौ व्याप्नोते । गोत्राकारेण धर्मज्ञाने काश्यपगोत्रोक्तः ।
'यस्य पित्रादिना गोत्रनामोभवेत्' इति श्रुतेः । तस्य काश्यपगोत्रं स्यादिति' श्रुतिरिति ।

३(‡) पुरोहित गोत्रेण यदाचाम् । 'चाचार्य गोत्रेण यदाचाम्' इति ।

1582. एतदापस्तम्भादिपरम् । आश्वलायनानान्तु,—
 तत् पुत्रे यदि नामान्य-विद्वांश्च तत् पितामहः ।
 प्रपितामहेवि भ्रुयादिति विशेषोक्तेः । पुंस्त्वस्याविबन्धितत्वात्पिता-
 पितामहौ प्रपितामहीत्यपि ज्ञेयम् ।
 विभक्तिभिस्तु यत् किञ्चिद्दीयते पितृ दैवते ।
 तं सर्व्वं सफलं ज्ञेयं विपरीतं निरर्थकम् ॥१६३१॥
 अत्र चतुर्थी चाविशेषः ।
1583. स्मृत्यर्थसारे,—
 अन्नय्यासनयोः षष्ठी द्वितीयावाहने स्मृता ।
 अन्नदाने चतुर्थीच शेषाः सम्बुद्धयः स्मृताः १(*) ॥१६३२॥
 चतुर्थीचासने नित्यं सङ्कल्पेच विधीयते ।
1584. प्रथमा तर्पणे प्रोक्ता श्रेषे सम्बुद्धयः स्मृताः इति व्यासेनोक्तम् ॥१६३३॥
1585. तत्र शाखाभेदे व्यवस्थेति हेमाद्रिः ।
1586. प्रभासखण्डे,—
 यज्ञोपवीतिना कार्य्यं दैवं कर्म्मप्रदक्षिणम् ।
 प्राचीनावीतिना कार्य्यं पित्र्यं कर्म्म प्रदक्षिणम् २(†) ॥१६३४॥
1587. अत्रापि विशेषाह, यमदग्निः—
 सूक्तं स्तोत्रजपं त्यक्त्वा पिण्डानाञ्च प्रदक्षिणम् ।
 आह्वानं स्वागतं चाप्यं विनाचापरिवेषणम् ॥१६३५॥
 विसृज्जनं सौमनस्यमाशिशं प्रार्थनन्तथा ।

- १(०) 'अथोऽवशोदकैश्च पिण्डदानेऽवनेजने ।
 तन्नता विभक्तिः स्य त् स्वधावाचन एवच' ॥
 'मोत्रं स्वरात्' सर्व्वत्र गोचर्याच्यकर्मणि ।
 गोत्रस्युः र्देषो मोक्तः कर्त्ता एवं न मुञ्चत' ॥
 अत्र यत्र वा या विभक्तिर्निः'ष्टा कृतौ तत्रतत्र सासा विज्ञेया ।
- १(†) अत्र पातित दक्षिणशानुः उपसती देवे कृत्वे ।
 अत्र पातित शानुः प्राचीनावीती देवेकृत्वे ।
 अत्र पातितो भयशानुः निबीती शानुश्च देवेकृत्वे ॥
 तर्देषोऽथेवं ज्ञेयम् ।

विप्रप्रदक्षिणाञ्चैव स्वस्तिवाचनकं विना १(*) ॥१६३६॥
 पितृणुद्दिश्य कर्त्तव्यं प्राचीनावीतिना सदा ।
 स्वागते स्वस्तिवचने गोत्राशीषि प्रदक्षिणे ॥१६३७॥
 अर्च्यं च दक्षिणादाने सस्यं षड्भ्यः विधीयते ।

1588. संग्रहे,—

आदौ विप्राङ्घ्रि शौचान्तेऽभ्यर्चने विकिरे कृते ।
 पिण्डानप्यर्चयित्वा च विसृजेद् ब्राह्मणां स्तथा ॥१६३८॥
 आचामेच्छाद् कर्त्तव्यं स्थानेष्वेतेषु समस्तु ।
 आद्यन्तयोर्द्विराचामे च्छेषेस्तु सकृत् सकृत् ॥१६३९॥
 देवाश्चां दक्षिणाङ्गादि-पादजान्त्रंसमूर्द्धस्तु ।
 शिरोऽस जानुपादेषु वामाङ्गादि च पैतृकी ॥१६४०॥

1589 कर्त्तव्येति शेषः । स्मृत्यन्तरे—

श्राद्धारम्भे तु ये दर्भाः पादशौचे विवर्जयेत् ।
 अर्चनावीते तु ये दर्भा उच्छिष्टांस्तान् विवर्जयेत् ॥१६४१॥
 पार्वणादौ तु ये दर्भा घ्राणान्ते तु विसर्जयेत् ।
 मार्जणादौ तु ये दर्भाः पिण्डेक्षाने विवर्जयेत् ॥१६४२॥
 उत्तानान्ते तु ये दर्भा दक्षिणान्ते विसर्जयेत् ।
 प्रार्थनादौ तु ये दर्भा नमस्कारे विसर्जयेदिति ॥१६४३॥
 श्राद्धे षट् पवित्रकालः २(+) ॥

- १(*) दर्भादीनां निर्द्देशः कर्म विशेषं च प्रागपि कृतः तथा लक्षणञ्च तेषामुक्तम् ।
 प्रथमान्त-सम्बोधनात्-प्रष्ठान्त-चतुर्थ्यन्त-पितादिपदानां कुत्र कौटुम्बिकैः स्यात् तदुच्यते ।
 वसु बद्रादित्याः आङ्गे देवाः, विश्वे देवाः तान् स्वरूपाय पितरः आङ्गे अर्चयः । 'पिण्डस्यानेप'
 इति भिन्नः पाठः ।
- २(1) अत्र षट् पवित्रकालः षट्स्थानेषु कुत्र व्यवहार नियम-समयः इति । आठे श्रेष्ठानि-
 यथा, 'वीषि आङ्गे परिचापि दीक्षितः कुतपतिनाः ।
 वीषि चात्र प्रथमं सन्ति शीघ्रम क्रोध ममत्वराम्' इति स्युक्तम् ।
 अत्र मानवीं वाचम्, अपथं सं असंस्कृतं वचः गीवर्त्तम् । तथा च धर्मकर्म्यं 'नामं कृतं
 प्रयुञ्जीत' इति निषेधः ।
 विष्णोः कारणेन तन्मन्त्रोच्चारणेन च मोहाज्ञान-प्रमादादिकृतं जल्प-दीपीगम्यति ।
 तथाच पुराणे,—'पश्चान्नाद् यदिवा मोहान् ब्रह्मवेताञ्जरेषु यत् । कारणाद्देव तद्विष्णोः
 सस्यं चो स्यादिति मुक्तिः' इति । अत्र पवित्रः कुत्र इत्यर्थः ।

तथा,—

षसुद्रो तथादित्यः पित्रादि त्रितये क्रमात् ।
मातामहादि मात्रादि त्रयेषु स्मृति मर्हति ॥१६४४॥
तथाच,—

पिण्डदाने तु षरुण प्रजापत्यग्नयस्तथा ।
प्रद्युम्नोवासुदेवश्च यद्वा संकर्षणस्त्रयः इति ॥१६४५॥
अन्वाच्य दक्षिणं जानुं प्राग्बोद्ध्वा प्रदक्षिणम् ।
यज्ञोपवीतं स्वाहेति देवं कुर्याद् यवैस्तथेति ॥१६४६॥
प्राचीनाधीतिना पित्रद्यं सव्यं जानु निपातिना ।
दक्षिणास्येन कर्त्तव्यं तत् प्रदक्षिणतस्तिलैः ॥१६४७॥
पितृभ्योनिखिलं देयं स्वधाकारेण सव्यं वैति ।
नाप्रोक्षितं स्पृशेत् किञ्चिन्नवदेन्मानवीं गिरम् १(*) ॥१६४८॥
नचोद्गीक्षेत भुञ्जानं न चैवाभ्रणि पातयेत् ।
त्यजेत् क्रोधं प्रमादञ्च न भ्राद्धे त्वरितो भवेत् २(†) ॥१६४९॥
यदि घाग् यमलोपः स्याज्जपहोमार्द्धनादिषु ।
व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णु मन्वययम् ॥१६५०॥
यथा,—

द्वे द्वे पवित्रे शङ्कुनी देवे कर्मणि योजयेत् ।
विभज्य द्विगुणीकृत्य त्रीणि त्रीणितु ऐतुके ॥१६५१॥
द्वे द्वे शलाके देवानां तिलस्तिस्त्रस्तु पावणे ।
एकोद्दिष्टे शलाकैका भ्राद्धेष्वर्घ्येषु निक्षिपेत् ॥१६५२॥
तथा, हस्तोच्छिष्टापनयनं आवाहन विसर्जनं ।
दक्षिणा सौमनस्येच विनान्यद्देव पूर्वकम् ॥१६५३॥
भ्राद्धे विष्णुपूजा पूर्वकं कार्यन्तदित्युक्तम् , हेमाद्रौ ।

1590. विष्णुधर्मोत्तरे,—

भ्राद्धाह्निवादी सम्पूज्य नारसिंहं हरिं परम् ।
शिबं देवं यथान्यायन्ततः भ्राद्धं समात्तमेदिति ॥१६५४॥

१(*) लक्ष्मि वाचने कर्तुः विधाय कर्म सम्यगधीच, तद् अग्-यज्ञः साक्षां प्रवक्ष्ये प्रवक्ष्ये भवति ।

२(†) अथ चत्वारामोका त्रीधादिकं प्रवक्ष्यामि ।

1591. रामार्चनचन्द्रिकायाम्,—
 विष्णोर्निवेदिताग्नेन यष्ट्यन्देशतान्तरम् ।
 पितृभ्यश्चापि तद्देयं तदानन्त्याय कल्पते ॥१९५५॥
 पितृशेषन्तु योद्द्याद्धरये परमात्मने ।
 रेतोऽद्वाः पितरस्तस्य भवन्ति क्लेशभागिन इति ॥१९५६॥
1592. स्कान्देश ।
 'दधं पितरः सर्वमनुष्या विष्णुनाशित मश्नन्ति,
 विष्णुना पीतं पिबन्तीत्यादिश्रुतिश्च ।
 यः श्राद्धकाले हरिभुक्त शेषं, द्वाति भक्त्या पितृशेषताभ्यः ।
 तेनैव पिण्डांस्तुलसीविमिश्रा, नाकल्पकोटिपितरस्तु तृप्ताः ॥१९५७॥
1593. इति ब्राह्मोक्तिश्चात्र मानम् । यत्तु दानाभ्ययनदेवार्चेति निषेधकं
 (वचनं) तत्तु काम्यपरमित्युक्तं प्राक् ।
 अतएव, प्रतिग्रहेण दारिद्र्यं दानं निष्फलमेव च ।
 होमी च कुष्ठरोगी स्यात् स्वाभ्यायी मृत्युमाप्नुयादिति—
1594. इतिहासेऽपि ॥१९५८॥
 इति श्राद्ध परिभाषा ॥
 —*—
 अथ क्षण-दानादि ।
 —*—
1595. हेमाद्रौ संग्रहे,—
 त्रियवारदिकं ज्ञात्वा सङ्कल्प्य च यथाविधि ।
 श्राद्धमारभते प्राज्ञो ह्यन्यथा निष्फलं भवेत् ॥१९५९॥
 श्राद्धार्थं समनु प्राप्तान् विप्रान् भूमौ निमन्त्रयेत् इति १(*) ।
1596. तद्विधिमाह, शौनक,—
 गृहीत्वामुक संश्रयामुकगोत्रस्यबामुके ।
 श्राद्धे तु वैश्वदेवार्थं करणीयः क्षणस्त्वया ॥१९६०॥
 इत्येवं श्राद्धकृद्ब्रूयादौ तथेति वदेत्तु सः ।
 श्राद्धस्य कर्त्ता स ब्रूयात्सं प्राप्तोतु भवानिति ॥१९६१॥

स षडेत् प्राप्नुवानीति इतरस्तं प्रतिद्विजः ।
 पित्रादेरप्यनेनैव कृणीत विधिना द्विजानिति ॥१६६२॥
 अथ विम्बे देवाः १(*) ।

1597. प्रयोग पारिजाते,—

इष्टिभ्रात्रे क्रतुर्दत्तः संकीर्त्यं वैश्वदेविकौ ।
 नान्दीमुखे सत्यवसू काम्येच धूरि लोचनौ ॥१६६३॥
 पुत्रवार्ध्रं धौचेति पार्षणे समुदाहृतौ ।
 नैमित्तिके कालकामौ यक्षं सर्व्वत्र वर्णयेदिति ॥१६६४॥
 ततः कर्त्ता बह्वृचोऽनाहिताग्निः पिण्डपितृयुक्षं परिस्तरणादीभ्या-
 धानान्तं कुर्यात् । इध्माधानाम्यप्येषमिति पारिजात-श्रोम्बलायन-
 परिशिष्टेष्वभिहितम् २(†) ॥

—*—

अथ पादप्रक्षालनविधिः ।

—*—

1598. हेमाद्रौ शम्भुः—

मार्जितोपलितौतु द्वारि कुर्व्वीत मण्डलम् । इति ।
 अत्र द्वारि—द्वार समीपे ।
 प्राङ्मुने मण्डलं कुर्याद्दिवे पित्रच कर्मणि ।
 उत्तरे दक्षिणे चापि पश्चिमै न गृहान्तरे ॥१६६५॥
 उदङ्मुखं मुदीच्यं स्याद्दक्षिणं दक्षिण-प्लवम् ॥१६६६॥

१(●) 'ये चान् विहिते ब्राह्मे, चागच्छन्तु महाभागा विभ्रं देवा वरप्रदाः ।' इत्यावाहन-
 मन्त्रान्ते विद्यन्ते ।

अथ इन्द्राद्युषीये पाठान्तरम्, यथा—

इष्टिभ्रात्रे क्रतुर्दत्तः सलोनाम्बीमुखे वसुः ।

नैमित्तिके कालकामौ काम्येच धूरिषीषनी ।

पुत्रवर्धा मार्दवाश्च पार्षणे समुदाहृतौ इति ब्राह्मणं सर्व्वम् ।

यद्यच्च कात्यायि ब्राह्मे रामरादौच पर्य्यङ्कादिकं नास्ति । यत्तुः—'रामौ ब्राह्मे' न कुर्व्वीत

राचक्षी चौरिंतादि वा' इति यद्यथादिवाच भिन्नेतज् ज्ञेयम् ।

२(†)

अत्र 'चान्वावादे' 'इध्माधानाम्वापि' इति पाठान्तरद्वयमस्ति ।

1599. तत्प्रमाणमुक्तं, संग्रहे—

प्रादेश मात्रं देवानां मण्डलं चतुरस्रकम् ।
वितस्तिमात्रं पित्रचन्तु मण्डलं षर्त्तुं लं भवेत् ॥१६६७॥
यज्ञोपवीति देवार्थं पित्तर्च्यं चापसव्यवत् ।
अन्तरन्तु प्रकुर्वीत तयोर्मध्ये षडङ्गुलमिति ॥१६६८॥

1600. तत्रैव वर्णपरत्वेन विशेषमाह बौधायनः,—

चतुरस्रं त्रिकोणञ्च षर्त्तुं लञ्चाद्धं चन्द्रकम् ।
कर्त्तव्यं मानुपूर्व्येण ब्राह्मणादिषु मण्डलमिति १(*) ॥१६६९॥

1601. स्मृत्यन्तरे गर्त्तं उक्तः ।

गर्त्तः पञ्चाङ्गुलो विप्रे जानुमात्रोमहीभुजि ।
प्रादेशमात्रो वैश्वेच साधिकः सतु शुद्रके ॥१६७०॥
तिर्य्यगूर्द्धं प्रमाणेन संखा (ख्या) तोदैव पित्तर्चयोः ।
चतुरस्रं षर्त्तुं लञ्च कथितं गर्त्तं लक्षणम् ॥१६७१॥
पादप्रक्षालनं प्रोक्तमुपवेश्यासने द्विजान् ।
तिष्ठन् प्रक्षालनं कुर्यात् क्षिराशाः पितरोगता इति ॥१६७२॥

1602. इदं मण्डलाग्रे पृथक् कार्प्यमिति माधवः ।

1603. अत्र भृगुश्च,—

अत्यन्तं जीर्णं देहाया बन्ध्यायाश्च विशेषतः ।
आर्त्ताया नव सूताया न गोगोमय माहरेत् ॥१६७३॥

1604. व्याघ्रः—

उत्तरेऽक्षत संयुक्तान् पूर्व्याग्रान् विन्यसेत् कुशान् ।
दक्षिणे दक्षिणाग्रास्तु सतिलान् विन्यसेत् कुशान् ॥१६७४॥

1605. मातृस्येऽपि,—

भक्षताभिः स पुष्पाभि स्तदभ्यर्च्यर्षासभ्यवत् ।
विप्राणां क्षालयेत् पादानभिवन्ध पुनः पुनः ॥१६७५॥
प्रत्यङ्मुखः स्थितः कुर्याद् विप्र पादाभिषेचनम् ।

1606. परिजाते वसिष्ठः,—२(†) ।

दिवा वा यदि वा रात्रौ न कुर्यात् प्राङ्मुखः शुचिः ।
प्रत्यङ्मुखस्तु कुर्वीत विप्र पादाभिषेचनम् ॥१६७६॥

१(०) अत्र वर्षा विप्रादयः, चत्वारः मन्थलानि क्षिप्रानि चत्वारिच ।

२(†) परिजात इति—वृषिंश्च महीध-मधीनपरिजातादी ।

1607. भविष्ये,—

प्रक्षालयेद् विप्रपादान् शन्नोदेवीरिति तृत्वा १(*) ।
न कुशप्रन्थि हस्तस्तु पाद्यन्द्याद्विचक्षणः ॥१६७७॥

1608. संग्रहे—

ततः प्रक्षालयेत् पादौ भाव्या-स्त्रावित-वारिणा २(†) ।
यद्वासेनाथ शिष्येण दक्षिणस्थेन चात्मनः ॥१६७८॥

तथा,—

श्राद्धकाले यद्वा पत्नी वामे नीरं प्रदापयेत् ।
आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं पितृणां नोपतिष्ठते ॥१६७९॥
नाथः प्रक्षालयेत् पादौ कर्ता पित्रादि कर्मसु । इति ।
अत्राथः प्रक्षालन निषेधोऽन्तरिक्षे क्षालनं गमयति ।

1609. पाद्यानन्तरं पादार्थं मपि दद्यादिति हेमाद्रिः ।

मण्डलादुत्तरे देशे दद्यादाचमनीयकम् ॥१६८०॥

1610. लौगाक्षिः—

क्षालनानन्तरं तेषां द्विराचमन मिष्यते ।
स्वयञ्चापि द्विराचमे द्विधिष्वः श्रद्धयान्वितः ॥१६८१॥

1611. नारदीये—

यद्याचमनवारीणि पादप्रक्षालनोदकैः ।
सङ्गच्छन्ते बुधाः श्राद्ध मासुरन्तत् प्रचक्षते ।
कस्तुं राचमनं पूर्व्वं विप्राणान्तदनन्तर मिति ॥१६८२॥

—*—

1612. अथासनानि । हेमाद्रौ व्यासः—

—*—

क्षौमं दुकूलं नेपाल माविकन्दारुजप्रतथा ।
तार्णं पाणं वृशीचैव विष्टरादि च विन्यसेत् ॥१६८३॥

१(*) 'सन्नोदेवीर भोदवे' इत्यादि । शुक्ल यजुः— २६।१२ ।

अथानः शिष्टः विप्रसः सुशौलः ।

१(†) 'सन्धीको धर्मनाचरेदिति' 'अन्ने भाव्यां शरीरस्य' 'शरीराद्धं कृतात्राया' इति कृतिभिः
भायंयासद्ध धर्मं कृत्यनाचरेदिति । नृतिपु वेवादिभे मन्नेऽस्ति ।

1613. **दारुजेचिन्नेषमाह पुलस्त्यः,—**
 श्रावणी वारुणी गम्भारीजम्बुकाम्प्रकदम्बकम् १(*) ।
 सप्तमं वाकुलं पीठं पितृणां दक्षमत्तयम् ॥१६८४॥
1614. **संग्रहे—**
 शमीच काम्परी शेलुः डहवोवरुणं स्तथा ।
 पञ्चासनानि शस्तानि श्राद्धे देवाच्चने तथेति ॥१६८५॥
वज्र्याणि आसनानि—
 पलाश वटवृत्तोत्थं आश्वत्थं शाकवृत्तजम् ।
 मृत्तिकोडुम्बरं पीठं माधुकञ्च विवर्जयेत् ॥१६८६॥
1615. **वायुपुराणे च—**
 श्लेष्मातकोनक्तमालः कपित्थः शाल्मलिस्तथा ।
 निम्बोविभीतकश्चैव श्राद्धकर्मणि गर्हिता इति ॥१६८७॥
1616. **अत्र व्यासः—**
 सव्येयेनैवासनं धृत्या दक्षिणं दक्षिणेकरे ।
 व्याहृतिभिः समस्ताभि रासनेषूपवेशयेत् ॥१६८८॥
 समाध्वमिति चैवोक्तवा दक्षिणं जानु संस्पृशेत् ।
 आस्यतामिति तान् त्रयादासनं संस्पृशन्नपि ॥१६८९॥
1617. **शातातपः—**
 द्वौ दैवे प्राक् त्रयः पित्रे उदगेकैकमेवया ।
 प्रागप्रेष्वथदग्नेषु दक्षिणाग्नेषु वै तथेति ॥१६९०॥
1618. **यत्तु हेमाद्रौ, हारीतः—**
 दक्षिणाग्रदर्भेषु प्राङ्मुखान् ब्राह्मणान् भोजयेत् ।
 उदङ्मुखानित्येक इति । तन्मैत्रायनीय विषयम् ।
 ताम्रं लौहं पीठञ्चैव प्रदेयं नोपवेशने ।
 पितृणां रजतन्देयं देवाणां स्वर्णनिर्मितम् इति ।

(*) श्रावणी इत्यत्र 'श्रीपर्णा' इति पाठान्तरम् । नानाकृत्यं चामनं विषयं,—योगदर्शने,
 उपनिषदि, मन्त्रशास्त्रे प्रमाथानि वदन्ति इति । 'गम्भारी निर्मितं शम्भं नाम्ब टाक्षमथं
 यमम्' इति मन्त्रशास्त्रे । गीतायाश्चेति ।

.. 'वज्र्याणि' इत्यत्रः पाठः । अत्र 'पनगः' इति च पाठः ।

उपवेशन संस्थामाह, छागलेयः—

दक्षिणामुखसंक्रम्य उदक्संस्थातु वैविके ।

पश्चान्नागादुपक्रम्य प्राच्यां पंक्तिं र्यथा भवेत्

दक्षिणा संस्थितिर्ह्येषा पितृणां भ्रातृकर्मणीति १(*) ॥१६६१॥

केचित्तु, प्रागुपक्रम्य प्रत्यक् संस्थात् पित्रेस्थात् पराञ्च पितर इति-

1619. श्रुतेरित्याहुः ।

1620. आह्वलायनः—

नीवी वासोदशान्तेन स्वरक्षार्थं प्रबन्धयेत् ।

1621. वृद्ध याज्ञवल्क्योऽपि,—

दक्षिणे कटिदेशे तु तिलैः सह कुशत्रयम् ।

वष्णीयाच्छ्राद्धकाले तु सा नीवीति स्मृता बुधैः २(†) ॥१६६२॥

तज्जयन्तीह दैत्याश्च यथा कक्षामयन्तथेति ।

1622. दक्षिणत इवहीयं नीविरिति शतपथश्रुतिश्च ।

यत्तुः—

नीवी कार्या दशागुतिर्वामकुक्षौ कुशैः सह ॥१६६३॥

पितृकर्मणि संबोक्ता वेदवेदाङ्गवेदभिः—

1623. इति कात्यायनोक्तवचनं यत्तद् वृद्धिश्चाह विषयं तत् प्रकरणपाठात् ।

पितृणां दक्षिणे पार्श्वे विपरीतातु वैविके ।

नीविःकार्या प्रयत्नेन यथा शक्रकरे पविरिति ॥१६६४॥

1624. शौनकः—

भ्रातृ कर्त्तास्मीति वदेद्विप्रं भ्वाच्यं कुरुष्वच ।

ततस्तिलान् गृहे तस्मिन् विकिरेषा प्रदक्षिणाम् ॥१६६५॥

भ्रज्या परया युक्तो जपेदपहता इति ३(‡) ।

1625. स्मृत्यर्थसारे—

अपहता इति तिलान् विकीर्याङ्गिरेतानि तुचा प्रोक्षयेदिति ।

१(•) सखितिविधायित्वः पाठः । 'साऽनोवीति' पाठान्तरम् ।

२(†) अत्र 'सा च नीवी' इत्यन्वः पाठः ।

तद्विधिरिति—ग्रन्थ, यजुः ६।५ ।

३(‡) भाष्येण—ग्रन्थ, यजुः १०।२, १।३५ ।

दिवताम्ब इति—'अपहतासुरारणांश्च वेदिसदः' इति च ।

तद्विष्णोरिति मन्त्रेण गायत्र्याच प्रयत्नतः १(*) ।
प्रोक्षयेदन्नजातन्तु शुद्रदृष्ट्यादि-शुद्धये । इति ॥१६६६॥

1626. हेमाद्रौ ब्रह्माण्डे—

श्राद्धभूमौ गयायाञ्चापसव्यः प्रवर्त्तयेत् ।
देवताभ्यः पितृभ्यश्च त्रिपठेषु नमोनमः ॥१६६७॥
आदिमध्यावसानेषु त्रिरावृत्य जपेद्विदम् ।
पितरः क्षिप्रमायान्ति राक्षसाः प्रव्रवन्ति च ॥१६६८॥

1627. स्कान्दे,—

तिला रत्नन्त्यथ सुरान् दर्भा रत्नन्ति राक्षसाद् ।
पङ्क्तिं वै श्रोत्रियोरक्षेदितिथिः सर्व्वरत्नकः ॥१६६९॥
‘निहृण्मि सर्व्वं यदमेध्यवद्भवे,
क्षताश्च सर्व्वेऽसुरदानवा मया ।
यक्षाश्च रत्नांसि पिशाच गुह्यकाः,
हतामया जानु धानाश्च सर्व्वे’ २(†) ॥२०००॥
इति मन्त्रं जपित्वाथ पाकं संप्रोक्ष्य मन्त्रतः ।
आसनानि पवित्राणि विप्रेभ्यः प्रतिपादयेदिति ॥२००१॥

1628. मन्त्रतः,—

अपवित्रः पवित्रोवा सर्वावस्थां गतोऽपि वा ।
यः स्मरेत् पुण्डरीकाक्षं स बाह्यान्तरः शुचिः ३(‡) ॥२००२॥
इति मन्त्रेणेत्यर्थः । अत्रासनाद्यर्चनं पर्य्यन्तं प्रत्युपचार माद्यन्त-
योरपः प्रदायो पचरेदिति गृह्यपरिशिष्टे स्मृत्यर्थसारेबौक्तेः ।
प्रत्युपचारमपोदघात् ।

1629. हेमाद्रौ, ब्राह्मे,—

आसनेष्वासनन्दघाद् वामतोदक्षिणेऽपि च ।
पितृकर्मणि वामेच देवे दघास्तु दक्षिणम् ॥२००३॥

- १() याज्ञीयाद्वादि इत्यादि यद्वादीनां दृष्टानि अपूर्तानि स्यु रिति प्रागपि सम्यगुक्तम् ।
२(†) अत्र ‘रक्षांसि यथाः स पिशाच संघाः’ इति पाठान्तरमस्ति ।
३(‡) अपवित्र इति, पौराणिक मन्त्रः । अत्र वेष्टना वदन्ति विष्णु उरवे दृष्टीचार्य मन्त्रः ।
वेदिकाः आर्ता क्रान्तिका वदन्ति अथ ‘क्रमवोधकं वचनम् । मन्त्रस्य—ॐ तविष्णो रिदं
विष्णुश्चेत्यादिः । अथवा, मनोनारायणार्थेति । इति मन्त्रस्य पुराणीयः ।
‘प्रचरेदिति’ भिन्नः पाठः । ।

1630. प्रचेताः—

आसनेष्वासनं दद्यान्नतु पाणौ कदाचन १(*) ।
‘धर्मोऽसी’ त्यथमन्त्रेण गृहीयुस्तेतु तान् कुशान् ॥२००४॥

1631. गालवः—

दर्भानादाय हस्ताभ्यां गृहीत्वा दक्षिणं करम् ।
दैवे क्षणः क्रियतान्तु ब्रूयाद्ब्रुवर्जितम् ॥२००५॥
ॐ तथेति द्विजा ब्रूयुः ते प्राप्नोतु भषानिति ।
कर्त्ता ब्रूयात्ततोविप्रः प्राप्नुवानीति वै वदेत् ॥२००६॥

1632. ब्राह्मेऽत्र विशेष उक्तः ।

पृथक् पृथगासनेतु तिलतैलेन दीपकाः ।
अविच्छिन्नाश्चिषा देयास्तेतु रक्ष्यास्तु तैर्द्विजैः ।
उत्सरेणाहरेद्दीपान् दक्षिणेन विसर्जयेदिति ॥२००७॥
आसनेषु,—आसनसमीपेषु ।

पितृभ्यो निखिलं देयं स्वधाकारेण सर्व्वशः ।

1633. इति परिभाषायाः, अत्रापवादमाह, भ्राद्धकाशिकायां गालवः,—

अक्षय्यमासनञ्चैव वर्जयित्वाचर्यमेव च ।
पितृभ्योनिखिलं देयं स्वधाकारेण धर्मवदिति २(†) ॥२००८॥

अथ पात्रासादनम् ।

—*—

1634. मातृस्ये—

आसनाह्वानयीरर्घ्यं तथाप्यवनेजनेऽक्षरे ३(‡) ।
अत्र स्वाहा स्वधावाणीं न कुर्याद्ब्रवीन्मनु रिति ॥२००९॥
स्मृत्यन्तरञ्च ॥

१(०) अत्रासनेषु, मन्त्रोद्यमानत्वर-उपवेशनाद्यं दण्डदण्डेषु इति ।

२(T) अत्र धर्मं विदिति भिन्नः पाठः

३(I) अत्र पाठ-अथयोऽस्ति । ‘अक्षने’ इति वा ।

— ‘अ- (अ-३-३-३-३-३) । अत्रासनासादनम् ।

अथार्घ्यपात्रासादनम् ।

—*—

1635. मातृस्ये,—

पात्रं वनस्पतिमयन्तथा पर्णमयं पुनः ।

जलजं वापि कुर्वीत यद्वा सागरसम्भवम् ॥२०१०॥

1636. हेमाद्रौ, प्रजापतिः—

सौवर्णं राजतं ताम्रं खाडुर्गं मणिमयन्तथा ।

यज्ञीयं चमसं वापि अर्घ्यार्थं पूरयेद्द्विजः ॥२०११॥

1637. ब्राह्मे,—

सौवर्णं ताम्ररौप्याश्मस्फटिकं शङ्खशुक्तिजम् ।

भिन्नान्यपिहि योज्याणि पात्राणि पितृ कर्मणि ॥२०१२॥

अत्र भिन्नानीति समग्रासम्भव विषयम् ।

एकद्रव्य मयान्येव ह्यर्घ्यं पात्राणि कल्पयेत् ।

असम्भवेऽल्प पात्रञ्च ग्राह्यं खड्गाद्यमुत्तमम् ॥२०१३॥

1638. इति स्मृतेः । निषिद्धमाह, वृद्धमनुः—

मृण्मयं दारुजं पात्रमयः (मपः) पात्रञ्च यद्भवेत् १(*) ।

राजतं देविके कार्ये शिलापात्रञ्च वर्जयेदिति ॥२०१४॥

1639. मृन्मये विशेषमाह, कात्यायनः—

कुलालचक्र निष्पन्नमासुरं मृण्मयं स्मृतम् ।

तदेव हस्तघटितं स्थाल्याद्यं देविकम्भवेदिति ॥२०१५॥

दारुज निषेधोऽप्ययज्ञीयस्य । यज्ञीय वृत्तचमसेषु पवित्रान्तर्हने-

1640. ज्विति कात्यायन सूत्रोक्तेः । अत्र विप्रैकत्व-द्वित्व-त्रित्व चतुष्टयादा-

वपि, देवेद्रे (द्वयं) अर्घ्यपात्रे, पार्व्यणे त्रीणि, त्रीणि, एकोद्दिष्टे-
एकैकमिति प्रत्युद्देश्यं पात्रकल्पनम्. न ब्राह्मण संख्यया पात्रसंख्येति
वेदितव्यम् ।

अर्घ्यस्यात्रार्घ्यं हेतुत्वादाता स्व पितृसंख्यया ।

पूरयेद्द्वयं पात्राणि नविप्राणाञ्च संख्यया ॥२०१६॥

१.(०)

अथ पात्राणि,— स्वर्ण-र. राजत-ताम्रा-गन्-रौप्य-दारुज-मृण्मयेषु पूर्वं पूर्वं प्रशक्तम्
परस्परसमप्रशक्तम् वानभ्यर्थेत्—यज्ञकात्रं ज्ञातं प्रशक्तम् । उपामभावं कटभौ-
शास-पद्मपत्रं वाच्यम् । अवाच्यं इत्यं-पुत्रमात्रेणिति ।

इति वृहस्पत्युक्तः ।

अर्घ्येऽन्नय्योदकेचैव पिण्डदानेऽषनेजने २(†) ।

तन्नस्य विनिवृत्तिः स्यात् स्वधावाचन एव चेति—

1641. कात्यायनोक्तेश्च । यत्तु, मानवसूत्रे,—

द्वे वैश्वदेविके द्वीणि पित्रे एकैक मुभयत्नवेत्युक्तम् । तदेकमात्र—

1642. विप्र परम् । अर्घ्य पात्रालाभ परमिति हेमाद्रिः ।

वैश्वदेवे देवतेष्यादेकमेवार्घ्य पात्रमिति—

1643. कर्काचार्यः । पुराणसमुच्चये—

अष्टाङ्गुलं भवेद्द्वैच्यं पितॄणां राजतं शुभम् ।

दशाङ्गुलन्तु देवानां सौवर्णं शक्तितः कृतम् ॥२०१७॥

स्थापयेद्वर्च्य पात्रे द्वे न्यूञ्जे तत्र कुशोपरि ।

द्वे द्वे पवित्रे विधिवत् पात्रयोश्चोपरि क्षिपेत् ॥२०१८॥

1644. पवित्र लक्षणमुक्तं कात्यायनेन,—

अनन्तर्गभिणं साग्रं कौशं द्विदलमेवच ।

प्रादेशमात्रं विज्ञेयं यत्र कुत्रापि कर्मणि ॥२०१९॥

एतदेवहि पिञ्जल्या लक्षणं समुदाहृतम् १(३) ।

आज्यस्थोत् पवनायं यत्तदप्येतावदेवत्विति ॥२०२०॥

1645. यज्ञपादर्वः—

पवित्रस्थेति मन्त्रेण पवित्रच्छेद एव (वते) तु ।

ओषधीरन्तरे कृत्वा हाङ्गुलाङ्गुलि पर्वणोः ॥

स्फेण काष्ठेन लोहेन न मृगमये नाम्मादिभिः ॥२०२१॥

1646. वसिष्ठः—

तूर्णीं प्रोक्ष्याम्भसा पात्रे कुर्याद्दूर्द्धविले ततः ।

पूरयेद्वर्च्यपात्राणि कृत्वोपरि पवित्रके ।

‘शन्नोदेव्या’ ‘यवोऽसीति’ यवाः पुष्पाणि चन्दनम् २(†) ।

१(०) चत्र 'वर्णा सङ्गदुद्देशः सन्नता' इति ।

२(†) चत्र दक्षपिञ्जलो मृगमयी । 'शन्नोदेव्यैः' यज्ञ यजुः—२६—१२ ।

प्रक्षिपेत् पितृपात्रेषु 'तिलोऽसीति' तिलान्वपेत् ।
 आवृत्तिः प्रति पात्रंस्यान्मन्त्रस्यात्रोह इष्यत इति ॥२०२३॥

अत्र तिलोऽसीति मन्त्रः । हेमाद्रौ यमः—

यवहस्त स्ततोदेयान्विज्ञाप्यावाहनं प्रति ।
 आवाहयेदनुज्ञातो 'विश्वेदेवाःस' इत्यत्र ॥२०२३॥
 'विश्वेदेवाः शृणतेम' मितिमन्त्रं ततोऽपेत् १(*) ।

1647. विश्वेदेव-विशेषनामाज्ञाने, वृहस्पतिः—
 उत्पत्तिं नाम चैतेषां अविदुर्यं द्विजातयः ।
 अयमुच्चारणीयस्तैर्मन्त्रः श्रद्धासमन्वितः ॥२०२४॥
 आगच्छन्तु महाभागा विश्वेदेवा महाबलाः २(†) ।
 ये चात्र विहिताः श्राद्धे सावधाना भवन्तु ते इति ॥२०२५॥
 'उशन्त'स्त्विति पितृणावाह्य विकिरेत्तिलान् ३(‡) ।
 आयान्तुन स्ततोमन्त्रं जपेत् सुसमाहितैः ॥२०२६॥
 वैवाश्यां वक्षिणाङ्गादि-पादजान्वंसमूर्द्धसु ।
 शिरोऽस-जानु-पादेषु वामाङ्गादिषु पेतुकीति ॥२०२६॥
 अत्रोशन्तस्त्वेति मन्त्रेण माता(र)महान् हविषे अलषे ।
 आयान्तु न इत्यत्र आयन्तुनोमातामहाः—

- 1648 सौम्यास इति मातामह श्राद्धे ऊहमाह दृण्डुः ।
 तस्मात् क्वच नोहेदिति निषेधाद्भ्रोहो नभवेदित्यन्ये ४(§) ।
 यथार्थमूहश्चोदितः, तेन (प्र)कृतावपूर्वत्वाद्द्विकृतौ वचना—

1649. इति कात्यायनोक्तः । मातामह श्राद्धस्य बिकृतत्वाभावाच्च नाहः,
 इत्ययरेच । यत्तु,—
 मातामहाणामप्येवं श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः ।
 मन्त्रोहेन यथान्यायं शेषाणां मन्त्रवर्जितम् ॥२०२७॥

१(०) 'विश्वेदेवाः' श्लो. यजुः—१३, ५२ ।
 २(†) श्लो. यजुः—, १४ । 'विश्वेदेवापर वदाः' इत्यन्वः पाठः ।
 ३(‡) 'उशन्तसा' ,, ,, १८—७० ।
 ,, 'आवाहान' श्लो. यजुः—१८, ५८ ।
 ४(§) ऊहणम्,—नीमांसादर्धने । ऊहणोऽः स्यात् ऊहवानस्यादित्यादि । नो प्रकृतानुष्ठी
 विकृतौ षेण्ड इति कात्यायनमतम् ।

1650. इति विष्णुवचनं तत्तु मन्त्रपरम् । तथाहि,—यथान्यायमिति । यत्र बहुवचनान्तः पितृशब्दस्तत्र सर्व्वपितृवाचित्वाद्भोहः । तत्रापि, 'शुद्धन्तां पितर' इत्यादाब्रूह एव । सर्व्वपितृवाचित्वे उत्तरमन्त्रद्वय-वैयर्थ्यात् । बहुवचनन्तु नोह्यते, प्रकृतावसमर्थत्वात् पाशानिति वत् । उक्तनिषेधात् । शेषाणामिति पितृव्याद्येकोद्दिष्टानां श्राद्धे आवाहनादि-मन्त्रवर्जं कार्यमित्यर्थः ।

आश्वलायन कारिकायाम्,—

अर्धप्रदानमन्त्रे तु मात्रादिपदमावहेत् ।
शुद्धन्तामिति पित्रादौ मात्रादिपदमावहेत् ॥२०२८॥
मातृश्राद्धेभ्यनूहेन कुर्यात् पिण्डानुमन्त्रणम् ।
देशादानमुपस्थानं तद्वत्कार्यमितिस्थितिः ॥२०२९॥
आवाहण मनुहेन तच्च प्राशन मिष्यते १(*) ।

तथा—

आयन्तुन स्तिलोहसीति उशन्तस्त्वेति यानि च ॥२०३०॥
अनूहाः पितृशब्दोऽत्र पितृसामान्यवाचक इति ॥२०३१॥

1651. पूर्वोक्त वसिष्ठवचनन्तत्तु बहवृचव्यतिरिक्त विषयम्भवेति हेयम् ।
आवाहनाद्युपचार आसीनेन कार्यः । आसीनेः सर्व्वत्र इति क्लिप्त-
1652. विषयम् । सपिण्डीकरणस्यैकोद्दिष्ट विषयम् । इति कात्यायनोक्तेः ।
1653. हेमाद्रौ, जातूकर्णस्तु—

तिष्ठन् कृताञ्जलिभुत्वा पठेन्मन्त्रो समाहितः ।
विश्वेदेवाः शृणुतेत्यागच्छन्तु परन्त इति स्थितत्वमाह । आवाहनादि-
विसर्जनान्तं कर्तृभोक्तृवाग्यमन मुक्तं कात्यायनेन । आवाहनादि-
वाग्यतोपस्पर्शनादामन्त्रिताश्चैवमिति ॥२०३२॥
वाग्यतोपस्पर्शनादिति सन्ध्यभाव आर्थः । आ-उपस्पर्शनादिति
पदच्छेदः । उपस्पर्शनं विसर्जनम् ।

संग्रहेऽपि—

आवाहनादि भोक्तृणां कर्तृणाञ्चाविसर्जनात् ।
श्राद्धे वाग्यमनं प्रोक्तमन्यन्था व्रत(त)नाशनम् २(†) ॥२०३३॥

योहि वाग्यमलोपः स्याज्जपहोमार्धनादिषु १(०) ।

व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम् इति ॥२०३४॥

द्वमावाहा पूर्वासादितार्च्यपात्रैरर्घ्यन्दद्यात् ।

1654. आवाहनानन्तरमेवार्च्यपात्रासादनं कार्यमिति हेमाद्विराह ।

1655. कात्यायनसूत्रक्रमोऽपि तथैवास्ति ।

तस्माद्वा यथारंभं नियम-व्यवस्थेयम् ।

1656. जातू कर्णः—

ततोऽर्घ्यं पात्रसम्पत्तिं वाचयित्वा द्विजोत्तमान् ॥२०३५॥

तदग्रे चार्घ्यपात्राणि स्वाहार्घ्यमिति विन्यसेत् ।

पित्रे स्वधा इत्यनेन पितृपात्राणि विन्यसेत् ॥२०३६॥

दत्त्वा हस्ते पबित्रगतत् कृत्वा पूजाञ्च पादतः ।

याद्विद्या इति मन्त्रेण हस्तेष्वर्घ्यं विनक्तिपेत् ॥२०३७॥

हस्तेष्विति बहुवचनमेकोद्देश्ये बहुविप्र-विषयम् २(१) ।

1657. गभस्तिः—

अर्घ्यं पिण्डप्रदानञ्च स्वस्त्यक्षय्ये तथैवच ॥२०३८॥

गन्धपुष्पादिकं सर्व्वं हस्तेनैव प्रक्षीयत इति ।

1658. आश्वलायनः—

अर्घ्यं सशेषमादाय दक्षिणेनतु पाणिना ।

सव्यहस्तं गृहीतेन निनयेत् पितृतीर्थतः ॥२०३९॥

बहुवृचानां 'याद्विद्या' इतिमन्त्रेण दत्त्वाभ्यानु मन्त्रेण मुक्तम् ।

अन्येषा मर्ष्यदाने करणमिति विशेषः ।

ततः प्रथमे पात्रे संस्त्रवान् समपनीय पात्रं न्युञ्जं कुर्यात् ।

अत्र, पितृभ्यः स्थानमसीति कात्यायनसूत्रम् ।

(०) वाग्यमः—तृणमिति गन्धपुष्पादि दान मित्यपरे । अथवा मन्त्रम,—'इदं विष्णुः'

'तत्रिष्णोः' इत्यादि मन्त्रः पाठ्यः ।

” 'त्रह्यमाद्यन्तम्' इति पाठान्तरम् ।

२(१) 'पादे वाग्यम लोपः स्यात्' इत्यमपि पाठान्तरम् । अत्र एकोद्विंशति मिति च पाठ सिद्धः ।

” 'मन्त्रिणा' इति कश्चित् पाठः । पितृ तीर्थेण, दक्षिणकरे च दृष्टं तर्कस्योपेक्ष्यमात्रम् ।

” दक्षिणेन कार्यं यद् वाग्यमन्त्रात्पूर्वकम् इत्यम् ।

तच्च, प्रतिपार्वणमिति केचित् ।

विशेषानुक्तेः पितृवर्गा प्रथमपात्रस्यैवेत्यपरे ।

तस्य स्थापनं पंक्तिमूर्द्धन्यं वामभागे कार्य्यम् ।

यतः—

पितृणां प्रथमं पात्रं वामभागे निधापयेत् ।

दक्षिणादान पर्यन्तं नोद्धरेत्तत् कदाचन ॥२०४०॥

नोद्धरेत् प्रथमं पात्रं पितृणामर्घ्यं पातितम् ।

भावृतास्तत्र तिष्ठन्ति पितरः शौनकोऽब्रवीत् इति ॥२०४१॥

तदुपरि स्वधावाचनीयं यज्ञीयाः कुशा अपि स्थाप्या इति तत्

शास्त्रीय पक्षे शौनकमतेन ।

केचिदत्र देवपात्र स्थापनमिच्छन्ति ।

देवेभ्यः स्थानमित्युक्त्वा स्थापयेत् पितृदक्षिणे ॥

1659. इति गारुडोक्तेरिति ।

तदेत दापस्तम्भानां नियतम् ॥

1660. अधाप्राचर्चनं मुक्तं पृथ्वीचन्द्रोदये शङ्खः—

स यत्नं पुष्पमादाय चरणादि शिरोऽन्तकम् ।

भर्षतेत्यर्चनं कुर्यात् दन्तरे चोदकं ददेत् ॥२०४२॥

शिरः प्रभृति पादान्तं नमोऽर्षतं पैतृके ।

भर्षत प्राचर्षतेत्युग् वेदः, नमोवः पितर इति—

1661. यजुर्वेदः । मार्कण्डेयः—

चन्दनागद कर्पूर-कुङ्कुमानि प्रदापयेत् ।

गन्धद्वारेति वैगन्धः आयातेन च पुष्पकम् १(*) ॥२०४३॥

धूरसीत्यमुना धूप मुद्गीप्यस्वेति दीपकम् ।

युवा सुवासा मन्त्रेण वस्त्रं दद्यात् प्रयत्नतः ॥२०४४॥

आसनेस्वासनं ब्रूया दर्ष्येऽस्त्वर्ष्योद्विजोत्तमः ।

सुगन्धश्च सुपुष्पाणि सुमाल्यानि सुधूपकः ॥२०४५॥

सुज्योतिश्चैव दीपेतु वस्त्रैश्चाच्छादनं क्रमात् ।

1662. अत्र, गन्धपुष्पधूपदीपवासाञ्च मन्त्रैः प्रदानमिति ।

१(*)

गन्धगरेति—श्रीसूक्तं । धूरसीति.— यजुः—१।८ । 'आयातम्' शृङ्ग, यजुः अः १३।८ ।

”

'युवासुवासा' । अत्र प्रतिक्रमिति-प्रतिगन्धान्वितमेति । अत्र 'पितृभ्यः स्थानमिति,' 'देवेभ्यः स्थानमिति' इत्युभयमपि कृताकारे कार्यं श्राद्धाचारभेदेन वेति ।

1663. कात्यायन-सूत्रेऽपि गन्धादि ग्राह्यम् । ब्राह्मो—

श्वेतचन्दन कर्पूर-कुङ्कुमानि शुभाणिव ।
विलेपनार्थं दद्याच्च प्रीतिदं पितृवल्लभम् ॥२०४६॥

1664. मार्कण्डेयोऽपि—

कस्तुर्यगृहकर्पूर-कुङ्कुमानि प्रदापयेत् ।
अश्वमेधमवाप्नोति पितृणामनुलेपनमिति ॥२०४७॥

1665. बर्ज्यमाह, मरीचिः—

श्राद्धेषु विनियोक्तव्या न गन्धा देवदारुजाः ।
कल्कीभावं समासाद्य नच पर्युषितन्तथा ॥२०४८॥
नातिगन्धाश्च दातव्या भक्तशेषावशेषिताः ।
पूतिकं मृगनाभिञ्च रोचनं रक्तचन्दनम् ॥२०४९॥
कालीयं चौप्रकञ्चैव तुरुस्कञ्चापि वजयेदिति ॥२०५०॥
पूतिकं—सुगन्धितृण-(गन्धतृण) विशेषः १(*) मृगनाभिः कस्तुरी ।

1666. तस्याञ्च—विहितनिषिद्धत्वा द्विकल्प इति हेमाद्रिः ।

रोचनम्,— गोरोचनम् । कार्त्तियोप्र गन्धौ द्वौगन्धविशेषौ ।
तुरुस्कः—शिल्लुकः । गन्धश्च दैवे द्वि कृत्वः ।

1667. पित्र्ये त्रिकृत्वोद्घादित्याश्वलायन परिशिष्टे २(†) ।

विप्राश्चेद्, गन्धेनोर्द्धपुण्ड्रमेव कुर्युः ।
ऊर्द्धञ्च तिलकं कुर्यान्न कुर्याद्वै त्रिपुण्ड्रकम् ।
निराशाः पितरोयान्ति हृष्ट्वाचैव त्रिपुण्ड्रकमिति ॥२०५१॥

१(*) तुरुस्क इति—नाथं प्रदंशः । एतन्नामकगन्ध द्रव्यम्, अथैतन्नामक कल्पलम्बेति शिल्लुकः ।

'शिल्लुकः परमा मांघी देवदारुः मृग अश्वम् ।

सर्व्वेऽसौ परमा लक्ष्मी रचोन्ना ज्वरनाशनाः'

इति शिल्लुकानु ल्लेपनगुणाः । तुरुस्क इति नामान्तरम् ।

गन्धतृणम्,—सुगन्धि तैलजनक तृणविशेषो दाक्षिणात्ये प्रसिद्धम् ।

त्रिपुण्ड्रविषये प्रागपि उक्तम् ।

२(†) एतन् अश्वमेधाशुलेपन परमिति पाठान्तरम् ।

तिर्य्यगप्यर्द्धपुण्ड्रं वा धारयेत् प्रयत्नतः ।

1668. इति व्यासोक्तेः । तिर्य्यक् पुण्ड्रमपीति पृथ्वीचन्द्रे ।

1669. पवित्रन्तु करे कृत्वा यः समालभते द्विजांश्च ।

राक्षसानां भवेच्छ्राद्धं निराशाः पितरोगताः ॥२०५२॥

एतत् स्रग् गन्धानुलेपनपरम् ।

सपवित्र-करोगन्धं गन्धद्वारेति दापयेत् १(*) ।

यज्ञोपवीतं विप्राणां स्कन्धास्त्रैवावतारयेत् ।

गन्धादि पूजा सिद्धार्थं देवे पित्र्येच कर्मणीति ॥२०५३॥

उपवीतं करे कृत्वा कुर्याद् गात्रानु लेपनम् ।

एक वासाश्च योऽग्नीयाग्निराशाः पितरोगता इति ॥२०५४॥

—*—

अथ पुष्पम् ।

—*—

1670. ब्राह्मे,—

शुक्लः सुमनसः श्रेष्ठास्तथापन्नोत् पलानिच ।

गन्धरूपोपपन्नानि यानिचान्यानि कृत्स्नशः इति ॥२०५५॥

तथा,—

कमलं कुमुदं पद्मं पुण्डरीकञ्च यत्नतः ।

इन्दीवरं कोकनदं कङ्गरं श्राद्ध कर्मणीति ॥२०५६॥

1671. संग्रहे—

तुलसी श्राद्धकालेतु दत्ता शिरसि धारिता ।

दाता भोक्ता पिता तस्य विष्णुलोके महीयते ॥२०५७॥

1672. पारिजाते, पाद्ये—

तुलसी गन्धमात्राय पितरस्तुष्ट मानसाः ।

प्रयान्ति, गरुडारूढास्तत् पदं चक्रपाणिनः ॥२०५८॥

१()

‘गन्धरूपोप योऽग्यादि’ इति क्वचित् पाठः । निर्गन्ध पुष्पादि कृत्वा—रक्तानि च त्वान्यानि ।

..

‘तिष्ठक’ वैदिकः कुर्यात् संबन्धा यत्र भक्षणा ।

तदभावे चन्दनेन वृदा वा वारिणा पिपा’ इति कृत्यकरे ।

1673. सायनीये,—

तुलसी शतपत्रञ्च भृङ्गराजन्तथैवच ।
मयकं मल्लिकाञ्चैव पितृणां दत्तमन्त्रयम् ॥२०५६॥

1674. मार्कण्डेयः—

पितृपिण्डार्चनं श्राद्धे यैः कृतं तुलसी वलैः ।
प्रीणीताः पितरस्तेन यावच्चन्द्रार्कमेदिनीति ॥२०६०॥

1675. यस्तु,—

केतकीं तुलसी पत्रं विल्वपत्रञ्च वजंयेत् ।
द्रोणञ्च करवीरञ्च धत्तुरं किंशुकन्तथेति ॥२०६१॥
यः तुलसीनिषेधः ।
सच बहुस्मृति पुराण विरोधान्निर्मूल—

1676. इति हेमाद्रिः ।

तुलसी विधिः, पिण्डपूजापरो वा इत्यन्ये ।

1677. स्मृतिसारे,—

भागस्त्यं भृङ्गराजञ्च तुलसी शतपत्रकं (त्रिका) ॥२०६२॥
वम्पकं तिलपुष्पञ्च बडेते पितृवल्लभाः ।

1678. वर्ज्यपुष्पञ्च, पारिजाते—

कदम्बं विल्वपत्रञ्च केतकी वकुलन्तथा ।
वर्षरी कृष्णपुष्पाणि श्राद्धकाले नदापयेत् ॥२०६३॥

1679. शाङ्गः—

पय्युषितान्युग्रगन्धानि चैत्यवृद्धोद्गुधानिच ।
पुष्पाणि वर्जनीयानि श्राद्धकर्मणि नित्यशः ॥२०६४॥
कृष्णानि यानि रक्तानि श्राद्धेषु वर्जयेद्बुधः ।
कमलानिच देयानि रक्तान्यपि विशेषतः ॥२०६५॥

१(०)

श्रीविष्णु पूजने पिण्ड पूजने च चैतपुत्र-तुलसी च प्रगणा ।
गणेशार्चने काविकाञ्चने च तुलसी वर्ज्या । चादित्यपूजने विल्वपत्रं वर्ज्यम् ।
वर्षरी—चतस्रोति केचिद् । चन्ददात्रिकाचारतस्रं, मन्त्रशास्त्रे च पञ्चमस्तवकः ।

1680. अत्र चकारात् सप्तविधमपि देयमेव । वृद्धपराशरः—
 न जाति कुसुमैर्विद्वान् विल्वपत्रैश्च नाश्वयेत् ।
 जपादि कुसुमं झिन्टी रूपिका सकुरण्टिका १(*) ॥२०६६॥
 पुष्पाणि वर्जनीयानि श्राद्ध कर्मणि नित्यशः ॥२०६७॥
 अत्र जाती कुसुम-निषेधोरक्तादिपरः, पिण्डपूजापरोवा ।
 श्राद्धे जात्यः प्रशस्ताः स्युर्मल्लिकाः श्वेतयूथिकाः ।
 रक्त वर्णास्तु वर्ज्याः स्युः पिण्ड पूजा नतैः स्मृतेति ॥२०६८॥
 विशेषोक्तेः ।
 कुन्दं शम्भुवर्चने दद्यान्नोन्मत्तं गरुडध्वजे २(†) ।
 पिण्डे जातीञ्च नोदद्याद्देवी मर्केण नाश्वयेदिति ॥२०६९॥

1681. वृद्धयाज्ञवल्क्योक्तेश्च ॥

—*—

अथ धूपः ।

—*—

1682. विष्णु धर्मोत्तरेः—

धूपस्तु गुग्गुलुर्वेयस्तथा चन्दन सारजः ।
 भगरुश्च सकर्पूरस्तुरस्कत्वक् तथैव च ॥२०७०॥

अत्र तुरस्कः—शिल्लकी वृक्षः ।

1683. विष्णुः,—

घृतमधुयुक्तं गुग्गुलुं श्रीखण्ड-देवदारुसरलादीनि च ।

1684. वर्ज्यमाह, देवलः—

येहि प्राण्यङ्गजा धूपा हस्तवाताहताश्च ये ।
 नते श्राद्धे नियोक्तव्या येच केचोप्रगन्धयः ॥२०७१॥

१(*) अत्र श्वेत-रक्त-पीत-मौल रूपानि सर्वाणि जपापुष्पाणि निविहाणि ।
 २(†) अमोन्मत्तः धनुरः । 'धनुरः कनकाङ्गयः' । तद्वीजमुन्मत्तताजनकम्, सन्निदायत् ।
 एतत् पुष्पं श्रौत्रिक पूजने प्रशस्यम् । धनुरं पुष्पं शिवायावश्यं देयम् ।
 ,, कुन्दम्—साध्यं पुष्पम् । गरुडध्वजे-विष्णवेशोन्मत्तं धनुरं पुष्पं न दद्यात् ।
 ,, नागाविधा धूपाः चतुर्धे सवके प्राकटिप्यस्यासुक्ताः ।
 " 'वजस्यति रवीदिव्यः गन्धाब्जः सुमनोहरः ।
 चाङ्गेयः सर्वदेवानां धूपोऽयं प्रति गृह्यताम्' इति धूपमन्त्रः ।

वस्त्रधातोत्थितं धूपं हस्तवातोत्थितं तन्तथा ।
मुखेन धमितं दृष्ट्वा निराशाः पितरोगताः ॥२०७२॥
गोघृताकं सदा दद्याद्देवपितृर्षांभद्रिषु ।
घृतं न केवलं दद्याद्दुष्टं वा तृणगुग्गुलमिति ॥२०७३॥

—❀—

अथ दीपः ।

—*—

1685. अत्र विष्णुः,—

घृतेन दीपोदातव्यस्त्रिलतैलेन वा पुनः १(*) ।
वसा मेदोद्भवं दीपं यत्नेन परिवर्जयेत् ॥२०७४॥

—*—

अथ वस्त्रम् ।

—*—

1686. ब्राह्मे,—

कौशेयं क्षौम-कार्पासं दुकूलं भूतन्तथा ।
श्राद्धेष्वेतानि योदद्यात् कामानामोति पुष्कलान् ॥२०७५॥

1687. वायव्ये,—

आच्छादनन्तु योदद्याद्दहतं श्राद्धकर्म्मणि ।
आयुः प्रकामं मैश्वर्यं रूपञ्च लभते फलम् ॥२०७६॥
मातापित्रोः क्षयाहेतु न दद्याद्वाससीतु यः ।
सप्तजन्मसु नमः स्यात् पितृवस्त्रापहारकः ॥२०७७॥

1688. वर्ज्यमाह, यमः,—

न कृष्णवर्णं दातव्यं नापि कार्पाससम्भवम् ।

‘घृतवती सुवनानामभि’ यजुः- ३४।४५ । घृतेन प्रदीपः प्रशस्तः । अन्वयात् तिल-
तैलेन । ‘सुप्रकामो महादीपः सर्वतस्त्रिमिरावृष्टः ।

स वासाभ्यान्तरं ज्योतिर्दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम्’ । अन्वयात् कार्पासं दीपदानं माहात्म्यं
कृती पुराणे चास्ति । ‘दीपदक्षकृत्तमम्’ इति मानवे । दीपं दाता उत्तमं वचः; सदा
लभते इत्यर्थः ।

उपशुक्तञ्च मलिनं नादशं च्छिद्रितस्तथेति कार्पास वस्त्र निषेधः ।
कार्पासवस्त्र-कौशेयादि सम्भवविषयः पूर्वोक्तस्मृतौरेव ॥

—*—

अथ यज्ञोपवीतम् ।

—*—

1689. ब्रह्मवैवर्ते,—

पितृन् संस्तुत्य वासोभिर्दद्याद्युयज्ञोपवीतकम् ।
यज्ञोपवीतदानेन विना ध्यादन्तु निष्फलम् ॥२०७८॥
तस्माद्द्वयज्ञोपवीतस्य दानमावश्यकं स्मृतम् ।
यज्ञोपवीतं दातव्यं वस्त्राभावेऽपि जानता ।
पितृभ्यो वस्त्रदानस्य फलं तेनाम्नुतेऽखिलम् ॥२०७९॥

1690. हेमाद्रौ, पाद्मे,—

निष्कयोवा यथाशक्ति वस्त्राभावे प्रदीयते १(*) ।

1691. धर्मसारे,—

दद्याच्छ्राद्धेषु विप्रेभ्योगन्धमाल्याम्बराणि च ॥२०८०॥
ब्रह्मसूत्रं पवित्रञ्च शक्तिः कर्णभूषणम् ।
सद्यस्तद्धारयेद्विप्रो विधिवन्मन्त्र पूर्वकम् २(†) ॥२०८१॥
उपानच्छस्त्रं मुकुरं भोजनान्ते यथाविधीति ।

1692. उपवीतं यति स्त्रो-शूद्र-ध्राद्धेऽपि देयमिति हेमाद्रिः ॥२०८२॥

तथा,—

यः कश्चुकं तथोष्णीषं पितृभ्यः प्रतिपादयेत् ।
ज्वरोद्भवानि दुःखानि स कदाचिन्न पश्यति ॥२०८३॥

१(*) 'निःस्त्रो यो वेति' भिन्नः पाठः ।

२(†) मन्त्रः—'यज्ञोपवीतमसौति' युक्तम् ।

'यज्ञोपवीतं परमं पवित्रम्' इत्युपनिषदि । अन्यत् कृतौ च ।

स्त्रीणां भ्राद्धेषु सिन्दूरं द्यूस्तारङ्गमेवच १(४) ।
निमन्त्रिताभ्य स्त्रीभ्योयेते स्युःसौभाग्य संयुताः ॥२०५४॥

इति विष्णु धर्मोत्तरे ।

1693. वृसिंहपुराणे,—

कमण्डलुं ताम्रमयं भ्राद्धेषु प्रवृत्ति यः ।
काष्ठेन निर्मितं वापि नारिकेलमयापिवा ॥२०५५॥
हैमं वा राजतं वापि स श्रीमानभिजायते ।
योमृत्तिकाविरचितां च्छाद्धेषुच घटांच्छुभान् २(†) ॥२०५६॥
प्रदद्यात् करकान्वापि सोऽक्षयं विन्दते फलम् ।
अधौतं कारुणा वस्त्रं तथा भोजन-भाजनम् ॥२०५७॥
शयनासनयानानि वर्षणव्यजनानि च ३(‡) ।
अन्नं सुसंस्कृतं गन्धां स्ताम्बुलं दीप चामरे ॥२०५८॥
पितृभ्यो यः प्रयच्छेत विष्णुलोकं स गच्छतीति ॥

1694. नन्दोपुराणे,—

अलङ्काराः प्रदातव्या यथाशक्ति हिरण्यमयाः ।
केयूरहार कटक मुद्रिका कुण्डलादयः ॥२०८६॥
स्त्री भ्राद्धेषु प्रवेयाःस्युरलङ्कारास्तु योपिताम् ।
मञ्जीर मेखला दाम-कर्णिका कुण्डलादयः ॥२०८७॥
आदर्श व्यजनच्छत्र चामरासनपादुकाः ।
मनोज्ञाः पटवासाश्च सुगन्धाश्चूर्णसुष्टयः ॥२०८९॥
भोजनाधार यन्त्राणि तथा भोजन पात्रकम् ।
एतान्दद्यात्तु यः सम्यक् सोऽश्वमेध फलं लभेत् ॥२०९२॥

(०) समर्थपक्षे, वृत्ताव-रजत-स्वर्णं देजमाग्न-काष्ठादिनिर्मित घटेषु, स्वर्ण-रीत्य-तेजस-ताम्र-
घटा देयाः । निःस्वल्पं चाम्र-सदृशटादि दातव्यः ।
कलशपरिमाणं यथा, मन्त्रशास्त्रं —

‘पञ्चदशाङ्गुलायामोक्तुत्सैवः षोडशाङ्गुलः ।

कलशानां प्रमाणं मुखमष्टाङ्गुलं व्यतम् ॥

अन्वयः—‘साधकः कलशं कुर्याद्वित्रींणं मयापिर् इदम् ।

षट् त्रिंशद्दण्डं कुण्ड विभादीवति शाबिनम् ।

तत्रैव,— षोडशं वादयं वापि ततो व्युत्तं न कारयेत् ॥ इति

1695. स्कान्दे,—

सौवर्णं राजतश्चापि कांस्येनाप्यथ निर्मितम् ।
दत्त्वा भोजनपात्रन्तु सम्राट् भवति भूतले इति ॥२०६३॥

1696. अत्र काण्डानु समय उक्तः, १(*) नारदीये,—

देवैश्च समनुह्वातो यजेत् पितृगणांस्तथेति ।

1697. कात्यायन मतेन तु,—

आवाहनादौ पदार्थानु समय- स्तत्सूत्रेऽभिहितः ।
एवं यथाविध्युपचर्य्य पूजासम्पूर्णां वाचयित्वा,
विप्रानुह्वया पात्राण्यासादयेदित्युक्तम् ।

1698. हेमाद्रौ कालिकापुराणम्—

यथा विध्युपचर्यातु पूजां सम्पूर्णतान्तथा ।
वाचयित्वा ब्राह्मणैस्तु विप्राणामेवचाह्वया ॥२०६४॥
भाजनानि ततो दद्यान्मण्डलेतु ततः क्रमादिति ।

1699. ब्राह्मे,—

मण्डलानिच कार्याणि नैवारैश्चूर्णकैः शुभैः ।
गौरमृत्तिकयावापि भस्मना गोमयेऽपिवा ॥२०६५॥

1700. भृगुः,—

चतुष्कोणं द्विजामथस्य त्रिकोणं क्षत्रियस्यतु ॥२०६६॥
मण्डलाकृति वैश्यस्य शूद्रस्याभ्युक्षणं स्मृतम् ।
पित्र्ये कर्मणि सर्वपां वतुलं समुदीरितम् २(†) ॥२०६७॥

१(*) 'कालानुसारे' इत्यन्वः पाठः ।

२(*) कथ्यकारे, चतुरस्रं त्रिकोणञ्च वसुलं चादौ चन्द्रकम् ।
कर्णव्यस न् पूर्य्येण ब्राह्मणादिषु मण्डलम्' इति ॥
सर्वत्र मण्डलत्रये एवं इयम् । सप्तकाविंशये प्रागपि कथितम् ।

1701. आश्वलायन गृह्यपरिशिष्टेऽपि,—
 भोजने चासने दैवे चतुरक्षेण मण्डलम् ।
 पित्रे वृत्तानि,— गोमयेनोपलिप्य, सयवान् सतिलान्दर्भान्-
 प्रसार्य तेषु पात्राणि विन्यसेदिति ।
1702. पात्राण्याह, अत्रिः—
 भोजने हैम रौष्याणि दैवे पित्रेथ यथाक्रमम् ।
 तदभावे स्वर्णरौप्ये घृष्टं तैजसमुत्तमम् ॥२०६८॥
1703. द्विपञ्चाशदिति — संग्रहे,—
 तदभावे कांस्यपात्रं द्विपञ्चाशत् पलं स्मृतम् ।
 अत्र द्वाभ्यामधिकं पञ्चाशत् पलपरिमितमित्यर्थः ॥ २०६६॥
 आद्वे पलाशपात्राणि मधुकोदुम्बराणिच ।
 पारिकाकुटप्रक्षानिक्र(कृ)कचानि क्रमाज्जगुः ॥२१००॥
 कदली चूत-पनस-जम्बूपुन्नाग-चम्पकाः १(*) ।
 भलाभे मुख्यपात्राणां ग्राह्याः स्युः पितृकर्मणीति ॥२१०१॥
1704. हेमाद्रौ कदली निषिद्धा, यतः—
 असुराणां कुले जाता रम्भा पूर्वं परिग्रहे ।
 तस्या दर्शनं मात्रेण निराशाः पितरोगनाः ॥२१०२॥
 रम्भानिवेधो द्वादशीपर इत्यन्ये ।
1705. बर्ज्यपाल माह, वाराहे—
 सौवर्णानीह पात्राणि मृन्मयानि नतु क्वचित् ।
 नायसान्यपि कुर्वीत पैतलानि नचैवहि ॥२१०३॥
 नच सीसमयानीह शस्यन्ते त्रपूजान्यपीति ॥
 तथा,—
 व्यञ्जनानां भाजनानि स्थाप्यानि वहिरेवचेति ।
 एवं पात्राण्यासाधनीयानि । चर्णादिना—
 भस्मना वा मर्त्यादां कुर्यादित्युक्तं संग्रहे ।
 नैर्ऋतीं दिशामारभ्य नैर्ऋत्यन्तं समापयेत् ॥२१०४॥

१(*)

अथ पात्रं कृत्वा पात्राणां प्रथमम् । यद्योक्तं पात्राणां भावे आत्मपत्रं कदली पत्रं वा
 मित्यर्थे वृथाः प्रीयुः ।

११

अथ नवं तैजसं घृष्टं च 'परितार्जितं वा प्रथममिति ।

ता (स्या)मेवदिशमारभ्य पित्रादीनामथान्तिके ।
 अकृत्वा भस्म मर्त्यादां यः कुर्यात् पाणि शोधनम् ॥२१०५॥
 आसुरन्तद् भवेच्छ्राद्धं पितॄणां नोपतिष्ठते ॥२१०६॥

1706. ब्रह्माण्डे,—

प्रक्षाल्यहस्तपान्नादि पश्चादग्निविधानवत् १(●) ।
 प्रक्षालनजलं दर्भेस्तिलैर्मिश्रं क्षिपेद्भुवि इति ॥२१०७॥
 दर्भेस्तिलैर्वैदिक भस्मनाचेत्युक्तं प्राक् ॥

अथामौकरणम् ।

—*—

1707. हेमाद्रौ, मार्कण्डेयः—

आहिताग्निस्तु जुहुया इत्तिणाम्नौ समाहितः ।
 अनाहिताग्निस्त्वौपसदे अन्याभावे द्विजोऽस्तु वा ॥२१०८॥
 अस्त्विति-तीर्थविषयम् । तथाहि—अग्निः सर्वतीर्थेषु जले होमं

1708. समाचरेदिति । नारदोक्तेः । आहिताग्निः सर्वाधानी अर्द्धाधानीचेत् ,

1709. सोऽपिगृह्णाम्नात्रेव जुहुयादिति—स्थितिचन्द्रिकाकारा-परार्क-मिताक्षरा-
 माधवादयः । अनाहिताग्नि रौपासनमात्रवान् । औपसदे औपासर(†)-
 नागनौ, इदं यजुर्वेदे विषयम् , आश्वलायनस्यतु आहिताग्नेरपि

1710. क्षयाहादौ पासणादेव होम इति वृत्तिकृदुक्तेः ।
 आन्वष्टक्यञ्च पृर्वेद्युर्मासि मास्यथ पार्वणम् ।
 काम्यमभ्युदयेऽष्टम्यामेकोद्दिष्टमथाष्टमः ॥२१०९॥
 चतुर्वाद्येषु सामीनां वह्नौ होमो विधीयते ॥
 पित्र्यब्राह्मणहस्ते स्यादुत्तरेषु चतुर्वापि,

1711. इत्याश्वलायन गृह्यकारिकोक्तेश्च ।
 एकोद्दिष्टं सर्पिण्डनमत्र, अन्यत्राग्नौकरणनिषेधात् ।

1712. बह्वृचभाष्यकारास्तु - सर्वेवेकोद्दिष्टेषु पाणिहोम माहुः ।
 श्रौतस्मार्त्तान्यभावे पाणि होम एव विधेयः ।

१(●) 'इत्यपादादि' इत्यन्वः पाठः । 'पासनाग्निविधे' इति च पाठः । मार्कण्डेयविरचित-वसिष्ठ
 २(†) रौपासन-श्रौत-आर्त्त-गृह्यादि-नाम-भेदोऽपीनां कृत्यभेदे षक्ति । अन्वत् खादिर गृह्यसूत्रा
 दीविद्यते ।

यत्तु,—

पितृयज्ञे तु जुहुयाद् दक्षिणाग्नौ समाहितः ।

आद्धेत्वौपासनाग्नौ तु निरग्निर्लौकिकेऽनले ॥२११०॥

अनग्निर्हर भार्यश्च पार्वणे समुपस्थिते १(०) ।

1718. सन्ध्यायाम्नि ततः कुर्याद्धौममग्निं समुत्सृजेदिति त्रिकाण्डमण्डनोक्त-
लौकिकाभ्यादि विधानं तैत्तिरीयविषयम्, तेषान्तथैवाचारात् ।

1714. कात्यायनाश्वलायनादीनां तु स्मार्त्ताभावे पाणि होम एव २(†) ।
अग्निपाणिभ्यामृते तत् सूत्रे विधानान्तरानुक्तेः ।
अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोप पादयेत् ।

1715. इति मन्तुक्तेश्च ।

अग्नौकरण प्रकारस्त्वाश्वलायनसूत्रे,—

यथा,— उद्धृत्यघृताक्त मन्मनुज्ञाय, यत्यग्नौ करिष्ये, करवै,

करवाणीतिवा, प्रत्यनुज्ञा क्रियतां कुर्वित्यथाग्नौ जुहोति ।

यथोक्तं पुरस्तादिति ।

पुरस्तात्— पिण्डपितृयज्ञे इत्यर्थः ।

1716. शौनकः—

स्वाहाकारेण होमेतु भवेद् यज्ञोपवीतवान् ।

तत्र प्रागग्नये हुत्वा पश्चान् सोमाय हूयते ।

अग्नौ यज्ञोपवीत्येव प्रक्षिपेन्मेषेक्षणन्तनः ॥२१११॥

होमोऽत्रावदान धर्मणकार्यः । मेषेणेनावदाय अवदानं जुहुयान् ।

सोमाय पितृमते स्वधा, नमोऽग्नयेकव्यवाहनायस्वधा नम इति स्वाहा-

कारेण वेत्युक्तेः । अवदानसमप्रपदा(दाय)स्त्वादिः ३(‡) । आप

स्तम्बानान्तु, मासि(क)श्चाद् सुपक्रम्य अन्नस्योत्तराभिर्जुहोत्याज्या-

हुतिभिरुत्तराः, तद्वा विपरीतमिति विशेषः ।

अग्नौकरण होमश्च कर्त्तव्य उपवीतिना ।

अयं सव्येन वा कार्यो दक्षिणाभिमुखेनचेति ॥२११२॥

१(०) 'विधूर भार्यश्च' इति पाठाकारम् ।

२(†) आर्त्ताभ्यभावे इत्यन्वः पाठः ।

३(‡) अनावदान विषये 'समप्रदाय स्त्वादि' इत्यन्वः पाठः ।

कातीयमतिना मपसव्येनैव होमः । उद्धृत्य घृताक्तमन्नं पृच्छत्यग्नौ-
करिष्य इति , कुरुष्वेत्यनुज्ञानः । पिण्डपितृयज्ञवहुत्वेऽतिदेशे मेक्षणादि-

1717. व्यावृत्त्यर्थ इति कर्कोक्तेः ।

1718. कात्यायनः,—

अग्नौकरणस्याग्नेतु मधुसूक्तं जपेद्बुधः १(*) ।

सव्येनैवतु पृष्ठाऽपसव्येन होमयेदिति च ॥२११३॥

—*—

अथ पाणिहोम प्रकारः ।

—*—

1719. सचाश्वलायनसूत्रे,—

अभ्यनु ज्ञायां पाणिष्वेव वेति ।

पिण्डपितृयज्ञकस्य(कल्पा)भावे नाग्न्यभावे च काम्यादिव्वत्यर्थः ।

1720. पाणिष्विति—वहुवचनान् सर्व्वे विप्रपाणिषु होम इति वृत्तिः ।

सर्व्वेषामुपविष्टानां विप्राणामथ पाणिषु ।

विभज्य जुहुयात् सर्व्वं सोमायेत्यादि मन्त्रत इति २(*) ॥२११४॥

कात्यायनानान्तु पङ्क्ति मूर्द्धन्यपाणावेव होमोनान्यत्र पित्र्ये ।

यः पङ्क्ति मूर्द्धन्यस्तस्य विप्रपाणावन्निमान् ।

हुत्वा मन्त्रव दन्येपां तूष्णीं पात्रेषु निक्षिपेत् ॥२११५॥

पितृस्थाने यदैकस्मिन् भवेयुर्द्वयादयोद्विजाः ।

तदैकपाणौ होतव्यं स्याद्विधि विहितस्तदाः ॥२११६॥

मातामहेषु योदशादग्नौकरण-आहुतीः ।

निराशाः पितरस्तस्य पैशाचं श्राद्ध मुच्यते ॥२११७॥

अग्न्यभावेतु विप्रस्य पाणौ वाथ जलेऽपिवा ।

अजकर्णेऽश्वकर्णे वा गोष्टेवाथ शिवान्तिके ३(†) ॥२११८॥

१(●) मधुसूक्तम्, * 'मधुवार्ति-सूत्रम् । अन्ये तु याजुष्या मधुमन्त्राः सन्ति ।

२(+) पङ्क्ति मूर्द्धन्यः—पङ्क्ति पारमः अघ्रासन शोभ्योवेदाभिज्ञः । 'स विप्रः पङ्क्ति पावनः,
इति श्रुतिः । 'मिन्नसिचणं' इति पाठान्तरम् । 'न स्वातामि'त्यत्र न स्वातामिति पाठान्तरम् ।

'घनाभावे' इत्यत्र पञ्चाभाव इति पाठान्तरम् ।

३(†) देवसन्दिरे शिव सन्निधी, विष्णु सन्निधी वेति ।

तद् यदापां समीपे स्याद्भ्राद्धं ज्ञेयोविधि स्तदेति ॥

निर्जलतीर्थेऽज कर्णादौ जलोत्सेके तत्रैवेति विवेकः १(३) ।

यत्तु, देव विप्रकरे नाम्नः कृत्वाऽनौ करणं द्विजः २(†) ॥२११६॥

1721. इति यत् पृथ्वी चन्द्रोदये यम वचनं तद् (स) पत्नीक परम् ।

अपत्नीको यदा विप्रः भ्राद्धं कुर्वीत पार्वणम् ।

पित्रं विप्रैरनुज्ञाते विश्वेदेवेषु हूयते इति ॥२१२०॥

1722. तत्रैव कात्यायनोक्तेः ।

हूयते—जुहोतीत्यर्थः, छान्दसत्वान् ३(‡) ।

1723. हेमाद्रौ, वायवीयेऽपि,—

विधुरादौ विधावेकं कुर्याच्छेषं विप्रे निवेदयेत् ।

वश्व देवे यदैकस्मिन् भवेयुर्द्वयादयोद्विजाः ४(S) ।

तदैकपाणौ होतव्यः स्याद्विधि-विहितस्तदेति ॥२१२१॥

अनुपनीत ब्रह्मचार्यादेः पित्र्ये पाणि होमः परिशेषात् ।

अत्रायमाशयः—अग्न्यभावः पञ्चविधः । प्राक् अध्वरा - -

सन्निधानाधिकारात्यन्ताभावादि भेदान् । तत्र विवाहात् पूर्वमग्नेः

तदूर्द्धमाहितस्याग्नेः प्रमादादिना नाशे पुनराधानान् पूर्वम्,

प्रध्वंसाभावः, देशोपप्लवादिना अरणिमारोपे सन्निधानाभावः ।

अशुद्ध द्रव्यादि स्पृष्टेऽनौ प्रायश्चित्तं विनाधिकाराभावः ।

नैष्ठिक ब्रह्मचर्ये यत्नाभावेनात्यन्ता भाव इति ५(SS) ।

तत्र प्रागभावात्यन्ताभावयोः पाणि होमः ।

प्रध्वंसाधिकारा भावयो रावश्यकविधौ, सांकल्पिकं भ्राद्धम् ।

सन्निधानाभावेत्वावश्य कविधौ, साग्नेरपि द्विजपाणावनौ करणमिति ।

1724. तथाच, भ्राद्धकाशिकायाम्, व्यासः—

त्यक्ताग्नेः पार्वणं नास्ति नैकोद्दिष्टं सांपण्डनम् ।

त्यक्ताग्नेस्तु स पिण्डोक्ति स्तस्मान् संकल्प्य भोजयेदिति ॥२१२२॥

१(०) अथल्ल, तुलसी, बिल्ल समीपवेति ।

२(†) यदा विप्रश्चात ; कारकानि भवन्ति ।

३(‡) दुर्गमिणो, भूमिकल्प, वारिप्राशन, वज्रपात, महासाधार्यदयः । अथद चहून् सागरयर्थं ज्योतिषास्त्वच ।

४(S) अत्र दशदशः—एकाधिकं विभाः ।

५(SS) 'यथाभावे' इत्यत्र पञ्चमं इति पाठात्परम्

1725. पाणि होमे हति कर्त्तव्यतामाह, यमः—

अग्नौ करणवत्तत्र होमो विप्रकरे भवेत् ।

पर्युक्ष्य दर्भानास्तीर्य्य यतोद्वाग्नि समोद्विजः १(*) ॥

करेण वा मेक्षणेन मेक्षणाहरणं नहि ।२१२३॥

1726. स्मृति संग्रहेतु,—

नानुज्ञा पाणि होमे स्या आग्नेः पर्युहनाक्षणे ॥

नाग्नेः(गिनः)तमद्यादितिच न स्याता मिव्यते क्षणे २(†) इति ॥२१२४॥

अनग्निस्रग्ने दाज्यं गृहीत्वा भवत्सुविप्रेष्वेवा-ग्नौ करिष्ये इति पृच्छत ।

1727. अपराक्रे शौनकेन प्रश्नाद्यस्तीत्युक्तम् । तेन विकल्पः सोऽप्याचारा-
द्वयवस्थेयः ।

पाणौहुतं पात्रेनिधाप्य विप्रेः आचम्य, हुतशेषं पात्रेषु दद्यादित्युक्तमा-

1728. इवलायन सूत्रेः—

यदि पाणिष्वाचान्तेष्वन्यद्गमि मनुदिशत्यन्नमेऽग्नेस्तृ(४)ष्ट दत्त मधुकमिति ।

सृष्ट प्रभून् नैमित्तिकश्चेदनाचमनम् । नहुत भक्षणनिमित्तम् ।

अन्नं पाणितले दत्तं पूर्वमश्नन्त्य बुद्धयः ।

पितरस्ते न तृप्यन्ति शेषान्नं न लभन्ति ते ॥२१२५॥

यच्च पाणितले दत्तं यच्चान्यदुपकल्पितम् ।

एकीभावेन भोक्तव्यं पृथग्भावो न विद्यत इति ॥२१२६॥

1729. परिशिष्टोक्तेः । केचित्सु, पाणिहुतं तदानीं प्राश्य पश्चात्तमन्नं
भुञ्जोरन्निष्ठौ पुरोडाशभक्षणवद शुद्धि हेतुत्वा भावादित्याहुः ॥

यतः—

पितृपाणिहुताच्छेषं पितृपात्रेषु निक्षिपेत् ३(‡) ।

अग्नौकरण शेषन्तु नदद्याद्वैश्वदेविके ।

पिण्डेभ्यः शेषयेत् किञ्चिदेषधर्मः सनातन इति ।२१२७॥

-
- १(*) 'अपि अनेदिसः' इति । 'अपि सुखात्ने ब्राह्मणाः' इति कृतिः । 'द्विवाशपि सुखाः
सर्वे' इति च । अत्र 'सिचचारसं गपि' इत्यमः पाठः ।
- २) 'यद् ब्राह्मणास्तुष्टतमावदन्ति तदेवताः चर्षोभिराचरन्ति' इति कृतिश्च ।
- ३(†) ये गृह्योताः प्रयः पश्चात्पश्चात्प्रयः, तेषां पापेषादि वाञ्छि ।
- ३(‡) 'पिच' इति लिङ्गः पाठः ।

1730. कर्कस्तु,—

वश्वदेविकेऽपि हुत शेषन्दथात् पात्रालम्बन सामर्थ्यादित्याह । अतएव

1731. घृताभ्यक्तमन्यदन्नं वैश्वदेविके दद्यादिति दुण्डुराह ।

1732. तैत्तिरीयास्तु,—

अनगनयोऽव्यग्नौ करणं कुर्युरित्युक्तम् १(*) ।

1733. विश्वप्रकाशे,—

साग्निरौपासनेऽनग्नि रग्नौ कुर्वीत लौकिके ।

पाणौ होमे प्रशंसन्ति नत्वापस्तम्बशाखिनः ॥२१२८॥

स्नातका विधूरा वास्युर्यदिवा ब्रह्मचारिणः ।

अग्नौकरण होमन्तु कुर्युंस्ते लौकिकेऽनले ॥२१२९॥

अयाक्रामे मनोज्याति रुद्रुध्य व्याहृतीहुंनेत् ।

सन्ध्यायार्गिन तत्र होमं कृत्वा तं विसृजेत् पुनरिति ॥२१३०॥

1734. तत्प्रकारस्तु,—

अग्नीन्धानाद्याज्यभागान्ते यन्मेमतेत्याद्यैर्मन्त्रैः सप्ताभ्राहुतयः ।

षडाज्यस्येति त्रयोदश व्यत्ययोवृहतोनामिति २(†) ।

अयं होम प्रकारस्तु मासे श्राद्ध एव तत् क्रमोक्तेः ।

सोऽपि स्मात्तांगन्यभावे न कार्यः । कार्योवेत्यन्ये । आभ्यिकादि

श्राद्धेषु स्मात्तांगवर्णविधिरेव विशेषानुक्ते रिति दिक् ॥

—*—

अथ परिवेशनम् ।

—*—

1735. अत्र शौनकः,—

भाजनान्यथ संशोध्य घृतमादाय मन्त्रतः ।

विधिना देव पूर्वन्तु परिवेशंस (वेष्ण) माचरेत् ।

इति । मन्त्रोमूर्द्धानंदिव-आमासुपक्वमित्यादिः ३(‡) ।

१(*) अग्नीकरकमिति काम्यः

२(†) षडाज्याहुतीः त्रयोदश संख्याः । अथा आहुतयः । अथ 'साखिक श्राद्धे इत्यत्र पाठः' ब्रह्मना यथा— 'अपिरेत् इत्यमः' (१) 'इसामपिष्ठागताम्' (२) 'दीक्षीवृषम्' (३) मासे ऋषिः (४) अत्रज्यं पीवमपीम् (५) 'परेत् इत्यमरतम्' (६) इति विवाहपद्धती मुक्तानाम्नाः ।

३(‡) यज्ञ बभूवुः सं ३,०४।११८ ।

1736. भविष्ये,—

फलस्थानन्तता प्रोक्ता स्वेनैव परिवेषणे ।

भार्य्याया आद्रकालेतु प्रशस्तं परिवेषने १(*) ॥२१३१॥

1737. ब्रह्माण्डे,—

ना पवित्रेण नैकेन हस्तेन नविना कुशम् ।

नायासेनायसेनैव आद्रेतु परिवेषयेत् २(†) ॥२१३२॥

1738. वसिष्ठः—

आयसेनतु पात्रेण यद्भ्रं सम्प्रदीयते ।

भोक्ता विष्टासमं मुङ्क्ते दाताच नरकं ब्रजेत् ॥२१३३॥

1739. हारीतः—

सौवर्णराजताभ्याञ्च खड्गोणोदुम्बरेण वा ।

दत्तमभ्ययतां याति फल्गुपात्रेण वा पुनः ॥२१३४॥

1740. यमः—

शाकादि पुरतः स्थाप्यं भक्ष्यं भोज्यञ्च वामतः ।

अन्नं म, सं)ध्ये प्रतिष्ठाप्यं दक्षिणे घृत-पायसे इति ३(‡) ॥२१३५॥

1741. संग्रहे,—

काष्ठेनायसदर्व्यान्नं यद्दत्तं आद्रकर्मणि ।

हस्तेनापिच यद्दत्तं तद्वै रक्षांसि भुञ्जते ॥२१३६॥

1742. काष्ठदर्वीनिषेधस्तु दुम्बरान्यपरः । हारीतेन तद्विधानात् ।

1743. आचार्य्यस्तु,—

औदुम्बरमयाः शस्ता दर्व्याद्याः आद्रकर्मणि ।

दर्व्यैव सर्व्वं दातव्यं न हस्ताणस्तु किञ्चन ॥२१३७॥

1744. काष्णाजिनिः—

दर्व्या दीयते यद्वाङ्गं समस्तव्यञ्जनानि च ।

उद्रकञ्चैव पक्वान्नं नोदर्व्यातु कदाचन ॥२१३८॥

१(*) भार्य्येति—'गृह्यान्नः पितरो दत्त' इति गृह्यसूत्रे पश्यत् । दर्वीपौमासिच पयः

वैचित्तमाज्यं प्रशस्तं विहितम् ।

२(†) अथ घृत पायस मिलन्यः पाठः ।

३(‡) अथ चायासेन चतुर्भिः सौवर्णैश्च, चतुर्भिः चाया ।

हस्तदेयानि दर्व्याचि दर्व्या देयानि हस्ततः ।
दत्तानि विप्रोयोऽरुनीयात् सोऽरुनीयानमूर्त्रेतसी ॥२१३६॥

1745. **बृद्धशातातपः—**

हस्तदत्ताश्च ये स्नेहा लवणं व्यञ्जनं समम् ।
भोजनादौतु तद्देयं न देयं श्राद्धकर्मसु १(*) ।

1746. **विशेषः, प्रचेताः—**

ओदने परमाज्ञेवा पात्र मासाद्य मूढधीः ॥
वृत्तेन पूरयेत् पात्रं करस्थं नकदावन ।
शून्ये करे पूरितं यद् तदघृतं रुधिरम्भवेन ।
तस्माद् घृतादि पात्राणि भुमावेव निधापयेत् ॥२१४१॥

1747. **संग्रहे,—**

हस्तदत्तन्तु नाशनीयाल्लवणं व्यञ्जनादिकम् ।
अपक्वं तैल पक्वञ्च हस्ते नैव प्रदीयते ॥२१४२॥
इष्टमुष्णं हविष्यञ्च दद्यादन्नं शनैः शनैः २(†) ।
असं कल्पितमन्नं यन् पाणिभ्यां यदुप स्पृशेत् ॥२१४३॥
अभोजयन्तद्भवेदन्नं पितृणां नोप तिष्ठति ।

1748. **अत्रिः—**

अकृतेत्वन्न संकल्पे यः पात्रं चोद्भवेद् द्विजः ॥२१४४॥
वृथा भवति तच्छ्राद्धं दानाच्च नरकं व्रजेन ।
अन्नं दत्तं न गृह्णीयाद् यावत्तोदं न र्मपिबेत् ।
अपीत्वा (दत्त्वा) मर्ह्यदन्नं निराशाः पितरोगताः इति ॥२१४५॥
परिवेषणं मध्येनैव पित्र्येऽपि कार्यम्, मध्येहस्तेन । नच परिवेषण-
मिति पारिजातोक्तेः । ३. ३. दुग्दुस्तु— ततोऽपश्यन् न तव पितृनार्थिन-
पित्रे परिवेषणं कार्यम् । हुन शेषन्दत्त्वा पात्रमालभ्यमुत्तवावशिष्ट-

1749. **मन्नन्दद्यादिति कात्याय नोक्तेरित्याह ॥**

(*) 'सूश्रीमिति' गृह्य यज्ञः ७.३३.३३ C । 'रुनोऽप्यिति' गृह्य यज्ञः ७.३३.३३ । 'उ' ३३.३३

गृह्य यज्ञः— १. ३. ३. ३.

याश्च पूजनादौ पात्रेण देयं न तद् देयं इति ।

अथ 'अप्यिति' इति भिन्नः पठः ।

२(†) अथ 'इष्टमुष्णं', 'दुष्टमुष्णम्' इति च पाठान्तरद्वयमस्ति ।

३(‡) परिवेषोक्तः इति भिन्नः पाठः ।

अथ पालालम्भः ।

— * —

1750. चतुर्विंशतिमते,—

उत्तानं दक्षिणं सव्यं नोचं पात्राण्युप स्पृशेत् ।

1751. हस्तं कृत्वेति शेषः । याज्ञवल्क्यः—

दत्वान्नं पृथिवी पात्रमिति पात्राभि मणत्रणम् १(*) ।

कृत्वेदं विष्णु रित्यन्ने द्विजाङ्गुष्ठं निवेशयेत् ॥२१४५॥

1752. बौधायनः—

विप्राङ्गुष्ठेनानखेनानु दिशनीति ।

1753. अत्र विशेषमाह, धौम्यः—

परिवर्त्य नखाङ्गुष्ठं द्विजस्यान्ने निवेशयेत् ।

तथा,—

उत्ताने नतु हस्तेन द्विजाङ्गुष्ठं-निवेशणम् ॥२१४६॥

यः करोति द्विजो मोहात्तत्र रक्षांभि मुञ्चते ।

1754. अङ्गुष्ठं निवेशन फलमाह, यमः—

निरङ्गुष्ठन्तु यच्छ्राद्धं वहिर्जानुच यन् कृतम् ॥२१४७॥

वहिर्जानुच यद् मुक्तं सर्वमेवासुरम्भवेदिति ।

तथा,—

विष्णो हव्यञ्च कव्यञ्च हूयाद् नम्व च क्रमान् ॥२१४८॥

सम्बन्ध नाम गोत्राणि हृदमन्नं ततः स्वधा ।

पितृ क्रमादुदीर्यति स्वमत्तां त्रिनिवर्त्तयेत् ॥२१४९॥

हस्तेनामुक्त मन्नाशमिदं मन्नं मुदीरयेत् । २(†)

चतुर्थ्यां देव पूर्वन्तु ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥२१५०॥

दत्तं यद्दास्यमानञ्च आतृप्तो न ममेति च ।

अत्र सङ्कल्प्योदकं द्विजहस्ते देयम् ॥२१५१॥

१(*) 'पृथिवीने पात्रं धी. पिधानम, त्र ह्यण्यस्य सुखं सन्नेऽस्यत्वं शुद्धीमि' इति । 'इदं विष्णु-
विचक्षणं' यत्, यजुः ५.१ । 'अत्राङ्गुष्ठं तन्मोर्भ्योर्देवतां तीर्थम्' ।

'जानि भोजनकालेन सन्ध्यायोरु-शोरिति ।

वहिर्जानुर्न काव्याणि तददाधनं कृतम्' इति ।

२(†)

अथ 'अमुक्तमवादि' इत्यन्वः पाठः । †

1755. तथाच, धर्मप्रदीपे,—

सिद्धान्नस्यतु सङ्कल्पो भूमानेव प्रदीयते ।
हस्तेषु दीयमानं यत् पितृणां नोपतिष्ठते ॥२१५२॥
भूमिर्जनित्री सर्वेषां भूतानाञ्च विशेषणः ।
तत्रोपतिष्ठते दत्तं नच हस्ते कदाचन ॥२१५३॥
वैश्वदेवस्य वामे तु पितृ पात्रस्य दक्षिणे ।
सङ्कल्पोदक दानं स्यान्नित्य आद्धे यथारुचि इति ॥२१५४॥

ततः,—

येदेवासो-येचेह-जपेणमण्रो यथाक्रमम् १(*) ।
देवताभ्य स्तथा मणत्रं जप्त्वा ब्रह्मार्पणञ्चरेत् ॥२१५५॥

1756. प्रचेता :—

आपो (अपो) ज्ञानं प्रदायाथ सावित्रो त्रिर्जपेदथ ।
मधुवाता इति तृचं मध्वित्येनत्तिक्रन्तथा ॥२१५६॥
सव्याहृतिकां गायत्रीं मधुवाता इति तृचम् ।
जप्त्वा यथा सुखं वाच्यं भुञ्जीरं स्तेऽपि वाग् यताः ॥२१५७॥
यथा सुखं जषध्वमिति वाच्य मित्यर्थः ।

1757. अपोशाने विशेषः, संग्रहे,—

अपोशानं वामभागे सुरापान समं भवेत् ।
दक्षभागेतु यः कुर्यात् सोमपान फलं लभेत् ॥२१५७॥
पुनरापूर्यापोशां सुरापान समं भवेत् ।
तस्माद् पोपानं सद्योग्राहं देव विद्वन्भवेत् ॥२१५८॥
अपोशानं ग्रहणं नित्यं भोजनाग्नि-पर्युत्तणादीनां अपि प्रसाधति ।
अत्र बलिदानन्तु निषिद्धम् ।

- १(*) 'यि दीशानादिव्येकादशस्य' इत्यादि गुरु, यजुः ७१२ ।
" 'यिषेह पितरो वेचनेह' इत्यादि ,, ,, १६४७ ।
" 'देवताभ्यः पितृभ्येति' कर्णाः ।
" 'ब्रह्मार्पणम्,—'तत् कुर्वन् मदर्पणम्' इति श्रीभगवद्वाक्यात्, येन यद् धर्मकृत्यं चतुर्दशं
तत्तदन्त तत्, तस्य परमगुरो परमेशं समर्पणं वि हतम् ।
" 'मधुवातेति च्चकवयं, जपेत् । सावित्रो गायत्री मित्यर्थः ।
'आपोशानं' मित्यत्र भिन्ः पाठः ।

1758. तथाच, भरद्वाजः—

पृथुं क्षणमपोशानं वलिदान-विधर्जितम् ।
भास्त्र भोक्ता विशेषेण कुर्यात् प्राणाहुतीरथ ॥२१५६॥
पितृणा मन्मन् मादाय वलिं यस्तु प्रयच्छति ।
आमुरन्तद्भवेच्छ्राद्धं पितृणां नोपतिष्ठते ॥२१६०॥

1759. हेमाद्रा वदतिः,—

दत्तेवाप्यथवाऽदत्ते भूमौ यो निक्षिपेद्वलिम् ।
तदन्नं निष्कलं याति निराशैः पितृभिर्गतम् ॥२१६१॥
केचिदाज्येन कुर्वन्ति भूमावन्नेन वै वलिम् ।

तद्य, —

पायसेन तथाज्येन माषान्नेन तथैवच ।
प्र(न)कुर्याद्वलि दानन्तु औदनेन प्रकल्पयेदिति ॥२१६२॥
नित्य भोजने तन्निषेधाद्विष्य भाषाच्च ।

यत्,—

स्पर्शान्ते स्पृशेदन्नं कल्पनान्ते वलिहरेत् ।
इति वचनं तदेव (क) कर्म विषयम् ।

1760. कात्यायन सूत्रे,—

अन्यन्तसु जपेद्ब्राह्मिणीं पूर्वां गायत्रीं-सप्त (कृत्) त्रिवारांच (त्रिर्वा)
रत्नोष्ठीः, पित्रमन्त्रान्, पुरुषसूक्तम् प्रतिरथ मन्यानिच पवित्राणि,
इति (†) ।

1761. अनश्नत्सु अभुञ्जानेषु । सौरपुराणे,—

रौद्रश्च पौरुषं सूक्तं श्रावयेद्ब्राह्मणांस्ततः १(०) ।
ब्रह्मविष्णवर्कं रुद्राणां स्तोत्राणि विविधानिच ।
वैष्णवं सोमसूक्तञ्च पावमाणीश्च शक्तितः ॥२१६३॥

प्राणाहुती इति वक्ष्यचनं आहूतः पञ्चत्वारिंशत् प्राणाऽथ ।

१(०)

पुनश्च सूक्तं 'सप्तसप्त गोर्वा' इत्यादि षोडशं संज्ञकम् । शुक्ल यज १-११ ।

ः अत्रनिष्पन्नं 'अत्र प्राप्नोति' इति भिन्नः पाठः ।

अपरादि पवित्राणि सूक्तानि जपेत् । सौरशतं—'सदुक्त्यानिव्यदि' १।४।३।—७।८।११ ।

१।८।३। ७।८।११। ७।८।१२ ।

मण्डलं ब्राह्मणस्तद्वत् प्रीतिकारिच यत् पुनः ।
अभावे सर्वविद्यानां गायत्री-जपमाचरे दिति ॥२१६४॥

1762. अत्रिः,—

हुंकारेणापि यो ब्रूयाद्धस्ताद्वापि षडेद्गुणान् ।
भूतलाद्बोद्धरेत् पात्रं मुञ्चन् हस्तेन वा पिबेत् ॥२१६५॥
पौंड्रं पादोवहिः कच्छो वहिर्जानुं करोऽपिवा ।
अङ्गुष्ठेन विनाम्नाति मुखं शब्देन वा पुनः ॥२१६६॥
आपोनिषिञ्चेऽन्नञ्च पीताश्वेद्भ्राजनेऽपिवा ।
इत्थमम्बन् द्विज- (ः) श्राद्धं हत्वा गच्छत्यधोगतिमिति ॥

1763. वृद्धशातातपः—

अपेक्षितं पाचितव्यं श्राद्धार्थमुप कल्पितम् ।
न याचते द्विजो मूढः स भवेत् पितृ घातकः ॥२१६७॥

यत्तु,—

श्राद्धे द्विजो नैवद्यान्न या चेन्नैवदापयेत् . इति यद् यः वचनं तस्य

1764. (च्) सम्पादितं वस्तु विषयम् । आद्धान् ईद्वयं विषयं ते हेमाद्रिः ।

1765. हारोतः—

ऊर्ध्वपाणिश्च विहसन् सक्रोधो विस्मयान्वितः ।
भग्नं पृष्टश्च यद् भुक्ते न तत् प्राणितं पितृन् १(*) ॥२१६८॥
नान्नपानादिकं श्राद्धे धारयेत्पुस्ततः क्वचित् ।
अनिष्टत्वाद्बहुत्वाद्वा वारयेद्धस्तं संशयेति ॥२१७०॥

1766. नारदः—

पादेन पादमाक्रम्य यो भुङ्क्त नापदि द्विजः ।
न चात्र भुज्यते श्राद्धं निराशंः पितृभिर्गतः ॥२१७१॥

रीदृ सूक्तम्, बद्रपञ्चाध्याया, चमक-नमकान्वितं तत् बद्रं वा ।

विष्णु-सूक्तम्— परं ज्ञानया' इत्यादि—सङ्कलं वितदेरथेयाम्' इत्यन्तम् ।

५।१।२४, २।२।२४, ५।१।३, ८।७।१ । एतेह वचनोक्तानां सर्वसूक्तानामभावे परमाचर्यो
गायत्री अपेक्षितः । निष्कोक्तापि पठेत्,—

वीमसूक्तम्

पावकानीदृक्तम्

मन्त्रव्याख्यानम् ।

भोजनन्तु न निःशेषं कुर्याद् विप्रः कथञ्चन ।

अन्यत्र—

धनः क्षीराद्वा क्षौद्राद्वा तथासक्तुभ्य एवच ॥२१७२॥

भूक्ता पीत्वा च यः कश्चिद्विकृतं पात्रं समुत्सृजेत् ।

सनरः क्षुत्पिपासास्तौ भवेज् जन्मनि जन्मनि ॥२१७३॥

तथा—

न स्पृशेद्ब्राम्हस्तेन भुञ्जानोऽन्नं कथञ्चन १(*) ।

न पादं न शिरोवस्ति न पदा भाजनं स्पृशेत् ॥ २१७४॥

1767. शृद्धं शातातपः—

पिवति पतितं तोयं याद् भोजन-भाजने ।

अभोज्यं तद् भवेदन्नं भुक्त्वा चान्द्रायणं श्रेत् ।

1768. इतिहासे—

यावदुष्णममव्ययं यावद्भुञ्जते वाग्यताः २(†) ।

पितरं स्तपयन्श्नन्ति वायस्रोक्ता हविर्गुणाः ॥२१७५॥

हविर्गुणा न वक्तव्याः पितरो यावदपिताः ३(‡) ।

पितृभिस्तपितैः पश्चात्कृत्यं शोधनं हविरिति ॥२१७६॥

1769. विप्राणां मिथस्पर्शो शङ्कः—

श्राद्धपङ्क्तौतु भुञ्जानो ब्राह्मणो ब्राह्मणं स्पृशेत् ।

तदन्नमत्यजन् भुक्त्वा गायत्र्यष्टशतं जपेत् ॥२१७७॥

1770. अन्योच्छिष्टस्पर्शो, सएव—

उच्छिष्टलेप संस्पर्शं प्रज्ञात्यान्येन वारिणा ।

भोजनान्ते नरः स्नात्वा गायत्रीत्रिशतं जपेत् ॥२१७८॥

1771. अन्योन्यं भोजनपात्रस्योच्छिष्टस्पर्शो, व्यासः—

उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पर्शं स्पृष्टपात्रं विहत्य च ।

सर्वांश्च पूर्ववत् क्षिप्त्या भोजयेत्तद्विजोत्तमः ॥२१७९॥

१. ०) 'भुक्ताऽन्नं कथं वन' इत्यपि पाठः ।

२. (1) 'अतिहामः पुराणं वाकोवाक्वांसं कायणं' इति श्रुतिः । भुञ्जन्ति इति भिन्नः पाठः ।
विनयोऽसाहचर्योक्तयोः मिथो भुञ्जानयोः स्वयं इति ।

३. (1) तपिताः इति पाठात्तरसं ।

1772. विहत्यापसाय्य । गुदप्रसारेतु, भरद्वाजः—

भुज्जानेषु च विप्रेषु प्रमादात् स्रवते गुदम् ।

पादकृच्छ्रं व्रतं कृत्वा त्वन्यविप्रं वियोजयेत् १(*) ॥२१७६॥

तदानीं तत्क्षणे, पाद्यादिना सम्पूज्य भोजयेदित्यर्थः ।

सर्व्वस्त्रावेतु, सर्व्वेषान्तु गुदस्त्रावे पुनः श्राद्धं समाचरेदिति ।

स एव ।

चण्डालादिभिर्दूष्यः सन् श्राद्धं भुज्जन् द्विजोत्तमः ।

तदन्नमत्यजन् भुक्त्वा स्नात्वा देवी सहश्रकम् २(†) ।

1773. जपेदिति शेषः ।

वमने तद्दुग्धयः । निमन्त्रितस्य श्राद्धेवै भोजने मुखनिः सूते ।

तदेव हीमं कुर्व्वीत स्वाग्नौ कर्त्ता समाहितः ३(‡) ।

प्राणादि-पञ्चभिर्मन्त्रै यावद्द्वान्त्रिंश संख्यया ॥२१८०॥

द्वान्त्रिसदाहतीहुत्वा श्राद्धशेषं समापयेत् ।

ब्राह्मणस्तु ततः स्नात्वाह्यन्नप्राशनमाचरेत् ४(S) ॥२१८१॥

इन्द्राय सोमसूक्तेन श्राद्धायग्नौ यदाभवेत् ।

अग्न्यादिभिर्भाजनेन श्राद्धं सम्पूर्णमेवहीति ॥२१८२॥

1774. अत्राग्न्यादिभिरिति,—

लौकिकाग्निस्थापन-चरुभिर्वा आज्यभागान्ते, पितृनाम गोत्र पूर्व्वकं,

अग्नौ पितृनावाह्य सम्पूज्यान्नत्यागं कृत्वा, प्राणादिभिर्द्वान्त्रिंशदाहुती-

श्चरुणाहुत्वा सूक्तं जपेदित्यर्थः । भोजनेति—पुनः श्राद्धेनेत्यर्थः ।

तेन होमः पुनः श्राद्धञ्चेति ऋग्विधाने यज्ञद्वयमुक्तम् । सूक्तजप-

स्तुभयानुगतः । तत्रेयं व्यवस्था—पिण्डदानोत्तरं वचने सति

होम एव, न श्राद्धमावर्त्तयेत् । पिण्डदानात् प्राग्वधमनेतु तद्दिने

श्राद्धेन श्राद्धशेषं समाप्योपोस्य च परेषुः श्राद्धावर्त्तनं कुर्यात् ।

१(*) अत्र पादप्रक्षालनं कृत्वा इत्यर्थः पाठः । पादकृच्छ्रः प्रायश्चित्तं कृत्वा अथ विप्रं वियोजयेदिति पाठार्थः ।

२(†) 'देवी सहश्रकम्' सप्तस्य संख्याक देवी एतन्नीचुत्तम जपेत् । अथवा तन्नितां नायवीं जपेत् । 'अष्ट प्राशन-माचरेत्' इत्यत्रात्र प्राशन-माचरेदिति च पाठः सङ्गतः ।

३(‡) 'सूक्तजपस्तु' इति पाठः सम्यक् ।

४(S) स्नायी = स्नोय गृहीताद्याविति ।

५ पुनः श्राद्धं विदध्यात् ।

प्राध्वान्यं पिण्डदानस्य भोजनस्य तदङ्गता ।
अतो भुक्ति क्रियाहानौ ध्राद्धं नैवानु मन्वत १(*) ॥२१८३॥

1775. इति स्मृति संग्रहोक्तः,—

अत्र ध्राद्धावृत्तिं न मन्वान इत्युक्त्या पिण्डदा-
नोत्तरं वमने होममात्रं कार्यमिति गम्यते ।

तथा,—

ध्राद्ध पङ्क्तौतु भुञ्जानो ब्राह्मणोवमते यदि ।
लौकिकार्ग्निं प्रतिष्ठाप्य त्वच्च येत्सु हुताशनम् ॥२१८४॥

तथा,—

एकत्रैव यदा विप्रो भोजने ष्छर्दितो यदि ।
तदैवार्ग्निं समादाय होमं कुर्याद् यथाविधि ॥२१८५॥
इत्यादि [दौ] प्रथमपक्ष साधकानि वचनानि ।
द्वितीय पक्षे तु—स(श)म्बिधाने,—
भोजनोपक्रमादूर्द्धं प्रक्रमात् पृथ्वतो यदि ।
ध्राद्धविघ्नो पुनः कार्यं जपहोमो न तुस्तिदौ ॥२१८६॥

1776. स्मृतिसंग्रहे—

अकृते पिण्डदाने तु भुञ्जानो ब्राह्मणो वमते ।
पुनः पाकात् कर्त्तव्यं पिण्डदानं यथाविधि ॥२१८७॥
पिण्डदानं ध्राद्धमित्यर्थः । तथा,—
अकृते पिण्डदाने तु पिता यदि वमसेत्तदा ।
पुनः पाकं प्रकुर्वीत ध्राद्धं कुर्याद् यथाविधि ॥२१८८॥

तथा,—

पित्रर्थानां त्रयाणां हि पिता च वमते यदि ।
तद्दिने चोपवासः स्यात् पुनः ध्राद्धं परेऽहनि ॥२१८९॥

तथा,—

दैवात् कर्त्तुर्धमनेषा तद्दिनं परिवर्जयेत् ।

उपोष्याथ द्वितीयेऽह्नि पुनः श्राद्धं समाचरेदिति—

द्वितीयपक्षे साधकं वचनम् । अत्र पुरोडाश-चतुर्द्धाकरणन्यायेन-
ब्राह्मण शब्दस्य पित्र्यब्राह्मण परत्वात्, पिण्डदानात् पूर्वमपि
दैवविप्रवचने होम एव, पुनः श्राद्धं विधेयम् । अङ्गत्वात्स्य, एवं
पितेति विशेषश्रवणात् पितामहादावपि ज्ञेयम् । तयोः प्राधान्येऽपि
वाचनिककत्वात् । एतेन पितामहादिवचने पुनः श्राद्धवादी परास्तः ।
अथ पितृशब्द आद्यपरः, तेन मातामहादि श्राद्धेऽप्येवमेवेति प्रष्टव्यम् ।
द्वितीयेऽह्नि श्राद्धविधानमपि मासिकाग्निद्वेष्यम् १(॥) ।

दर्शादौतु तदेवामश्राद्धं कार्यम् ।

श्राद्धविघ्ने द्विजातीनामाम श्राद्धं प्रकीर्तितम् ।

1777. अमावास्यादि नियतं मासं वत्सरात् इति मरीच्युक्तेः ।

1778. श्राद्धेऽपिण्डदानमेव प्रधानमिति कर्काचार्यः २(†) ।

भीजनाम्नौकरण-पिण्डदानानि त्रीण्यपि प्रधानमिति हेमाद्र्यादयः ।
तेनात्र सर्वेषामविरोधः । यान्यपिण्डकानि, संकान्तिनित्य-
सांकल्पिक-शुद्धि-मन्त्रा-श्राद्धादीनि, तेषु भीजनस्यैव प्राधान्यात्, पुनः
श्राद्धकरणमेव ।

भुजि क्रियायाः प्राधान्यं श्राद्धे संकल्प संज्ञके ।

तत्रैव पितृविप्रस्य रूपज्ञाने पुनः क्रियात् ॥२१६०॥

संप्रहोर्त्तेरिति सर्व्यमनवयम् ।

तथा,—

अर्द्धभुक्तेतु यो विप म्त्स्मिन् पात्रे जलं पिबेत् ।

हतं वैवञ्च पित्र्यञ्च आत्मानञ्चोप पातयेत् ॥२१६१॥

अत्र जलपानमाचमनम् ।

भुज्जानेषुच पिपेषु योऽन्न पात्रं विमुञ्चति ।

स मरुः सच पापिष्ठो ब्रह्मणः स खलूच्यते ३(‡) ॥२१६२॥

१(०) चाग्निद्वेष्यम् ।

२(†) कर्काचार्यः—कात्यायन त्रीण्यपि प्रधानमिति अन्वयः । 'मामिकाग्निद्वेष्य एव परम्' इति
मिन्नः पाठः ।

३(‡) स मरुः इत्यत्र पा ३ इत्यने

1779. इति स्मृतेः ।

1780. भोजनानन्तरं कर्त्तव्यमाहाश्वलायनः—

तृप्तान् ज्ञात्वा मधुमतीः श्रावयेद्दत्तभ्रमी मदन्ते'तिच सम्पन्नं पृष्ठा
यद् यदन्नमुपभुक्तं तत्तन् स्थाली पाकेन सह पिण्डार्थं मुद्गत्य शेषं
निवेदयेत् 'अभिमतेऽनुमते वेति' । अभिमते विप्रैः स्वीकर्त्तुमिष्टे १(*) ।

1781. कात्यायनस्तु, तृप्तान् ज्ञात्वान्नं प्रकीर्य स्वकृते सकृदपोदत्वा पूर्व-
वद् गायत्रीं जपित्वा 'मधुमती मधुमध्विति च' तृप्ताः स्येति पृच्छति
तृप्ताः स्म इत्यनु ज्ञातः । शेषमन्नं मनुज्ञाप्य सर्वमन्नमेकतः
उद्धृत्योच्छिष्टं समीपे दर्भेषु त्रीं स्त्रीन् पिण्डानवनेज्य दद्यादि
त्याह । क्रमोऽत्र यथा शाखं ज्ञेयः ।

1782. शौनकः ।

अन्नशेषैश्च किं कार्यमिति पृच्छेत् ।

तां स्ततः तद्विष्टैः सहभोक्तव्यमिति प्रत्युक्ति पूर्वकं प्रदद्युः ।

सकलं तस्मिन् स्वीकृत्युर्वा, यथाकृन्नि प्रभ्ने विशेषमाह,—

1783. विष्णुः—

पित्रे स्वदितमिति गोष्ठ्याम्, सुश्रुतं सम्पन्न मित्यभ्युदये देवैरोचत
इत्यायुष्यमिति स्वैरिषु,—स्वैरिष्वैच्छिक श्राद्धेषु ।

1784. याज्ञवल्क्यः—

अन्नमादाय तृप्ताः स्थः शेषं त्रैवाणु मान्यच ।

तदन्नं प्रकिरेद्भूमौ दद्याच्चापः सकृत् सकृत् ॥२१६२॥

1785. अन्न विकिरविधिः, कातीये—

भालापमानां पिण्डान्ते तथा तत् सूत्रात् २(*) ।

1786. माघवीये प्रचेताः—

सार्ववर्णिकमादाय 'ये भग्नीति' भुवि क्षिपेत् ।

विकिरं दर्भपक्वा (पंक्त्यावै)यां जलेन परिषेचयेत् ॥२१६३॥

1787. बृद्ध याज्ञवल्क्यः—

विकिरं भुवि सन्दद्या दुच्छिष्टेभ्यः षडङ्गुलम् ।

उच्छिष्टं स्योस्तरे भागे पिण्डं दद्यात् षडङ्गुलम् ॥२१६४॥

1788. गोमिलः—

असोमपाश्च ये देवा यद्भागं विवर्जिताः ।
तेषां मन्त्रं प्रदास्यामि विकिरं वैश्वं देविकम् ॥२१६५॥
असंस्कृतं प्रमीता ये भागिन्योयाः कुलस्त्रियः ।
दास्यामि ताभ्योविकिरमन्त्रं ताभ्यश्च पैतृकम् ।
इति मन्त्रौ समुच्चार्य्य विकीर्यान्त्रं यथाक्रमम् ॥
'येऽग्निदग्धा' मन्त्रेण शेषं भूमौ निवेदयेत् १(*) ॥२१६६॥

मन्त्रस्तुः—

'येऽग्नि दग्धा नाग्नि दग्धा जीवा जाताः कुले मम ।
भूमौ दत्तेन पिण्डेन तृप्ता यान्तु पराङ्गतिं मिति ॥२१६७॥

1789. उच्छिष्टं प्रति प्रतिपत्तिमाह, मनुः—

उच्छेषणं भूमिगतं अजिह्वस्याशठस्य च ।
दासवर्गस्य तत् पित्र्यं भागधेयं प्रचक्षते ॥२१६८॥
यजमानस्य दासादीनुद्दिश्य द्विजं सत्तमः ।
तस्मादन्नं त्यजेद् भूमौ वामभागेषु (तु) पैतृके ॥२१६९॥
यजमानकुले जाता दासा दास्योऽन्नकाङ्क्षिणः ॥
ते सर्वे तृप्तिं मायान्तु मया दत्तेन भूतले इति ॥२१७०॥
इत्ययञ्च मन्त्रः ।

ततश्चापोशनं दद्याद् विप्राणां पितृ पूर्वकम् ।
देवपूर्वं भवेच्छाङ्गं वर्जं यत्वा विसर्जनम् ॥२१७१॥
प्रश्नं च दक्षिणाञ्चैव भूक्तेष्वचमनं विनेति ।

1790. विष्णुः—

उदङ्मुखेष्वाचमनं मादौ दद्यात्ततः प्राङ्मुखेष्विति ।

1791. हेमाद्रौ, वाराहे—

हस्तं प्रक्षाल्य यज्ञापः पिबेद्भुक्तवाद्भिर्जोत्तमः ।
तदन्नम शूरे भुंक्त्वा निराशाः पितरो गताः ॥२१७२॥

१(*) 'येऽग्निदग्धा येऽग्निदग्धाः' इत्याद्यर्थयोः सन्तः । — सत्यं च 'अग्नि दग्धा य जीवा ईऽप्य दग्धाः कुले मम । भूमौ दत्तेन तीयेन तृप्ता यान्तु पराङ्गतिम्' इति सूक्तमपि ।
तस्मादन्नं— इत्यत्र तेषां अन्नं मितिः ।

प्राणाग्नि होत्री गण्डूष करणात् पूर्वं हस्तं प्रक्षालये इत्यदि ।
हतं देवं च पिडयञ्च आत्मानं चोपघातयेत् ॥२२०३॥

1792. संग्रहे—

पवित्रं ग्रन्थिमुत् सृज्य मण्डले भुवि निक्षिपेत् ।
हस्तादीन् क्षालयेद् विद्वान् चक्रवादी च कुत्रचित् ॥२२०४॥

1793. व्यासः—

ताम्बूलोद्गुीरणं चैव गण्डूबोद्गुीरणन्तथा ।
कांस्य पात्रे तथा ताम्रे न कुर्वीत कदाचन ॥२२०५॥
उष्णादकैर्धान्य चूर्णैः करौ श्मश्रुणि शोधयेत् ।
कर्त्ता पवित्रं मुत्सृज्य क्षालयेत् पाणि पादकम् ॥२२०६॥
धाचभ्योच्छिष्टं सामीप्ये पिण्डदानं समाचरेदिति १(*) ॥

1794. अथ पिण्डदानम् ।

तश्चार्चनोत्तरं, प्र(अ)करणोत्तरं, २(†) भोजनोत्तरं, विकिरोत्तरम् ।
स्वधावाचनोत्तरम्, त्रिप्रविसर्जनोत्तरंवेति ।

1795. हेमाद्रौ, स्मृतिषु, सूत्रेषु पक्षा उक्ताः ।

तेषां यथावत्तद्द्रव्यवस्था द्रष्टव्या ।
प्रेत श्राद्धेषु पूर्वम्, अन्येषु भोजनोत्तरमिति शिष्टा अप्याहुः । तत्रापि
विसर्जनात्पूर्वमाचान्तेषु, नाचान्तेषु वा विप्रेषु पिण्डदानं कार्यम्-

1796. मित्याश्वलायन-कात्यायनौच वदतः । तथा च तत् सूत्रम् ।
भुक्वत् स्वाचान्तेषु पिण्डान्निद्रव्यात् । आचान्तेष्वेक इति ।
अनाचान्तेष्वचान्तेष्वित्य पर इति च ।

1797. आपस्तम्बस्तु, —

विसर्जनोत्तरमाह । भुक्वतोऽनुब्रज्य प्रवृत्तिणीकृत्य द्वेषम्, वृत्तिणा-

1798. प्राग्दर्भान् संस्तौर्यति सूत्रेणजातूकर्णः ।

व्यास(म)मात्रं समुत् सृज्य हस्तमात्रमथापिवा ।

उच्छिष्ट—देशात् पिण्डान्स्तु शुद्धभूमौतु निर्वपेत् ॥२२०॥

१(*) 'उच्छिष्टं समाप्य' इत्यन्व पाठः । 'वाचभ्योच्छिष्टं त्यक्त्वा' इति वा पाठः ।

२(†) अथ पाठोद्घोषः ।

अथ 'वधातन्व व्यवस्था' इति शिष्टः पाठः ।

सिकताभि मृदावापि वेदी दक्षिणनिम्नगा ।

काव्यां सा पिण्डदानाय गोमयेनोपलेपनम् ॥२२०८॥

1799. आश्वलायनः—

स्फेण लेखामुल्लिखेत् । अपहता असुरा रक्षांसि वेदिवद् इति
तामभ्युक्ष्य, सङ्घृच्छन्नैरथतीय्यं प्राचीनाधीती रेखां त्रिकवकेनोप-
नयेत् । शुद्धन्तां पितरः शुद्धन्तां पितामहाः शुद्धन्तां प्रपितामहा
इति, तस्यां पिण्डान् प्रीणियात् । पराचीनं ते पाणिना पित्रे पिता
महाय, प्रपितामहायैतत्तेऽसौ येचात्रत्वा मन्त्रानिति १(*).

1800. उल्लेखनं कराभ्यामुक्तम्, पारस्करेण ।

कराभ्यामुल्लिखेत् स्फेण कुशैर्वापि महीं द्विजः ॥२२०९॥

अथ वैककरेणैव लेखां यत्नेन कारयेत् ।

एवं मातामहं श्राद्धे एकोद्दिष्टे विकल्पिता ॥२२१०॥

1801. अत्रोल्लेख निधानं मुक्तं, कात्यायनसूत्रे—२(†) ।

1802. उक्तं परस्तान्नद्रध्यादिति ये रूपाणीति । अकरणेऽनर्थः शतपथ
ब्राह्मणे उक्तः । यद् ब्राह्मणः अनिधायोल्लेखं पितृभ्यो ददाति
असुररक्षांसि ह्येषां तद्धि मन्थत इति ३(‡) अत्र निम्नः पाठः ।

1803. तच्च प्रतिपार्धणं कार्यमिति द्न्दुः ।

आरादुपकारकारकत्वादेकमेवेत्यन्ये ।

1804. याज्ञवल्क्यः—

सर्वमन्नमुपादाय सतिल दक्षिणा(युतः)मुखः ।

उच्छिष्टं सन्नधौ पिण्डान् दद्याद्दे पितु यज्ञवत् ॥२२११॥

केचित् पिण्डेषु मासान् वर्जयन्ति ।

माया श्राद्धेषु वैप्राह्या वज्याश्चैवाग्निपिण्डयोः ।

ब्राह्मणेषु यथामघं तथा माषोऽग्निपिण्डयो रिति ॥२२१२॥

तथा,—

माषान् पायसं दद्यात् श्राद्धे गव्यं विशेषतः ।

माषान् सर्वत्र वैदद्यात् पिण्डेचाग्नौ चर्जयेत् ॥२२१३॥

१(*)

सङ्घृच्छन्नैः कुशैरित्यर्थः ।

”

अत्र पाठान्तरं 'यदात्रनोति येऽनिधायोल्लेखं पितृभ्यो ददात्यसुररक्षांसि ह्येषां तद्धिमन्थत
इति च ।

२(†)

अत्र वैशिदाङ्गः, उक्तमुक्तः अक्षितदीपनदुर्जयैति ।

३(‡)

अत्रापि निम्नः पाठः ।

इति स्मृतिभ्याम् १(*) ।

तिलमन्त्रं चपानीयं धूपदीपं पयस्तथा ।

मधुसर्पिः खण्डयुतं पिण्डमष्टाङ्गमुच्यते ॥२२१४॥

अत्र खण्डः शर्करा २(†) ।

अत्राष्टमत्वमन्नपरित्यागेन तस्य प्रधानं द्रव्यत्वात् ।

1805. कात्यायनः—

दक्षिणाग्रेषु दूर्भेषु अचनिज्यं यथार्हतः ।

पिण्डदानं प्रकुर्वीत पित्रादीनां यथा क्रमम् ॥२२१५॥

तथा, अपः क्षिपेन्मूलदेशेऽवनेश्चेति पात्रतः ।

द्वितीयञ्च तृतीयञ्च मध्यदेशाप्रदेशयोः ॥२२१६॥

मातामहं प्रभृतीनां प्रेतेषामेव नामतः ।

सर्वस्मादन्नमुद्धृत्य व्यञ्जनैरूपं सिच्यच्च ॥२२१७॥

अवनेजनवत् पिण्डान् दद्याद् विल्वप्रमाणकान् ।

दर्भाश्च-सकृदाच्छिन्नाः । तल्लक्षणन्तु—

समूलोत्खातदर्भास्तु सकृदाच्छिन्नसंज्ञकाः ।

तन्मूलभागदेशेषु पिण्डदानं प्रशस्यते ॥२२१८॥

1806. शतपथेऽपि—

‘उपमूलोदितानि सकृदाच्छिन्नानि भवन्त्यप्रमिवै देवानाम्, मध्यमिव

मनुष्याणाम्, मूलमिव पितृणामिति ।

उदितानि सकृदाच्छिन्नानीत्यर्थः ।

1807. पिण्डप्रमाणमाह,—अङ्गिराः ।

कपित्थविल्वमात्रान् वा पिण्डान्दद्याद्विधानतः ।

कुक्कुटाण्डप्रमाणान् वाऽऽमलकैर्बदरैः समान् ॥२२१९॥

1808. धूम्रः—

कपित्थस्य प्रमाणेन दद्यात् पिण्डान् समाहितः ३(‡) ।

तत् समं विकिरन्द्यात् पिण्डान्तेतु षडङ्गुले ॥२२२०॥

१(•) कति भ्याम् इति—इयोर्वचनयोर्लाभ्यामित्यर्थः ।

२(†) त्वच्छः सितोपलं वा पक्कं शर्करया सितोपलं पाकानन्तरं भवति कठिनम् ।

३(‡) अपरञ्च—एकोद्दिष्टं पूर्णं विल्वमहं विल्वञ्च पार्श्वे । इतौ पुत्र्यप्रणादीनपिण्डं ‘दद्याद् अवाञ्छिरे ॥ इति पुराणे ।

पिण्डान्त इति बह्वृच परम् ।

तथा,—

एकोद्दिष्टे सपिण्डेच कपित्यन्तु विधीयते ।

नालिकेर प्रमाणन्तु प्रत्यग्दे मासिके तथा ॥२२२१॥

तीर्थे दर्शेच संप्राप्ते कुक्कुटाण्ड प्रमाणतः ।

महालये गयाश्राद्धे कुर्यादात्मलकापमम् ॥२२२२॥

तथा,—

यत्र स्युर्बहवः पिण्डा स्तत्रवित्त्व फलोपमाः ।

यत्र चैको भवेत् पिण्डस्तत्र खलुर सन्निभः ।

प्रेत-पिण्डस्तु दैर्घ्येण द्वादशाङ्गुल उच्यते ॥२२२३॥

1809. इति वायवीये ।

पत्नी पिण्डांस्तु मृत्स्नीया १(*) त्रिवर्गस्य सहायिनी ।

स्वहस्त-घटितं दद्यात् पत्नी-घटितमैव च ॥२२२४॥

1810. हेमाद्रौ, लोगाक्षिः—

असावेतन्न इत्युक्त्वा तदन्ते च स्वधानमः ।

चतुर्थ्याथ तमुद्दिश्य पिण्डं दद्याद्द्वयथाविधि ॥२२२५॥

तथा,—

महालये गयायाञ्च प्रेतश्राद्धे दशाहिके ।

पिण्ड शब्दः प्रयोगः स्यादन्न मन्यत्र कीर्त्तयेत् ॥२२२६॥

1811. नामाज्ञानेत्वापस्तम्बः,—

यदि नामानि न विद्यात् स्वधापितृभ्यः-पृथिवि षड्भ्य इति

प्रथमं २(†) पिण्डं दद्यात् ।

स्वधापितृभ्योऽन्तरिक्षषड्भ्य इति द्वितीयं पिण्डम् ।

स्वधापितृभ्योद्विविषद्भ्य इति तृतीयं मेघञ्च, मातामहेषुच ।

बह्वृचानान्तु पूर्वमेव विशेष उक्तः ।

पिण्डप्रयोगस्त्वेकश्चासेन कार्य्यः ।

१(*) 'मित्रीया' इति पाठान्तरम् । षड्भ्य इत्यत्र सदभ्य इत्यन्वः पाठः ।

दिवि सोदनि धेते दिवि सदकोभ्य इति ।

२(†) यत्र सन्दिग्धः पाठः । दिविसदभ्यः, पृथिवी सदभ्यः, अन्तरिक्ष सदभ्यः इति चत्वार्यः पाठाः ।

मन्त्रोच्चारण समवेपथ्वमन्त्रं व्याधे प्राणवायोः कुम्भकं कुर्यादिति ।

यावदेषोच्च रेत्नमन्त्रान्नावत् प्राणान् निरोधयेदिति
स्मृतेः १(*) ॥२२२७॥

1812. **मात्रादि-पिण्डस्थान माह, सांख्यायनः—**

येषान्तु गृह्णे दशादौ मातृ भ्रातृ पृथगुक्तम्, तेषां पितृभ्यः पश्चिमे
मातृभ्यस्तत् पश्चिमे मातामही (हे) भ्योऽपि दद्यादिति ।

1813. **हेमाद्रौ, वराहः,—**

पूर्वास्तु पितृभ्योदद्यादपरास्तु स्त्रीभ्य इति सूत्रान्तरञ्च ।
पराञ्चः पितर इति श्रुतिश्च । एव मेकोद्दिष्टेभ्योऽपि वामभागं
पिण्डदानमिति ।

1814. **शङ्खः,—**

आचार्य्यं गुरु-शिष्येभ्यः सखि-ज्ञातिभ्य दद्य च २(†) ॥२२२८॥
तत् पत्नीभ्यश्च सर्वाभ्यस्तथैवच जलाञ्जलीम् ॥२२२९॥
पिण्डांस्तेभ्यः सदा दद्यात् पृथग्भाद्र(पात्रा)पदे नरः ।
तीर्थेषुचैव सर्वेषु माघमासे पद्यास्तुच ॥२२३०॥
द्वौहित्र पुत्र दाराश्च ये कनिष्ठाः सहोदराः ।
निः सन्ताना मृता येच तेभ्योऽप्यत्र प्रदीयते ॥२२३१॥
पितृणां वामभागेषु पिण्डमेवान्तु निर्धयेदिति ।
सपत्नीकाय समुत्तायेति प्रयोगोऽत्र हेयः ।
'भुञ्जते भर्तृभिः स्त्रियः' इति स्मृतेः ।
अश्वघृका गयामातृ-भ्रातृचैव मृतेऽनि ।

1815. **एकोद्दिष्टं तथा मुक्त्वा स्त्रीषु नान्यत् पृथग्भवेदिति ॥२२३२॥**
शङ्खोक्तेश्च ।

1816. **मनुः—**

तेषु नैषु युतं हस्तं निर्मृजेल्लेपभागिनाम् ।
तेनैव तृप्तिमायान्ति लेप भाजः सदैर्वाह ॥२२३३॥

1817. **खिल्याञ्च—**

अत्र पितुरोमादयश्चमिति दर्भमूले करावमर्षणमिति ।

१(*) 'सुतः इषा' इति भिन्नः पाठः । प्राणानां कुम्भकं कुम्भान् मनसः स्त्रियार्थं पितृणां
कारणाद्यर्थेति यावत् कर्तुरिति ।

२(†) चत्वार्यः उपनेताः । गुरुः हीचादाता, त्रिचक्रवेति ।
'क्षेपभाजश्चतुर्वाद्याः पित्राद्याः पिच्छभागिनः' इति ।

1818. **सुमन्तुः—**

एकोद्दिष्टेषु सर्वेषु दर्भलेपोन विद्यते । १(*)

सपिण्डीकरणादौ तु लेपः सर्वत्र शस्यते ॥२२३४॥

1819. **मनुः—**

आचम्योदक् परावृत्य त्रिराचम्य शनैरसून् ।

बद्धुत्स्तु नमस्कुर्व्यात् पितृनेष च मन्त्रवत् ॥२२३५॥

1820. **कात्यायनः—**

अत्र पितर इत्युक्तोद्गमना आवृत्यामीमदन्तेति जपति,
पूर्व्ववद्वनेनेज्य, निर्वा विस्त्रंस्य, नमोव इति षड्जलीन् करोतीति ।

1821. प्राणरोधस्त्वन्नामन्त्रक इति-कर्काचार्यः २(†) ।

आश्वलायनसूत्रेऽपि, निवृताननु मन्त्रोपेतानत्र पितरोमादयध्वं
यथाभागमावृषायध्वमिति, सव्यावृत्य यथा शक्त्या प्राणानायभ्या

(आसित्वा)भिपर्यावृत्यामीमदन्तः पितरो यथाभागमावृषायि(ष्टि)
वतेति । चरोः प्राणभक्तं भक्तयेन्नित्यं निनयनमिति । नित्य

प्रहणं शेषः(ः)पर्यावृत्यामीं मन्त्रपितरोयथाभागमावृषायिवतेति,
चरोः प्राणभक्तं भक्तयेन्नित्यं निनयनमिति ।

नित्यप्रहणं शेषाभावेऽपि का वमित्यर्थः ।

1822. **शौनकोऽपि,—**

पिण्डशेषाश्चरान्नं किञ्चिदाप्राय तत्त्यजेत् ।

प्रज्ञाल्याचम्य शुद्धन्तामित्याद्यैरथ पूर्व्ववत् ॥२२३६॥

मन्त्रैः पिण्डेषु पानीयं निषिञ्चेत् पितृतीर्थतः ।

ततः सम्यग्द्विराचम्य नोर्वाविस्त्रंस्य वाग्यत इति ॥२२३७॥

1823. **आश्वलायनसूत्रे विशेषः—**

असावाचम्यरत्न स्वासवंरत्नेति ३(‡) ।

१(*) अत्र वर्षादि, वर्षेसुष । इत्यन्वः पाठः 'मन्त्रवित्' इति भिन्नः पाठः । अत्र बद्धुत्स्तु कुर्वर इति तात् बधकादीन् नम स्कुर्व्यात् । अत्र 'स व्याडडगाडव्य' इति भिन्नः पाठः ।

२(†) अत्र प्राणरोधः—अत्रस्त्वैर्याय कुम्भकः कार्यः ।
अवाधिकं वारहयं पाठो दृश्यते । 'नित्यप्रहणं शेषाभावेऽपि' इत्यादि, निनयनमिति, विचारः पाठोऽस्ति ।

३(‡) आसवंरत्नरत्नेति भिन्नः पाठः । 'जडं कितीति' इति भिन्नः पाठः । 'चरोः वक्तृकीरत्नं'

इति मन्त्रः । यत्नं यजुः, अः २ । ३४

' नक्षत्रीणां' इत्यन्वः पाठः ।

पिण्डेष्वभ्यङ्गान्ते वासोदद्याच्छुक्लवस्त्रदशमवम्, दशामूर्णभवंवा ।
पञ्चाशद्वर्षताया ऊर्ध्वं स्वलोभनेतद्वः पितरोवासो, मानतोऽभ्यत्
पितरोयुद्गर्ध्वं (युवर्ध्वं) इति कात्यायनसूत्रे एतद्व इत्युपास्यति ।
सूत्राणि प्रतिपिण्डमूर्णा दशावा यवस्योस्तरे यजमानः लोमानि
वोर्जमित्यपोनिषिञ्चतीति ।

1824. व्याघ्रोऽत्र विदोषमाह,—

अग्निः प्रज्ञाद्य तत्पात्रं प्रतिपिण्डन्तु पूर्व्ववत् ।
आनिषिच्य ततः कुर्व्यात् पिण्डपात्रमधोमुखम् ॥
गन्धपुष्पाणि धूपञ्च दीपञ्च विनिवेदयेत् ॥२२३८॥

1825. देवल्लक्ष्म,—

दक्षिणां सर्व्वभोगांश्च प्रतिपिण्डं प्रदापयेत् ।
भक्ष्याण्यपूपानि इक्षुंश्च व्यञ्जनान्यशनानितेति ॥२२३९॥
पिण्डपूजनं सव्येनेति केचित् १(*) । पित्रत्वाद्दपसव्येनोदकं
च दद्यात् । अघोराः पितरः सन्तु, सन्त्वित्युक्ते, गोत्रनीधर्द्धतां
वर्द्धतामित्युक्ते । दातारोनोऽभिवर्द्धन्तां वेदाः सन्ततिरेवच ।
अद्वाचनोमाव्यगमद्वुदेयञ्च नोऽस्तिवत्याशिषः प्रतिगृह्य, स्वधावा-
चनीया, स पवित्रान् कुशानास्तीर्य्य, स्वधां वाचयिष्ये, इति
पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो
दुर्द्धप्रमातामहेभ्यश्च स्वधोच्यतामिति । अस्तु स्वधाइत्युच्यमाने,
स्वधावाचनीयेष्वपोनिषिञ्चत्यूर्जमिति । २(†)

1826. मातृस्येऽपि,—

अथाचान्तेषुवाचम्य वारि दद्यात् सकृत् सकृत् ।
तिलपुष्पाक्षतान् पश्चाद्दक्ष्योदकमेवच ।
वत्वाशीः प्रतिगृह्णीयाद्विभ्रेभ्य प्राङ्मुखं बुध इति ॥२२४०॥
अक्षय्योदकञ्च प्रत्येकं देयम् ।
अर्घ्वेऽक्षय्योदकेचैव पिण्डदानेऽधनेजने ।

1827. तन्मस्य विनिवृत्तिः स्यात् स्वधावाचनं एव चेति कात्यायनोक्तेः ॥२२४१

१(*) सव्य इत्याम्नारद्व पूर्व्वर्धं दक्षिणेन कुर्व्यादित्यन्ते । तेष्वल्लक्ष्मीया वा इत्यन्तः पाठः ।

२(†) 'जर्ज्वं वदन्तीरवतं वृत्तं' इत्यादि मन्त्रः । शुक्ल यजुः च., २।१४ ।

- अक्षय्योदकदानञ्च अर्घदानवक्षिष्यते । इति स्मृत्यन्तराच्च ।
 वक्ष्यैव नित्यं तत्कुर्याच्च तुर्ध्यां न कदाचनेति ॥२२४२॥
 इदन्तु, पिड्येऽपि स्वयेनकार्यम् । विसर्जनं सौमनस्यमाशिषा प्रार्थन-
 1828. न्तयेतिपरिभाषोक्तेः । अपसव्येनेति कर्काचार्यः । स्वधावाच-
 नीयानिति,—स्वधा वाचनीयाः । कुशास्तु-अर्घपात्रोपरि स्थापिताः ।
 पवित्राण्यर्घ्यसम्बन्धीनि । तेषां मर्ध्यैविनि युक्तत्वात् ।
 1829. अन्यादन्यान्युत् पाद्यानीतिदुण्डुः । १(*) इदन्तु कात्यायनमतीनाम् ।
 वहुवृत्तादीनां जलनिषेकमात्रम् । अथैतान् प्रवाहयेत्परैततः ।
 1830. सोम्यास-इत्याम्बलायनोक्तेः । अत्रावसरं न्युञ्जाभ्यर्घपात्रात् पान-
 (त्थानं) पिण्ड-भुक्तपात्रोत्थानं च कार्यम् । उत्सानपात्रं कृत्वा
 1831. यथाशक्ति दक्षिणान्दद्यादिति कात्यायन सूत्रात् ।
 स्वस्तिवाचनकं कुर्यात् पिण्डानुदधूत्य यत्नतः ।
 ततस्तु दक्षिणान्दद्यात् पात्रोच्चालन पूर्वकम् ॥२२४३॥
 1832. इति मात्स्योक्तेश्च ।
 भाजनेषु प्रतिष्ठासु स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः ।
 तदन्नमसुरेभुं कं निराशैः पितृभिर्गतम् ॥२२४४॥
 1833. इति हेमाद्रौ बृहस्पत्युक्तेश्च । जातूकर्ण्यः—
 पात्राणि चालयेच्छाङ्गे स्वयं शिष्योऽथवा सुतः ।
 नस्त्रीभिर्नचवालेन ना स्व(स)जात्या कथञ्चन ॥ २२४५॥ इति ।
 1834. हेमाद्रौ, नागरखण्डे—
 उत्थानमर्घपात्रन्तु कृत्वा दद्याच्च दक्षिणाम् ।
 हिरण्यं देवतानाञ्च पितृणां रजन्तथा ॥२२४६॥
 1835. दक्षिणा दानं स्वयेनेति परिभाषायामुक्तम् । पितृपक्षे ऋत्विज्यः
 प्राचीणावीतिनाम्वाहार्यदक्षिणा, आसादनादत्राप्यपसव्येनेवपिने
 1836. दक्षिणादानमिति हण्डूः ।
 पित्र्यमानिधनात् कार्यं विधिवद्दर्भपाणिना ।
 1837. प्राचीणावीतिनासम्यगपसव्यमतन्त्रिणेति, ॥२२४७॥ मनुबचनञ्च

1838. आनिनयनादासमाप्तेः । विद्वाभिन्नः—

हेमच रजतं वापि यतये ब्रह्मवारिणे ।

यो(नो) द्वावि कृते कृत्ये सभवेद् ब्रह्मघातकः १(*) ॥२२४८॥

दक्षिणादानानन्तरं पिण्डोत्थानं कार्यम् ।

सतिलं नामगोत्रेण दद्याच्छुक्लयाच दक्षिणाम् २(†) ॥२२४९॥

स्वस्तिवाचनकं कुर्यात् पिण्डानुद्धृत्य भक्तितः ॥२२५०॥

1839. इति कूर्मोक्तेरिति दुण्डुराह ।

अत्र स्वस्तिवाचनं नाम, पिण्डस्थानस्थित जलेन स्वशिरसि-

शान्तिरस्तु शिवञ्चास्तु पुष्टिरस्तु इत्यादिमन्त्रेणामिषेचनम् ।

पिण्डास्तरणानां दर्भाणामुदमूकस्याचाग्नौ प्राश(स)नं कार्यम् ।

उल्मूकं—सकृदाच्छिन्नान्यग्नावाद्भ्यादिति कात्यायनोक्तेः ।

पात्रस्थपिण्डाघ्राणं कार्यम् । अर्ध्वाभाजिभ्रतीति तदुक्तेरेव ३(‡) ।

मध्यमपिण्डं पत्नी प्राश्नाति पुत्र कामाचेदिति (कात्यायनः) ।

1840. कात्यायनः—

दक्षिणान्दत्त्वा, विष्वेदेवाः प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा,

वाजेवाजेऽथतेत्यनया ३(०) विस्तृज्य, आमावाजस्येत्यनुवृत्त्य,

प्रदक्षिणीकृत्योपविशेदिति ।

1841. मातृस्ये,—

स्वस्तिवाक्यं ततः कृत्वा पितृपूर्वं विसर्जयेत् ।

वाजे वाजे इति जपन् कुशाग्रेणाथ वामतः इति ॥२२५१॥

1842. ब्रह्मवैवर्ते,—

आमावाजस्य मन्त्रन्तु पठित्वाच प्रदक्षिणम् ४(S) ।

द्वारोपान्ते ततः कृत्वा संयतः प्रविशेद् गृहमिति ॥२२५२॥

- १(०) 'यो ददाति स्थितेवर्णे' इति भिन्नः पाठः । अतस्तु पितृस्यै रजतं दक्षिणा बन्धु ।
देवेतु कुमर्दि इति शालोक्तम् । 'स भवेत् ब्रह्मघातकः' इति भिन्नः पाठः ।
- २(†) 'सजलं सवेण' मितिवाच्यः पाठः ।
- ३(‡) 'वचानां पिण्डमिति' भिन्नः पाठः । शुक्ल वस्त्रः २१, ११ । मन्त्रश्च ।
अत्र स्वस्तिवाचनं—शान्तिं शिरसि मन्त्रेण जलदानम् । अतु कर्मादी स्वस्तिवाचनम् ।
- ४(S) " " यद्यः ८ । १८१ " .

1843. हेमाद्रौ, वृहस्पतिः—

अद्य मे सफलं जन्म भवत्पादाब्ज वन्दनात् ।
 अद्य मे वंशजाः सर्व्वे याता वोऽनु प्रहाहिषम् १(*) ॥२२५३॥
 पत्रशाकाविदानेन फलेशिता युयमीदृशाः ।
 तत्फलेशजातंचित्तास्तु विस्मृत्य क्षन्तुमर्हथ ॥२२५४॥
 इति विप्रान् समाप्याथ विस्मृजेद् भक्तिसंयुतः ।
 आसीमान्तमनु व्रज्य उच्छिद्यान्यथ जालयेदिति ॥२२५५॥

1844. मनुश्च,—

उच्छेषणन्तु तत्तिष्ठेद् यावद् (दयेवा) विप्रा विसर्जिताः ।
 ततो गुह्यलिं कुर्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥२२५६॥ इति ।

1845. हेमाद्रौ, वसिष्ठः—

श्राद्धेनोद्भासनाद्या(पा)नि उच्छिष्टान्यादिनक्षयात् ।
 श्रांतन्ते वै सुधा याश्च स्ताः पिवन्त्य कृतोदकाः२(†) ॥२२५७॥ इति ।
 इदन्तु गृहान्तरसत्त्व विषयम् । एवञ्च, उच्छिष्टा यस्यानेक कालावा-
 यथा संख्यं व्यवस्थेयाः ।

1846. ब्रह्माण्डे —

शूद्राय चानुपेताय श्राद्धोच्छिष्टं न दापयेत् ।
 यो दद्याद् भान्त्या सन् मौहासतद् गृह्णाति(गच्छति)वैपितृण् ॥२२५८॥
 तस्मान्नदेयमुच्छिष्टं मन्नाद्यं (र्य) श्राद्ध कर्मणि ।

१(*) 'पितृण् नमस्ते दिवि धे च सूर्याः'
 सखासुतः काम्य फलाभिबन्धो ।
 प्रदानं यन्ताः सकलचित्तानाम्,
 विस्तृता येऽनभि संहितेषु ॥
 'पिता सगैः पिता धर्मैः पिताऽपि परममवः ।
 पितरि प्रीतिमापन्नो प्रीयन्ते सर्व्वदेवताः' ।
 चन्द्रचिदायै मार्कण्डेय पुराणे ।
 चतुःपितृपदं सर्व्वं च मानाद्युपलक्षयम् ।

२(†) 'वसुधाऽधस्तात् ते पितरि जतोदकाः' इति भिन्नः पाठः । 'ताः पितरि सुधाधाराः'
 इत्यपरः पाठः ।
 मूलेषु पाठव्यत्ययोऽस्ति । 'चतुः भान्त्योनीनाम्' इति भिन्नः पाठः । 'माग्यऽन्वोऽनाम्'
 इत्यपरः पाठश्च ।

अन्यत्र—

दधिमधुचसर्पिभ्यो शिष्याय च सुताय च ॥२२५६॥

1847. जातूकर्ण्यः—

द्विज-भुक्तावशिष्टन्तु शुचि भूमौ निखानयेत् ।

स्वमाजाराद्विदुः सत्त्व स्पर्शं भ्राष्ट्रं विनश्यतीति ॥२२६०॥

—*—

अथ पिण्ड प्रतिपत्तिः ।

—*—

1848. ब्रह्माण्डे—

पिण्ड मन्त्रौ सदा दद्याद् भोगार्थी प्रथमं नरः ।

पत्न्यै प्रजायै दीर्घमायुष्यं वायसेभ्यः प्रयच्छति ॥२२६१॥

दद्याद्द्वै मध्यमं पिण्डं भजेभ्यः मन्त्र पूर्व्वकम् ।

उत्तमां गतिमन्विच्छन् गोषु नित्यं प्रदापयेत् १(*) ॥२२६२॥

आज्ञां प्रजां यशः कीर्त्तिं अप्सु पिण्डं प्रदापयेत् ।

प्रार्थयन् दीर्घमायुष्यं वायसेभ्यः प्रयच्छति ॥२२६३॥

आकाशं गमयेदप्सु स्थितो वा दक्षिणामुखः ।

मन्त्रस्तु—

आधत्त पितरो गर्भमिति यालुषोवैदिकः २(†) ।

1849. शङ्कः,---

पत्नी वा मध्यमं पिण्डं अम्नीयादार्त्तवान्विता ॥२२६४॥

पत्नी बहुत्वे-स्त्रागलेयः—

प्राचीनावीतिना मन्त्र पत्न्या पिण्डो विभज्यते ।

प(प्र)तिपत्न्यस्य मन्त्रस्य कर्त्तव्याऽऽवृत्तिरेवतु ॥२२६५॥

१(*)

‘पिच्छं सुतोऽज विप्रभ्यो दद्यादग्नीं जसोऽपि वा’ इति सूक्तान्तरान्, गवादिभ्यो दद्यात् ।

अस्या परार्द्धं ब्राह्मण सर्व्वस्वो विद्यते । अत्र आश्रानित्यत्र प्रश्रानित्यन्व पाठः ।

२(†)

‘आधत्तपितरो गर्भम्’—शुक्ल यजुः २३; ३१२ः । अत्र पिच्छाग्रं अत्रपत्न्यायामात्रं

यज्ञीय अह-मन्त्रात् पुनराभवत् आत्मजलाभः स्यात् ।

अत्र ‘आधत्तो’ इति भिन्नः पाठः ।

1850. **विष्णु घर्मोत्तरे,—**

तीर्थं श्राद्धे सदा पिण्डान् क्षिपेत्तीर्थे समाहितः ।
यतः सन्निहितास्तत्र देवताः पितरश्च ह्येति ॥२२६६॥

1851. **याज्ञवल्क्यः—**

पिण्डांस्तु गोऽर्जं विप्रेभ्यो दद्याद्ग्नौ जलेऽपिवा ॥२२६७॥

1852. **बृहस्पतिः—**

अन्यदेश गता पत्नी रोगिणी गर्भिणी तथा ।
तदा तं जीर्ण-वृषभम्ङ्गा गोवा भोक्तुं मर्हति ॥२२६८॥

अत्र तं पिण्डं मित्यर्थः ।

अथ पिण्डोपघाते प्रायश्चित्तमाह, देवलः—
श्वश्रृगाल खरैः पिण्डः पृष्टो भिन्नः प्रमादतः ।
कर्तुं रायुष्मनाशः स्यात् प्रेतस्तं नोप सर्पति ॥२२६९॥

1853. **जातुकर्ण्यः—**

श्वश्रृगालोप सर्पं तीट्युक्तवाह,
तदोष परिहार्यं प्राजापत्यं प्रकल्पयेत् ।
पुनः स्नात्वा तदा कर्त्ता पिण्डं दद्याद् यथाविधि ॥२२७०॥

1854. **स्मृति दर्पणे, अत्रिः—**

माजार् मूषकस्पर्शं पिण्डे च विद्वली कृते ।
पुनः पिण्डाः प्रदातव्यास्तेन पाकेन तत्क्षणात् ॥२२७१॥

यथा,—

धर्मस्य तु विनाशः स्यात् काक स्पर्शादिकं विनेति १(*) ।
न काकस्पर्शं दोषः ।

1855. **बौधायनश्च,—**

श्ववाण्डालादिभिः स्पृष्टः पिण्डे यद्यपहन्यते ।
प्राजापत्यं चरित्वाऽथ पुनः पिण्डान् समाचरेदिति ॥२२७२॥

१(*)

'काकस्त' यम दूतोऽसि गृह्णाथ वक्षिस्तम'मिति आवाय वक्षिस्तम मन्मः ।

क्षेत्रमाचार्याः—अचिका पिपीचिका माजार् स्वर्गेन्दोष इत्याहुः ।

एतेभ्यश्च दोषः जातु ।

अथ पिण्डदाने निषिद्धकालोऽभिधीयते ।—

स च प्रागाह्निकाद्यौ निरूपि तोऽपि, सुज्ञानायात्रपुनश्च्यते,—

1856. बृहत्पराशरः—

मुगादिषु मघायाञ्च विषुवत्यने तथा ।

भरणीषु च कुर्वीत पिण्ड निर्व्वपणं न हि ॥२२७३॥

1857. श्रुतिरत्नावल्याम—

पुत्रे जाते व्यतीपाते प्रहणं चन्द्रसूर्ययोः ।

भ्रातृं कुर्यात् प्रयत्नेन पिण्ड निर्व्वपणादृते ॥२२७४॥

1858. कार्याजिनिः—

विवाहप्रत चूडासु वर्षमर्द्धं तर्द्धकम् ।

पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्यात्तिल तर्पणम् ॥२२७५॥

1859. बोधायनः—

संस्कारेषु तथान्येषु मास-मासार्द्धमेव च ।

पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्यात्तिल तर्पणम् ॥२२७६॥

1860. कात्यायनः —

बृद्धेरनन्तरं चैव यावन्मासः समाप्यते ।

तावत् पिण्डाद्यैव दद्यान् कुर्यात्तिल तर्पणम् ॥२२७७॥

1861. हेमाद्रौ ज्योतिः-पराशरः :—

विवाहे विहिते मासांस्त्यजेयुर्द्वादशैव हि ।

स पिण्डाः पिण्ड निर्व्वप-मौञ्जीवन्धे षडेव हि ॥२२७८॥

1862. सपिण्ड लक्षणमाह, शङ्खः,—

सपिण्डतातु सर्वेषां गोत्रतः साप्त पौरुसी १(१) ।

1863. पिण्डभोक् दानञ्च आशौचञ्च तदानुगमिति, कात्यायनः ॥२२७९॥

महालये नयाभ्राद्धे मातापित्रोः त्रयेऽहनि ।

यस्य कस्यापि मर्त्यस्य सपिण्डीकरणे तथा ॥

कृतेऽहोपि कुर्वीथ पिण्ड निर्व्वपणं सदेति ॥२२८०॥

१(१)

'सप्तमाजवतुर्बायाः पिशायाः पिण्ड भागिणः

पिण्डः सप्तमक्षणां सापिण्ड' साप्त पौरुषम्' ।

'सपिण्डतातु पुत्रे सप्तमे विनिवर्तते' इति कृत्वात्तरच ।

- मातापित्रोरित्युपलक्षणम्, हविरुभयत्ववत् १(*) ।
 तेन भ्रातृपितृभ्यादि वार्षिकं(के) पिण्डदानं कार्यम् ॥२२८१॥
1864. तथा सपिण्डोकरण—पूर्वभावि—श्राद्धोपलक्षणमिति—निर्णयशक्यते
 उक्तम् ।
1865. पिण्डे विद्वेषः संग्रहे,—
 मातापित्रोराम्बिकेतु विवाहादि-कृतावपि ।
 तिलैः पिण्डाः प्रदातव्याः अन्य-श्राद्धे विवर्जयेत् ॥२२८२॥
1866. राम कौतुके,—
 नन्दाश्व-काम-रव्यार भृश्वग्नि—पितृ-कालमे(भे) २(†) ।
 गण्डे वैधृति पातेच पिण्डा स्थाज्याः सुतेरपि,
 पिण्डान् विवर्जयेदिति ३(†) ॥२२८३॥
 भृगुभूमिः । नन्दाः—प्रतिपत्तवष्टेयकाद्यभ्यः । श्वश्वः समग्री ।
 कामः-त्रयोदशी । आरो मङ्गलवारः । अग्निः कीर्त्तिका । पितरो
 मघा । कालोभरणी । अन्यन् प्रसिद्धम् । अत्र विशेषो विस्मयप-
1867. निवन्धे,—तिथिवार प्रयुक्तो यो द्रोषो वै समुदाहृतः ।
 स श्राद्ध-तन्निमित्ते स्यान्नाम श्राद्धे कदाचनेति ॥२२८४॥
 तथाच संग्रहे,—
 अमावास्यां ज्ञयाहे च प्रेतपक्षे तथैवच ।
 श्राद्धं सपिण्डकं कुर्यात् तिथिवारं न जोधयेत् ॥२२८५॥
- 1868 कालनिर्णयदीपिकायाम्,—
 तीर्थे सम्बन्त्संगे प्रने पितृपक्षे शशित्तये ।
 पिण्डदानं प्रकुर्वीति युगादां (द्रा) भरणीमन्त्रे, इति ॥२२८६॥

(१०) अत्र हविरुभयत्वे साव्यादिति ।

१(†) 'पिण्डकावचो इत्यन्वः पाठः ।

” 'भृश्वग्नि' रिश्वपरः पाठः । अन्वत्त पञ्चाक्षरे 'भृगुप्रपातः'

अत्र स, दोष इत्यर्थः । तीर्थे इत्यायाद् भगवत् शान्ते मूनी वा प्रपातः ।

'अमावास्यां वा' इति साधुः पाठः ।

१(‡) 'अत्र पाठोऽन्यनिष्कान्तः' । 'पिण्डास्ताज्याः सुतेच्छुभिः' इत्यं पाठः कश्चरति ।

चाद्रे पाठः—'सुतेचादौ विवर्जिते' इति वा सम्भङ् ।

युगादौ—१(*) ।

भरणीमघे, तीर्थादि प्राप्ताविति योजना ।

तथा—

दर्शं श्राद्धे गया श्राद्धे श्राद्धे चापरपात्तिके ।

पिण्डदानं प्रकुर्वीत भरण्यां नैव दुप्यति ॥२२८७॥

तथाच—

तीर्थे महालये चैव मातापित्रोः क्षयेऽहनि ।

यस्य कस्यापि मर्त्यस्य सपिण्डीकरणे तथा ॥

कृतोद्वाहोऽपि कुर्वीत पिण्ड निर्वपणं सदेति ॥२२८८॥

अत्र मातापितृ शब्दो भ्रात्राद्युपलक्षणकः ।

मातापितृ—सुत भ्रातृक्षयादे श्राद्धं कृन्नरः ।

पिण्डदानं प्रकुर्वीत निषिद्धेऽपिच सर्वदेति ॥२२८९॥

1869. स्मृत्युक्तेः । इदमपि साम्निक विषयम् ।

त्यक्ताग्नेः पार्ष्वणं नास्ति नैकोद्दिष्टं च सर्व्वदा ॥२२९०॥

1870. त्यक्ताग्नेश्चैव पिण्डांक्ति स्तस्मात् संकल्प्य भोजयेदिति व्यासोक्तेः,

विकल्प इत्यन्ये । इति पिण्डदाने निषिद्धकालः प्रासङ्गिक—मुक्त्वा प्रकृतमुच्यते ॥

1871. हेमाद्रौ, मार्कण्डेयैः—

ततो नित्यं क्रियां कुर्याद्भोजयेच्च ततोऽतिथीन् ।

ततस्तदन्नं भुञ्जीत सहभृत्यादिभिर्नरैः ॥२२९१॥

नित्यं क्रियां वैश्वं देवादिकम्, तत्र श्राद्धं पाकोवा पाकान्तरोषाम्नात्

1872. इत्युक्तं देवलेण ।

श्राद्धं शेषेण कर्त्तव्यं वैश्वं देवादिकं बुधैः ।

संभोज्यश्चागतो यद्वा पृथक् पाकेन नैत्तिकमिति ॥२२९२॥

1873. नित्यं श्राद्धे, व्यासैः—

एकमप्याशयेद्विप्रं षण्णामप्यण्वहं गृही ।

नामृन्तणं न होमञ्च नाह्णणं न विसर्जनम् ।

न पिण्डदानं विकिरं न दद्यात्तत्र दक्षिणाम्, इति ॥२२९३॥

१(*) ।

युगादौ,— युगाद्यासु चतसृषु तिथिषु ।

‘वैशाखमासस्य शिता तृतीया नवम्यसौ कार्तिक शुक्लपक्षे ।

नाभस्य-मासस्य तमिस्रपक्षे त्रयोदशौ पक्षदशौ च मासे ।

1874. भविष्ये,—

भाषाहन-स्वधाकार-पिण्डाग्नौ करणादिकम् ।
ब्रह्मचर्यादि नियमा विष्वेदेवा नचैवहि ॥
दातृणामयभोक्तृणां नियमोनच विद्यते । इति ॥२२१४॥
एतद्ब्राह्मणवपि कार्यं, रात्रौ प्रहर पर्यन्तं दिवाकृत्यानि कारयेत् १(*) ।
ब्रह्मयज्ञश्च सौरश्च वर्जयित्वा विशेषतः ॥२२१५॥

1875. इति पृथ्वीचन्द्रे संग्रहोक्तेः । दर्शादा नेदं कार्यम् ।

नित्यश्राद्धं न कुर्वीत प्रसङ्गाद् यत्र सिद्धयति ।
श्राद्धान्तरे कृतेऽन्यत्र नित्यत्वात्तद्ब्राह्मणपयेदिति ॥२२१६॥

1876. नागरखण्डात् ।

अत्र विशेष आह्निकेऽवगन्तव्यः ।

1877. मातृस्ये—

ततस्तु वैश्वदेवान्ते सभृत्यसुतवान्भवः ।
भुञ्जीतातिथि संयुक्तः स्वर्गं पितृ नियेवितम् ॥२२१७॥
सर्वं पर्वदौ निषिद्धं माषाद्वीत्यर्थः । वैधत्वेननिषिद्धा प्रवृत्तेः ।
निषिद्धं कुर्वतां दोष स्तद्ब्रह्मेधमकुर्वताम् ।
माषाशनस्य वैधत्वाद्ब्रतच्युतिरश्रताम् ॥२२१८॥

1878. इति स्मृतिचन्द्रिकोक्तेश्च ।

केचित्तु—ब्रतस्थस्य वर्ज्यमाहुः । एकादश्यादांतु,—
उपवासो यदा नित्य श्राद्धं नमित्तिकं भवेत् ।
उपवासन्तदाकुर्यादाघ्राय पितृमेवितम् ॥२२१९॥

1879. इति यमर्षिः । यत्तु, देवलः—

श्राद्धं कृत्वातु यो विप्रो न भुङ्क्तं पितृमेवितम् ।
हविर्देवा न गृह्णन्ति क्रत्यानि पितृगन्तव्याह ॥२२००॥
तत्तु, एकादश्याद्विद्यतिरिक्त विषयम् २ †) ।
आघ्राणेनापि भोजन कार्यसिद्धेः ।

१(*) अत्र दिनकृत्य रात्रिकृत्ययोर्भेदात्त्रात्रिकृत्यं न निषिद्धमित्यतः ।

२(†) याज्ञीय श्रेयाघ्राणान्तु कर्षुंरैकादश्यावाम दिनेऽपश्यं कार्यम् । ननु भोजनम् । 'एका-
दश्यासुपवसे' इति शाब्दान् । तदा प्राक्तंऽग्न निषिद्धः ।

1880. **जातूकर्ण्यः—**

महन्येषु भोक्तव्यं श्राद्धं कृत्वा द्विजन्मभिः ।
अन्यथा ह्यासुरं श्राद्धं पर पाकेच सेविते ॥२३०१॥

1881. **संग्रहे—**

अथने रधिसंक्रान्तौ रधिवारेषु पर्यषु १(*) ।
मृताहे जन्मद्विवसे नकुर्व्याद्रात्रि-भोजनम् ॥२३०२॥
योऽभाति परगेहेषु श्राद्धं कृत्वातु तद्दिने ।
श्राद्धशेषं न चाभाति सवापि श्राद्धघातकः ॥२३०३॥

1882. **काशीखण्डे,—**

श्राद्धं कृत्वा परश्राद्धे योनरो भोक्तुमिच्छति ।
त्रयस्ते नरकं यान्ति दाता भोक्ता च तत्पिता ॥२३०४॥ इति ।

1883. **हेमाद्रि-प्रायश्चित्तकाण्डे मार्कण्डेयः—**

पुत्रादीनामथान्येषां श्राद्धशेषेण भोजनम् ।
प्रतीनांविधवानाञ्च यतीनाञ्चे द्विगर्हितम् ॥२३०५॥
अन्येषां भिन्नगोत्रिणां सम्बन्धिनाम्, व्रतिनो ब्रह्मचार्यादयः ।
तथा,—

श्राद्धावशिष्ट भोक्तारस्तेषु निरयगामिनः ।
सगोत्राणां स्वकुल्यानां ज्ञातिनांचैव दोषकर्तृदति ॥२३०६॥

1884. **प्रायश्चित्तमाह, जावालिः—**

विप्रस्त्वन्याहितश्राद्धे शिष्टाश्राद्धो जनञ्चरेत् ।
प्राजापत्यं विशुद्धौ स्याद् ज्ञातिगोत्रे न दोषकृत् ।
यतिनां वपनं २(†) लक्षं प्रणवस्य जपो भवेत् (?) ॥२३०७॥

1885. **अपवाद माह, स एव—**

श्वशुरस्य गुरोर्वापि मातुलस्य महात्मनः ।
उपेष्टव्रातुश्च पुत्रस्य ब्रह्मिष्ठस्य च योगिनः ॥२३०८॥

१(*) अत्र पर्यषु—चतुर्दशदशसाक्षात्-पूर्विमासु ऽ वप ।

२(†) 'यतीनां वपनं लक्षं (संज्ञं)' इत्यपि पाठो भेदः दृश्यते ।

अथ वपनं तुच्छम् । अपरं लक्षमितः प्रथमं लक्षम् ।

दत्तेषां श्राद्धं शिष्टाङ्गं भुक्त्वा दोषोऽपि विद्यते ।
इति केचित् प्रशंसन्ति मुनयस्तच्च साम्प्रतमिति ॥२३०६॥

1886. **जाबालः—**

ताम्बूलं दन्त काष्ठञ्च स्नेहस्नानञ्च भोजनम् १(*) ।
रत्यौषध पराङ्गानि श्राद्धकर्त्ता विवर्जयेत् ॥२३१०॥

1887. **आचार्यः,—**

न शूद्रं भोजयेत्स्मिन् श्राद्धे यत्नेन तद्धिने ।
श्राद्धशेषं न शूद्रेभ्यः प्रदद्यादखिलेष्वपीति ॥२३११॥

—*—

अथ श्राद्धभोजनां प्रायश्चित्तम् ।

—*—

1888. **दिषोदास-निबन्धे, हारीतः—२(†) ।**

सपिण्डोकरणा दूर्द्धं यावद्वद् प्रथमभवेत् ।
तावदेव न भोक्तव्यं त्रयेऽहनि कदाचन ॥२३१२॥
यदि भुङ्केत् पादकृच्छ्रं कृत्वा शुभ्यति मानवः ।
प्रथमेऽस्थोनि मर्जाच्च द्वितीये मांसभक्षणम् ॥२३१३॥
तृतीये रुधिरंचैव श्राद्धं शुद्धं चतुर्थकम् ।
अत्र शुद्धं तृतीया पेत्रया किञ्चिच्छुद्धम् ॥२३१४॥

1889. **तथाहि, हेमाद्रौ यमः—**

मृतस्याहनि संप्राप्ते यावद्वद् चतुष्टयम् ।
बहिः श्राद्धं प्रकुर्वीत न कुर्याच्छ्राद्धं भोजनमिति ॥२३१५॥
अत्र त्रयाहनि विशेषणाद्धर्षत्रयाद्वागपि क्रियमाण-दर्शापरपक्ष श्राद्ध-
भोजन-(ने)दोष इति गम्यते ।

अन्यत्रतु—

दशकृत्वर्षिवेदापो गायत्र्या श्राद्धं भुञ्जतः ।
ततः सन्ध्यामुपासीत जपेच्च शुद्धयाऽपि ॥२३१६॥

- १(*) यावत् कर्मः पुनर्भोजन निषेधः । ताम्बूलादौ नामवापि निषेधः । तवाच कृष्णकरि,—
'याचायुषं गदीपारं सिष्यालापं हि भोजनम् ।
रतिर्गति दिवानिद्रा श्राद्धं कष्टं वज्रयेन' इति । यत्र रति वरिष्ठं नमम् ।
२(†) नाम दिषोदासो वैद्यः, वेदकेतु 'यत्नकरिर्दिषोदासः' इत्यादि । यत्रैत्राणा अपिरेव ।

1890. तदभ्यासेतु स्मृत्यन्तरे—१(*) ।

सप्तत्रिंशत्तु यो मासांश्छाड्यं भुङ्क्ते तमोवृतः ।

स पङ्क्ति-दूषकः पापः प्रेताशी च भवेज्जनः (सुसः) इति ॥२३१॥

अत्रान्यो विद्वेषः,—

सपिण्डीकरण प्रकरणे द्रष्टव्यः । एवं श्राद्धस्य बहुधर्मकत्वेन गहनत्वेऽपि स्व स्व सूत्रोक्तरीत्या कार्यम् २(†) ।

वह्मलं वा स्वगृहोक्तं यस्य यावत् प्रचोदितम् ।

तेन तावद्दि शास्त्रार्थं कृते सर्वः कृतो भवेदिति, कात्यायनोक्तेः ॥२३१॥

यस्य सूत्रादि नास्ति । तस्य गृहादि येषां यत् श्राद्धादावुप लभ्यते ।

कर्तुमर्हन्ति ते सर्वे पारस्कर—मुनीरितम् ३(\$) ।

तदभावे यथालब्ध प्रकारेण समाचारविति,

1891. (पारस्करेण मुनिनेरितमाविष्टम्) । इति कात्यायन सूत्रम् ॥२३१॥

इति श्रीमद्विद्वज्जन कृपापात्र—भुनेन श्रीमन्नाग देवभट्टात्मजेनानन्तभट्टेन विरचिते

विधान पारिजाते श्राद्ध सामान्य-धर्मकथनम्—

पञ्चमेऽध्याये ॥

—*—

अथोक्त प्रकारेण श्राद्ध करणेऽसमर्थस्या ४(\$)नुकल्प विधानम् ।

—*—

तत्र विप्राभावे देवा भावेच,—

भोजयेत्थवाप्येकं ब्राह्मणं पङ्क्ति पावनम् ।

द्वे कृत्वातु नैवेद्यं पक्वान्नस्यतु निर्व्वपेत् ॥२३२॥

- १(०) तदभ्यासे,—भागवतचन निषिद्धस्य पुनः पुनः कृते इति ।
- २(†) चत स स सूत्रोक्तम्,—स स गृह सूत्रायनुसारिण कृतं सन्वाद्यम् । तथा साक्षात् गोभिल गृह सूत्र इन्द्रीन परिशिष्टादि । यजुषां पारस्कार गृह सूत्रादि ।
- ३(†) यस्य श्रौत धर्म-गृह सूत्रादिकं कृति पद्यं नारोइति तेन धर्म-कृत्वादी पितान्त-पिद वचनेन कुलपुरीकृत वचसाच सर्वं सन्वाद्यम् । यत् कदापि तत्त्वजेदिति । चत पाठ विज्ञातरसि ;—‘चयनाश्रीच’ ‘चनश्रीवापि तीर्थेच’ इति च ।
- ४(\$) ‘यजुक्’ दृष्टवाग्भोक्तः ‘चीयानाचैव सर्वेदा’ इति चतस्रस्तु कल्प विधानं दन्वान्तरे, भोक्तम् । क्रियालोपे पापाधिकारिइति ।

इत्येक विप्रपक्षः ।

निधाय वा दर्भं बद्ध्वा इत्यादिना दर्भवद् पक्षश्च प्रागुक्तः ।
तत्राप्य शक्तावाम भ्रातृं कार्यम् ।
अयने द्वौच तीर्थेच प्रवासे पुत्रजपमनि ।
आमभ्रातृं प्रकुर्वीत भार्यारजसि संक्रमे ॥२३२१॥

1892. **इति कात्यायनोक्तेः—**

अग्निरधनोवापि तथैव व्यसनान्वितः ।
आमभ्रातृं द्विजः कुर्यात् वृषलस्तु सर्वैवहीति ॥२३२२॥

1893. **कौम्मोक्तेश्च ।**

आहिताग््नौ प्रवासस्थे सति तत्पत्न्या स्वगृहे दर्शं श्राद्धादि कार्यम् ।

1894. **इत्युक्ते पृथ्वीचन्द्रे लघुहारीतेन ।**

अमावास्यादि नियतं प्रेषिते-धर्मचारिणी ।
पत्यौ तु कारयेन्नित्यं अन्येन ऋत्विगादिना ॥२३२३॥
इति । इदं भद्राहायां सत्याम् ।
पाकाभावेऽधिकारः स्याद्विप्रादीनां नराधिप ।
अपत्नीनां महाबाहो विदेशगमनादिभिः ॥

1895. **सदाचैवतु शूद्राणामामभ्रातृं विदुर्बुधाः ॥२३२४॥**

1896. **इति सुमन्तूक्तेः ।**

विदेश गमनादिभिः अपत्नीनामसन्निहितपत्नीनामित्यर्थः ।
स्त्री शूद्रःस्व पचन्नेव जातकर्म्मणि वाप्यथ ।
आमभ्रातृं सदा कुर्यात् द्विधिना पार्वणेनतु ॥२३२५॥

1897. **इति प्रचेतसः स्मृतेश्च ।**

स्वयं पचतीति स्वपचः स्वयं पाकी १(*) ।
आत्मनो देश कालाभ्यां विप्लवे समुपस्थिते ॥२३२६॥
आपद्यन्मौ तीर्थेच प्रवासे पत्युः सम्भवे ।
चन्द्रसूर्यप्रहे चैव दद्यात्तमं विशेषतः ॥२३२७॥

१(*) चचत्,—चपचः यदा कारनिवासां पत्न्या, एव चञ्चत्तुक्तः । नाप सः । अतः

” पचोऽपीकार्थं भवेत्तिति । अनयं-स्वत्वापरिव बोध्यम् ।

नपक्वं भोजयेद् विद्वान् सच्छूद्रोऽपि कदाचन ।

भोजयन् प्रत्यवायीस्यान्नच तस्यफलं लभेत् ॥२३२८॥

1898. इति विष्णु स्मृतेः ।

1899. प्रवासतीर्थादौ द्विजातेरपि आमश्राद्धमेवेति हेमाद्रिरुवाच ।

1900. विद्वानेश्वरस्तु—पाकाभावेद्विजातीनामिति सुमन्तूक्तैः ।

साग्निकैर्निरग्निकैश्च प्रवासादौ पाका सम्भवे

सत्यामश्राद्धं कार्यम् ॥२३२९॥

पाकासम्भवेत्वामात्रे नैत्याह । उत्सन्नाग्नीनामाम श्राद्धमेव ।

यावत्स्यान्नाग्निसंयुक्त उत्सन्नाग्निरथापिवा ।

1901. आमश्राद्धं तदा कुर्याद्धस्तेऽग्नौ करणं भवेदिति जमदग्निस्मृतेः १(*) ।

1902. अत्र विशेषमाह, मरीचिः—

श्राद्धविघ्ने द्विजातीनामामश्राद्धं प्रकीर्तितम् ।

अमावास्यादिनियतं मास-सम्बराहते ॥२३२९॥

903. स्मृतिदर्पणेच—

मृताहे च सपिण्डञ्च गयाश्राद्धं महालयम् ।

आपन्नोऽपि न कुर्वीत श्राद्धमामेन कर्हि चिदेति ॥२३३०॥

आदिशब्देन संक्रान्त्यादिश्राद्धं माससंघत्सराहते—मासिकाब्धिक-
श्राद्धं च वर्जयित्वेत्यर्थः ।

1904. आमघर्म्मोनाह, व्यासः—

आमं दत्तु कौन्तेय दद्यादामं चतुर्गुणम् ।

त्रिगुणं वापि नत्वेकं गुणञ्च सममर्पयेदिति ॥२३३१॥

अत्राति दरिद्रस्यच—सममपि देयम् ।

अन्यत्रापि—

आमं चतुर्गुणं दद्यादथवा द्विगुणम्मतम् ।

देयमष्टगुणं तद्वद्द्विगुणं त्रिगुणं चैव (तथा)ऽप्यसौ विधिः ॥२३३२॥

१(*)

अन्नम्,—अपक्वेन, आमतण्डुलादिवेति । तथाहि,—

सख्यं चेषणतं मातुः सन्तुषं धान्यं सुच्यते ।

आमं विदुषं मिलुक्तं खिलमन्नं मुदाहृतम्' कृष्यन्तरे इत्यपि ।

अत्राम धर्म्मोनाह—आमानागाम् परिमाणानि बोध्यानि । 'पिण्डदानकदा भवेत्' इति

आमे हेमे तथा नित्ये नान्दीश्राद्धे तथैवच ।
व्यतीपातादिके श्राद्धे नियमान् परिवर्जयेत् ॥२३३३॥

तथा,—

सिद्धाक्षेतु विधिर्यःस्यादामश्राद्धेऽसौ विधिः ।
आवाहनादि सर्व्वं स्यात् पिण्डदानञ्च भारत ॥२३३४॥
दद्यादनुद्विजातिभ्यः शृतं वाऽशृतमेववा ।
तेनाग्नौकरणं कुर्यात् पिण्डांस्तेनैव निर्वपेत् ॥२३३५॥

1905. षड् विंशन्मते,—

आमश्राद्धं यदा कुर्यात् पिण्डदानञ्च यद्भवेत् १(*) ।
गृहपाकात् समुद्भूत्य शक्तुभिः पायसेनषा ॥२३३६॥
पिण्डं दद्यादनुद्विजातिभ्यः शृतं वाऽशृतमेववा ।
पिण्डं दद्याद् ययालाभं तिलैः सह विमत्सरः ॥२३३७॥ इति

यत्तु—

आमेन पिण्डं दद्याच्च विप्रान् पक्वेन भोजयेत् ।
पक्वेन कुरुते पिण्डं आमाम्नं यः प्रयच्छति ।
ताडुभौ मनुज प्रोक्तौ नरकाहौ न संशय ॥२३३८॥ इति ।
तद्दर्शश्राद्धपरमिति त्रिस्थली सेतौ । अत्र देशाचाराद् व्यवस्थेत्यन्ये ।
अत्र भोजनं (सद्ब्राह्मण) सम्वद्धाद् अपोशानादयो निवर्त्तन्ते ।
प्रयोजनाभावात्, कृष्णलेऽवघातवत् २(†) ।

1906. मरीचिश्च—

तुप्त प्रश्नोऽवगाहश्च जुष प्रश्नो यथासुखम् ।
आमश्राद्धे भवेन्नैतदप्यो ज्ञानञ्च पञ्चममिति ॥२३३९॥

1907. अत्रगाहोद्भुत्तुनिवेशः । हेमश्राद्धपक्षे पिण्डनिवृत्तिरपर्याप्त-निवृत्तेश्चार्थाय,

1908. विकल्प इति स्मृत्यर्थसागे । आमश्राद्धे केवाञ्चिण्मन्त्राणामुहोऽपि
भवति ।

१(•) अनदिजातिभ्य इत्यपरः मित्र पाठः ।

२(†) ऋत्विजोऽपि, आदौ गृहण-निर्वाप-प्रोक्षण-वधान-पञ्चमश्राद्ध-कृष्णः मीढ
गालकः सुवर्णमणिर्वा । 'म स्वागत भिन्यादि प्रप्रय' इति वा पाठः ।
अत्राहुर्द्वं निवेशये दिव्यकपातं । अनाथ, अर्द्धपु इति । येन प्राप्तञ्च अपि कृते
प्रत्यवायाधिक्यत्वेत् ।

1909. यथाह, मरीचिः—

आवाहने स्वधाकारे मन्त्रा ऊहाः विसर्जने १(*) ।

अन्य कर्मण्य नूहाः स्यु रामभ्राद्ध-विधिः स्मृत ॥२३४०॥ इति ।

यथा,—

आवाहने हविषे अक्षवे इत्यत्र स्वीकर्त्रेवेत्यूहः ।

स्वाहाकारे,—

नमोवः पितर इत्यत्र तत् पदस्थाने आम्रावे त्यूहः २(†) ।

विसर्जने वाजेवाजे इत्यत्र तृसा इति पदस्थाने तृप्यते इत्यूहः ।

यद्यपि तस्मात्तन्नोहे इति शब्देन ऊहो निषिद्ध स्तथापि वचनादूहः ।

अन्य कर्मणि विष्णो हव्यं (कव्यं) रक्षस्वे त्यादौ ।

तथा,—

गृहपाकात् समुद्रतय शक्तुषु (भिः) पायसेन वा ।

पिण्डदानं प्रकुर्वीत आम्रे हैमे कृते सति ॥२३४१॥

आम भ्राद्धेच वृद्धौच प्रेतभ्राद्धे तथैवच ।

1910. विकिरं नेव कुर्वीत मुनिः कात्यायनोऽ ब्रवीत् ॥२३४२॥

तथा,—

आवाहनाग्नौ करणं विकिरं पात्र पूरणम् ।

तृप्ति प्रश्नं न कुर्वीत आम्रे हैमे कदाचनेति ३(‡) ॥२३४३॥

पतञ्च तीर्थ-सम्बन्ध्यामभ्राद्ध-विषयम् ।

1911. आवाहनं भवेत् कार्यं मर्ष्यदा नन्तथैवचेति हेमाद्रौ, भविष्योक्तेः ।

1912. हस्तेऽग्नौ करणं भवेदिति, पूर्वोक्त जमदग्नि स्मृतेश्च ।

विकिरोप्यामेनेति हेमाद्रिः ।

1913. शूद्रस्याग्नौ करणमुक्तं हेमाद्रौ ।

अग्नौकरणमन्त्रश्च नमस्कारे विधीयते ।

मन्त्रवर्जं हि शूद्रस्य सर्वमेव विधीयते ॥२३४४॥ इति ।

१(*)

आवाहनेच, विधान् देवान् आवाहयिष्ये, आवाहय इति प्रतिशक्तम् । तत्र वाच्यं मन्त्रे च ।

२(†)

इत्यत्र पितृपदस्थाने इति ।

३(‡)

दृष्टव्यमिति मन्त्रे तन्माःश्च इति विशेषितः ।

नमस्कारः इति—

अग्नये कन्यवाहनाय नमः ।

सोमाय पितृमते नमः, इति मन्त्र इत्यर्थः ।

तथा,—

आम आद्धन्तु पूर्वार्हे एकोद्दिष्टं तु मध्यतः ।

पार्षणं वा पराहे तु प्रातर्वृद्धिं निमित्तकम् ॥२३४४॥

एतद् द्विजाति विषयम् ।

मध्याह्नात् परतो यस्तु शूद्रस्य समुदाहृतः ।

1914. आम आद्धन्तु तत्रैव पितृणान्क्ष मत्तयमिति ॥२३४६॥

सुमन्तुना शूद्रस्य विशेषोक्तेः ।

ब्राह्मणाभावे,—

पात्रे तु निधाय दर्भं बटूनासनेषु समाहितः ।

प्रेषानुप्रेष संयुक्तं विधानं प्रतिपादयेत् ॥२३४७॥

सर्वाभावे क्षिपेदग्नौ गधे दद्याद्यथाप्सु वा ।

नेत्रं प्राप्तस्य लोपोऽस्ति पितृ कार्ये विशेषतः १(*) ॥२३४८॥

1915. इति देवलः ।

प्रेषानु प्रेषसंयुक्तं स्वागतं सुभ्यागतं मित्यादि प्रश्ने(x)प्रतिवचने-
स्वयमेव वदेदित्यर्थः ।

क्षिपेदग्नौ करणे पिण्डादिकमिति विशेषः ।

आमन्तु कालान्तरे ब्राह्मणाय दद्यात् ॥

—*

इत्याम श्राद्ध विधानम् ।

—*

1916. अथामश्राद्धाभावे हैममाह, मरीचिः—

आमान्नस्याप्य भावेतु श्राद्धं कुर्वीत वृद्धिमान् ।

श्रान्याक्तुगुणेनेव हिरण्येण सुरोच्चिपेहि ॥२३४९॥

(*) यस्तु वैदिकः सन्न सवतु व्यो-ग्रदय नर्मानम इति वदते ।

विनाभावे सर्वतः अग्नी गोषु वाग्बुध्यापेयं तेन न-पितृकार्ये ज्ञानिः स्यादिति ।

1917. स्मृत्यर्थसारे—

हिरण्यमष्टगुणं चतुर्गुणं द्विगुणं समं वा दद्यादिति ।

1918. भविष्ये—

अन्नाभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मणि ।

हेमश्राद्धं प्रकर्त्तव्यं तथास्ती शूद्रयोरपि ॥२३५०॥

गृह पाकात् समुद्रधृत्य शक्तभिः पायसे नवा ।

यदि पिण्डं प्रकुर्वीत हेमश्राद्धे कृते सति ॥२३५१॥

1919. षट्त्रिंशन्पतेच,—

आमन्त्रेणाग्नौकरणे विकिरो नैवधीयते ।

वृत्ति प्रश्नोऽपि नैवात्र कर्त्तव्यः केनचिद्भवेत् ॥२३५२॥ इति

1920. अत्र मरीचिना प्रोक्तम्—

अन्नाभावे हेमविधाने तत्स्थानापत्या तद्धर्मप्राप्तेः पूर्वधन्मन्त्रोहः ।

पूर्वाह्नकालताच क्षीयेति कश्चित् ।

एवमपि सपिण्डश्राद्धाशक्तौ संकल्यश्राद्धमाह,—

1921. हेमाद्रौ सम्बर्त्तः—

समग्रं यस्तु शक्नोति कर्त्तुं नैवह पार्थणम् ।

अपि संकल्य विधिना काले तस्य विधीयते ॥

पात्रे भोज्यस्य चान्नस्य त्यागः सङ्कल्य उच्यते ॥२३५३॥

1922. अत्र ध्यासः —

सङ्कल्यन्तु यदाकुर्यान्न कुर्यात् पात्र पूरणम् ।

आवाहनाग्नौकरणे पिण्डाश्चैव नवापयेत् ॥२३५४॥

पात्रपूरणमर्चनान् समन्वकावाहन निषेध स्तृष्णीं १(*) ।

भवत्येवावाहनमिति हेमाद्रिः ।

1923. स्मृत्यन्तरेऽपि—

त्यजेषान्नीयमध्यच अग्नौकरणमैवच ।

पिण्डाश्चविकिराक्षये श्राद्ध संकल्य संश्ले ॥२३५५॥

1924. वृद्धं शातातपस्तु,—

पिण्डं निर्वापरहितं यत्तु भ्रातृं विधीयते ।
स्वधावचनो-लोपोऽस्ति विकिरस्तु न लुप्यत ॥२३५६॥ इति ।

1925. चन्द्रोदये वसिष्ठः—

आवाहनं स्वधा शब्दं पिण्डाग्नौ करणन्तथा ।
विकिरं पिण्डदानञ्च सङ्कल्पे षड् विवर्जयेत् १(*) ॥२३५७॥ इति ।
एवञ्च विहितं प्रतिषिद्धत्वाद् विकिरे विकल्पः ।
आमानि पितृ यज्ञस्य यदा कर्तुं न शक्नुयात् ।
स तदा वाचये द्विप्राण् संकल्यात् सिद्धिरस्त्विति ॥२३५८॥

1926. यज्ञ, च्छागलेयः—

पिण्डो यत्र निवसेत् मघादिषु कथञ्चन ।
सांकल्पभिस्तदा कार्यं नियमाद्ब्रह्मवादिभिः ॥२३५९॥

1927. काष्णीजिनिः—

मौञ्जी वन्धाद् वत्सरार्द्धं वर्तसरं पाणि पीडनात् ।
पिण्डान् सपिण्डा नोद्भ्युः प्रेतपिण्डं विनाश्रतु ॥२३६०॥
आब्दिकादावपवाद्स्तुक्तमेव ।
त्यक्तवाग्नेरपि सांकल्प मुक्तम्,—

1928. षड् त्रिंशन्मते—

अग्निंको यदा विप्र उत्सन्नाग्निं स्तथैवच २(†) ॥२३६१॥
तथा,—

सच वृद्धिषु सर्वासु सांकल्प भ्रातृमाचरेत् ॥२३६२॥
पाकेनाब्दिकादि भ्रातृ कार्यं मित्युक्तम् ।

1929. तद्संभवे वृहन्नारदीये विशेष उक्तः ।

द्रव्याभावे द्विजाभावे अन्नमाश्रन्तु पाचयेत् ।
पैतृके न तु सूक्तेन होमं कुर्याद् विचक्षणः ॥२३६३॥

(*) सच षड् विकल्पवेदिति मित्रः पाठः ।

(†) सच सांकल्पं षड्ब्रह्मवादिभिः । अग्निः अग्दीताग्निः । उक्तवाग्निः—पैतृके अन्नमाशि

पैतृकं सूक्त मुवीरतामित्यादि १(*) ।

पिण्डदानं ततः कुर्याद् शक्तः सुसमाहितः ।

होमं समाप्य स भवेत् ।

1930. देवलः—

पिण्डमात्रं प्रदातव्यं अभावे (द्रव्यं) विप्रायचैवहि ।

श्राद्धीयाऽहनि संप्राप्ते भवेन्निरशनोऽपिवा ॥२३६४॥

1931. बृद्ध वसिष्ठस्तु,—

किञ्चिद्द्यादशक्तस्तु उक्त्वा कुम्भादिकं द्विजे ।

तृणानि वा गवे दद्यात् पिण्डान् वा प्यथनिर्वर्षेत् ॥२३६५॥

अत्रोक्त्वा कुम्भादिदानं भोजनस्थानाय ।

तत् कृत्वा पिण्डं दद्यादित्यर्थः ।

तिलदर्भैः पितृन् वापि तर्पयेत् स्नान पूर्वकम् ।

इदमपि पदान्तरम् ।

1932. हेमाद्रौ भविष्ये—

अग्निना वा दहेत् कृच्छ्रं (कर्त्तं) श्राद्धकाले समागते ।

तस्मिन्ने वोपसद्ग्निं जपेद्वा श्राद्धं संहिताम् ।

अथ श्राद्धं संहिता—समन्त्रं श्राद्धकलयः ।

1933. चाराहे,—

असामर्थ्येऽन्नं दानस्य धान्यं माघं स्व शक्तितः २(†) ।

प्रदद्याच्च तिलान् वापि स्वल्पाल्यां वापि वृद्धिणाम् ॥२३६६॥

सम्वाभावे घनं गत्वा कक्षामूल-प्रदर्शकः ।

सूर्यादि लोक पालानामिदं मुञ्चैः पठेन्नरः ॥२३६७॥

१(*)

पितृशक्तम्—पुत्रशक्तम् ।

'पितृशक्तं प्रदातव्यं तदभावे इव्यं विप्रयोः' इति चान्यः पाठः ।

अथ निरशनोक्तिः श्राद्धं अर्पणं भवेत् ।

१(†)

अथ श्राद्धं संहितां, पितृ संहितां इत्यन्ते । अथ वांशमिति पाठान्तरम् ।

एतत् पुनरपि स्नानुञ्जीवनं, नास्मात्पराध चनापनञ्च ।

नमोऽस्ति विसं न धनं न चान्य-
 ष्चाङ्गोपयोगि स्वपितृन्ततोस्मि ।
 तृप्यन्तु भक्त्या पितरोमदैतौ,
 भुजौ कृतौ घर्त्मणि मारुतस्य ॥२३६८॥
 इत्येतत् पितृभिर्गीतं भावाभाव प्रयोजनम् ।
 यः करोति कृतान्तेन श्राद्धं भवति भारत ॥२३६९॥

1934. प्रभास खण्डे पि—

गत्वारण्य ममानुष्य मूर्धवाहु विरोत्यदः ।
 निरन्गो निर्धनो देवाः पितरो माऽनृणं कृषाः ॥२३७०॥
 नमोऽस्ति विसं न धनं न भार्या,
 श्राद्धं कथं घः पितरः करोमि ।
 वने प्रविश्ये हतु तण्मयोद्यैः १(*) ।
 भुजौ कृतौ घर्त्मणि मारुतस्य ॥२३७१॥
 श्राद्धणमेतद्भवतां प्रवत्सम् ,
 महां द्यध्वं पितृ देवताद्याः ।
 आख्याय चो(त्)त्तिप्य भुजौ ततो घे
 विधा च रात्रि समुपोष्य तिष्टेत् ।
 भवेत् स घे तेन कृतेन तेषा,
 मृणेन मुक्तः पितृ देवतानाम् ॥२३७२॥
 इति अनन्त भट्ट विरचिते विधान पारिजाते (पञ्चमस्तवके)
 श्राद्धानु-कल्पविधानम् ॥

—*—

अथ कलिवज्ज्यान्युच्यन्ते ।

—*—

1935. बृहन्नारदीये,—

समुद्र यात्रास्त्रीकारः कमण्डलुविधारणम् २(†) ।
 द्विजानामसवर्णासु कन्यासूपयमस्तथा ॥२३७३॥

- ०) 'भक्तं इन्द्रादिलोक पाशानाम्' इति भिन्नः पाठः । 'वेष्टु मयोद्यैः' इत्यन्वयः पाठः ।
 †) बोधायनसूत्रे, चडा इत्यस्य कलिबन्धं प्रकाशे, ईमाडीपात्रे । तत्र प्राक्तनं त्रीणि चण्डे
 मासीत् । कलिरित्यथ कतीति पाठः असम्भवः ।

देवराञ्च सुतोत्पत्तिं मधुपर्कं पशोर्वधः ।
 मांसं दानं तथा श्राद्धं वामप्रस्था श्रमस्तथा ॥२३७४॥
 दत्ताक्षतायाः कन्यायाः पुनर्हानं परस्य च ।
 दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाम्बमेधकौ ॥२३७५॥
 महाप्रस्थानं गमनं गोमेधम्बं तथा मत्तः ।
 इमाश्च धर्माश्च कलियुगे वर्ज्यानाहुर्भनीषिणः, इति ॥२३७६॥
 कमण्डलु-मृण्मयी । दत्ता विवाहिता ।
 ऊढायाः पुनरुद्वाहं ज्येष्ठार्शंगोवधन्तथा ।
 कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजायां कमण्डलुम् ॥२३७७॥
 1986. इति वसिष्ठोक्तेः । आदित्य पुराणे च,—
 विधवायां प्रजोत्पत्तौ देवस्य नियोजनम् ।
 बालायां क्षतयोऽन्यास्तु घरेणान्ये न संस्कृतिम् ॥२३७८॥
 कन्यानामसवर्णानां विवाहश्च द्विजणमभिः ।
 आततायि-द्विजाप्रचाणां धर्मं युद्धेन हिंसनम् ॥२३७९॥
 द्विजस्याऽद्यौ तु नौ यातुः शोधितस्यापि संग्रहः १(१) ।
 सत्रं दीक्षातु सर्वेषां कमण्डलु विधारणम् ।
 महाप्रस्थानं गमनं गो संज्ञासिञ्च गो सवे ॥२३८०॥
 सौत्रामण्यामपि सुरा ग्रहणस्य च संग्रहः ।
 अप्रिहोत्राऽहवन्त्याश्च लेहोलीढा परिग्रहः ॥२३८१॥
 ऋ(वृ)तस्वाध्याय सापेक्षं मघ संकोचनन्तथा ।
 प्रायश्चित्तं विधानञ्च विप्राणां मरणान्तिकम् ॥२३८२॥
 संसर्गदोषस्तेयान्य महापातक निष्कृतिः ।
 वरातिथिं पितृभ्यश्च (या) पशूपकरणक्रिया ॥२३८३॥
 दत्तोरसेतरेषान्तु पुत्रत्वेन परिग्रहः ।
 सवर्णान्यांगणदुष्टैः संसर्गः शोधितैरपि ॥२३८४॥
 अयोनी संग्रहे वृत्ते परित्यागोऽगुरुस्त्रियः ।
 परोद्देशात्म संत्याग उद्दिष्ट स्यापि वर्जनम् ॥२३८५॥

प्रक्षिप्तमन्त्रार्थानां संकलत्र सधर्मकः १(५) ।
 अश्वसश्चबनादूर्ध्वं अङ्गुष्पसर्जन-मेवच ॥२३८६॥
 शा(सा)मित्रश्चैव विप्राणां सोमविक्रयणन्तथा ।
 बद्धभक्तान क्षनेचाभहरणं हीनकर्मणः २(१) ॥२३८७॥

1937. इति चन्द्रोदये । ब्राह्मे च—

शूद्रेषु दास गोपाल कुलमित्रार्द्धसीरिणः ।
 भोज्याभता गृहस्थस्य तीर्थासेवाति दूरतः ॥२३८८॥
 शिष्यस्य गुरुद्वारेषु गुरुतद्वृत्तिशीलता ३(१) ।
 आपदवृत्ति द्विजाप्रयाणां अश्वस्तनिकता तथा ॥२३८९॥
 प्रजार्थन्तु द्विजाप्रयाणां प्रजारमणी परिग्रहः ४(५) ।
 ब्राह्मणानां प्रवासित्वं मुखाम्निधमन क्रिया ॥२३९०॥
 वलात् कारादि दुष्टस्त्री संप्रहोऽविधिचो(नो)दितः ।
 यतेश्च सर्ववर्णेषु भिक्षाचरण मेवच ॥२३९१॥
 नचोदके दशाहश्च दक्षिणा गुरु चोदिता ।
 ब्राह्मणादिषु शूद्रस्य पचनादि क्रियापिच ॥२३९२॥
 भृग्वग्नि पतनैश्चैव-बृद्धादि-मरणन्तथा ५(१) ।
 गोतृप्तिशिष्टे पयसि शिष्टैराचमन क्रिया ॥२३९३॥
 पितापुत्र विरोधेषु साक्षिणां दण्डकल्पनम् ।
 यतेः सायं गृहस्थश्च सूरिभिस्तस्व दक्षिभिः ६(०) ।
 पतानि लोकगुप्त्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः ॥
 निवर्तितानि विद्वद्भिः व्यवस्थापूर्वकं बुधैरिति ॥२३९४॥
 संसर्गं दोष इति—स्तेयभिन्ने महापापे रहस्ये कृते प्रायश्चित्तं नेत्यर्थः ।
 सवर्णान्योऽसवर्णादिस्तयादुष्टैः । अयोनौ शिष्यादौ ।

- १(०) 'संक्षुब्धस्य' इत्यपरः पाठः । चच, ग्रामिणं, गोचारश्च अश्वस्य, पय बन्धनश्चेति ।
 'क्षोमकर्मणः' इति भिन्नः पाठः ।
 २(१) चन्वद्, चपिद्धोव सन्धेर्भे वचते । 'चपिद्धोव वयो वेदा विद्वत्वं भक्त मुक्तमन्' इत्यनेवचम् ।
 ३(१) 'गुरुद्वारासु' इति चन्वः पाठः । चव 'संभक्तान्मने' इत्यन्वः पाठः ।
 ४(५) 'आररमणी' इति पाठान्तरम् ।
 ५(१) 'पतनश्चैव' इत्यन्वः पाठः । 'बृद्धादि-गुहादि' इत्यापि चन्वत् पाठान्तरम् ।
 ६(०) 'सायं गृहस्थत्वं' इत्यन्वः पाठः ।

परीक्षेण ब्राह्मणाद्यर्थस्वेन । उद्दिष्टस्य प्रतिग्रहस्य ।
सङ्कल्पोवेतनग्रहणेन पूजाकरणं, भन्यन्स्पष्टम्-निगमे ।
अग्निहोत्रं गवालम्भं सन्न्यासं पलपैतृकम् ।
देवराष्ट्रं सुतोत्पत्तिं कलौ पञ्च विवर्जयेत् ॥२३६५॥
अग्निहोत्रं सर्वाधानपक्षेण—आधानं स्मृतम् ।
श्रौतस्मात्तांगन्योस्तु पृथक् कृतिः ।
सर्वाधानं एतयोरेक्यकृतिः ।

1938. पूर्वयुगाश्रितेति स्मृतिचन्द्रिकोक्तेः ।

एतेन, चरुवाच्यं च सहस्राणि चत्वार्यब्दशतानि च ।
कल्पियद्भागमिष्यन्ति तदा त्रेता परिग्रहः ॥२३६६॥

1939. सन्न्यासश्च न कर्तव्यो ब्राह्मणेन विजानतेति, व्यासवाचा व्याख्यातम् ।

1940. त्रेतापरिग्रहोऽग्निहोत्रपरिग्रह इत्यर्थः । सर्वाधानेऽपि विशेषमाह, देवलं
यात्रद्वर्णं विभागोऽस्ति यावद्वेदः प्रवर्तते ।
सन्न्यासं चाग्निहोत्रञ्च अस्ति तावत् कलौ युगे, इति १(*) ॥
इति विधान पारिजाते कलिकालवर्ज्याणि ।

—*—

अथ वानप्रस्थाश्रमः ।

—*—

स च कलौ पद्यपि निषिद्धः, तथापि—

वानप्रस्थ्यं कलौ कुर्यात् सन्न्यासो ।

यावदेवहीति वचनात्त्रापि कार्य्यः ॥२३६७॥

1941. अत्र याज्ञवल्क्यः—

सुतधिन्यस्त पस्नीकस्तयावानुगतोवने २(†) ।

वानप्रस्थो ब्रह्मचारो साग्निः सोपायनो ब्रजेत् ॥२३६८॥

- १(०) 'वर्षं संवत्सुत्' इत्यर्थः पाठः । 'अग्निं हीमञ्चं तावत् कलौ बुने' इत्थं पाठान्तरं दृश्यते ।
२(†) 'सुतं विन्वत् पस्नीकः' इति चाप्यः पाठः । सम्प्राप्ते श्रुतिः आवाचोप निषिद्धिः । अथ च
'पुत्रेषु दारान् निषिध्य वर्षं गच्छेत् सकृन् वा' इति कृति सम्प्रतिः ।
" चतुःस्र्यासी विधेयः ।
" तथा परस्मिन् एतः इत्यर्थः, पाठः ।

1942. मनुः,—

गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः ।
अपत्यस्येव चापत्यं तदारण्यं समाश्रयेत् ॥२३६१॥

1943. याज्ञवल्क्यः—

अफालकृष्टेनाग्नींश्च पितृदेवातिथीनपि ।
भृत्यांश्च तर्पयेत्शमश्रुजटालोमभृदात्मवान् ॥२४००॥
अह्नोमासस्य षड्वापि तथा सम्भूत् सरस्य वा ।
अर्थस्य सञ्चयं कुर्यात् कृतमाश्वयुजि त्यजेत् ॥२४०१॥
दान्तस्त्रिषवण-स्नायी निवृत्तश्च प्रतिग्रहात् ।
स्वाध्यायवान् दानशीलः सर्वत्रतु हितेरतः १(*) ॥२४०२॥
दण्डोल्लखलिकः कालपक्वाशी वास्मकृत्कः ।
श्रौतं स्मार्त्तं फलस्नेहैः कर्मकुर्यात् क्रियास्तथा २(†) ॥२४०३॥

अत्र क्रिया भोजनाद्याः ।

चान्द्रायणे नयेत् कालं कृच्छ्रं वा वर्त्तयेत् सदा ३(\$) ॥
पक्षे गते वाप्यश्नीयान्मासे वाऽह्निवा गते ।
स्वप्याद्भूमौ शुचीरात्रौ दिवासंप्रदैनयेत् ॥२४०४॥
स्थानासन विहारैर्वा योगाभ्यासेनवा तथा ।
प्रीप्ते पञ्चाग्निमध्यस्थोवर्षासु स्थण्डिले शयः ॥२४०५॥
आर्द्रवासास्तु हेमन्ते शक्त्या वापि तपश्चरेत् ।
यः करङ्कैर्विक्रमति चन्दनैर्यश्च लिम्पति ॥२४०६॥
अक्रुद्धोऽपरितुष्टश्च स(श)मस्तस्य च तस्य च ।
अग्नीन्वाप्यात्मसात् कृत्वा वृक्षावासोमिताशनः ॥२४०७॥
वानप्रस्थगृहेष्वेव यात्रार्थे भैश्यमाचरेत् ।
प्रामादाहृत्यवा प्रासानष्टौ भुञ्जीत वाग्यतः ॥२४०८॥
वायुभक्षः प्रागुदीचीं गच्छेद्वा वर्ष्मसंक्षयात् ।

- १(०) 'सर्व्वस्य सङ्घिते रतः' इति पाठान्तरम् ।
सर्व्वेषां सर्व्वानां जीवानां हितं शुभाय निरतः परायण इत्यर्थः ज्ञान् ॥
" पतन् कर्म वानप्रस्थादीनां वैच कृत्य इत्यम ।
१(†) चम पुनः क्रियाः स्वीयाशमीपशुक्ताः शास्त्रनिश्चिताः ।
१(\$) चम चान्द्रायण त्रयं धर्मैः शास्त्रोक्तम् ।
'सिधिं इष्टान् चरेत् पिश्याम' इत्यादि कृतीकोक्तम् ।
अथ विज्ञापति—इत्यम 'विचरति' शेषार्थः पाठः ।

प्रागुदीचीं ऐशानीं दिशम् । आवर्म्मसंक्षताद्देहपातपञ्चन्तं
गच्छेदित्यर्थः ।

वानप्रस्थोवीराध्वानं उवलनाम्बु प्रवेशनम् ।

भ्रुवमि पतनं वानुतिष्ठेत् । इति स्मृत्यन्तरे ॥२४०६॥

इति विधान-पारिजाते वानप्रस्थाश्रम विधानम् ।

—*—

अथ सन्न्यासः ।

—*—

1944. तत्र याज्ञवल्क्यः—

वनाद्गृहाद्वा कृत्वेष्टिं सार्ववेद(स)सदक्षिणाम् १(*) ।

प्राजापत्यं तदन्ते तानग्नीनारोप्य चात्मनि ॥२४१०॥

अधीत वेदोजपकृत् पुत्रवानभदोऽग्निमान् ।

शक्तयाच यज्ञ कृन्मोक्षे मनः कुर्यात् नान्यथा ॥२४११॥

1945. एतश्चाश्रम-समुच्चय पक्षे । अन्यत्र जावालश्रुतिः—

‘यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रभ्रजेद् गृहाङ्गनाद्वा,

यः पुनरब्रती ब्रतीवा स्नातकोवाऽस्नातकोवोत्सन्नाग्निकोवा,

1946. यद्दहरेवच, विरजे तद्दहरेव प्रभ्रजेदिति’ ।

प्रभ्रजेद् ब्रह्मचर्याद्वा प्रभ्रजेच्च गृहादपि ।

वनाद्वा प्रभ्रजेद् विद्वानातुरोवाथ दुःखितः २(†) ॥२४१२॥

अत्रातुरो सुमूर्षुः ।

दुःखितश्च चोरग्याघ्रादिभिः ।

१(*)

अश्रम क्रमपरं श्रुतिर्धेया—‘ब्रह्मचारी गृही भवेद् गृहात्तौ भुत्वा प्रभ्रजे’ इति ।
अकरीतु विरक्तस्य सङ्गत् सन्नासः, यद्दहरेव विरजित दहरेव प्रभ्रजेत् इति । विरक्तस्य
सद्यः सन्नास यद्दहम् । अन्यत् सन्नासोपनिषदि, यति धर्मं समुच्चये, ब्रह्मोपनिषदि, वेदान्त
कल्पतरौ, चासि ।

२(†)

आतुर सन्नासः, विद्वत् सन्नासः, विविदिषा सन्नासचाल्य निदीहि शास्त्रोक्तः ।
जावालोपनिषदि ब्रह्मोपनिषदि च । ‘विद्वन्व’ विषये’ इति पाठान्तरम् । ‘कर्मैवच
कर्मैवच’ इत्यमपि भिन्नः पाठः ।

1947. महाभारते —

आतुराणाञ्च सन्नघासे न विधिर्नैवच क्रिया ।

प्रेषमात्रं समुच्चार्य्य सन्न्यासं तच्च पूरयेत् ।

यद्यातुरः स्यान्मनसा वाचा वा सन्नघसेदिति ॥२४१३॥

जावालश्रुतिश्च—अत्र सन्नघासे विप्रस्यैवाधिकारः ।

1948. आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणःप्रब्रजेद्गृहादिति मन्त्रोक्तेः ।

तथाहि—

चत्वारो ब्राह्मणस्योक्ता आश्रमाः श्रुतिचोदिताः १(*) ।

क्षत्रियस्य त्रयः प्रोक्ता द्वावेकौ वैश्यशूद्रयोः ॥२४१४॥

1949. इति याज्ञवल्क्योक्तेश्च ।

1950. माधवाचार्य्यस्तु—द्विजातेरधिकारमाह ।

ब्राह्मणः क्षत्रियोवाथ वैश्योवा प्रब्रजेद् गृहादिति, कूर्मपुराणात् ।

पूर्ववाक्यन्तु, (अवैध केवल) काषायदण्डधारणनिषेध परम् ।

मुखजानामयं धर्मोयद्विष्णोल्लिङ्गधारणम् ।

राजन्यवैश्ययोर्नेति दत्तात्रेयमुनेर्वचः ॥२४१५॥

1951. इति बौधायनोक्तेश्च ।

अत्र देशाचारतोव्यवस्था वा । योऽपि, सन्न्यासं पलपैतृकमिति कलौ-

निषेधः सोऽपि व्यवस्थितः प्राक् २(†) ।

1951. सत्रयासञ्चतुर्द्धा यथाह, हारीतः,—

कुटीचको बहुदकोहंसश्चाथतृतीयकः ।

चतुर्थः परमोहंसःयश्च पश्चात् स उत्तमः ॥२४१६॥

आद्यः पुत्रादिना कुटीं कारयित्वा तत्र गृहेच वमन् काषायवासाः ।

शिलोपवीती त्रिदण्डवान् बन्धुषु, स्वगृहेवा मुखन्नात्महोभवेदेत-

दत्यन्ताशक्तः परः । (२) द्वितीयस्तु बन्धून्हित्वा सर्वगाराणि-

भैक्ष्यं चरन् पूर्वोक्तवेपः स्यात् । हंसस्तु पूर्वोक्त-वेशश्च ।

हंसोहि—पूर्वोक्तवेपोक्तैकदण्डः इति प्रन्थान्तरे ।

एकन्तु वैणवं दण्डं धारयेनित्यमादरादिति ॥२४१७॥

1(*)

अथ श्रुतिचोदिता इत्यपरः पाठः । वागःश्रुः इति श्लोकः सन्न्यासः एवमेव यतिश्च
पञ्चमी चालि । गीता टीकायाच । वाग्ः श्रुः काषायार्णो दण्डवान् निव्यं क्लेश्यं विषयम
तद्वैश्विद्यायाश्चेति ज्ञेयम् ।

२(†)

प्राप्तिति—कल्पिचक्रं प्रकरणे इतः पूर्वमुक्तम् ।

1953. स्कान्दात् ।

यज्ञोपवीतं दण्डश्च वस्त्रं जन्तुनिवारकम् ।

तावान् परिग्रहः प्रोक्तो नान्यो हंस-परिग्रहः ॥२४१८॥

1954. इति विष्णु स्मरणात् ।

कच्चित्तु परमहंस्य यज्ञोपवीत—निषेधः ।

1955. तथाहि स्कान्दे,—

परमहंस स्त्रिदण्डं च रज्जुगोवाल निर्मिताः ।

शिखां यज्ञोपवीतं च नित्यं कमपरित्यजेदिति ॥२४१९॥

अयमप्येकदण्ड एव । येतु शिखोपवीतादित्यागनिषेधा,

स्ते कुटोचकादिपराः ।

1956 यथात्रिः—

चतुर्धा भिक्षवः प्रोक्ताः सर्वेष्वेव त्रिदण्डिनः ।

इति सर्वेषां त्रिदण्डविधानं तद्वाग् दण्डादिपरम् ॥२४२०॥

तथाहि,—

वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कायदण्ड स्तथैव ।

यस्यैते कथिता दण्डाः स त्रिदण्डीति चोच्यते ॥२४२१॥

1957 इति मनूक्तेः ।

सर्वभूत हितः शान्तस्त्रिदण्डी सकमण्डलुः ।

एकारामपारि ब्राज्यं भिक्षार्थं माम माश्रयेदिति ॥२४२२॥

1958. याज्ञवल्क्योक्तेः ।

चतुर्थमाश्रमं गच्छेद्दृष्ट्वा विद्या परायणः ।

एक दण्डी त्रिदण्डी वा सर्वसङ्गविवर्जितः ॥२४२३॥

1959. इति चतुर्विंशति मतोक्तेश्च । त्रिदण्डादिधारणमव्यवस्थितं वा ।

अति विदुष एक दण्डोऽपिन, 'नदण्डोनशिखा नाच्छादनं यस्य

सः परमहंस इति महोपनिषदुक्तेः १(*) ।

1960. अत एव यमः—

कायदण्डो धृ(वृ)तोयेन सर्वांशी ज्ञानवर्जितः ।
सयाति नरकान् घोरान् महारौरव संश्रितान् ॥२४२४॥

1961. इत्याह । भारते आश्वमेधिकेऽपि—

एकदण्डी त्रिदण्डीच १(*) शिखी मुण्डित एववा ।
काषाय मात्र सारोऽपि यतिः पूज्यो युधिष्ठिर इति ॥२४२५॥

—*—

अथ सन्न्यास ग्रहण विधानम् ।

—*—

1962. अत्र बोधायनः—

कृत्वा श्राद्धानि सर्वाणि पित्रादिभ्योऽष्टक पृथक् ।
वापयित्वा ततः केशान् मार्जये न्मान्त्रका इमाः इति ॥२४२६॥
अत्र सर्वाणीति—स्वस्य नवश्राद्ध-बोडश श्राद्धानि सर्वाणि ।
पित्रादिभ्योऽष्टक पृथक् श्राद्धादिकं कृत्वेत्यर्थः ।

1963. स्मृत्यर्थसारेऽपि,—

एकोद्दिष्टविधानेन कुर्याच्छ्राद्धानि बोडश ।
अग्निमान् पार्वणे नेव विधिना निर्व्वपेत् स्वयम्, इति ॥२४२७॥

1964. अधिकारार्थं प्रायश्चित्तमाह, कात्यायनः—

कृच्छ्रांस्तु चतुरः कृत्वा सन्न्यसे च्चेदनाश्रमी २(†) ।
आश्रमी चेत्ततःकृच्छ्रं तेनासो योग्यतां ब्रजेदिति ॥२४२८॥

1965. अष्टौ-श्राद्धान्याह, बोधायनः—

सद्वैवमार्षकंदिव्यं पित्र्यं मातृकं मातुषे ।
भौतिकं चात्मनश्चान्ते ह्यष्टौ श्राद्धानि निर्व्वपेत् इति ॥२४२९॥

1966. अत्र देवताक्रममाह हेमाद्रौ शौनकः—

देवश्राद्धे ब्रह्मविष्णु महेश्वराः, आर्ये ब्रह्मर्षि महर्षि देवर्षयः, विश्वे
बसुर्ब्रह्मादित्याः, मातुषे, सनक सनन्दन सनातनाः, भौतिके पृथि
व्यादिपञ्चभूतानि, चक्षुरादीन्द्रियाणि, चतुर्विधभूतप्रायश्चित्तेति तिस्रः

१(०) एक दण्डादि विषयेषां पञ्चादृक्तं बल्यमे च ।

कृच्छ्रव्रत नियमादिकं प्रायश्चित्त विवेकादाविति ।

२(†) अत्र चत्वारि कृच्छ्र व्रतानि प्रायश्चित्तानि ज्ञतुर्गर्भं, अनुष्ठाय पञ्चमं सन्न्यासम् ।

पित्रे—पित्राद्योमातामहाद्यभ्य । मातृके माताद्यस्तिस्रः ।
 आत्मश्राद्धेतु—आत्म—पितृ—पितामहप्रपितामहा देवताः । सर्वत्र
 नान्दीमुखत्वं विशेषणं हेयं, सर्वत्र पिण्डदानं, सर्वत्र युग्मा विधाः,
 दत्तक्रतु सत्यवसू वा(च)विश्वेदेवौ१(*) अन्यत् सर्वान्दीमुखवदिति ।

1967. स्मृत्यर्थ सारेच—

केशभ्रू लोमनखान् वापयित्वा कल्पयेत् २(†) ।

दण्डं जपं पवित्रञ्च शिक्मपात्रं कमण्डलुम् ।

भासनं कौपीनमाच्छादनं कन्थाञ्च पादुके इति ॥२४३०॥

1968. दण्डलक्षण माह, षौधायनः—

त्रीन्द्रण्डानकुलिस्थलान् वीणवान्मूर्द्धं संस्थितान् ।

एकं वा दण्डमादाय पात्राण्यग्नौ त्तिप्त्वा, भू भुवः स्वरिति अपःस्पृष्ट्वा
 मन्त्राणि जप्त्वा विप्रान् सम्भोज्य, पुण्याहं वाचयित्वा, अत्रवा वपनम्,
 तप्तमन्त्राणि श्वेष्ट (मन्त्राणि)—

कृत्वा हेम-रौप्य-कुश-जलैः स्नात्वा पुरुषाय चरुं श्रपयित्वा,

प्राणायस्वाहेत्यादिना पञ्चाज्याहृतीहुत्वा,

पुरुष-सूक्तेन प्रत्यृच माज्यं चरुञ्च जुहुयात् ॥२४३१॥

अत्रैके विरजाहोम मिच्छन्ति ।

यथोक्तं शिव गीतासु—

जुहुयाद्विरजामन्त्रैः प्राणाऽपानादिभिस्ततः ।

अनुवाकान्तमेकाग्रः समिदाज्यचरुन् पृथक् ॥२४३२॥

आत्मन्यग्नीन् समारोय याते अग्नेति मन्त्रतः ।

भस्मादायाग्निरित्यादौ विस्तृज्याङ्गानि संस्पृशेत् ॥

महापापोहि पापोंधे मुच्यते नात्र संशयः, इति ॥२४३३॥

1969. अनुवाकान्तविरजा मन्त्रा उच्यन्ते ।

ॐ (अं) प्राणापानभ्यानो ३ (‡) दानसमाना मे शुष्यन्ताम् ।

१(*) 'विश्वे दिवा.' इति वा पाठान्तरम् । दण्डं जपमित्यत्र दण्डवर्ध इत्यन्वः पाठः ।

२(†) वैशादीनां वापनं सर्वे सुख्यं विश्वानुसारिण दण्डादि यद्यथा कार्याम् ।

३(‡) अत्र जीवच्छादकं ऋच-नद-शेङ्ग आङ्गवत् प्रथमिति प्रोचुः केषुना वाक्याः । यक्ष यनाच्छाद
 क्तमस्ति । तेन जीवता पुरुषेणानुष्ठेयं खस्य आङ्ग जीवच्छादकमिति बोध्यम् । सप्तमना
 प्राणपि तेनेदं अनुष्ठेयम् । विरजा होमस्तु सप्तमस यद्यत्वात् प्राणमुष्ठेयः ।

ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासं ॐ स्वाहा ।

अन्न सर्व्वत्र लिङ्गोक्तदेवताभ्य इदं नममेति त्यागो ज्ञेयः ।

वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्र जिह्वा प्रातरेतो १(*) बुद्ध्याकृति सङ्ख्या मे
शुद्धचन्तां, ज्योतिः त्वक्च(क)र्म-मांस दधिर मेदोमज्जा
स्नायवोऽस्थीनिच मे शुध्यन्तां । ज्योतिः शिरः ।

पाणि पाद्-पाश्र्वं पृष्ठोरुद्गर जङ्घे शिम्नोपस्थवायवोमे-शुध्यन्ताम् ।
ज्योतिः(रूप)उत्तिष्ठदुपरिरूपम् । हरित-पिङ्गल लोहितान्निदेहे देहि
दापयितारःशुध्यन्ताम् । वि-पृथिव्याप स्तेजो-वायुराकाश मे
शुध्यन्ताम् । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा मे शुद्धचन्ताम् । ज्योति
र्मनोवाक्कफा कर्माणि मे शुध्यन्ताम् । ज्योतिरायुरीशाणामे
शुध्यन्ताम् । (ज्योतिः शब्द स्पर्शरूप रसगन्धा मे शुद्धचन्ताम्) ।
ज्योतिः परमात्मा मे शुध्यताम् । ज्योतिः क्षुधे स्वाहा । क्षुत्पिपाभ्यां
स्वाहा । वि-विद्यायै स्वाहा । अग्निविद्याय स्वाहा । केशोत्फाय
स्वाहा ।

‘क्षुत् पिपासामलां ज्येष्ठाम लक्ष्मीं नाशयाम्यऽम् ।

अभूतिमसमृद्धिञ्च सर्वाणिनुदमे पाप्मान उ स्वाहा २(†) ॥२४३॥

अन्नमय-प्राणमय-मनोमय-विज्ञानमयानन्दमयाः शुध्यन्ताम् ।

ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासं स्वाहा । एवं समिदाज्यचक्रम्
पृथक् पृथक् हुत्वा असम्भवे आज्येनैव विरजा होमं कृत्वा, अन्यद्वा-
ज्येन जुहुयात् । अन्नये स्वाहा, प्रजापतये स्वाहा, भात्मने स्वाहा,
अन्तरात्मने स्वाहा, परमात्मने स्वाहेति हुत्वा, यथा श्वेषतं त्यागं
कृत्वा, स्विष्ट कृदादि होमं समाप्य, ब्रह्मणे सुवर्णसाज्य पात्रञ्च द-वा,
समासिञ्चत्वित्यग्निमु पतिष्टेत् । अत्र केचिन् अग्नेः सविन्-सावित्री)
प्रवेशं पूर्णाहुतिञ्च कुर्यादित्याहुः । ततो याते अवि(स्व) इति
त्रिदित्तरेकैकं जिघ्रन्नात्मन्यग्नीन् समारोप्य, गुरवे सर्व्वस्वं दत्त्वा,
हरि स्मरन्नुर्द्धं वाहुस्तिष्ठन्देवान् सं स्मृत्वा दक्षिणाः कृत्वा
(दत्त्वा) तेनोपविष्टः ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहेति सन्न्यस्तं सर्व्वं मयेति,

(*) 'प्रातरीता' इत्यत्र प्राचरेत इत्यर्थः पाठः । 'वमासृष्ट् मांस भेदोऽस्मिन्मन्त्रा यज्जाणि
धातवः' । 'दृष्टस्व दधिर' मूलं दधिरं एव धार्यते । 'तद् विशुद्धं कधिं वसवर्ण-
सुखायुषाम् । युगलि प्राथिनां प्राणः शोषितं स्रुतवर्णने'
इत्यादि वेदके । औषुक्, एतत् मूलमस्ति । अत्र काचित् परिप्रतिहंशने ।
उपनिषदि, अन्नमयादि पञ्चकोषाः मलि । चतुर्भिः इति तस्यापि च । एतत् औषुक्ने प्रोक्तम् ।
१(†) 'दिवान् मद्दक्षिणो ज्ञेयः' । 'दिवान् मा दक्षिणाः कृत्वा' इत्यं पाठान्तरमस्ति ।

त्रिरुपांशु त्रिरुन्धैः त्रिरत्युन्धैश्चोत्तवा, जल समीपं गत्वा स्नात्वाच,
अभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तः स्वाहेति त्रिरञ्जलिं त्रिपत्वा, 'युवासुवासा'
इत्यनेन काषायं कौपीनं वासश्च परिधाय, सखे मां गोपायीतेति
सुरभ्यं १(*) व्रैणवं पालाशं वा दण्डं गृहीयात् । अत्र पुत्रकामो
गृहस्थः शङ्गेन, पुरुष सूक्तेन दण्डमभिषिञ्च्य दध्यादिति शिष्टाचारः ।
ततः शिखामुत् पाठ्य ॐभूः २(†) स्वाहेति भग्नौ जले वा हुत्वा,
तथै वोपवीतं हुत्वा, येन देवापवित्रेणेति मन्त्रेण जलं पवित्रम्,
यदस्य पारइति शिष्यम्, सावित्र्या कर्मण्डलुम्, महाव्याहृतिभिः
काष्ठमयं भोजन पात्रम्, इदं विष्णुरिति सप्तदशीच गृहीत्वा ॐभूः
तीर्थयामीति व्यस्त समस्ताभिः(व्याहृतिभिः सप्तभिः) ।

महर्जनेन इत्यन्तैः तर्पयित्वा, ॐभूः स्वधा, ॐभुवः स्वधा, ॐस्वः स्वधा,
ॐभूर्भुवः स्वर्गमहर्जनः स्वधेति पितृस्तर्पयित्वा, उदुत्यं, चित्रम्,
तच्चक्रुः, हंसः सुचिषत्, नमोमित्रस्येति, येनेदमञ्जै, नमः-सचित्र इति
पौराणमन्त्रेणच सूर्यमुपस्थाय, पुनः स्नात्वा, जङ्घे क्षालयित्वा
ॐचिदिति ब्रह्माहमिति, इदं सर्व्वमोमिति, ब्रह्मवा स्वराड्ज्योतिर्वर्ष-
प्रवेशे दोष एषः, तपति वेद्यं वैतद्य एवं वेदोपवेद (देव) न परतां-
जपित्वा, त्रिसहस्रगायत्रीजपेदेतिः ३(‡) ।

अथ तद्गर्भाः कथ्यन्ते ।

प्रातरुत्थाय ब्रह्मणस्पते इति जपित्वा, दण्डादी निनिधाय,
मूत्रपुरीषयोः गृहस्थ-चतुर्गुणं शौचं कृत्वाचम्य, पर्व्वद्वादशी वर्जम-
प्रणवेन दन्तधावनं कृत्वा, तेनैव मृदाधहिः कटिं प्रक्षाल्य, जलतर्पण
वर्जं स्नात्वा पुनर्जङ्घे प्रक्षाल्य, वहिःद्वित्रिचतुषश्चमसप्तान्यतमपर्व्व-

१(*)

'सखे' मुखं च इति भिन्नः पाठः । शङ्गेन-इत्यत्र 'शङ्गेन वा रणा' इति भिन्नः पाठः

२(†)

'च.प्रतिषिद्धिना यस्य यस्य ज्ञानसंघी शिखा' इति । 'जिष्वां यजोपवीतश्च वहिः सतं
व्यजेदुधः' इति च । ॐ भूः इति मन्त्रो निवृत्तः । ॐ भूः तर्पयामिति, पञ्चमपि
पाठः स्यात् ।

३(‡)

'दशभिर्ऋत्तजनिंते जते नच पुराणनम् ।

वि युगन्तु सङ्क्षेपे गायत्री जन्ति पातकम् ॥ इति स्मृतिः ।

'गायत्री वा इदं सर्व्वं यत् किञ्च भूतम्' इति श्रुतिः ।

'गायति च नायति च' । 'गायन्तं वायते यथाद् गायत्रीत्य मतः कृता' इति च स्मृतिः ।

वेष्टितं वस्त्रादीनि गृहीत्वा, मार्जनात् कृत्वा, केशवादीन्
नमोन्तनामभि स्तर्पयित्वा ३० १(*) स्तर्पयामीत्यादि-स्यस्त-
समस्त-दकादश-नव-द्वित्रिचतुः सप्तान्यतमपर्ववेष्टितान् वृक २(†)
गोवालरज्ज्वातु चतुरङ्गुलान् ।

1970. एकोवालदशोदण्डो गोवाल सदशोभवेत् ॥२४३५॥

अग्निरग्निमुत्पाद्यनित्येन विधिना ततः ।

नित्योविधिः पृथोदिवि विधिः सप्राग विहितः ॥२४३६॥

स्वाम्नावेवाग्निमान् कुर्यादपवर्गोऽय प्रावितः ।

आज्यं पयोदधीत्येतत्त्रिविद्वान् जलमेववा ॥२४३७॥

३०भूरित्यादिना प्राश्य रात्रिचोपवसेत्ततः ३ †) ।

अथादित्यस्यास्तमथात् पूर्वमग्नीन् विद्वृत्य सः ॥२४३८॥

आज्यमग्नीं गार्हपत्ये तुसंस्कृत्येतरं कृत्वा ।

पूर्णं पात्राऽऽवनीयेतु जुहुयात् प्रणवेनतु ॥२४३९॥

ब्रह्माण्व धानमेतत्स्या दग्निहोत्रेऽते ततः ।

सखीये गार्हपत्यस्य दर्भानुत्तरतीऽन्नतु ॥२४४०॥

पात्राण्यासाद्य दर्भेषु ब्रह्मासनमेवतु ४(०) ।

जागृयाद्वाग्निमेतांवेयावद्ब्राह्म-मुहुर्त्तकः ॥२४४१॥

अग्निहोत्रं स्वकाले तु हुत्वा प्रातस्वनन्तरम् ।

इष्टिं वैश्वानरीं कुर्यात् प्राजापत्यामथापिवा ॥२४४२॥

1971. जाबाल श्रुतौ—

तद्धोत्रे प्राजापत्यामेवेष्टिं कुर्वन्ति, तदुत्तथा नकुर्व्याद्वाग्नेयीमेव कुर्यात्
त्रैधातवीयामेव कुर्यादित्युक्तम् ।

- १(०) ३० भूः इत्यादिमन्त्रे अ-उ-म- एतदर्थे तय योवाद् अंकार इति मन्त्रमन्त्रः प्रजापः ।
अत्राई सावाऽनुवाच्यो । अंकारद्वये सास्वकोप निषदि विद्यते । 'तस्य वाचकः
प्रथमः' इति योवाचम् । 'सर्वमन्त्र प्रयोगे तु ३० इत्यादी प्रयुज्यन्ते' इति कर्मः । अं
इत्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् सामनुष्कारम् इति गीतायाश्च । अकारादि अकारान्त
वर्णवै ब्रह्मविष्णु महेश्वराः त्रिमशः सन्ति । अथ अं इति मन्त्रोक्तिं अकारः वासुदेव
इति । प्रजापति चेति ।
- २(†) 'शङ्ख गोवाच' इति पूर्वमुक्तम् । गौः पुष्कल्यवासरज्जुः । अथ, ऐकोवाल इत्यन्तः पाठः ।
एकोद्विंशत्यक्षरः । तद् वालजाता रज्जुः ।
- ३(†) इति मन्त्रेण प्राश्य मन्त्रं जपन् रात्रिं नयेदिति ।
- ४(०) 'ब्रह्मान्वासन एव' इत्यपि पाठः स्यात् । 'अष्टिं वैश्वानः प्राचरीष तथा अरोति' इति
अक्षरान्तरा पाठः पतितः ।

तेनात्र विकल्पः—

अनाहिताग्नेस्तु इष्टिस्थाने वैश्वानर भाग्नेयोवा चरुर्मवतीति माधवः ।

1972. **कात्यायनस्तु—**

भात्मन्यग्नीन् समारोप्य वेदिमभ्यस्थितो हरिम् ।

ध्यात्वा हृदि त्वनुज्ञातो गुरुणा प्रैवमारमेत ॥२४४३॥

1973. **कपिलः—**

विधिवत् प्रैवमुत्तवाथ त्रिरूपांशु द्विरुचकैः ।

अभयं सर्वभूतेभ्योमत्तः स्वाहेत्यथोभुवि १(*) ॥

निनयेद् दण्डशिकयादि गृहीत्वाथ वहिर्भजेत् ॥२४४४॥

1974. **बौधायनः—**

सखेमेत्यादि, २(†) अथैषां वचनानामेकवाक्यतया प्रयोगः प्रदर्श्यते ।

तत्र सन्न्यासाश्रमाधिकार सिद्धार्थं स्वस्य नवश्राद्ध-षोडशश्राद्ध-

सपिण्डनानि साग्निः पार्ष्वणेन विधिना, अनग्निरेकोद्दिष्ट विधिनाच,

सन्न्यासाश्रमाधिकारसिद्धार्थं, स्वस्य नवश्राद्ध-षोडश श्राद्ध-सपिण्ड-

नानि, साग्निः पार्ष्वण विधिनाऽनग्निरेकोद्दिष्ट विधिनापि कुर्यात् ।

1975. शक्तश्चेद्वेदोऽधायनोक्तं वैवं आर्षं दिव्यं पिड्यं मातृकं मानुषं भौतिकं चेति

पूर्वोक्त प्रकारेण सप्तश्राद्धानि । नान्दीश्राद्धं विश्वेदेव-पूर्वकं ३(‡)

कृत्वाऽन्ते, स्वस्य नवश्राद्ध सपिण्डनानि कुर्यात् । ततोऽनाश्रमीचेत्

सन्न्यासयोग्यता सिद्धार्थं चतुः कृच्छ्रान्, आश्रमीचेत्सप्तकृच्छ्रं

कृत्वा, उदगयने सुमुहुर्त्तं दकादभ्याम्बा, साग्निरेवावास्यायां पौर्ण-

मास्यां वा, यथा पर्वणि प्राजापत्याकीष्टिः स्यात्, तस्मिन् कालदेशादि-

संकीर्त्य, परमहंसादि सन्न्यासग्रहणमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य, गणपं

सम्पूज्य, बुण्याहं वाचयित्वा मातृकापूजा पूर्वकं वृद्धिश्राद्धं कृत्वा,

अस्तमयात् प्रागौपासन समिधा होमं विधेयम् । आहिताग्निस्तु

1976. गार्हपत्यम्, विधुरोऽग्निहोत्रं, त्रिकाण्डमण्डनोक्तरीत्या कुशपत्न्या-

सह, पवमानाद्यन्तं पूर्णाहुत्यन्तं वाधानं कृत्वा, तमग्निं स्थापयेत् ।

ब्रह्मचासी विधुरश्च व्याहृतिभिः प्रणवेनचाग्निमादायान्वस्मिन् रूप-

- १(*) 'वेदि मध्यस्थितं हरिम्' इत्यन्वः पाठः । 'अभयं सर्वभूते भ्योदत्ता यधरते स्मिः ।
न तस्य सर्वभूतेभ्यो भयमुत्पद्यते क्वचित्' इति महाभारते ।
- २(†) खेमं वीत्यादिति भिन्नः पाठः ।
- ३(‡) अथ इत्यन्तः इति भिन्नः पाठः ।
कुम्भचिद् वि विच देवाः, सत्यवत्स, एवं पाठोऽपि ।

समिन्पाणिनु पृष्टोद्विधीति तं प्रतिष्ठाप्य, तेनेव समिन्धयताम्, सवितुः, तत्सवितुः, विश्वानिदेव सवितर्दु रितानीति तिसृभिः समिधोऽभ्या-
दभ्याद् । एवमग्निमृद्धिं कृत्वा, शिखाकन्नोपस्थवर्जं वपनं कृत्वा
शक्तमुष्टित्रयं प्राभ्याचम्य, पयोदधिगुतमाज्यमपोवा, ॐ भूः सावित्रीं
प्रविशामि१(१) तत्सवितुर्वरेण्य मिति प्राभ्याचम्य पुनस्तदापः
अं भूवः सावित्रीं प्रविशामि, 'भर्गोदेवस्य धीमहि' इति प्राभ्याचम्य
पुनरादाय 'अं स्वः सावित्रीं प्रविशामि, धियो यो नः प्रचोदयादिति'
प्राभ्याचम्य चतुर्थमादाय अं भू भुवः स्वः सावित्रीं प्रविशामि,
तत्सवितुः प्रचोदयादिति प्राभ्याचामेत् । ततः प्राक्स्थापितेऽग्नौ
आज्यं संस्कृत्य, चतुर्वारं द्वादशकृत्योवा, तत्क्षुच्यादाय १(२) अं
स्वाहा परमात्मने इदं न ममेति हुत्वोपवसेत् । ततो वैश्वदेवं सायं
होमञ्च कृत्वा, अग्नेरुद्गभागे कुशानास्तीर्थ्य दण्डादीनि दशपञ्चवा,
वस्तुन्यासाद्य ब्रह्मसदने कृष्णाजिनोपविष्टो(ष्टो)रात्रौ जागरणं कृत्वा,
प्रातःस्नानहोमानन्तरं वैश्वानरीं वा प्राजापत्यां वा (आ)नेयीमिष्टिं
कुर्यात् । अनाहिताग्निस्तु वैश्वानराद्यन्यतम-स्थालीपाकं कुर्यात् ।
ततः सति सम्भवे ।

जुहुयाद्विरजामन्त्रैः प्राणा.पानादिभिस्ततः ।

अनुवाकान्तमेकाग्रः समिदाज्यं पृथगिति ॥२४४५॥

1977. शिवगीतोक्त प्रकरणेण, प्राणादिपञ्चनाम-पुरुषसूक्तं-चक्रहोम-पूर्वकं-
विरजाहोमं च कृत्वा, ३(†) होमशेषं समाप्य, 'याने अग्ने'
इति मन्त्रेणात्मनि अग्निं त्रिसमारोप्य भस्मादाय, अग्निरिति
भस्मेति मन्त्रेणाङ्गानि विमृज्य, गुरवे-सर्वस्वं, ऋत्विग्भ्यो
दक्षिणाञ्च कृत्वा, ब्रह्मणे मधुपूर्णं-तैजसपात्रं कृत्वा, दाह पात्राण्याह-
वनीयेऽग्नौ क्षिप्त्वा अग्निं मृण्मयानि जले प्राभ्य कृष्णाजिनं मादधीत,
जलेवा क्षिपेत् । ततो गुरुपविष्ट मार्गेण हरिं स्मरन्पूर्वं षाड्स्तिष्ठन्
देवान् साक्षिणः कृत्वा, अं भूभुवः स्वः सन्न्यस्तं मया इति त्रिरुपाहुः
त्रिरुक्षेत्रं प्रैव मुक्त्वा, जल समीपमेत्य स्नात्वा, अभयं सर्वभूतेभ्यो-
मत्तः स्वाहेति त्रिजलाञ्जलिं क्षिपेत् ॥

(*) च च ॐ इत्येव च इति पाठो विद्यते । च च तत् शुक्ला प्रागुक्तं सावित्री वा इति ।

(†) 'दुलोपविशेत्' इत्यन्वः पाठः । च च विरजा होमः प्रागुक्तः । वि-मत्तं दु-क्षपापकाकारिकं
येन होमेन न विरजा होमः शुक्लादिभिः ।

1978. हरिष्यानं कास्थायनः—

पञ्चायुधधरं सौम्यं सर्वभरणभूषितम् ।

भ्यात्वादित्यं त्वनुज्ञातो गुरुणा प्रेषमीरयेदिति ॥२४४६॥

ततो 'युवासुधासा' इति मन्त्रेण काषायं कौपीनं वासश्च परिधाय 'सखे मां गोपायेति' वृण्डं गृह्णाति । 'यदस्य पारे रजसः' इति शिष्यम् 'ये न देवा पवित्रेणे'ति जल पात्रञ्च, भं कमण्डलुं महाव्याह-
तिभिः ब्रह्मभाजनंच गृहीत्वा शिखा मुत्खाय अंभूः स्वाहेत्यग्नौ जले वा हुत्वा, तथैवोपवीतं हुत्वा, अरणीत्रयं विसृज्य^{३०} १(*) मित्युक्त्वा, बन्धून् विसृज्य विहरेदिति ॥

—*—

इति सन्न्यासविधिः ॥

—*—

आतुर-सन्न्यासविधिः ।

आतुराणाम्नु सन्न्यासे न विधिर्नचवै क्रिया ।

प्रेषभावं समुच्चार्य्य सन्न्यासं तत्र कारयेत् २(†) ॥२४४७॥

अथ चेत् सोऽपि जीवितः सन्न्यास विधि माचरेदिति ।

उत्पन्ने संकटे घोरे चोर व्याघ्रादि गोचरे ।

भय-भीतस्य सन्न्यासं भङ्गिन्ना मुनिर ब्रवीत् इति ॥२४४८॥

अथ सन्न्यासिनां धर्मः ।

तिसृष्वपि च सन्ध्यासु मृदा जङ्घे प्रक्षाल्य स्नात्वा, गायत्र्या
त्रिजलाञ्जलिं दत्त्वा, अंभूः तर्पयामि, इत्यादि व्यस्त समस्ताभि-
र्व्याहृतिभिर्महर्नम स्तर्पयामीति तर्पयित्वा, ३।‡) अंभूः स्वाहेति
स्वाहा शब्दान्तैः, अंभूः स्वधेति स्वधा शब्दान्तैश्चेभिरेष पुनस्तर्पये-
दिति कैचित् । तत उदुत्यम्, चित्रम्, तच्छत्रुः, हंसः शुचिबत, न
मोमिन्नस्येति च ।

१(०) 'राषथी तथ' इत्यन्वः पाठः । अथ 'वात्सोपम्येन सर्वत्र विहरे'दिति ।

२(†) चचिकित्स-रोमिकां विपन्नानां निरुपायानां हृदादोनां चयं सन्नासः स्यात् ।

३(‡) सर्वत्र 'चन्मः' इत्यत्र ॐ नमः इति मित्रः पाठः ।

नमः सवित्ने जगदेक चक्षुषे,

जगत्प्रसूति स्थितिनाश हेतवे ।

त्रयीमयाय त्रिगुणात्मधारिणे,

विरिञ्चि नारायण शङ्करात्मने ॥२४४१॥

इत्यादित्य मुपतिष्ठेत । तत आचम्याञ्जलि मापूर्य्य प्रणवेन जलमादाय,
सव्याहृति गार्ग्यत्रयाच त्रिः क्षिप्त्वा, गायत्रीं जपेत् । उदिते सूर्य्ये
प्रणवेन व्याहृतिभिर्वाच्यं त्रिर्दत्त्वा, 'मित्रस्य चर्षणी' त्याघैः पूर्व्वोक्त
सौर मन्त्रैः इद् विष्णुः, भस्त्रिर्देवो, ब्रह्मज ज्ञानमिति चोपस्थाय,
सर्व्वभूतेभ्यो नमः इति प्रदक्षिण मावर्त्य, नमस्कृत्य भोम् आदित्याय
विद्महे सहस्राक्षाय धीमहि तन्नः सूर्य्यः प्रचोदयात् १(*) । इति
त्रिर्जपेत् । एवं त्रिकालं सन्ध्यां विष्णुपूजां ब्रह्मयज्ञञ्च कुर्यात् ।
एवं प्रणवजपञ्च ॥

अथ भिक्षाचारः ।

विधूमे सन्नमूषले व्यङ्गारे भुक्त वज्जने २(+)

कालेऽपरा भूयिष्ठे नित्यं भिक्षां पतिश्चरेत् ॥२४५०॥

इत्युक्ते काले, 'उद्व(ह)यमि'त्यादि चतसृभिर्भृगिभ रादित्यमुपास्य,
'आकृष्टेने'ति प्रदक्षिणं कृत्वा, येते पन्था' इति जप्त्वा, षोऽसौवि(श्व्वा)
ष्ण्वाख्य आदित्ये पुरुषोहि सहृदि स्थितः सोऽहं नारायणोदेव इति
ध्यात्वा प्राणानायम्य प्रणम्य तन्देवं ।

त्रिदण्डं दक्षिणे कृत्वा ततः सन्ध्याय बाहुना ।

पात्रं वामकरे क्षिप्त्वाश्लिषयेद् दक्षिणेनत्विति ॥२४५१॥

बौधायनोक्तरीत्या त्रीन् पञ्च सप्तवा गृहस्थगृहान् गत्वा
'भवति भिक्षां देहीति, भिक्षां याचयित्वा गृहीत्वाथ 'पूर्णमसि-
पूर्णं मेभूयात्' इति जपित्वा मौनी पुनरावृत्त्य शुचौदेशे शुचिभूत्वा
चतुरः पिण्डान् निर्वपेत् । 'ॐ (अ) भूःस्वधानमः' इत्यादि व्यस्त-
समस्ताभिःव्याहृतिभिः सूर्यादिदेवेभ्योभूतेभ्यश्च सार्वभौतिकं

१(*) ब्रह्मचावि-परित्राट्-भिक्षुक्-सव्याधि-विहंजा दीनां निर्दोष भक्त्य संयुक्ते भिक्षवे
पवित्रोपायः धर्मशास्त्रे विहितः । एषा सूर्य्यस्य गायत्री । यथा शक्ति जपे दिति ।
'पथि चरेत्' इति पाठान्तरम् ।

२(+)
अथ भुक्त वज्जने इत्यन्वः पाठः ।

वलिं भूमौ क्षित्वा शेषं भुक्त्वा प्रणवेन षोडशं प्राणायामांश्चरेत् ।

1979. एव मनुतिष्ठन् ब्रह्मभूयाय कल्पत इत्याह भगवान् बौधायनः १(*) ।

1970. भृगुः—

य(प)तिहस्ते जलन्द्याद्भिक्ष्यन्द्यात् पुनर्जलम् ।

भैक्ष्यं पर्वत मात्रं स्यात्सज्जलं सागरोपमम् इति ॥२४५२॥

भारते भाद्रि पर्वणि, उत्तरया.....

आस्येनतु यदाहारं गोवन्मृगयते मुनिः ।

अथास्य लोकः सर्वोऽयं सोऽमृतत्वाय कल्पते, इत्युक्तम् ।

मुनेर्गो मुखत्वमपि विहितम् ॥

1971. शङ्खः—

एकरात्रं वसेद् ग्रामे नगरे पञ्चरात्रकम् ।

वर्षाभ्योऽन्यत्र शालाग्निस्थण्डिलेषु निकेतनः, इति ।

1972. मात्स्ये—

अष्टौमासान् विहारः, स्याद्दयतीनां संयतात्मनाम् ।

एकत्र चतुरोमासान् वार्षिकाग्निवसेत् पुनः ॥२४५३॥

मपिपक्षामासा इति श्रुतेः २(†) ।

अविमुक्ते प्रविमुक्ते प्रविष्टानां विहारस्तु न विद्यते ॥२४५४॥

1973. बाधे मासद्वय—अग्निः—

भित्ताटनं जपः स्नानं ध्यानं शौचं सुरार्चनम् ।

कर्त्तव्यानि यदेतानि सर्वथा नृपदण्डवत् ३(‡) ॥२४५५॥

मञ्चकं शुक्लवस्त्रञ्च स्त्री कथा लौल्यमेव च ।

विद्यास्वापञ्च पानञ्च यतीनां पतनानि षट् ॥२४५६॥

(*) अपरं तीर्थां यमादिनाम्ना सन्नासिनां दशसंख्यकानां वृषं वृषच्छंकर दिग्बिजये विद्यारण्ये कृते अस्ति । कौर्मं पुराणे उपरि भागे इति अर्कोऽध्याये च विद्यते । एवं श्रीमच्छंकराचार्याय कृते समस सूत्रेऽपि अस्ति । तथा सत्यशास्त्रे मन्वानिष्ठावतस्ते षट् भोक्तासि सन्नासपदव-विधानादीनि सम्बाधि च । इतरेषु मन्त्रिकं यजामहे इत्यादि 'तीर्थव्रत तपोदान सर्वं यत्र फलं लभेत्' । इत्यन्तानि सम्यग्ज्ञानानि ।

(†) अत्र बाधे प्रतिबन्धे इति । राधेनु पाठे—वैशाखमासि इति ।

(‡) अत्र 'यतेनाग्नि' इति भिन्नः पाठः ।